

શેઠ કલિદાસ વીરજી-રમારક-અંબાળા : પુષ્પ-ક

શ્રી પ્રતિક્રમણ-સૂત્ર પ્રબોધ-ટીકા

[અષ્ટાંગ-વિવરણ]

ભાગ ત્રીજો

[સૂત્ર ૪૫ થી ૫૮]

લેખક :

ધીરજલાલ દોશરી શાહ

પ્રયોગક :

અમૃતલાલ કલિદાસ દોશરી, ખા. એ.

મંશોધકો :

પંન્યાસ શ્રીભદ્રંકરવિજયજી ગણી

પંન્યાસ શ્રીધુરંધરવિજયજી ગણી

પંડિત શ્રીલાલચંદ ભગવાન ગાંધી

પ્રકાશક :

જૈન-સાહિત્ય-વિકાસ-મંડળ

વિલેપારસે : મુંબઈ ૨૪.

પ્રકાશક :

ધીરજલાલ ટોક્કરશી શાહ

મંત્રી :

જૂન-સાહિત્ય-વિકાસ-મંડળ,
ન્યોત, ઇરલા ઓન, ઘોડખંદર રોડ,
વિલેપારલે, મુંબઈ ૨૪.

પહેલી આવૃત્તિ :

મૂલ્ય રૂપિયા પાંચ

વિ. સં. ૨૦૦૯

સર્વ હક્ક સ્વાધીન

મુદ્રક :

રમણલાલ જીવણલાલ પટેલ,
વ્યવસ્થાપક, ધી મહારાજ
સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ
બરોડા પ્રેસ (સાધના પ્રેસ),
રાવપુરા, વડોદરા.

વિષયાનુક્રમ

પ્રકાશકનું નિવેદન	૫
અષ્ટાંગ-વિવરણની સમગ્રમૂલતી	૧૩
આધારમૂલત્ર અન્વેષીની યાદી...	૧૪
ઉપયોગમાં લેવાયેલી હસ્તલિખિત પોથીઓ	૨૧
સંકેત-સૂચી	૩૦
શુદ્ધિ-પત્રક	૩૩
૪૫ સદ્-નિશ્ચય-સજ્જાઓ—‘મનહ નિષ્ણાથું’ સંગ્રહાય	૧
૪૬ સકલ્-સૌંદર્ય-વંદના...	૨૯
૪૭ પોસદ-મુક્ત—પોસદ લેવાનું સૂત્ર	૪૨
૪૮ પોસદ-પારણ-મુક્ત—પોસદ પારવાનું સૂત્ર	૫૬
૪૯ સંચારા-પોરિસી—સંચારા-પોરિસી	૬૯
૫૦ પચક્ષણ-મુક્તાણિ—પચક્ષણાણુનાં સૂત્રો	૧૦૮
૫૧ ઔષધ્યમાનજિન-સ્તુતિ:—‘રનાતરયા-’સ્તુતિ	૧૬૯
૫૨ ભુવનદેવતા-સ્તુતિ:—ભુવનદેવતાની સ્તુતિ	૧૯૬
૫૩ ક્ષેત્રદેવતા-સ્તુતિ:—ક્ષેત્રદેવતાની સ્તુતિ	૨૦૦
૫૪ ચતુર્વિદ્ય-જિન-નમસ્કાર:—સદ્ભાર્ગવ-સ્તોત્ર (ચૈત્યવંદન)	૨૦૩
૫૫ અગ્નિય-સંતિ-ચઓ—અગ્નિત-શાંતિ-સ્તવ	૨૮૩
(૭) સૂત્ર-પરિચય	૪૨૭
(૧) સ્તવનું બધારણ	૪૨૮
(૨) આવ-નિરૂપણ	૪૩૪
(૩) છંદો	૪૬૪
(૪) અલંકાર	૫૩૧

(૫) મહર્ષિ નંદિષેણુનો સત્તા-સમય ... ૫૫૦

(૬) સ્તવનું સાહિત્ય અને અનુકરણ ... ૫૫૬

૫૬ વૃહચ્છાન્તિઃ—બૃહચ્છાન્તિ ... ૫૫૮

૫૭ પાક્ષિકાદિ-અતિચાર ... ૬૫૧

૫૮ સંતિનાહ-સમ્મદિદ્વિય-રક્ષા—‘મંતિકર’ સ્તવન... ૬૮૮

પરિશિષ્ટ પહેલું—કાયોતસર્ગ અથવા ધ્યાનમાર્ગ... ૭૩૮

પરિશિષ્ટ બીજું—પ્રત્યાખ્યાનનો પરમાર્થ ... ૭૫૬

વિધિ-સંગ્રહ [સામાન્ય સૂચનાઓ] ... ૭૭૮

દૈવસિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ ... ૭૮૩

રાત્રિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ ... ૭૯૨

પચ્ચક્રખાણ પારવાનો વિધિ ... ૭૯૭

પાક્ષિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ ... ૭૯૮

ચાતુર્માસિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ ... ૮૦૧

સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ ... ૮૦૨

પ્રતિક્રમણની વિધિના હેતુઓ ... ૮૦૪

પ્રતિક્રમણ-વિધિ-દર્શક પ્રાચીન ગાથાઓ—ભાષાંતર-સહિત... ૮૨૪

પોષધ-વિધિ ... ૮૩૩

ચૈત્યવંદનાદિ-સંગ્રહ ... ૮૪૯

શબ્દ-વિષય-સૂચી ... ૮૭૭

વિશેષનામોની અનુક્રમણિકા ...

(અ) વ્યક્તિ-વિશેષ ... ૮૮૬

(આ) સ્થાન-વિશેષ... ૮૮૯

અનિત-શાંતિ-સ્તવના વિવેચનમાં આવેલાં છંદો, અલંકારો

વંગેરે ... ૮૯૧

પ્રકાશકનું નિવેદન

‘શેઠ કાલિદાસ વીરજી સમારક અંથમાળા’ના પ્રથમ પુષ્પ તરીકે પ્રબોધ-ટીકાનો પહેલો ભાગ વિ. સં. ૨૦૦૭ના આપાદ વદિ અંગિ-યારસના દિવસે ભવ્ય સમારોહ-પૂર્વક પ્રકાશિત થયો, ત્યારે જૈન જનતાએ ઉત્સાહ અને આનંદની અજબ ખુમારી અનુભવી હતી. ત્યાર પછી લગભગ બાર મહિને એટલે વિ. સં. ૨૦૦૮ના આપાદ સુદિ ૭ ને રવિવારના દિવસે બીજાં પુષ્પ તરીકે બીજો ભાગ પ્રકાશિત થયો, ત્યારે પણ જૈન જનતાનાં હૃદયમાં ઉત્સાહ અને આનંદનું એક અપૂર્વ મોજું ફરી વળ્યું હતું. તે દિવસે ભારતીય જૈન સ્વયંસેવક પરિપદ, ઝાલાવાડ જૈન શ્રવે. મૂર્તિપૂજક સંઘ, શ્રી કચ્છી વીસા એસવાળ દેરાવાસી જૈન મહાજન, શ્રીધોધારી વીસાશ્રીમાળા જૈન ઝાતિ, શ્રીજૈન ધાર્મિક-શિક્ષણસંઘ, શ્રીઆત્માનંદ જૈન સભા, શ્રીવીરતત્ત્વ-પ્રકાશક મંડળ, શ્રીકેશરીઆજી જૈન ગુરુકુળ, શ્રીઅધ્યાત્મ-જ્ઞાનપ્રસારક મંડળ, શ્રી-તાલધ્વજ-જૈનવિદ્યાર્થિગૃહ, શ્રીકચ્છી વી. એ. દે. જૈન પાઠશાળા (હાઈસ્કૂલ), શ્રીભાવનગર જૈન બાલવિદ્યાર્થિ-ભુવન, શ્રીમહુવા-યશોવૃદ્ધિ જૈન બાલાશ્રમ, શ્રીધોધારી જૈન મિત્રમંડળ, શ્રીચમન છાત્ર-મંડળ, શ્રીમહુવા જૈન મંડળ, શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલય-પાસ્ટર રેડુડ-ટ્રસ્ટ યુનિયન વગેરે અગ્રગણ્ય ૨૨ જૈન સંસ્થાઓએ સર મણિલાલ બી. નાણાવટીનાં પ્રમુખસ્થાને એક ખાસ સમારંભ યોજીને આ ટીકાના પ્રયોજક, લેખક તથા સંશોધકો પર અભિનંદનની ઝડી વરસાવી હતી અને આ ટીકાનો ત્રીજો ભાગ શીઘ્ર પ્રકાશિત થાય, એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી.

બીજા ભાગના પ્રકાશન-સમારંભમાં પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ

શ્રીવિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી, પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજય-
અમૃતસૂરીશ્વરજી, પૂજ્ય પંચાસ મહારાજ શ્રીધુરંધરવિજયજી તથા
મુખ્યમાં વિરાજતા અનેક મુનિવર્યોની ઉપસ્થિતિ હતી અને તેમણે
મનનીય પ્રવચનો કરીને પ્રતિકમણુસૂત્રની તથા પ્રબોધટીકાની મહત્તા
સ્થાપના કરી અને દરેક જોને તેનું અવશ્ય મનન-પરિશીલન કરવું
જોઈએ-તેવો અનુરોધ કર્યો હતો.

પ્રવચનો બાદ પં. મહારાજ શ્રીધુરંધરવિજયજીએ શ્રીગણપત્તિ-
સૂરિજી-કૃત 'અનુભૂત-સિદ્ધ-સારસ્વતસ્તોત્ર'ના ચાર શ્લોકોનો પાઠ
મધુર અને ઉદાત્ત સ્વરે કરી 'બોધાંગાધ', અર્હવકત્ર અને નિવ્વાણ-
મંગલ' એ ત્રણ સૂત્રોના સમૂહપાઠ-પૂર્વક પ્રબોધટીકાનું પૂજન કરાવ્યું
હતું. પહેલું પૂજન શેઠ શ્રીઅમૃતલાલ કાલિદાસ દોશીએ કર્યું હતું,
બીજું પૂજન સર મણિલાલ નાણાવટીએ કર્યું હતું અને ત્યારબાદ
શેઠ શ્રીભોગીલાલ લહેરયાંદ, શેઠ શ્રીપોપટલાલ ધારશીભાઈ, શેઠ શ્રી-
જગજીવનદાસ મુળજી બાનિયા, શેઠ શ્રીનરભેરામ લાલજીભાઈ, શેઠ શ્રી-
ભાઈચંદભાઈ નગીનદાસ ઝવેરી, શેઠ શ્રીગુલાબચંદ ગફલભાઈ તથા
શેઠ શ્રીરતિલાલ જીવણલાલ વગેરેએ કર્યું હતું.

ત્યારબાદ બીજા ભાગની પહેલી નકલ શેઠ શ્રી રતિલાલ જીવણલાલે
રૂ. ૨૦૧)માં ખરીદીને પોતાની શ્રુતભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી અને
બીજાઓએ પણ ઝડપથી પોતાનાં નામો નોંધાવી બીજા ભાગની
નકલોનો સારો ઉપાદ કર્યો હતો. છેવટે વિદ્વાન મુનિરાજનેનાં પ્રાસંગિક
વક્તવ્ય થયા પછી આ પ્રવિત્ર પ્રસંગની પૂર્ણાહુતિ થઈ હતી.

ત્યારપછી લગભગ સોળ મહિને પ્રસ્તુત ગ્રંથમાળાનાં ત્રીજાં પુષ્પ
તરીકે આ ત્રીજો ભાગ પ્રકટ થતાં પ્રબોધટીકાનું પ્રકાશન પૂર્ણ થાય
છે અને અમારાં હૃદયમાં અવર્ણનીય આનંદનો સંચાર કરતું
બન્યું છે.

અન્ય ઓળખી પાંચ વર્ષ પહેલાં જ્યારે આ કાર્ય શરૂ થયું ત્યારે એની જોવાબંધારીના ખ્યાલથી અમે વિહ્વલતા અનુભવતા હતાં. આ કાર્ય માટે ધનની ચિંતા ન હતી, પણ તે માટે જે વિપુલ સાહિત્ય-સામગ્રીની તથા સહકારની આવશ્યકતા હતી, તે અમારા હૃદયમાં વિહ્વલતાનો સંચાર કરતી હતી. પરંતુ અમારી આ વિહ્વલતા થોડા સમયમાં જ દૂર થઈ, કારણ કે જૈન ભંડારોએ તેમના દારો અમારા માટે ખુલ્લા મૂકી દીધાં; જે જે આચાર્યો, મુનિવરો તથા વિદ્વાનોને અમે મળ્યા, તેમણે અમારા કાર્યમાં અને તેટલી સહાય કરી; સંશોધકોએ પણ પૂરતો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો, અને શુભેચ્છકો તથા મિત્રોએ પણ આ કાર્યને પોતાનું ગણી અને તેટલો સહકાર આપ્યો. પરિણામે અમારો ઉત્સાહ વૃદ્ધિ પામ્યો અને અમે આ યોજના પાર પાડવામાં સફલ થયાં. આ સર્વેનો અમે અત્યંત આભાર માનીએ છીએ.

ત્રીજા ભાગમાં સદ્-નિચ્ચક્ષિય-સજ્જાઓ. (મન્નહ નિણાણ) સજ્જાયથી સંતિનાહ-સમ્મદિટ્ઠિયરકખા સુધીનાં સૂત્રો-ક્રમાંક ૪૫ થી ૫૮ પહેલા અને બીજા ભાગની જેમ (૧) મૂલપાઠ; (૨) સંસ્કૃત છાયા, (૩) ગૂજરાતી છાયા, (૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ, (૫) અર્થ-નિર્ણય, (૬) અર્થ-સંકલના, (૭) સૂત્ર-પરિચય અને (૮) આધાર-સ્થાન સાથે આપવામાં આવ્યાં છે, જે સૂત્રનું રહસ્ય સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. આ સૂત્રોમાંનાં કેટલાકનો અહીં વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે.

સદ્-નિચ્ચક્ષિય-સજ્જાઓ-એટલે ‘મન્નહ નિણાણ’ નામનો સ્વાધ્યાય. તેણે ૧ થી ૨૮ સુધીનાં પૃથો રોકેલાં છે. તેમાં શ્રાવકનાં ૩૬ કૃત્યોનું વર્ણન ધણી જ સ્પષ્ટતાથી કરવામાં આવ્યું છે.

સંથારા-પોરિસી-એટલે રાત્રે સંથારા પર જતાં પહેલાં બોલવાનું સૂત્ર. તેણે પૃ. ૬૯ થી ૧૦૭ સુધીનો ભાગ રોકેલો છે. આ સૂત્રમાં નમસ્કાર, સંથારાની આજ્ઞા, સંથારાનો વિધિ, જગનું પડે તો શું કરવું? સાગારી અણુસણ, મંગલ ભાવના, ચાર શરણો, અઢાર પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ, આત્માનુશાસન, સર્વ સંબંધોનો ત્યાગ, સમ્યક્ત્વની ધારણા, ક્ષમાપના અને સર્વ પાપોનું મિથ્યા-દુષ્કૃત એ ૧૩ વિષયો દેવી રીતે આવેલા છે, તે સ્પષ્ટતા દર્શાવ્યું છે અને તેમાં ઝળકી રહેલી ઊંડી આધ્યાત્મિકતા પર અને તેટલો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

પચ્ચક્ષાણ-સુત્તાણિ-એટલે પચ્ચકખાણ લેવાનાં સૂત્રો. તેણે પૃ. ૧૦૮ થી ૧૬૮ સુધીનો ભાગ રોકેલો છે. આ ૬૦ પૃષ્ઠમાં પ્રાતઃકાળ તથા સાયંકાળનાં મળીને કુલ ચાર પચ્ચકખાણનું સ્વરૂપ અને તેટલી સ્પષ્ટતાથી સમજાવવામાં આવ્યું છે અને ત્યાં ત્યાં ઉપયોગી નોંધો આપવાની જરૂર જણાઈ ત્યાં ત્યાં તેવી નોંધો આપવામાં આવી છે.

ચતુર્વિંશતિ-જિન-નમસ્કાર:-એટલે સકલાર્હત-સ્તોત્ર કે બૃહચૈત્ય-વંદન. તેણે ૨૦૩ થી ૨૮૨ સુધીનો ભાગ રોકેલો છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યજીએ આ સ્તુતિમાં અર્હદ્દેવનું ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિ-ગિહુથી જે સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું છે, તે અત્યંત મનનીય છે. પછીના શ્લોકો પણ અર્હત-સ્તવના માટે અતિ ઉપયોગી છે.

અજિય-સંતિ-ચમ્પો-એટલે અનિત-શાંતિ-સ્તવ. તેણે પૃ. ૨૮૩ થી ૫૫૭ સુધીનો ભાગ રોકેલો છે, જે પ્ર. ટી. ના ત્રીજા ભાગના લગભગ એક ચતુર્થાંશ જેટલો થવા જાય છે. આ સૂત્ર પરનું વિવરણ તૈયાર કરવામાં છ થી સાત માસ જેટલો સમય લાગ્યો છે, કારણ કે તેમાં આવતા સંગીત, નૃત્ય અને અન્ય વિષયોને ન્યાય આપવા માટે જાણીતા સંગીતશાસ્ત્રીઓ, નૃત્યકારો, હંદઃશાસ્ત્રીઓ અને બીજાની સલાહાત લેવી પડી છે. આ સૂત્રનો પરિચય લગભગ ૧૩૦ પાનાનો છે, તેમાં સ્તવનું

અને પુસ્તકાલયના વ્યવસ્થાપકોએ અમને તેનો ઉપયોગ કરવા દીધો તે માટે અમે તેમના અત્યંત આભારી છીએ. ‘સંતિકર’નો અમે આપેલો પાઠ મુખ્યત્વે આ પ્રતિના આધારે સુધારેલો છે.

પહેલા ભાગના પરિશિષ્ટોમાં ‘સામાયિક્તની સાધના’ અને ‘અંતુર્વિશતિ-સ્તવનું રહસ્ય’ એ બે નિર્ગંધો આપવામાં આવ્યા હતા; બીજા ભાગના પરિશિષ્ટોમાં ‘વંદનક યાને ગુરુવંદનનો મહિમા’ અને ‘પ્રતિક્રમણ અથવા પાંચવિમોચનની ક્રિયા’ એ બે નિર્ગંધો આપવામાં આવ્યા હતા અને આ ત્રીજા ભાગના પરિશિષ્ટોમાં ‘કાયોત્સર્ગ અથવા ધ્યાનમાર્ગ’ અને ‘પ્રત્યાખ્યાનનો પરમાર્થ’ એ બે નિર્ગંધો આપવામાં આવ્યા છે. એટલે છ આવશ્યક પ્રર છ નિર્ગંધો આપવાની યોગ્યતા પૂરી થઈ છે.

પરિશિષ્ટો પછી વિવિધસંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં દૈવસિદ્ધ પ્રતિક્રમણનો વિધિ, રાત્રિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ, પાક્ષિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ, ચાતુર્માસિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ, સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ અને પોષધવિધિ યોગ્ય વર્ગીકરણપૂર્વક આપવામાં આવ્યો છે અને આ દરેક વિધિના હેતુઓ સમજાવવામાં આવ્યા છે. સાથે પ્રતિક્રમણની પ્રાચીન વિધિ દર્શાવનારી હંદ ગાથાઓ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે આપેલી છે અને ચૈત્યવંદન, સ્તવન વગેરેનો જરૂરી સંગ્રહ પણ આપેલો છે.

દરેક ભાગની જેમ આ ભાગના અંતે ‘શબ્દ-વિષય-સૂચી’ તથા ‘વિશેષનામોની અનુક્રમણિકા’ આપવામાં આવી છે અને વધારામાં ‘છંદ-અલંકાર’ વગેરેની સૂચી પણ આપવામાં આવી છે, જે સાહિત્યરસિકોને અત્યંત ઉપયોગી થવાની ધારણા છે.

આ ભાગના પ્રારંભમાં પ્રકાશકનાં નિવેદન પછી આધારભૂત ગ્રંથોની યાદી, ઉપયોગમાં લેવાયેલી હસ્તલિખિત પોથીઓ, સંકેતસૂચી અને શુદ્ધિ-પત્રક આપવામાં આવ્યાં છે. તેનો ઘટતો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ છે.

આ ભાગનું દૃઢ ધારવા કરતાં ઘણું વધી જવા છતાં તેના મૂલ્યમાં
કશે વધારો કરવામાં આવ્યો નથી.

જૈન ધર્મ અને જૈન સંસ્કૃતિનું સાચું રક્ષ્ય પ્રકટ કરવાની દિશામાં
આ એક નમ્ર પગલું છે અને આશા રાખીએ છીએ કે તેમાં દરેકનો
પૂરેપૂરો સહકાર મળશે.

‘જ્યોત,’ ઇરલા જીજ, }
ઘોડખંદર રોડ,
વીજેપારણે, મુંબઈ-૨૪.
તા. ૭-૯-૧૯૭૩.

સેવક,
ધીરજલાલ ટ્રાન્સશી ગ્રાહ
મંત્રી,
જૈનસાહિત્ય-વિદ્યાસમંડળ.

અષ્ટાંગ-વિવરણની સામાન્ય સમજૂતી

પહેલું અંગ-મૂલપાઠ

આ અંગમાં પરંપરાથી નિર્ણીત થયેલો તથા વિવિધ યોધીઓના આધારે શુદ્ધ કરેલો પાઠ આપેલો છે.

બીજું અંગ-સંસ્કૃત છાયા

આ અંગમાં સમજવાની સરળતા ખાતર મૂલપાઠના ક્રમ પ્રમાણે સંધિ ક્યાં વિનાનાં સંસ્કૃત પદો આપેલાં છે.

ત્રીજું અંગ-ગુજરાતી છાયા

આ અંગમાં મૂલપાઠના ક્રમ પ્રમાણે ગુજરાતી પદો આપેલાં છે.

ચોથું અંગ-સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

આ અંગમાં વ્યુત્પત્તિ અને ભાષાના ધોરણે દરેક પદના સામાન્ય અને વિશેષ અર્થો આપેલા છે.

પાંચમું અંગ-અર્થ-નિર્ણય

આ અંગમાં પરંપરા, પરિભાષા અને સંકેત વડે થતો પદો અને વાક્યોના અર્થનો નિર્ણય જણાવેલો છે.

છઠું અંગ-અર્થ-સંકલના

આ અંગમાં પરંપરા, પરિભાષા અને સંકેત વડે નિર્ણીત થયેલા અર્થની સંકલના શુદ્ધ ગુજરાતીમાં આપેલી છે.

સાતમું અંગ-સૂત્ર-પરિચય

આ અંગમાં સૂત્રની અંતર્ગત રહેલો ભાવ તથા તેની રચના અંગેનું મહત્ત્વ દર્શાવેલું છે.

આઠમું અંગ-આધાર-સ્થાન

આ અંગમાં પાઠનો મૂળ આધાર કયા સૂત્ર, સિદ્ધાંત કે માન્ય ગ્રંથોમાં મળે છે, તે જણાવેલું છે.

આધારભૂત ગ્રંથોની યાદી

[પ્રથમ ગ્રંથનું નામ આપેલું છે, તેની સામે કર્તાનું, ટીકાકારનું અને સંપાદકનું નામ દર્શાવેલું છે તથા ખીજી પંક્તિમાં તે ગ્રંથને પ્રકાશિત કરનાર સંસ્થાનું નામ અને પ્રકાશન-વર્ષ વિ. સં. (વિક્રમ-સંવત) વીર સં. (વીરસંવત) કે ઈ. સનમાં દર્શાવેલું છે.]

[ખીજા ભાગમાં દર્શાવેલાં ૧૪૨ નામો પછી]

૧૪૩ અલંકારસહોદધિ-નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ; (સંપા. પં. લા. ભ. ગાંધી)
The Oriental Institute-Baroda-1942

૧૪૪ આપ્ત— ભા. ૧ થી ૫—મુનિરાજ શ્રીજયંતવિજયજી
શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાલા, ઉજ્જૈન. વિ. સં. ૧૯૯૦

૧૪૫ ઉપદેશકલ્પવલ્લી—ધર્મહંસવાચકના શિષ્ય ઇદ્રહંસગણિ.
શ્રીજૈનધર્મપ્રસારક સભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૭૮

૧૪૬ કલ્પસૂત્ર-સુખોદિધા-શ્રીભદ્રાહરિવામી. ટીકા-શ્રીવિનયવિજયજી.
પ્ર. મહત્લાલ ઝવેરચંદ ગાંધી, અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૯૩

૧૪૭ કુવલયાનન્દ—શ્રીઅપ્પય દીક્ષિત. ટીકા—વૈદ્યનાથસૂરિ.
નિર્ણયસાગર પ્રેસ, કોલભાટ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. ઈ. સ. ૧૯૩૧

૧૪૮ ગાયનવાદન પાઠમાલા, પુ. ૧
ગણપતરાવ ગો. ઈર્વે. મુંબઈ.

૧૪૯ છન્દઃશાસ્ત્ર— શ્રીપિંગલાચાર્ય, ટીકા-હલાયુધ ભટ્ટ, વૃત્તિ
શ્રીમદ્ધુસૂદન વિદ્યાવાચસ્પતિ, સંપા. કેદારનાથ.
નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. ઈ. સ. ૧૯૩૮

૧૫૦. છન્દોમંજરી— શ્રીગંગાદાસ, (ટીકા—પં. હરિદત્ત. શાસ્ત્રી, પં. શંકરદેવ પાઠકે). સંપા. પં. અનંતરામ શાસ્ત્રી.
ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરિઝ, બનારસ. વિ. સં. ૨૦૦૫
- ૧૫૧ છંદોરચના— લે. માધવરાવ પટવર્ધન.
કર્નોટક પ્રકાશન સંસ્થા, મુંબઈ. ઈ. સ. ૧૯૩૭
- ૧૫૨ જયદામન— સંપા. એચ. ડી. વેલણકર.
હરિતોપ સમિતિ, મુંબઈ. ઈ. સ. ૧૯૪૯
- ૧૫૩ જૈન સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રન્થો—સંપા. હિમ્મતરામ મં. જાની.
પ્ર. સારાભાઈ મ. નવાળ, અમદાવાદ.
- ૧૫૪ જૈન સ્તોત્રસંગ્રહ ભા. ૧ (પ્રાચીન-સ્તોત્રસંગ્રહ)
સંપા. મુનિ શ્રીચતુરવિજયજી
સારાભાઈ મ. નવાળ, અમદાવાદ
- ૧૫૫ જૈન સ્તોત્રસમુચ્ચય— સંપા. મુનિ શ્રીચતુરવિજયજી
નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. વિ. સં. ૧૯૮૪.
- ૧૫૬ નાટ્યશાસ્ત્ર— ભરતમુનિ. સંપા. કેદારનાથ.
નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. ઈ. સ. ૧૯૪૩
- ૧૫૭ પદ્મચરિત્ર— શ્રીવિમલચૂરિ. સંશો. હર્મન જોષી.
શ્રીજૈનધર્મપ્રસારક સભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૭૦
- ૧૫૮ પ્રત્યાખ્યાન-સ્વરૂપ— (પ્રતિ આકારે)—શ્રીયશોદેવચૂરિ.
- ૧૫૯ પ્રાકૃતપિંગલસૂત્ર— ટીકા—લક્ષ્મીનાથ બટ, સંપા. શ્રી-
શિવદત્ત પંડિત તથા દાશીનાથ પાંડુરંગ પરબ.
નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. ઈ. સં. ૧૯૯૪
- ૧૬૦ પ્રાકૃત પિંગલ-ટીકા-વિશ્વનાથ પંચાનન સં. ચંદ્રમોહન ધોપ

- ૧૬૧ પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો— શ્રીરામનારાયણ વિ. પાઠક.
ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ. વિ. સં. ૨૦૦૪
- ૧૬૨ પ્રોસહવિધિ— શા. કુંવરજી આણંદજી
શ્રીજૈનધર્મપ્રસારક સભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૮૯
- ૧૬૩ માંડવગઢની મહત્તા— શ્રીધુરંધરવિજયજી
શ્રીજૈનસાહિત્યવર્ધક સભા, શિરપુર. વિ. સં. ૧૯૮૮
- ૧૬૪ રણપિંગલ ભા. ૧, ૨— રણછોડરામ ઉદયરામ,
અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૬૧
- ૧૬૫ રાયપસેણુધ્ય-મુત્તં ભા. ૧, ૨. સંપા. ખેચરદાસ દોશી
ગૂર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૯૪
- ૧૬૬ રિષ્ટસમુચ્ચયશાસ્ત્ર-દુર્ગદેવાચાર્ય, સં. ડો. એ. એસ. ગોપાણી.
શ્રીભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ. ઈ. સ. ૧૯૪૫
- ૧૬૭ લીંબડી જૈન જ્ઞાનભંડારની હસ્તલિખિત પ્રતિઓતું
સૂચીપત્ર— (સંપા. મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી)
શ્રીઆગમોદય સમિતિ, મુંબઈ. વિ. સં. ૧૯૮૫
- ૧૬૮ વસન્તવિલાસ— આલયંદ્રસૂરિ, સંપા. સી. ડી. દલાલ.
ઓરીએન્ટલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ, વડોદરા. ઈ. સ. ૧૯૧૭
- ૧૬૯ વાગ્ભટ્ટાલંકાર— શ્રીવાગ્ભટ. ટીકા—સિંહદેવગણિ.
સંપા. પં. કેદારનાથ શાસ્ત્રી, વાસુદેવ લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી.
નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. ઈ. સ. ૧૯૩૩
- ૧૭૦ વાગ્વદ્ભટ્ટ-શ્રીદુઃખભંજન કવિ. ટીકા-દેવીપ્રસાદ કવિચક્રવર્તી.
ચૌખંખા સંસ્કૃત સીરિઝ, બનારસ. ઈ. સ. ૧૯૩૩
- ૧૭૧ વિચારસત્તતિકા— શ્રીમહેન્દ્રસૂરિ.
આત્માનંદ જૈનસભા, ભાવનગર.

- ૧૭૨ વૃત્તરચના— શ્રીભોગીલાલ જ. સાંડેસરા.
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૯૭
- ૧૭૩ વૃત્તરત્નાકર—કેદાર ભટ્ટ. બ્યાખ્યા-ભટ્ટનારાયણ, સં. વૈદ્યનાથ
શાસ્ત્રી, ચૌખંબા સંસ્કૃત સીરિઝ, બનારસ. વિ. સં. ૧૯૮૪
- ૧૭૪ શ્રુતખેદ— શ્રીકાલિદાસ.
સં. દીકા—નારાયણ પંડિત, હિ. દીકા—મનરતન ભટ્ટાચાર્ય.
નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. ઈ. સ. ૧૯૩૯
- ૧૭૫ સકલાહૃત-સ્તોત્ર— શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય, વૃત્તિ—કનકકુશલ.
શ્રીઆત્માનંદ જૈનસભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૯૮
- ૧૭૬ સરસ્વતી-કંઠાલારણ્ય—ધારેશ્વર ભોજદેવ. (દીકા—રામસિંહ
તથા જગદ્ગર) સં. પં. કેદારનાથ-શર્મા, વાસુદેવ લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી.
નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. ઈ. સ. ૧૯૩૪
- ૧૭૭ સંગીતકલાધર— શ્રી ડાહ્યાલાલ શિવરામ હગનલાલ તથા
ચંદુલાલ ડાહ્યાભાઈ, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૩૮
- ૧૭૮ સંગીત-પારિજાત—શ્રી અહોબલ પં. ભાખ્યકાર—પં. કલિન્દણ,
સંગીત કાર્યાલય, હાથરસ. ઈ. સ. ૧૯૪૧
- ૧૭૯ સંગીતાનુસાર છંદોમંજરી— મોલાબક્ષ ધીસેખાં,
વડોદરા રાજ્ય ગાયનશાળા, વડોદરા. ઈ. સ. ૧૯૯૨
- ૧૮૦ સિદ્ધહિમશબ્દાનુશાસન— શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિ. સંપા. શ્રી-
વિજયદાવણ્યસૂરિ
જૈનત્રયપ્રકાશક સભા, રાજનગર. વિ. સં. ૨૦૦૭
- ૧૮૧ સુવૃત્તતિલક— મહાકવિ ક્ષેમેન્દ્ર. સંશો. હૃદિરાજ શાસ્ત્રી.
ચૌખંબા સંસ્કૃત સીરિઝ, બનારસ. ઈ. સ. ૧૯૩૩.

- ૧૮૨ સૂક્તસુક્તાવલી — પૂર્વાચાર્ય.
શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ-જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, મુંબઈ. વિ. સં. ૧૯૭૮

શબ્દ-કોષો

- ૧૮૩ અનેકાર્થસંગ્રહ નામકોપ — શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય. સંપા. પં.
નગનાથ શાસ્ત્રી, સાહિત્યાચાર્ય.
શ્રી ઔખમ્બા સંસ્કૃત સીરિઝ, બનારસ સિટી. વિ. સં. ૧૯૮૫
- ૧૮૪ દેશીનામમાલા — શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય.
સંપા. R. Pischel (બીજી આવૃત્તિ)
ભાંડારકર એરી. રીસર્ચ ઇન્સ્ટી. પૂના.

- ૧૮૫ સંસ્કૃત ઇંગ્લિશ ડિક્શનેરી — સર એમ. મોનીયર વીલીયમ
(સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોપ) ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી, લંડન.

ત્રૈમાસિકો-માસિકો વગેરે

- ૧૮૬ જૈનસાહિત્ય-સંશોધક — ખં. ૩, અંક ૧૧૦ (માસિક)
- ૧૮૭ શ્રીસિદ્ધચંદ — વર્ષ ૧૫, અંક-૭ (માસિક)
- ૧૮૮ Journals of the Royal Asiatic Society,
Bombay.
- ૧૮૯ કલ્યાણ — સાધના અંક
- ૧૯૦ કલ્યાણ — શક્તિ અંક

અન્ય ગ્રન્થો

- ૧૯૧ કોપનિષદ્ — (શંકર ભાષ્ય-સહિત)
ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર. વિ. સં. ૨૦૦૮
- ૧૯૨ ખૌદ્રચર્યાપદ્ધતિ — ભદ્રંત બોધાનંદ મહારથવિર.
પ્ર. ભદ્રંત બોધાનંદ મહારથવિર. લખનઉ. વિ. સં. ૨૦૦૪

૧૯૩ ભક્તિસૂત્ર— (ત્રેમદર્શન) દેવર્ષિ નારદ.

ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર. વિ. સં. ૨૦૦૮

૧૯૪ શ્રીમદ્ ભાગવત— મદર્ષિ વેદવ્યાસજી

નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. ઈ. સ. ૧૯૫૦

૧૯૫ મનુસ્મૃતિ—સં. પં. નથુરામ મહાશંકર, પ્રાણીજ્ઞાન હરિહર પં.

પ્ર. સુનીલાક્ષ દેવકરજી દેશાઈ, મુંબઈ. વિ. સં. ૧૯૮૦

૧૯૬ માતૃકાવિલાસ— સે. પં. બંસીધર.

પ્ર. ખેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ, મુંબઈ. ઈ. સ. ૧૯૧૮

૧૯૭ યજુર્વેદ— સંપા. શ્રીપાદ શાસ્ત્રી સાતવસેકર.

સ્વાધ્યાય મંડળ—ઔધ, વિ. સં. ૧૯૮૪

૧૯૮ શ્રીશંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશ રત્નો— શ્રીશંકરાચાર્ય

શ્રીસનાતન પુસ્તક-પ્રસારક મંડળ. વિ. સં. ૧૯૭૧

૧૯૯ Balaram Bharatam—Shri Balaram Varma

Edited—Sambasiva Sahastri

Trivendrum government Press, 1953

૨૦૦ Hindu Polity— Part-I-2 K. P. Jayswal.

The Bangalore Printing & Publishing Co.

Bangalore City, 1943.

ઉપયોગમાં લેવાયેલી હસ્તલિખિત પોથીઓ

૧ ગ્રન્થમાં જ્યાં જ્યાં પોથીઓનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં અહીં જણાવેલો ક્રમાંક જ આપવામાં આવ્યો છે.

૨ દરેક ક્રમમાં જણાવેલી પોથીનો પરિચય નીચેના અનુક્રમથી આપવામાં આવ્યો છે:—

(૧) પોથીતું નામ—જે ભંડારોની સૂચીમાં આપવામાં આવ્યું છે.

(૨) ભંડારતું નામ—જેના માટે નીચેના સંકેતો વાપરવામાં આવ્યા છે.

(૧) આ. જૈ. શ્રીઆત્મારામજી-જૈનજ્ઞાનમંદિર: પ્રવર્તક-શ્રીકાંતિવિજયજી જૈન શાસ્ત્રસંગ્રહ. વડોદરા.

(૨) જ્ઞા. મં. શ્રીવિજયદાનસૂરીશ્વરજી-જ્ઞાનમંદિર: અમદાવાદ.

(૩) અ. જૈ. પુ. અભય જૈન પુસ્તકભંડાર, ખીકાનેર.

(૪) ભાં ૦ ઈ ૦ પુના. ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, પુના.

(૫) ચં ૦ પ્ર ૦ કો ૦ શ્રીચંદ્રપ્રદીપ જ્ઞાનકોષ. અંધેરી.

(૬) જિ ૦ જ્ઞા ૦ શ્રીજિનભદ્રગણિ, જ્ઞાનભંડાર-જેસલમેર.

(૭) ડે ૦ ભં. ડેલાનો ભંડાર, દોશીવાડાની પોળ, અમદાવાદ.

(૮) જૈ ૦ પુ ૦ જૈનાનંદ-પુસ્તકાલય, ગોપીપુરા, સૂરત.

(૯) સા ૦ મં ૦ શ્રીવિજયમોહનસૂરીશ્વરજી-જૈન સાહિત્ય-મંદિર, પાલીતાણા.

૩ જે ભંડારમાં સંસ્કૃત-આકૃત અને ગૂની ગુજરાતી-ગુજરાતી એવા
જે વિભાગો છે, ત્યાં અનુક્રમે સં. અને ગુ. એવી સંજ્ઞા આપી છે.

૪ પોથીનો ક્રમાંક ભંડારોની સૂચી મુજબ.

૫ પત્ર-સંખ્યા

૬ રચનારનું નામ.

૭ રચના-સંવત.

૮ લેખન-સંવત.

૯ પ્રકીર્ણ.

[ખીળા ભાગમાં દર્શાવેલાં ૫૪ નામો પછી]

૫૫ પદ્મસ્મરણાદિ-ચાલાવબોધ—ચં. પ્ર. કો. ૨૩૬૫, પત્ર ૨૪.

૫૬ ચતિ-અતિચાર—ચં. પ્ર. કો. ૧૫૩, પત્ર ૩.

‘સં. ૧૮૮૮ વર્ષે’ લિ. પં. ઉત્તમવિજય શ્રીસમીનગરે શ્રી-
મહાવીરપ્રસાદાત્

૫૭ મયહરસ્તવાવચ્છર્ણિ—ચં. પ્ર. કો. ૪૦૪૭, પત્ર ૪.

લિ. સુનીલાલ જેસંગ, બેરસદ. સં. ૧૯૫૩ના આવણ મુદ્દિ
૪ ને સોમવાર.

૫૮ અજિતશાન્તિસ્તવવૃત્તિ—ચં. પ્ર. કો. ૧૧૩૩, પત્ર ૧૧.

૫૯ વૃણવૈકાલિકસૂત્ર તથા પાશ્વિકસૂત્ર—ચં. પ્ર. કો. ૧૦૦૬, પત્ર ૨૭.

લે. સં. ૧૫૪૫ વર્ષે માગસર મુદ્દિ પાંચમ ને રાનિવાર, ૬૫૬-
વિમલ. છેડે સદ્વાર્દાત્ લખેલું છે.

૬૦ પાશ્વિકપ્રતિક્રમણ-વિચાર—ચં. પ્ર. કો. ૧૪૭, પત્ર ૫.

૬૧ અજિતશાન્તિવૃદ્ધિસ્તવન—ચં. પ્ર. કો. ૯૧, પત્ર ૪.

૨૦ મેરુનંદન ઉપાધ્યાય. ગાથા ૩૨. લે. ૩૫૪૬. (ગૂની ગુજરાતી)

૬૨ ચોવીજાજિનનંસસ્કાર—અ. પ્ર. કો. ૯૫૧, પત્ર ૩.

૬૩ પ્રકીર્ણ—અ. પ્ર. કો. ૯૫૭, પત્ર ૨.

બંગાલી ઢળતી લિપિ છે. સંવત્ નળાવેલ નથી.

૬૪ પદ્મસ્મરણ દવા-સહિત—અ. પ્ર. કો. ૧૧૯૫, પત્ર ૨૯.

લિ. રવિસાગરેણ સં. ૧૯૧૭ની સાલ મધ્યે શ્રીનલિનપુરનગરે.

૬૫ ભાં. ઈ. પુના. ૧૨૭ (૩૭)/૧૮૭૨-૭૩

૬૬ વિચારસત્તરી-વાલાવગ્રોધ—અ. પ્ર. કો. ૧૩૨૧, પત્ર ૭.

૨૦ હેમસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસિંહસૂરિ. અગિયારમાં દ્વાર તરીકે
'મનહ નિશાણુ' સૂત્ર આપેલું છે.

૬૭ અજિત[શાન્તિ]સ્તવ-દીકા—ભાં. ઈ. પુના. ૨૬૬/૧૮૭૧-૭૨,
પત્ર ૧૩, દીકા—ગોવિંદાચાર્ય.

૬૮ અજિતશાન્તિસ્તવ વૌધદીપિકા-સહિત—ભાં. ઈ. પુના. ૧૦૬૮/
૧૮૮૭-૯૧; પત્ર ૨૫.

૨૦ સં. ૧૩૬૫ પોપ સુદિ બીજ ને શનિવાર. લે. ૧૬૪૭ માગશર
સુદિ ૧૪ ને સોમવાર. વિવેકવિનયગણિએ રાજનગરમાં લખી.

૬૯ પાંક્ષિક-સ્વામળક સૂત્ર—ભાં. ઈ. પુના. ૧૧૭૪/૧૮૮૭-૯૧

૭૦ વૃહત્પુણ્યાહવાચના—ભાં. ઈ. પુના. ૬૦૨/૧૮૯૫-૯૮

લે. સં. ૧૮૯૭, ચૈત્ર માસ વદિ એકમ ને સોમવાર.

૭૧ મહાવીરસ્વામિ-સ્તુતિ—ભાં. ઈ. પુના. ૧૨૬૯ (૪૭)/૧૮૮૭-૯૧,
પત્ર ૨૬.

કાથવટે-કલેકશન, ૧૮૯૫-૧૯૦૨.

૭૨ શ્રીચતુર્વિંશતિજિન-નમસ્કાર (સકલાર્હત્)—અ. જૈ. ભાં. ૯૪૭૧,
પત્ર ૨.

(લિખિત સંતનયંદ્ર શ્રીમદ્ગરુડેષુ દિનકૃત કમલગચ્છીય.

- ७३ स्नातस्या० स्तुति सावचूरि—सा. भं. ६०३, पत्र प्र.
 २० पं. गुणुविन्य गणि.
 ७४ अजित-शान्त्यादि-स्मरण सटीक (अपूर्ण)—आ. जै. सं. नं. १२७२,
 पत्र १५.
 ७५ भा. धं. ४२ (D)/१८७४-७५
 ७६ भा. धं. ७६४/१८६२-६५
 ७७ भा. धं. पुना. १२२० (४५)/१८८४-८७
 ७८ भा. धं. पुना. १२५० (२६)/१२८४-८७
 ७९ कल्याणमन्दिरस्तोत्र—भा. धं. पुना, ३५०/A-१८८२-८३. पत्र
 १०. (पमुं पानुं नथी.)
 ८० स्तोत्रनो संग्रह—अं. प्र. डो. ३६४, पत्र २४.
 २० श्रीअय्यलगच्छे पूज्य श्रीजयशेखरसूरि. 'वायकेशिरोरत्न-
 वायकेशीरत्नशेखरगणिनां शिष्यमु० पद्मशेखरेषुाधेभि.'
 ८१ सप्तस्मरण-ट्यो—अं. प्र. डो. १२८६, पत्र ३३.
 ८२ सप्तस्मरण सस्तवक—आ. जै. २६३४, पत्र ३६.
 'संवत् १८८७ शाके १७५२ भासानां भासे भाड सुदि ४
 अंश्वारे लिप्यतंग हीमतसागरे लिपीयके धनोपनगरे हाडारथी
 देवीसिद्धि शान्धं करोति.'
 ८३ अजितशान्तिमन्त्र-बोधदीपिका—सा० भ. २०००, पत्र १६.
 ८४ भा. धं. पुना. ६४१ (B)/१८६२-६५
 ८५ भा. धं. पुना १२७ (२०)/१८७२-७३
 ८६ भा. धं. पुना. ६४० (E)/१८६५-६८
 ८७ भा. धं. पुना. ७६ (२७)/१८८०-८१

- ૮૮ ભાં. ઈ. પુના. ૭૩ (N)/૧૮૮૦-૮૧
 ૮૯ ભાં. ઈ. પુના. ૧૨૨૦ (૫૧)/૧૮૮૪-૮૭
 ૯૦ ભાં. ઈ. પુના. ૧૧૦૬ (૫૩)/૧૮૯૧-૯૫
 ૯૧ ભાં. ઈ. પુના. ૨૬૫/૧૮૭૧-૭૨
 ૯૨ ભાં. ઈ. પુના. ૬૦૮ (A)/૧૮૯૨-૯૫
 ૯૩ ભાં. ઈ. પુના. ૨૩૨ (A)/૧૮૮૨-૮૩
 ૯૪ ભાં. ઈ. પુના. ૪૨ (F)/૧૮૭૪-૭૫
 ૯૫ ભાં. ઈ. પુના. ૭૬ (૧૦)/૧૮૮૧-૮૨

તાડપત્રીય પ્રતિ, પાછલાં પાનાં ઘણાં છૂંટી છે. ૩૧૬મા પાનાંથી અનિત-શાંતિ-સ્તવ શરુ થાય છે.

૯૬ નવસરણ—અં. પ્ર. ડા. ૨૦૪૮

‘ મહોપાધ્યાય-શ્રીઅન્તહંસગણિ-શિષ્ય અમરપ્રભગણિના પુસ્તિકા લિખિતા. ’

૯૭ સ્નાતસ્યા૦ સ્તુતિ સટીક ત્રિપાઠ—આ. જૈ. પત્ર ૧.

૨૦ વિવેકહર્ષગણિ, લાટાપલ્લીગ્રામે. સં. ૧૫૦૮.

૯૮ સંસ્તારકપૌરુષી સટીક—આ. જૈ. ૨૭૫, પત્ર ૩.

૯૯ પાશ્વિકસૂત્રાવચ્છૂરિ-આદિ—આ. જૈ. ૧૯૩, પત્ર ૧૯. (પત્ર ૧૮મું નથી)

૨૦ તિલકાચાર્ય, પ્રત જૂની છે.

૧૦૦ સંસ્તારકપૌરુષી સટીક-ત્રિપાઠી—આ. જૈ. ૨૭૫, પત્ર ૩.

પ્રત નવી લખાએલી છે.

૧૦૧ રાઈઝપ્રતિક્રમણ-વિધિ—આ. જૈ. ૧૧૦૭, પત્ર ૨.

૧૦૨ સસક્ષરણ—આ. નૈ. ૧૧૨૩, પત્ર ૭.

લે. 'ધર્મસેનમુનિ-પદનાથ.' અકબરના સમયમાં મથુરામાં લખાયેલી છે.

૧૦૩ સકલાદેવ-સ્તોત્ર-આદિ—આ. નૈ. ૧૧૬૩

લે. સં. ૧૮૬૦, વૈશાખ સુદ પૂનમ, રાધનપુરમાં.

૧૦૪ અજિતશાન્તિસ્તવ સાવચૂરિક પદ્યપાઠ—આ. નૈ. ૧૩૫૯, પત્ર ૪.

‘શુશુધીરમુરિભિઃ લિખિતા.’

૧૦૫ સ્નાતક્યાં સ્તુતિ સદીક ત્રિપાઠ—આ. નૈ. ૧૫૧૮, પત્ર ૪.

૨૦ વિવેકદર્પગણિ, લાટાપદ્મીગ્રામે.

૧૦૬ પોષઘવિધિ—અં. પ્ર. કે. ૬૨૮, પત્ર ૬.

૨૦ શ્રીરત્નશેખરમુરિકૃત શ્રાદ્ધવિધિ-અંતર્ગત.

૧૦૭ સંગ્રહ—આ. નૈ. નં. ૪૬. તાડપત્રીય પ્રતિ.

૧૦૮ અજિત-શાન્તિ-સ્તવ—ડે. બં. ડા. ૪૧, પ્રતિ-૧૩૩

૧૦૯ અજિત-શાન્તિ-સ્તવ—ડે. બં. ડા. ૪૧, પ્રતિ ૧૩૪

૧૧૦ અજિત-શાન્તિ-સ્તવ—ડે. બં. ડા. ૪૧, પ્રતિ ૧૨૭.

૧૧૧ સંતિકર-સ્તોત્રવૃત્તિ—નૈ. પુ. ૪૨૬૪, પત્ર ૧.

અંતમાં હિત્તેષ ‘સં. ૧૪૬૭ વર્ષે દાદ્યુનમાસ-સ્વામપંચમ્યાં લિખિતમ્.’ (આ પ્રતિ કર્તાના સમયમાં લખાયેલી છે. અંથ-બંડારના વ્યવસ્થાપકના અભિપ્રાયથી તે કર્તાના હાથે લખાયેલી છે.)

અક્ષરસંજ્ઞાત્મક પોથીઓ

ક પ્રકરણ-પોથી—જિ. જ્ઞા.—તાડપત્રીય પ્રતિ નં. ૧૫૪, પત્ર ૭૦ થી ૭૫માં ‘અજિતશાંતિસ્તવ’ છે.

સં. ૧૨૧૫ માધ્ય સુદિ ૯ ને ગુરુવાર..... ‘અજિતશાન્તિ-સ્તવ સમાપ્તમિતિ ।’

ખ પ્રકરણ-પોથી—જિ. જ્ઞા. નં. ૧૫૮, તાડપત્રીય પ્રતિ આશરે ચૌદમો સૈકો, ગાથા ૩૯ છે.

ગ પ્રકરણ-પોથી—જિ. જ્ઞા. નં. ૧૫૯, તાડપત્રીય પ્રતિ, પત્ર ૧૫૮-૧૬૭માં અજિત-શાંતિ-સ્તવ છે.
૪૦ ગાથા છે.

‘એવં અજિતશાન્તિસ્તવઃ સમાપ્તઃ ॥છ॥ સંવત્ ૧૩૪૫ વર્ષે આષાઢ-વદિ ૯ ભોમે પંડિતસાદેવેન પુસ્તિકાલેખિ ।’

ઘ અજિતશાન્તિસ્તવ-ટીકા—ટીકાકાર ગોવિન્દાચાર્ય
ભાં. ઈ. પુના. પ્રત નં. ૨૬૬/૧૮૭૧-૭૨
પત્ર ૧૩. સાઈઝ—૮ $\frac{૧}{૮}$ ×૨ $\frac{૩}{૪}$.

અક્ષરોનો મરોડ સુંદર છે, પ્રત પ્રાચીન છે, લેખનસંવત્ સંબંધી કંઈ ઉલ્લેખ નથી. પ્રશસ્તિ નીચે મુજબ છે :—

“ઈતિ વિવૃત્તિરજિતશાન્તિસ્તવસ્ય સંક્ષેપતો મયા વિહિતા ।

શ્રીગોવિન્દાચાર્યેણ કલ્મસ(ષ)-વિનિર્જરાર્થમિયં ॥

इत्यजितशान्तिविवरणं समाप्तम् ॥

શ્રીવર્દ્ધમાનસૂર્યમ્યયિતેન વિવૃત્તિં વિધાય ।

યદવાસં કુશલં મયા કિંચિદ્ભૂતાં જનસ્તેન ॥

‘ગ્રંથાગ્રં ૩૫૦’ ॥

‘મંગલં કલ્યાણં ભવતુ શ્રીચતુર્વિધશ્રમણસંઘસ્ય શ્રીઅજિતશાન્તિ-
પ્રસાદાત્ ।”

ચ અજિતશાન્તિસ્તવ-બોધદીપિકા—ટીકાકાર જિનપ્રભસૂરિ. ભાં. ૬.
પુના. પ્રત નં. ૧૦૬૮/૧૮૮૭-૯૧. પત્ર ૨૫, સાધ્ધિ ૧૦×૪૩
ટીકા ૨૦ સં. ૧૩૬૫, સે. સં. ૧૬૪૭.

“ઈતિ શ્રીઅજિતશાન્તિવૃત્તિઃ સમાપ્તા । લિખિતં સં. ૧૬૪૭ વર્ષે
માર્ગશીર્ષ સિત ૧૪ ચન્દ્રે વિવેકવિજયગણિના રાજનગરે । શુભં ભવતું
લેખકપાઠકયોઃ શ્રીરસ્તુ ॥”

પ્રતના અંતમાં નમસ્કાર-સહિત, પૌરુષી આદિ કાલ-પ્રત્યાખ્યાનનું
વિવરણ આપેલું છે. અક્ષરેા સાધારણ છે.

છ સસસ્મરણ—આ. જૈ. પ્રતિ નં. ૧૧૨૩. પત્ર ૭.

“સંવત્ યુગઋષિધર્મરસશાકે શ્રીમધુમુદિ ૧૪ વાસરે શૃન્દારકાચાર્યવારે
શ્રી શ્રી શ્રી જિનમાણિક્યસૂરીશ્વરાણાં પટ્ટાલંકાર-શ્રી શ્રી શ્રીમજ્જિનચન્દ્ર-
સૂરિપુરંદરાણામંતે પં. સમયરાજમુનિના વ્યલેલિ શ્રીશ્વરતરગચ્છે શ્રીપાતિ-
સાહ અકબ્બરરાજ્યે પણિટતધર્મનિધાનમુનિપઠનાથં શ્રીઉપસેનનગરે ।
શ્રીરસ્તુ ॥”

જ અજિતશાન્તિસ્તવ સાવચૂરિક પદ્યપાઠ—આ. જૈ. પ્રત નં. ૧૩૫૯,
પત્ર ૪.

પ્રત પંચપાડી છે. અક્ષરેાનો મરેાડ સુંદર છે. પ્રતના પ્રારંભમાં
‘શ્રીગુણસમુદ્રસૂરિગુરુખ્યેા નમઃ’ લખ્યું છે. પ્રતના અંતમાં
આલુ ક્રમથી નીચેની બે ગાથા વધારે છે.

વવગય-કલિ-કલુસાણં, વવગય-નિદ્વન્ત-રાગદોસાણં ।

વવગય-પુણવ્મવાણં, નમોઽત્યુ દેવાહિદેવાણં ॥ ૪૧ ॥

સઁવં પસમઙ્ પાવં, પુત્રં વહુઙ્ નમંસમાણસ્સ ।

સંપુત્રચન્દ-વયણસ્સ, કિત્તણે અજિવસંતિનાહસ્સ ॥ ૪૨ ॥

શ્રીગુણધીરસૂરિસિઃ લિખિતાવચૂરિઃ ॥ ”

જ્ઞ શ્રીબજિતશાન્તિસ્તવ-વોધદીપિકા—જ્ઞા. મં. પ્રત નં. ૨૦૦૦,
પત્ર ૧૯.

૨૦ સં. ૧૩૬૭ (૫) પોપ વદિ બીજ ને શનિવાર. કર્તા
શ્રીજિનપ્રભસૂરિ. શ્રીજિનસિંહસૂરિના શિષ્ય. અક્ષરોનો મરેડ
સરસ છે. નીચે પ્રશસ્તિ આપેલી છે.

સંકેત-સૂચી

અ. ચિ. ૦	અભિધાનચિન્તામણિ
અ. ચિ. ૦ કાં. ૦	અભિધાનચિન્તામણિ કાં. ૦
અનિય. ૦	અનિયમિત
અ. ૦ પા. ૦ સૂ. ૦	અધ્યાય, પાદ, સૂત્ર
આ. ૦ અ. ૦	આવશ્યક અધ્યયન
આ. ૦ ચૂ. ૦	આવશ્યક-ચૂર્ણિ
આ. ૦ ટી. ૦	આવશ્યક-ટીકા-હરિભદ્રસૂરિ
આ. ૦ ટી. ૦ મ. ૦	આવશ્યક-ટીકા-મહાયગિરિ
આ. ૦ દિ. ૦	આચારદિનકર
આ. ૦ નિ. ૦	આવશ્યક-નિર્યુક્તિ
આ. ૦ સં. ૦ ડી. ૦	આપ્ટે સંસ્કૃત ડીક્ષનેરી
ઉ. ૦	ઉત્તર
ઉ. ૦ પૂ. ૦	ઉત્તરાર્ધ પૃષ્ઠ

ઓ૦ નિ૦
 ઓ૦ નિ૦ દ્રો૦ વૃ૦ પૃ૦
 ક૦ }
 ક૦ કુ૦ }
 ગા૦
 ગા૦ ઓ૦ સિ૦
 ગુ૦ ગુણ૦ દીકા
 ચતુ૦
 ચતુ૦
 ત૦ સુ૦ અ૦
 ત્રિ૦
 ત્રિ૦ શ૦ પર્વ૦
 દે૦ ના૦ મા૦
 ધ૦ સં૦ ઉ૦ ગા૦
 ધ૦ સં૦ ઉ૦ પૃ૦
 નિ૦ ક૦
 નિ૦ સા૦
 પ૦ ચ૦ ઉ૦
 પ૦
 પ૦ દી૦
 પ૦ હી૦ હં૦
 પા૦ સ૦ મ૦
 પ્ર૦ વ્યા૦ દી૦
 પ્ર૦ સા૦ દ્વાર૦
 પ્ર૦ રવ૦
 પ્રા૦ પિ૦ મુ૦

ઓધનિર્ધુક્તિ
 ઓધનિર્ધુક્તિ દ્રોણાચાર્ય-વૃત્તિ પૃષ્ઠ
 કનકકુશલ-દીકા
 કનકકુશલ-દીકા
 ગાથા
 ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરિઝ
 ગુણવિનયકૃત દીકા
 ચતુષ્કલ
 ચતુર્વિંશતિકા-શ્રીભષ્યભટ્ટિસૂરિરચિત
 તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય
 ત્રિકલ
 ત્રિપદિ-શલાકાપુરુષ-ચરિત્ર પર્વ
 દેશાનામમાલા
 ધર્મસંગ્રહ ઉત્તરાર્ધ ગાથા
 ધર્મસંગ્રહ ઉત્તરાર્ધ પૃષ્ઠ
 નિર્વાણકલિકા
 નિર્ણય સાગર ગ્રેસ
 પદ્મચરિત્ર હિંદુશ
 પંચાશક
 પંચાશક-દીકા
 પંડિત હીરાનાથ હંસરાજ
 પાર્શ્વ-સર્વ-મહાપુણ્યો
 પ્રત્યબાકરણ-દીકા
 પ્રવચન-સારોદ્ધાર-દ્વાર
 પ્રત્યાખ્યાન-સ્વરૂપ
 પ્રાકૃતપિંગલ-સૂત્ર

પ્રાં પૈં
 બોં દીં
 ભં નાં
 ભાં }
 ભાં ઈં }
 ભૈં પં ક્ષપ
 ચોં સ્વોં વૃં પ્રં
 રાં પં ટીકા
 લં સં નામ સૌં ભાં

વાચં
 શૂં A.B.C., A.C.V.

શ્રાં વિં
 સંં પ્રં
 સિં હેં શં
 સૂં
 સ્કંં અં
 સ્થાં ટીં સ્થાં
 સ્થાં સૂં સ્થાં ઉં
 હં કીં
 હેં પ્રાં વ્યાં

પ્રાકૃત પૈંગલ
 બોધદીપિકા
 ભરત-નાટ્યશાસ્ત્ર
 ભાંગારકર ઈન્દ્રીટચૂટ
 ભાંગારકર ઈન્દ્રીટચૂટ
 ભંરવપદાવતીકરુપ
 યોગશાસ્ત્ર સ્વોપનવૃત્તિ પ્રકાશ
 રાઈપસેણુકૃત્ય મુક્ત-ટીકા
 લલિતાસહસ્રનામ-સૌભાગ્યભારકર
 ટીકા
 વાચરપત્યબિધાન(કોષ)
 જર્મન ગ્રોફેસર શુબ્રિંગે 'અનિત-
 શાંતિસ્તવ' પરના લેખમાં દર્શાવેલી
 A.B.C., A.C.V. નામની પ્રતિબ્દા
 શ્રાદ્ધવિધિ
 સંબોધપ્રકરણ
 સિદ્ધ-હેમ-શબ્દાનુશાસન
 મૂત્ર
 સ્કંધ, અધ્યાય
 સ્થાનાંગ-ટીકા સ્થાન
 સ્થાનાંગમૂત્ર-સ્થાન-ઉદ્દેશક
 હર્ષકીર્તિ
 હેમ-પ્રાકૃત-વ્યાકરણ

ત્રેસદોષ તથા દષ્ટિદોષથી રહી ગયેલી ભૂલોનું શુદ્ધિ-પત્રક

પત્ર	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૧૯	શ્રુત-રુચિ	શ્રુત-રુચિ
૧૦	૨૦	પ્રવેશવર્જનમ્	પ્રવેશવર્જનમ્
૪૪	૨૧	પાપધમ્	પોપધમ્
૪૫	૧	અન્વાવાર-પોસહં	P અન્વાવાર-પોસહં
૭૧	૨૦	અન્થના પૃ૦	અન્થના પ્રથમ- ભાગના પૃ૦
૮૦	૧	દ્વ્યાઈ-ઉચ્ચઓગં	P દ્વ્યાઈ-ઉચ્ચઓગં
૮૦	૨	દ્રવ્યાદિ-ઉપયોગમ્	[દ્રવ્યાદિ-ઉપયોગમ્]
૮૦	૫	નિસ્સાસ-નિરુંભણા- લોષ	નિસ્સાસ-નિરુંભણા- લોષ
૮૦	૫	નિઃશ્વાસ-નિરુન્ધના- લોકે	[નિઃશ્વાસ-નિરુન્ધના- લોકે]
૮૦	૮	ઓ. નિ. પ્રો.	ઓ. નિ. દ્રો.
૧૦૮	૧	મુત્તાનિ	મુત્તાણિ
૧૧૧	૧૦	આરનવ-દ્વાર	આશ્રવ-દ્વાર
૧૧૬	૧૮	આરનવ	આશ્રવ
૧૭૦	૧૨	રત્નશલ	રત્નસૌલ
૧૭૯	૧૦	પયોધર	પયોધર
૨૦૧	૧૬	મયાત્	મૂયાત્
૨૦૪	૯	પોથી ૫૧માં	પોથી ૧૦૩માં

२१६	२३	सकलार्हतु-	सकलार्हतु
२२३	८	विश्व-कमलाकर-	विश्व-कमलाकर-
		भास्करम्	भास्करम्
२३६	१	तीर्थद्वन्द्व	तीर्थद्वन्द्व
२४५	२१	नराधाद्य-	नराधीश
२४७	४	महामाह	महामोह
२८६	२	गुहगिरं	गुहगिरं
२८६	११	वई	वई
२८६	२०	६. ग. ध.	६. ड. ध.
२८७	२	क्षुणामि	क्षुणामि
२८८	१६	सन्तिमहं	सन्तिमहं
२८९	१६	ज सुर-संधा	जं सुर-संधा
२९१	६	पणमामि	पणमामि
२९२	३	घंष्टिआहिं	घंष्टिआहिं
२९२	५	नष्टिआहिं	नष्टिआहिं
२९२	६	नचिऊण	नचिऊण
२९२	६	एहिं	एहिं
३११	६	विशेष	विशेष
३२६	११	(५७१ उभेरधुं)	च-[च]-अने
३२७	८	सौरव्य	सौख्य
३३३	७	विमुक्ति समाधि	विमुक्ति-समाधि-
		निधिम्	निधिम्
३४४	११	(५७१ उभेरधुं)	जो-[यः]-ने
३४५	२१	वत्तीस	वत्तीसा
३४६	६	चउदस	चउदस

૩૫૬	૯	તં	તે
૩૬૦	૧૪	દિત્ત-તઅ	દિત્ત-તેઅ
૩૬૫	૧૫	નવ-સરયં-સસી	નવ-સરય-સસી
૩૬૮	૭	મુહ-પવત્તયં	મુહ-પવત્તયં
૩૭૦	૫	રદ્-અંજલિ	રદ્અંજલિ
૩૮૯	૨૦	નત્રપ્રાન્તા	નૈત્રપ્રાન્તા
૩૯૧	૭	(૫૯ી ઉમેર્યું)	અહં-[અહમ્]-હ
૩૯૯	૨૨	ઘાકારો	ઘટાકારો
૪૦૬	૬	મ્રયુગાન્તયો :	મ્રૂયુગાન્તયો :
૪૧૧	૨૪	પળમિઅસ્સા	પળમિયઅસ્સા
૪૧૫	૨૨	સચામો	સચામરો
૪૧૫	૨૪	માામ્	માપામ્
૪૧૭	૭	સહસ્યં સહસ્ત્રં	સહસ્રં
૪૨૧	૧૫	(૩૫-૫) વિઝલં	વિઝલં
૪૨૩	૧૦	(૫૯ી ઉમેર્યું)	અ-[ચ]-અને
૪૨૭	૧૧	મૂત્ર-પરિચય	(૭) મૂત્ર-પરિચય
૪૪૯	૨૧	ઉત્તમ-તેજ	ઉત્તમ-તેઅ
૪૫૦	૨	વિપુલ-કુલ ^{૧૨}	વિઝલ-કુલ ^{૧૨}
૪૫૭	૧૮	મહપિ	મહર્પિ
૪૫૮	૪	મુધા	મુધી
૪૬૦	૯	સન્વ-સત્ત	સન્વ-[સત્ત]
૪૭૧	૧૨	જયગુરુ	જયગુરુ
૪૭૨	૧૯	સીર્ધ	સીર્ધ
૪૭૪	૧	વિમલં	વિઝલં
૪૮૮	૧૫	વાગપલ્લભ	વાગ્પલ્લભ
૪૯૦	૧૫	મુવરઅયર	મુવરયજર

४६१	४	सरय	सरण
५०१	४	संतिं च विहेउं (उ) मे	संतिं (च) विहेउं मे
५०६	१०	(३२) व...	(३२) वं...
५१८	८	न(ण)मंसियं	नमंसियं
५२३	४	संतिमुत्तम	संतिमुत्तमं
५३३	१०	श्रुत्यनुप्रास	श्रुत्यनुप्रास
५३७	७	गामिणि-आहिं	गामिणिआहिं
५५१	२०	दव्यन्तिके	देव्यन्तिके
५६१	५	वासवाादत्य	वासवादित्य
५६३	१	श्रीराजाधपानां	श्रीराजाधिपानां
५६३	१३	भरणालङ्कृतः	भरणालङ्कृतः
५६५	५	धति	धति
५८५	१६	त्रिद्वैत	त्रिद्वैत
६०१	१६	शृङ्खलायै	शृङ्खलायै
६४६	१३	प्रशमकरतो	प्रशमकरमतो
६७४	७	नहीं	नहीं
६८०	४	विप्रडोषधि	विप्रडोषधि
६८७	६	(पष्ठी उभेरुं)	य-[च]-अने
६८८	१३	सामिणी	सामिणि
७२२	१३	पउमावइ	पउमावई
७८६	६	सुधाने	सुधीने

अजित-शांति-स्तव तथा संतिकरं स्तवनमां नीये
प्रमाणे पाठ-शुद्धि करवी :

(अ य पाठांतरे)

३२२	१४	निचिअं	निचियं
३२८	७	विरहिअं	विरहियं

३२६	४	भुंग	भुयग
३३१	१६	मुवसरिअ	मुवसरिय
३३२	७	भुअग	भुयग
३६०	१४	धेअ	धेय
३६१	७	णेअ	णेय
३६१	२१	भाविअ	भाविय
३६१	२१	णेअ	णेय
३६४	१७	अजिअं	अजियं
३६७	१८	चुअ-कलि	चुय-कलि
३७१	२	शुअ-महि-अच्चिअं	शुय-महिमच्चियं
३७४	७	नमंसिअं	नमंसियं
३७७	१२	मुसंभमोअरण-खुभिअ-	ससंभमोयरण-
		लुलिअ	खुमिय-लुलिय
३८७	१	विणमिअ	विणमिय
३८७	६	सोहिअ	सोहिय
३८८	२०	वंदियार्हि	वंदिआर्हि
४१३	१७	सोहिआ	सोहिया
४२५	२	भणियच्चो	भणियच्चो
४२८	२	जुयलं	जुअलं
४४८	१	जिआरिगणं	जियारिगणं
४५२	२	धेअ	धेय
४५२	५	भाविअ	भाविय
४५५	१८	अरुअ	अरुय
४७६	६	भणियच्चो	भणियच्चो
५०३	७	अ	य
५०५	१३	भाविअ	भाविय

૫૧૩	૧૪	સ્વિજિઅયં	સ્વિજિયયં
૫૧૫	૧	લલિઅયં	લલિયયં
૫૧૫	૫	લલિઅય	લલિયય
૫૨૨	૧૦	પમુડા	પમુડયા
૫૨૮	૧૫	મંડિઆ	મંડિયા
૫૩૭	૭	લોઅણિ	લોયણિ
૬૯૬	૧	દુરિઅ	દુરિય
૬૯૮	૧૩	તિહુઅળ	તિહુયળ
૭૦૩	૩	અ	ય
૭૦૩	૬	માણસિઆ	માણસિયા
૭૧૭	૯	અચ્ચુઅ	અચ્ચુય
૭૧૭	૯	સોઅ	સોય
૭૨૯	૧૯	થુઅ	થુય
૭૩૬	૨૨	થુઅ	થુય

સૂચના

(૧) પૃષ્ઠ ૨૮૨, પંક્તિ ૧૮-૧૯ અને ૨૦માં—

“ ૨૮મા શ્લોકનું આધાર-સ્થાન શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત અનેકાન્ત-
જયપતાકાનું મંગલાચરણ અને ” આ શબ્દો રદ કરવા.

(૨) પૃષ્ઠ ૪૨૭ થી ૫૪૩ સુધી મથાળા પર “ અનિત-શાંતિ-સ્તવ-
૫૫-૪-૫-૬નાં સ્થળે અનિત-શાંતિ-સ્તવ ૫૫-૭ ” વાંચવું.

૪૫ સહુ-નિચકિચ-સજ્ઞાઓ ।

[શ્રાવક-નિત્યકૃત્ય-સ્વાધ્યાય :]

‘મન્નહ જિણાણ’ સજ્ઞાય

(૧) મૂલપાઠ

(ગાથા)

‘મન્નહ જિણાણમાણં, મિચ્છં પરિહરહ ધરહ સમ્મત્તં ।
છવ્વિહ-આવસ્સયામ્મિ, ઉજ્જુત્તા હોહ પડ્ડિવસં ॥ ૧ ॥
પન્નેસુ પોસહવયં, દાણં સીલં તવો અ ભાવો અ ।
સજ્ઞાય-નમુકારો, પરોવયારો અ જયણા અ ॥ ૨ ॥
જિણ-પૂઆ જિણ-થુણં, ગુરુ-થુઅ સાહમ્મિઆણ વચ્છહ્ણં ।
વવહારસ્સ ય સુદ્ધી, રહ-જત્તા તિત્થ-જત્તા ય ॥ ૩ ॥
ઉવસમ-વિવેગ-સંવર, માસા-સમિહં છજ્જીવ-કરુણા ય ।
ધમ્મિઅજણ-સંસગ્ગો, કરણ-દમો ચરણ-પરિણામો ॥ ૪ ॥
સંઘોવરિ વહુમાણો, પુત્તય-લિહણં પમાવણા તિત્થે ।
સહુાણ કિચ્ચમેઅં, નિચ્ચં સુગુરુવણ્ણેણં ॥ ૫ ॥

* ‘મન્નહ’ એવો પાઠ-બેદ મળે છે. શ્રી ચં. પ્ર. કો. ની હસ્ત-
લિખિત પ્રતિ નં. ૧૨૨૧ ‘વિચારસત્તરી’ નામની છે. તેનાં

(૨) સંસ્કૃત યાયા

મન્યધ્વં જિનાનામ્ આજ્ઞાં, મિથ્યાત્વં પરિહરત ધરત સમ્યક્ત્વમ્ ।

ષટ્ત્રયવિધ-આવશ્યકે, ઉદ્યુક્તાઃ ભવત પ્રતિદિવસમ્ ॥ ૧ ॥

પર્વસુ પોષધવ્રતં, દાનં શીલં તપઃ ચ ભાવઃ ચ ।

સ્વાધ્યાય-નમસ્કારૌઃ; પરોપકારઃ ચ યતના ચ ॥ ૨ ॥

જિન-પૂજા જિન-સ્તવનં, ગુરુ-સ્તવઃ સાધર્મિકાણાં વાત્સલ્યમ્ ।

વ્યવહારસ્ય ચ શુદ્ધિઃ, રથ-યાત્રા તીર્થ-યાત્રા ચ ॥ ૩ ॥

ઉપશમ-વિવેક-સંવરાઃ, ભાષા-સમિતિઃ ષટ્ત્રય-વિવેક-કરુણા ચ ।

ધાર્મિક-જન-સંસર્ગઃ, કરણ-દમઃ ચરણ-પરિણામઃ ॥ ૪ ॥

અગિયારમાં દ્વારમાં ‘મનહઃ જિજ્ઞાણુ આણુ’ની ચોથી તથા પાંચમી ગાથાનીચે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે :—

‘સંઘોવરિ વહુમાણો, પુત્યયલિહણંમિ પમાવણા તિત્થે ।

નવલિત્તે ધણવવણં, સામાઈયમુભયકાલમ્મિ ॥ ૪ ॥

પરિગ્ગહમાણાભિગ્ગહ, ઇકારસપડિમ-માવણયા ।

સંવવિરઈ-મણોરહ, એમાઈ સહુ-કિચ્ચાઈ ॥ ૫ ॥”

શ્રીઆત્માનંદ જૈન સભા—ભાવનગર તરફથી પ્રકાશિત થયેલી ‘શ્રીમંદુ-પ્રસૂરિવિરચિતા ‘વિચારસપ્તતિકા’ના અગિયારમાં દ્વારમાં ચોથી અંતે પાંચમી ગાથા આ પ્રમાણે મળે છે :—

“સંઘોવરિ વહુમાણો, ધમ્મિઅ-મિત્તી પમાવણા તિત્થે ।

નવલિત્તે ધણવવણં, પુત્યયલિહણં વિસેસેણ ॥ ૭૦ ॥

પરિગ્ગહમાણાભિગ્ગહ, ઇકારસ-સહુપડિમ-પાસણયા ।

સંવવિરઈ-મણોરહ, એમાઈ સહુ-કિચ્ચાઈ ॥ ૭૧ ॥”

સંધોપરિ’ બહુમાન ; પુસ્તક-લેખનં પ્રભાવના તીર્થે ।
શ્રાદ્ધાનાં કલ્પમેતત્, નિલ્લં સુગુરુપદેશેન ॥ ૧ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

માનો જિનેશ્વરોની આજ્ઞાને, મિથ્યાત્વને પરિહરો, ધારણ
કરો સમ્યક્ત્વને;

છ પ્રકારના આવશ્યકમાં, ઉદયમવન્ત થાઓ પ્રતિદિવસ. ૧

પર્વોમાં પોષધવ્રત, દાન, શીલ, તપ અને ભાવના;
સ્વાધ્યાય, નમસ્કાર, પરોપકાર અને યતના. ૨

જિન-પૂજા, જિન-સ્તુતિ, ગુરુ-સ્તુતિ, સાધર્મિક-વાત્સલ્ય;
વ્યવહારની શુદ્ધિ, રથ-યાત્રા અને તીર્થ-યાત્રા. ૩

ઉપશમ, વિવેક, સંવર, ભાષા-સમિતિ અને છ-કાયની કરેણા;
ધાર્મિક-જનનો સંસર્ગ, ઇન્દ્રિયનું દમન, આરિત્રનો
પરિણામ. ૪

સંધ ઉપર બહુમાન, પુસ્તક-લેખન, તીર્થ-પ્રભાવના;
શ્રાવકોનું કર્તવ્ય આ, નિલ્લ સદ્ગુરુના ઉપદેશથી. ૫

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

મન્નહ — [મન્યધ્વમ્] — માનો.

મન્ — માનવું. તે પરથી મન્યધ્વમ્ — તમે માનો.

જિણાણં — [જિનાનામ્] — જિનેશ્વરોની.

આણં — [આજ્ઞામ્] — આજ્ઞાને.

જૈન સૂત્રકારો આજ્ઞાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરે છે :
 ‘આ સામસ્યેનાનન્તધર્મવિશિષ્ટતયા જ્ઞાયન્તે અવબુદ્ધ્યન્તે જીવાદય :
 પદાર્થા યયા આજ્ઞા.’ ‘આ એટલે સમસ્તપણે-અનંત ધર્મોની
 વિશિષ્ટતા-પૂર્વક જ્ઞાયન્તે એટલે જણાય છે, જીવાદિ પદાર્થો
 જેના વડે તે આજ્ઞા.’ અર્થાત્ શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ પ્રરૂપેલાં
 તમામ શાસ્ત્રો.

આજ્ઞા એટલે આગમ એવો અર્થ રૂઢ છે. અહીં જે
 વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે, તે પણ ‘આગમ’ એવા અર્થને
 સૂચવે છે.

મિચ્છં - [મિથ્યાત્વમ્] - મિથ્યાત્વને.

મિથ્યા - ખોટું. ત્વ - ભાવસૂચક પ્રત્યય. જેમાં ખોટાપણું
 કે અસત્ય હોય તે ‘મિથ્યાત્વ.’ આપણી સામે ગાય
 અને ઘોડો બેલેલાં હોય તેમાંથી ગાયને ઘોડો કહીએ ને
 ઘોડાને ગાય કહીએ, તે એક પ્રકારનું ‘મિથ્યાત્વ’ છે,
 ‘ગાય અને ઘોડો જુદા નથી’ એમ કહીએ તો તે પણ
 એક પ્રકારનું ‘મિથ્યાત્વ’ છે અને ‘ગાય કે ઘોડો કંઈ જ
 નથી’ એમ કહીએ તો તે પણ એક પ્રકારનું ‘મિથ્યાત્વ’
 છે. જ્યારે ગાયને ઉદેશીને એમ કહીએ કે ‘આ ગાય છે’
 અને ઘોડાને ઉદેશીને એમ કહીએ કે ‘આ ઘોડો છે’
 તો તે ‘સમ્યક્ત્વ’ છે. આ શબ્દનો ખાસ પ્રયોગ ધાર્મિક
 માન્યતાઓ અંગે કરવામાં આવે છે. તેમાં સુદેવને કુદેવ
 માનવા અને કુદેવને સુદેવ માનવા, એ ‘મિથ્યાત્વ’ ગણાય છે;

સુગુરુને કુગુરુ માનવા અને કુગુરુને સુગુરુ માનવા એ પણ ‘મિથ્યાત્વ’ ગણાય છે, તથા સુધર્મને કુધર્મ માનવો અને કુધર્મને સુધર્મ માનવો એ પણ ‘મિથ્યાત્વ’ ગણાય છે. તે જ રીતે મુદ્દેવ અને કુદ્દેવને અથવા સુગુરુ અને કુગુરુને સરખા માનવા એટલે કે તેમાં કાંઈ તફાવત ન માનવો એ પણ ‘મિથ્યાત્વ’ ગણાય છે અને દેવ, ગુરુ તથા ધર્મનું અસ્તિત્વ જ ન સ્વીકારવું એ પણ ‘મિથ્યાત્વ’ ગણાય છે.

આ પ્રકારના ‘મિથ્યાત્વ’ને લીધે જીવને સાચી પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થતું નથી. પરિણામે તે ગમે તે જાતના પ્રયત્નો કરે, છતાં ઇષ્ટફળ મેળવવામાં અસમર્થ નીવડે છે. શાસ્ત્રકારોએ આ ‘મિથ્યાત્વ’ને ભવ-બ્રમણનું મહાકારણ માનેલું છે, કારણ કે તેના લીધે આ જીવ અનાદિ કાળથી સંસારમાં રબડી રહ્યો છે.

‘મિથ્યાત્વ’નું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે શાસ્ત્રકારોએ તેનું ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓથી વર્ગીકરણ કરેલું છે, જેમાં નીચેના પાંચ વિભાગો સુપ્રસિદ્ધ છે :—

(૧). ‘આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ’ :—પોતાનું જ માનવું સાચું છે અને બાકી બધું ખોટું છે, એવો આગ્રહ રાખવો તે આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ.

(૨). ‘અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ’ :—સારા કે ખોટાનો વિવેક ન કરતાં બધાં જ સારાં છે, એમ માનવું તે અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ.

(૩) ‘આલિનિવેશિક મિથ્યાત્વ’ :—અલિનિવેશ એટલે દુરાગ્રહ. સત્ય જાણવા છતાં ખોતાની અસત્ય વાતને પકડી રાખવી તે આલિનિવેશિક મિથ્યાત્વ.

(૪) ‘સાંશયિક મિથ્યાત્વ’ :—તત્ત્વના વિષયમાં શંકાશીલ રહેવું, તે સાંશયિક મિથ્યાત્વ.

(૫) ‘અનાલોગિક મિથ્યાત્વ’ :—ઉપયોગ-શૂન્ય-પણું તે અનાલોગિક મિથ્યાત્વ. વિશિષ્ટ જ્ઞાન વગરના આત્માઓ એકેન્દ્રિય વગેરે અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય સુધીનાને અનાલોગિક મિથ્યાત્વ હોય છે.

પરિહરહ - [પરિહરત] - ત્યાગ કરે.

ધરહ - [ધરત] - ધારણ કરે.

સમ્મત્તં - [સમ્યક્ત્વમ્] - સમ્યક્ત્વને.

‘સમ્યક્ત્વ’નો પરિચય શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૮મા અધ્યયનમાં નીચે સુજ્ઞાન આપેલો છે :—

“તહિઆણં તુ માવાણં, સઘ્માવે ઉવણ્ણણં ।

માવેણ સદ્દહંતસ્સ, સમ્મત્તં તિ વિઆહિઅં ॥ ૧૬ ॥”

“સ્વાભાવિક રીતે (જાતિ-સ્મરણજ્ઞાન ઇત્યાદિથી) કે કોઈના ઉપદેશથી ભાવ-પૂર્વક તે બધા ઉપર એટલે જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ, એ નવ તત્ત્વો પર યથાર્થ શ્રદ્ધા થવી, તેને મહા પુરુષોએ ‘સમ્યક્ત્વ’ કહ્યું છે.”

૧. “નિસ્સર્ગવ્રણસર્હ, આણર્હ-સુત્ત-વીઅંરુદ્ધમેવ ।

...અભિગમ-વિત્થાર-રુદ્ધ, કિરિઆ-સંખેવ-ધમ્મરુદ્ધ ॥ ૧૬ ॥”

“ (૧) નિસર્ગ-રુચિ, (૨) ઉપદેશ-રુચિ, (૩) આજ્ઞા-રુચિ, (૪) સૂત્ર-રુચિ, (૫) બીજ-રુચિ, (૬) અભિગમ-રુચિ, (૭) વિસ્તાર-રુચિ, (૮) ક્રિયા-રુચિ, (૯) સંક્ષેપ-રુચિ અને (૧૦) ધર્મ-રુચિ.” આ દશ રુચિવાળાઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય નીચે મુજબ છે :

(૧) જે પુરુષ જિનેશ્વરોએ યથાર્થ અનુભવેલા ભાવોને પોતાની મેળે જાતિસ્મરણાદિ જ્ઞાનથી જાણીને ‘તે એમ જ છે, પણ બીજી રીતે નથી’ એવી અડગ શ્રદ્ધા રાખે, તેને ‘નિસર્ગ-રુચિ’ કહેવાય.

(૨) ઉપર્યુક્ત ભાવો જે કેવલી કે છંદ્રસ્થ ગુરુઓ વડે કહેવાયેલા છે, તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખે, તેને ‘ઉપદેશ-રુચિ’ કહેવાય.

(૩) જેના રાગ, દ્વેષ, મોહ અને અજ્ઞાન નીકળી ગયાં છે, તેવા મંડાપુરુષની આજ્ઞાથી તત્ત્વ પર રુચિ ધરાવે, તેને ‘આજ્ઞા-રુચિ’ કહેવાય.

(૪) જે અંગ-પ્રવિષ્ટ કે અંગ-ગ્રાહ્ય સૂત્રોને જાણીને તત્ત્વમાં રુચિવાળો થાય, તેને ‘શ્રુત-રુચિ’ કહેવાય.

(૫) જેમ પાણીમાં પડેલું તેલનું ણિંદુ વિસ્તાર પામે અને જેમ એક બીજ વાવવાથી અનેક બીજ ઉત્પન્ન થાય; તેમ

એક પદથી કે એક હેતુથી કે એક દષ્ટાંતથી ઘણાં પદો, ઘણા હેતુઓ અને ઘણા દષ્ટાંતો પર શ્રદ્ધા થાય, તેને ‘ળીજ-રુચિ’ કહેવાય.

(૬) જે પુરુષ અગિયાર અંગ, બારમું અંગ. દષ્ટિવાદ અને ળીજ સિદ્ધાંતોના અર્થને બરાબર બાણીને તત્ત્વ પર શ્રદ્ધા કરે, તેને ‘અભિગમ-રુચિ’ કહેવાય.

(૭) જે છ દ્રવ્યોને પ્રમાણ અને નય વડે બાણીને તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા કરે, તેને ‘વિસ્તાર-રુચિ’ કહેવાય.

(૮) જે જ્ઞાનાચાર આદિ પાંચ આચારો વડે મનોહર અનુષ્ઠાનોને વિષે કુશલ હોય તથા ક્રિયા કરવામાં રુચિવાળો હોય, તેને ‘ક્રિયા-રુચિ’ કહેવાય.

(૯) જે પુરુષ થોડું સાંભળીને પણ તત્ત્વની રુચિવાળો થાય, તેને ‘સંક્ષેપ-રુચિ’ કહેવાય. જેમ કે ઉપશમ, વિવેક અને સંવર-એ ત્રણ પદો સાંભળીને જ ચિદાતી-પુત્ર તત્ત્વ પર રુચિવાળા થયા હતા.

(૧૦) જે પુરુષ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય વગેરે પદાર્થોને કહેનારાં જિનવચનને સાંભળીને શ્રુત-ચારિત્રરૂપ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા કરે, તેને ‘ધર્મ-રુચિ’ કહેવાય.

છબ્વિહ આવસ્સયમ્મિ - [ષડ્વિધાવશ્યકે] - છ પ્રકારના આવશ્યકને વિષે.

‘ષડાવશ્યક’ એટલે છ આવશ્યક ક્રિયાઓ. તે “(૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ, (૩) વંદન, (૪) પ્રતિ-

ક્રમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાનરૂપ
લક્ષણી.” તેના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ. ભાગ પહેલો,
પરિ. પહેલું.

ઉજ્જુત્તા - [ઉચ્ચતા :] - ઉદ્યમવંત, પ્રયત્નશીલ.

હોહ - [ભવત] - થાઓ.

પદ્મદિવસં - [પ્રતિદિવસમ્] - પ્રતિદિન, હમેશા.

પર્વેસુ - [પર્વસુ] - પર્વોમાં, પર્વ દિવસોમાં.

ઉત્સવ, અનુષ્ઠાન કે આનંદ માટે નિયત થયેલો દિવસ
પર્વ કહેવાય છે.

પોષધવયં - [પોષધવ્રતમ્] - પોષધવ્રતને ધારણ કરે.

પોષધવ્રત-સંબંધી વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર
૩૨, ગાથા ૨૯.

દાણં - [દાનમ્] - દાન આપો.

અનુગ્રહ-બુદ્ધિથી પોતાની વસ્તુ ખીજાને આપવી, તે
‘દાન’ કહેવાય છે. તે માટે તત્ત્વાર્થસૂત્રના આઠમા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે-‘અનુગ્રહાય સ્વસ્પાતિસર્ગો દાનમ્ ॥ ૩૩ ॥’
‘અનુગ્રહને માટે પોતાની વસ્તુ ખીજાને અર્પણ કરવી
તે દાન.’ અહીં અનુગ્રહ શબ્દ વડે વ્યક્ત થતો ઉપકારનો
ભાવ સ્વ અને પર એમ બંને માટે સમજવાનો છે. જે

અનુગ્રહ-બુદ્ધિથી ‘દાન’ આપે છે, તેનું વસ્તુ પ્રત્યેનું મમત્વ ઘટે છે અને મનમાં સંતોષ તથા સમાધાનની લાગણી પ્રકટે છે. તે જ રીતે શુદ્ધ દાન લેનારમાં સદ્ગુણનો વિકાસ થાય છે અને તેની જીવન-યાત્રા સિદ્ધાંત (શાસ્ત્ર) અનુસાર ચાલે છે.

જૈનશાસ્ત્રોમાં ‘દાન’ પાંચ પ્રકારનું કહેલું છે. તે આ રીતે : “(૧) અભયદાન, (૨) સુપાત્રદાન, (૩) દયા- (અનુકંપા) દાન, (૪) ઉચિતદાન અને (૫) કીર્તિદાન.” તેમાંનાં પહેલાં બે દાનો એટલે ‘અભયદાન’ અને ‘સુપાત્ર-દાન’ મોક્ષ ફળને આપનારાં છે અને બાકીનાં ત્રણ દાનો સુખલોગને આપનારાં છે.

બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સર્વ પ્રકારના ધર્મોમાં ‘દાનધર્મ’ને પ્રથમ માનેલો છે.

સીલં - [શીલમ્] - શીલ પાળો, સદાચાર પાળો.

‘શીલ’ એટલે સદાચરણ. તે શ્રાવકને માટે નીચે મુજબ છ પ્રકારનું હોય છે. શ્રીધર્મરત્ન-પ્રકરણ ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે :—

(૧) ‘આયતન-નિષેવણમ્’ - જિન-મંદિરાદિ આયતન કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો લાભ થાય છે; તેનું સેવન કરવું, તે પ્રથમ શીલ.

(૨) ‘પરગૃહ-પ્રવેશવર્જનમ્’ - અનિવાર્ય કામ સિવાય બીજાના ઘરમાં પગ ન મૂકવો, તે બીજું શીલ.

(૩) ‘અનુદ્મટવેપઃ’ – પહેરવેશ સાદો તથા સુધડ રાખવો, તે ત્રીજું શીલ.

(૪) ‘સવિકારવચન-વર્જનમ્’ – વિકારોત્પાદક વચનો ન બોલવાં, તે ચોથું શીલ.

(૫) ‘વાલંક્રીઢા-પરિવર્જનમ્’ – બાંલચેષ્ટાઓનો ત્યાગ કરવો, તે પાંચમું શીલ.

(૬) ‘મધુરનાંત્યા કાર્યસાધનમ્’ – મધુર નીતિ વડે-મીઠી વાણીથી પોતાનું કાર્ય સાધવું, તે છઠું શીલ.

તવો – [તપઃ] – તપ.

‘તપ’ શબ્દથી અહીં બાહ્ય અને આસ્થાંતર તપો સમંજવાનાં છે. તેની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨૮.

અ – [ચ] – અને.

ભાવો – [ભાવઃ] – ભાવ, ભાવના.

મૈત્રી આદિ ચાર પ્રકારની ‘ભાવના’ માટે જુઓ સૂત્ર ૬. અનિત્યત્વાદિ બાર પ્રકારની ‘ભાવના’ માટે જુઓ સૂત્ર ૭.

સજ્ઞાય-નમુકારો – [સ્વાધ્યાય નમસ્કારૌઃ] – સ્વાધ્યાય કરો અને નમસ્કાર-મંત્રની ગણના કરો.

વાચનાદિ પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાય માટે જુઓ સૂત્ર ૨૮.

‘શ્રાવકે નમસ્કારમંત્રનાં સ્મરણ-પૂર્વક જાગૃત થવાનું’ છે.

પર પ્રત્યે ઉપકાર તે પરોપકાર. પર - અન્ય, બીજું. ઉપકાર-
લલું કરવું તે. બીજાનું લલું કરવું તે પરોપકાર કહેવાય છે.
તેની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૮.

જયણા - [યતના] - જયણા, કાળજી કે સાવધાની
રાખો.

યત્ - યત્ન કરવો, પ્રયાસ કરવો, તે પરથી 'યતના'
શબ્દ બનેલો છે. વિશિષ્ટ અર્થમાં તે જીવરક્ષા-અહિંસા-
દયાના પાલન-સંબંધમાં બને તેટલી કાળજી કે સાવધાની
રાખવાના અર્થમાં વપરાય છે, એટલે 'જયણા' કરવાનો
અર્થ 'બનતા પ્રયાસે, બનતી કાળજીથી જીવદયાનું—
અહિંસાનું પાલન કરવું' એવો થાય છે.

શ્રાવકને સવા વિશ્વા (વસા)ની દયા કહેલી છે, તે આ
જયણાના આધારે જ કહેલી છે. જો શ્રાવક પોતાની અનેક-
વિધ પ્રવૃત્તિઓમાં આ જયણાનો સિદ્ધાંત સાચવે નહિ તો
એ સવા વિશ્વા જેટલી દયાનું પાલન પણ મુશ્કેલ છે, તેથી
શ્રાવકે 'જયણા' અવશ્ય કરવાની છે. જેમ કે—(૧)
અણુગણ પાણી વાપરવું નાહ; (૨) રહેવાની તથા વાપર-
વાની જગા મુલાયમ પૂંજણીથી વાળવી; (૩) છાણાં, લાકડાં
કે અન્ય જાતનું બળતણ બરાબર તપાસવું કે જેથી તેમાં કોઈ
જીવ-જંતુ આવી જાય નહિ; (૪) અનાજને બરાબર સાફ
કરવું, ચાળવું અને ઓછામાં ઓછી જીવોત્પત્તિ થાય તે
રીતે સાચવી રાખવું, તથા તેનો ઉપયોગ કરતી વખતે તેમાં
કોઈ પણ જીવ-જંતુ ચઢી નથી ગયું કે ઉત્પન્ન નથી થયું તેની

બરાબર ખાતરી કરવી; (૫) સહેલાં શાક-ભાજી વાપરવાં નહિ તથા સારાં શાક-ભાજીને સમારવામાં પણ કાળજી રાખવી જેથી તેમાં કોઈ જીવ-જંતુ કપાઈ જાય નહિ; (૬) ઘંટી તથા ખાંડણિયા વગેરેને પણ પૂંજીને જ વાપરવાં; (૭) એકું મૂકવું નહિ; (૮) વધેલી રસોઈ એવી રીતે ન ફેંકવી કે જેથી ગંદકી થાય અને જીવોત્પત્તિ થાય; (૯) ઘી, તેલ, દૂધ વગેરેનાં ઠામો ઉઘાડાં રાખવાં નહિ; (૧૦) લોટ વગેરે કાલ-મર્યાદા કરતાં અધિક વખત રાખવાં નહિ; (૧૧) સાંજે રાંધેલી વસ્તુઓ પેકી ભાત, ખીચડી, દાળ, શાક વગેરે બીજા દિવસે સવારે વાપરવાં નહિ; (૧૨) પાણી જરૂરથી અધિક વાપરવું નહિ; (૧૩) અગ્નિ જરૂરથી અધિક પ્રકટાવવો નહિ; (૧૪) વીંઝણા વગેરે જરૂર કરતાં વધારે રાખવા નહિ; (૧૫) માલ-મિલકતની મર્યાદા કરવી; (૧૬) કોઈની સાથે બોલતી વખતે પૂરતો વિનય અને વિવેક જાળવવો; (૧૭) કોઈની સાથે લેણ-દેણ કરતી વખતે સામાનું અહિત થાય તે રીતે વર્તવું નહિ. આ પ્રમાણે નાના-મોટા તમામ વ્યવહારોમાં હયાથર્મનું પ્રાપ્ત થાય, તે રીતે અત્યંત કાળજી કે સાવધાનીથી વર્તવું.

જિણ-પૂજા - [જિન-પૂજા] - જિનેશ્વરની પૂજા કરો.

સાવધે જિનેશ્વરની અંગ-પૂજા, અગ્નિ-પૂજા અને ભાવ-પૂજા એમ ત્રિવિધ પૂજા પ્રતિદિન કરવી જોઈએ. તેની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૯-૭.

જિણ-ધુણન - [જિન-સ્તવનમ્] - જિન-સ્તવન કરો.

શ્રીજિનેશ્વરદેવતું સ્તવન કેવી રીતે કરવું જોઈએ? તેની વિગત માટે જુઓ : ભાગ પહેલો, પરિશિષ્ટ ત્રીજું.

ગુરુ-શુદ્ધ - [ગુરુ-સ્તવ :] - ગુરુની સ્તુતિ કરો.

સંસાર-સાગરનો પાર પામવા માટે ગુરુ-કૃપાની જરૂર છે, અને ગુરુ-કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમનો ઉચિત સત્કાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આ સત્કારમાં ભક્ત, પાત્ર, ઔષધ, વસ્ત્ર, પાત્ર, વસતિ વગેરેનાં દાનનો તથા સદ્ભૂતગુણ-કીર્તનરૂપ સ્તુતિનો સમાવેશ થાય છે.

સાહમિત્રાણ વચ્છલું - [સાધર્મિકાનાં વાત્સલ્યમ્] - સમાન ધર્મવાળા પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખો.

‘સમાનેન ધર્મેણ ચરતીતિ સાધર્મિકઃ’ - સરખા ધર્મ વડે ચાલે-પોતાનું જીવન ગાળે તે સાધર્મિક. વાત્સલ્ય - સ્નેહ, પ્રેમ કે આદરભાવ. શ્રાવક ખીજને જૈનધર્મ પાળતો જોઈને તેના પ્રત્યે જે સ્નેહ, પ્રેમ કે આદરભાવ બતાવે, તેને ‘સાધર્મિક-વાત્સલ્ય’ કહેવાય છે.

વ્યવહારસ્ય ચ શુદ્ધી - [વ્યવહારસ્ય ચ શુદ્ધિઃ] - અને વ્યવહાર-શુદ્ધિ રાખો. લેવડ-દેવડમાં પ્રામાણિકપણું જાળવો.

પૈસા કે માલની લેવડ-દેવડનો સંબંધ ‘વ્યવહાર’ કહેવાય છે. તેમાં શ્રાવકે પૂરેપૂરી પ્રામાણિકતા રાખવી જોઈએ. એટલે કે પૈસાને બદલે માલ આપવાનો હોય તે માલ બરાબર કહ્યા મુજબ, લેજ-સેજ વિનાનો તથા સમય-સર આપવો જોઈએ અને ખીજનો માલ લેવા બદલ જે કાંઈ

પૈસા આપવાના હોય, તે ઝરાઝર ચૂકવી આપવા જોઈએ, વળી કોઈએ પોતાને ત્યાં થાપણ મૂકી હોય, તો તે લેવા આવ્યેથી તે જ રૂપે પાછી આપવી જોઈએ અથવા પોતે કોઈની પાસેથી કરજે પૈસા લીધા હોય, તો વાચદા-મુજબ તે પૈસા પાછા આપવા જોઈએ. કદાચ કોઈ કારણસર તે સમય-સર પાછા આપવાનું ન જની શકે, તો સામા ધણીને વસ્તુ-સ્થિતિ ઝરાઝર સંમતવી તેના મનનું સમાધાન થાય તે રીતે કરવું જોઈએ. દૂકમાં શ્રાવકની રીત-ભાત એવી હોવી જોઈએ કે તેની સાથે ગમે તે પ્રકારનો વ્યાપાર-ધંધો કરતાં કે લેવક-દેવકનું કામ કરતાં સામા માણસને જરા પણ સંકેત થાય નહિ. ‘ધર્મનું મૂળ વ્યવહાર-શુદ્ધિ છે’ એ વાત સદૈવ યાદ રાખવી ઘટે.

રહ-જત્તા - [રથ-યાત્રા] - રથ-યાત્રા કરો.

યોગ્ય રીતે શણગારેલા રથમાં શ્રીજિનેશ્વર ભગવાનની પ્રતિમાને સ્થાપન કરીને તે રથને નગરમાં ફેરવવો તે ‘રથ-યાત્રા’ કહેવાય છે. આવી ‘રથ-યાત્રા’ શ્રાવકે વરસમાં એકાદામાં એકી એક વાર કરવી જોઈએ.

તિર્થ-જત્તા - [તીર્થ-યાત્રા] - તીર્થની યાત્રા કરો.

શ્રાવકે વર્ષમાં એક વાર શત્રુજય, ગિરનાર, આણુ, સંમેતશિખર વગેરે તીર્થો પૈકી એક કે વધારે ‘તીર્થની યાત્રા’ કુટુંબ સાથે કરવી જોઈએ. આવી યાત્રા કરવાથી ચાલુ સાંસારિક ઘરેડમાંથી નિવૃત્ત થવાય છે અને તીર્થની પવિત્ર

ભૂમિની સ્પર્શના થતાં તથા ત્યાં રહેલાં લવ્ય મંદિરો અને મૂર્તિઓનાં દર્શન થતાં ચિત્ત નિર્મળ થાય છે.

‘તીર્થ-યાત્રા’ની આવી પદ્ધતિથી કુટુંબની દરેક વ્યક્તિમાં ધર્મના સંસ્કારોનું આરોપણ થાય છે તથા તેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો જાય છે.

સંઘ કાઢીને ‘તીર્થ-યાત્રા’ કરવાનું પણ આ દૃષ્ટિએ ઉત્તમ ગણાય છે.

ઉપશમ-વિવેક-સંવર - [ઉપશમઃ વિવેકઃ સંવરઃ] -
ઉપશમ, વિવેક અને સંવરને ધારણ કરો.

‘ઉપશમ’ એટલે કપાયની ઉપશાંતિ. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનું અત્યંત શાંત થઈ જવું તે ‘ઉપશમ’ કહેવાય છે. આ ‘ઉપશમ’નાં મુખ્ય લક્ષણો ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા અને સંતોષ છે. એટલે શ્રાવક ક્ષમાવાન હોય, નમ્ર હોય, સરલ હોય અને સંતોષી હોય.

‘વિવેક’ એટલે સત્યાસત્યની પરીક્ષા કે કર્તવ્યકર્તવ્યની સમજણ. એને સાદી ભાષામાં સદ્બુદ્ધિ કહી શકાય. એટલે શ્રાવક સદૈવ સદ્બુદ્ધિ રાખે.

‘સંવર’ એટલે નવાં કર્મો બંધાતાં અટકે તે જાતની પ્રવૃત્તિ. ‘સંવૃણોતિ કર્મ અનેન ઇતિ સંવરઃ’ - ‘અટકે છે કર્મ જેનાથી તે સંવર.’

... ‘ઉપશમ’થી કપાયો પાતળા પડે છે, તેથી સમ્યગ્-દર્શનનો લાભ થાય છે; ‘વિવેક’થી તત્ત્વબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સમ્યગ્જ્ઞાનનો લાભ થાય છે; અને ‘સંવર’થી નવાં કર્મો બંધાતાં અટકે છે, તેથી સમ્યક્ચારિત્રનો લાભ થાય છે. આમ આ ત્રણ પદોમાં રત્નત્રયીનાં બીજો રહેલાં છે.

માસા-સમિર્દ - [માપાસમિતિ :] - બોલવામાં સાવધાની રાખો.

શ્રાવક જે વચન બોલે તે ગ્રિય હોય, પથ્ય હોય અને તથ્ય પણ હોય. એટલે કે તે (૧) કઠોર ભાષાનો પ્રયોગ કરે નહિ કે અપશબ્દો બોલે નહિ. (૨) જે હિતકારી હોય તેવું જ બોલે અને અહિતકર બોલવા કરતાં મૌન રહેવાનું પધારે પસંદ કરે. (૩) જે વાત જેવી હોય તેવા પ્રકારે કરે પણ તેમાં ભેળ-સેળ કરીને તેના મૂળ આશયને વિકૃત ન કરે.

છજ્જીવ-કરુણા - [પહ્જીવ-કરુણા] - છ કાયાના છયે પ્રત્યે કરુણા રાખો.

આ જગતનાં સમસ્ત પ્રાણીઓ છ-કાયમાં વહેંચાયેલાં છે. તે આ રીતે : - “ (૧) પૃથ્વીકાય, (૨) અપ્કાય, (૩) તેજસ્કાય, (૪) વાયુકાય, (૫) વનસ્પતિકાય અને (૬) ત્રસકાય.” આ છયે કાયના છયે પ્રત્યે કરુણા રાખવી એ શ્રાવકનું ઠર્તવ્ય છે. તાત્પર્ય કે ગૃહસ્થાશ્રમને ચલાવી રહેલો શ્રાવક સ્થૂલહિસાથી તો સદંતર બચી શકતો નથી, પરંતુ મનમાં બને તેટલો કરુણાનો ભાવ રાખીને અહિંસા ધર્મનું પાલન કરી શકે છે.

ધર્મિઅજન-સંસર્ગો - [ધાર્મિકજન-સંસર્ગઃ] - ધાર્મિક માણસોનો સહવાસ રાખો, ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોનો સંગ કરો.

ધાર્મિક એવો જન તે ધાર્મિકજન, તેનો સંસર્ગ તે ધાર્મિક-જન-સંસર્ગ. ધાર્મિક - ધર્મ-પરાયણ, ધર્મ-નિષ્ઠ. સંસર્ગ - સહ-વાસ, સોળત, સંગ. ધર્મ-પરાયણ કે ધર્મ-નિષ્ઠ માણસોની સાથે વધારે વખત રહેવું અથવા તેમના પરિચયમાં વિશેષ આવડું તે ધાર્મિકજન-સંસર્ગ કહેવાય છે. ‘સોળત તેવી અસર’ અને ‘આહાર તેવો ઓહકાર’ વગેરે ઉક્તિઓ આ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે.

કરણ-દમો - [કરણ-દમઃ] - ઇંદ્રિયોનું દમન કરો.

પાંચ ઇંદ્રિયો અને તેના વિષયો સંબંધી જુઓ સૂત્ર ૨-૪. તથા પાંચ ઇંદ્રિયો પર જય મેળવવા માટે જુઓ સૂત્ર ૬-૫.

ચરણ-પરિણામો - [ચરણ-પરિણામઃ] - ચારિત્ર લેવાની ભાવના રાખો.

ચરણનો પરિણામ તે ચરણ-પરિણામ. ચરણ - ચારિત્ર-પરિણામ - ભાવના, મનોરથ.

શ્રાવકે સૂતી વખતે ધર્મ તથા ચારિત્ર-સંબંધી નીચે પ્રમાણે મનોરથો કરવાના હોય છે:-

“સાવય-ધરંમિ વર હુજ્જ, ચેડઓ નાણ-દંસણ-સમેઓ ।

મિચ્છત્ત-મોહિઅ-મર્દ, મા રાયા ચક્કવટ્ટી તિ ॥ ૧ ॥

‘કદા સંવિગાણં, ગીઅથાણં. ગુરુણ પયમૂલે ।’

સયણાહ-સંગ-રહિઓ, પન્વજ્જં સંપવજ્જિસ્સં ? ॥ ૨ ॥

મય-ભેરવ-નિકંપો, સુસાણમાઈસુ. વિહિઅ-ઉસ્સગો ।

તવ-તણુ-અંગો કદા, ઉત્તમચરિઅં ચરિસ્સામિ ? ॥ ૩ ॥”

“શ્રાવકના ઘરમાં જ્ઞાન-દર્શનધારી દાસ-ભલે થાઉ, પરંતુ મિથ્યાત્વથી મોહિત થયેલી બુદ્ધિવાળો ચક્રવર્તી રાજા પણ ન થાઉ. હું સ્વજનાદિકનો સંગ મૂકીને ક્યારે ‘ગીતાથ’ શુરના ચરણ-કમલ પાસે પ્રવળ્યા ગ્રહણ કરીશ ? હું તપ-સ્યાથી દુર્ગંધ શરીરવાળો થઈને ક્યારે લયથી અંધત્રા ઘોર ઉપસર્ગથી ન કરતાં સ્મશાન વગેરેને વિષે કાચોત્સર્ગ કરી ઉત્તમ પુરુષોની કરણી કરીશ ?”

સંઘોવરિ વહુમાણો - [સહોપરિ. વહુમાન :] - સંઘ પ્રત્યે બહુમાન રાખો.

સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાના બનેલા ચતુર્વિધ ધર્મ-સંઘને સામાન્ય રીતે ‘સંઘ’ શબ્દથી જ ઓળખવામાં આવે છે. આ ‘સંઘ’ તીર્થરૂપ હોવાથી તેમ જ ધર્મનો મુખ્ય આધાર હોવાથી તેના પ્રત્યે શ્રાવકે બહુમાનની લાગણી રાખવી જોઈએ.

પુત્યય-લિહણં - [પુસ્તક-લેખનમ્] - પુસ્તકો લખાવો.

શ્રાવકે ન્યાયોપાજિત ધન વડે ધર્મ-સંબંધી ‘પુસ્તકો’ લખાવવાં. ઉપલક્ષણથી તે સંઘરવાં અને સુરક્ષિત રાખવાં. તેનાં ફક્ત સંબંધી કહ્યું છે કે :—

“ ન તે નરા દુર્ગતિમાપ્નુવન્તિ, ન મુક્તાં નૈવ જહસ્વભાવમ્ ।
 ન ચાન્ધતાં બુદ્ધિવિહીનતાં ચ, ये लल्लवन्तीह जिनस्य वाक्यम् ॥ ”

‘ જે મનુષ્યો શ્રીજિનેશ્વર દેવનાં વચ્ચનો (આગમો)ને લખાવે છે, તેઓ દુર્ગતિને પામતા નથી, તેમ જ જન્માંતરમાં મૂંઝાપણું, જડસ્વભાવ, અંધત્વ કે બુદ્ધિ-હીનતાને પામતા નથી. ’

સુશ્રાવકોએ આજ સુધીમાં લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને ધાર્મિક ‘ ગ્રંથો ’ લખાવ્યા છે તથા તેનો સંગ્રહ કરીને તેને સુરક્ષિત રાખવા માટે ખાસ ભંડારો બનાવેલા છે. આવા ભંડારો પાટણ, અમદાવાદ, ખંભાત, વડોદરા, સુરત, લિણડી, જામનગર(સૌરાષ્ટ્ર), તથા જેસલમેર(મારવાડ) વગેરે સ્થળોએ આજે પણ જોવામાં આવે છે.

આ ભંડારોમાં સંઘરાયેલાં પુસ્તકોને લીધે પ્રાચીન સાહિત્ય આપણા સુધી પહોંચી શક્યું છે અને તે જ પરંપરા ચાલુ રહેતાં ભવિષ્યમાં અનેક પેઢીઓ તેનો લાભ લઈ શકશે. એટલે પુસ્તકો લખાવવાની તથા સુરક્ષિત રાખવાની પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન-પૂજનું એક અનિવાર્ય અંગ હોઈ સુશ્રાવકે તેમાં યથા-શક્તિ પ્રવૃત્ત થવાનું છે.

પ્રભાવણા તિત્થે - [પ્રભાવના તીર્થે] - તીર્થની પ્રભાવના કરો, ધર્મની જાહોજલાલી વધે તેમ કરો.

‘ પ્રભાવના ’ શબ્દની વિગત માટે જુઓ સૂત્ર-૨૮-૪.

સદ્ગુણ - [શ્રાદ્ધાનામ] - શ્રાવકોનું.

કિંચમેઝં - [કૃત્યમ્ એતત્] - એ કૃત્ય છે, એ કર્તાવ્ય છે.

નિચં - [નિત્યમ્] - નિત્ય, પ્રતિદિન.

સુગુરુચરણેણ - [સુગુરુપદેશેન] - સદ્ગુરુના ઉપદેશથી.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સરલ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

હે ભવ્ય જીવો ! તમે જિનેશ્વરની આજ્ઞાને માનો, મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરો, સમ્યક્ત્વને ધારણ કરો અને પ્રતિદિન છ પ્રકારનાં આવશ્યક કરવામાં ઉદ્યમવંત ગનો. ૧.

વળી પર્વના દિવસોમાં પોષધ કરો, દાન આપો, સદાચાર પાળો, તપનું અનુકાન કરો, મૈત્રી આદિ ઉત્તમ પ્રકારની ભાવના ભાવો, પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયમાં મગ્ન ગનો, નમસ્કારમંત્રની ગણના કરો, ખરોપકાર-પરાયણ ગનો અને ગને તેટલું દયાનું પાલન કરો. ૨.

પ્રતિદિન જિનેશ્વરદેવની પૂજા કરો, નિત્ય જિનેશ્વરદેવનું સ્તવન કરો, હ્રમેશા ગુરુદેવની સ્તુતિ કરો, નિરંતર સાધર્મિક ભાઈઓ પ્રત્યે વાતસલ્ય દાખવો, વ્યવહારની શુદ્ધિ જાળવો તથા રથ-યાત્રા ને તીર્થ-યાત્રા કરો. ૩.

કર્મોયોગને શાંત પાડો, સંત્યાસંત્યની પરીક્ષા કરો, સંવરની કરણી કરો, બોલવામાં સાંવધાની રાખો, છ કાર્યનાં

જીવો પ્રત્યે કરુણાવંત બનો, ધાર્મિક જનોનો સહવાસ રાખો, ઇંદ્રિયોનું દમન કરો તથા આત્મિક લેવાનો પરિણામ રાખો. ૪.

સંઘ ઉપર બહુમાન રાખો, ધાર્મિક પુસ્તકો લખાવો અને તીર્થની પ્રલાવના કરો. આ શ્રાવકનાં નિત્ય-કૃત્યો છે, જે સદ્ગુરુના ઉપદેશથી બાળવા યોગ્ય છે.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

સૂત્ર-સિદ્ધાંતનું મૂળ રહસ્ય સર્વ કોઈ સારી રીતે સમજી શકે તે માટે તેમાં દર્શાવેલા નાના-મોટા અનેક વિષયો પર ગીતાર્થોએ કુલકો અને સ્વાધ્યાયોની રચના કરેલી છે. આવાં કુલકો અને સ્વાધ્યાયોનું ખાસ પઠન-પાઠન સામાયિક વખતે તથા પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં છ આવશ્યકો થઈ રહ્યા પછી કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત સૂત્ર આવો જ એક સ્વાધ્યાય છે જે જે તેમાં દર્શાવેલા વિચારો પરથી ‘સદ્વિનિચ્છ-કિચ્છ-સજ્ઞાઓ’ એટલે ‘શ્રાવક-નિત્ય-કૃત્ય-સ્વાધ્યાય’ તરીકે ઓળખાય છે. તેના પ્રથમ શબ્દો પરથી તે ‘મન્નહ જિણાણુ’ કે ‘મન્હ જિણાણુ’ની સજ્ઞાય પણ કહેવાય છે.

આ સ્વાધ્યાય યોષધત્રતમાં તથા પાશ્વિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણના આગલા દિવસે પ્રતિક્રમણ-પ્રસંગે બોલાય છે. તેમાં શ્રીજિનેશ્વરદેવનાં શાસનને માનનારા શ્રાવકે કેવાંકામો કરવાં જોઈએ, તેનું ટૂંકું પરંતુ સમુચ્ચયરૂપ દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. આ દર્શનનો સાર એ છે કે :-

આપેક માણે મદદરૂપેના કેવરેક અનુભવ નીચેનાં કેળી
વધાયાવિધ રૂપોં નેડીં એક :-

(૧) જેન મુદરવિઠવિધમાં જે રામો રૂપાની ‘ભાગ્ય’
રોપ જે ન રામો રૂપાં, પણ જેથી વિષદીન રામો રૂપાં નેડીં.

(૨) જેન મમલકમાં મુખ્ય રામરૂપ ‘મિત્રવાન’ જે
એકી મમલકમાં ન્યાય રૂપોં.

(૩) ‘મુકમલ’ જે પાસડ રૂપું જે રીતે જે રૂપ, જેન
અને પાસ વિષે માવો મદદ કેવરવી.

(૪૬) “મામાવિક, અનુભવિગત, વદન, પ્રતિ-
ક્રમણ, રામોમર, અને પ્રવાચવાન” એ “વર્ણવક મહાન
રૂપકો” નિવચકોં નરીકે રૂપોં ન્યાય જેનેા મનં રાંબીક રીતે
વિભાદેવો. મામાવિક વડે મમલાની વૃદ્ધિ રૂપાની છે, અનુ-
ભવિગતવન વડે પ્રજા અભિમં રીતે મવાનું છે, વદન વડે દુષ-
પ્રત્યે વિનય કેવરવાનો છે, પ્રતિક્રમણ વડે આત્મ નિરીકુવન
રૂપ પાસવાની છે, રામોમર વડે પ્યાનની નાજી
રૂપાની છે ન્યાય પ્રવાચવાન વડે ન્યાય જાગનાં :-
રૂપાનો છે.

(૧૦) અદની, મનુદેશી આદિ ‘પર્યો’ એ
પાસડ રૂપું અને મામુ-છવનનો વળકેવિન, અનુભવ :-

(૧૧) મમિત મ

(૧૨) મદાયા

(૧૩) બને તેટલી 'તપશ્ચર્યા' કરવી અને તે વડે દેહ તથા મનની શુદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

(૧૪) "મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય" લાવનાં રહસ્ય વિચારી તે તે પ્રકારની 'લાવના' લાવવી. અથવા અનિત્યત્વાદિ બાર પ્રકારની લાવના લાવવી.

(૧૫) ગુરુ પાસે ધાર્મિક અભ્યાસ કરવો તથા મનનીય પુસ્તકો વાંચવાં-વિચારવાં; અને શક્ય હોય તો સમજાયેલું તત્ત્વ ખીજાને પણ અધિકાર જોઈને યોગ્ય શૈલીથી સમજાવવું.

(૧૬) પ્રતિદિન નમસ્કાર-મંત્રની યથાવિધિ ગણના કરવી.

(૧૭) પરોપકાર-શુદ્ધિ રાખવી.

(૧૮) દરેક કામ સાવધાની-પૂર્વક કરવું. અને તેટલી દયા પાળવી.

(૧૯) શ્રીજિનેશ્વરની નિત્ય ત્રિકાલપૂજા કરવી.

(૨૦) શ્રીજિનેશ્વરદેવતાં નામનો નિત્ય જાપ કરવો; તથા તેમના ગુણોનું કીર્તન કરવું.

(૨૧) સદ્ગુરુના ગુણોની સ્તુતિ કરવી.

(૨૨) સાધાર્મિક ભાઈ-બહેનો પ્રત્યે પૂરી લાગણી રાખવી.

(૨૩) વ્યવહાર શુદ્ધ રાખવો, એટલે કે પ્રામાણિક રહેવું.

- (૨૪) શ્રીજિનેશ્વરદેવની રથ-યાત્રાનો મહોત્સવ કરવો.
- (૨૫) પ્રતિવર્ષ કુટુંબ સાથે તીર્થ-યાત્રા કરવા જવું.
- (૨૬) કપાયોને પાતળા પાડવાં.
- (૨૭) વિવેક રાખવો, એટલે કે સત્યાસત્યનો તેમ જ હિતાહિતનો નિર્ણય કરવો.
- (૨૮) સંવરની કરણી કરવી, સામાયિક વગેરે કરવાં.
- (૨૯) ખેલવામાં સાવધાની રાખવી. પ્રિય, પથ્ય તથા તથ્ય ખેલવું.
- (૩૦) છયે કાયના છવો પ્રત્યે કરુણા રાખવી, એટલે કે નિર્ધર્મ(કઠોર)-પરિણામી થવું નહિ.
- (૩૧) ધર્મ-પરાયણ મનુષ્યોનો સંગ કરવો-સત્સંગ કરવો.
- (૩૨) ઈંદ્રિયો પર કાબૂ મેળવવો.
- (૩૩) ચારિત્રની લાવના રાખવી. પ્રતિદિન સૂતી વખતે શ્રાવકે કરવા યોગ્ય મનોરથો કરવા.
- (૩૪) સંઘનું બહુમાન કરવું. સંઘની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરવી.
- (૩૫) ધાર્મિક પુસ્તકો લખાવવાં તથા તેનો યથાશક્તિ પ્રચાર કરવો.
- (૩૬) જૈનશાસનની પ્રલાવના થાય તેવાં સઘળાં કામો કરવાં.

આ કૃત્યો ધરાવતી જ્યાલમાં રહે અને તે પ્રમાણે જીવન ગાળવામાં આવે તો શ્રાવક ઉત્તરોત્તર પોતાનો આત્મ-વિકાસ સાધી શકે અને જ્ઞાન, દર્શન તથા આરિત્રની આરાધના સાટે યોગ્યતા મેળવી શકે.

આ સૂત્ર પર તપાગચ્છમાં થયેલા ધર્મહંસવાચકના શિષ્ય ઇંદ્રહંસે વિ. સં. ૧૫૫૫માં ઉપર્યુક્ત ૩૬ કૃત્યોને અનુસરતી કથાઓ સાથે ‘ઉપદેશકલ્પવલ્લી’ નામની સંસ્કૃત વૃત્તિ રચી છે.* તથા તપાગચ્છીય શ્રીવિનયસેનસૂરિના શિષ્ય શ્રીવિનયકુશલે વિ. સં. ૧૬૫૨ની આસપાસ વૃત્તિ રચેલી છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સ્વાધ્યાયનું આધાર-સ્થાન શ્રીધર્મઘોષસૂરિશિષ્ય આચાર્ય શ્રીમહેન્દ્રસૂરિએ રચેલી ‘વિચારસત્તરી’નું અગિયારમું દ્વાર હોય તેમ જણાય છે. તેમનો સંતાસમય મનાસ્થિરીકરણ પ્રકરણ, સારસંગ્રહ અને પરિગ્રહપ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થતી ગાથાઓ પરથી વિકસીત થઈ તેમની સહી સંલગ્ન છે.+

* પં. હી. હં. તરકથી વિ. સં. ૧૯૭૪માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

+ સિરિજયસિંહનુણીસરવરકમલાળ ધમ્મસૂરીળ ।

। તત્તરણમહુયરાણં મહિંદસૂરીળ પાસંમિ ॥ ૧૮ ॥

४६ सकल-तीर्थ-चन्दना

(१.) भूषण

(चोपाई)

सकल तीर्थ वंदुं कर जोड, जिनवर-नामे मंगल कोड ।
पहेले स्वर्गे लाख बत्तीश, जिनवर-चैत्य नमुं निशदिश ॥ १ ॥

बीजे लाख अट्ठावीश कथां, बीजे बार लाख सदह्यां ।
चोथे स्वर्गे अड लक्ख धार, पांचमे वंदुं लाख ज चार ॥ २ ॥

छठे स्वर्गे सहस पचास, सातमे चालीश सहस प्रासाद ।
आठमे स्वर्गे छ हजार, नव दशमे वंदुं शत चार ॥ ३ ॥

अग्यार-बारमे त्रणसें सार, नव त्रैवेयके त्रणसें अट्टार ।
पांच अनुत्तर सर्वे मली, लाख चोराशी अधिकां वली ॥ ४ ॥

सहस सत्ताणुं त्रैवीश सार, जिनवर-भवन तणो अधिकार ।
लांवां सो जोजन विस्तार, पचास उंचां वहोतेर धार ॥ ५ ॥

एकसो पंशी विंव प्रमाण, सभा-सहित एक चैत्ये जाण ।
सो कोड वावन कोड संभाल, लाख चोराणुं सहस-
चांआळ ॥ ६ ॥

સાતસેં ઉપર સાઠ વિશાલ, સવિ વિંવ પ્રણમું ત્રણ કાલ ।
 સાત કોડ ને વહોંતેર લાખ, ભવનપતિમાં દેવલ ભાખ ॥ ૭ ॥
 એકસો એંશી વિંવ પ્રમાણ, એક એક ચૈત્યે સંખ્યા જાણ ।
 તેરસેં કોડ નેવ્યાશી કોડ, સાઠ લાખ વંદું કર જોડ ॥ ૮ ॥
 વત્રીસેં ને ઓગણસાઠ, તિર્થાલોકમાં ચૈત્યનો પાઠ ।
 ત્રણ લાખ એકાણું હજાર, ત્રણસેં વીશ તે વિંવ જુહાર ॥ ૯ ॥
 વ્યન્તર જ્યોતિષીમાં વલી જેહ, શાશ્વતા જિન વંદું તેહ ।
 ઋષભ ચન્દ્રાનન વારિપેણ, વર્દ્ધમાન નામે ગુણ-સેણ ॥ ૧૦ ॥
 સંમેતશિખર વંદું જિન વીશ, અષ્ટાપદ વંદું ચોવીશ ।
 વિમલાચલ ને ગઢ ગિરનાર, આવુ ઉપર જિનવર જુહાર ॥ ૧૧ ॥
 શંખેશ્વરેં કેસરિયો સાર, તારંગે શ્રીઅજિત જુહાર ।
 અંતરિક્ષ વરકાળો પાસ, જીરાડલો ને થંભણ પાસ ॥ ૧૨ ॥
 ગામ નગર પુર પાટણ જેહ, જિનવર-ચૈત્ય નમું ગુણ-ગેહ ।
 વિહરમાણ વંદું જિન વીશ, સિદ્ધ અનન્ત નમું નિશ-દિશ ॥ ૧૩ ॥
 અઢીદ્વીપમાં જે અણગાર, અઢાર સહસ સીલાંગના ધાર ।
 પંચ મહાવ્રત સમિતિ સાર, પાલે પલાવે પંચાચાર ॥ ૧૪ ॥
 વાહ્ય અભ્યંતર તપ ડજમાલ, તે મુનિ વંદું ગુણ-મણિ-માલ ।
 નિત નિત ડઠી કીર્તિ કરું, જીવ કહે ભવ-સાયર તરું ॥ ૧૫ ॥

(૨-૩) સંસ્કૃત અને ગુજરાતી છાયા

આ સ્તવન ગુજરાતી ભાષામાં હોવાથી તેની સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી છાયા આપેલી નથી.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

સરલ છે.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સરલ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

ખંધાં તીર્થોને હું વંદન કરું છું, કારણ કે શ્રીજિનેશ્વર પ્રભુ-
નાં નામથી કોડો મંગલ પ્રવર્તે છે. હું હમેશા શ્રીજિનેશ્વરનાં
ચૈત્યોને નમસ્કાર કરું છું. (તે આ રીતે.) પહેલા દેવલોકમાં
[રહેલાં] બત્રીસ લાખ જિન-ભવનને હું વાંદું છું. ૧.

બીજા દેવલોકમાં અઠાવીસ લાખ, ત્રીજા દેવલોકમાં બાર
લાખ, ચોથા દેવલોકમાં આઠ લાખ અને પાંચમાં દેવલોકમાં
ચાર લાખ જિન-ભવનને હું વાંદું છું. ૨.

છઠ્ઠા દેવલોકમાં પચાસ હજાર, સાતમા દેવલોકમાં
ચાલીસ હજાર, આઠમા દેવલોકમાં છ હજાર, નવમા દેવ-
લોકમાં ચારસો અને દસમા દેવલોકમાં ચારસો જિન-ભવનોને
હું વાંદું છું. ૩.

અગિયારમા દેવલોકમાં ત્રણસો, બારમા દેવલોકમાં
ત્રણસો, નવ શ્રેયેષ્ઠમાં ત્રણસોને અઠાર તથા પાંચ અનુત્તર
વિમાનમાં પાંચ જિન-ભવન મળીને ચોરાશી લાખ, સત્તાણું

હજાર અને ત્રેવીશ જિન-ભવનો છે, તેને વાંદું છું કે જેનો અધિકાર શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલો છે. આ જિન-ભવનો સો જોગન લાંબાં, પચાસ જોગન ઊંચાં અને બહોંતેર જોગન પહોળાં સમજવાં. ૪-૫.

આ દરેક જિન-ભવન અથવા ચૈત્યમાં સભા-સહિત ૧૮૦ જિન-ગિઓનું પ્રમાણ છે. એ રીતે સર્વ મળીને સો કોડ, બાવન કોડ (એક અબજ), ચોરાણું લાખ, ચુંમાળીસ હજાર, સાતસો અને સાઠ (૧૫૨૯૪૪૪૭૬૦) વિશાલ જિનપ્રતિમાઓને સંભારીને ત્રણેય કાલ હું પ્રણામ કરું છું. ભવનપતિના આવાસોમાં સાત કોડ ને બોંતેર લાખ (૭૭૨૦૦૦૦૦) જિન-ચૈત્યો કહેલાં છે. ૬-૭.

તે દરેક ચૈત્યમાં એકસો ને એંશી ગિઓ હોય છે, તેથી બધાં મળીને તેરસો કોડ (તેર અબજ) નેવ્યાંશી કોડ અને સાઠ લાખ (૧૩૮૯૬૦૦૦૦૦૦) જિન-ગિઓ થાય છે, જેને હાથ જોડીને હું વંદન કરું છું. ૮.

તિરછા-લોક એટલે મનુષ્ય-લોકમાં ત્રણ હજાર, બસોને ઓગણસાઠ (૩૨૫૬) શાશ્વત ચૈત્યોનું વર્ણન આવે છે, જેમાં ત્રણ લાખ એકાણું હજાર, ત્રણસોને વીસ (૩૬૧૩૨૦) જિન-પ્રતિમાઓ છે, તેને હું વંદન કરું છું. ૯.

આ ઉપરાંત વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવોના નિવાસમાં જે જે શાશ્વતાં જિન-ગિઓ છે, તેને પણ હું વંદન કરું છું.

શુભોની શ્રેણિથી ભરેલાં ચાર શાશ્વત જિન-જિભોનાં શુભ નામ-૧ શ્રીઋષભ, ૨ ચન્દ્રાનન, ૩ વારિયેશુ અને ૪ વર્દમાન છે. ૧૦.

સંમેતશિખર ઉપર વીસ તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ છે, અષ્ટાપદ ઉપર ચોવીસ તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ છે તથા શત્રુંજય, ગિરનાર અને આબૂ ઉપર પણ ભવ્ય જિન-મૂર્તિઓ છે. તે સઘળીને હું વંદન કરું છું. ૧૧.

વળી શંખેશ્વર, કેશરિયાણ વગેરેમાં પણ જુદા જુદા તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ છે; તેમજ તારંગા ઉપર શ્રીઅન્જિત-નાથજીની પ્રતિમા છે, તે સર્વને હું વંદન કરું છું. તે જ રીતે અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ, છરાવલા પાર્શ્વનાથ અને થંભણ (સ્તાંભન) પાર્શ્વનાથનાં તીર્થો પણ પ્રસિદ્ધ છે, તે સઘળાંને હું વંદન કરું છું. ૧૨.

તે ઉપરાંત જુદા જુદા ગામોમાં, નગરોમાં, પુરોમાં અને પાટણમાં શુભનાં જુદરૂપ જે જે જિનેશ્વર પ્રભુનાં ચૈત્યો હોય, તેને હું વંદન કરું છું. વળી વીસ વિહરમાણ જિનો તથા આજ મુધીમાં થઈ ગયેલા અનંત સિદ્ધોને હું હમેશા નમસ્કાર કરું છું. ૧૩.

અદ્વીદીપમાં જે સાધુઓ અદાર હજાર શીલાંગ-રથને ધારણ કરનારા છે; પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ તથા પાંચ આચારને સ્વયં પાળનારા છે અને બીજાઓની પાસે પણ પગાવનારા છે, તથા જેઓ બાદ્ય અને આભ્યંતર તપમાં

ઉદ્યમવાળા છે, તેવા ગુણોદ્ગ્રી રત્નોની માળાને ધારણ કરનારા મુનિઓને હું વંદન કરું છું. ૧૪.

૭૫ - [શ્રીભુવવિજયજી મહારાજ] કહે છે કે નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં બિડીને આ ગધાનું કીર્તન કરતાં હું ભવસાગર તરી જઈશ.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

પ્રાતઃકાલનાં પ્રતિક્રમણમાં છ આવશ્યક પૂરાં થયાં પછી પ્રભાતમાં વંદન કરવા યોગ્ય—પ્રાતઃસ્મરણીય ત્રણે લોકમાં રહેલાં શાશ્વત ચૈત્યો, શાશ્વત જિનગિંઓ, વર્તમાન તીર્થો, વિહરમાણ જિનો, સિદ્ધો અને સાધુઓને વંદન કરવાના હેતુથી આ સૂત્ર બોલવામાં આવે છે. તેના પ્રથમ શબ્દો પરથી તે ‘ સકલતીર્થ-વંદના ’ કે ‘ સકલ તીરથ ’ના નામથી પણ ઓળખાય છે.

સ્વર્ગ, પાતાળ અને મર્ત્યલોકમાં રહેલાં શાશ્વત ચૈત્યો અને શાશ્વત ગિંઓની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:—

(૧) શાશ્વત જિન-ચૈત્યો તથા જિન-ગિંઓ.

લોક	શાશ્વત ચૈત્યો	શાશ્વત જિન-ગિંઓ
સ્વર્ગ,	૮૪૯૭૦૨૩	૧૫૨૯૪૪૪૭૬૦
પાતાળ અથવા ભવન- પતિના આવાસમાં,	૭૭૨૦૦૦૦૦૦	૧૩૮૯૬૦૦૦૦૦૦
મર્ત્યલોકમાં,	૩૨૫૯	૩૯૧૩૨૦

(૨) સ્વર્ગમાં રહેલાં શાશ્વત જિન-ચૈત્યો તથા શાશ્વત જિન-ગિળો :—

નામ	પ્રાસાદ-ગંખ્યા	પ્રત્યેક પ્રાસાદમાં રહેલી પ્રતિ-માની સં.	કુલ ગિળો
પહેલા દેવલોકે	૩૨૦૦૦૦૦	૧૮૦	૫૭૬૦૦૦૦૦૦
બીજા દેવલોકે	૨૮૦૦૦૦૦	૧૮૦	૫૦૪૦૦૦૦૦૦
ત્રીજા દેવલોકે	૧૨૦૦૦૦૦	૧૮૦	૨૧૬૦૦૦૦૦૦
ચોથા દેવલોકે	૮૦૦૦૦૦	૧૮૦	૧૪૪૦૦૦૦૦૦
પાંચમા દેવલોકે	૪૦૦૦૦૦	૧૮૦	૭૨૦૦૦૦૦૦
છઠ્ઠા દેવલોકે	૫૦૦૦૦	૧૮૦	૯૦૦૦૦૦૦
સાતમા દેવલોકે	૪૦૦૦૦	૧૮૦	૭૨૦૦૦૦૦
આઠમા દેવલોકે	૬૦૦૦	૧૮૦	૧૦૮૦૦૦૦
નવમા દેવલોકે	૪૦૦	૧૮૦	૭૨૦૦૦
દસમા દેવલોકે			
અગિયારમા દેવલોકે	૩૦૦	૧૮૦	૫૪૦૦૦
બારમા દેવલોકે			
નવ ઐવેયકમાં	૩૧૮	૧૨૦	૩૮૧૬૦
અનુત્તર વિમાનમાં	૫	૧૨૦	૬૦૦
કુલ	૮૪૯૭૦૨૩		૧૫૨૯૪૪૭૬૦

દેવલોકનાં પ્રત્યેક ચૈત્યમાં ૧૮૦ ગિળાની ગણતરી નીચેનાં ધોરણે કરવામાં આવે છે :—

દરેક દેવલોકમાં પાંચ સભાઓ હોય છે, તે આ રીતે :—

(૧) મજ્જન-સભા, (૨) અલંકાર-સભા, (૩) સુધર્મ-સભા, (૪) સિદ્ધાયતન-સભા અને (૫) વ્યવસાય-સભા. એ દરેક સભાને ત્રણ દાર હોય છે, એટલે પાંચ સભાનાં બધાં મળીને પંદર દાર હોય છે. એ દરેક દાર પર ચૌસુખગિળ

હોય છે, એટલે પાંચ સભામાં કુલ ૬૦ ગિળો હોય છે. હવે દરેક દેવલોકમાં રહેલું ચૈત્ય પાણ ત્રણ દ્વારવાળું જ હોય છે, અને તે દરેક દ્વાર પર ચોમુખજી હોય છે, એટલે તેમાં કુલ ૧૨ ગિળો હોય છે, અને તે ચૈત્યના ગભારામાં ૧૦૮ ગિન-ગિળો હોય છે, જે મળીને ચૈત્યમાં રહેલાં ગિળોની કુલ સંખ્યા ૧૨૦ની થાય છે.

સભાનાં ૬૦ તથા ચૈત્યનાં ૧૨૦ ગિળો મળીને કુલ ૧૮૦ ગિળો થાય છે.

નવ ઐવેયક તથા અનુત્તરવિમાનોમાં સભાઓ હોતી નથી, તેથી તેમાં ૧૨૦ ગિળો જ હોય છે.

(૩) પાતાળલોકમાં રહેલાં શાશ્વત ચૈત્યો તથા શાશ્વત ગિળો.

નામ	પ્રાસાદ-સંખ્યા	દરેક પ્રાસાદમાં રહેલી પ્ર. સંખ્યા	કુલ ગિળો
(ભવનપતિઓ)			
૧ અસુર નિકાય	૬૪૦૦૦૦૦૦	૧૮૦	૧૧૫૨૦૦૦૦૦૦
૨ નાગકુમાર	૮૪૦૦૦૦૦૦	૧૮૦	૧૫૧૨૦૦૦૦૦૦
૩ સુપર્ણકુમાર	૭૨૦૦૦૦૦૦	૧૮૦	૧૨૯૬૦૦૦૦૦૦
૪ વિદ્યુતકુમાર	૭૬૦૦૦૦૦૦	૧૮૦	૧૩૬૮૦૦૦૦૦૦
૫ અગ્નિકુમાર	૭૬૦૦૦૦૦૦	૧૮૦	૧૩૬૮૦૦૦૦૦૦
૬ ક્ષીપકુમાર	૭૬૦૦૦૦૦૦	૧૮૦	૧૩૬૮૦૦૦૦૦૦
૭ ઉદ્ધધિકુમાર	૭૬૦૦૦૦૦૦	૧૮૦	૧૩૬૮૦૦૦૦૦૦
૮ દિક્ષકુમાર	૭૬૦૦૦૦૦૦	૧૮૦	૧૩૬૮૦૦૦૦૦૦
૯ પવનકુમાર	૬૬૦૦૦૦૦૦	૧૮૦	૧૭૨૮૦૦૦૦૦૦
૧૦ સ્તનિતકુમાર	૭૬૦૦૦૦૦૦	૧૮૦	૧૩૬૮૦૦૦૦૦૦
	૭૭૨૦૦૦૦૦		૧૩૮૬૬૦૦૦૦૦૦

મનુષ્યલોકમાં શાશ્વત ચૈત્યોની સંખ્યા ૩૨૫૬ માનવામાં આવી છે, તેમાં ૬૦ ચૈત્યો ૪ દ્વારવાળાં હોય છે, એટલે તેમાં રહેલાં જિન-ગિંજોની સંખ્યા ૧૨૪ હોય છે અને ણાદીનાં ચૈત્યોમાં ૧૨૦ ગિંજો હોય છે. આ રીતે મનુષ્યલોકમાં રહેલાં સઘળાં ગિંજોની સંખ્યા ૩૬૧૩૨૦ની થાય છે.

દરેક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાલમાં ભરત, ઐરવત તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં “ઋષભ, ચન્દ્રાનન, વારિષેષુ અને વર્દ્ધમાન” એ ચાર નામવાળા તીર્થકરો અવશ્ય થાય છે. આ રીતે પ્રવાહરૂપે આ નામો શાશ્વત છે, તેથી શાશ્વતગિંજો એ ચાર નામથી ઓળખાય છે.

આ બધાં તીર્થોને વંદન કર્યા પછી વર્તમાન તીર્થોને, વીસ વિહરમાણુ જિનોને, સર્વ સિદ્ધોને તથા સર્વ સાધુઓને વંદન કરવામાં આવ્યું છે.

સં. ૧૩૫૮માં લખાયેલી એક પ્રતિમાં સર્વ તીર્થોને નીચે પ્રમાણે નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. *

પહિલં ત્રિકાલં અતીત અનાગત વર્તમાન વહત્તરિ તીર્થંકર સર્વપાપ-ક્ષયંકર હંતં નમસ્કરંતં । તદનંતરુ પાંચે મરતે પાંચે ઐરવતે પાંચે મહાવિદેહે સત્તરિસંતં ઉત્કૃષ્ટકાલિ વિહરમાણ હંતં નમસ્કરંતં । તત્ પહિલં સૌધર્મિ દેવલોકિ ત્રીંસલાખ, ત્રીંસાઈ ર્સાનિ દેવલોકિં અઠાવીસ લાખ, ત્રીંસાઈ સનતકુમારિ દેવલોકિ ચાર લાખ, ચઠ્ઠાઈ માર્હેદ્રદેવલોકિ આઠ લાખ, પાંચમઈ વ્રહ્મદેવલોકિ ચારિલાખ, છઠ્ઠાઈ

લાંતકિ દેવલોકિ પંચાસ સહસ, સાતમઢ શુક્ર દેવલોકિ ચ્યાલીસ સહસ, આઠમઢ સહસારિ દેવલોકિ છ સહસ, નવમઢ આણતિ દેવલોકિ વિસઢ, દસમઢ પ્રાણતિ દેવલોકિ વિસઢ, ઇગ્યારમઢ આરણિ દેવલોકિ, વારમઢ અચ્યુત દેવલોકિ વિહૂ દડહુ દડહુ સડ, અનઢ હેઠિલે ત્રિહૂ પ્રૈવેયકે ઇગ્યારોત્તરુ સડ, માહિલે ત્રિહૂ પ્રૈવેયકે સત્તોત્તર સડ, ડપડિલે ત્રિહૂ પ્રૈવેયકિ ઇકુ સડ, પંચ પંચોત્તર વિમાને, ઇવંકારઢ સ્વર્ગલોકિ ચડરાસી લાખ સત્તાણવઢ સહસ ત્રેવીસ આગલા જિનભુવન વાંડડં । અનંતરુ ભુવનપતિ-મજ્ઞે અસુરકુમાર-મજ્ઞે ચડસાટ્ટિલાખ, નાગકુમાર-મજ્ઞે ચડરાસી લાખ, સુવન્નકુમાર-મજ્ઞે વહત્તરિ લાખ, વાયુકુમાર-મજ્ઞે છન્નવઢ લાખ, દીવકુમાર દિસાકુમાર અહિટ્ટકુમાર વિજ્ઞુકુમાર થુ(થ)ણિયકુમાર અગ્ગિકુમાર છહં મધ્યભાગે છહત્તરિ છહત્તરિ લાખ, ઇવંકારઢ પાતાલલોકિ સાત કોડિ વહત્તરિ લાખ જિનમંદિર સ્તવડં । અથ મનુષ્યલોકિ નન્દી-સરવરિ દીપિ વાવન્ન, ચ્યારિ કુંડલવલિગ, ચ્યારિ રુચકિવલિગ ચ્યારિ માનુષોત્તરિ પર્વતિ, ચ્યારિ ઇ[સુ]આરપર્વતિ, પંચ્યાસી પાંચે મેરે, વીસ ગજદન્ત પર્વતિ, દસ કુરપર્વતિ, ત્રીસ સેલ-સિહરે, અસી વક્ષારસેલ-સિહરે, સરિસડ વૈતાલ્ય પર્વતિ, ઇવં ચ્યારિસઢ ત્રિસાટ્ટિ જિણાલઢ પડિમં, ઇવં આઠ કોડિ છપ્પન્નલાખ સત્તાણવઢ સહસ ચ્યારિ સઢ છિયાસિયા તિયલુકે શાશ્વતાનિ મહામંદિર ત્રિકાલ તીહ નમસ્કારુ કરડં ॥ ”

શાશ્વત ચૈત્યેા અને ણિણેાની સંખ્યા-સંબંધમાં શ્રી-દેવેન્દ્રસૂરિયે પ્રાકૃત ભાષામાં ‘શાશ્વતચૈત્ય-સ્તવ’માં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરેલો છે:—

“ સિરિસહ-ચદ્ધમાણં, ચંદાણણ-વારિસેણ-જિણચન્દં ।
 નમિત્તં સાસયજિણ-ભવણ-સંલ-પરિકિત્તણં કાહં ॥ ૧૦ ॥
 જોડ-વણેસુ અસંખા, સગકોડિ-વિસયરિલક્ખ-ભવણેસુ ।
 ચુલસીલક્ખ-સગનવડસહસ્સ તેવીસુવરિલો ॥ ૧૧ ॥
 એવં વર્તીસસયા, ગુણસટ્ઠિ-જુઆ તિરિઅલો ॥ ૧૨ ॥
 એવં તિહુયણ-મજ્ઞે અહકોડિ-સત્તવણ-લક્ખા ય ।
 દો ય સયા વાસિયા, સાસયજિણ-ભવણ વંદામિ ॥ ૨૦ ॥ ”
 સટ્ઠી લક્ખા ગુણ નવડ, કોડિ તેર કોડિ સય ત્રિવ ભવણેસુ ।
 તિયસય વિસતિ ઇગનવડ, સહસ્સ લક્ખ તિગં તિરિ ॥ ૨૧ ॥
 એગં કોડિસયં લલુ, વાવના કોડિ-વડનવડ લક્ખા ।
 વડવતસહસ્સ-સગસય-સટ્ઠી વેમાણિ-વિંવાણિ ॥ ૨૨ ॥
 પનરસકોડિસયાઈ, દુવત્તકોડી અહવન્નલક્ખા ય ।
 છત્તીસ સહસ અસીઆ, તિહુયણ-વિંવાણિ પણમામિ ॥ ૨૩ ॥
 સિરિમરહનિવડ-પમુહેદિ, જાઈ અન્નાઈ ઇત્થ ત્રિહિઆઈ ।
 દેવિંદમુણિંદ-થુઆઈ, દિત્તુ ભવિયાણ સિદ્ધિસુહં ॥ ૨૪ ॥ ”

“ શ્રી ઋપલ, વર્ધમાન, ચંદ્રાનન અને વારિયેષુ જિને-
 શ્વરોને નમસ્કાર કરીને શાશ્વતજિન-મંદિરોની સંખ્યાતું હું
 કીર્તન કરીશ. ૧.

અર્થાતિય અને અન્ય-નતરમાં અસંખ્ય જિન-મંદિરો (અને
 જિન-ગિળો) છે. ૭૭૨૦૦૦૦૦ જિન-મંદિરો લખનપતિ
 નામના દેવલોકમાં છે. ૮૪૬૭૦૨૩ જિન-મંદિરો બિધ્વલોકમાં

છે. (ઉર્ધ્વલોક-૧૨ દેવલોક, ૬ ઐવેયક અને અનુત્તર વિમાન) ૨.

એ પ્રમાણે ૩૨૫૬ જિન-મંદિરો મનુષ્યલોકમાં છે. ૧.

ત્રણે લોકમાં રહેલાં કુલ ૮૫૭૦૦૨૮૨ શાશ્વતાં જિન મંદિરોને હું નમસ્કાર કરું છું. ૨૦.

૧૩૮૬૬૦૦૦૦૦૦ શાશ્વતાં જિણો ભવનપતિમાં છે. ૩૬૧૩૨૦ શાશ્વતાં જિણો મનુષ્યલોકમાં અને ૧૫૨૬૪૪૪૭૬ જિણો વૈમાનિકમાં છે. ૨૨.

ત્રણે લોકમાં રહેલાં ૧૫૪૨૫૮૩૬૦૮૦ શાશ્વતાં જિન જિણોને હું નમસ્કાર કરું છું. ૨૩.

તથા શ્રીભરતરાજ પ્રમુખોએ જે ણીજાં તીર્થો પણ અહીં કયાં છે અને દેવેન્દ્રસુનીન્દ્રે જેની સ્તુતિ કરી છે, તે સકલ તીર્થો ભવ્યોને મોક્ષ-મુખ આપો. ૨૪.

સકલ તીર્થની આ વંદના બોલાયા પછી નીચે મુજબને પાઠ બોલાતો હશે, તેમ પોથી નં. ૨૪નાં અવલોકન પરથી જણાય છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે:-

‘પછે છટ્ટા આવશ્યકની મુહપત્તી પડિલેહવી. પાંદણાં દેઈને ‘સકલ તીર્થ’ કહેવાં.

શ્રીશત્રુંજય, ગિરનાર, આબુ, અષ્ટાપદ, સમેતશિખર ઈત્યાદિ જે કોઈ તીર્થ તથા ઉર્ધ્વ, અધો, ત્રિલોકમાં જિનેશ્વર ભગવાનનાં જિણ અંગૂઠાથી માંડીને પાંચસે મનુષ્ય-માને ને

કોઈ હોય તેહને મારી ત્રિકાલ વંદના હોજ્યો. તથા જલમેં, થલમેં, માણિક્યમેં, મોતીમેં, હીરામેં, પાષાણમેં, પાનામેં, પુસ્તકમેં, ધાતુમેં, કાષ્ઠમેં, ચિતરામણમેં, પ્રવાલમેં, જિહાંઈ જિન-જિણ હોય તેહને માહરો કોડ કોડ વાર નમસ્કાર હોજ્યો. તથા મહાવિદેહ-ક્ષેત્રાદિકને વિષે, ભાવતીર્થકરને વિષે તથા છપીસેં કોડ ઝાઝેરા મુનિરાજને તથા ચતુર્વિધ સંધને અમારો કોડ કોડ વાર નમસ્કાર હોજ્યો. ’ ઇત્યાદિક સકલ તીર્થ વાંદીને પરચકખાણ કરણું. ’

બીજી પોથીઓમાં પણ થોડા ફેરફાર સાથે આવા પાઠો જોવામાં આવે છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ વંદનાની રચના પ્રાચીન ગાથાઓના આધારે મુનિ શ્રીજીવવિજયજીએ કરી જણાય છે કે જેમણે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, જંબૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિ તથા જીવવિચારના ણાલાવળોધ અને છ ઈર્મગ્રન્થો પર ગુજરાતીમાં દખ્ખાઓ રચેલા છે. “ આપ-સ્વભાવમેં અવધુ સદા મગનમેં રહેના ” એ સજ્ઞાય પણ તેમની ણનાવેલી છે. તેમનો સમય વિક્રમની અઢારમી સદીનો પાછલો ભાગ અને ઝોગણીસમી સદીનો આગલો ભાગ હતો.

४७ पोसह-सुत्तं

[पोषध-सूत्रम्]

पोसहं देवानुं सूत्र

(१) भूतपाहं

करेमि भन्ते ! पोसहं,
आहार-पोसहं देसओ सव्वओ,
सरीर-सत्कार-पोसहं सव्वओ,
वंभचेर-पोसहं सव्वओ,
अव्वावार-पोसहं सव्वओ,
चउव्विहं पोसहं ठामि,

जाव दिवसं (जाव अहोरत्तं) पज्जुवासामि,

दुविहं तिविहेणं, मणेणं वायाए काएणं न करेमि, न
कारवेमि । तस्स भन्ते ! पडिक्कमामि, निंदामि, गरिहामि,
अप्पाणं वोसिरामि ॥

(२) संस्कृत छाया

करोमि भदन्त ! पोषधं,
आहार-पोषधं देशतः सर्वतः,
शरीर-सत्कार-पोषधं सर्वतः,

બ્રહ્મચર્ય-પોષધં સર્વતઃ,

અવ્યાપાર-પોષધં સર્વતઃ,

ચતુર્વિધં પોષધં તિષ્ઠામિ ।

યાવદ્ દિવસં (યાવદ્ અહોરાત્રં) પર્યુપાસે, દ્વિવિધં ત્રિવિધેન, મનસા વાચા કાયેન ન કરોમિ, ન કારયામિ । તસ્ય ભદન્ત ! પ્રતિક્રામામિ, નિન્દામિ, ગર્હે, આત્માનં વ્યુત્સૃજામિ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

કરું છું ભદન્ત ! પોષધ,

આહાર-પોષધ દેશથી સર્વથી,

શરીર-સત્કાર-પોષધ સર્વથી,

બ્રહ્મચર્ય-પોષધ સર્વથી,

અવ્યાપાર-પોષધ સર્વથી,

(એમ) ચતુર્વિધ પોષધમાં સ્થિર થાઉં છું.

દિવસ પહોંચે ત્યાં સુધી (અથવા અહોરાત્ર પહોંચે ત્યાં સુધી) પર્યુપાસું છું. બે પ્રકારે, ત્રણ પ્રકારે, મનથી, વચનથી (અને) કાયાથી કરું નહિ (અને) કરાવું નહિ.

તે(સંજાંધી થયેલા દુષ્કૃતમાં)થી હે ભદન્ત ! હું પાછો ફરું છું. (અને તે દુષ્કૃતને) નિહું છું; ગહું છું અને (તેવા સાવધયોગમાં પ્રવૃત્ત થનાર મારા) આત્માનું વ્યુત્સર્જન કરું છું.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

કરોમિ - [કરોમિ] - કરું છું, ગ્રહણ કરું છું, સ્વીકાર કરું છું.

મંતે ! - [મદન્ત !] - હે ભદ્રંત ! હે પૂજ્ય !

મંતે - શબ્દના વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૯-૪.

પોસહં - [પોષધમ્] - પોષધને.

ધર્મની પુષ્ટિ કરે તે 'પોષધ' કહેવાય. તેના વધારે વિવરણ માટે જુઓ સૂત્ર ૩૨-ગાથા ૨૬.

આહાર-પોસહં - [આહાર-પોષધમ્] - આહાર-પોષધ.

આહાર-સંબંધી પોષધ કરવો તે 'આહાર-પોષધ'.

'આહાર-પોષધઃ' આહારઃ પ્રતીતઃ તદ્વિષયસ્તન્નિમિત્તં પોષધ આહાર-પોષધઃ' । (આ. ટી.)

દેસઓ - [દેશતઃ] - દેશથી, અમુક અંશે.

સન્વઓ - [સર્વતઃ] - સર્વથી, સર્વાંશે.

સરીર-સત્કાર-પોસહં - [શરીર-સત્કાર-પોષધમ્] - શરીર-સત્કાર-પોષધ.

શરીરનો સત્કાર તે શરીર-સત્કાર, તે સંબંધી પોષધ તે 'શરીર-સત્કાર-પોષધ'. શરીર-કાયા. સત્કાર-સ્નાન, ઉદ્વર્તન, વિલેપન, ગંધ, પુષ્પ, વિશિષ્ટ વસ્ત્ર અને અલંકારો ધારણ કરવાની ક્રિયા.

વંમચેર-પોસહં - [વ્રહ્મચર્ય-પાષધમ્] - બ્રહ્મચર્ય-પોષધ.

બ્રહ્મચર્ય-સંબંધી પોષધ તે ‘બ્રહ્મચર્ય-પોષધ’. અવ્યાપાર-પોસહં - [અવ્યાપાર-પોષધમ્] - અવ્યાપાર-પોષધ.

‘ન વ્યાપાર; અવ્યાપારઃ’ તન્નિમિત્તં પોષવઃ અવ્યાપાર-પોષધઃ । ન વ્યાપાર તે અવ્યાપાર. ‘ન’ અવ્યય અહીં માત્ર નિષેધના અર્થમાં નહિ પણ કૃત્સિત વ્યાપારના નિષેધના અર્થમાં થઈ શકવાનો છે. આવી કૃત્સિત પ્રવૃત્તિના ત્યાગરૂપ જે પોષધ, તે ‘અવ્યાપાર-પોષધ’.

ચતુર્વિહં - [ચતુર્વિધમ્] - ચાર પ્રકારના.

પોસહં - [પોષધમ્] - પોષધને વિષે, પોષધવ્રતમાં.

ઠામિ - [તિષ્ઠામિ] - રહું છું, સ્થિર થાઉં છું.

જાવ - [યાવત્] - ત્યાં સુધી.

દિવસં - [દિવસમ્] - દિવસ પહોંચે ત્યાં સુધી.

અહોરત્તં - [અહોરાત્રમ્] - અહોરાત્ર, દિવસ અને રાત્રિ પહોંચે ત્યાં સુધી.

પજ્જુવાસામિ - [પર્યુપાસે] - સેવું.

દુવિહં - [દ્વિવિધમ્] - બે પ્રકારે, કરવા અને કરાવવારૂપ બે પ્રકારે.

ત્રિવિહં - [ત્રિવિધમ્] - ત્રણ પ્રકારે, મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ પ્રકારે.

મણેણં - [મનસા] - મન વડે.

વાયાણ - [વાચા] - વાણી વડે.

કાણં - [કાવેન] - કાયાથી, શરીરથી, દેહથી.

ન કરેમિ - [ન કરોમિ] - ન કરું.

ન કારવેમિ - [કારયામિ] - ન કરાવું.

તસ્સ - [તસ્ય] - તે સંબંધી સાવધયોગનું.

મંતે ! - [મદન્ત !] - હે ભદન્ત ! હે ભગવન્ !

પટિક્રમમિ - [પ્રતિક્રામમિ] - પ્રતિક્રમણ કરું છું, પાછો ફરું છું, નિવર્તું છું.

નિંદામિ - [નિન્દામિ] - નિંદું છું, મનથી ખોટું માનું છું, પશ્ચાત્તાપ કરું છું.

ગરિહામિ - [ગર્હે] - ગર્હું છું, પ્રકટપણે નિંદું છું, ગુરુ-સાક્ષીએ નિંદું છું.

અપ્પાણં - [આત્માનમ્] - આત્માને, કપાયાત્માને.

વોસિરામિ - [વ્યુત્સૃજામિ] - વોસિરાવું છું, ત્યાગ કરું છું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

પોસહ-સુત્તં - જે સૂત્ર વડે પોષધની પ્રતિજ્ઞા લેવાય છે તેવું સૂત્ર.

પોસહ - [પોષધ] - પોષધનું વ્રત. *

* ઉપવસથ - સમીપે બેસવું. તેના વ નો હ થતાં 'ઉપોસથ' શબ્દ બને છે. આ 'ઉપોસથ' શબ્દમાંથી પ્રારંભનો હ ઊડી જતાં અને થ નો વિકલ્પ હ થતાં 'પોસહ' (પોષધ) શબ્દ બને છે. 'ઉપવસથ' શબ્દ

પોષધની સામાન્ય વ્યાખ્યા ‘પુષ્ટિ ઘસે ધર્મસ્ય इति पोषधः’
— ‘જે ધર્મની પુષ્ટિ કરે તે પોષધ’ એ પ્રમાણે થાય છે અને
શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરેલો છે: ‘જે
કુશલ-ધર્મનું પોષણ કરે અને જેમાં શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ કહેલા
આહાર-ત્યાગ આદિનું વિધિપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરાય છે, તે
‘પોષધ’ કહેવાય છે.

શ્રીઉપાસકદશાંગસૂત્રમાં આવકનાં અગિયારમા વ્રતનું
નામ ‘પોસહોવવાસ’ — ‘પોષધોપવાસ વ્રત’ છે, એટલે
‘પોષધના વ્રત’માં ઉપવાસની સુખ્યતા છે. કાલ-ક્રમે સંઘયણ
(શરીર-બળ)ની હાનિ થતાં તથા ધૃતિ આદિ ગુણો ઓછા
થતાં ‘પોષધ’ દરમિયાન આયંબિલ, એકાસણ વગેરે કરવાની
આચરણ છે અને તે કારણે ‘આહાર-પોષધ’ની પ્રતિજ્ઞા માત્ર
‘સર્વ’થી ન લેતાં ‘દેશ’થી કે ‘સર્વ’થી એમ લેવામાં
આવે છે.

‘પોષધ’ એ સાધુ-જીવનનો અભ્યાસ કરાવનાર છે, તેથી
તેને શિક્ષાવ્રતમાં વિશિષ્ટ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

આહાર-પોસહ — આહાર-પોષધ.

વૈદિક સંસ્કૃતિમાં વિશેષ વપરાયેલો છે, જ્યાં તે પૂર્ણિમા કે અમાવાસ્યાના
દિવસે ગુરુની સમીપે જઈને ઉપવાસ-પૂર્વક બેસવાનો અર્થ પ્રદર્શિત કરે
છે. ‘ઉપોસથ’ શબ્દ જૌદ સંસ્કૃતિમાં વિશેષ વપરાયેલો છે, જ્યાં તે
પર્વ-દિવસે ઉપવાસ કરવાનો અર્થ બતાવે છે; અને ‘પોષધ’ શબ્દ
નિર્ગ્રંથ-પ્રવચન અર્થાત્ જૈન સંસ્કૃતિમાં વિશેષ વપરાયેલો છે, જ્યાં તે
ઉપવાસ-પૂર્વકના સંયમી જીવનનું સૂચન કરે છે.

‘આહાર-પોષધ’ જે પ્રકારે થાય છે: (૧) ‘દેશ’થી અને (૨) ‘સર્વ’થી. તેમાં તિવિહાર ઉપવાસ, આયંજિલ, નીવી કે એકાસણું કરવું, તે ‘દેશ આહાર-પોષધ’ કહેવાય છે અને ત્રિવિહાર ઉપવાસ કરવો, તે ‘સર્વ આહાર-પોષધ’ કહેવાય છે. તે માટે આવશ્યક-ચૂષ્ણિમાં જણાવ્યું છે કે - ‘આહાર-પોષધો(હો) દુવિધો દેસે સવ્વે ય, દેસે અમુગા વિગર્તા આયંજિલં વા એક્કંસિ વા દો વા, સવ્વે ચતુરવિધો વિ આહારો અહોરત્તં પચ્ચક્ખાતો’-આહાર-પોષધ જે પ્રકારે થાય છે: ‘દેશ’થી અને ‘સર્વ’થી. ‘દેશ’માં અમુક વિકૃતિ(વિગર્હ)નો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, આયંજિલ કરવામાં આવે છે, એકાસણું કરવામાં આવે છે કે બે બેઆસણું કરવામાં આવે છે. ‘સર્વ’માં ચારે આહારનાં અહોરાત્ર-પર્યંત પચ્ચક્ખાણું કરવામાં આવે છે.’ વર્તમાન સામાચારી પ્રમાણે ઓછામાં ઓછું એકાસણું કરવામાં આવે છે.

સરીર-સંસ્કાર-પોષહં - શરીર-સત્કાર-પોષધ.

‘શરીર-સત્કાર-પોષધ’ જે પ્રકારે થાય છે: (૧) ‘દેશ’થી અને (૨) ‘સર્વ’થી. તેમાં સ્નાનાદિ અમુક પ્રકારનો શરીર-સત્કાર ન કરવો, તે ‘દેશ શરીર-સત્કાર-પોષધ’ કહેવાય છે અને સર્વ પ્રકારના શરીર-સત્કારનો ત્યાગ કરવો, તે ‘સર્વ શરીર-સત્કાર-પોષધ’ કહેવાય છે. તે માટે આવશ્યક-ચૂષ્ણિમાં કહ્યું છે કે :- ‘સરીર-પોષધો(હો) પ્હાણુવુટ્ઠણ-વળ્લગ-વિલેવળ-પુપ્ફ-ગંધ-તંબોલાણં વથાભરણાણં ચ પરિચ્છાગો ય, સો વિ દેસે સવ્વે ય, દેસે અમુગં સરીર-સંસ્કારં કરોમિ, અમુગં ન કરોમિ ત્તિ,

સવ્વે અહોરત્તં, ' - શરીર-પોષધ સ્નાન, ઉદ્ધર્તન, વર્ણક (પીઠી ચોળવી, રંગ વડે આલેખવાની ક્રિયા), વિલેપન, પુષ્પ, ગંધ, તંબોલ અને વસ્ત્રાભરણોના ત્યાગરૂપ છે. તે પણ ' દેશ ' અને ' સર્વ ' એમ બે પ્રકારનો છે. તેમાં ' દેશ 'ને વિષે અમુક શરીર-સત્કાર કરીશ ને અમુક નહિ કરું, એવું (પ્રત્યાખ્યાન) હોય છે, જ્યારે ' સર્વ 'માં અહોરાત્ર-પર્યંત સર્વનો ત્યાગ હોય છે. વર્તમાન સામાચારી પ્રમાણે આ પોષધ ' સર્વ 'થી જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

વંમચેર-પોસહ - પ્રહ્લયર્થ-પોષધ.

' પ્રહ્લયર્થ-પોષધ ' બે પ્રકારે થાય છે: (૧) ' દેશ 'થી અને (૨) ' સર્વ 'થી. તેમાં દિવસે કે રાત્રિએ અમુક છૂટ રાખીને ણાકીનો સમય પ્રહ્લયર્થનું પાલન કરવું, તે ' દેશ પ્રહ્લયર્થ-પોષધ ' કહેવાય છે અને સર્વોંશે પ્રહ્લયર્થનું પાલન કરવું, તે ' સર્વ પ્રહ્લયર્થ-પોષધ ' કહેવાય છે. તે માટે આવશ્યક-ચૂંલિમાં કહ્યું છે કે ' વંમચેર-પોસધો(હો) દેસે સવ્વે ય, દેસે દિવારત્તિં એકંસિ દો વા વારે ત્તિ, સવ્વે અહોરત્તિં વંમચારી ભવતિ । ' ' પ્રહ્લયર્થ-પોષધ ' ' દેશ ' અને ' સર્વ 'થી થાય છે. ' દેશ 'માં દિવસે કે રાત્રે એક વાર કે બે વારની છૂટ હોય છે, જ્યારે ' સર્વ 'માં અહોરાત્ર-પર્યંત પ્રહ્લયર્થ પાળવાનું હોય છે. ' વર્તમાન સામાચારી પ્રમાણે આ ' પોષધ ' ' સર્વ 'થી જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

અવ્યવાર-પોસહ - અવ્યાપાર-પોષધ.

‘અવ્યાપાર-પોષધ’ જે પ્રકારે થાય છે: (૧) ‘દેશ’થી અને (૨) ‘સર્વ’થી. તેમાં અમુક વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો, તે ‘દેશ અવ્યાપાર-પોષધ’ કહેવાય છે અને સર્વ વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો, તે ‘સર્વ અવ્યાપાર-પોષધ’ કહેવાય છે. તે માટે આવશ્યક-ચૂણિમાં કહ્યું છે કે ‘અન્નાવારે પોસથો દુવિહો દેસે સન્વે ય, દેસે અમુગં વાવારં ન કરેમિ, સન્વે સયલવાવારે હલ-સગડ-ઘર-પરક્કમાદીઓ ન કરેમિ’—‘અવ્યાપાર પોષધ’ જે પ્રકારે થાય છે. ‘દેશ’થી અને ‘સર્વ’થી. ‘દેશ’માં ‘અમુક વ્યાપાર નહિ કરું,’ એવું પ્રત્યાખ્યાન લેવાય છે, જ્યારે ‘સર્વ’માં હળ નહિ હાંકું, ગાડું નહિ ચલાવું, ઘર-સંબંધી કામ નહિ કરું વગેરે સર્વ સાવધ વ્યાપારોના ત્યાગનું પ્રત્યાખ્યાન કરાય છે.’

ચત્તવિહં પોસહં — ચાર પ્રકારના પોષધને વિષે.

શ્રાવકનાં અગિયારમા વ્રતમાં પોસહનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, તે ઉપર જણાવેલા ચતુર્વિધ પોષધનું છે. તેમાં દિવસના ચાર પહોરનો પોષધ હોય તો ‘દેશ’ કે ‘સર્વ’થી આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, ‘સર્વ’થી શરીર-સત્કારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે છે અને સર્વ સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે; જ્યારે રાત્રિના ચાર પહોરનો પોષધ હોય તો ચારે પ્રકારનો પોષધ ‘સર્વ’થી ગ્રહણ કરવાનો હોય છે, કારણ કે કોઈ પણ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનમાં રાત્રિ-લોજનનો ત્યાગ અપેક્ષિત છે.

આઠ પહોરનો પોષધ સાથે ગ્રહણ કરનારને ચાર પહોરના

પોષધની માફક જ પ્રત્યાખ્યાન કરવાનું હોય છે. પ્રસ્તુત સૂત્ર વડે તે જાતનું પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

આવશ્યક-ચૂષ્ણિમાં કહ્યું છે કે જેઓ ચાર પ્રકાર કે ચારમાંથી કોઈ એક પ્રકારનો પોષધ 'દેશ'થી ગ્રહણ કરે તેને માટે સામાયિકનું પ્રત્યાખ્યાન વૈકલ્પિક હોય છે, જ્યારે 'સર્વ'થી પોષધ ગ્રહણ કરનાર માટે સામાયિકનું પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યક છે. જો આવું પ્રત્યાખ્યાન ન કરવામાં આવે તો અનુષ્ઠાનનું વિશિષ્ટ ફલ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી.

જાત્ર દિવસં.....ઘોસિરામિ - આ ભાગનો અર્થ-નિર્ણય 'કરેમિ ભંતે' સૂત્રના અર્થ-નિર્ણય મુજબ સમજવો.

(૬) અર્થ-સંકલના

હે પૂજ્ય ! હું 'પોષધ' કરું છું. તેમાં 'આહાર-પોષધ' 'દેશ'થી કે 'સર્વ'થી * કરું છું, 'શરીર-સત્કાર-પોષધ' 'સર્વ'થી કરું છું, 'ગ્રહઅર્થ-પોષધ' 'સર્વ'થી કરું છું અને 'અવ્યાપાર-પોષધ' (પણ) 'સર્વ'થી કરું છું. આ રીતે ચાર પ્રકારના 'પોષધ'માં સ્થિર થાઉં છું. દિવસ કે અહોરાત્ર-પર્યંત હું પ્રતિજ્ઞાને સેવું, ત્યાં સુધી મન, વચન અને કાયા વડે સાવધ પ્રવૃત્તિ કરું નહિ કે કરાવું નહિ. હે ભગવંત ! અત્યાર સુધી તે પ્રકારની જે કાંઈ અશુભ પ્રવૃત્તિ થઈ હોય તેમાંથી હું નિવૃત્ત થાઉં છું, તે અશુભ પ્રવૃત્તિઓને હું ખોટી ગણું છું, તે જાણતો આપની સમક્ષ સ્પષ્ટ એકરાર કરું છું

* જેવો પોષધ કરવો હોય તેવી ધારણા કરવી.

અને હવે અશુભ પ્રવૃત્તિ કરનાર કપાયાત્માનો હું ત્યાગ કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

ગૃહસ્થ-ધર્મમાં પાંચ ‘આણુવ્રતો’ અને ત્રણ ‘ગુણુવ્રતો’ ઉપરાંત ચાર પ્રકારનાં ‘શિક્ષાવ્રતો’ ફરમાવવામાં આવ્યાં છે. “(૧) સામાયિક, (૨) દેશાવકાશિક, (૩) પોષધોપવાસ અને (૪) અતિથિ-સંવિભાગ.” આ ચારે ‘શિક્ષાવ્રત’નો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાધુ-જીવન કે સમતામય જીવન કેળવવાનો છે, એટલે પોષધોપવાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પણ તે જ છે.

આ વ્રત શ્રાવકો કેવી ભાવનાથી કેવી રીતે ગ્રહણ કરતા? તેનો કેટલોક જ્યાં ઉપાસકદશાંગ સૂત્રમાં વર્ણુવેલાં શ્રમણો-પાસક આનંદનાં જીવન પરથી આવે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે:-

“આણુવ્રતો અને ગુણુવ્રતો પાળતાં, દોષ વગેરેમાંથી વિરમતાં, જુદા જુદા ત્યાગના નિયમો અનુસરતાં અને પોષધ-વ્રતના ઉપવાસોથી આત્માને ઝરાળર કેળવતાં આનંદ શ્રમણો-પાસકનાં ૧૪ વર્ષો વ્યતીત થયાં. પંદરમા વર્ષમાં એક વાર મધ્યરાત્રે જાગરણ કરી તે ધર્મ-ચિંતનમાં ખેઠો હતો, તેવામાં તેને આ પ્રમાણે વિચાર આવ્યો :—

“હું આ વાણિજ્યગ્રામમાં ઘણા લોકોને પૂછવાનું સ્થાન છું, અને મારા કુટુંબનો પણ આધાર છું. આ વિશ્લેષને લીધે હું ભગવાન મહાવીર પાસે સ્વીકારેલી ક(ધ)ર્મ-પ્રજ્ઞિત એટલે ધર્મ-સાધના પ્રમાણે ઝરાળર વર્તી શકતો નથી. તેથી આવતી

કાલે સૂર્ય ભગતાં મારા કુટુંબીઓને લોજનનું નિમંત્રણ આપીને લેમાં કરી, તેમની સમક્ષ મારા મોટા પુત્રને આ બધો ભાર સોંપું; પછી પુત્રની તથા સૌની રજા લઈ ઠોઢાક પરમાં જઈ અને જ્ઞાતૃ(ત) વંશીઓના મહોદ્ધામાં આવેલી (મારી) પોષધશાળાને જોઈ-તપાસી, તેમાં રહું; અને ભગવાન મહાવીરે પ્રરૂપેલા ધર્મ-માર્ગને અનુસરું. એ જ મારા માટે હિતકર છે.”

આવો વિચાર કરી આનંદે બીજે દિવસે વહાણું વાતાં લોજનનું નિમંત્રણ આપી પોતાના સગા-સંબંધીઓને તેડાવ્યા અને પુષ્કળ લોજન-સામગ્રી તૈયાર કરાવીને તેમની સાથે લોજન કર્યું. ત્યારણાં તેણે બધા સગા-વહાલાઓનું કૂલ-હાર વગેરેથી સન્માન કરી તેમની સમક્ષ પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે ‘હે પુત્ર ! હું આ વાણિજ્ય-શ્રામમાં ઘણા લોકોને પૂછવાનું સ્થાન છું, સલાહકાર છું અને કુટુંબનો પણ આધાર છું. આ વિશેષને લીધે હું ભગવાન મહાવીર પાસેથી જાણેલા ધર્મ-માર્ગને બરાબર અનુસરી શકતો નથી, તેથી મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે, મારા આ બધા કુટુંબીઓ સમક્ષ તને બધો ભાર સોંપી, સૌની રજા લઈ, ઠોઢાક પરમાં જઈ, ત્યાં જ્ઞાતૃ(ત)વંશી ક્ષત્રિયોના મહોદ્ધામાં આવેલી પોષધશાળામાં રહું અને ભગવાન મહાવીર પાસેથી જાણેલા ધર્મ-માર્ગને અનુસરું.’

જ્યેષ્ઠ પુત્રે આનંદ ગૃહપતિની આ વાત વિનય-પૂર્વક કબૂલ રાખી. એટલે આનંદ શ્રમભોગપાત્રકે બધા સગા-

સંબંધીઓને કહ્યું કે ‘હે દેવાનુપ્રિયો ! હું મારા પુત્રને કુટુંબનો ગધો ભાર સોંપું છું. માટે હવેથી કોઈ મને કશી બાબતમાં પૂછશે નહિ, તેમજ મારી સલાહ માગશે નહિ. વળી (કૌટુંબિક પ્રસંગોએ મને આવનારો ગણી) મારા માટે ખાન-પાન વગેરે કાંઈ તૈયાર કરાવશે નહિ.’

ત્યાર પછી આનંદ શ્રમણોપાસક જ્યેષ્ઠ પુત્ર તથા મિત્ર, જ્ઞાતિ, સ્વજન સંબંધી વગેરેની રજા લઈ, પોતાનાં ઘરથી નીકળી વાણિજ્યગ્રામમાંથી બહાર આવ્યો, તથા કોલ્લાક-પરામાં જઈ ત્યાં જ્ઞાતૃ(ત)વંશી ક્ષત્રિયોના મહોલ્લામાં આવેલી પોષધશાલાએ આવ્યો. પછી તે પોષધશાલાના મકાનને વાળી, પૂંછ, મળ-મૂત્ર પરઠવવાનાં સ્થાનો બરાબર તપાસી, ડાહ્યને સંચારે બેસી, પોષધોપવાસ કરતો, શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે પ્રરૂપેલા ધર્મ-માર્ગને અનુસરતો ત્યાં રહેવા લાગ્યો.’

સાધુ-જીવનની પૂર્વતૈયારીરૂપ શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમાઓમાં ચોથી પ્રતિમા ‘પોષધ-પ્રતિમા’ નામની હોય છે. તેમાં ‘પોષધોપવાસ’ વ્રતને-તેના પાંચ અતિચારો પૈકી એક પણ અતિચાર લાગવા દીધા સિવાય ચાર માસ સુધી બરાબર પાળવાનું હોય છે.

આ રીતે પોષધનું અનુષ્ઠાન ધર્મ-સાધનાને પુષ્ટ કરવાના હેતુથી કરવામાં આવે છે અને તેનું ફલ કર્મ-નિર્જરા કે આધ્યાત્મિક શાંતિ છે.

આ ત્રતનું અનુષ્ઠાન આઠમ, ચૌદશ, આદિ પર્વદિવસોએ કરવામાં આવે છે. તેનો વિસ્તૃત વિધિ અન્યત્ર જણાવેલો છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનો પાઠ આવશ્યકસૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનમાં આવેલા ‘કરેમિ ભંતે’ સૂત્ર પરથી ચોક્કસ થાય છે.

અખંડિઆ - [અખણ્ડિતા] - અખંડિત રહી, ખંડિત ન થઈ.

ન અખંડિતા અખણ્ડિતા - જે ખંડિત થઈ નથી, તે અખંડિતા.

જીવિઅંતે - [જીવિતાન્તે] - જીવનના અંત-પર્યંત.

વિ - [અપિ] - પણ.

ધન્ના - [ધન્યાઃ] - ધન્ય છે.

સલાહણિજ્ઞા - [શ્લાઘનીયાઃ] - શ્લાઘનીય છે, પ્રશંસનીય છે.

સુલસા - [સુલસા] - ભગવાન મહાવીરની પરમ શ્રાવિકા.

આણંદ-કામદેવા - [આનન્દ-કામદેવૌ] - આનંદ અને કામદેવ નામના શ્રાવકો.

જાસ - [યેષામ્] - જેમનાં.

આ પદ્મો દઢવ્વયત્તંની સાથે સંબંધ છે.

પસંસદ્ [પ્રશંસતિ] - પ્રશંસે છે.

મયવં - [મગવાન્] - ભગવાન.

દઢવ્વયત્તં - [દઢવ્રતત્ત્વમ્] - દઢવ્રતપણાને.

મહાવીરો - [મહાવીરઃ] - શ્રમણ ભગવાન મહાવીર.

બાકીના અર્થો સરળ છે.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

પોસહ-પારણ-સુત્તં - પોસહને પારવાનું સૂત્ર, તે ' પોસહ-પારણ-સુત્તં '.

સાગરચંદો - સાગરચંદ્ર.

શ્રીકૃષ્ણના ભાઈ જલદેવને નિવધ નામનો પુત્ર હતો. તેનાથી સાગરચંદ્ર નામનો પુત્ર થયો હતો, જે યોગ્ય વયે નલસેનને [વાગ્દાનથી] અપાયેલી કમલામેલા નામની એક સુંદર રાજકન્યાને પરણ્યો હતો. એકદા દ્વારકા નગરીએ શ્રીનેમિનાથ પ્રભુ સમવસર્યાં. તેમની દેશના સાંભળીને સાગરચંદ્રે શ્રાવકનાં બાર વ્રત ધારણ કર્યાં. પછી એક વાર તે પોપધ-પ્રતિમાનું વહન કરતા કાયોત્સર્ગ કરીને શ્મશાનમાં જિભા, ત્યારે નલસેન નામનો તેમનો વૈરી ત્યાંથી પસાર થયો, તેને કુબુદ્ધિ સૂઝી. તેણે શ્મશાનના એક ઘડાનો ઢાંઠો તેમના માથે મૂકી, તેમાં અંગારા ભર્યા અને તેમનું મસ્તક બાળ્યું; છતાં મન-વચન-કાયાથી જરા પણ અજ્યા નહિ. આ રીતે તેઓ પોતાના વ્રતમાં અત્યંત દૃઢ રહ્યા અને મરીને દેવ થયા.

કામો - કામદેવ શ્રાવક. વિશેષ માટે જુઓ :-આનંદ-કામદેવ.

ચંદ્રવર્દિસો - ચંદ્રાવતંસ રાજા.

તેમણે એવો અભિગ્રહ લીધો હતો કે જ્યાં સુધી દીવો બળે ત્યાં સુધી કાઉસ્સગ્ગ ન પારું. હવે દીવો બળી રહેવા આવ્યો, ત્યારે દાસીએ વિચાર કર્યો કે અંધારું થયે તો રાજા અપ્રસન્ન થશે, તેથી તેણે દીવામાં તેલ પૂર્યું. એ રીતે ફરી પણ જ્યારે દીવામાં તેલ ખૂટવા આવ્યું, ત્યારે દાસીએ ફરીને પૂર્યું. તેથી રાજા આખી રાત્રિ કાઉસ્સગ્ગ-ધ્યાને જિભા રહ્યા અને

સવાર થયું ત્યારે કાઉસસગ્ગ પાચો, પરંતુ તે વખતે તેમના બંને પગો લોહીથી ભરાઈ ગયા હતા, એટલે તે નીચે ઢળી પડ્યા અને મરણ પામ્યા. વ્રતની દૃઢતાથી મરીને તે દેવ થયા.

સુદંસણો - સુદર્શન શેઠ. વિશેષ માટે જુઓ સૂત્ર ૪૪, ચરિત્ર ૨૧.

સુલસા - સુલસા શ્રાવિકા.

રાજગૃહ નગરીના નાગસારથિની પત્ની સુલસા સમ્યક્ત્વ-માં અતિ દૃઢ હતી, એટલે અરિહંત દેવ, નિર્ઐશ ગુરુ અને જિન-પ્રણીત ધર્મમાં અચલ શ્રદ્ધા ધરાવતી હતી. તેની આ શ્રદ્ધાની કસોટી બે વાર થઈ, જેમાં તે સાંગોપાંગ પાર ઊતરી.

એક વખત કોઈ બે નિર્ઐશ મુનિઓએ આવીને તેને જણાવ્યું કે ‘અમારા ગમ્મના કેટલાક બીમાર સાધુઓ માટે લક્ષપાક તેલની આવશ્યકતા છે. તેનો યોગ હોય તો અમને વહોરાવો.’ આ તેલ ઘણું કીમતી હોય છે અને ઘણા વખતે ઘણા પરિશ્રમે તૈયાર થાય છે; છતાં સુલસાને તો આ માગણીથી આનંદ જ થયો અને તે હર્ષભેર તેલ લેવાને ઘરમાં ગઈ. પરંતુ બન્યું એવું કે તે અતિ કીમતી તેલનો સીસો હાથમાંથી છટકી ગયો અને તેમાંનું બધું તેલ ઢાળાઈ ગયું; છતાં સુલસાને જરાયે ગ્લાનિ ન થઈ. તે બીજો સીસો લઈ આવી, પરંતુ તેની પાણુ એ જ દુર્દશા થઈ. આમ છતાં સુલસા સ્વસ્થ રહી. તેનાં ચિત્તે વિષાદનો જરા પાણુ અનુભવ કર્યો નહિ. તેની પાસે હજી તેલના બે સીસા બાકી રહ્યા હતા અને તેનો આથી વધારે સારો ઉપયોગ થાય તેમ તે માનતી

ન હતી, એટલે તેણે ત્રીજો સીસો ઉપાડ્યો, ત્યાં તો એ પણ ફૂટી ગયો. છેવટે એક જ સીસો બાકી રહ્યો. તેમ છતાં સુલસાએ પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ. તે ચોથા સીસાનું દાન કરી દેવા માટે તત્પર બની અને ચોથો સીસો લઈ આવી.

આ જ વખતે પેલા બે નિર્ગ્રંથ સુનિઓનાં રૂપમાં પરિવર્તન થઈ ગયું. તેઓ તેજથી ઝળહળી રહેલા દેવ તરીકે દીપી ઊઠ્યા અને સુલસાની પ્રશંસા કરતાં બોલ્યા કે ‘તમારા સમ્યક્ત્વને ધન્ય છે.’ પછી તે દેવોએ તેને પુત્ર થાય તેવી ડર શુટિકાઓ આપી, જેના પ્રભાવે તેને ડર પુત્રો થયા.

અંબડ નામનો એક પરિવ્રાજક શ્રમણ ભગવાન શ્રી-મહાવીરનાં દર્શન કરીને રાજગૃહ તરફ જવાને નીકળ્યો. તે વખતે શ્રમણ ભગવાને કહ્યું કે ‘હે અંબડ! જો તમે રાજગૃહ નગરીએ જતા હો તો ત્યાં રહેલી સુલસા શ્રાવિકાને મારો ધર્મલાભ પહોંચાડશો.’ આ સાંભળીને અંબડને વિચાર આવ્યો કે ‘રાજગૃહ નગરીમાં મહારાજા શ્રેષ્ઠિક છે, અભય-કુમાર છે તથા બીજા અનેક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ છે, તે કોઈને નહિ અને સુલસાને જ ભગવાને ધર્મલાભ કહેવડાવ્યો, તેથી એની શ્રદ્ધા ઘણી જ મજબૂત હોય તેમ જણાય છે. માટે તેની કસોટી કરવી.’ આમ વિચારીને તેણે રાજગૃહ નગરીએ જતાં જ અત્ય વેશ ધારણ કરીને સુલસાને નજરે ભેઈ લીધી અને પછી પોતાની બાજુ ગોઠવી.

તેણે પ્રહ્લાનું રૂપ ધારણ કર્યું અને નગરના પૂર્વ દરવાજે

આસન જમાવ્યું. આથી હજારો નર-નારીઓ તેનાં દર્શન કરવાને પહોંચી ગયા, પરંતુ સુલસાને એ વાતનું જરા પણ કુતૂહલ થયું નહિ. પછી અંગડે વિપત્તિનું તથા મહેશનું રૂપ ધારણ કર્યું અને લોક-માનસમાં અજળ આકર્ષણ જમાવ્યું, પરંતુ તેની અસર સુલસાનાં મન પર ચતુર્થિચિત્ત પણ થઈ નહિ. એ તો અહંદ્-ભક્તિમાં જ મગ્ન રહી. છેવટે અંગડે તીર્થંકરનું રૂપ ધારણ કર્યું અને પચીસમા તીર્થંકર તરીકેની જાહેરાત કરી. પરંતુ તે દાવ પણ નિષ્ફળ ગયો, કારણ કે સુલસાના મનમાં દૃઢ ખાતરી હતી કે આ કાલમાં શ્રમણ લગવાન શ્રીમહાવીર જ છેલ્લા તીર્થંકર છે, તેથી પચીસમા તીર્થંકરની વાત સાચી હોઈ શકે નહિ. એમાં કોઈ પણ પ્રકારની ખનાવટ હશે.

આ રીતે સુલસાનાં સમ્યક્ત્વની દૃઢતા નિહાળી અંગડ અતિ પ્રસન્ન થયો અને તેણે પોતાનું મૂળ રૂપ ધારણ કરી સુલસા પાસે જઈને તેને શ્રમણ લગવાન મહાવીરે કહેવ-કાવેલો ધર્મલાલ પહોંચાડ્યો. આથી સુલસા અત્યંત હર્ષિત થઈ અને પ્રથમ કરતાં પણ સમ્યક્ત્વમાં વધારે દૃઢ બની. સુલસાએ પોતાનાં આવાં દૃઢ સમ્યક્ત્વથી ભાવી ચોવીસીમાં તીર્થંકર તરીકેનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આનંદ-કામદેવા - આનંદ અને કામદેવ.

શ્રમણ લગવાન મહાવીરના એક લાખ ને ઓગણસાઠ હજાર શ્રાવકો હતા. તેમાં દસની ગણના મુખ્ય થાય છે અને તેમાં પણ આનંદ અને કામદેવનાં નામો પ્રથમ લેવાય છે;

કારણ કે તેઓ વ્રત-પાલનમાં અતિ દૃઢ હતા. તેઓએ શ્રમણ લગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી સમ્યક્ત્વ સાથે શ્રાવકનાં બાર વ્રતો ધારણ કર્યાં હતાં અને પરિશ્રુતી મર્યાદા કરી હતી. તે મર્યાદામાં તેઓ ઉત્તરોત્તર ઘટાડો કરતા ગયા હતા અને છેવટે તે બંનેએ શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમાઓને શાસ્ત્ર, આચાર (કલ્પ) અને માર્ગ મુજબ વહન કરી હતી. વળી તેઓ મારણાંતિક સંલેખના કરીને પોતાના તમામ દોષોની નિંદા, ગહાં અને આલોચના કરવાપૂર્વક સમાધિ-મરણને પામ્યા હતા.

આનંદ શ્રાવકે કેવી ભાવનાથી પોષધશાલામાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને ત્યાં એકાંત જીવન ગાળ્યું હતું, તેનો ઉલ્લેખ ૪૭મા સૂત્રમાં આવી ગયો છે. તે જ રીતે કામદેવ શ્રાવકે પણ પોતાનાં માથેથી ગૃહ-કામનો બધો ભાર ઉતારી નાખ્યો હતો અને તેઓ ઘણાંબરો વખત ધર્મધ્યાન તથા કાર્યોત્સર્ગમાં જ ગાળતા હતા. આવા એક કાર્યોત્સર્ગ-પ્રસંગે કોઈ કુતૂહલ-પ્રિય દેવ દ્વારા તેમની આકરી કસોટી થઈ હતી, પરંતુ તેમાં તેઓ પર્વતની જેમ અડગ રહ્યા હતા.

પોષધને લગતા અઢાર દોષો

૧. પોષધમાં વિરતિ વિનાના બીજા શ્રાવકનો આણેલો આહાર કે પાણી વાપરવાં.
૨. પોષધ-નિમિત્તે સરસ આહાર લેવો.
૩. ઉત્તર(અંતર)વારણાને દિવસે વિવિધ પ્રકારની સામગ્રી વાપરવી.

૪. પોષધ-નિમિત્તે આગલા દિવસે દેહ-વિભૂષા કરવી.
૫. પોષધ-નિમિત્તે વસ્ત્રો ધોવરાવવાં.
૬. પોષધ-નિમિત્તે આભૂષણો ઘડાવવાં તેમજ પોષધ વખતે ધારણ કરવાં.
૭. પોષધ-નિમિત્તે વસ્ત્રો રંગાવવાં.
૮. પોષધ વખતે શરીર પરથી મેલ ઉતારવો.
૯. પોષધમાં અકાળે શયન કરવું કે નિદ્રા લેવી.
(રાત્રિના ઊંઝળ પ્રહરે સંથારા-પોરિસી લણાવીને નિદ્રા લેવી ઘટે છે.)

૧૦. પોષધમાં સારી કે નહારી સ્ત્રી-સંબંધમાં કથા કરવી.
૧૧. પોષધમાં સારા કે નહારા આહાર-સંબંધી કથા કરવી.
૧૨. પોષધમાં સારી કે નહારી રાજકથા કે સુદ્ધ-કથા કરવી.
૧૩. પોષધમાં દેશ-કથા કરવી.
૧૪. પોષધમાં પૂંજ્યા-પડિલેહ્યા વિના લઘુનીતિ કે વડીનીતિ પરઠવવી.
૧૫. પોષધમાં કોઈની નિંદા કરવી.
૧૬. પોષધમાં-પોષધ નહિ લીધેલા એવા-માતા, પિતા, પુત્ર, ભાઈ, સ્ત્રી વગેરે સંબંધીઓ સાથે વાર્તાલાપ કરવો.
૧૭. પોષધમાં ચોર-સંબંધી વાર્તા કરવી.
૧૮. પોષધમાં સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગ નીરળીને જોવાં.

(૬) અર્થ-સંકલના

સાગરચંદ્ર, કામ, ચંદ્રાવતંસક રાજા અને સુદર્શન શેઠને ધન્ય છે કે જેમની પોષધની પ્રતિમા (પ્રતિજ્ઞા) જીવનના અંત સુધી અખંડિત રહી. ૧.

લગવાન મહાવીરે જેમના મતની દૃઢતાને વખાણી છે, તે સુલસા, આણંદ અને કામદેવ વગેરે ધન્ય અને પ્રશંસનીય છે. ૨.

પોષધનું મત મેં વિધિથી લીધું છે અને વિધિથી પાતું છે. એ વિધિ કરતાં જે કાંઈ અવિધિ થયો હોય તે સંબંધી મન, વચન અને કાયાએ કરાયેલું મારું તે સર્વ હુષ્કૃત મિથ્યા હો.

[પોષધ કરતાં અઢાર દોષો પૈકીનો જે કોઈ દોષ લાગ્યો હોય તે સંબંધી મારું સર્વ હુષ્કૃત મન, વચન અને કાયાએ કરી મિથ્યા હો.]

(૭) સૂત્ર-પરિચય

પોષધની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન પ્રાણાંતે પણ કરવું જોઈએ તથા તેમાં કોઈ પણ દોષનું સેવન ન થાય તેની પૂરી તકેદારી રાખવી જોઈએ. આ હકીકત સાધકનાં મનમાં ધરાણર ઠસે તે માટે તેની પૂર્ણહુતિ વખતે પ્રસ્તુત સૂત્ર જોલવામાં આવે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે ‘ સાગરચંદ્ર, કામદેવ, ચંદ્રાવતંસક રાજા અને સુદર્શન શેઠને ધન્ય છે કે જેમણે પોતાની પોષધની પ્રતિજ્ઞા જીવનના અંત સુધી અખંડિત રાખી હતી. ’ આ

કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જે મનુષ્યો લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો ઉપકરતા નથી અને નાનું-મોટું કોઈ પણ કારણ-વિધ ઉપકરતાં તેનો ભંગ કરે છે, તે નિઃસત્ત્વ છે, અધત્ત્વ છે; ચાવલોકમાં નિંદાને પાત્ર છે અને પરલોકમાં દુર્ગતિના આગ્રહ છે. તેથી મહાપુરુષોનાં દષ્ટાંતો નજર સમક્ષ રાખીને જનોએ પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં અચલ રહેવું ઘટે છે. આવી પ્રતિજ્ઞા વ્યક્તિઓમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે સુલસા તથા આનંદ અને કામદેવ શ્રમણોપાસકનાં નામો યોજાવેલાં છે, તેથી તેમનાં ચરિત્રો પુનઃ પુનઃ વિચારવા યોગ્ય છે. લક્ષ્યાક તેલના ચાર ચાર સીસાઓ ફૂટી ગયે સુલસાને સાધુઓ પ્રત્યે અણુગમે ઉત્પન્ન ન થયો. અતિથિ-સંવિભાગની ભાવનામાં જરાયે ફેરક ન પડ્યો. અંગક પરિવ્રાજકે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ અને પચીસમ કરનાં રૂપો સાક્ષાત્ જતાવ્યાં, છતાંયે તેની અરિહંતદેવ અટલ શ્રદ્ધામાં જરા પણ ફેરફાર થયો નહિ. તે આનંદ શ્રાવકે સમ્યક્ત્વ-મૂલ શ્રાવકનાં બાર પ્રતો ધાર પછી તેનું બને તેટલું શુદ્ધ પાલન કર્યું અને ત્યાગ-ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરી. કામદેવ શ્રાવકે પણ તે સમ્યક્ત્વ-મૂલ શ્રાવકનાં બાર પ્રતો ધારણ કરીને તેનું અપાલન કર્યું હતું અને દેવનો ઉપસર્ગ થવા છતાં અતિજ્ઞામાં જરા પણ ફેર પડવા દીધો ન હતો. તેથી ન

હરેક ધાર્મિક અનુષ્ઠાન વિધિપૂર્વક કરવાથી પૂર્ણ ફલ આપે છે, તે વાત લક્ષમાં રાખી પોષધનું અનુષ્ઠાન પણ વિધિપૂર્વક ગ્રહણ કરવું જોઈએ અને વિધિપૂર્વક પાળવું જોઈએ. તેમ છતાં સરતચૂકથી કે પ્રમાદવશાત્ જો તેમાં કોઈ ભૂલચૂક થઈ ગઈ હોય તો તે સંબંધમાં પશ્ચાત્તાપ કરવો ઘટે છે અને તેવા સર્વ દોષો કે જેની સંખ્યા અઢારની ગણવામાં આવે છે, તેનું મિથ્યાદુષ્ટિ દેવું ઘટે છે.

પોષધનું અનુષ્ઠાન આઠમ, ચૌદશ વગેરે દિવસોમાં જ થાય અને બીજા દિવસે ન થાય તેવો કોઈ નિયમ નથી. તેનું અનુષ્ઠાન બીજ, પાંચમ આદિ તિથિઓએ તેમજ શ્રીજિનેશ્વર દેવોનાં કલ્યાણક જેવા પર્વના દિવસોએ પણ થઈ શકે છે. આ અનુષ્ઠાનની મૂળ ભાવના એ છે કે સંસારની ચાલુ ઘરેડથી નિવૃત્ત થવું અને પવિત્ર જીવનનો પરિચય મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો. આવો પ્રયત્ન ત્યાગ-ભાવના કેળવ્યા સિવાય થઈ શકે નહિ, તેથી પોષધમાં ચાર વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક મનાયો છે: (૧) ખાન-પાન, (૨) શરીર-સત્કાર, (૩) વિષય-લોગ અને (૪) સાંસારિક પ્રવૃત્તિ. આ ચારે ત્યાગ સર્વાંશે થાય તો ઉત્તમ ગણાય, પરંતુ જેનાથી તે મુશ્કેલ ન થઈ શકે, તે એનું દેશથી પાલન કરે.

પોષધનું અનુષ્ઠાન ચૈત્યગૃહમાં, ગુરુમહારાજ પાસે, ઘરે અથવા પોષધશાળામાં એમ ચાર સ્થળે થઈ શકે છે; પરંતુ હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચૈત્યગૃહમાં પોષધ કરવામાં આવતો નથી, તેનું કારણ આશાતના થવાનો સંભવ વગેરે જણાય છે.

પોષધનું અનુષ્ઠાન સાધુ-જીવનનો પરિચય કરવા માટે અતિ ઉત્તમ છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનું આધાર-સ્થાન બાણી શકાયું નથી.

४९ संधारा-पोरिसी

[संस्तारक-पौरुषी]

संधारा-पोरिसी

(१) भूल-पाठ

१ नमस्कार.

‘ निसीहि, निसीहि, निसीहि, ’

नमो खमासमणानं गोयमार्डणं महामुणीणं ॥

२ संधारानी आशा.

अणुजाणह जिदुज्जा !

अणुजाणह परम-गुरु ! गुरु-गुण-रयणेहिं मंडिय-सरीरा ! ।

‘ बहु-पडिपुत्ता पोरिसी, राइय-संधारए ठामि ’ ॥ १ ॥

३ संधारानो विधि. . .

अणुजाणह संधारं, बाहुवहाणेण वाम-पासेणं ।

कुक्कुडि-पाय-पसारण, अतरंत पमज्जए भूमिं ॥ २ ॥

संकोइअ संडासा, उव्वट्ठंते अ काय-पडिलेहा ।

४ लज्जुं पडे तो.

दव्वाई-उवओगं, णिस्सास-निरुंभणालोए* ॥ ३ ॥

* पाठां. लोअं ओ. नि. २०६.

अनुजानीत ज्येष्ठार्याः !

अनुजानीत परमगुरुः ! गुरु-गुण-रत्नैः मण्डित-शरीराः ॥

बहु-प्रतिपूर्णा पौरुषी, रात्रिक-संस्तारके तिष्ठामि ॥ १ ॥

अनुजानीत संस्तारं, ब्राह्मपदानेन वाम-पार्श्वेन ।

कुर्कुटी-पाद-प्रसारणे अशक्नुवन् प्रनार्जयेद् भूमिम् ॥ २ ॥

संक्रुच्य संदेशौ उद्वर्तमानः च कायं प्रतिलेखा (लिखेत्) ।

द्रव्यादि-उपयोगं, निःश्वास-निरुन्धनम् आलोके ॥ ३ ॥

यदि मे भवेत् प्रमादः, अस्य देहस्य अस्यां रजन्याम् ।

आहारम् उपवि-देहं, सर्वं त्रिविधेन व्युत्सृष्टम् ॥ ४ ॥

चत्वारि मङ्गलानि । अर्हन्तः मङ्गलम् । सिद्धाः मङ्गलम् ।

साधवः मङ्गलम् । केवलि-प्रज्ञप्तः धर्मः मङ्गलम् ॥ ५ ॥

चत्वारः लोकोत्तमाः । अर्हन्तः लोकोत्तमाः । सिद्धाः लोको-
त्तमाः । साधवः लोकोत्तमाः । केवलि-प्रज्ञप्तः धर्मः लोकोत्तमः ॥ ६ ॥

चत्वारि शरणानि प्रपद्ये । अर्हतः शरणं प्रपद्ये । सिद्धान्
शरणं प्रपद्ये । साधून् शरणं प्रपद्ये । केवलि-प्रज्ञप्तं धर्मं शरणं
प्रपद्ये ॥ ७ ॥

प्राणातिपातम् अलीकं, चौर्यं मैथुनं द्राविण-मूर्छाम् ।

क्रोधं मानं मायां, लोभं प्रेम तथा द्वेषम् ॥ ८ ॥

कलहम् अम्याख्यानं, पैशुन्यं रति-अरति-समायुक्तम् ।

पर-परिवादं माया-मृषा मिथ्यात्व-शल्यं च ॥ ९ ॥

व्युत्सृज इमानि मोक्षमार्ग-संसर्ग-विघ्नभूतानि ।

दुर्गति-निरुन्धनानि, अष्टादश पापस्थानानि ॥ १० ॥

एकः अहम्, न अस्ति मे कः अपि, न अहम् अन्यस्य कस्यचित् ।

एवम् अर्दीनमनाः, आत्मानम् अनुशास्ति ॥ ११ ॥

एकः मे शाश्वतः आत्मा, ज्ञान-दर्शन-संयुतः ।

शेषाः मे बाह्याः भावाः, सर्वे संयोग-लक्षणाः ॥ १२ ॥

संयोग-मूला जीवेन, प्राप्ता दुःख-परम्परा ।

तस्मात् संयोग-सम्बन्धम्, सर्वं त्रिविधेन व्युत्सृष्टम् ॥ १३ ॥

अर्हन् मम देवः, यावज्जीवं सुसाधवः गुरवः ।

जिन-प्रज्ञप्तं तत्त्वम्, इति सम्यक्त्वं मया गृहीतम् ॥ १४ ॥

क्षान्ताः क्षमापिताः मयि, क्षमन्तां सर्वे जीव-निकायाः ।

सिद्धानां साक्ष्ये आलोचना, मम [न] वैरं न भावः ॥ १५ ॥

सर्वे जीवाः कर्मवशात्, चतुर्दशरज्जौ भ्राम्यन्तः ।

ते मया सर्वे क्षमापिताः, मम अपि ते क्षाम्यन्तु ॥ १६ ॥

यत् यत् मनसा बद्धं, यद् वाचा भाषितं पापम् ।

यत् यत् कायेन कृतं, मिथ्या मे दुष्कृतं तस्य ॥ १७ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

[પાપ-વ્યાપાર] અન્ય પ્રવૃત્તિ નિષેધ કરીને, નિષેધ કરીને,
નિષેધ કરીને;

નમસ્કાર હો. ક્ષમાશ્રમભણેને ગૌતમ આદિ મહામુનિઓને.

આજ્ઞા આપો હે જ્યેષ્ઠ આર્યો!

આજ્ઞા આપો હે પરમગુરુ! ગુરુ-ગુણરત્નો વડે વિભૂષિત
શરીરવાળા;

ઘણી પૂર્ણ-ધર્મ છે પૌરુષી, રાત્રિક સંસ્તારકે હું રહું છું. ૧.

નમો - [નમઃ] - નમસ્કાર હો.

સ્વમાસમણાણં - [ક્ષમાશ્રમણેભ્યઃ] - ક્ષમાશ્રમણોને.

ગોયમાર્ણં - [ગૌતમાદિભ્યઃ] - ગૌતમ આદિ. ઇંદ્રભૂતિ ગૌતમ આદિ.

મહામુણીણં - [મહામુનિભ્યઃ] - મહામુનિઓને.

‘મન્યતેઽસૌ મુનિઃ।’ (અ. ચિ.)—‘જે મનન કરે તે મુનિ.’ મહર્ષિ, યતિ, સંયતિ, વાચંચમ, તપસ્વી, મૌની, મનનશીલ વગેરે તેના પર્યાયશબ્દો છે.

અણુજાણહ - [અનુજાનીધ્વમ્] - અનુસા આપો, અનુમતિ આપો, પરવાનગી આપો.

વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨૯.

જિટુજ્ઞા! - [જ્યેષ્ઠાર્યાઃ!] - જ્યેષ્ઠ આર્યો! મોટા સાધુઓ.

જ્યેષ્ઠ એવા આર્ય તે જ્યેષ્ઠાર્ય. જ્યેષ્ઠ - વડીલ, મોટા. આર્ય - સાધુ. ‘અર્યતે અભિગમ્યતે ઇતિ આર્યઃ।’ (અ. ચિ.)—‘જેની પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે ‘આર્ય.’’—‘આરાત્ પાપેભ્યઃ કર્મભ્યઃ યાતઃ સ આર્યઃ।’ (અ. ચિ.)—‘આર એટલે દૂર, પાપકર્મથી જે દૂર થયો છે તે આર્ય.’ વડીલોને, વૃદ્ધોને, જ્ઞાનવૃદ્ધોને તથા મહાગુણવાન સાધુઓને ‘આર્ય’ કહેવામાં આવે છે. જૈન સાહિત્યમાં અજ્ઞ-કાલગ, અજ્ઞવદ્ધર, અજ્ઞ-થૂલમદ વગેરે શબ્દો એવા જ અર્થમાં વપરાયેલા છે.

પરમગુરુ! - [પરમગુરવઃ!] - પરમગુરુઓ! શ્રેષ્ઠ ધર્મ-ગુરુઓ.

પરમ એવા ગુરુ તે પરમગુરુ. પરમ-શ્રેષ્ઠ. ગુરુ—ધર્મગુરુ.

ગુરુ-ગુણ-રચણેહિં - [ગુરુ-ગુણ-રત્ન :] - ગુરુના ગુણરૂપી રત્નોવડે.

ગુરુના ગુણ અથવા ગુરુ એવા ગુણ તે ગુરુ-ગુણ. તે રૂપ રત્ન તે ગુરુ-ગુણ-રત્ન, તેના વડે. ગુરુ - મોટા.

મંડિય-સરીરા ! - [મણિહત-શરીરા : !] - અલંકૃત શરીર-વાળા.

‘મણિહત છે શરીર જેનું’ તે મણિહત શરીર. ‘મણ્ડ - શાશુ-ગારવું’, તે પરથી મણિહત.

વહુ-પડિપુત્રા - [વહુ-પ્રતિપૂર્ણા] - ઘણી પૂણું, સંપૂર્ણ.

વહુ એવી પ્રતિપૂર્ણ તે વહુ-પ્રતિપૂર્ણ.

પોરિસી - [પૌરુષી] - પૌરુષી. દિવસ કે રાત્રિનો થોથો ભાગ.

‘પુરુષ : પ્રમાણમ્ અસ્ત્યા : સા પૌરુષી’ - ‘પુરુષ (પ્રમાણુ છાયા) જેમાં પ્રમાણુ છે તે પૌરુષી. ’ દિવસ કેટલો વ્યતીત થયો તેનું માપ પ્રાચીન યુગમાં પુરુષની છાયા કેટલી લાંબી-ટૂંકી પડે છે, તે પરથી કાઢવામાં આવતું, એટલે તે જાતનું કાલ-માપ ‘પૌરુષી’ નામથી ઓળખાય છે. દિવસની કે રાત્રિની લંબાઈના ચાર સરખા ભાગ કરવામાં આવે તો તેનો પ્રત્યેક ભાગ એક ‘પૌરુષી’. કહેવાય. તેથી એક-અહોરાત્રિમાં આઠ ‘પૌરુષી’ હોય છે. દિવસ અને રાત્રિનું પ્રમાણુ દરેક ઋતુમાં

તેમજ દરેક દેશમાં બુદ્ધ બુદ્ધ હોવાથી ઋતુ અને દેશ પરત્વે 'પૌરુષી'નું પ્રમાણ બુદ્ધ બુદ્ધ હોય છે.

શ્રીઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના છંડીસમા અધ્યયનમાં 'પૌરુષી' સંબંધી કેટલોક ઉલ્લેખ આવે છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ :—

“ આસાદે માસે દુપયા, પોસે માસે ચડપ્પયા.”

ચિત્તાસોણસુ માસેસુ, તિપયા હવહ્ પોરિસી ॥ ”

“ આપાઠ માસમાં પૌરુષી બે પગલાંની હોય છે, પોષ માસમાં ચાર પગલાંની હોય છે અને ચૈત્ર તથા આશ્વિન માસમાં ત્રણ પગલાંની હોય છે. ”

રાહ્ય-સંત્યારણ - [રાત્રિક-સંસ્તારકે] - રાત્રિ-સંત્યારણને વિષે.

રાત્રિક સંસ્તારક તે રાત્રિક-સંસ્તારક. રાત્રિક-રાત્રિસંબંધી, સંસ્તારક - સંત્યારો, પથારી. રાત્રે સૂવા માટેની પથારી.

ઠામિ - [તિષ્ઠામિ] - રહું છું.

વાહુવહાણેણ - [વાહુપધાનેન] - હાથરૂપી ઓશીકા વડે.

વાહુ એ જ ઉપધાન તે વાહુપધાન. ઉપધાન - ઓશીકું.

વામ-પાસેણં - [વામપાર્શ્વેણ] - ડાબા પડખે.

વામ એવું પાર્શ્વ તે વામ-પાર્શ્વ. વામ - ડાબું. પાર્શ્વ - પડખું. તેના વડે.

કુકકુહિ-પાય-પસારણ - [કુર્કુટી-પાદ-પ્રસારણે] - કૂકડીની જેમ પગ રાખવામાં.

કુર્કુટીનો. પાદ તે કુર્કુટી-પાદ, તેનું પ્રસારણ તે કુર્કુટી-પાદ-પ્રસારણ. કુર્કુટી - કૂકડી. પાદ - પગ. પ્રસારણ - રાખવું તે.

અંતરંત - [અશક્તુવન્] - અસમર્થ થતાં.

અહીં શક્નો આદેશ તર્થયેલો છે. (સિ. હે. શ. ૮-૪-૮૬).

‘અતરન્ત’ ત્તિ ઑંકારો પાદપ્રસારણાશક્તુવન્સ્તુ, (ધ. સં. ઉ. પૃ. ૧૦૬.) - ‘અંતરંત એટલે આકાશમાં પગ રાખવાને અશક્ત હોય તે.’

પમજ્જણ - [પ્રમાર્જયેત્] - પ્રમાર્જન કરે. જયણા-પૂર્વક પૂજે.

ભૂમિં - [ભૂમિમ્] - ભૂમિને.

સંકોદ્ધ - [સંકુચ્ય] - સંકેચ કરીને, ટૂંકાવીને.

સંહાસા - [સંદંશૌ] - ઢીંચણાને.

‘સંદંશમુરુસન્ધિમ્’ - (ધ. સં. ઉ. પૃ. ૧૦૬.) - ‘સંદંશને એટલે ઢીંચણને.’

ઉવ્વટ્ટંતે - [ઉદ્વર્તયતિ] - પડખું ફેરવતાં.

ઉદ્વર્તયન્નું સમગીનું એકવચન ઉદ્વર્તયતિ. ઉદ્ + વૃત્ - ફેરવું, ફેરવવું, તે પરથી ઉદ્વર્તયન્ - ફેરવતો.

‘ઉદ્વર્તનમેકપાર્શ્વાદન્યપાર્શ્વમવનમ્’ - (ધ. સં. ઉ. ગા. ૩૦).

કાય-પડિલેહા - [કાય-પ્રતિલેહા] - કાયાની પડિલેહણ કરવી.

કાયની પ્રતિલેખા તે કાય-પ્રતિલેખા. દર્વાઈ-ઉવઓગં-દ્રવ્યાદિ-
ઉપયોગમ્ - દ્રવ્યાદિનો વિચાર કરે.

અહીં દ્રવ્યાદિ-શબ્દથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ
ગ્રહણ કરવાં.

ગિસ્સાસ-નિરુંભણાલોપ-નિઃશ્વાસ-નિરુન્ધનાલોકે - નિઃશ્વાસ-
નો રોધ કરે અને બારણાં તરફ બુએ.

ગિસ્સાસ-નિરુંભણ 'તિ 'નિઃશ્વાસં નિરુણદ્વિ'—નાસિકાં દૃઢં
ગૃહ્ણાતિ નિઃશ્વાસ-નિરોધનાર્થમ્' (ઓ. નિ. પ્રો. વૃ. પૃ. ૮૩).

'ગિસ્સાસ-નિરુંભણ એટલે નિઃશ્વાસનું રોધન, નિઃશ્વાસ
રોકવાને માટે નાસિકા દૃઢતાથી ગ્રહણ કરે.'

જઇ - [યદિ] - જો.

મે - [મે] - મારું.

હુજ્જ - [ભવેત્] - થાય.

પમાઓ - [પ્રમાદઃ] - પ્રમાદ, મૃત્યુ.

ઇમસ્સ - [અસ્ય] - આ (ના.).

દેહસ્સ - [દેહસ્ય] - દેહના.

ઇમાઇ રયણીં - [અસ્યાં રજન્યામ્] - આ જ રાત્રિને વિષે.

આહારમુવહિ-દેહં - [આહારમ્ ઉપધિ-દેહમ્] - આહાર-
પાણી, વસ્ત્ર, ઉપકરણો અને કાયા.

ઉપધિ અને દેહ તે ઉપધિ-દેહમ્. આહાર - અશન, પાન,
ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય એ ચાર પ્રકારનો આહાર. ઉપધિ-વસ્ત્ર,
પાત્ર વગેરે.

સર્વં [સર્વમ્] - સર્વને.

ત્રિવિહેનં - [ત્રિવિધેન] - ત્રણ પ્રકારે. મન, વચન અને કાયા વડે.

વોસિરિઅં - [વ્યુત્સૃષ્ટમ્] - વોસિરાવ્યુ. ત્યાગ કર્યું.

ચત્તારિ - [ચત્વારિ] - ચાર.

મંગલં - [મङ्गलम्] - મંગલ.

અરિહંતા - [અર્હન્તઃ] - અરિહંતો.

સિદ્ધા - [સિદ્ધાઃ] - સિદ્ધો.

સાહૂ - [સાધવઃ] - સાધુઓ.

કેવલિ-પન્નત્તો - [કેવલિ-પ્રજ્ઞતઃ] - કેવલીએ પ્રપેલો.
કેવલીઓએ ઠહેલો.

ધમ્મો - [ધર્મઃ] - ધર્મ.

લોગુત્તમા - [લોકોત્તમાઃ] - લોકમાં ઉત્તમ, જગતમાં શ્રેષ્ઠ.

અરિહંતે - [અર્હતઃ] - અહંતોને.

સિદ્ધે - [સિદ્ધાન્] - સિદ્ધોને.

સરણં - [શરણમ્] - શરણ, રક્ષણ.

પવજ્ઞામિ - [પ્રપચ્ચે] - અંગીકાર કરું છું.

પ્રપપ્દ - ધારણ કરવું-અંગીકાર કરવું.

પાણાદ્વાયં - [પ્રાણાતિપાતમ્] - પ્રાણાતિપાત, હિંસા.

વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૩૨-શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણસૂત્ર.. :

અલિઞ્ - [અલીકમ્] - જૂઠું.

ચોરિક્ - [ચૌર્યમ્] - ચોરી.

મેહુણ - [મૈથુનમ્] - મૈથુન, અપ્રહ.

દવિણ-સુચ્છં - [દવિણ-મૂર્છામ્] - દ્રવ્ય પરતું મમત્વ,
માલ-મિલકત પરનો મોહ.

ક્રોહં - [ક્રોધમ્] - ક્રોધને.

માણં - [માનમ્] - માનને.

માયં - [માયામ્] - માયાને, કપટને.

લોહં - [લોભમ્] - લોભને.

પિજ્જં - [પ્રેમ] - રાગને.

તહા - [તથા] - તે જ રીતે.

દોસં - [દ્વેષમ્] - દ્વેષને.

કલહં - [કલહમ્] - કલહને.

અઘ્મક્ર્વાણં - [અઘ્યાખ્યાનમ્] - અભ્યાખ્યાનને. આક્ષેપ
કરવા, આળ આપવું, કલંક ચડાવવું તે અભ્યાખ્યાન, તેને.

પેસુન્નં - [પૈશુન્યમ્] - પૈશુન્યને, આડીને.

રદ્-અરદ્-સમાઉત્તં - [રતિ-અરતિ-સમાયુક્તમ્] - રતિ અને
અરતિ વડે યુક્ત, હર્ષ અને શોકથી સહિત.

પર-પરિવાયં - [પર-પરિવાદમ્] - પર-પરિવાદને, ખીજના
અવર્ણવાદ. ખોલવાની ક્રિયાને.

માયા-મોસં - [માયા-મૃપામ] - માયા-મૃપાને, પ્રપંચોને.

મિચ્છત્ત-સહ્લં - [મિચ્છાત્વ-શલ્યમ્] - મિચ્છાત્વરૂપી શલ્યને.

પ્રાણાતિપાત શબ્દથી મિચ્છાત્વ-શલ્ય મુધીના અઢાર પાપસ્થાનકની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૩૧.

વોસિરસુ - [વ્યુત્સજ] - છોડી દે, ત્યાગ કર.

અહીં વોસિરસુ એવો પાઠ પણ જોવામાં આવે છે.

કમાઈ - [કમાનિ] - આ.

મુક્ષ-મર્ગ-સંસર્ગ-વિગ્ધભૂઆઈ - [મોક્ષ-માર્ગ-સંસર્ગ-વિગ્ધભૂતાનિ] - મોક્ષમાર્ગનો મેળાપ થવામાં અંતરાયરૂપ.

મોક્ષનો માર્ગ તે મોક્ષમાર્ગ, તેનો સંસર્ગ તે મોક્ષમાર્ગ-સંસર્ગ, તેમાં જે વિગ્ધભૂત તે મોક્ષ-માર્ગ-સંસર્ગ-વિગ્ધભૂત. મોક્ષમાર્ગ-મુક્તિનો પંથ. સંસર્ગ-સહવાસ, મેળાપ. વિગ્ધભૂત-અંતરાયરૂપ.

દુર્ગાઈ-નિવંધનાઈ - [દુર્ગતિ-નિવંધનાનિ] - દુર્ગતિનાં કારણોને.

દુર્ગતિનું નિવંધન તે દુર્ગતિ-નિવંધન. દુર્ગતિ - નરક, તિથંચ વગેરે ગતિ. નિવંધન - કારણ, હેતુ.

અટારસ - [અટ્ટાદશ] - અઢાર.

પાવ-ઠાણાઈ - [પાપ-સ્થાનાનિ] - પાપ-સ્થાનકો.

એગો - [એકઃ] - એક, એકલો.

હં - [અહમ્] - હું.

નતિય - [ન અસ્તિ] - નથી.

મે - [મમ] - મારું.

કોઈ - [કઃ અપિ] - કોઈ પણ.

નાહમન્નસ્સ - [ન અહમ્ અન્યસ્ય] - નથી હું ખીજનો.

કસ્સઈ - [કસ્યચિત્] - કોઈનો.

एवं - [एवम्] - એ રીતે.

अदीण-मणसो - [अदीन-मनाः] - અદીન મનવાળો,
દીનતાથી રહિત મનવાળો.

ન દીન તે અદીન. તેવું છે મનઃ જેનું તે અદીન-મનસ્.
અદીન - દીનતાથી રહિત. મનસ્ - મન. જેનું મન દીનતા -
રાંકડાપણાથી રહિત છે તેવો.

अप्पाणमणुसासइ - [आत्मानम् अनुशास्ति] - આત્માને
સમજાવે, આત્માને શિખામણુ આપે.

सासओ - [शाश्वतः] - શાશ્વત, અમર.

अप्पा - [आत्मा] - આત્મા.

नाण-दंसण-संजुओ - [ज्ञान-दर्शन-संयुतः] - જ્ઞાન અને
દર્શનથી યુક્ત.

सेसा - [शेषाः] - શેષ, બાકીના.

वाहिरा भावा - [बाह्याः भावाः] - બાહ્ય ભાવો.

ભાવ બે પ્રકારના છે: (૧) આત્મ-ભાવ અને (૨)
બહિર્-ભાવ. તેમાં 'હું આત્મા છું' એવો ભાવ તે આત્મ-
ભાવ છે અને 'હું શરીર છું,' 'હું ઇન્દ્રિયો છું,' 'આ મકાન

મારું છે, ' આ સ્ત્રી મારી છે, ' વગેરે ભાવો બહિર્-ભાવ છે. આત્મ-ભાવથી ભિન્ન અન્ય સર્વ ભાવો બહિર્-ભાવ ગણાય છે.

સર્વે - [સર્વે] - સર્વ, બધા.

સંજોગ-લક્ષણા - [સંયોગ-લક્ષણા :] - સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા. પુદ્ગલના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા.

સંયોગ છે લક્ષણ જેનું તે સંયોગ-લક્ષણ. સંયોગ - મેળાપ. તે બે પ્રકારનો હોય છે : (૧) દ્રવ્ય-સંયોગ અને (૨) ભાવ-સંયોગ. તેમાં તન, ધન અને કુટુંબ વગેરે બાહ્ય વસ્તુનો સંયોગ ' દ્રવ્ય-સંયોગ ' કહેવાય છે અને મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કપાય વગેરે આંતરિક ભાવોનો સંયોગ ' ભાવ-સંયોગ ' કહેવાય છે.

સંજોગ-મૂલા - [સંયોગ-મૂલા] - સંયોગના કારણે ઉત્પન્ન થયેલી.

સંયોગ છે મૂલ જેનું તે સંયોગ-મૂલ. મૂલ - કારણ.

જીવેણ - [જીવેન] - જીવ વડે, આત્મા વડે.

પત્તા - [પ્રાપ્તા] - પ્રાપ્ત કરાયેલી છે.

દુઃખ-પરંપરા - [દુઃખ-પરમ્પરા] - દુઃખની હારમાળા.

દુઃખની પરમ્પરા તે દુઃખ-પરમ્પરા.

તસ્મા - [તસ્માત્] - તે કારણથી, તેથી.

સંજોગ-સંબંધ - [સંયોગ-સમ્બંધ :] - સંયોગ-સંબંધને, સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા સંબંધને.

સંયોગ વડે થયેલો સમ્બન્ધ તે સંયોગ-સમ્બન્ધ.

સર્વં - [સર્વમ્] - સર્વ.

ત્રિવિહેણ - [ત્રિવિધેન] - ત્રણ પ્રકારે, મન, વચન અને કાયાથી.

વોસિરિઅં - [વ્યુત્સૃષ્ટઃ] - વોસિરાવ્યો છે, છોડી દીધો છે.

અરિહંતો - [અર્હન્] - શ્રીઅરિહંત દેવ.

મહ - [મમ] - મારા.

દેવો - [દેવઃ] - ઇષ્ટદેવ (છે).

જાવજ્જીવં - [યાવજ્જીવમ્] - જીવું ત્યાં સુધી.

યાવત્-જીવમ્ - જ્યાં સુધી જીવ હોય ત્યાં સુધી.

સુસાદુણો - [સુસાધવઃ] - સુસાધુઓ.

સુષ્ટુ સાધુ તે સુસાધુ. તેમનાં મુખ્ય લક્ષણો પાંચ મહા-વ્રતોનું પાલન, બાવીસ પરીષદોનો જય, નિર્દોષ ભિક્ષા વડે આજીવિકા, સામાયિક-ચારિત્ર અને ધર્મોપદેશ છે. વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧.

ગુરુણો - [ગુરવઃ] - ગુરુઓ (છે).

ગુરુ - શબ્દથી અહીં ધર્મગુરુ સમજવાના છે.

જિણ-પન્નત્તં - [જિન-પ્રજ્ઞતમ્] - જિન ભગવાને જણાવેલું.

જિન વડે પ્રજ્ઞત તે જિન-પ્રજ્ઞત. જિન - રાગ તથા દ્વેષને સંપૂર્ણપણે જિતનાર એવા કેવલી ભગવાંત. પ્રજ્ઞત - જણાવેલું.

તત્તં - [તત્ત્વમ્] - તત્ત્વ છે, તત્ત્વરૂપ છે, સત્ય છે.

દઅ - [દતિ] - આ પ્રમાણે.

સમ્મત્ત - [સમ્યક્ત્વમ્] - સમ્યક્ત્વ, સમકિત.

મણ - [મયા] - મારાવડે.

ગહિઅં - [ગૃહીતમ્] - ગ્રહણ કરાયું છે, ધારણ કરાયું છે.

શ્વમિઅ - [ક્ષમિત્વા (ક્ષાન્તાઃ)] - ખમીને, ક્ષમા કરીને (ખમ્યા).

શ્વમાવિઅ - [ક્ષમયિત્વા (ક્ષમાપિતાઃ)] - ખમાવીને, ક્ષમા માગીને. (ખમાવ્યા)

મઇ - [મયિ] - મારા ઉપર, મુજને, મને.

શ્વમહ - [ક્ષમધ્વમ્] - ખમેા, ક્ષમા કરો.

સવ્વહ - [સર્વે] - તમે સર્વ.

જીવ-નિકાય! - [જીવ-નિકાયાઃ!] - હે જીવ-નિકાયો ! જીવની રાશિઓ ! જીવના સમૂહો !

જીવનો નિકાય - તે જીવ-નિકાય. જીવ - દેહધારી જીવો. નિકાય - રાશિ, સમૂહ.

સિદ્ધહ - [સિદ્ધાનામ્] - સિદ્ધોની, સિદ્ધ ભગવંતોની.

સાશ્વ - [સાક્ષ્યે] - સાક્ષીપૂર્વક, સાક્ષીએ.

સાક્ષ્ય - સાક્ષીભૂત ક્રિયા.

આલોચના - [આલોચના] - આલોચના કરું છું.

મુજ્ઞ - [મમ] - મારું, મને.

ન - [ન] - નથી.

વર - [વૈરમ્] - વૈર, દુશ્મનાવટ.

ન - [ન] - નહિ.

ભાવ - [ભાવઃ] - ભાવ, લાગણી.

સર્વે જીવા - [સર્વે જીવાઃ] - સર્વે જીવો.

કર્મ-વસ - [કર્મવશાત્] - કર્મ-વશ, કર્મને લીધે.

ચતુદહ-રાજ - [ચતુર્દશરાજાં] - ચૌદ રાજાં, ચૌદ રાજલોકાં.

ભ્રમંત - [ભ્રામ્યન્તઃ] - ભ્રમતા.

તે - [તે] - તે.

મે - [મયા] - મારા વડે.

સર્વ - [સર્વે] - સર્વે.

સ્વમાવિઆ - [ક્ષમાપિતાઃ] - ખમાવેશા.

મુજ્ઞ - [મમ] - મને.

વિ - [અપિ] - પણ.

તેહ - [તે] - તે.

સ્વમંત - [ક્ષમન્તામ્] - ખમો, ક્ષમા કરો.

જં - [યત્] - જે.

મણેણ - [મનસા] - મન વડે.

વદ્ધં - [વદ્ધમ્] - બંધાયું હોય.

વાયાણ - [વાચા] - વાણી વડે.

ભાસિઅં - [ભાષિતમ્] - કહ્યું હોય.

પાત્રં - [પાપમ્] - પાપને.

કાણં - [કાચેન] - કાયા વડે, શરીર વડે.

કયં - [કૃતમ્] - કયું હોય.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સંથારા-પોરિસી - દિવસ અને રાત્રિના જુદા જુદા પ્રહરને જુદા જુદા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. જેમ કે દિવસનો પહેલો પ્રહર તે ‘ સૂત્ર-પૌરુષી,’ બીજો પ્રહર તે ‘ અર્થ-પૌરુષી’ વગેરે. તે રીતે રાત્રિના બીજા પ્રહરને ‘ સંથારા-પોરિસી’ કે ‘ સંસ્તાર-પૌરુષી’ કહેવામાં આવે છે અને તે પરથી તે સમયે બોલાતા સૂત્રને પણ ‘ સંથારા-પોરિસી’ કે ‘ સંસ્તાર-પૌરુષી’ કહેવામાં આવે છે.

નિસીહિ, નિસીહિ, નિસીહિ, સ્વાધ્યાયાદિ પ્રવૃત્તિ બંધ કરું છું, બંધ કરું છું, બંધ કરું છું.

રાત્રિનો પહેલો પ્રહર સ્વાધ્યાય માટે નિયત થયેલો છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૬મા અધ્યયનમાં કહેલું છે કે -

“ પદમં પોરિસી સજ્ઞાયં, ત્રિયં જ્ઞાણં જ્ઞિયાયદ્ ।

તદ્યાય નિદ્-મોક્ષં સજ્ઞાયં તુ ચતુર્થી ॥ ૪૪ ॥ ”

“ પહેલી પૌરુષીમાં સ્વાધ્યાય કરે, બીજીમાં ધ્યાન ધરે, ત્રીજીમાં નિદ્રા લઇને તેનાથી મુક્ત થાય અને ચોથીમાં પુનઃ સ્વાધ્યાય કરે. ’

એટલે સાધુ તથા પોષધમાં રહેલો શ્રાવક રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર કે પ્રથમ પૌરુષી સ્વાધ્યાયમાં વ્યતીત કરે છે અને તે

પૂરી થતાં સંથારા-પોરિસીની તૈયારી કરે છે. તે વખતે ગૌતમાદિ ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર કરવા માટે, પ્રથમની પ્રવૃત્તિના ત્યાગરૂપે અહીં ત્રણ વખત નિર્સાહિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ ત્રણ વખતનો પ્રયોગ મન, વચન અને કાયાની ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિના નિષેધરૂપ સમજવો.

નમો ચમાસમણાણં ગોયમાઈણં મહામુણીણં - નમસ્કાર હો ક્ષમાશ્રમણોને, ગૌતમાદિ મહામુનિઓને.

અહીં ‘ક્ષમાશ્રમણ’ શબ્દ વડે સર્વ સાધુઓને સામાન્ય નમસ્કાર કરીને પછી ગૌતમાદિ મહામુનિઓને વિશિષ્ટ નમસ્કાર કરવામાં આવે છે. તેથી નિર્સાહિથી મહામુણીણં સુધીનો પાઠ નમસ્કારરૂપ છે. આ પ્રકારનો નમસ્કાર, સાધકને મહામુનિઓના જીવનની યાદ આપીને, સ્વીકારેલા નિયમમાં વિશેષ ને વિશેષ દૃઢ રહેવાની પ્રેરણા કરે છે.

અણુજાણહ જિટ્ઠજ્ઞા! હે જ્યેષ્ઠ આર્યો! આજ્ઞા આપો.

અહીં જ્યેષ્ઠ આર્યથી વડીલ સાધુઓ સમજવાના છે અને સંથારા પર જતાં પહેલાં તેમની આજ્ઞા અભિપ્રેત છે. તે માટે ઓધ-નિર્યુક્તિની ટીકામાં શ્રીદ્રોણાચાર્યે આગમનું અવતરણ ટાંકતાં જણાવ્યું છે કે—‘પુણો સંથારણ ચંદંતો મળઈ જેટ્ઠજ્ઞાઈણં પુરતો ચિટ્ઠંતાણં - અણુજાણેજ્ઞહ, ’ (ઓ. નિ. દ્રો. વૃ. પૃ. ૮૩) પછી સંથારે ચડતાં ત્યાં રહેલા વડીલ સાધુઓને કહે છે કે ‘આપ મને અનુજ્ઞા આપો.’

અણુજાણઈ.....ઠામિ॥ ૧॥ ‘ઉત્તમ ગુણુરત્નોથી વિભૂષિત

દેહવાળા હે પરમશુરુઓ ! પૌરુષી સારી રીતે પરિપૂર્ણ થઈ છે, માટે રાત્રિના સંથારાને વિષે સ્થિર થવાની અનુરા આપો. ’

આધનિયુક્તિની ટીકામાં શ્રીદ્રોણાચાર્યે ઉદ્ધૃત કરેલા આગમ-પાઠમાં જણાવ્યું છે કે—“પદ્મપોરિસિ કાઠ્ઠણં વહુ-પડિપુણ્ણા પોરિસીં ગુરુ-સગાસં ગંતૂણ મળંતિ-ચ્છામિ લ્હમાસમણો ! વંદિતં જાવગિજ્જાણ નિસીંહિઆ પત્યણ વંદામિ, લ્હમાસમણા ! વહુપડિપુણ્ણા પોરિસી અણુજાણહ રાઈ-સંથારયં ॥” ‘પ્રથમ પૌરુષી કરીને એટલે પૌરુષી સારી રીતે પૂર્ણ થતાં શુરુની પાસે જઈને કહે કે ‘હે ક્ષમાશ્રમણ ! આપને હું નિર્વિકારી નિષ્પાપ કાયા વડે વંદન કરવાને ઇચ્છું છું. હું મસ્તકથી વાંદું છું. હે ક્ષમા-શ્રમણો ! પ્રથમ પૌરુષી બરાબર પૂરી થઈ છે, તેથી રાત્રિ-સંથારાની અનુરા આપો. ’

એક સંથારો કાચમને માટે પણ થાય છે, તેથી અહીં રાત્રિનો સંથારો એવી સ્પષ્ટતા કરેલી છે. ‘સંથારા’ શબ્દથી અહીં સૂવા માટેની તૃણ, ઘાસ વગેરેની પધારી કે સંથારિયું વગેરે ઊનનાં વસ્ત્ર-વિશેષ સમજવાનાં છે.

અણુજાણહ સંથારં....મૂર્મિ ॥ ૨ ॥ હે ભગવન્ ! સંથારાની અનુરા આપો. હાથનું ઓશીકું કરવાથી તથા કાળે પડખે સૂવાથી (એનો વિધિ સચવાય છે.) અને ફૂકડીની માફક પગ રાખીને સૂવામાં અશક્ત હોતાં ભૂમિનું પ્રમાર્જન કરવું અને પૂંજ પગ લાંબા કરવા. (એવો તેનો વિધિ હું જાણું છું.)

આ ગાથાનો ભાવાર્થ સમજાવતાં યતિ-દિન-ચર્યામાં કહ્યું છે કે :—

“ઠાઝળં સંયારે, પુત્તિ પેહિતિ તિન્નિ વારાઓ ।
 નવકારં સામાઙ્ગમુચ્ચારિઅ વામપાસેળં ॥ ૩ ॥
 ઉવહાળીકય-વાહુ, આકુંચિઅ કુન્નકુડિ વ્વ દો પાણ ।
 અતરંતા સુપમજ્જિઅ, ભૂમિ વિહિણા પસારિતિ ॥ ૪ ॥”
 ધર્મ. સં. ઉ. પૃ. ૧૦૭.

“સંથારામાં સ્થિર થઈને ત્રણ વાર મુહપત્તીનું પડિલેહણુ કરે. પછી નવકાર તથા સામાયિક ઉચ્ચારીને ડાબે પડખે હાથનું ચોશીકું કરીને જે પગો ફૂકડીની જેમ સંકોચીને સૂચે. જે આ રીતે પગ સંકોચીને સૂવામાં અસમર્થ હોય તો વધારાની જગાનું સારી રીતે પ્રમાજન કરીને ભૂમિ ઉપર વિધિ-પૂર્વક પગ લાંબા કરે.”

આ ગાથાનો ભાવાર્થ એ છે કે સાધુ સૂતી વખતે માત્ર સંથારાનો ઉપયોગ કરે, પણ ચોશીકું વગેરે રાખે નહિ. તેનો હાથ એ જ ચોશીકું ગણે અને ડાબા પડખે સૂચે, જેથી ‘યોગ-નિદ્રા’નો નિયમ સચવાય. સૂતી વખતે પગ લાંબા ન કરતાં ફૂકડીની જેમ પગ વાળીને સૂણું અને તેમ કરતાં ન જાય તો ભૂમિનું પ્રમાજન કરીને પગ લાંબા કરવા.

સંકોઙ્ગ-સંહાસા ઉવ્વઙ્ગતે અ કાય-પાહિલેહા-પગ ટૂંકા કરતાં ઠીંચણની અને પડખું ફેરવતાં શરીરની પ્રતિલેખના કરે.

ધર્મસંગ્રહકારે સાધુ-ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરતાં અઠાવીસમી ગાથાના વિવેચનમાં જણાવ્યું છે કે—“‘સંકોઙ્ગ’ इत्यादि, यदा पुनः सङ्कोचयति पादौ, तदा संदंशमुरुसन्धिं प्रमृज्य सङ्कोचयति, उद्वर्तयश्च कायं प्रमार्जयति, अयं स्वपतो विधिः ।”—“‘સંકોઙ્ગ’

ધર્યાદિ, જે પગનો ફરી સંકોચ કરે તો ઢીંચણનું પ્રમાર્જન કરીને કરે તથા પડખું ફેરવતાં શરીરનું પ્રમાર્જન કરે, આ સૂવાનો વિધિ છે. ”

દર્વાઈ-ઉવઑગં—જે કાય-ચિતા માટે ઊઠવું પડે તો નિદ્રાનું નિવારણ કરવા માટે દ્રવ્ય, શ્વેત્ર, કાલ અને ભાવની વિચારણા કરવી.

‘યદા પુનઃ કાર્યકાર્યમુત્તિષ્ઠતિ સ તદા કિં કરોતીત્યાદ—
‘દર્વાઈ-ઉવઑગં’ દ્રવ્યનઃ શ્વેત્રતઃ કાલત્તો ભાવતથોપયોગં દદાતિ,
તત્ર દ્રવ્યતઃ કોડહં ! પ્રત્રજિતોડપ્રત્રજિતો વા ! શ્વેત્રતઃ કિમુ-
પસ્તિત્તેડન્યત્ર વા ! કાલતઃ કિમિયં રાત્રિદિવસો વા ! ભાવતઃ
કાર્યકારિના પીડિતોડહં ન વેનિ ।’—(ઓ. નિ. દ્રો. વૃ. પૃ. ૮૩)
‘જે કાય-ચિતા (લધુનીતિ કે વડીનીતિ—મલ-મૂત્ર-વિચ્છર્જન)’
માટે ઊઠે તો શું કરે ? તે કહે છે—‘દ્રવ્યાદિ-ઉપયોગ’
એટલે દ્રવ્યથી, શ્વેત્રથી, કાલથી અને ભાવથી ઉપયોગ મૂકે.
ત્યાં દ્રવ્યથી એમ વિચારે કે ‘હું’ કોણ છું ? પ્રત્રજિત કે
અપ્રત્રજિત ?’ શ્વેત્રથી એમ વિચારે કે હું ઉપર છું કે નીચે ?
કાલથી એમ વિચારે કે આ રાત્રિ છે કે દિવસ ? ભાવથી એમ
વિચારે કે હું કાય-ચિતાથી પીડિત છું કે કેમ ? એટલે કે મારે
દરેક-માત્રે (સ્થિતિ-માત્રાને માટે) મલ-મૂત્ર-વિચ્છર્જન માટે
જવાની જરૂર છે કે કેમ ?

ગિરસાન-નિરંબજાગ્રોષ—જે એ રીતે નિદ્રા ન કરે તો
નિઃશ્વાસનું નિરંબન કરે અને તેથી રીતે પડુ નિદ્રા દૂર થતાં
મકાશપાળા દ્વાર સાનું જુએ.

ધર્મસંગ્રહકારે ઉત્તરાર્ધની અઠાવીશમી ગાથાનું વિવેચન કરતાં જણાવ્યું છે કે-‘ઇત્યમપિ નિદ્રાઽભિભૂતઃ નિઃશ્વાસં રુણદ્વિ, તથાપ્યપગતનિદ્રા આલોકદ્વારં પश्यति’-‘એમ કરતાં પણ નિદ્રાથી ઘેરાયેલો રહે તો નિઃશ્વાસ રોડી રાખે, અને તેવી રીતે પણ નિદ્રા દૂર કરીને પ્રકાશ આવતો હોય તે બારણા તરફ જુએ.’

પરંપરામાં અહીં ‘ઝસાસ-નિરૂંમળાલો’ એવો પાઠ છે, પણ ઓધનિર્ચુકિત પ્રમુખ ગ્રંથોમાં ‘ગિસ્સાસ-નિરૂંમળાલો’ એવો પાઠ છે અને તે જ સુયોગ્ય છે, કારણ કે ઊંઘમાંથી એકાએક ઊઠતાં અને ઊંઘ પૂરેપૂરી ન ઊડતાં નસકોરાં દબાવવાનાં હોય છે કે જેમાં નિઃશ્વાસનું રોધન થાય છે.

જઈ મે.....વોસિરિઅં ॥ ૪ ॥ જે મારા આ દેહનું આ રાત્રિએ જ મરણ થાય તો મેં આહાર, ઉપધિ અને દેહને મન, વચન અને કાયાથી વોસિરાવ્યાં છે.

સૂતાં પછી કોઈ પણ કારણસર એકાએક મૃત્યુ થઈ જાય તો ‘અણુસાણુ’ વિના રહી ન જવાય તે માટે સાધુ તથા પોષધધારી શ્રાવકો સંતારા પર નિદ્રાધીન થતાં પહેલાં ‘સાગારી અણુસાણુ’ કરે છે. ‘સાગારી અણુસાણુ’ એટલે આગાર કે અપવાદવાળું અણુસાણુ. અહીં અપવાદ એવો હોય છે કે ‘જે મારું શરીર આ રાત્રિએ અહીં પ્રમાદને પામે-મૃત્યુને પામે તો મારે અત્યારથી આહાર, ઉપધિ અને દેહનો ત્યાગ છે, અન્યથા નહિ.’ જે આવો સાપવાદ ત્યાગ ન હોય તો એ ત્યાગ કાયમનો ગણાય અને ત્યારથી એ વસ્તુનો ઉપયોગ કરી શકાય નહિ.

આરાધક આત્મા સંતારાને પણુ છેલ્લા સંતારાની જ એક નાની આવૃત્તિ ગણુ છે; અને તેથી નિદ્રાધીન થતાં પહેલાં મંગલ લાવના, ચાર શરણોનો સ્વીકાર, અઢાર પાપસ્થાનઢોનો ત્યાગ વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે.

ચત્તારિ મંગલં-ધમ્મો મંગલં ॥ ૧ ॥ ચાર પદાર્થો મંગલ છે: (૧) અહંતો મંગલ છે, (૨) સિદ્ધો મંગલ છે, (૩) સાધુઓ મંગલ છે અને (૪) કેવલિ-પ્રરૂપિત ધર્મ મંગલ છે.

અહીં ‘સાધુ’ શબ્દમાં આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયનો પણુ સમાવેશ ગણુવો.

ચત્તારિ લોગુત્તમા-ધમ્મો લોગુત્તમો ॥ ૬ ॥ ચાર પદાર્થો લોઢોકોત્તમ છે: (૧) અહંતો લોઢોકોત્તમ છે, (૨) સિદ્ધો લોઢોકોત્તમ છે, (૩) સાધુઓ લોઢોકોત્તમ છે અને (૪) કેવલિ-પ્રરૂપિત ધર્મ લોઢોકોત્તમ છે.

અહંન્ આદિ ચાર લોઢકમાં સર્વથી ઉત્તમ છે. અહીં ‘લોઢક’ શબ્દથી લાવલોઢક સમજવો. આ લોઢોકોત્તમપણુને લીધે તેમનું શરણુ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

ચત્તારિ સરણં.....પવજ્ઞામિ ॥ ૭ ॥ સંસારના ભયથી બચવા માટે હું ચારનાં શરણુ સ્વીકારું છું. (૧) અહંતોનું શરણુ સ્વીકારું છું: (૨) સિદ્ધોનું શરણુ સ્વીકારું છું, (૩) સાધુઓનું શરણુ સ્વીકારું છું અને (૪) કેવલિ-પ્રરૂપિત ધર્મનું શરણુ સ્વીકારું છું.*

* બૌદ્ધધર્મમાં ત્રણુ શરણો નીચે મુજબ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે: ‘બુદ્ધ સરણં ગચ્છામિ। ધમ્મં સરણં ગચ્છામિ। સંપં સરણં ગચ્છામિ।’ (લઘુપાઠ, સરણુત્તય.)

‘સંસારમયપરિત્રાણાય શરણં પ્રપદ્યે।’ (આ. ટી.)-‘સંસારના ભયથી બચવા માટે શરણુ સ્વીકારું છું’.

પાણાફવાય.....સહ્યં ચ ॥ ૯ ॥ પ્રાણાતિપાત, મૃપાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાગ્યાન, પૈશુન્ય, રતિ-અરતિ, પર-પરિવાદ, માયા-મૃપાવાદ અને મિથ્યાત્વ-શબ્દ.

વોસિરસુ.....પાવ-ઠાણાં ॥ ૧૦ ॥ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિમાં વિદ્વભૂત અને દુર્ગતિના કારણરૂપ આ અકાર પાપસ્થાનકોને તજવાં.

‘एगो हं.....अप्पाणमणुसासइ ॥ ११ ॥’ ‘હું એકલો છું, મારું કોઈ નથી અને હું પણ કોઈનો નથી એવું અદીન મનથી વિચારતો થકો આત્માને સમજાવે.

તત્ત્વ-ચિંતન માટે દ્વાદશ અનુપ્રેક્ષા (ભાવના) કહેલી છે. તેમાંની એકત્વની ભાવનાનો અહીં આશ્રય લેવામાં આવે છે. તે આ રીતે કે ‘હું એકલો છું’. ‘હું’ એટલે આત્મા, ‘એકલો’ એટલે અન્યના સાથ વિનાનો. ‘મારું કોઈ નથી’ એટલે માતા, પિતા, પત્ની, પરિવાર, સગાં, સંબંધીઓ, મિત્રો વગેરે કોઈ પણ મારાં-આત્માનાં નથી, કારણ કે તે તો વ્યવહાર-માત્રથી મારાં કહેવાય છે, જ્યારે નિશ્ચયથી જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રજ મારાં છે. વળી હું પણ કોઈનો સગો કે સંબંધી નથી, કારણ કે સગપણ અને સંબંધ દેહને ઘટે છે, પણ આત્માને ઘટતા નથી. કહ્યું છે કે:-

“ એકસ્ય જન્મ મરણે, ગતયશ્ચ શુભાશુભા ભવાવર્તે ।

તસ્માદાકાલિકહિતમેકેનૈવાત્મનઃ કાર્યમ્ ॥ ૧૪૩ ॥ ”

—પ્રશમરતિ-પ્રકરણ.

‘ સંસાર-ચક્રમાં ફરતાં એકલાને જન્મ-મરણ કરવાં પડે છે અને શુભાશુભ ગતિમાં જવું પડે છે, તેથી આત્માએ પોતે એકલાએ જ પોતાનું અક્ષય આત્મ-હિત સાધવું. ’

આ ભાવના દીનતા-પૂર્વક કરવાની નથી; જેમ કે ‘ હું ’ એકલો છું ’ એટલે મારું કોઈ સહાયક નથી. ‘ મારું કોઈ નથી ’ એટલે મારું હિત ઇચ્છે કે મને મદદ કરે તેવું કોઈ નથી. ‘ હું પણ કોઈનો નથી ’ એટલે હું કોઈને કામ આવી શકતો નથી, વગેરે. આવી દીનતા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે તે આત્મધ્યાનને ઉત્પન્ન કરનારી છે. ઉપયુક્ત એકત્વ ભાવના તો સમજણ-પૂર્વક કરવાની છે કે જેથી આત્મા નિજ-સ્વરૂપમાં સ્થિર રહે અને જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રને જ પોતાનાં માની તેની આરાધનામાં સ્થિર થાય.

‘ એગો મે.....સંજોગ-લક્ષણા ॥ ૧૨ ॥ જ્ઞાન અને દર્શનથી સંયુક્ત એક મારો આત્મા જ શાશ્વત છે અને ઊભા બધા સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા બહિર્ભાવો છે. (એટલે કે તે ક્ષણિક છે.)

દર્શન એટલે સામાન્ય ઉપયોગ અને જ્ઞાન એટલે વિશેષ ઉપયોગ, એ આત્માનો ‘ નિજ-ભાવ ’ છે અને શાશ્વત છે; બ્યારે, કર્મના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા સઘળા ભાવો

‘બહિર્ભાવ’ છે, અને ક્ષણિક છે. તેથી ‘નિજભાવ’માં સ્થિર થવું એ જ મારા માટે હિતકારી છે.

સંજોગમૂળા.....વોસિરિઅં ॥ ૧૩ ॥ મારા જીવે દુઃખની પરંપરા કર્મ-સંયોગને લીધે જ પ્રાપ્ત કરેલી છે, તેથી એ સર્વ કર્મ-સંયોગને મેં મન, વચન અને કાયાથી વોસિરાવ્યા છે.

જીવને દુઃખ-પરંપરાનો જે અનુભવ થાય છે, તેનું કારણ કર્મનો સંયોગ છે. એ સંયોગ દૂર થતાં જ તે પોતાનાં ચિદાનંદ-સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે અને અનંત અપાર સુખનો અનુભવ કરે છે. તેથી હું સર્વ સંયોગોનો મન, વચન અને કાયાથી ત્યાગ કરું છું. તાત્પર્ય કે આ ક્ષણથી હું શરીર, ઇદ્રિયો, માતા, પિતા, પત્ની, પરિવાર, સગાં-સ્નેહીઓ, મિત્રો, સ્વજનો, ધન-દોલત, માન કે કીર્તિ-એ સર્વેની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરું છું અને મારાં પોતાનાં આત્મ-સ્વરૂપમાં મગ્ન થાઉં છું.

અરિહંતો.....ગહિઅં ॥ ૧૪ ॥ હું જીવું ત્યાં સુધી અરિહંત મારા દેવ છે, સુસાધુ મારા ગુરુ છે અને જિનોએ કહેલા સિદ્ધાંતો સત્ય છે, આવું સમ્યક્ત્વ મેં ગ્રહણ કર્યું છે. ॥ ૧૪ ॥

ભવ-સાગરને તરવા માટે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર એ રત્નત્રયીની જરૂર છે. તેમાં પણ પહેલી જરૂર સમ્યગ્દર્શનની છે, કારણ કે તેના યોગે જ જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં સમ્યક્પણું સંભવે છે. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ દેવ, ગુરુ અને ધર્મના આદર્શ સ્વરૂપને સ્વીકાર્યા વિના થતી નથી, તેથી અહીં દેવ, ગુરુ અને ધર્મની ધારણા કરવામાં આવી છે. તે આ રીતે કે ‘અરિહંત મારા દેવ છે, પંચમહાવ્રતધારી

સુસાધુ મારા શુરુ છે અને રાગ-દ્વેષને જિતીને વીતરાગ તથા જિન થયેલા એવા શ્રીતીર્થ કર ભગવંતોએ પ્રરૂપેલું દયા-પ્રધાન સ્યાદ્રાદમય તત્ત્વ એ મારો ધર્મ છે. આ પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ મેં ગ્રહણ કર્યું છે.’

શાસ્ત્રકારોની ભાષામાં કહીએ તો દરેક સુર મનુષ્યે અંત-સમયે અનશન અને આરાધના કરવી જોઈએ. તેમાં આહાર, ઉપધિ અને દેહનો ત્યાગ કરવો એ અનશન છે અને ચાર શરણુ સ્વીકારવા-પૂર્વક અહાર પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ કરીને આત્માનું અનુશાસન કરવું તથા સમ્યક્ત્વ ધારણ કરવું, એ આરાધના છે. એટલે સંધારા પર શયન કરતી વખતે કદાચ મૃત્યુ આવી પડે તો પણ પોપધ કરનારને અનશન અને આરાધનાનો લાભ મળે છે.

હમિશ.....માત્ર ॥ ૧૫ ॥ હે જીવ-સમૂહ ! તમે સર્વે જન્મત-જામણાં કરીને મારા પર પણ ક્ષમા કરો. હું સિદ્ધોની સાક્ષીએ આલોચના કરું છું કે મારે કોઈ પણ જીવ સાથે વૈરભાવ નથી.

અનશન અને આરાધનાની સાર્થકતા ક્ષમાપના વડે થાય છે, તેથી અહીં સકલ જીવો પ્રત્યે કરેલા અપરાધની ક્ષમા યાચવામાં આવે છે તથા વૈરભાવનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને મૈત્રી-ભાવ પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

સર્વે જીવા.....હમંત ॥ ૧૬ ॥ સર્વે જીવો કર્મ-વશ ચૌદ રાજલોકમાં જન્મણુ કરે છે, તે સર્વેને મેં જન્માવ્યા છે, તેઓ મને પણ ક્ષમા કરો.

કર્મ-સંયોગોને લીધે જીવો ચૌદ રાજલોકમાં જુદા જુદા સ્થળે જુદી જુદી યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સંભવ છે કે તેમનો કોઈ ને કોઈ રીતે અપરાધ થયો હોય. આ સઘળા જીવોની હું ક્ષમા માગું છું, તેઓ પણ મને ક્ષમા કરો.

જં જં મળેજ.....દુક્કડં ॥ ૧૭ ॥ જે જે પાપ મેં મનથી બાંધ્યું હોય, જે જે પાપ મેં વચનથી બાંધ્યું હોય અને જે જે પાપ મેં કાયાથી બાંધ્યું હોય, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો.

ક્ષમાપના પછી સર્વ પાપોની આલોચના કરવામાં આવે છે, જેથી આત્મા શદ્ય-રહિત થાય અને કદાચ મરણ પામે તો સદ્ગતિનો અધિકારી થાય.

(૬) અર્થ-સંકલના

સ્વાધ્યાયાદિ-પ્રવૃત્તિ હવે સંપૂર્ણ બંધ કરું છું. ક્ષમા-શ્રમણોને-ગૌતમાદિ મહામુનિઓને નમસ્કાર હો.

હે જ્યેષ્ઠ આર્યો! અનુજ્ઞા આપો.

ઉત્તમ ગુણુરત્નોથી વિભૂષિત દેહવાળા હે પરમગુરુઓ! (પ્રથમ) પૌરુષી સારી રીતે પરિપૂર્ણ થઈ છે, માટે રાત્રિના સંતારાને વિષે સ્થિર થવાની અનુજ્ઞા આપો. ૧.

હે ભગવન્! સંતારાની અનુજ્ઞા આપો. હાથનું ઓશીકું કરવાથી તથા ડાબે પડખે સૂવાથી (એનો વિધિ સચવાય છે.) અને કૂકડીની માફક પગ રાખીને સૂવામાં અશક્ત હોતાં ભૂમિનું પ્રમાર્જન કરું (અને પછી પગ લાંબા કરવા એવો તેનો વિધિ હું જાણું છું.) ૨.

જો પગ લાંબા કર્યા પછી સંકોચવા પડે તો ઢીંચણ પૂંજીને સંકોચવા તથા પડખું ફેરવવું પડે તો શરીરનું પ્રમાજન કરવું એ તેનો વિધિ છે. જો કાય-ચિંતા માટે ઊઠવું પડે તો નિદ્રાનું નિવારણ કરવા માટે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની વિચારણા કરવી, અને તેમ છતાં નિદ્રા ન ઊડે તો હાથ વડે નાકને પકડીને નિઃશ્વાસને રોકવો અને તેવી રીતે નિદ્રા જરાજર ઊડે ત્યારે પ્રકાશવાળા દ્વાર સામે જોવું. (એવો તેનો વિધિ હું જાણું છું.) ૩.

જો મારા આ દેહનું આ રાત્રિએ જ મરણ થાય તો મેં આહાર, ઉપધિ (ઉપકરણ) અને દેહને મન, વચન અને કાયાથી (અત્યારે) વોસિરાવ્યાં છે. ૪.

ચાર પદાર્થો મંગલ છે: (૧) અહંતો મંગલ છે, (૨) સિદ્ધો મંગલ છે, (૩) સાધુઓ મંગલ છે અને (૪) કેવલિ-પ્રરૂપિત ધર્મ મંગલ છે. ૫.

ચાર પદાર્થો લોકોત્તમ છે: (૧) અહંતો લોકોત્તમ છે, (૨) સિદ્ધો લોકોત્તમ છે, (૩) સાધુઓ લોકોત્તમ છે અને (૪) કેવલિ-પ્રરૂપિત ધર્મ લોકોત્તમ છે. ૬.

(સંસારના ભયથી જાગવા માટે) હું ચારનાં શરણ સ્વીકારું છું: (૧) અહંતોનું શરણ સ્વીકારું છું, (૨) સિદ્ધોનું શરણ સ્વીકારું છું, (૩) સાધુઓનું શરણ સ્વીકારું છું અને (૪) કેવલિ-પ્રરૂપિત ધર્મનું શરણ સ્વીકારું છું. ૭.

પ્રાણાતિપાત, મૃધાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન,

પૈશુન્ય, રતિ-અરતિ, પર-પરિવાદ, માયા-મૃયાવાદ અને મિથ્યાત્વ-શદ્ય એ અઢાર પાપ-સ્થાનકો મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નભૂત અને દુર્ગતિના કારણરૂપ હોઈને તજવાં થટે (તેથી હું તેનો ત્યાગ કરું છું.) ૮-૧૦.

‘હું એકલો છું, મારું કોઈ નથી અને હું પણ કોઈનો નથી’ એવું અદીન મનથી વિચારતો થકો આત્માને સમજાવે- (વવો). ૧૧.

જ્ઞાન અને દર્શનથી સંયુક્ત એક મારો આત્મા જ શાશ્વત છે અને બીજા બધા સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા બહિર્ભાવો છે. ૧૨.

મારા જીવે દુઃખની પરંપરા કર્મ-સંયોગને લીધે જ પ્રાપ્ત કરેલી છે, તેથી એ સર્વ કર્મ-સંયોગને મેં મન, વચન અને કાયાથી વોસિરાવ્યા છે. ૧૩.

હું જીવું ત્યાં સુધી અરિહંત મારા દેવ છે, સુસાધુ મારા ગુરુ છે અને જિનોએ કહેલા સિદ્ધાંતો એ મારો ધર્મ છે, આવું સમ્યક્ત્વ મેં ગ્રહણ કર્યું છે. ૧૪.

હે જીવ-સમૂહ ! તમે સર્વે ખમત-ખામણું કરીને મારા પર ક્ષમા કરો. હું સિદ્ધોની સાક્ષીએ આલોચના કરું છું કે મારે કોઈ પણ જીવ સાથે વૈરભાવ નથી. ૧૫.

સર્વે જીવો કર્મ-વશ હોઈને ચૌદ રાજલોકમાં ભ્રમણ કરે છે, તે સર્વેને મેં ખમાવ્યા છે, તેઓ મને પણ ક્ષમા કરો. ૧૬.

મેં જે કંઈ પાપ મન, વચન અને કાયાથી બાંધ્યું હોય તે મિથ્યા થાઓ. ૧૭.

(૭.) સૂત્ર-પરિચય

સાચંકાલનું પડાવશ્યકમય પ્રતિક્રમણ થઈ ગયા પછી રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર સાધુ તથા પોષધધારી શ્રાવકોએ— પોસાતીઓએ પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયમાં ગાળવાનો હોય છે. આ સ્વાધ્યાયની ક્રિયા પૂરી થયા પછી સૂવાનો સમય થાય છે, જેને ‘સંધારા-પોરિસી’ એટલે ‘સૂવા માટેનો પ્રહર’ કહેવામાં આવે છે. આ વખતે સૂતાં પહેલાં જે સૂત્ર જોલવામાં આવે છે, તેને પણ ઉપચારથી ‘સંધારા-પોરિસી’—‘સંસ્તારક-પૌરુષાં’ કહેવામાં આવે છે.

સૂતી વખતે મુમુક્ષુ આત્માઓની ભાવના અથવા અધ્ય-વસાયો ઠેવા હોવા જોઈએ, તેનું સુંદર અને સ્પષ્ટ નિરૂપણ આ સૂત્ર વડે કરવામાં આવ્યું છે. તેનો પ્રારંભ નિર્સાદિ, નિર્સીદિ, નિર્સાદિ એવા સાંકેતિક શબ્દો વડે થાય છે, જે પૂર્વપૌરુષીમાં શરૂ કરેલી સ્વાધ્યાય-ક્રિયાની પૂર્ણાહુતિ સૂચવે છે અને મનમાં ઠાઈ પણ પ્રકારનો વિષય કે વિકાર પેદા થયો હોય તો તેનો પણ નિરોધ સૂચવે છે. આવા નિરોધથી ભાવનમસ્કારની યોગ્યતા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે યોગ્યતા-પૂર્વક સામાન્યતયા સર્વ સમાધિમણીને તથા વિશેષતયા ગૌતમાદિ મહામુનિઓને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે કે જેમનું જીવન પ્રત્યેક મુમુક્ષુ માટે માર્ગદર્શક અને અનુકરણીય છે.

આ રીતે નમસ્કાર-પૂર્વકનું મંગલાર્ચન ત્રણ વાર કર્યો પછી વર્તમાન ત્રામાચારી પ્રમાણે નમુઝાતો—નવકારમંત્ર તથા સામાન્યમુક્ત—‘કરેમિ ભંતે’ સૂત્ર ત્રણ-ત્રણ વાર જોલીને

પછીનો પાઠ કહેવામાં આવે છે. તેમાં મુમુક્ષુ આત્મા જણાવે છે કે ‘હે જ્યેષ્ઠ આર્યો! હે ઉત્તમ ગુણુરત્નોથી વિભૂષિત પરમશુરુઓ! ‘વદ્વપદિપુન્ના પોરિસી’ પ્રથમ પોરિસી સારી રીતે પૂર્ણ થઈ છે, તેથી આપ આજ્ઞા આપો તો હવે રાત્રિ-સંથારા પર સ્થિર થાઉં.’

આધ્યાત્મિક સાધના કરનારને માટે દિવસની નિદ્રા નિષિદ્ધ છે, એટલે તે વખતે સામાન્ય આસનથી કામ ચાલે છે, પણ રાત્રિના સમયે નિદ્રા લેવાની હોય છે, તેથી તે સમયે સંથારાની જરૂર પડે છે. આ સંથારો ઘાસ-તૃણનો કે ઊનનો હોવો ઘટે છે, આધુનિક સમયમાં પ્રાયઃ ઊનનો સંથારો કામમાં લેવાય છે કે જેને સંથારિયું કહેવામાં આવે છે અને તેને જ અહીં રાત્રિ-સંથારો સમજવાનો છે.

સંથારા પર કેવી રીતે શયન કરવું જોઈએ? તે જાણવાની જરૂર છે. તેના મુખ્ય નિયમો નીચે મુજબ છે:

(૧) ઓંશીકાં વગેરે સાધનો ન રાખતાં હાથનું જ ઓંશીકું કરીને સૂવું.

(૨) કાબે પડખે સૂવું.

(૩) સૂતી વખતે કૂકડીની જેમ પગને ઢીંચણથી વાળી દેવા.

(૪) જો પગ ઢીંચણથી વાળવાનું અનુકૂળ ન પડે તેમ હોય તો લાંબા કરવાં પણ તેમ કરતાં અગાઉ જે ભૂમિ પર પગ રાખવાના છે, તેનું પ્રમાર્જન કરવું.

(૫) પગ લાંબા કર્યા પછી ટૂંકા કરવા હોય તો ઢીંચણનો ભાગ પૂંજવો કે બ્યાં જીવ-વિરાધના થવાનો સંભવ છે.

(૬) જો પડખું ફેરવવું હોય તો શરીરનું પ્રમાણન કરવું. તાત્પર્ય કે ઊંઘવા માંડ્યા પછી ગમે તેમ આળોટવું એ મુમુક્ષુ માટે યોગ્ય નથી. નિદ્રા સ્વરૂપ અને અગાઠ લેવી ઘટે છે.

(૭) સૂતા પછી કાય-ચિંતા વગેરે માટે ઊઠવું ન પડે એ સ્થિતિ ઇષ્ટ ગણાય, છતાં વ્યાધિ કે કારણવશાત્ ઊઠવું પડે તો નિદ્રાથી સંપૂર્ણ મુક્ત થઈને પછી જ જવું ઘટે. જેનાકજા ઊઠીને લથડિયાં ખાતાં ચાલવું, એ આત્મનિષ્ઠ પુરુષ માટે યોગ્ય નથી.

(૮) જરાજર બગૃત થવા માટે પ્રથમ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી વિચારણા કરવી જોઈએ કે ‘હું કોણ છું?’ ‘હાલ પ્રમજ્જિત છું કે અપ્રમજ્જિત?’ ‘વ્રતમાં છું કે વ્રત-ગહ્વાર?’ (દ્રવ્ય), ‘ક્યાં સૂઈ રહેલો છું? ઉપરના મગ્ગલે, ભોંયતળિયે કે બીજે કોઈ ઠેકાણે?’ (ક્ષેત્ર), ‘કેટલો સમય વ્યતીત થયો હશે?’ (કાલ), ‘મારે અત્યારે ઊઠવાનું પ્રયોજન શું છે?’ (ભાવ), વગેરે.

(૯) છતાં નિદ્રા જરાજર ન બિટે તો નાક દબાવવું અને શ્વાસ રોકવો. તેથી થોડી જ વારમાં નિદ્રા બિડી જવાનો સંભવ છે.

(૧૦) નિદ્રા જરાજર દૂર થવા પછી લે બારી કે બારણામાંથી પ્રકાશ આવતો હોય તેના સામું જોવું ને એ રીતે

સંપૂર્ણ નિદ્રા-મુક્ત થઈને પછી જ જયણા-પૂર્વક કાય-ચિંતા ટાળવી.

સંતારા પર આરૂઢ થતાં, પહેલો વિચાર એ કરવાનો છે કે કદાચ આ જ સંતારા પર કોઈ પણ કારણસર મારું મૃત્યુ થઈ જાય તો? આ નશ્વર દેહનો ભરોસો શું? એટલે ‘સાગારી અનશન’ કરવામાં આવે છે અને ચારે આહારનો, સર્વે ઉપ-કરણોનો તથા દેહનો શરતી ત્યાગ કરવામાં આવે છે. આ ત્યાગ સવારે જીવતાં ન ઊઠાય તો છેવટનો સમજવાનો છે, નહિ તો સવારે ઊઠવા સુધીનો સમજવાનો છે.

અંતિમ સમયે અનશનની જેમ મંગલભાવના, ચાર શરણ, પાપ-સ્થાનકોનો ત્યાગ, આત્મ-શિક્ષા, પૌદ્ગલિક વસ્તુ-ઓનો ત્યાગ, સમ્યક્ત્વની ધારણા, ક્ષમાપના અને દુષ્કૃતની નિંદા પણ જરૂરી ગણાય છે, તેથી પાંચમી અને છઠ્ઠી ગાથા (આલાપક)માં મંગલભાવના આપેલી છે; સાતમી ગાથા (આલાપક)માં ચાર શરણોનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે; આઠમી, નવમી તથા દસમી ગાથામાં અઢાર પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ બતાવ્યો છે; અગિયારમી અને બારમી ગાથામાં આત્માને અનુશાસન કરનારી ભાવનાનું નિસ્પણ કયું છે; તેરમી ગાથામાં સર્વ પૌદ્ગલિક સંબંધોના ત્યાગને જણાવ્યો છે; ચૌદમી ગાથામાં સમ્યક્ત્વની ધારણા મૂકેલી છે; પંદરમી અને સોળમી ગાથામાં ક્ષમાપનાનું હાર્દ પ્રકાશ્યું છે અને સત્તરમી ગાથામાં માનસિક, વાચિક તથા કાયિક દુષ્કૃતોની નિંદા કરીને આલોચના કરેલી છે.

આ રીતે સંથારા-પોરિસીમાં મનુષ્યે જીવનના અંતે જે જે કરવાનું છે, તે-ખંધુ યોગ્ય રીતે દર્શાવેલું છે. તેના પર વિચાર કરવાથી જીવનનાં દષ્ટિબિંદુમાં તથા પ્રવૃત્તિમાં મોટો ફેરફાર થવાનો સંભવ છે કે જે જીવનને અંતર્મુખ બનાવે છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્ર સળંગ નથી, પરંતુ જુદી જુદી ગાથાઓના સંગ્રહરૂપ છે. તેની પહેલી ગાથા સંદર્ભરૂપે ધર્મસંગ્રહમાં ઉદ્દ્યુત કરેલી યતિદિનચર્યાની ગાથાઓમાં (પૃ. ૧૦૭) તથા સ્પષ્ટરૂપે ભાવદેવસૂરિ-વિરચિત યતિદિનચર્યાની મતિસાગર-વિરચિત વૃત્તિમાં ઉદ્દ્યુત થયેલી જોવામાં આવે છે (પૃ. ૮૬). સૂત્રની બીજી અને ત્રીજી ગાથા ઓઘનિયુક્તિની ૨૦૫ અને ૨૦૬ ક્રમાંકવાળી ગાથા છે કે જે શ્રીભદ્રજાહુસ્વામીએ નવમા ' પૂર્વ 'ના આચાર નામક ત્રીજી વસ્તુના વીસમા ' પ્રાબૃત 'ના ' ઓઘપ્રાબૃત-પ્રાબૃત ' નામના વિભાગમાંથી ઉદ્ધરેલી છે. ચોથી ગાથા ધર્મસંગ્રહમાંથી ઉદ્દ્યુત કરેલી યતિદિનચર્યાની પાંચમી ગાથા તરીકે જોઈ શકાય છે (ઉ. પૃ. ૧૦૭). પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી ગાથા આવશ્યકસૂત્રના પ્રતિક્રમણ-અધ્યયનમાં મૂળસૂત્ર તરીકે જોવાય છે (પૃ. ૫૬૬). પછીની ગાથાઓ પૂર્વાચાર્ય-કૃત છે.

૫૦ પચ્ચક્ષણ-સુત્તાનિ ।

[પ્રત્યાગ્ધ્યાન-સૂત્રાણિ]

પચ્ચક્ષણાણાં સૂત્રો

પચ્ચક્ષણાણાં સૂત્રો નીચેના ક્રમે આપવામાં આવ્યાં છે :—

અ પ્રભાતનાં પચ્ચક્ષણાણુ.

- ૧ નમુક્કારસહિઅ-મુટ્ઠિસહિઅ—નવકારસીતું પચ્ચક્ષણાણુ.
- ૨ પોરિસી-સાટ્ટપોરિસી—પોરિસી અને સાટ્ટપોરિસીતું પચ્ચક્ષણાણુ.
- ૩ પુરિમટ્ટ-અવટ્ટ—પૂર્વાર્ધ અને અપાર્ધતું પચ્ચક્ષણાણુ.
- ૪ ઇગાસણ-વિયાસણ-ઇગલઠાણ—એકાસણ, બેઆસણ અને એકલઠાણાતું પચ્ચક્ષણાણુ.
- ૫ આયંબિલ-નિવ્વિગઙ્ગય—આયંબિલ અને નિર્વિકૃતિક- (નિવ્વી)તું પચ્ચક્ષણાણુ.
- ૬ તિવિહાહાર—તિવિ(હા)હાર ઉપવાસતું પચ્ચક્ષણાણુ.
- ૭ ચઠવિહાહાર—ચઠવિ(હા)હાર ઉપવાસતું પચ્ચક્ષણાણુ.

આ સાયંકાલનાં પચ્ચક્ષણાણુ.

૮ પાણહાર—પાણહારતું પચ્ચક્ષણાણુ.

- ૯ ચઠવિહાહાર—ચઠવિ(હા)હારતું પચ્ચક્રખાણ.
 ૧૦ તિવિહાહાર—તિવિ(હા)હારતું પચ્ચક્રખાણ.
 ૧૧ દુવિહાહાર—દુવિ(હા)હારતું પચ્ચક્રખાણ.
 ૧૨ દેસાવગાસિય—દેશાવગાસિકતું પચ્ચક્રખાણ.

(૧) મૂલપાઠ

૧ નમુકાર-સહિઅ-મુટ્ટિ-સહિઅ

નોકારસી.

ઉગ્ગણ સૂત્રે, નમુકાર-સહિઅં મુટ્ટિ-સહિઅં* પચ્ચક્રખાણ+
 ચઠવિહં પિ આહારં અસણં પાણં ખાણં સાણં, અન્નતથણા-
 ભોગેણં સહસાગારેણં મહત્તરાગારેણં સવ્વસમાહિવત્તિયા-
 ગારેણં વોસિરહ* ॥

૨ પોરિસી, સાટ્ટુપોરિસી.

પોરિસી, સાટ્ટુપોરિસી.

ઉગ્ગણ સૂત્રે, નમુકાર-સહિઅં પોરિસિં સાટ્ટુપોરિસિં‡
 મુટ્ટિ-સહિઅં પચ્ચક્રખાણ

* મુટ્ટિમહિઅં પ્રત્યાખ્યાન ન કરવામાં આવે તો પ્રથમના બે નં
 આગારો લેવા.

+ પોતે કરે તો પચ્ચક્રખાણ બોલવું. એમ સર્વત્ર બોલવું.

x પોતે કરે તો વોસિરમિ બોલવું. એમ સર્વત્ર બોલવું.

‡ પોરિસી કે સાટ્ટુપોરિસીમાંથી જેનું પ્રત્યાખ્યાન કરવું હોય તે અહીં
 બોલવું.

ઉગ્ગણ સૂરે, ચરુચ્ચિહં પિ આહારં-અસણં પાણં ચાઈમં
સાઈમં, અન્નતથણાભોગેણં^૧ સહસાગારેણં^૨ પચ્છન્નકાલેણં^૩
દિસા-મોહેણં,^૪ સાહુ-વયણેણં^૫ મહત્તરાગારેણં^૬ સવ્વસમાહિ-
વત્તિયાગારેણં^૭ વોસિરહ ॥

૩ પુરિમહુ,* અવહુ.

પુરિમહુ, અવહુ.

સૂરે ઉગ્ગણ, પુરિમહુ અવહુ મુટ્ઠિ-સહિઅં પચ્ચકચાઈ ।

ચરુચ્ચિહં પિ આહારં-અસણં પાણં ચાઈમં સાઈમં અન્ન-
તથણાભોગેણં^૧ સહસાગારેણં^૨ પચ્છન્નકાલેણં^૩ દિસામોહેણં^૪
સાહુ-વયણેણં^૫ મહત્તરાગારેણં^૬ સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણં^૭
વોસિરહ ॥

૪ ંગાસણ, ચિયાસણ, ંગલઠાણ.

અંગાસણ, ચિયાસણ તથા અંગલઠાણ.

ઉગ્ગણ સૂરે, નમુક્કાર-સહિઅં, પોરિસિં, સાહુપોરિસિં,
મુટ્ઠિ-સહિઅં પચ્ચકચાઈ । ચરુચ્ચિહં પિ આહારં-અસણં પાણં
ચાઈમં સાઈમં, અન્નતથણાભોગેણં^૧ સહસાગારેણં^૨ પચ્છન્ન-
કાલેણં^૩ દિસા-મોહેણં^૪ સાહુ-વયણેણં મહત્તરાગારેણં^૬ સવ્વ-
સમાહિવત્તિયાગારેણં^૭ ।

* ‘પૂર્વસ્ય પુરિમઃ’ હે. પ્રા. વ્યા. ૮, ૨-૧૩૫. આ સૂત્રથી પૂર્વના
સ્થાનમાં ‘પુરિમ’ એવો આદેશ વિદ્યમાન થાય છે. પુરિમં, પુર્વમં ।

‘વિગદ્ધો’ પંચક્ષાઈ। અન્નત્યજાભોગેણ’ સહસ્રાગારેણ’
 લેવાલેવેણ’+ ગિહત્થ-સંસદ્ધેણ’ ઉક્તિવિવેકેણ’ પદુચ્ચમક્ષિ-
 ણ’ પારિદ્ધાવણિયાગારેણ’ મહત્તરાગારેણ’ સવ્વસમાહિ-
 વત્તિયાગારેણ’

एगासणं × पंचक्खाइ तिविहंइ पि आहारं-अंसणं

* આ પ્રત્યાખ્યાનમાં નમરકાર-સહિત પોરિસી આદિનું પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે, તેથી તેમાં પોરિસીનાં સાતે આગારો લેવાના છે. એગાસણ (એકાસણ) એટલે એક આસને એક વાર જ ભોજન કરવું અને ણિયાસણ (બેઆસણ) એટલે બે આસને બે જ વાર ભોજન કરવું. આ બંને પ્રત્યાખ્યાનમાં વિગદ્ધનો ત્યાગ કરવા માટે ‘વિગદ્ધો’ ઇત્યાદિ પાઠ આપ્યો છે. તેમાં નવ આગાર હોય છે.

+ આ અને આની પછીના ચાર એટલે કુલ પાંચ આગારો સાધુને માટે છે. શ્રાવકોને માટે નથી, પરંતુ પાઠનો ભંગ ન થાય તે માટે શ્રાવકના પ્રત્યાખ્યાનમાં પણ બોલાય છે.

× ણિયાસણનું પ્રત્યાખ્યાન કરવું હોય તો અહીં ‘ણિયાસણ’ બોલવું. અને ‘એગલહાણ’નું પ્રત્યાખ્યાન કરવું હોય તો ‘એગલહાણ’ બોલવું.

એગલહાણના પ્રત્યાખ્યાનમાં ‘આઉટથ-પસારણેણ’ આ એક આગાર વર્ણને બાકી બધા આગારો ‘એગાસણ’ પ્રમાણે લેવા. આ પ્રત્યાખ્યાનમાં જમતી વખતે જમણા હાથ અને સુખ સિવાય બીજાં બધાં અંગોપાંગો સ્થિર રાખવાનાં હોય છે અને જમી રહ્યા પછી તે જ ઠેકાણે એવિહાર કરીને ઊઠવાનું હોય છે.

§ અહીં ‘દુવિદ્ધં પિ’ એવો પાઠ બોલે તો જમ્યા પછી પાણી અને સ્નાદિભ (સ્નાન) ત્રાપરી થકાય. (આ વ્યવહાર હાલ પ્રચલિત નથી)

સ્વાઈમં સાઈમં, અન્નતથળાભોગેણં^૧ સહસાગારેણં^૨ સાગારિઆ-
ગારેણં^૩ આઠંટણ-પસારણેણં^૪ ગુરુઅન્નુટ્ટાણેણં^૫ પારિટ્ટા-
વણિયાગારેણં^૬ મહત્તરાગારેણં^૭ સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણં^૮
પાણસ્સ લેવેણં^૯ વા અલેવેણં^{૧૦} વા અચ્છેણં^{૧૧} વા વહુલેવેણં^{૧૨}
વા સસિત્થેણં^{૧૩} વા અસિત્થેણં^{૧૪} વા વોસિરહ ॥

૫. આયંવિલ, નિવ્વિગડ્ડય.

આયંખિલ, નિર્વિકૃતિક (નિવ્વી)

ઉગ્ગણ સૂરે, નમુક્કાર-સહિઅં, પોરિસિં, સાહુપોરિસિં
મુટ્ટિ-સહિઅં પચ્ચક્કાઈ ।

ઉગ્ગણ સૂરે, ચઠ્ઠવિહં પિ આહારં-અસણં પાણં સ્વાઈમં
સાઈમં અન્નતથળાભોગેણં^૧ સહસાગારેણં^૨ પચ્છન્નકાલેણં^૩
દિસા-મોહેણં^૪ સાહુ-વયણેણં^૫ મહત્તરાગારેણં^૬ સવ્વસમાહિ-
વત્તિયાગારેણં^૭

“તિવિહાર”નું પ્રત્યાખ્યાન કરે તો જમ્યા પછી પાણી વાપરી શકાય-
અને ચઢિવિહારનું પ્રત્યાખ્યાન કરે તો “ચઢિવિહારં પિ” પાઠ બોલે અને
જમ્યા પછી ચારે આહારનો ત્યાગ કરે. જમ્યા પછી પણ જે પ્રત્યા-
ખ્યાન (એગાસણ વગેરે) કરેલું હોય તે પ્રમાણે દિવસચરિત્તં ચોવિહાર-
તિવિહાર કે દુવિહારનું પ્રત્યાખ્યાન યથાસંભવ લેવું.

આયંબિલં^૧ પચ્ચક્ષાદ્ । અન્નતથ-ળાભોગેળં^૨ સહસાગારેળં^૩
લેવાલેવેળં^૪ ગિહતથ-સંસટ્ટેળં^૫ ડક્ખિન્ન-વિવેગેળં^૬ પારિટ્ઠા-
વણિયાગારેળં^૭ મહત્તરાગારેળં^૮ સન્નવસમાહિવત્તિયાગારેળં,^૯

एगासणं पचचक्खाद्- ति विहं पि आहारं- असणं खादमं
सादमं अन्नतथ-ળાભોગેળં^૨ સહસાગારેળં^૩ સાગારિયાગારેળં^૪
આડંટણ-પસારેળં^૫ ગુરુ-અન્નુટ્ટાણેળં^૬ પારિટ્ઠાવણિયાગારેળં^૭
મહત્તરાગારેળં^૮ સન્નવસમાહિવત્તિયાગારેળં^૯ પાણસ્સ લેવેળં^{૧૦}
વા અલેવેળં^{૧૧} વા અચ્છેળં^{૧૨} વા વહુલેવેળં^{૧૩} વા સસિત્થેળં^{૧૪}
વા અસિત્થેળં^{૧૫} વા વોસિરદ્ ।

* આયંબિલ તપમાં પોરિસી કે સારૂં-પોરિસી સુધી સાત આગાર-
પૂર્વક ચારે આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તેથી પ્રથમ પોરિસી-
સારૂંપોરિસીનું પ્રત્યાખ્યાન આપેલું છે. પછી આયંબિલનું પ્રત્યાખ્યાન
આઠ આગારો સહિત આપેલું છે. આયંબિલમાં એક વખત ભોજન
કરીને પછી પાણી સિવાય ત્રણે આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. તેથી
તેમાં ચૌદ આગારો સહિત તિવિહાર એગાસણનું પ્રત્યાખ્યાન આપેલું
છે. નિબ્બીનું પચ્ચક્રખાણ ત્રીજે પ્રમાણે અપાય છે :—

તિવિગદયં પચ્ચક્ષાદ્—

અન્નતથ-ળાભોગેળં સહસાગારેળં લેવાલેવેળં ગિહતથ-સંસટ્ટેળં ડક્ખિન્ન-વિવેગેળં
પહુચ્ચમક્ખિણં પારિટ્ઠાવણિયાગારેળં મહત્તરાગારેળં સન્નવસમાહિવત્તિયાગારેળં
વોસિરદ્ ॥

(પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપ)

૬ તિવિ(હા)હાર અન્નમત્તદ્

તિવિ(હા)હાર ઉપવાસ.

સૂત્રે ઉગ્ગણ અન્નમત્તદ્* પચ્ચક્ખાઇ ।

તિવિહં પિ આહારં-અસણં યાદમં સાદમં, અન્નત્થ-
નામોગેણં^૧ સહસાગારેણં^૨ પારિટ્ઠાવણિયાગારેણં^૩ મહત્તરા-
ગારેણં^૪ સન્વસમાહિવત્તિયાગારેણં^૫ પાણહાર પોરિસિં સાહુ-
પોરિસિં મુટ્ઠિ-સહિઅં પચ્ચક્ખાઇ । અન્નત્થ-નામોગેણં સહસા-
ગારેણં^૬ પચ્છન્નકાલેણં^૭ દિસા-મોહેણં^૮ સાહુ-વયણેણં^૯ મહત્તરા-
ગારેણં^{૧૦} સન્વસમાહિવત્તિયાગારેણં^{૧૧} પાણસસ લેવેણં^{૧૨} વા
અલેવેણં^{૧૩} વા અચ્છેણં^{૧૪} વા વહુલેવેણં^{૧૫} વા સસિત્થેણં^{૧૬} વા
અસિત્થેણં^{૧૭} વા વોસિરઇ ।

* ઉપવાસ કરનારને જો આગળ અને પાછળના દિવસે એગાસણુ
હોય તો અહીં ‘ચત્થમત્તં અન્નમત્તદ્’ એવો પાઠ લેવાનો છે. એ ઉપવાસ-
વાળાને ‘છટ્થમત્તં’ અને ત્રણ ઉપવાસવાળાને ‘અટ્ઠમમત્તં’ એવો પાઠ
લેવાનો છે. એ રીતે દરેક ઉપવાસે બમણા બખ્ખે ભક્તા લધારીને પાઠ
બોલવાનો છે. જેમ કે ચાર ઉપવાસે ‘દસ-મત્તં’ અને પાંચ ઉપવાસે
‘દુવાલસ-મત્તં’ વગેરે. આમાં પોરિસી આદિ જ્યાં સુધીનું પ્રત્યાખ્યાન
કરવું હોય ત્યાં સુધી પાણીના આહારનું પણ પ્રત્યાખ્યાન કરવાનું હોય
છે, એટલે ત્યાં સુધી ચારે આહારનો ત્યાગ સમજવાનો છે અને પ્રત્યા-
ખ્યાન પાર્યા પછી પાણીનો આહાર છૂટો છે એમ સમજવાનું છે.

७ चउच्चि(हां)हारं अन्नत्तट्टं

यउच्चि(दा)हारं उपवास.

सूरे उगए अन्नत्तट्टं पच्चक्खाइ ।

चउच्चिहं पि आहारं असणं पाणं खाइमं साइमं अन्न-
त्थ-णाभोगेणं सहसागारेणं पोरिट्ठावणियागारेणं महत्तरा-
गारेणं सब्वसमाहिवत्तियागारेणं वोसिरइ ।

८ पाणहार.

पाणुहार.

पाणहार-दिवसचरिमं पच्चक्खाइ ।

अन्नत्थ-णाभोगेणं सहसागारेणं महत्तरागारेणं सब्व-
समाहिवत्तियागारेणं वोसिरइ ।

९ चउच्चि(हा)हार.

यउच्चि(दा)हार.

दिवसचरिमं* पच्चक्खाइ ।

चउच्चिहं पि आहारं-असणं पाणं खाइमं साइमं अन्न-
त्थ-णाभोगेणं सहसागारेणं महत्तरागारेणं सब्वसमाहि-
वत्तियागारेणं वोसिरइ ।

*आयुष्यतो अंतं गच्छी यउच्चि(दा)हारं पञ्चक्याणाम् इत्युं
छोय तो 'दिवसचरिमं' ने अद्वे 'भवचरिमं' जेवुं.

૧૦ તિવિ(હા)હાર.

તિવિ(હા)હાર.

દિવસચરિમં પચ્ચક્ખાઇ ।

તિવિહં પિ આહારં-અસણં ટ્વાઇમં સાઇમં અન્નત્થ-ળા-
ભોગેળં^૧ સહસાગારેળં^૨ મહત્તરાગારેળં^૩ સવ્વસમાહિવત્તિયા-
ગારેળં^૪ વોસિરઇ ।

૧૧ દુવિ(હા)હાર.

દુવિ(હા)હાર.

દિવસચરિમં પચ્ચક્ખાઇ ।

દુવિહં પિ આહારં-અસણં ટ્વાઇમં અન્નત્થ-ળાભોગેળં^૧
સહસાગારેળં^૨ મહત્તરાગારેળં^૩ સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેળં^૪
વોસિરઇ ।

૧૨ દેસાવગાસિય.

દેશાવકાશિક.

દેસાવગાસિયં ઉવભોગં પરિભોગં પચ્ચક્ખાઇ ।×

અન્નત્થ-ળાભોગેળં સહસાગારેળં મહત્તરાગારેળં સવ્વ-
સમાહિવત્તિયાગારેળં વોસિરઇ ।

× આ પ્રત્યાખ્યાન ચૌદ નિયમો ધારનારે લેવાનું છે, પણ તેમાં
માત્ર દિશા ધારનારે ‘ઉવભોગં પરિભોગં’ એ પાડ બોલવાનો હોતો નથી.

(२) संस्कृत छाया

१ नमस्कार-सहितं मुष्टि-सहितम् ।

उद्गते सूर्ये नमस्कार-सहितं मुष्टि-सहितं प्रत्याख्याति । चतुर्विधम् अपि आहारम् — अशनं, पानं, खादिमं(खाद्यं), स्वादिमं(स्वाद्यम्) अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण महत्तराकारेण सर्वसमाधिप्रत्ययाकारेण व्युत्सृजति ।

२ पौरुषी, सार्धपौरुषी ।

उद्गते सूर्ये नमस्कार-सहितं पौरुषीं सार्धपौरुषीं मुष्टि-सहितं प्रत्याख्याति ।

उद्गते सूर्ये चतुर्विधमपि आहारम् — अशनं, पानं, खादिमं(द्यं), स्वादिमं(द्यम्) अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण प्रच्छन्नकालेन दिग्मोहेन साधु-वचनेन महत्तराकारेण सर्वसमाधिप्रत्ययाकारेण व्युत्सृजति ।

३ पूर्वार्धम्, अपरार्धम् ।

उद्गते सूर्ये, पूर्वार्धम्, अपरार्धं मुष्टि-सहितं प्रत्याख्याति । चतुर्विधमपि आहारम् — अशनं, पानं, खादिमं(द्यं), स्वादिमं(द्यम्) अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण प्रच्छन्नकालेन दिग्मोहेन साधु-वचनेन महत्तराकारेण सर्वसमाधिप्रत्ययाकारेण व्युत्सृजति ।

४ एकाशनं, द्वयशनं, एकलस्थानम् ।

उद्गते सूर्ये, नमस्कार-सहितं पौरुषीं सार्धपौरुषीं मुष्टि-सहितं प्रत्याख्याति ।

उद्गते सूर्ये चतुर्विधमपि आहारं—अशनं, पानं, खादिमं(द्यं), स्वादिमं(द्यम्) अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण प्रच्छन्नकालेन दिग्मोहेन साधु-वचनेन महत्तराकारेण सर्वसमाधिप्रत्ययाकारेण, विकृतीः प्रत्याख्याति;

अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण सागारिकाकारेण आकुञ्चन-प्रसारणेन गुरु-अभ्युत्थानेन पारिष्ठापनिकाकारेण महत्तराकारेण सर्वसमाधिप्रत्ययाकारेण;

द्वयशनं प्रत्याख्याति; त्रिविधमपि आहारम्—अशनं खादिमं(द्यं) स्वादिमं(द्यम्) अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण सागारिकाकारेण आकुञ्चन-प्रसारणेन गुरु-अभ्युत्थानेन पारिष्ठापनिकाकारेण महत्तराकारेण सर्वसमाधिप्रत्ययाकारेण पानस्य लेपेन वा अलेपेन वा अच्छेन वा बहुलेपेन वा ससिक्थेन वा असिक्थेन वा व्युत्सृजति ।

५ आचामाम्लम् ।

उद्गते सूर्ये, नमस्कार-सहितं पौरुषीं सार्धपौरुषीं मुष्टि-सहितं प्रत्याख्याति ।

उद्गते सूर्ये, चतुर्विधमपि आहारम्—अशनं, पानं खादिमं(द्यं), स्वादिमं(द्यम्) अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण प्रच्छन्नकालेन दिग्मोहेन साधु-वचनेन महत्तराकारेण सर्वसमाधिप्रत्ययाकारेण;

आचामाम्लं प्रत्याख्याति—अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण लेपालेपेन गृहस्थ-संसृष्टेन उत्क्षिप्त-विवेकेन पारिष्ठापनिकाकारेण महत्तराकारेण सर्वसमाधिप्रत्ययाकारेण;

एकाशनं प्रत्याख्याति; त्रिविधमपि आहारम्-अशनं, खादिमं (द्यं), स्वादिमं (द्यम्) अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण सागारिकाकारेण आकुञ्चन-प्रसारणेन गुरु-अम्युत्थानेन पारिष्ठापनिकाकारेण महत्तराकारेण सर्वसमाधिप्रत्ययाकारेण पानस्य लेपेन वा अलेपेन वा अच्चेन वा बहुलेपेन वा ससिक्थेन वा असिक्थेन वा व्युत्सृजति ।

६ त्रिविधाहार अभक्तार्थम् ।

उद्गते सूर्ये, अभक्तार्थं प्रत्याख्याति ।

त्रिविधमपि आहारम्-अशनं, खादिमं (द्यं), स्वादिमं (द्यम्) अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण पारिष्ठापनिकाकारेण महत्तराकारेण सर्वसमाधिप्रत्ययाकारेण ।

पानीयाहारं पौरुषोऽर्धपौरुषो मुष्टि-सहितं प्रत्याख्याति; अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण प्रच्छन्नकालेन दिग्मोहेन साधु-वचनेन महत्तराकारेण सर्वसमाधिप्रत्ययाकारेण पानस्य लेपेन वा अलेपेन वा अच्चेन वा बहुलेपेन वा ससिक्थेन वा असिक्थेन वा व्युत्सृजति ।

७ चतुर्विधाहार-अभक्तार्थम् ।

उद्गते सूर्ये, अभक्तार्थं प्रत्याख्याति ।

चतुर्विधमपि आहारम्-अशनं, पानं, खादिमं (द्यं), स्वादिमं (द्यम्) अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण पारिष्ठापनिकाकारेण महत्तराकारेण सर्वसमाधिप्रत्ययाकारेण व्युत्सृजति ।

पानीयाहारम् ।

पानीयाहारं दिवसचरिम् प्रत्याख्याति ।

अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण महत्तराकारेण सर्वसमाधि-
प्रत्ययाकारेण व्युत्सृजति ।

९ चतुर्विधाहारम् ।

दिवसचरिमं प्रत्याख्याति ।

चतुर्विधमपि आहारम् — अशनं, पानं, खादिमं(द्यं,) स्वादिमं
(द्यम्) अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण महत्तराकारेण सर्वसमाधि-
प्रत्ययाकारेण व्युत्सृजति ।

१० त्रिविधाहारम् ।

दिवसचरिमं प्रत्याख्याति ।

त्रिविधमपि आहारम् — अशनं, खादिमं(द्यं), स्वादिमं(द्यम्)
अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण महत्तराकारेण सर्वसमाधिप्रत्यया-
कारेण व्युत्सृजति ।

११ द्विविधाहारम् ।

दिवसचरिमं प्रत्याख्याति द्विविधमपि आहारम् — अशनं, खादिमं
(द्यम्) अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण महत्तराकारेण सर्वसमाधि-
प्रत्ययाकारेण व्युत्सृजति ।

१२ देशावकाशिकम् ।

देशावकाशिकम् उपभोगं परिभोगं प्रत्याख्याति ।

अन्यत्र अनाभोगेन सहसाकारेण महत्तराकारेण सर्वसमाधि-
प्रत्ययाकारेण व्युत्सृजति ।

ચારે ય પ્રકારના આહારને—અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમને; સિવાય કે અનાભોગથી, સહસ્રાકારથી, પ્રચ્છન્ન-કાલથી, દિશા-મોહથી, સાધુ-વચ્ચનથી, મહત્તરાકારથી, સર્વ-સમાધિપ્રત્યયાકારથી છોડી દે છે.

૪ એગાસાણુ, બિયાસાણુ, એગલઠાણુ.

સૂર્યોદયથી (૨૩ કરીને) નમસ્કાર-સહિત પોરિસી કે સાઈપોરિસીનું મૂઠી-સહિત પ્રત્યાખ્યાન કરે છે.

સૂર્યોદયથી (શરૂ કરીને) ચારે ય પ્રકારના આહારને —
અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમને; સિવાંચ કે—અનાભોગ-
થી, સહસાકારથી, પ્રચ્છન્નકાલથી, દિશા-મોહથી, સાધુ-વચન-
થી, મહત્તરાકારથી, સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકારથી,

વિગઢઐતું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે; સિવાય કે - અનાલોગથી, સહસાકારથી, લેપાલેપથી, ગૃહસ્થ-સંસૃષ્ટી, ઉત્તિષ્ઠ-વિવેકથી, પ્રતીત્યશ્રક્ષિતથી, પારિષાપનિકાકારથી, મહત્તરાકારથી, સર્વ-સમાધિ-પ્રત્યયાકારથી;

પરન્તુ 'નમોક્કાર-સહિયં માં ડગ્ગણ સૂરે' અને 'પુરિમઠ્ઠુ આદિમાં 'સૂરે ડગ્ગણ' નો પાઠ બોલાય છે; તેનો ૩૯ અને યૌગિક અર્થ કરવાથી સ્પષ્ટતા યુક્તિયુક્ત સુસંગત બને છે. એટલે 'ડગ્ગણ સૂરે' આ પાઠમાં ૩૯ અર્થથી સૂર્ય ઉદયમાં આવ્યે છતે અને 'સૂરે ડગ્ગણ' આ પાઠમાં યૌગિક અર્થથી સૂર્ય ઊંચો આવ્યે છતે-મધ્યાહ્ન થયે છતે, આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી મહાપુરુષોનો આશય સચવાઈ જાય છે.

‘श्रीपञ्चाशदशास्त्र-सारांश’ लेख, सिद्धयुक्त, वर्ष १५, अंक ७७७

એકાસણનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે; ત્રણેય પ્રકારના આહારને અશન, ખાદિમ અને સ્વાદિમને; સિવાય કે - અનાભોગથી, સહસાકારથી, સાગારિકાકારથી, આકુચન - પ્રસારણથી, ગુરુ-અભ્યુત્થાનથી, પારિષાપનિકાકારથી, મહત્તરાકારથી, સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકારથી; પાણીના લેપથી અથવા અલેપથી, અચ્છથી અથવા બહુલેપથી, સસિકથથી અથવા અસિકથથી છોડી દે છે.

૫ આયંગિલ

સૂર્યોદયથી (શરૂ કરીને) નમસ્કાર-સહિત પોરિસી કે સાદુપોરિસીનું મૂઠી-સહિત પ્રત્યાખ્યાન કરે છે.

સૂર્યોદયથી (શરૂ કરીને) ચારે ય પ્રકારના આહારને - અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમને - અન્યત્ર અનાભોગથી, સહસાકારથી, પ્રચ્છન્નકાલથી, દિશા-મોહથી, સાધુ-વચનથી, મહત્તરાકારથી, સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકારથી;

આયંગિલનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે; સિવાય કે - અનાભોગથી, સહસાકારથી, લેપાલેપથી, ગૃહસ્થ-સંસૃષ્ટથી, ઉત્ક્ષિપ્ત-વિવેકથી, પારિષાપનિકાકારથી, મહત્તરાકારથી, સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકારથી;

એકાસણનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે; ત્રણેય પ્રકારના આહારને - અશન, ખાદિમ અને સ્વાદિમને, સિવાય કે - અનાભોગથી, સહસાકારથી, સાગારિકાકારથી આકુચન-પ્રસારણથી, ગુરુ-અભ્યુત્થાનથી, પારિષાપનિકાકારથી, મહત્તરાકારથી સર્વ-

સમાધિ-પ્રત્યયાકારથી, પાણીના લેપથી અથવા અલેપથી, અચ્છથી અથવા બહુલેપથી, સસિકથથી અથવા અસિકથથી ત્યાગ કરે છે.

૬ તિવિ(હા)હાર ઉપવાસ.

સૂર્ય ઊંચો આવ્યે છતે અભક્તાનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે - ત્રણેય પ્રકારના આહારને - અશન, ખાદિમ અને સ્વાદિમને, સિવાય કે - અનાભોગથી, સહસાકારથી, પારિષાપનિકાકારથી, સર્વસમાધિપ્રત્યયાકારથી;

પાણી - આહારનું પોરિસી, સાદૂ-પોરિસી સુધી મૂઠી-સહિત પ્રત્યાખ્યાન કરે છે; સિવાય કે - અનાભોગથી, સહસાકારથી, પ્રચ્છન્નકાલથી, દિશા-મોહથી, સાધુ-વચનથી, મહત્તરાકારથી, સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકારથી; પાણીના લેપથી કે અલેપથી, અચ્છથી કે બહુલેપથી, સસિકથથી કે અસિકથથી ત્યાગ કરે છે.

૭ અઉવિ(હા)હાર ઉપવાસ

સૂર્ય ઊંચો આવ્યે છતે અભક્તાનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે.

ચારેય પ્રકારના આહારને - અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમને; સિવાય કે અનાભોગથી, સહસાકારથી, પારિષાપનિકાકારથી, મહત્તરાકારથી, સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકારથી છોડી દે છે.

૮ પાણ્ડાર .

પાણ્ડી-આહારનું દિવસ-ચરિત્ર પ્રત્યાખ્યાન કરે છે; સિવાય કે અનાભોગથી, સહસાકારથી, મહત્તરાકારથી, સર્વ-સમાધિ-પ્રત્યયાકારથી છોડી દે છે.

૯ ચઉવિ(હા)હાર

દિવસ-ચરિત્ર પ્રત્યાખ્યાન કરે છે; ચારે ય પ્રકારના આહારને-અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમને; સિવાય કે-અનાભોગથી, સહસાકારથી, મહત્તરાકારથી, સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકારથી ત્યાગ કરે છે.

૧૦ તિવિ(હા)હાર

દિવસ-ચરિત્ર પ્રત્યાખ્યાન કરે છે; ત્રણે પ્રકારના આહારને-અશન, ખાદિમ અને સ્વાદિમને; સિવાય કે - અનાભોગથી, સહસાકારથી, મહત્તરાકારથી, સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકારથી, ત્યાગ કરે છે.

૧૧ દુવિ(હા)હાર

દિવસ-ચરિત્ર પ્રત્યાખ્યાન કરે છે:— બે પ્રકારના આહારને-અશન અને ખાદિમને; સિવાય કે - અનાભોગથી, સહસાકારથી, મહત્તરાકારથી, સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકારથી, છોડી દે છે.

૧૨ દેસાવગાસિય

દેશાવકાશિક ઉપભોગ-પરિભોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે;

સિવાય કે - અનાભોગંથી, સંહંસાકારથી, મહત્તરાકારથી, સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકારથી છોડી દે છે.

(૪-૫) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ તથા અર્થ-નિર્ણય

પચ્ચક્ષણં - [પ્રત્યાહ્યાનમ્] - પ્રત્યાહ્યાન, નિષેધાત્મક કથન, અનિષ્ટનો ત્યાગ, નિયમ, ચારિત્રધર્મ, ગુણ-ધારણા એ નામનું છું આવશ્યક.

પ્રતિ તથા આહ્ ઉપસર્ગવાળા હ્યા ધાતુને લ્યુટ્ (અનટ્) પ્રત્યય આવવાથી પ્રત્યાહ્યાન શબ્દ બને છે. તેની વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રકારોએ બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે કરેલી છે. જેમ કે ‘પ્રત્યાહ્યાયતે નિષિધ્યતેડનેન મનો-વાક્-કાય-જાલેન કિચ્ચિદનિષ્ટમિતિ પ્રત્યાહ્યાનમ્’ (આ. ટી. અ. ૬) - ‘મન, વચન અને કાયાના સમૂહ વડે કંઈ પણ અનિષ્ટનો જેનાથી પ્રતિષેધ થાય; તે પ્રત્યાહ્યાન.’ ‘પ્રત્યાહ્યાયતેડસ્મિન્ સતિ વા પ્રત્યાહ્યાનમ્’ (આ. ટી. અ. ૬) ‘જેના વિષે - જેમાં પ્રતિષેધ કરાય છે, તે પ્રત્યાહ્યાન.’ ‘પ્રતિ આહ્યાનં પ્રત્યાહ્યાનમ્’ - ‘વિરુદ્ધ ભાવમાં કહેવું, તે પ્રત્યાહ્યાન.’ ‘પ્રતિ-પ્રવૃત્તિ પ્રતિકૂલતયો આ મર્યાદયા હ્યાનં પ્રકથનં પ્રત્યાહ્યાનમ્’ (ચો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩.) ‘પ્રતિ એટલે પ્રતિકૂલ ભાવથી, આ એટલે મર્યાદા-પૂર્વક, હ્યાન એટલે કહેવું તે. કંઈ પણ વસ્તુનું પ્રતિકૂલ ભાવથી અમુક કથન કરવું, તે પ્રત્યાહ્યાન.’ વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે—

“પદસદો પદિસેદે, અક્ષણં ક્ષાવણાડમિહાણં વા ।

પદિસેહસ્સ-ક્ષણં, પચ્ચક્ષણં નિવિત્તી વા ॥ ૩૬૦૩ ॥”

‘પ્રતિ’ શબ્દ નિષેધ અર્થમાં છે અને ‘આખ્યાન’ શબ્દ
‘ખ્યાપના’ અથવા ‘આદરથી કહેવાના’ રૂપમાં છે, તેથી પ્રતિષેધનું
આખ્યાન તે પ્રત્યાખ્યાન અથવા નિવૃત્તિ છે.”

શ્રીમદ્ યેશોદેવસૂરિએ પ્રત્યાખ્યાન-સ્વરૂપમાં કહ્યું છે કે—

“પદ્મિકૂલમિવિરિંદ, વિરિંદભાવંસ્સ આભિમુક્તેણ ।

પદ્મકલાણં કહણં સમ્મં; પદ્મકલાણં વિણિદ્દિદ્દં ॥ ૨ ॥”

“અવિરતિને પ્રતિકૂળ અને વિરતિભાવને અનુકૂળ એવું
‘ખ્યાન’ એટલે સમ્યક્ કથન તેને પ્રત્યાખ્યાન કહેલું છે.”

“પદ્મકલાણં નિયમો, અભિગ્ગહો વિરમણં વયં વિરિંદ ।

આસન્ન-દાર-નિરોહો, નિવિત્તિ એગઢિયા સદા ॥ ૨ ॥”

“પ્રત્યાખ્યાન, નિયમ, અભિગ્રહ, વિરમણ, વ્રત, વિરતિ,
આસનદાર-નિરોધ અને નિવૃત્તિ એ એકાર્થી શબ્દો છે.”

શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પાંચમા પ્રત્યાખ્યાન-પંચાશકમાં કહ્યું
છે કે—

“પદ્મકલાણં નિયમો, ચરિત્ત-ધમ્મે ય હોતિ એગઢા ।

મૂલુત્તરગુણઃવિસયં, ચિત્તમિણં વણિયં સમણ ॥ ૨ ॥”

“પ્રત્યાખ્યાન, નિયમ અને ચારિત્ર-ધર્મ—આ ત્રણે
શબ્દો એકાર્થી છે. મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણના વિષયભૂત આ
પ્રત્યાખ્યાન શાસ્ત્રમાં બહુ પ્રકારે વર્ણવાયેલું છે.”

પ્રત્યાખ્યાનને ગુણ-ધારણા પણ કહેવામાં આવે છે. તે
માટે આ. ટી.માં કહ્યું છે કે—‘इह तु गुण-धारणा प्रतिपाद्यते....सा

‘ચ મૂલગુણોત્તરગુણ-પ્રત્યાખ્યાનરૂપેતિ ।’ - ‘અહીં ગુણ-ધારણા કહેવાય છે, તે મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણના પ્રત્યાખ્યાનરૂપ છે.’
અઉસરણ-પયનામાં કહ્યું છે કે—

“ગુણધારણરૂવેળં, પચ્ચક્ખાણેણ તવ-इआरस्स ।

વિરિયાયારસ્સ પુણો, સવ્વેહિં વિ કીરેણ સોહી ॥ ૭ ॥”

“ગુણ-ધારણારૂપ પ્રત્યાખ્યાન વડે તપના આચારોની તેમ જ વીર્યાચારની સર્વ આવશ્યકોથી શુદ્ધિ કરાય છે.”

પ્રત્યાખ્યાન એ આવશ્યકના છઠ્ઠા અધ્યયનનું નામ છે, જુઓ ભાગ ૧ લો, પરિશિષ્ટ ૧.

પ્રત્યાખ્યાનના પ્રકારો સંખ્યાથી ભગવતીસૂત્રના સાતમા શતકના બીજા ઉદ્દેશકમાં જણાવ્યું છે કે—

[પ્ર૦] કતિવિહે ણં મંતે ! પચ્ચક્ખાણે પન્નત્તે ?

[૩૦] ગોયમા ! દુવિહે પચ્ચક્ખાણે પન્નત્તે, તં જહા મૂલગુણ-પચ્ચક્ખાણે ય ઉત્તરગુણ-પચ્ચક્ખાણે ય ।’

[પ્રશ્ન-] ‘હે ભગવન્ ! પ્રત્યાખ્યાન કેટલા પ્રકારે કહ્યું છે ?’

[ઉત્તર-] ‘હે ગૌતમ ! પ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારે કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે : મૂલગુણ-પ્રત્યાખ્યાન અને ઉત્તરગુણ-પ્રત્યાખ્યાન.’

[પ્ર૦] ‘મૂલગુણ-પચ્ચક્ખાણે ણં મંતે ! કતિવિહે પન્નત્તે ?’

[૩૦] ‘ગોયમા ! દુવિહે પન્નત્તે, તં જહા-સવ્વમૂલગુણ-પચ્ચક્ખાણે ય દેસમૂલગુણ-પચ્ચક્ખાણે ય ।’

[પ્રશ્ન-] ‘ હે ભગવન્ ! મૂલગુણુ-પ્રત્યાખ્યાન કેટલા પ્રકારે કહ્યું છે ? ’

[ઉત્તર-] ‘ હે ગૌતમ ! મૂલગુણુ-પ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારે કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે - સર્વમૂલગુણુ-પ્રત્યાખ્યાન અને દેશમૂલગુણુ-પ્રત્યાખ્યાન. ’

[પ્ર૦] ‘ સર્વમૂલગુણ-પચ્ચક્ષણે ણં મંતે ! કતિવિદ્દે પન્નત્તે ? ’

[૩૦] ‘ ગોયમા ! પંચવિદ્દે પન્નત્તે, તં જહા-સન્વાઓ પાણાઈ-વાયાઓ વેરમણં જાવ સન્વાઓ પરિગ્ગહાઓ વેરમણં । ’

[પ્રશ્ન-] ‘ હે ભગવન્ ! સર્વમૂલગુણુ-પ્રત્યાખ્યાન કેટલા પ્રકારે કહ્યું છે ? ’

[ઉત્તર-] ‘ હે ગૌતમ ! સર્વમૂલગુણુ-પ્રત્યાખ્યાન પાંચ પ્રકારે કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે - પ્રાણાતિપાતથી સર્વથા વિરામ પામવો ત્યાંથી પરિશ્રદ્ધથી સર્વથા વિરામ પામવા સુધી. ’

[પ્ર૦] ‘ દેસમૂલગુણ-પચ્ચક્ષણે ણં મંતે ! કતિવિદ્દે પન્નત્તે ? ’

[૩૦] ‘ ગોયમા ! પંચવિદ્દે પન્નત્તે, તં જહા-થૂલાઓ પાણાઈ-વાયાઓ વેરમણં, જાવ સન્વાઓ પરિગ્ગહાઓ વેરમણં । ’

[પ્રશ્ન-] ‘ હે ભગવન્ ! દેશમૂલગુણુ-પ્રત્યાખ્યાન કેટલા પ્રકારે કહ્યું છે ? ’

[ઉત્તર-] ‘હે ગૌતમ ! દેશભૂલગુણુ-પ્રત્યાખ્યાન પાંચ પ્રકારે કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે-સ્થૂલપ્રાણુતિ-પાતથી વિરામ પામવો ત્યાંથી સ્થૂલપરિગ્રહથી વિરામ પામવા સુધી. ’

[પ્ર૦] ‘ઉત્તરગુણ-પચ્ચક્ષાણે ણં મંતે ! કતિવિદ્દે પન્નત્તે ? ’

[ઉ૦] ‘ગોયમા દુવિદ્દે પન્નત્તે, તં જહા - સંવુત્તરગુણ-પચ્ચક્ષાણે ય દેસુત્તરગુણ-પચ્ચક્ષાણે ય । ’

[પ્રશ્ન-] ‘હે ભગવન્ ! ઉત્તરગુણુ-પ્રત્યાખ્યાન કેટલા પ્રકારે કહ્યું છે ? ’

[ઉત્તર-] ‘હે ગૌતમ ! ઉત્તરગુણુ-પ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારે કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે-સર્વોત્તરગુણુ-પ્રત્યાખ્યાન અને દેશોત્તર-ગુણુ-પ્રત્યાખ્યાન. ’

[પ્ર૦] ‘સંવુત્તરગુણ-પચ્ચક્ષાણે ણં મંતે ! કતિવિદ્દે પન્નત્તે ? ’

[ઉ૦] ‘ગોયમા ! દસવિદ્દે પન્નત્તે, તં જહા-

“અણાગયમઙ્કંતં, કોડી-સહિયં નિયંરિ(તિ)યં ચેવ ।
સાગારમણાગારં, પરિમાણકઢં નિરવસેસં ॥
સાંકેયં ચેવ અદ્ધાણ, પચ્ચક્ષાણં ભવે દસહા । ”

[પ્રશ્ન-] ‘હે ભગવન્ ! સર્વોત્તરગુણુ-પ્રત્યાખ્યાન કેટલા પ્રકારે કહ્યું છે ? ’

[ઉત્તર-] ‘હે ગૌતમ! સર્વોત્તરગુણુ-પ્રત્યાખ્યાન દસ પ્રકારે કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે: (૧) અનાગત, (૨) અતિકાન્ત, (૩) કોટિ-સહિત, (૪) નિયન્ત્રિત, (૫) સાકાર, (૬) અનાકાર, (૭) કૃત-પરિમાણુ, (૮) નિરવશેષ, (૯) સંકેત અને (૧૦) અદ્ધા. એ રીતે પ્રત્યાખ્યાન દસ પ્રકારનું હોય છે.’

આ દસ પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાનની સમજ નીચે મુજબ છે:—

(૧) અનાગત-પ્રત્યાખ્યાન — તપશ્ચર્યા માટે નિયત થયેલાં પર્વો, જેવાં કે પર્યુપણા વગેરે આવ્યા પહેલાં જ તપશ્ચર્યા કરી લેવી કે જેથી તે પર્વ દિવસમાં ગ્લાન, વૃદ્ધ, શુરુ આદિનું વૈયાવૃત્ત્ય થઈ શકે.

(૨) અતિકાન્ત-પ્રત્યાખ્યાન — પર્વોમાં વૈયાવૃત્ત્ય આદિ કારણોએ જે તપશ્ચર્યા થઈ શકી ન હોય તે પછીથી કરવી.

(૩) કોટિસહિત-પ્રત્યાખ્યાન — ઉપવાસ વગેરે તપશ્ચર્યા પૂરી થયા પછી તેવી જ તપશ્ચર્યા ફરી કરવી.

(૪) નિયન્ત્રિત-પ્રત્યાખ્યાન — પૂર્વે જે પ્રત્યાખ્યાન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય, તે રોગાદિ ગમે તે કારણો ઉપસ્થિત થવા છતાં પાર પાડવો. આ પ્રત્યાખ્યાન ચૌદપૂર્વી દસ-પૂર્વી તથા જિનકલ્પીઓને માટે હોઈ હાલના સમયમાં વિરહેદ ગણાય છે.

(૫) સાકાર-પ્રત્યાખ્યાન — જરૂરી આગારો સાથેનું પ્રત્યાખ્યાન.

(૬) અનાહાર-પ્રત્યાખ્યાન—આગાર રાખ્યા વિનાનું પ્રત્યાખ્યાન.

(૭) પરિમાણકૃત-પ્રત્યાખ્યાન — દત્તી, કવળી કે ઘરની સંખ્યાનો નિયમ કરવો તે.

(૮) નિરવશેષ-પ્રત્યાખ્યાન—ચતુર્વિધ આહાર તથા અપ્રીણ, તમાકુ આદિ અનાહારનાં પણ પ્રત્યાખ્યાન.

(૯) સાંકેતિક-પ્રત્યાખ્યાન — સંકેત-પૂર્વકનું પ્રત્યાખ્યાન. નવકારસી, પોરિસી પ્રમુખ કરેલું પ્રત્યાખ્યાન પૂર્ણ થયા છતાં તેને પારતાં વિલંબ થાય તેવું હોય ત્યારે આ પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. તેમાં નીચેના સંકેતોનો આશ્રય લેવાય છે: (૧) અંગૂઠો, (૨) મૂઠી, (૩) ગાંઠ, (૪) ઘર, (૫) પ્રસ્વેદ, (૬) શ્વાસ, (૭) સ્તિબુક અને (૮) જ્યોતિ. તે એ રીતે કે જ્યાં સુધી મૂઠીમાં અંગૂઠો રહે ત્યાં સુધીનું પ્રત્યાખ્યાન, તે અંગુઠ-સહિયં; જ્યાં સુધી મૂઠી બાંધી રખાય ત્યાં સુધીનું પ્રત્યાખ્યાન, તે સુઠિ-સહિયં; જ્યાં સુધી કપડે ગાંઠ બાંધી રખાય ત્યાં સુધીનું પ્રત્યાખ્યાન, તે ગાંઠિ-સહિયં; જ્યાં સુધી ઘરે ન આવે ત્યાં સુધીનું પ્રત્યાખ્યાન, તે ઘર-સહિયં; જ્યાં સુધી પરસેવો ન સૂકાય ત્યાં સુધીનું પ્રત્યાખ્યાન, તે સેઉ-સહિયં; જ્યાં સુધી શ્વાસ નીચો ન બેસે ત્યાં સુધીનું પ્રત્યાખ્યાન, તે સાસ-સહિયં;

x મૂઠીમાં અંગૂઠો રાખી પારવામાં ન આવે ત્યાં સુધી. આ પ્રકાર હાલ પ્રચલિત છે.

જ્યાં સુધી પાત્ર વગેરે પરનાં પાણીનાં ણિદુઓ ન સૂકાય ત્યાં સુધીનું પ્રત્યાખ્યાન, તે થિયુઅ-સહિયં અને જ્યાં સુધી દીવો ણજે ત્યાં સુધીનું પ્રત્યાખ્યાન, તે જોઈ-સહિયં.

(૧૦) અધ્ધા-પ્રત્યાખ્યાન - સમયની મર્યાદાવાળું પ્રત્યાખ્યાન. તેને કાલિક પ્રત્યાખ્યાન પણ કહે છે. તેના દસ પ્રકારો નીચે મુજબ છે:- (૧) નમુદ્ધાર-સહિયં, (૨) પોરિસી, (૩) પુરિમદ્દ-અવદ્દ, (૪) એગાસણ, (૫) એગલઠાણ, (૬) આયંણિલ, (૭) ઉપવાસ, (૮) ચરિમ, (૯) અભિગ્રહ અને (૧૦) વિગર્ધનો ત્યાગ.

[પ્ર૦] 'દેસુત્તર-ગુણ-પચ્ચક્કલાણે ણં મંતે ! કતિવિહે પન્નત્તે ?'

[૩૦] 'ગોયમા ! સત્તવિહે પન્નત્તે, તં જહા - ૧ દિસિવ્વયં, ૨ ઉવભોગ-પરિભોગ-પરિમાણં, ૩ અણત્થદંડ-વેરમણં, ૪ સામાઈયં, ૫ દેસાવગાસિયં, ૬ પોસહોવગાસો, ૭ અતિહિ-સંવિભાગો; અપચ્છિમ-મારણંતિય-સલેહ્ણા-ઘૂસણાSSરાહણતો ॥ "

[પ્રશ્ન-] 'હે ભગવન્ ! દેશોત્તરગુણ-પ્રત્યાખ્યાન કેટલા પ્રકારે કહ્યું છે ?'

[ઉત્તર-] 'હે ગૌતમ ! દેશોત્તરગુણ-પ્રત્યાખ્યાન સાત પ્રકારે કહ્યું છે, તે આ પ્રમાણે - ૧ દિગ્ગત, ૨ ઉપલોગ-પરિલોગ-પરિમાણ, ૩ અનર્થદંડ-વિરમણ, ૪ સામાયિક, ૫ દેશાવકાશિક, ૬ પોપધોપવાસ, ૭ અતિધિ-સંવિભાગ અને અપચ્છિમ-મારણાન્તિક-સંલેખના.

પ્રત્યાખ્યાનનો સામાન્ય વિધિ એ છે કે તે સદ્ગુરુની આગળ કરવું અને સદ્ગુરુનો યોગ ન હોય તો જિન-ગિળની સમક્ષ, સ્થાપનાચાર્યની સમક્ષ કે છેવટે આત્મ-સાક્ષીએ કરવું.

(૧) ઉગ્ગણ સૂત્રે - [ઉદ્ગતે સૂર્યે] - સૂર્ય ઊગ્યા પછી બે ઘડી સુધી.

વ્રતનો અવસ્થાનકાલ ઓછામાં ઓછો બે ઘડી સુધીનો હોય છે. (બુચો સૂત્ર ૬-૫) પ્રત્યાખ્યાનનું કાલ-માન ઓછામાં ઓછું સૂર્ય ઊગ્યા પછી બે ઘડી સુધી સમજવાનું છે.

નમુક્કાર-સહિઅં મુટ્ટિ-સહિઅં - [નમસ્કાર-સહિતં મુટ્ટિ-સહિતમ્] - નમસ્કાર-સહિત, મૂઠી-સહિત.

સૂર્યનો ઉદય થયા પછી બે ઘડી ણાદ જ્યારે પરચક્રખાણ પારવું હોય ત્યારે એક આસને બેસીને હાથની મૂઠી વાળીને ત્રણ વાર નવકાર મંત્રનો પાઠ બોલવામાં આવે છે. તેથી આ વ્રતને ‘નમુક્કાર-સહિઅ મુટ્ટિ-સહિઅ’ કહેવામાં આવે છે. ધર્મસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે ‘મુદ્ગર્તમાનકાલં નમસ્કારસહિત-પ્રત્યા-હ્યાનમિતિ’ - ‘નમસ્કાર-સહિત પ્રત્યાખ્યાનનું કાલ-માન મુદ્ગર્ત-પ્રમાણ છે.’ નમુક્કાર-સહિઅ શબ્દમાંથી નવકાર-સહી-નવ-કાર-સહી અને છેવટે નવકારસી-શબ્દ બનેલો છે.

પચ્ચક્ષાઈ - [પ્રત્યાહ્યાતિ] - મન, વચન, કાયાથી ત્યાગ કરે છે.

પ્રત્યાખ્યાન કરાવનાર શુરુમહારાજ 'પચ્ચક્કલાહ' : 'પ્રત્યાખ્યાન કરે છે' એવું કહે ત્યારે 'પ્રત્યાખ્યાન કરનારે 'પચ્ચક્કલામિ - હું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું' એમ કહેવું જોઈએ.

ચતુર્વિહં પિ આહારં - [ચતુર્વિધમ્ અપિ આહારમ્] - ત્યારે પ્રકારનો આહાર.

'આહરણમાહારઃ' - 'લાવવું' તે આહાર. ગજાની નીચે લાવવું તે આહાર.' 'આહરણે ઉપસર્ગયોગાત્ મોજજે' (વાચ્ય.) 'આહરણ શબ્દ આ ઉપસર્ગના યોગથી લોજનના અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.'

હુધાને સમાવનારું દ્રવ્ય આહાર કહેવાય છે. વળી લવણાદિકના યોગથી સ્વાદવાળી બનેલી કાદવ વગેરે વસ્તુઓ જે હુધાતુર વડે ખવાય છે, તે પણ આહાર જ સમજવાનો છે. પ્રત્યાખ્યાનની પરિભાષામાં તેના ચાર વિભાગો કરેલા છે, તેથી તેને ચતુર્વિધ કહેવામાં આવ્યો છે.

... અસણં - [અશનમ્] - અશન.

અશ્ન - લોજન કરવું - તે પરથી અશનનો સામાન્ય અર્થ લોજન થાય છે, પરંતુ અહીં તે હુધાનું સમન કરે તેવા ભાત, કઠોળ, રોટલો, રોટલી, પૂરી, વડાં, માંડો, સાયવો, દૂધ, દહીં, ઘી, પકવાન તથા શાકભાજી વગેરે પદાર્થોના અર્થમાં વપરાયેલો છે. તે માટે શ્રાદ્ધવિધિ (પૃ. ૪૪)માં કહ્યું છે કે - 'અન્ન-પક્વાન-મણ્ડક-સક્તુકાદિ સર્વશુધોપશમસમર્થમ્ અશનમ્' - અન્ન, પકવાન,

માંડો, સાથવો, આદિ ક્રુધાનું શમન કરે તે સર્વ અશન.'
ચાર પ્રકારના આહારમાં તે પહેલા પ્રકારનો આહાર છે.

પાણ - [પાનમ્] - પાનને, પાણીને.

‘પીયત્ત્વમિતિ પાનમ્’-‘ જે પીવાય છે તે પાણી.’ પરંતુ અહીં તે કૂવા, વાવ, તળાવ, નદી વગેરેનાં જળ ઉપરાંત ચોખ્ખાનું ધોવણુ, છાશની આછ, જવનું પાણી, કેરાનું પાણી, કાકડી વગેરે ફળનાં ધોવણુનું પાણી આદિ પીવા યોગ્ય સઘળાં પાણીના અર્થમાં વપરાયેલો છે. ચાર પ્રકારના આહારમાં તે બીજા પ્રકારનો આહાર છે.

સ્વાદિમં - [સ્વાદિમં(સ્વાદમ્)] - ખાદિમને.

‘સ્વાદ્ - ખાવું’ને ઇમન્ પ્રત્યય લાગવાથી સ્વાદિમ શબ્દ બને છે. તેનો સામાન્ય અર્થ ખાવા યોગ્ય થાય છે; પરંતુ અહીં તે ચણા પ્રમુખ ભૂંજેલાં ધાન્યો, પૌંઆ, શેલડી, કેરી, કેળાં, ફળસુ વગેરે ફળો, ચારોળી, બદામ, દ્રાક્ષ તથા સૂકો મેવો વગેરે જેનાથી અમુક અંશે ક્રુધાની તૃપ્તિ થાય તેવા પદાર્થોને માટે વપરાયેલો છે. તે માટે શ્રાદ્ધવિધિમાં (પૃ. ૪૪) કહ્યું છે કે :- ‘ફલેક્ષુ-પૃથુક-સુખમદ્યાદિ સ્વાદમ્’* - ‘ફલ, શેરડી, પૌંઆ વગેરે સુખભક્ષ્ય પદાર્થો ખાવ કહેવાય છે.’ ચાર પ્રકારના આહારમાં તે ત્રીજા પ્રકારનો આહાર છે.

સાદિમં - [સ્વાદિમં(સ્વાદમ્)] - સ્વાદિમને.

* પૃથુકશ્વિપ(પિ) યસ્તુલ્યૌ (અ. ચિં. કાં. ૩-૬૫). ચિપિટીમવનાત્ ચિપિટઃ— ચિપિટક ઇત્યમરઃ— ચિપિટક = પૌંઆ.

‘સ્વાદ્ - ચાખવું’ને ઇમન્ - પ્રત્યય લાગવાથી સ્વાદિમ શબ્દ બને છે, તેનો સામાન્ય અર્થ ‘સ્વાદ લેવાને યોગ્ય’ થાય છે, પરંતુ અહીં તે સ્વાદ લેવા યોગ્ય અમુક વસ્તુઓ માટે વપરાયેલો છે, જેના માટે શ્રાદ્ધવિધિ (પૃ. ૪૪)માં જણાવ્યું છે કે—

‘સ્વાદ્યં શુંઠી-હરીતકી-પિપ્પલી-મરીચ-જીરક-અજમક-જાતિફલ-જાવિત્રી-કસેલ્લક-કત્થક-લ્હદિરલટિકા-ઝ્યેષ્ઠામધુ-તજ-તમાલપત્ર-પ્લા-લવંગ-કોઠી-વિઙંગ-વિઙલવળ-અઙ્ગક-અજમોદા-કુર્લિજળ-પિપ્પલી-મૂલ-ત્રિણીક્રવાવા-કચ્ચૂરક-મુસ્તા-કંટાસેલિઓ-કર્પૂર-સુચલ-હરડા-ત્રિ-ભીતક-કુંભઠ્ઠો-વચ્ચૂલ-ધવ-લ્હદિર-લીજડાદિછલ્લી-પત્ર-પૂગ-હિંગુલા-(ગ્વ)ષ્ટક-હિંગુત્રેવીસઓ-પંચફૂ(ફ)લ-પુષ્કરમૂલ-જવાસકમૂલ-વાવચી-તુલસી(સી)-કપૂરી-કંદાદિકં । જીરકં સમાપ્ય-પ્રવચનસારોદ્ધારાભિ-પ્રાયેણ સ્વાદ્યં કલ્પવૃત્ત્યભિપ્રાયેણ તુ લ્હાદ્યમ્, અજમકં લ્હાદ્યમ્ ઇતિ કેચિત્ ।’ (શ્રા. વિ. ૪૪) ‘સ્વાદિમ(દ) - સૂંઠ, હરડે, પીપર, મરી, શુરું, અજમો, બાયફળ, બાવંત્રી, કસેલો, કાથો, ખેરસારની ગોળી, જેઠીમધ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, લવિંગ, કુઠં(ઉપલેટ), વાવડીંગ, બીડલવણ, અઙ્ગક, અજમોદ, કુર્લિજન (પાનની જડ), પીપરીમૂળ (ગંઠોડા), ચણકખાળ, કચૂરો, મોથ, કાંટાસેળીઓ, કપૂર, સંચળ, હરડાં, બહેડાં, કુંભઠં(કુંભઠીઆ), બાવળ, ધવ (ધાવડી), ખેર, બીજડો વગેરેની છાલ, પત્ર, સોપારી, હિંગાષ્ટક, હિંગુત્રેવીસઓ, પંચ-ફૂ(ફ)લ, પુષ્કરમૂળ, જવાસાનું મૂળ, બાવચી, તુલસી, કપૂરકંદ વગેરે. શુરું લાપ્ય તથા પ્રવચનસારોદ્ધારાદિકના અભિપ્રાયથી

“પુરિમં પઢમં અદ્વં, દિણસ્ત પુરિમદ્વૈમેયવિસયં તુ ।

પચ્ચક્કલાણં પિ ભવે, પુરિમદ્વૈ તદ્વિગો નિયમો ॥ ૧૦૧ ॥”

‘દિવસનો પહેલો અરથો ભાગ તે પુરિમ. તેને લગતું પ્રત્યાખ્યાન તે પુરિમાર્ધનું પ્રત્યાખ્યાન-પુરિમદ્વૈનું પચ્ચક્કલાણ. એ દશવિધ અદ્વા-પ્રત્યાખ્યાનમાં ત્રીજું પ્રત્યાખ્યાન છે.’

અવદ્વ - [અપરાર્ધમ્] - પછીનો અર્ધો ભાગ. ત્રણ પૌરુષી.

અપર એવો જે અર્ધ તે અપરાર્ધ. અપર - પછીનો, મધ્યાહ્ન પછીનો. અર્ધ - અર્ધો ભાગ. સૂર્યોદયથી લઈને ત્રણ પ્રહર કે ત્રણ પોરિસીનો સમય ‘અપરાર્ધ’ કહેવાય છે. ત્યાં સુધીનું પ્રત્યાખ્યાન, તે ‘અવદ્વ’.

(૪) એકાસણં - [એકાશનમ્] - એકાસણ, એકાસણું.

એક એવું અશન તે એકાશન. એક - એક વાર. અશન - ભોજન. જેમાં એક જ વાર ભોજન કરવાનું હોય છે તેવું પ્રત્યાખ્યાન તે એકાશન. તે માટે પ્રત્યાખ્યાન-સ્વરૂપમાં કહ્યું છે કે :—

“એકં અસણં અહવા, વિ આસણં જત્થ નિચ્ચલપુયસ્સ ।

તં એકાસણમુત્તં, ઇગ્ગેલા-ભોયણે નિયમો ॥ ૧૦૭ ॥”

એક અશન અથવા સ્થિર નિતમ્ભવાળું એક આસન જેમાં છે, તેને એકાસન કહેવું છે. તાત્પર્ય કે એક જ વેળા ભોજન કરવાનું પ્રત્યાખ્યાન તે એકાસણ કહેવાય છે.

वियासणं - [द्वयशनम्] - णे-आसलं.

દ્વિ એણું અશન તે દ્વયશન. દ્વિ - બે વાર, અશન - ભોજન.

જેમાં જે વાર્થી અધિક ન જમવાનો નિયમ હોય, તે ગિયાસણ
કે જે-આસણ કહેવાય છે.

विगङ्गओ - [विकृतीः] - विकृति, विगङ्ग.

આ શબ્દના વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૨૮ - અર્થ-
નિર્ણય.

પચ્ચક્ષાઈ - [પ્રત્યાહ્યાતિ] - ત્યાગ કરે છે.

૧. લેવાલેવેળ - [લેપાલેપેન] - લેપાલેપથી, લેપને અલેપ કરવાથી.

લેપને કરેલું અલેપ તે લેપાલેપ, તેના વડે લેપાલેપેન. લેપ - આયંગિલમાં ન કહેવે એવી વિકૃતિથી લોબન કરવાનું પાત્ર કે ચાટવો વગેરે ખરડાયેલાં હોય તે. તેને લૂછી નાખવું તે અલેપ. આમ કરતાં તેમાં કંઈ અસર રહી જાય તો તેવાં પાત્ર વગેરેમાંથી લઈને વાપરતાં પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થાય નહિ. તે માટે પંચાંશકટીકામાં કહ્યું છે કે :—

‘लेपो भोजनभाजनस्य विकृत्या तीमनादिना वा आयामाम्ल-
प्रत्यातुरकल्पनीयेन लिप्तता, स चालेष्व विकृत्यादिनां लिप्तपूर्वस्य
भोजनभाजनस्यैव हस्तादिना संलेखनतो निर्लेपतेति लेपालेपं तस्मा-
दन्यत्र भाजने विकृत्याद्यवयवसदभावेऽपि न भङ्ग इत्यर्थः’ ।

(પં. પાંચમું-ટીકા.)-‘ લોજન કરવાનું પાત્ર વિગઈ કે ભીના હાથ વગેરેથી ખરડાયેલું હોય તો તે આચંખિલ કરનારને અકલ્પનીય હોવાથી લેપ કહેવાય છે, અને તે જ ખરડાયેલા લોજનના પાત્રને હાથ વગેરે વડે સાફ કરવું તે અલેપ કહેવાય છે. તેમાંથી ખીજા પાત્રમાં (લોજનને ગ્રહણ કરતાં) વિગઈ આદિનો અંશ રહેવા છતાં વ્રતનો ભંગ થતો નથી. ’ પરચ-કખાણ-ભાખ્યમાં લેવાલેવ આગારની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું છે કે-‘ સ્વરહિય-હ્રિઅ-હોવાઈ લેપ ’-ખરડાયાથી લૂછી નાખેલ ચાટુવાદિકે લીધેલ આહાર લેવો તે લેવાલેવેણું. તેનાથી વ્રત-ભંગ ન થાય. ’

ગિહસ્થ-સંસૃષ્ટેન - [ગૃહસ્થ-સંસૃષ્ટેન] - ગૃહસ્થથી જે મિશ્ર થયેલું હોય તેના થકી.

ગૃહસ્થ વડે સંસૃષ્ટ તે ગૃહસ્થસંસૃષ્ટ. ગૃહસ્થ - લોજન આપનાર. ‘ ગૃહસ્થસ્ય મક્તદાયકસ્ય ’ (પં. ટી.). સંસૃષ્ટ - મિશ્ર થયેલું - વિકૃતિથી મિશ્ર થયેલું. ‘ સંસૃષ્ટં વિકૃત્યાદિદ્રવ્યેણો-પલિતં ’ (પં. ટી.) - ‘ સંસૃષ્ટ એટલે વિકૃતિ વગેરેથી મિશ્ર થયેલું. ’ તે સંબંધી આ. નિ.માં કહ્યું છે કે-

“ સ્ત્રી-દહી-વિચઢાણં, ચત્તારિ ડ અંગુલાઈં સંસૃષ્ટં ।

ફાણિય-તિલ્લ-ઘયાણં, અંગુલમેગં તુ સંસૃષ્ટં ॥ ૧૬૦૮ ॥ ”

‘ દૂધ, દહીં વગેરે વિકૃતિઓ ઓદન વગેરેથી ચાર આંગળ ઊંચી હોય ત્યાં સુધી સંસૃષ્ટ કહેવાય છે, અને ગોળ, તેલ તથા ઘી એક આંગળ ઊંચાં હોય ત્યાં સુધી અસંસૃષ્ટ કહેવાય છે. ’

પચ્ચક્રખાણ-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે ‘સંસદ્દં દુચ્ચમંડાઈ’ ગૃહસ્થે વિગયાદિકથી મિશ્ર કરેલું તે શાક, માંડાદિક વાપરતાં ગિહત્ય-સંસદ્દેષં આગાર ગણાય છે.

ઉક્ષિપ્ત-વિવેકેણ—[ઉક્ષિપ્ત-વિવેકેન]—જેના પર વિકૃતિ મૂકીને ઉઠાવી લીધેલી હોય તેવી વસ્તુ વાપરવાથી.

ઉક્ષિપ્ત અને વિવેક તે ઉક્ષિપ્ત-વિવેક, તેના વડે ઉક્ષિપ્ત-વિવેકેન. ઉત્+ક્ષિપ્—ઉઠાવી લેવું, તે પરથી ઉક્ષિપ્ત—ઉઠાવી લીધેલું. વિવેક—ત્યાગ, અલગ પાડવું તે. રોટલી-રોટલા વગેરે પર ગોળ કે પકવાન વગેરે પિંડ વિગઈ મૂકી રાખેલી હોય પણ પછીથી તેના પરથી ઉઠાવી લીધેલી હોય, તે ઉક્ષિપ્ત-વિવેક. તેવા ભોજનને વાપરવાથી વ્રત ભાંગે નહિ.

પદુચ્ચ-મક્ષિણેણ—[પ્રતીત્ય-મ્મક્ષિતેન]—સડેજ ધી વગેરે ચોપડેલ હોય તેવી વસ્તુથી.

પ્રતીત્ય-મ્મક્ષિત તે પ્રતીત્યમ્મક્ષિત, તેના વડે પ્રતીત્ય-મ્મક્ષિતેન. પ્રતીત્ય—આશ્રીને, અપેક્ષાએ. ‘પ્રતીત્ય સર્વથા રુક્ષં મળ્ડકાદિકમપેક્ષ્ય મ્મક્ષિતં સ્નેહિતમ્’। (પં. ટી.) પ્રતીત્ય એટલે તદ્દન લૂખા એવા માંડા વગેરેને આશ્રીને. મ્મક્ષિત એટલે ચોપડવામાં આવ્યું હોય તે. રોટલી વગેરેને ફૂણી રાખવા માટે તેને કરતી વખતે તેલ કે ધીની આંગળી દીધી હોય એટલે તેમાં લગારેક વિગઈનો ભાગ આવેલો હોય તેમ છતાં તેનાથી વ્રત ભાંગે નહિ. (આ આગાર મુનિઓ માટે છે, કારણ કે તેમને આહારની ગવેયણા કરવાની હોય છે, પણ ગૃહસ્થોને માટે

નથી, કારણ કે તેઓ ઇચ્છા મુજબ વસ્તુ તૈયાર કરી શકે છે.)
પરચક્રખાણુ-લાખ્યમાં કહ્યું છે કે - ‘મન્નિચ્ચયં અંગુલીર્હિ મળા’ -
‘પ્રતીત્ય-અક્ષિત એટલે આંગળીથી થી-તેલ વડે જરાક સ્નિગ્ધ
બનાવેલા હોય તેવા.’

પારિષ્ઠાવણિયાગારેણ - [પારિષ્ઠાપનિકાકારેણ] - વિધિ-
પૂર્વક પરકંવણું પડે તેનાથી.

પારિષ્ઠાપનિકાશ્પ જે આકાર તે પારિષ્ઠાપનિકાકાર, તેના
વડે - પારિષ્ઠાપનિકાકારેણ. પારિષ્ઠાપનિકા - પરકંવણની વિધિ.
- ‘પરિ સર્વેઃ પ્રકારૈઃ સ્થાપનં પરિસ્થાપનમપુનર્ગ્રહણતયા ન્યાસ
इत्यर्थः, तेन निर्वृत्ता पारिष्ठापनिका (આ. ટી. ૪). ‘પરિ એટલે
સર્વ પ્રકારે, સ્થાપન એટલે મૂકવું, ફરીને લેવાની રીતે મૂકવું
તે. તેથી બનેલી ક્રિયા તે પારિષ્ઠાપનિકા. ‘એટલે સર્વથા ત્યાગ
કરવાના પ્રયોજનથી કરાયેલી ક્રિયા તે પારિષ્ઠાપનિકા કહેવાય
છે. આકાર - આગાર, અપવાદ. તેની વિશેષ વિગત માટે
બુચો. સૂત્ર ૭-૪.

સાગારિ-આગારેણ - [સાગારિકાકારેણ] - સાગારિક
આગાર વડે, ગૃહસ્થ વગેરે આવી જતાં આહાર કરવા માટે
બીજી જગાએ જવું પડે તેનાથી.

સાગારિકનો આકાર તે સાગારિકાકાર, તેના વડે-સાગારિકા-
કારેણ. સાગારિક - ગૃહસ્થ, તેને લગતો આકાર-અપવાદ તે
સાગારિકાકાર. સાધુને ગૃહસ્થના દેખતાં આહાર-પાણી કરવાની
મનાઈ હોવાથી તે આવી જતાં અન્યત્ર જઈ આહાર-પાણી કરે
તો સાગારિકાકાર કહેવાય. તેનાથી વ્રતનો ભંગ થાય નહિ.

આડંટણ-પસારણેનં - [આકુચ્ચન-પ્રસારણેન] - (ખાલી ચડી જતાં) શરીરનાં અંગોપાંગોને સંકેચતાં કે વિસ્તાર કરતાં હોય ન લાગે.

આકુચ્ચન અને પ્રસારણ તે આકુચ્ચન-પ્રસારણ, તેના વડે, આકુચ્ચન-પ્રસારણેન. આકુચ્ચન - સંકેચ, અંગોને ટૂંકાં કરવાં તે. પ્રસારણ - વિસ્તાર, અંગોને લાંબાં કરવાં તે. શરીરનાં હાથ-પગ વગેરે અંગોપાંગોને ખાલી ચઢવાથી કે એવાં જ ખીન્ન કેઈ કારણથી સંકેચવાં કે વિસ્તારવાં પડે તો આકુચ્ચન-પ્રસારણ નામનો આગાર કહેવાય. તેનાથી વ્રતનો ભંગ થાય નહિ.

ગુરુ-અમ્યુત્થાણેનં - [ગુર્વમ્યુત્થાનેન] - ગુરુ કે વડીલ મુનિ આવતાં ઊભાં થવું પડે તેનાથી.

ગુરુ નિમિત્તે અમ્યુત્થાન તે ગુર્વમ્યુત્થાન, તેના વડે ગુર્વમ્યુત્થાનેન. ગુરુ - ગુરુ, વડીલ મુનિ વગેરે. અમ્યુત્થાન-ઊભા થવું તે. ગુરુ, વડીલ મુનિ વગેરે આવતાં તેમનો યોગ્ય વિનય સાચવવા માટે ઊભા થવું પડે તો તેનાથી વ્રત ભાંગે નહિ.

પાણસ્સ - [પાન(ક)સ્ય] - પાણી-સંજાંધી.

એકાશન તિવિહાર પચ્ચક્રખાણ કરતાં પાણીની છૂટ રહે છે, તે સંજાંધી (આગારો).

લેવેણ વા - [લેપેન(લેપાદ) વા] - એસામણ, આંખલી, દ્રાક્ષ વગેરેના પાણી વડે.

અહીં લેપ-શબ્દથી ઓસામણ, આંખલી, દ્રાક્ષ વગેરેનું પાણી ગ્રહણ કરવાની સામાચારી છે.

અલેવેણ વા - [અલેપેન (અલેપાદ) વા] - છાશના નિતારેલાં પાણીવડે.

અહીં અલેપ શબ્દથી છાશનું નીતરેલું પાણી ગ્રહણ કરવાની સામાચારી છે. મારવાડ વગેરે દેશમાં કેટલાક સ્થળે છાશ ઊની કરીને રાખવામાં આવે છે, તેને કાંજ કહે છે. તેના ઉપર વળેલું પાણી (આછ) અથવા તેનું ધોવણુ લઈ શકાય, તેમ આ આગારથી સમજવાનું છે.

અચ્છેણ વા - [અચ્છેન વા] - સ્વચ્છ પાણી વડે.

અચ્છ - સ્વચ્છ. ત્રણ વાર ઉકાળેલું પાણી, નિર્જીવ, નિર્મળ જળ તથા ફલ વગેરેનાં ધોવણુને ' અચ્છ ' કહે છે.

બહુલેવેણ વા [બહુલેપેન વા] - ચોખા વગેરેનાં ધોવણુ વડે.

અહીં ' બહુલેવેણ ' શબ્દથી ચોખા વગેરેનાં ધોવણુનું પાણી લેવાની સામાચારી છે.

સસિત્થેણ વા - [સસિક્થેન વા] - ભાત વગેરેનો ગાઠાં ઓસામણથી.

સિક્થથી સહિત તે સસિક્થ, તેના વડે, સસિક્થેન. સિક્થ-રાંધેલા ચોખા. તેનો ડોઈ અંશ આવી ગયો હોય તે સસિક્થ. પરચકખાણુ-ભાખ્યમાં કહ્યું છે કે- ' ધોઅણ-વહુલં સસિત્થં ' - ' એક

વસ્તુને ઘણી વખત ધોવાથી (ઉકાળવાથી) તેનું જે પાણી તૈયાર થયું હોય તે સત્ત્વિય કહેવાય. આવા પાણીમાં કેઈક દાણો રહી જવાનો સંભવ છે.

અસિત્યેણ વા - [અસિક્ત્યેન વા] - ભાત વગેરેના પાતળા ઓસામણથી.

જે વસ્તુ ઘણી ન ધોવાઈ હોય પણ સામાન્ય ધોવાઈ હોય તે અસિક્ત્ય. તેમાં દાણો રહી જવાનો સંભવ નથી.

(૫) આયંબિલં - [આયામામ્લમ્ (આચામામ્લમ્)] - આયંબિલ.

‘ આયામમ્-અવશ્રાવણં, અમ્લં ચ સૌવીરકં ત એવ પ્રાયેણ વ્યજ્જને યત્ર મોજને ઓદન-કુલ્માપ-સક્તુપ્રમૃતિકે તદ્ આયામામ્લં સમય-માપયા ઉચ્યતે । ’ (આ. ટી.) - ‘ આયામ એટલે ઓસામણ (ધોવણ), અને અમ્લ એટલે સૌવીરક-કાંજી કે ખાટું પાણી. ભાત, અડદ અને જવ વગેરેના ભોજનમાં જેનો (આ જે વસ્તુનો) મુખ્ય ઉપયોગ હોય છે, તેને આગમની ભાપામાં આયંબિલ કહે છે. ’

આચાર્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ સંજોધપ્રકરણમાં તેના પર્યાય-શબ્દો આ રીતે આપેલા છે :

“ અંબિલં નીરસજલં, દુષ્પાયં ધાતુ-સોસણં ।

કામઘં મંગલં સીયં, એગદ્ધા અંબિલસ્સાવિ ॥ ”

“ અંબિલ, નિરસ જલ, દુષ્પ્રાય, ધાતુ-શોષણ, કામઘ, મંગલ, શીત એ આયંબિલના એકાર્થી શબ્દો છે. ”

(૬-૭) અમ્ભત્તદ્વં - [અમક્તાર્યમ્] - ઉપવાસને.

મક્તેન અર્થ મક્તાર્ય, ન મક્તાર્ય અમક્તાર્ય. મક્ત-ભોજન. અર્થ - પ્રયોજન. જેમાં ભોજન કરવાનું પ્રયોજન નથી તે અમક્તાર્ય. 'નો મક્તેણં અદ્દો પઓયણં જલ્ય સો અમત્તદ્દો।' - (પ્ર. સ્વ.) તેનો પર્યાયવાચી શબ્દ ઉપવાસ છે. તે માટે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ સં. પ્ર.માં આલોચનાના અધિકારે કહ્યું છે કે :—

“ મુક્તો સમણો ધમ્મો, નિપ્પાવો ઉત્તમો અણાહારો ।
ચઉપ્પાઓઽમત્તદ્દો, ઉવવાસો તત્સ પગદ્દા ॥ ”

“ મુક્ત, શ્રમણ, ધર્મ, નિપ્પાપ, ઉત્તમ, અણાહાર, ચતુષ્પાદ અને અભક્ત એ ઉપવાસના એકાર્થી શબ્દો છે. ”

ઉપવાસ બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે. એકમાં અશન, આદિમ અને સ્વાદિમ એ ત્રણ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, જેને તિવિ(હા)હાર ઉપવાસ (ત્રણ આહારના ત્યાગવાળો ઉપવાસ) કહે છે અને બીજામાં ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, જેને ચતુવિ(હા)હાર ઉપવાસ (ચારે આહારના ત્યાગવાળો ઉપવાસ) કહેવામાં આવે છે.

(૮) પાણહાર-દિવસચરિમં - [પાનીયાહાર-દિવસચરમં] - પાણહાર નામનું દિવસચરિમ પ્રત્યાખ્યાન.

પાનીયાહાર એહું દિવસચરમ - તે પાનીયાહાર-દિવસ-ચરમ. પાનીયનો આહાર તે પાનીયાહાર. પાનીય - પાણી. આહાર -

આહાર. પાણીના આહારની જે છૂટ હતી. તેનું પ્રત્યાખ્યાન તે પાનીયાહાર. દિવસનો ચરમ. તે દિવસચરમ. ચરમ - છેલ્લો ભાગ. જે પ્રત્યાખ્યાન દિવસના બાકી રહેલા ભાગ તથા આખી રાત્રિને માટે કરવામાં આવે છે, તેને દિવસચરિમ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. એટલે પાણહાર-દિવસચરિમનો અર્થ 'પાણીનો આહાર છોડી દેવા માટેનું સાંજનું પ્રત્યાખ્યાન' સમજવાનો છે.

(૯-૧૦-૧૧) બધા શબ્દો આગલા સૂત્રોમાં આવી ગયેલા છે.

(૧૨) દેસાવગાસિયં - [દેશાવકાશિકમ્] - દેશાવકાશિક વ્રત-સંબંધી. દેશાવકાશિક વ્રતની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૩૨.

ઉપભોગં પરિભોગં - [ઉપભોગં પરિભોગમ્] - ઉપભોગ-પરિભોગનો.

આહાર, વિલેપન, પુષ્પમાળા વગેરે જે વસ્તુ એક જ વાર ભોગવાય છે, તે ઉપભોગ કહેવાય છે અને સ્ત્રી, આભરણ, વસ્ત્ર, ઘર, વાડી વગેરે વસ્તુ વારંવાર ભોગવાય છે, તે પરિભોગ કહેવાય છે. પ્રાતઃકાળે જે ચૌદાં નિયમ ધાર્યા હોય તેનો અર્ધી સંક્લેપ કરવાનો છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

(૧) નોકારસી

સૂર્યોદયથી જે ઘડી સુધી 'નમસ્કાર-સહિત મૂઠી-સહિત'

નામનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં ચારે પ્રકારના આહારનો એટલો અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમનો નીચેના આગારો-પૂર્વક ત્યાગ કરે છે:—

- ૧ અનાલોગ - અજાણપણે કોઈ વસ્તુ મુખમાં નાખી દેવાય.
- ૨ સહસાકાર-અકસ્માત્ કોઈ વસ્તુ મુખમાં પેસી જાય.
- ૩ મહત્તરાકાર-અધિક નિર્જરાદિક લાલને કારણે ગુરુ વગેરે વડીલ રજા આપે.
- ૪ સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર - તીવ્ર રોગાદિક અસમાધિમાં દવા વગેરે લેવી પડે.

(૨) પોરિસી અને સાઠ્ઠપોરિસી

સૂર્યોદયથી એક પહોર (કે દોઢ પહોર) સુધી નમસ્કાર-સંહિત, મૂઢી-સંહિત પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં ચારે પ્રકારના આહારનો એટલો અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમનો નીચેના આગારો-પૂર્વક ત્યાગ કરે છે:—

- ૧ અનાલોગ.
- ૨ સહસાકાર.
- ૩ પ્રચ્છન્ન-કાલ-વાદળ, ધૂળ કે ગ્રહણ આદિના કારણે સૂર્ય ઠંકાઈ જવાથી સમયની ખબર ન રહે.
- ૪ દિગ્મોહ-દિશાઓનો ભ્રમ થવાથી સમયની ખબર ન રહે.

૫ સાધુ-વચન — સાધુના મુખથી ‘ઉગ્ધાડા પોરિસી’ શબ્દ કે જે વ્યાખ્યાનમાં પોરિસી લણાવતી વખતે બોલવામાં આવે છે, તે સાંભળીને સમય થયા પહેલાં જ પ્રત્યાખ્યાન પારી લીધું હોય.

૬ મહત્તરાકાર.

૭ સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

(૩) પુરિમદ્, અવદ્

સૂર્યોદયથી પૂર્વાર્ધ એટલે જે પહોર સુધી અથવા અપરાર્ધ એટલે ત્રણ પહોર સુધી (નમસ્કાર-સહિત) મૂઠી-સહિત પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં ચારે પ્રકારના આહારનો એટલે અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમનો નીચેના આગાર-પૂર્વક ત્યાગ કરે છે:—

૧ અનાભોગ.

૨ સહસાકાર.

૩ પ્રચ્છન્ન-કાલ.

૪ દિગ્ભોલ.

૫ સાધુ-વચન.

૬ મહત્તરાકાર.

૭ સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

(૪) એગસણ, બિયાસણ અને એગતઠાણ

સૂર્યોદયથી એક પહોર કે દોઢ પહોર સુધી નમસ્કાર-

સહિત મૂઠી-સહિત પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં ચારે પ્રકારના આહારનો એટલો અશન, પાન, ખાદ્યમ અને સ્વાદ્યમનો નીચેના આગારો-પૂર્વક ત્યાગ કરે છે:—

- ૧ અનાભોગ.
- ૨ સહસ્રાકાર.
- ૩ પ્રચ્છન્ન-કાલં.
- ૪ દિગ્બોહ.
- ૫ સાધુ-વચન.
- ૬ મહત્તરાકાર.
- ૭ સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

નીચેના આગારો-પૂર્વક વિકૃતિઓનો ત્યાગ કરે છે:—

- ૧ અનાભોગ.
- ૨ સહસ્રાકાર.
- ૩ લેપાલેપ — સાધુને ઘી વગેરે જે વિકૃતિનો ત્યાગ હોય તે વિકૃતિથી ખરડાયેલા હાથ કે કડછી વગેરેને લૂછીને તેનાથી જ સાધુને વહોરાવે તે.
- ૪ ગૃહસ્થ-સંસ્પૃષ્ટ — શાક, દાળ વગેરે દ્રવ્યને ગૃહસ્થ પોતાના માટે વિગઈથી વધારીને સંસ્કારિત કર્યા હોય અથવા રોટલી, રોટલા, માંડો વગેરેને ગોળ, ઘી વગેરે વિગઈ વડે જરાક ચોપડ્યા હોય તે વિગઈ કે નિન્વીના પ્રત્યાખ્યાનવાળા સાધુ વહોરે તે.

૫ ઉત્ક્ષિપ્ત-વિવેક - રોટલી-રોટલા વગેરે ઉપર ગોળ વગેરે કઠણ વિગઈ મૂકેલી હોય તે લઈ લીધા છતાં તેના ઉપર કંઈ પણ અંશ રહી ગયો હોય અને તે મુનિના વહોરવામાં આવે તે.

૬ પ્રતીત્ય-અક્ષિત - રોટલી, પૂરી વગેરેને ફૂણી રાખવા માટે તે કરતી વખતે ઘી-તેલવાળી આંગળી તેમાં લગાડી હોય તે.

૭ પારિધાપનિકાકાર - જે આહાર-વિધિ-પૂર્વક ગૃહ-સ્થના ઘરેથી લીધો હોય અને યથાવિધિ ખીભ મુનિઓને વહેંચી આપ્યો હોય, છતાં વધી પડે તો પરઠવવાના દ્વાપથી બચવા માટે ગુરુમહારાજની આજ્ઞાથી વાપરવામાં આવે તે.

૮ મહત્તરાકાર.

૯ સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

..ખિયાસણમાં ચૌદ આગારોની છૂટ હોય છે, તે આ પ્રમાણે :-

૧ અનાભોગ.

૨ સહસાકાર.

૩ સાગારિકાકાર - ગૃહસ્થ, યાચક વગેરે જેના દેખતાં આહાર કરવાની શાસ્ત્રમાં મેનાઈ છે, તેઓ આવી જતાં સ્થાન છોડીને ખીજે જવું પડે તે.

- ૪ આકુંચન-પ્રસારણ - જમતી વખતે ખાલી ચઢી જવાના કારણે કે ખીજા કોઈ કારણે હાથ-પગ લાંબા-ટૂંકા કરવા પડે તે.
- ૫ ગુર્વલ્યુત્થાન - જમતી વખતે પોતાના ગુરુ કે ખીજા કોઈ પૂજ્ય મુનિમહારાજ આવી ચડે અને વિનય-સત્કાર કરવા ઊભા થવું પડે તે.
- ૬ પારિષાપનિકાકાર.
- ૭ મહત્તરાકાર.
- ૮ સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.
- ૯ લેપ - એસામણ, આંખલી કે દ્રાક્ષ વગેરેનું પાણી.
- ૧૦ અલેપ - કાંજી વગેરેનું પાણી કે છાશની પરાશ વગેરે.
- ૧૧ અચ્છ - ત્રણ વાર ઉકાળેલું સ્વચ્છ પાણી.
- ૧૨ ખહુલેપ - ચોખા વગેરેનું ચીકણું-ઘટ્ટ ઘોવણ.
- ૧૩ સસિકથ - લોટથી ખરડાયેલ હાથ કે વાસણનું ઘોવણ, જેમાં લોટના રજકણો પણ હોય.
- ૧૪ અસિકથ - લોટથી ખરડાયેલ હાથ કે વાસણનું ઘોવણ, જેમાં લોટના રજકણો ન હોય તેવું ગાળેલું ઘોવણ.

(૫) આયખિલ અને નિચી

સૂર્યોદયથી એક પહોર (કે દોઢ પહોર) સુધી નમસ્કાર-

સહિત, મૂઠી-સહિત પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં ચારે પ્રકારના આહારનો એટલે અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમનો નીચેના આગારો-પૂર્વક ત્યાગ કરે છે:—

(૧) અનાભોગ, (૨) સહસાકાર, (૩) પ્રચ્છન્ન-કાલ, (૪) દિગ્મોહ, (૫) સાધુ-વચન, (૬) મહત્તરાકાર, (૭) સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

આયંબિલનું નીચેના આઠ આગારો-પૂર્વક પ્રત્યાખ્યાન કરે છે:—

(૧) અનાભોગ, (૨) સહસાકાર, (૩) લેપાલેપ, (૪) ગૃહસ્થ-સંસૃષ્ટ, (૫) ઉત્ક્રિષ્ટ-વિવેક, (૬) પારિધાપનિકાકાર, (૭) મહત્તરાકાર, (૮) સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

એકાશનનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, અને તેમાં ત્રણે પ્રકારના આહારનો એટલે અશન, ખાદિમ અને સ્વાદિમનો નીચેના આગારો-પૂર્વક ત્યાગ કરે છે:—

(૧) અનાભોગ, (૨) સહસાકાર, (૩) સાગારિકાકાર, (૪) આકુચન-પ્રસારણ, (૫) ગુર્વજ્યુત્યાન, (૬) પારિધાપનિકાકાર, (૭) મહત્તરાકાર, (૮) સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

પાણી-સંબંધી છ આગારો:—(૯) લેપ, (૧૦) અલેપ, (૧૧) અચ્છ, (૧૨) બહુલેપ, (૧૩) સસિક્થ અને (૧૪) અસિક્થ.

(૬) તિવિ(હા)હાર ઉપવાસ

(સૂર્યોદયથી માંડીને બીજા દિવસના) સૂર્યોદય સુધી

ઉપવાસનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં ત્રણે પ્રકારના આહારનો એટલે પાણી સિવાય અશન, ખાદિમ અને સ્વાદિમનો નીચેના આગારો-પૂર્વક ત્યાગ કરે છે:—

(૧) અનાભોગ, (૨) સહસાકાર, (૩) પારિષાપનિકાકાર, (૪) મહત્તરાકાર અને (૫) સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

પાણી — આહારનું એક પહોર (કે દોઢ પહોર) સુધી નમસ્કાર-સહિત, મૂઠી-સહિત નીચેના આગારો-પૂર્વક પ્રત્યાખ્યાન કરે છે:—

(૧) અનાભોગ, (૨) સહસાકાર, (૩) પ્રચ્છન્ન-કાલ, (૪) દિગ્મોહ, (૫) સાધુ-વચન, (૬) મહત્તરાકાર, (૭) સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

પાણીના (આગારો) (૮) લેપ, (૯) અલેપ, (૧૦) અચ્છ, (૧૧) બહુલેપ, (૧૨) સસિકથ અને (૧૩) અસિકથ.

(૭) ચઉવિ(હા)હાર ઉપવાસ

(સૂર્યોદયથી માંડીને ણીજ દિવસના) સૂર્યોદય સુધી ઉપવાસનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં ચારે પ્રકારના આહારનો એટલે અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમનો નીચેના આગારો-પૂર્વક ત્યાગ કરે છે:—

(૧) અનાભોગ, (૨) સહસાકાર, (૩) પારિષાપનિકાકાર, (૪) મહત્તરાકાર અને (૫) સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

(૮) પાણુહાર

દિવસના શેષ ભાગથી સંપૂર્ણ રાત્રિ-પર્યન્ત પાણી-આહારનો નીચેના આગારો-પૂર્વક ત્યાગ કરે છે:—

(૧) અનાસોગ, (૨) સહસાકાર, (૩) મહત્તરાકાર અને (૪) સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

(૯) ચઉવિ(હા)હાર

દિવસના શેષભાગથી સંપૂર્ણ રાત્રિ-પર્યન્તાનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં ચારે પ્રકારના આહારો એટલે અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમનો નીચેના આગારો-પૂર્વક ત્યાગ કરે છે:—

(૧) અનાસોગ, (૨) સહસાકાર, (૩) મહત્તરાકાર, (૪) સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

(૧૦) તિવિ(હા)હાર

દિવસના શેષ ભાગથી સંપૂર્ણ રાત્રિ-પર્યન્તાનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં ત્રણ પ્રકારના આહારનો એટલે અશન, ખાદિમ અને સ્વાદિમનો નીચેના આગારો-પૂર્વક ત્યાગ કરે છે:—

(૧) અનાસોગ, (૨) સહસાકાર, (૩) મહત્તરાકાર, (૪) સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

(૧૧) દુવિ(હા)હાર

દિવસના શેષ ભાગથી સંપૂર્ણ રાત્રિ-પર્યન્તાનું પ્રત્યાખ્યાન

કરે છે. તેમાં જન્મે પ્રકારના આહારનો એટલો અશન અને ખાદ્યમનો નીચેના આગારો-પૂર્વક ત્યાગ કરવામાં આવે છે:—

(૧) અનાભોગ, (૨) સહસાકાર, (૩) મહત્તરાકાર, અને (૪) સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

(૧૨) દેશાવકાશિક

દેશથી સંક્ષેપ કરેલી ઉપભોગ અને પરિભોગની વસ્તુઓ-નું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, અને તેનો નીચેના આગારો-પૂર્વક ત્યાગ કરે છે:—

(૧) અનાભોગ, (૨) સહસાકાર, (૩) મહત્તરાકાર અને (૪) સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

સમત્વની સિદ્ધિ માટે શ્રદ્ધા, વિનય, આત્મ-નિરીક્ષણ અને ધ્યાન જેમ ઉપયોગી છે, તેમ પ્રત્યાખ્યાન પણ અતિ ઉપયોગી છે, કારણ કે તેનાથી આસવ-દ્વારોનો નિરોધ થાય છે. શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૯મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે— “પચ્ચક્ષાણેણ મંતે! જીવે કિં જળયઈ? પચ્ચક્ષાણેણ આસવદારાઈ નિરુમઈ ॥ ૧૩ ॥” “(પ્રશ્ન-) ‘હે ભગવન્! પ્રત્યાખ્યાનથી જીવ શું ઉત્પન્ન કરે છે?’ (ઉત્તર-) ‘પ્રત્યાખ્યાનથી જીવ આસવ-દ્વારોનો નિરોધ કરે છે.’ શ્રીભગવતીસૂત્રના બીજા શતકના પાંચમા ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે કે— ‘સે મંતે! વિજ્ઞાણં કિંફલે?’ ‘હે ભગવન્! વિજ્ઞાનનું—વિશેષ જાણવાનું ફલ શું?’ (ઉ૦) ‘પચ્ચક્ષાણ-ફલે.’ “હે ગૌતમ! તેનું ફલ પ્રત્યાખ્યાન છે.”

(પ્ર.) સે જં મંતે ! પચ્ચક્ષણં કિં-ફલે ? ' હે ભગવન્ ! તે પ્રત્યાખ્યાનનું ફળ શું ? ' (ઉ.) ' સંજમફલે ' ' હે ગૌતમ ! તેનું ફલ સંયમ છે. ' આવસ્યક-નિર્થુક્તિમાં કહ્યું છે કે :—

“ પચ્ચક્ષણમિણં સેવિઙ્ગ માવેણ જિણવરુદિટ્ઠં ।

પત્તા અણંતજીવા, સાસયસુક્ખં લહ્ઠું મોવ્વલં ॥ ૧૬૨૧ ॥ ”

“ શ્રીજિનેશ્વરોએ કહેલા આ પ્રત્યાખ્યાનનું સેવન કરીને અનંત જીવો શાશ્વત સુખવાળા મોક્ષને શીઘ્ર પામ્યા છે. ”

પ્રત્યાખ્યાન એટલે અવિરતિનો ત્યાગ અને વિરતિ-શુષ્ણની ધારણા. તેને શાસ્ત્રોમાં નિયમ, અભિગ્રહ, વિરમણ, વ્રત, વિરતિ, આત્મવદ્વાર-નિરોધ, નિવૃત્તિ, ચારિત્ર-ધર્મ વગેરે શબ્દોથી પણ ઓળખવામાં આવ્યું છે.

પ્રત્યાખ્યાનના મૂળ લેહો બે છે : મૂલશુષ્ણ-પ્રત્યાખ્યાન અને ઉત્તરશુષ્ણ-પ્રત્યાખ્યાન. તે દરેકના પણ સર્વ અને દેશથી બે બે પ્રકારો છે, એટલે પ્રત્યાખ્યાન કુલ ચાર પ્રકારનાં બને છે : (૧) મૂલશુષ્ણ-પ્રત્યાખ્યાન, (૨) દેશ મૂલશુષ્ણ-પ્રત્યાખ્યાન, (૩) સર્વ ઉત્તરશુષ્ણ-પ્રત્યાખ્યાન અને (૪) દેશ ઉત્તરશુષ્ણ-પ્રત્યાખ્યાન. તેમાં સર્વ ઉત્તરશુષ્ણ-પ્રત્યાખ્યાનના દસ પ્રકારો છે : આગત, અતિકાન્ત, કાલિ-અહિત, નિયન્ત્રિત, આકાર, અનકાર, કૃત-પરિમાણ, નિરવગ્રેષ, સંકેત અને અદ્વા. આ પ્રત્યાખ્યાનો પૈકી સંયમની તાલીમ માટે સંકેત અને અદ્વા પ્રત્યાખ્યાનો વિશેષ ઉપયોગી છે અને તેમાં પણ

અદ્વા-પ્રત્યાખ્યાનની મુખ્યતા છે. આ અદ્વા-પ્રત્યાખ્યાનો દસ પ્રત્યાખ્યાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને તે જ અહીં પ્રસ્તુત છે.

દસ પ્રત્યાખ્યાનોમાં વહેલું પ્રત્યાખ્યાન ‘નમસ્કાર-સહિત’ એટલે નમુસ્કારસહિય-નમુસ્કારસી-નવકારસીનું છે કે જેનો સમય સૂર્યોદયથી લઈને બે ઘડી પર્યંતનો છે. આ સમય દરમિયાન અશન, પાન, ખાદિમ કે સ્વાદિમ એ ચાર પ્રકારના આહારો પૈકી એક પણ આહાર કરવાનો નથી. આ પ્રત્યાખ્યાનમાં અનાભોગ અને સહસાકાર એ બે આગારો રાખવામાં આવે છે* એટલે કોઈ વસ્તુનો અન્નભુમાં ઉપયોગ થઈ જાય કે અચાનક મુખમાં પેસી જાય તો તેથી પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થતો નથી. આ પ્રત્યાખ્યાન ધરાધર સમયસર પારવું જોઈએ, પરંતુ કોઈ કારણસર તેમ ન બની શક્યું તો વ્રતમાં અવ્યવસ્થા થાય, એટલે તેમાં મૂઠસીનું પ્રત્યાખ્યાન પણ કરવામાં આવે છે અને તેમાં અનાભોગ તથા સહસાકાર એ બે આગારો ઉપરાંત મહત્તરાકાર અને સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકારની પણ છૂટ રાખવામાં આવે છે, એટલે ગુરુ, સંઘના વડા વગેરે મોટાના કહેવાથી કદાચ પ્રત્યાખ્યાન વહેલું પારવું પડે કે રોગાદિકથી તીવ્ર અશાંતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય, તે શાંત કરવા માટે સમય કરતાં વહેલું પારવું પડે તો પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થતો નથી.

* સૂત્રે ડગ્ગણ નમોક્કાર-સહિતં પચ્ચક્ખાતિ ચડવ્વિંહં પિ આહારં અસણં પાણં સ્વાહમં સાહમં, અણ્ણતથ અણાભોગેણ સહસાગારેણ વોસિરહ્ । (આવશ્યક-સૂત્ર, અધ્યયન છઠું)

પોરિસી અને સાર્દૂપોરિસી (દોઢ પોરિસી)નાં પ્રત્યાખ્યાનમાં સૂર્યોદયથી માંડીને એક પોરિસી સુધી કે દોઢ પોરિસી સુધી ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવામાં અનાભોગ, સહસાકાર, મહત્તરાકાર અને સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર એ ચાર આકાર-આગાર ઉપરાંત પ્રચ્છન્ન-કાલ, દિગ્મોહ અને સાધુવચન એ ત્રણ આગારોની વધારે છૂટ રાખવામાં આવે છે, જેથી કેટલો સમય થયો છે, તેની ખબર ન પડે, અથવા દિશાનો ભ્રમ થાય કે ‘ઉઘાડા પોરિસી’ એવાં સાધુનાં વચનો સાંભળીને પોરિસી કઢાચ વહેલી પારી દેવાય, તો પણ પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થાય નહિ. સાર્દૂ-પોરિસી, પુરિમદ્દુ(જે પોરિસી) અને અવદ્દુ(ત્રણ પોરિસી)માં પણ આગારોની સંખ્યા સાતની જ હોય છે,

એગાસણ, બિયાસણ અને એગલઠાણનાં પ્રત્યાખ્યાનો લગભગ સરખાં જ હોય છે, તેમાં ફેર માત્ર એટલો જ હોય છે કે બિયાસણનાં પ્રત્યાખ્યાનમાં એગાસણને બદલે બિયાસણ બોલવામાં આવે છે અને એગલઠાણના પ્રત્યાખ્યાનમાં એગાસણની જગાએ એગલઠાણ શબ્દ બોલવામાં આવે છે તથા એગલઠાણનાં પ્રત્યાખ્યાનમાં ‘આઉંટણ-પસારણ’ નામનો આગાર બોલવામાં આવતો નથી.

આ પ્રત્યાખ્યાનમાં જની શકે તો સાર્દૂ-પોરિસી (દોઢ પોરિસી) અને ન જની શકે તો પોરિસી કરવાનું આવશ્યક હોય છે, તેથી પહેલું પ્રત્યાખ્યાન તેનું કરવામાં આવે છે. વળી આ પ્રત્યાખ્યાનમાં જની શકે તેટલી વિદ્યુતિનો ત્યાગ કરવામાં

આવે તે ઇષ્ટ મનાય છે, તેથી પોરિસીના પ્રત્યાખ્યાન પછી વિકૃતિનું પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે અને તેમાં અનાલોગ,^૧ સહસાકાર,^૨ લેપાલેપ,^૩ ગૃહસ્થ-સંસૃષ્ટ,^૪ ઉત્તિક્ષિપ્ત-વિવેક,^૫ પ્રતીત્ય-અક્ષિત,^૬ પારિષાપનિકાકાર,^૭ મહત્તરાકાર^૮ અને સર્વ-સમાધિ-પ્રત્યયાકાર^૯—એ નવ આગારો રાખવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાંના લેપાલેપ, ગૃહસ્થ-સંસૃષ્ટ, ઉત્તિક્ષિપ્ત-વિવેક, પ્રતીત્ય-અક્ષિત અને પારિષાપનિકાકાર—એ પાંચ આગારો સાધુઓને માટે જ સમજવાના છે. અહીં તેનું ઉચ્ચારણ પ્રત્યાખ્યાનની અખંડતા જળવાઈ રહે તે માટે જ કરવામાં આવે છે, એટલે વિકૃતિ અંગે શ્રાવકને ખાટીના ચાર આગારો રહે છે.

આ બે પ્રત્યાખ્યાન લીધા પછી એગાસણ, બિયાસણ કે એગલઠાણનું પ્રત્યાખ્યાન લેવાય છે, જેમાં અનાલોગ, સહસાકાર, સાગારિકાકાર, આકુંચન-પ્રસારણ, ગુરુ-અભ્યુત્થાન, પારિષાપનિકાકાર, મહત્તરાકાર અને સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર એ આઠ આગારો તથા પાણીને લગતાં લેપ, અલેપ, અચ્ચ, બહુલેપ, સસિકથ અને અસિકથ એ છ વિશેષ આગારો મળીને ચૌદ આગારોની છૂટ રખાય છે. આ પ્રત્યાખ્યાનવાળાએ સાયંકાળે પાણીનો ત્યાગ કરવા માટે પાણુહારનું પ્રત્યાખ્યાન કરવું આવશ્યક છે.

આયંબિલનું પ્રત્યાખ્યાન દરેક રીતે એગાસણાદિના પ્રત્યાખ્યાન જેવું છે, માત્ર તેમાં વિકૃતિનો ત્યાગ ફરજિયાત છે અને તેના (વિકૃતિના) નવ આગારો પૈકી પ્રતીત્ય-અક્ષિત સિવાય આઠ આગારોની છૂટ રાખવામાં આવે છે. આ પ્રત્યા-

ખ્યાન રસને દ્રિય પર કાળૂ મેળવવાનો અમોઘ ઉપાય છે. શ્રી નવપદ્મજી ત્રિય તથા આસોની ઓળીમાં આ તપનો વિશિષ્ટ વિધિ-પૂર્વક આશ્રય લેવામાં આવે છે. તેનો વધારે વિકાસ વર્દ્ધમાનતપની ઓળી દ્વારા થાય છે.

આ પ્રત્યાખ્યાનમાં સાંજે પાણુહારનું પ્રત્યાખ્યાન કરવાનું આવશ્યક છે.

ઉપવાસનું પ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારે લેવાય છે: એક તિવિહાહાર ઉપવાસનું અને બીજું ચતુર્વિહાહાર ઉપવાસનું. તેમાં તિવિહાહાર ઉપવાસ એક કરતાં વધારે કરવો હોય તો અખભત્તર્ફની જગાએ છર્ફભત્ત, અર્દ્ધભત્ત વગેરે શુદ્ધ ઓલવામાં આવે છે. આ પ્રત્યાખ્યાનમાં પાણી ત્રિવાય ત્રણ આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તથા એક પોરિસી કે દાઢ પોરિસી સુધી પાણીનો પણ ત્યાગ કરવામાં આવે છે, જેથી પ્રત્યાખ્યાનની રચના તે પ્રકારે થયેલી છે. તેમાં પ્રથમ તિવિહાહાર ઉપવાસને લગતા અનાભોગ, સહસાકાર, પાણીના લેપ, અલેપ, મહત્તરાકાર અને સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર આગારો રાખવામાં આવે છે પોરિસી સુધી પાણુહારનું મુખ આવે છે, જેમાં અનાભોગ, સ મોહ, સાધુ-વચન, મહત્તરાકાર, પાણીના લેપ, અલેપ, અ મળી કુલ તેર આગારો પ્રત્યાખ્યાનમાં સાંજે પાણુ

ચઉવિ(હા)હાર ઉપવાસનું પ્રત્યાખ્યાન ઘણું ટૂંકું હોય છે અને તેમાં માત્ર અનાલોગ, સહસાકાર, પારિષાપનિકાકાર, મહત્તરાકાર અને સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર, એ પાંચ આગારો જ રાખવામાં આવે છે.

દ્વિવસચરિમ એટલે સાયંકાળનાં પ્રત્યાખ્યાનમાં પાણુહાર, ચઉવિહાહાર, તિવિહાહાર, દ્વિવિહાહાર અને દેશાવકાશિકર્તા પ્રત્યાખ્યાનો મુખ્ય હોય છે. તેમાં પાણુહારનું પ્રત્યાખ્યાન એગાસણ, ણિયાસણ, એગલહાણ કે આયંણિલ કરનારને લેવાનું હોય છે, કે જેમાં અનાલોગ, સહસાકાર, મહત્તરાકાર અને સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર એ ચાર આગારોની છૂટ રખાય છે. ચારે આહારનો ત્યાગ કરનાર ચઉવિહાહારનું, પાણી સિવાય ત્રણ આહારનો ત્યાગ કરનાર તિવિહાહારનું, અશન તથા ખાદિમ એ બે આહારનો ત્યાગ કરનાર દ્વિવિહાહારનું અને સવારે ચૌદ નિયમો ધાર્યા હોય તે વધારે સંક્ષેપ કરવા દેશાવકાશિકર્તાનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. આ બધાં પ્રત્યાખ્યાનોમાં પાણુહારની જેમ ચાર આગારોની જ છૂટ હોય છે.

પ્રત્યાખ્યાનથી મનની મક્કમતા કેળવાય છે, ત્યાગની તાલીમ મળે છે, ચારિત્રગુણની ધારણા થાય છે, આસ્ત્રવનો નિરોધ થાય છે, તૃષ્ણાનો છેદ થાય છે, અતુલ ઉપશમગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અનુક્રમે સર્વસંવરની સિદ્ધિ થતાં અણાહારી પદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તેનું યથાશક્તિ અનુસરણ પ્રત્યેક મુમુક્ષુને આવશ્યક છે.

છ શુદ્ધિપૂર્વક થયેલું પ્રત્યાખ્યાન વિશેષ ફલ આપે છે. તે આ રીતે:—

- (૧) રૂપર્શના — ઉચિત-કાલે વિધિ-પૂર્વક પ્રત્યાખ્યાન લેવું.
- (૨) પાલના — પ્રત્યાખ્યાનનો હેતુ ખ્યાલમાં રાખી તે પ્રમાણે વર્તવું.
- (૩) શોભના — પ્રત્યાખ્યાન પારતાં પહેલાં અતિથિ-સંવિભાગ કરવો.
- (૪) તીરણા — પ્રત્યાખ્યાનનો સમય પૂરો થવા છતાં ધૈર્ય રાખીને તેથી થોડો અધિક સમય જવા દેવો.
- (૫) કીર્તના — પ્રત્યાખ્યાન પૂરું થયે તેનું ઉત્સાહ-પૂર્વક સ્મરણ કરવું.
- (૬) આરાધના — કર્મક્ષયનો હેતુ ધ્યાનમાં રાખીને પ્રત્યાખ્યાન કરવું.

પ્રત્યાખ્યાનસૂત્રો પર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ નિયુક્તિ રચી છે, તેના પર શ્રીજિનદાસમહત્તરે ચૂંટી રચેલી છે, તેના પર શ્રીહંરિભદ્રસૂરિએ ટીકા રચેલી છે. તે ઉપરાંત શ્રીયશોદેવ-સૂરિએ ‘પ્રત્યાખ્યાન-સ્વરૂપ,’ શ્રીશાલિભદ્રસૂરિએ ‘પ્રત્યાખ્યાન-વિચારણામૃત,’ શ્રીજયચંદ્રસૂરિએ ‘પ્રત્યાખ્યાનસ્થાન-વિવરણ,’ શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ ‘પ્રત્યાખ્યાન-ભાષ્ય,’ શ્રીસોમ-

સુંદરસૂરિએ ‘પ્રત્યાખ્યાન-લાખ્ય-અવચૂરિ,’ તથા શ્રીજ્ઞાન-
વિમલસૂરિએ ‘પ્રત્યાખ્યાનલાખ્ય-ટીકા’ રચેલી છે. આ વિષય
પર ખીણ પણ અનેક નાની-મોટી કૃતિઓ રચાયેલી છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રોનું આધાર-સ્થાન આવશ્યકસૂત્રનું છકું અધ્યયન છે.

५१ श्रीवर्धमानजिन-स्तुतिः ।

‘स्नातस्या-’ स्तुति

(१) भूषणः

(शाङ्खलविडीडित)

स्नातस्याप्रतिमस्य मेरुशिखरे शच्या विभोः शैशवे,
रूपालोकन-विस्मयाहत-रस-भ्रान्त्या भ्रमच्चक्षुषा ।
उन्मृष्टं नयन-प्रभा-धवलितं क्षीरोदकाशङ्कया,
वक्त्रं यस्य पुनः पुनः स जयति श्रीवर्धमानो जिनः ॥ १ ॥

हंसांसाहत-पद्मरेणु-कपिश-क्षीरार्णवाम्भोभृतैः,
कुम्भैरप्सरसां पयोधर-भर-प्रस्पृद्धिभिः काञ्चनैः ।
येषां मन्दर-रत्नशैल-शिखरे जन्माभिषेकः कृतः,
सर्वैः सर्व-सुरासुरेश्वरगणैस्तेषां नतोऽहं क्रमान् ॥ २ ॥

(स्रग्धरा)

अर्हद्वक्त्र-प्रसूतं गणधरः-रचितं द्वादशाङ्गं विशालं,
चित्रं बह्वर्थ-युक्तं मुनिगण-वृषभैर्धारितं बुद्धिमद्भिः ।
मोक्षाग्र-द्वारभूतं व्रत-चरण-फलं ज्ञेय-भाव-प्रदीपं,
भक्त्या नित्यं प्रपद्ये श्रुतमहमाखिलं सर्वलोकैकसारम् ॥ ३ ॥

નિષ્પન્ક-વ્યોમ-નીલ-દ્યુતિમલસ-દૃશં બાલચન્દ્રામ-દંટું
મત્તં ઘણ્ટારવેણ પ્રસૂત-મદજલં પૂરયન્તં સમન્તાત્ ।
આરૂઢો દિવ્યનાગં વિચરતિ ગગને કામદઃ કામરૂપી,
યક્ષઃ સર્વાનુભૂતિર્દિશતુ મમ સદા સર્વકાર્યેષુ સિદ્ધિમ્ ॥ ૪ ॥

(૨) અન્વય

(મૂલપાઠ સંસ્કૃતમાં છે, તેથી તેની છાયા આપેલી નથી;
પરંતુ સમજવામાં સરળતા પડે તેથી અન્વય આપેલો છે).

શૈશવે મેરુશિખરે સ્નાતસ્ય અપ્રતિમસ્ય વિમોઃ
રૂપાલોકન-વિસ્મયાહત-રસ-ભ્રાન્ત્યા ભ્રમત્-ચક્ષુષા શચ્યા,
ક્ષીરોદકાશઙ્કયા यस્ય નયન-પ્રભા-ધવલિતં વક્ત્રં
પુનઃ પુનઃ ઉન્મૃષ્ટમ્, સઃ શ્રીવર્ધમાનઃ જિનઃ જયતિ ॥ ૧ ॥

મન્દર-રત્નૈશલ-શિખરે સર્વૈઃ સર્વ-સુરાસુરેશ્વરગણૈઃ
હંસાંસાહત-પદ્મ-રેણુ-કપિશ-ક્ષીરાર્ણવામ્ભો-ભૃતૈઃ
અપ્સરસાં પયોધરભર-પ્રસ્પર્દિભિઃ કાચ્ચનૈઃ કુમ્ભૈઃ
યેષાં જન્માભિષેકઃ કૃતઃ, તેષાં ક્રમાન્ અહં નતઃ ॥ ૨ ॥

અર્હદ્-વક્ત્ર-પ્રસૂતં ગણધર-રચિતં દ્વાદશાઙ્ગં વિશાલં
ચિત્રં, બહુ-અર્થયુક્તં બુદ્ધિમદ્ધિઃ મુનિગણ-વૃષભૈઃ ધારિતં
મોક્ષાગ્રદ્વારભૂતં વ્રત-ચરણ-ફલં જ્ઞેય-ભાવ-પ્રદીપં
સર્વલોકૈકસારમ્ અખિલં શ્રુતમ્ અહં નિત્યં ભક્ત્યા પ્રપદ્યે ॥ ૩ ॥

નિષ્પન્ક-વ્યોમ-નીલદ્યુતિમ્ અલસ-દૃશં બાલચન્દ્રામ-દંટું
ઘણ્ટા-રવેણ મત્તં પ્રસૂત-મદજલં સમન્તાત્ પૂરયન્તં
દિવ્યનાગમ્ આરૂઢઃ કામદઃ કામરૂપી સર્વાનુભૂતિઃ યક્ષઃ,
ગગને વિચરતિ (સઃ) સર્વકાર્યેષુ સદા સિદ્ધિં દિશતુ ॥ ૪ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

(અન્વય પ્રમાણે કરાયેલી છે.)

ખાલ્યકાળમાં મેરુ-શિખર ઉપર જન્માભિષેક કરાયેલા અપ્રતિમ વિભુના રૂપનું નિરીક્ષણ કરતાં, વિસ્મય વડે પ્રાપ્ત થયેલા રસની ભ્રાંતિથી ચંચળ ચક્ષુવાળી ઇંદ્રાણીએ, ક્ષીર-સમુદ્રના પાણીની શંકાથી, જેમનાં નેત્રની કાંતિથી ઘોળા થયેલાં મુખને ફરી ફરીને લૂછ્યું, તે શ્રીવર્ધમાન જિન જય પામે છે. ૧.

મંદર-પર્વતના રત્નશૈલ-શિખર ઉપર સર્વ કાળના સર્વ સુરેન્દ્ર-અસુરેન્દ્રોના સમૂહોવડે હંસની પાંખોથી ઉડાડેલી કમળની રજવડે પીળા વર્ણવાળા થયેલા, ક્ષીરસાગરના જળથી ભરેલા (અને) અપ્સરાઓના સ્તન-સમૂહની સ્પર્ધા કરનારા મુવર્ણના ઘડાઓ વડે જેમનો જન્માભિષેક કરાયેલો છે, તેમના ચરણોને હું નમેલો છું. ૨.

અર્હતના મુખમાંથી નીકળેલ, ગણધર-રચિત, દ્વાદશ-અંગરૂપ, વિશાલ, ચિત્ર, બહુઅર્થથી સુક્ત, બુદ્ધિવાળા મુનિ-ગણોએ ધારણ કરેલ, મોક્ષના મુખ્ય દાર-સમું, વ્રત અને ચારિત્રના ફળવાળું, જ્ઞેય ભાવોને (પ્રદર્શિત કરવામાં) પ્રદીપ સમાન, સર્વ લોકમાં અદ્વિતીય એવા અખિલ શ્રુતને હું ભક્તિથી નિત્ય સ્વીકારું (આશ્રય લઉં) છું. ૩.

વાદળ-રહિત આકાશના જેવી નીલ કાંતિવાળા, આળસુ દૃષ્ટિવાળા, ખાલ ચંદ્રના જેવી દાઢવાળા, ઘંટાનાદથી મત્ત, (અને) પ્રસરતા મદજળને ચારે તરફ પૂરતા (એવા) દિવ્ય

હાથી પર આરૂઠ થયેલો કામદ અને કામરૂપી સર્વાનુભૂતિ યક્ષ ગગનમાં વિચરે છે, (તે) મારાં સર્વ કાર્યોમાં સદા સિદ્ધિ આપેા. ૪.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

[અન્વય પ્રમાણે શબ્દોનો ક્રમ રાખેલો છે.]

શૈશવે - બાલ્યાવસ્થામાં, બાળપણમાં.

‘શિશોઃ ભાવઃ-શૈશવમ્’-‘શિશુનો ભાવ તે શૈશવ.’
શિશુ - બાળક, ભાવ - અવસ્થા. શૈશવે - બાલ્યાવસ્થામાં,
બાળપણમાં.

મેરુ-શિખરે - મેરુ પર્વતના શિખર ઉપર.

મેરુનું શિખર તે મેરુશિખર. મેરુ - પર્વતવિશેષ. તે લોકના મધ્ય ભાગમાં આવેલો છે અને એક લાખ યોજન ઊંચો છે.

સ્નાતસ્ય - સ્નાન કરાયેલાના. જન્માભિષેક કરાયેલાના.

સ્ના - સ્નાન કરવું, નાંહવું, તેના પરથી સ્નાત - સ્નાન કરાયેલો. તેના - સ્નાતસ્ય. સ્નાન - અભિષેક. અહીં જન્મ-પ્રસંગનું વિશિષ્ટ સ્નાન છે, તેથી જન્માભિષેક કરાયેલાના.

અપ્રતિમસ્ય - અનુપમના, અજોડના, શ્રેષ્ઠના.

ન પ્રતિમા જેની તે અપ્રતિમ. પ્રતિમા - ઉપમા. જેને કોઈની ઉપમા આપી શકાય નહિ તે અપ્રતિમ, અજોડ, શ્રેષ્ઠ.

વિમ્બોઃ - અર્ધદેવનું.

‘વિમાતિ. પરમૈશ્વર્યેણ શોભત ઇતિ વિમુઃ।’—‘જે પરમ
ઐશ્વર્યથી. શોભે છે તે વિભુ’ . અથવા વિભવતિ કર્મોન્મૂલને
સમર્થો ભવતીતિ વિમુઃ।’—‘જે કર્મનું ઉન્મૂલન કરવામાં સમર્થ
છે, તે વિભુ - અહર્દેવ.’

રૂપાલોકન-વિસ્મયાદ્યત-રસ-ભ્રાન્ત્યા - સૌંદર્યનું અવ-
લોકન કરતાં ઉત્પન્ન થયેલાં વિસ્મયમાંથી પ્રકટેલા અદ્ભુત
રસના ભ્રમવાળી (વડે).

રૂપનું આલોકન તે રૂપાલોકન, તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલો
વિસ્મય તે રૂપાલોકન-વિસ્મય, તેનાથી આદ્યત એવો રસ તે રૂપા-
લોકનવિસ્મયાદ્યતરસ. તેનાથી થયેલી ભ્રાન્તિવાળી તે રૂપા-
લોકનવિસ્મયાદ્યતરસભ્રાન્તિ, તેના વડે-રૂપાલોકન-વિસ્મયાદ્યતરસ-
ભ્રાન્ત્યા. રૂપ - સૌંદર્ય. આલોકન - અવલોકન. વિસ્મય -
આશ્ચર્ય. આદ્યત - આવેલો, ઉત્પન્ન થયેલો, પ્રકટેલો. રસ -
ઉત્કટ ભાવ, લાગણીનું સંવેદન. ભ્રાન્તિ - ભ્રમ, મોહ, એક
વસ્તુને બદલે બીજી વસ્તુ માની લેવી તે. આ વાક્યનો
સ્પષ્ટાર્થ એ છે કે સૌંદર્યનું અવલોકન કરતાં વિસ્મય ઉત્પન્ન
થાય છે, વિસ્મય ઉત્પન્ન થતાં અદ્ભુત રસ પ્રકટે છે અને
અદ્ભુત રસમાંથી ભ્રાન્તિ થાય છે,* તેના વડે.

વિસ્મય એક પ્રકારનો સ્થાયિભાવ છે. તે માટે અલંકાર-
મહોદધિના તૃતીય તરંગમાં કહ્યું છે કે:-

* સ્તંભ, સ્વેદ, રોમાંચ, ગદ્ગદ સ્વર, સંભ્રમ, નેત્ર-વિકાસ વગેરે
અદ્ભુતરસના અનુભાવો છે.

“રતિર્હાસશ્ચ શોકશ્ચ, ક્રોધોત્સાહ-ભયાનિ ચ ।

જુગુપ્સા-વિસ્મય-શમાઃ, સ્થાયિભાવાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૨૧ ॥”

“રતિ, હાસ્ય, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, જુગુપ્સા, વિસ્મય અને શમ આ નવ સ્થાયિભાવો છે.”

વિસ્મયનો ઉદ્દેશ થતાં અદ્ભુત રસ ઉત્પન્ન થાય છે. તે માટે ઉપર્યુક્ત ગ્રંથના તૃતીય તરંગમાં કહ્યું છે કે:-

“દિવ્યરૂપાવલોકાદિ-સ્મેરો હર્ષાઘ્નલઙ્કૃતઃ ।

દૂરં નેત્રવિકાસાદિ-કારણં વિસ્મયોઽદ્ભુતઃ ॥ ૨૨ ॥”

“દિવ્ય રૂપનાં અવલોકન વગેરે દ્વારા વિકસેલો, હર્ષાઘ્નિથી અલંકૃત અને ઘણા નેત્ર-વિકાસ, રોમાંચ વગેરેનું કારણ એવો વિસ્મય નામનો સ્થાયિભાવ અદ્ભુત રસ(માં પરિણમે) છે.

આ અદ્ભુત રસ નાટ્યકારોએ માનેલા સુપ્રસિદ્ધ નવ રસો પૈકીનો એક રસ છે. કહ્યું છે કે-

“શૃંગાર-હાસ્ય-કરુણાઃ, રૌદ્ર-વીર-ભયાનકાઃ ।

વીમત્સાદ્ભુત-શાન્તાશ્ચ, નવ નાટ્યે રસા અમી ॥ ૨૩ ॥”

—અલંકારમહોદધિ; તૃતીય તરંગ.

“શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત અને શાંત, આ નવ રસો નાટ્યશાસ્ત્રમાં (માનેલા) છે.”

આ રીતે રૂપાલોકનવિસ્મયાદિતરસમ્પ્રાપ્તિનો અર્થ ‘સૌંદર્યનું

અવલોકન કરતાં ઉત્પન્ન થયેલા વિસ્મયમાંથી પ્રકટેલા અદ્ભુત રસની બ્રાન્તિ (વાળી) વડે’ એવો થાય છે.

ભ્રમચ્ચક્ષુષા - ભ્રમતાં ચક્ષુવાળી, (વડે). ચંચળ નેત્રો-વાળી (વડે).

ભ્રમત્ એવું ચક્ષુઃ છે જેનું તે ભ્રમચ્ચક્ષુઃ, તેના વડે—ભ્રમચ્ચક્ષુષા. ભ્રમત્ - ભ્રમતી, ફરતી, ચંચળ, સ્થિર નહિ તેવી. ચક્ષુષ્ - આંખ, નેત્ર.

શચ્યા - ઇંદ્રાણી વડે.

‘શચતે-મધુરં વક્તીતિ શચી’—‘મીઠું બોલનારી તે શચી.’ એ ઇંદ્રાણીનું અપરનામ છે. ‘પ્રિયા શચીન્દ્રાણી પૌલોમી જય-વાહિની’. (અ. ચિં. ૨. ૮૯).

ક્ષીરોદકાશઙ્કયા - ક્ષીરોદકની શંકાથી. ક્ષીરસમુદ્રનાં જળ તો નથી? એવી શંકાથી.

ક્ષીરોદકની આશંકા તે ક્ષીરોદકાશંકા, તેના વડે—ક્ષીરોદકાશંકયા. ક્ષીરોદક - ક્ષીરસમુદ્રનું પાણી. ચોથા ક્ષીરવરદ્વીપ પછી આવેલા સમુદ્રને ક્ષીરસમુદ્ર કહે છે. તેનું પાણી રંગ અને સ્વાદમાં ક્ષીર જેવું હોય છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવના સ્નાત્ર-પ્રસંગે દેવો તે જળને લઈ આવે છે અને તેનો અલિપેકમાં ખાસ ઉપયોગ કરે છે. આ પ્રસંગનું વિસ્તૃત વર્ણન હવાહવા-લિંગમસૂત્રની ત્રીજી પ્રતિપત્તિમાં કરેલું છે.

યસ્ય - જેનું.

નયન-પ્રમા-ધવલિતં - નેત્રની કાંતિથી ધોળું થયેલું.

નયનની પ્રમા તે નયન-પ્રમા, તેના વડે ધવલિત તે નયન-પ્રમા-ધવલિત. નયન-નેત્ર. પ્રમા-કાંતિ. ધવલિત - ધોળું થયેલું. નેત્રની કાંતિથી ધોળું થયેલું.

વક્ત્રં - મુખને.

પુનઃ પુનઃ - ફરી ફરીને, વારંવાર.

ઉન્મૃષ્ટં - લૂછી નાખેલું.

ઉત્ ઉપસર્ગવાળા મૃજ્ ધાતુને ભૂત અર્થમાં ક્ત પ્રત્યય આવવાથી ઉન્મૃષ્ટ રૂપ બનેલું છે. મૃજ્ - સ્નાન કરવું. ઉન્મૃજ્ - લૂછી નાખવું. ઉન્મૃષ્ટ - લૂછી નાખેલું.

સઃ - તે.

શ્રીવર્દ્ધમાનઃ જિનઃ - શ્રીમહાવીર પ્રભુ.

જયતિ - જય પામે છે.

મન્દર-રત્નશૈલ-શિખરે - મેરુ પર્વતના રત્નશૈલનામા શિખર ઉપર.

મન્દરનો રત્નશૈલ તે મન્દર-રત્નશૈલ, તેનું શિખર તે મન્દર-રત્નશૈલ-શિખર, તેના ઉપર તે મન્દર-રત્નશૈલ-શિખરે. મન્દર-મેરુ-પર્વત. શ્રીજંબૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞાસિમાં મન્દરપર્વતનાં સોળ નામો દર્શાવેલાં છે, તે આ રીતે:-

“મન્દર મેરુ મળોરમ, સુદંસણ સયંપમે ય ગિરિરાયા ।

રયણોચ્ચણ, સિલોચ્ચય, મજ્જે લોગસ્સ નામી ય ॥ ૧ ॥

અછે ય સૂરિયાવત્તે, સૂરિયાવરણે ઇય ।

ઉત્તમે ય દિસાઈ ય, વડિસે ઇય સોલસે ॥ ૨ ॥ ”

“ (૧) મન્દર, (૨) મેરુ, (૩) મનોરમ, (૪) મુદશન, (૫) સ્વયંબ્રહ્મ, (૬) ગિરિરાજ, (૭) રત્નોચ્ચય, (૮) શિલોચ્ચય, (૯) લોક-મધ્ય, (૧૦) લોક-નાભિ, (૧૧) અચ્છ, (૧૨) સૂર્યાવર્ત, (૧૩) સૂર્યાવરણ, (૧૪) ઉત્તમ, (૧૫) દિશાદિ અને (૧૬) અવતંસક. ”

પદ્યોપમ આયુધવાળા મન્દરદેવતા નિવાસને લીધે તે મન્દર કહેવાય છે.

રત્નશૈલ – રત્નની મુખ્યતાવાળો શૈલ. તે નામનો મેરુ પર્વતનો એક ભાગ.

શિખરે – શિખર ઉપર.

મન્દર પર્વતના ત્રણ કાંડો છે. તેમાં પહેલો કાંડ સહસ્ર યોજનનો છે, જે માટી, પથ્થર, વજ્ર અને રેતીનો બનેલો છે; બીજો કાંડ તેસઠ હજાર યોજનનો છે, જે અંકરત્ન, સ્ફટિક-રત્ન, સુવર્ણ અને રૂપાનો બનેલો છે; અને ત્રીજો કાંડ છત્રીસ હજાર યોજનનો છે, જે રક્તસુવર્ણનો બનેલો છે. આ ત્રીજા કાંડમાં પંડક નામનું વન આવેલું છે. તેની મધ્યમાં ચાલીસ યોજનની એક શૈલશિખા આવેલી છે, જે મન્દર-ચૂલિકા કહેવાય છે. આ આખી ચૂલિકા વૈદ્યરત્નની બનેલી હોવાથી રત્નશૈલ કહેવાય છે. તેના ઉપર એક સિંહાસન છે, જ્યાં ઇંદ્ર બેસીને શ્રીજિનેશ્વર દેવને ખોળામાં લે છે અને પછી તેમનો સ્નાત્ન-અભિષેક કરે છે.

સર્વેઃ - સર્વ વડે.

‘ સર્વ ’ વિશેષણ અહીં દેવની સર્વ નિકાયો માટે સમજવાનું છે. તે ચાર જાતની છેઃ (૧) ભવનપતિ, (૨) વ્યંતર, (૩) જ્યોતિષક અને (૪) વૈમાનિક.

સર્વસુરાસુરેશ્વરગણૈઃ - બધા સુરેન્દ્રો અને અસુરેન્દ્રોના પરિવારો વડે.

સર્વ એવા સુરાસુરેશ્વર તે સર્વસુરાસુરેશ્વર, તેના ગણ તે સર્વસુરાસુરેશ્વરગણ. સર્વ - બધા. સુર અને અસુર તે સુરાસુર. તેના ર્શ્વર તે સુરાસુરેશ્વર. સુર - વૈમાનિક અને જ્યોતિષક દેવો. અસુર - ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવો. ર્શ્વર - સ્વામી, ઇંદ્ર. ગણ - પરિવાર. એટલે બધા સુરેન્દ્રો અને અસુરેન્દ્રોના પરિવારો વડે.

હંસાંસાહત-પદ્મરેણુ-કપિશ-ક્ષીરાર્ણવામ્મોમૃતૈઃ - હંસની પાંખથી ઉડાડેલા કમળ-પરાગથી પીળા થયેલા ક્ષીરસમુદ્રના જળથી ભરેલા (વડે.)

હંસાંસાહત એવી પદ્મરેણુ તે હંસાંસાહત-પદ્મરેણુ, તેનાથી કપિશ તે હંસાંસાહત-પદ્મરેણુ-કપિશ; એવું ક્ષીરાર્ણવામ્મઃ તે હંસાંસાહત-પદ્મરેણુ-કપિશ-ક્ષીરાર્ણવામ્મઃ, તેના વડે મૃતઃ તે હંસાંસાહત-પદ્મરેણુ-કપિશ-ક્ષીરાર્ણવામ્મોમૃતઃ. હંસના અંસ તે હંસાંસ, તેના વડે આહત તે હંસાંસાહત. હંસ - પક્ષિવિશેષ. અંસ - પાંખ. આહત - ઉડાડેલી. હંસની પાંખ વડે ઉડાડેલી. પદ્મની રેણુ તે પદ્મરેણુ. પદ્મ - કમળ. રેણુ - રજ; પરાગ, કમળનો પરાગ. કપિશ - પીળું. ક્ષીરાર્ણવનું અમ્મઃ તે ક્ષીરાર્ણવામ્મઃ. ક્ષીરાર્ણવ - ક્ષીર-

સમુદ્ર. અમ્મઃ - જળ. ક્ષીરસમુદ્રનું જળ. મૃત-ભરેલા. હંસની પાંખથી ઉડાડેલા કમલ-પરાગથી પીળા થયેલા ક્ષીરસમુદ્રના જળથી ભરેલા. આ સામાસિક પદ ‘કુમ્ભૈઃ’નું વિશેષણ છે.

અપ્સરસાં - અપ્સરાઓના.

‘અપ્સુ સરન્તીતિ અપ્સરસઃ ।’ - જે પાણીમાં સરે - રમે તે અપ્સરા. તેને સ્વર્ગ-વેશ્યા કે દેવ-ગણિકા પણ કહે છે.

પયોધરભર-પ્રસ્પદ્ધિભિઃ - સ્તન-સમૂહ સાથે સ્પર્ધા કરનારા, (વડે).

પયોધરનો ભર તે પયોધરભર, તેના પ્રસ્પદ્ધિ તે પયોધર-ભર-પ્રસ્પદ્ધિ, તેમના વડે તે પયોધર-ભર-પ્રસ્પદ્ધિભિઃ । પયોધર - સ્તન. ભર - સમૂહ. પ્રસ્પદ્ધિ - સ્પર્ધા કરનાર. પ્ર ઉપસર્ગપૂર્વક સ્પર્ધાતુને ઇન્ પ્રત્યય આવવાથી પ્રસ્પદ્ધિન્ એવો શબ્દ બનેલો છે, એટલે સ્તન-સમૂહ સાથે સ્પર્ધા કરનારા. આ સામાસિક પદ ‘કુમ્ભૈઃ’નું વિશેષણ છે.

કાચ્ચનઃ - સુવર્ણના બનેલા, સુવર્ણમય (વડે).

કચ્ચનથી બનેલા તે કાચ્ચન, તેના વડે. કચ્ચન-સુવર્ણ, સોનું.

કુમ્ભૈઃ - પડાઓ વડે.

યેપાં - જેઓના.

જન્માભિષેકઃ - જન્મ-નિમિત્તનો અભિષેક.

જન્મ - નિમિત્તનો અભિષેક તે જન્માભિષેક. ત્રીતીયકર-દેવનો જન્મ થતાં દેવો તેમને મેરુપર્વતના રત્નશ્રેણિ શિખર

પર લઈ જાય છે અને ત્યાં વિશિષ્ટ વિધિથી તેમના પર ક્ષીર-સમુદ્ર તથા અન્ય સમુદ્ર, દ્રહ, નદી વગેરેનાં પાણી વડે અભિષેક કરે છે, તે જન્માભિષેક કહેવાય છે.

કૃતઃ - કરાયેલો.

તેષાં - તેઓના.

ક્રમાન્ - ચરણોને.

અહં - હું.

નતઃ - નમેલો (હું).

અર્હદ્ - વક્ત્ર-પ્રસૂતં - અર્હતના મુખમાંથી નીકળેલું.

અર્હદ્નું વક્ત્ર તે અર્હદ્-વક્ત્ર, તેમાંથી પ્રસૂત તે અર્હદ્-વક્ત્ર-પ્રસૂત. અર્હદ્ - અર્હત, અરિહંત. વક્ત્ર-મુખ. પ્રસૂત - પ્રકટેલું, નીકળેલું.

ગણધર-રચિતં - ગણધરોએ રચેલું.

ગણધર વડે રચિત તે ગણધર-રચિત. ‘અનુત્તર-જ્ઞાન-દર્શનાદિ-ધર્મ-ગણં ધરતીતિ ગણધરઃ ।’ ‘અનુત્તર જ્ઞાન, દર્શન આદિ ધર્મગણને ધારે તે ગણધર.’ અર્થાત્ અર્હતના મુખ્ય શિષ્યો. તેમની સંખ્યા માટે પ્રવચનસારોદ્ધારના પંદરમા દ્વારમાં કહ્યું છે કે-

ચુલસીઈ (૧) પંચનવઈ (૨), વિરુત્તરં (૩) સોલસોત્તરં (૪) ચ સયં (૫) ।

સત્તુત્તર (૬) પ્રણનઝઈ (૭), તિણઝઈ (૮) અઢસીઈ ય (૯) ॥ ૩૨૮ ॥

एकासीई (१०) छावत्तरी (११) यः छावट्टि (१२) सत्तावन
(१३) य ।

पन्ना (१४) तेयालीसा (१५), छत्तीसा (१६) चैव पणतीसा
(१७) ॥ ३२९ ॥

तेत्तीस (१८) अट्टवीसा (१९), अट्टारस (२०) चैव तह
य सत्तरस (२१) ।

एक्कारस (२२) दस (२३) एक्कारसेव (२४) इय गणहर-
पमाणं ॥ ३३० ॥

- (१) श्रीऋषभदेवना ८४,
- (२) श्रीअजितनाथना ६५,
- (३) श्रीसंभवनाथना १०२,
- (४) श्रीअभिनंदनस्वामीना ११६,
- (५) श्रीसुमतिनाथना १००,
- (६) श्रीपद्मप्रभना १०७,
- (७) श्रीसुपार्श्वनाथना ६५,
- (८) श्रीचंद्रप्रभस्वामीना ६३,
- (९) श्रीसुविधिनाथना ८८,
- (१०) श्रीशीतलनाथना ८१,
- (११) श्रीश्रेयांसनाथना ७६,
- (१२) श्रीवासुपूज्यस्वामीना ६६,

- (૧૩) શ્રીવિમલનાથના ૫૭,
 (૧૪) શ્રીઅનન્તનાથના ૫૦,
 (૧૫) શ્રીધર્મનાથના ૪૩,
 (૧૬) શ્રીશાન્તિનાથના ૩૬,
 (૧૭) શ્રીકુન્થુનાથના ૩૫,
 (૧૮) શ્રીઅરનાથના ૩૩,
 (૧૯) શ્રીમલ્લિનાથના ૨૮,
 (૨૦) શ્રીમુનિસુત્રતસ્વામીના ૧૮,
 (૨૧) શ્રીનમિનાથના ૧૭,
 (૨૨) શ્રીનેમિનાથના ૧૧,
 (૨૩) શ્રીપાર્શ્વનાથના ૧૦,
 (૨૪) શ્રીવર્ધમાનસ્વામીના ૧૧

ગણધરો છે. આ રીતે ચોવીસ તીર્થકરોના કુલ ગણધરો ૧૪૫૨ છે.

દ્વાદશાઙ્ગ - દ્વાદશાંગી, આર અંગ સૂત્રો.

દ્વાદશ અંગ તે દ્વાદશાંગ. તે આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ પ્રમુખ સૂત્રો જાણવાં. સૂત્ર (શ્રુત)-પુરુષના મુખ્ય અંગરૂપ હોવાથી તે અંગ કહેવાય છે. તેની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨૨-૪.

વિશાલં - વિસ્તીર્ણ, મોટું.

ચિત્રં - અદ્ભુત.

વહ્વર્યયુક્ત-ઘણા અર્થોવાળું, ઘણા પદાર્થોનાં વર્ણનવાળું.

વહ્નુ અર્થથી યુક્ત તે વહ્વર્યયુક્ત. વહ્નુ - ઘણા. અર્થ - પદાર્થ,
જેય વસ્તુ. યુક્ત - સહિત. ઘણા પદાર્થોનાં વર્ણનથી સહિત,
ઘણા પદાર્થોનાં વર્ણનવાળું.

બુદ્ધિમદ્ભિઃ - બુદ્ધિમાનો (વડે).

બુદ્ધિમત્ - બુદ્ધિવાળા. બુદ્ધિ ચાર પ્રકારની છે: (૧)
ઔત્પત્તિકી, (૨) વૈનયિકી, (૩) કાર્મિકી અને (૪)
પારિણામિકી. તેમાં ઉત્પત્તિ-જન્મ એ જેનું કારણ છે, એટલે
કે જેની ઉત્પત્તિમાં પોતાના સિવાય બીજું કંઈ કારણ
નથી તે ઔત્પત્તિકી. વિનય જેનું કારણ છે તે વૈનયિકી. કર્મ-
(અભ્યાસ) જેનું કારણ છે તે કાર્મિકી; અને પરિણામ (અનુભવ-
ઠરેલપણું) જેનું કારણ છે તે પારિણામિકી. તેનાં ઉદાહરણો
નંદિસૂત્રની ટીકામાંથી જાણવાં.

મુનિગણ-વૃષભૈઃ - ઉત્તમ સાધુ-સમુદાય વડે.

મુનિનો ગણ તે મુનિગણ, તેમાં વૃષભ સમાન તે મુનિગણ-
વૃષભ, તેના વડે મુનિગણવૃષભૈઃ. મુનિ - સાધુ. ગણ - સમુદાય.
વૃષભ - વૃષભ સમાન, ઉત્તમ. ઉત્તમ સાધુ-સમુદાય વડે.

ધારિતં - ધારણ કરેલું.

ધૃ - ધારણ પરથી ધારિત રૂપ બનેલું છે. ધારણ એટલે
ધારણ કરવું, યાદ રાખવું. શુર સૂત્રનો પાઠ આપે કે સૂત્રનો
અર્થ સમજાવે તેને બુદ્ધિશાળી શિષ્યો ધારણ કરે છે.

મોક્ષાગ્રદ્વારભૂતં - મુક્તિ રૂપી (મહેલ)નાં મુખ્ય દરવાજા રૂપ.

મોક્ષનું અગ્રદ્વાર તે મોક્ષાગ્રદ્વાર. તે ભૂત તે મોક્ષાગ્રદ્વારભૂત. મોક્ષ - મુક્તિ. અગ્રદ્વાર - મુખ્ય દરવાજો. ભૂત - થયેલું. મુક્તિ-રૂપી મહેલના મુખ્ય દરવાજા રૂપ થયેલું.

વ્રત-ચરણ-ફલં - વ્રત અને ચારિત્રનાં ફળવાળું.

વ્રત અને ચરણ તે વ્રત-ચરણ, તે રૂપ ફલ તે વ્રત-ચરણ-ફલ. વ્રત - મહાવ્રત. ઉપલક્ષણથી આણુવ્રત વગેરે પણ જાણવાં. ચારિત્ર - પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુણિત.

જ્ઞેયભાવ-પ્રદીપં - જાણવા યોગ્ય પદાર્થોને પ્રકાશવામાં દીપક સમાન.

જ્ઞેય એવો ભાવ તે જ્ઞેયભાવ, તેને માટે પ્રદીપ સમાન તે જ્ઞેયભાવપ્રદીપ. જ્ઞેય - જાણવા યોગ્ય. ભાવ - પદાર્થ. પ્રદીપ - દીપક, મોટો દીવો.

સર્વલોકૈકસાર - સકલ વિશ્વમાં અદ્વિતીય સારભૂત.

સર્વ એવો લોક તે સર્વલોક, તેમાં એકસાર તે સર્વલોકૈકસાર. સર્વ - સકલ. લોક - વિશ્વ. એક - અદ્વિતીય. સાર - સારભૂત, ઉત્તમ, સકલ વિશ્વમાં અદ્વિતીય સારભૂત.

અખિલં - સમગ્ર.

શ્રુતં - શ્રુતજ્ઞાનને.

શ્રુતની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨૨-૪.

અહં - હું.

નિત્યં - પ્રતિદિન.

મત્તયા - ભક્તિ/વડે.

પ્રપદ્યે - અંગીકાર કરું છું.

નિષ્પક્ક-વ્યોમ-નીલદ્યુતિ - નિરબ્ર આકાશના ઘેરા વાદળી રંગની કાંતિવાળાને.

નિષ્પક્ક એવું વ્યોમન્ તે નિષ્પક્ક-વ્યોમ, તેની નીલદ્યુતિ તે નિષ્પક્ક-વ્યોમ-નીલદ્યુતિ. તેને નિષ્પક્ક-વ્યોમ-નીલદ્યુતિ, ‘નિર્ગતઃ પક્કો યસ્માત્ નિષ્પક્ક’ - ‘જેમાંથી પંક આવ્યો ગયો છે તે નિષ્પંક.’ પક્ક - વાદળું, અબ્ર. નિષ્પક્ક - નિરબ્ર. નીલ એવી દ્યુતિ તે નીલ-દ્યુતિ. નીલ-વર્ણ-વિશેષ, ઘેરા વાદળી રંગ. દ્યુતિ-પ્રભા, કાંતિ. નિરબ્ર આકાશના ઘેરા વાદળી રંગની કાંતિવાળો.

અલસ-દૃશં - આલસ્ય-પૂર્ણ દૃષ્ટિવાળાને.

અલસ એવી દૃશ્ તે અલસ-દૃશ્. અલસ - આલસ્યયુક્ત. દૃશ્ - આંખ, દૃષ્ટિ. આળસ-પૂર્ણ દૃષ્ટિવાળાને.

વાલચન્દ્રામ-દંપ્ત્રં - ખીજના ચંદ્રમા જેવા (વાંકા) દંતૂશળવાળાને.

વાલચન્દ્ર જેવી આમા તે વાલચન્દ્રામ, તેના જેવી છે દંપ્ત્રા જેની તે વાલચન્દ્રામ-દંપ્ત્રં. વાલ એવો ચન્દ્ર તે વાલચન્દ્ર. ખીજનો ચંદ્રમા. અર્થાત્ આમા - ઉપમાન. જેની ઉપમા આપવામાં આવે તે ઉપમાન કહેવાય છે. અહીં વાલચન્દ્રની ઉપમા આપવામાં આવી છે એટલે તે ઉપમાન છે. દંપ્ત્રા - દાઢ, દંતૂશળ. ખીજના ચંદ્ર જેવા વાંકા દંતૂશળવાળાને. અહીં વાલચન્દ્ર શબ્દ વડે સ્તુતિકર્તાનું નામ સૂચવાયેલું જણાય છે. પં. વિવેક-હર્ષગણી આ સ્તુતિ પરની ટીકામાં જણાવે છે કે-‘અત્ર વિશેષણે

સ્તુતિકર્તૃભિઃ ‘વાલચન્દ્ર’ इति स्वनाम सूचितम्, ते च श्रीहेम-
चन्द्रसूरिशिष्याः श्रीवालचन्द्रसूरयो मुष्टिव्याकरण-कर्तारः ।’ -
‘विशेषणुभां स्तुतिकर्ताये ‘બાલચન્દ્ર’ એવું પોતાનું નામ
સૂચિત કર્યું છે. તે શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય અને મુષ્ટિવ્યા-
કરણના કર્તા શ્રીબાલચન્દ્રસૂરિ બાણવા. ’

घण्टा-रवेण - घंटांना नादथी.

घण्टानो रव ते घण्टा-रव, तेना वडे घण्टा-रवेण. घण्टा - घंटा.
रव -- अवाज, नाद.

मत्तं - महोन्मत्त.

प्रसृत-मदजलं - प्रसवेला महज्जने, अरेला महને.

प्रसृत એવું મદજલ તે પ્રસૂત-મદજલ, તેને પ્રસૂતમદજલ. પ્ર
ઉપસર્ગવાળા સ્ત્રી ધાતુને ક્ત પ્રત્યય આવવાથી પ્રસૂત શબ્દ
બનેલો છે. પ્ર+સૃ - ઝરવું.

पूरयन्तं - पूरताने, पूरी रडेलेने.

पूर - पूरवुं. पूरयत् - पूरतो, पूरी रडेले.

दिव्यनागं - दिव्य हाथी पर, देवताई हाथी पर.

દિવ્ય એવો નાગ તે દિવ્યનાગ. દિવ્ય-દેવતાઈ. નાગ-હાથી.

आरूढ :- आइठ थयेले, यडेले.

આ+રૂઢ્ઠ યડવું પરથી આરૂઢ શબ્દ બનેલો છે. આરૂઢ -
આઈઠ થયેલો, ચડેલો.

कामद :- धिच्छित आपनारे.

: ‘કામાન્ દદાતીતિ કામદઃ’-‘જે કામોને આપે છે તે કામદ.’ કામ - મનોરથ, ઇચ્છિત.

કામ-રૂપી - ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ કરનારો.

‘કામેન સ્વેચ્છયા રૂપં યસ્યાસ્તિ કામરૂપી’-‘ઇચ્છા મુજબ જેનું રૂપ છે, (જે રૂપ કરી શકે) તે કામરૂપી.’

સર્વાનુભૂતિઃ યક્ષ :- સર્વાનુભૂતિ નામનો યક્ષ.

ગગને - આકાશમાં.

વિચરતિ - વિચરે છે.

મમ - મને.

સર્વકાર્યેષુ - સર્વ કાર્યોમાં.

સદા - નિરંતર.

સિદ્ધિઃ - સફળતા.

દિશતુ - આપો.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

આ સ્તુતિનું પ્રથમ પદ સ્નાતસ્યા-હોવાથી તે ‘સ્નાતસ્યા-સ્તુતિ’ના નામથી ઓળખાય છે. કેાઈકિસ્થળે તેનો ઉલ્લેખ પાક્ષિક સ્તુતિ,* અટ્ટમી ચતુર્દશી સ્તુતિ,* શ્રીવર્ધમાનજિન(મહાવીર)-સ્તુતિ તરીકે પણ કરાયેલો છે.

(૧) જયતિ - જય પામે છે. કેાણ? યસ્ય નયનપ્રમા-

* જુઓ લીંગડી-ભંડારનું મુચિપત્ર નં. ૧૫૫૦.

* પોથી ૭૧, ૭૮.

ધવલિતં વક્ત્રં શચ્યા ક્ષીરોદકાશઙ્કયા પુનઃ પુનઃ ઉન્મૃષ્ટં સ વર્દમાનઃ
 જિનઃ-જેમનું સ્વનેત્ર-કાંતિથી ધવલ થયેલું. મુખ ઇંદ્રાણીએ
 ક્ષીરસાગરનું જળ તો નથી રહી ગયું? કેવી શંકાથી ફરી
 ફરીને લૂછ્યું, તે શ્રીમહાવીર પ્રભુ. કેવી ઇંદ્રાણીએ શ્રીમહા-
 વીર પ્રભુનું મુખ ફરી ફરીને લૂછ્યું? શૈશવે મેરુશિખરે
 સ્નાતસ્ય અપ્રતિમસ્ય વિમોઃ રૂપાલોકન-વિસ્મયાદત-રસ-ભ્રાન્ત્યા
 ભ્રમચ્ચક્ષુષા - બાલવયમાં એટલે કે જન્મ થતાં જ મેરુ-
 શિખર ઉપર ઇંદ્રાદિ વડે સ્નાત્ર અભિષેક કરાયેલા અનુપમ
 એવા વિભુના રૂપનું અવલોકન કરતાં ઉત્પન્ન થયેલા વિસ્મય-
 રસની ભ્રાન્તિવાળી ઇંદ્રાણીએ.

(૨) અહં નતઃ-હું નમેલો છું. કેને? ક્રમાન્-ચરણોને.-
 કેના ચરણોને? તેણાં - તેઓના. તેઓના એટલે કેના?
 ચેણાં જન્માભિષેકઃ મન્દરરત્નશૈલશિખરે સર્વૈઃ સર્વસુરાસુરેશ્વરગણૈઃ
 હંસાંસાહત-પદ્મરેણુ-કપિશ-ક્ષીરાર્ણવામ્મોભૃતૈઃ અપ્સરસાં પયોધરભર-
 પ્રસ્પર્દિભિઃ કાશ્ચનૈઃ કુમ્ભૈઃ કૃતઃ-જેમનો જન્માભિષેક મેરુ-
 પર્વતના રત્નશૈલ નામના શિખર ઉપર સર્વ જાતિના સુર અને
 અસુરના સર્વે ઇંદ્રોએ, હંસની પાંખથી ઉડાડેલા કમળ-પરાગથી
 પીળા થયેલા ક્ષીરસમુદ્રના જળથી ભરેલા અપ્સરાઓના રત્ન-
 સમૂહની સ્પર્દા કરનારા સુવર્ણના ઘડાઓ વડે કરાયેલો છે,
 તેમના.

(૩) અહં પ્રપદ્યે - હું અંગીકાર કરું છું. કેવી રીતે?
 ભક્ત્યા - ભક્તિ-પૂર્વક. ક્યારે? નિત્ય અહર્નિશ. કેને? શ્રુતં-
 શ્રુતને. કેવા શ્રુતને? (૧) અર્હદ્વક્ત્ર-પ્રસૂત - શ્રીજિનેશ્વરદેવનાં

મુખમાંથી અર્થરૂપે પ્રકટેલાંને; (૨) ગણધર-રચિતં - ગણધરે વડે સૂત્રમાં ગૂંથાયેલાંને; (૩) દ્વાદશાંગ્લં - આચારાંગ આદિ બાર અંગવાળાંને; (૪) વિશાલં - વિસ્તીર્ણને. પહેલાં શ્રુતને વિસ્તાર ધણો મોટો હતો, પરંતુ કાલ-દોષથી તે ઓછો થયેલો છે. (૫) ચિત્રં - રચના વડે અદ્ભુતને; (૬) વહ્વર્થ-યુક્તં - ઘણાં અર્થવાળાંને; (૭) બુદ્ધિમદ્भिः મુનિગણ-વૃષભૈઃ ધારિતં - બુદ્ધિ-નિધાન શ્રેષ્ઠ મુનિ-સમૂહે ધારણ કરેલાંને; (૮) મોક્ષાગ્ર-દ્વારમૂતં - મોક્ષના દરવાજારૂપને; (૯) વ્રત-ચરણ-ફલં - વ્રત-અને-ચારિત્રરૂપી ફલવાળાંને; (૧૦) જ્ઞેયમાવ-ગ્રદીપં - બાણવા-યોગ્ય પદાર્થોને પ્રકાશવામાં હીપક સમાનને; (૧૧) સર્વ-લોકૈકસારં - સકલ વિશ્વમાં અદ્વિતીય સારભૂતને; (૧૨) અલિલં - સમસ્તને.

(૪) દિશતુ - આપો. શુ? સિદ્ધિ - સિદ્ધિ. ક્યારે? સદા - નિરંતર. શેમાં? સર્વકાર્યેષુ - સર્વ કાર્યોમાં. કેને? મમ - મને. કેણુ? સર્વાનુભૂતિઃ યક્ષઃ - સર્વાનુભૂતિ નામનો યક્ષ. કેવો છે એ યક્ષ? (૧) નિષ્પન્કવ્યોમનીલચુતિમ્ અલસ-દશં બાલચંદ્રામ-દંષ્ટઃ ઘન્ટારવેણ મત્તં પ્રસૂત-મદજલં સમન્તાત્ પૂ-ચન્તં દિવ્યનાગમ્ આરૂઢઃ - વાહન-રહિત આકાશની નીલપ્રભાને ધારણ કરનારા, આલસ્યપૂર્ણ (મદભરી) દૃષ્ટિવાળા, બીજના અંદ્રમાં જેવાં વાંકા હંતૂશળવાળાં, ડોક વગેરેમાં બાંધેલી ઘંટાઓના સતત નાદથી મત્ત થયેલ, પ્રસવેલા મદજળને ચારે બાજુ ફેલાવી રહેલ; એવો જે દિવ્ય હાથી, તેના પર આરૂઢ થયેલો છે. (૨) કામદઃ - સર્વ મનઃકામનાઓને પૂર્ણ કરનારો છે. (૩) કામ-રૂપી - ઇચ્છિત-રૂપને ધારણ કરનારો છે તથા (૪) ગગને વિચરતિઃ - આકાશમાં વિચરનારો છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

ખાલ્યવયમાં મેરુપર્વતના શિખર ઉપર સ્નાત્ર-અભિષેક કરાયેલા પ્રભુનાં રૂપનું અવલોકન કરતાં અદ્ભુતરસની બ્રાંતિથી ચંચળ બનેલાં નેત્રોવાળી ઇંદ્રાણીએ ‘ક્ષીરસાગરનું જળ રહી તો નથી ગયું?’ એવી શંકાથી જેમનું સ્વનેત્રકાંતિથી જ ઉજ્જવલ બનેલું મુખ ફરી ફરીને લૂછ્યું, તે શ્રીમહાવીર જિન જય પામે છે. ૧.

સર્વ જાતિના સુર અને અસુરોના સર્વ ઇંદ્રોએ જેમનો જન્મ-અભિષેક-હંસની પાંખથી ઊડેલા કમળ-પરાગથી પીળા થયેલા ક્ષીરસમુદ્રના જળથી ભરેલા અને અપ્સરાઓના સ્તન-સમૂહની સ્પર્શ કરનારા સુવર્ણના ઘડાઓ વડે મેરુપર્વતના રત્નશૈલ નામે શિખર ઉપર કર્યો છે, તેમના ચરણોને હું નમેલો છું-નમું છું. ૨.

શ્રીજિનેશ્વરદેવના મુખમાંથી અર્થરૂપે પ્રકટેલાં અને ગણધરો વડે સૂત્રરૂપે ગૂંથાયેલાં, ખાર અંગવાળાં, વિસ્તીર્ણ, અદ્ભુત રચના-શૈલીવાળાં, ઘણા અર્થોથી યુક્ત, બુદ્ધિ-નિધાન એવા શ્રેષ્ઠ મુનિ-સમૂહે ધારણ કરેલાં, મોક્ષના દરવાજા સમાન, વ્રત અને ચારિત્રરૂપી ફલવાળાં, જાણવાં યોગ્ય પદાર્થોને પ્રકાશવામાં દીપક-સમાન અને સકલ વિશ્વમાં અદ્વિતીય સારભૂત એવાં સમસ્ત શ્રુતનો હું ભક્તિ-પૂર્વક અહુનિશ આશ્રય કરું છું. ૩.

વાદળ-રહિત આકાશની નીલ-પ્રભાને ધારણ કરનારો, આળસથી મંદ થયેલી (મદભર) દષ્ટિવાળો, ખીજના ચંદ્રમા

જેવા વાંકા દંતૂશળવાળો, ડોક વગેરેમાં બાંધેલી ઘંટાઓના સતત નાદથી મત્ત થયેલો, પ્રસવેલા મદજળને ચારે બાજુ ફેલાવતો એવો જે દિવ્ય હાથી તેના પર આરૂઢ થયેલો, સર્વ મનઃકામનાઓને પૂર્ણ કરનારો, ઇચ્છિત રૂપને ધારણ કરનારો અને આકાશમાં વિચરનારો સર્વાનુભૂતિ યક્ષ મને સદા સર્વ કાર્યોમાં સિદ્ધિ આપો. ૪.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

કાર્યોત્સર્ગ પછી બોલાતી ‘કલ્લાણુકંદ’ અને ‘સંસાર-હાવાનલ-’ વગેરે સ્તુતિમાં વિષયનો જેવો ક્રમ હોય છે,* તેવો જ ક્રમ આ સ્તુતિમાં છે; એટલે કે તેના પહેલા શ્લોકમાં વિશિષ્ટ જિનેશ્વરની સ્તુતિ છે, બીજા શ્લોકમાં સર્વ જિનેશ્વરોની સ્તુતિ છે, ત્રીજા શ્લોકમાં શ્રુતની સ્તુતિ છે અને ચોથા શ્લોકમાં વૈયાવૃત્યકર દેવની સ્તુતિ છે.

સ્તુતિઓની રચના-સંબંધમાં એવો ક્રમ જોવામાં આવે છે કે પહેલી સ્તુતિમાં જેટલા અક્ષરો હોય તેટલા જ અક્ષરો પછીની સ્તુતિઓમાં પણ હોય અથવા તે કરતાં અનુક્રમે વધારે હોય, પણ ઓછા ન જ હોય. એ ક્રમનું પણ અહીં પાલન થયેલું જોવાય છે; એટલે તેનાં પહેલાં બે કાવ્યો શાદ્દલ-વિકીડિત-છંદમાં અને પછીનાં બે કાવ્યો સગ્ધરા-છંદમાં છે કે જેના પ્રત્યેક ચરણના અક્ષરોની સંખ્યા અનુક્રમે ઓગણીસ અને એકવીસની છે.

* ક્રમ માટે જુઓ-પ્રબોધટીકા, ભા. ૧, પૃ. ૪૪૫.

આ સ્તુતિની વિશેષતા એ છે કે તે સંસ્કૃત-સાહિત્યની અલંકાર અને વર્ણન-પદ્ધતિથી વિભૂષિત થયેલી છે.

પહેલા શ્લોકમાં શ્રીમહાવીરપ્રભુની મુખમુદ્રા પરમ પ્રભા-થી વિભૂષિત હતી, એ વાત કહેવાને કવિએ મેરુ-શિખર પર થતો જિનવરોના અભિષેકનો પ્રસંગ પસંદ કર્યો છે અને તેમાં પણ ક્ષીરસાગરનાં જળથી સ્નાત્ર કરવામાં આવે છે, તે ઘટનાને યાદ કરી છે. ઇંદ્રો અને ઇંદ્રાણીઓ ટોળે મળીને સુવર્ણ વગેરે આઠ જાતિના બનેલા કળશો વડે જિનેશ્વરને અભિષેક કરી રહ્યા છે અને તેમનું અપ્રતિમ રૂપ જોઈને હર્ષાવેશ અનુભવે છે, પરંતુ એ સુશોભિત કળશોમાં ભરેલા ક્ષીરસાગરના જળની પ્રચંડ જળધારાઓ બંધ થવા છતાં પ્રભુનાં મુખ પર પૂર્વવત્ અલૌકિક રૂપ-છટા નૃત્ય કરી રહી છે, તે જોઈ ઇંદ્રાણી વિસ્મય પામે છે કે ‘આ શું?’ અને એ વિસ્મયમાં પ્રતિક્ષણે વધારો થતાં અદ્ભુતરસની જમાવટ થાય છે, જેના પરિણામે ઇંદ્રાણીનાં નેત્રો ચંચળ બને છે તથા ‘આ તો ક્ષીરસાગરનું થોડું જળ રહી જવાથી તે ઉજ્જવલ દેખાય છે’ એવો ભ્રાંત નિર્ણય કરી પ્રભુના મુખને વારંવાર લૂછે છે, પણ એ ઉજ્જવલતા પ્રભુના નેત્રોમાંથી પ્રકટી રહેલી શ્વેત-સાત્ત્વિક પ્રભાની હતી, એટલે તે ઉજ્જવલતા કાયમ રહે છે. આમ કવિએ પ્રભુના મુખ પર ફરકી રહેલા પ્રકાશ-પુંજને ક્ષીરસાગરના જળ કરતાં પણ અધિક ઉજ્જવલ કહ્યો છે અને એ રીતે તેમની અપૂર્વ સ્તુતિ કરી છે.

બીજા શ્લોકમાં પણ અહંતોનું દેવાધિદેવપણું દર્શાવવાને મેરુપર્વત પર થતો સ્નાત્રાભિષેકનો પ્રસંગ જ પસંદ કર્યો છે અને તેમાં જણાવ્યું છે કે આ અભિષેક સર્વ જાતિના સુરેન્દ્રો અને અસુરેન્દ્રો વડે ક્ષીરસાગરના જળથી થાય છે.

અહીં સ્તુતિકારે ક્ષીરસાગરનું જળ કેવું હોય છે, એ દર્શાવતાં સૂચક નિર્દેશ દ્વારા જણાવી દીધું છે કે ક્ષીરસાગરમાં ઘણું હંસો હોય છે, તે હંસો નિરંતર કીડા કરતા હોય છે અને તે કીડા હરમિયાન પાંખોનો ફડફડાટ થાય છે; તેથી તે જળ કમલની સુવાસવાળું તથા રંગે પીળું હોય છે, અને આભિ-યોગિક દેવતાઓએ તૈયાર કરેલા સુવર્ણના કલશોમાં ભરવામાં આવે છે કે જેનો આકાર અપ્સરાઓના સ્તન-સમૂહ જેવો અતિસુંદર હોય છે; એટલે ઉત્તમ દેવો ઉત્તમ પ્રકારનું જળ; ઉત્તમ પાત્રમાં ભરીને, ઉત્તમોત્તમ એવા શ્રીજિનેશ્વરદેવની ઉત્તમ સ્નાત્ર-ક્રિયામાં ઉત્તમ ભક્તિભાવથી વાપરે છે. આમ જેમનાં નિમિત્તે ઉત્તમતાનું અનેરું વાતાવરણ સર્જાય છે, તે સર્વ જિનેશ્વરદેવોના ચરણોને ખીજી સ્તુતિમાં વંદના કરવામાં આવી છે.

ત્રીજા શ્લોકમાં શ્રુત અથવા આગમનું સુંદર શૈલીમાં નિસ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં પ્રથમ તેની રચના-સંગ્રહી નિર્દેશ કરતાં જણાવ્યું છે કે આ શ્રુતજ્ઞાન અર્થથી શ્રીજિનેશ્વરોના મુખમાંથી પ્રકટ થયેલું છે અને સૂત્રરૂપે ગણધરો દ્વારા રચાયેલું છે. પછી તેનાં અંગોનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે તે બાર અંગોવાળું, અતિવિશાલ અને અદ્ભુત રચનાશૈલી-વાળું છે તથા ઘણા અર્થોથી યુક્ત છે. પછી તેનો પ્રભાવ વર્ણવતાં જણાવ્યું છે કે મહાન મુનિવરો એ શ્રુતની યથાર્થ પારણા કરે છે, કારણ કે તે મોક્ષ-મંદિરના દરવાજારૂપ છે, તત અને ચારિત્રની સ્થિરતા કરનારું છે, બાહ્યવા યોગ્ય સર્વ

પદાર્થોને જણાવનારું છે અને સર્વ લોકના અપ્રતિમ સાર-રૂપ છે; તેથી હું ભક્તિ-પૂર્વક સદા તેનો આશ્રય કરું છું.

ચોથા શ્લોકમાં શ્રીવર્ધમાનજિનના શાસનનું-સંઘનું વૈયાવૃત્ત્ય કરનાર દેવ તરીકે સર્વાનુભૂતિ યક્ષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે સર્વાનુભૂતિ યક્ષ સર્વ મનોરથોને પૂર્ણ કરનારો છે, ઇચ્છિત રૂપોને ધારણ કરનારો છે, ગગનમાં વિચરનારો છે, અને દિવ્ય-હાથી પર આરૂઢ થયેલો છે કે જે (હાથી)નો રંગ નિરબ્ર આકાશ જેવો નીલ છે, જેની આંખો મહાલસા-મદ વડે આગસુ છે, જેના દાંતો ખાલચંદ્ર જેવા અર્ધવર્તુલ છે, જે ઘણા ઘંટો વડે શણગારાયેલો હોવાથી તેના સતત નાદ વડે કંઈક મત્ત છે અને મદમાતો હોવાથી મદની મુગંધને સઘળી દિશાઓમાં ફેલાવે છે. આવો સર્વાનુભૂતિ યક્ષ મને સર્વ-કાર્યમાં સદા સિદ્ધિ આપો.

આ રીતે આ સ્તુતિમાં વિશિષ્ટ જિન, સામાન્ય જિન, જિનાગમ અને વૈયાવૃત્ત્યકર શાસનદેવની આલંકારિક ભાષામાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

સર્વાનુભૂતિ યક્ષનો વિશેષ પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ શ્રીવર્ધમાન જિનનો માતંગ નામનો યક્ષ જ આ સર્વાનુભૂતિ હોય તેમ સંભવે છે, કારણ કે તેનું વાહન હાથી છે અને સર્વ યક્ષોની જેમ તે કામદ, કામરૂપી અને ગગનચારી પણ છે.

આ સ્તુતિ પર શ્રીવિવેકહર્ષગણિએ તથા શ્રીગુણવિનય-ગણિએ ટીકાઓ રચેલી છે, તથા બીજી પણ નાની-મોટી અંબચૂરિઓ રચાયેલી છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સ્તુતિ તેના ચતુર્થ શ્લોકમાં આવતા બાલચંદ્ર પદ પરથી શ્રીબાલચંદ્રસૂરિએ બનાવી ‘હોય’ તેમ જણાય છે. સંપ્રદાય (કિંવદન્તી) પ્રમાણે આ બાલચંદ્રસૂરિ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય હતા અને પાછળથી શુરુ સાથે વિરોધ થતાં બ્રુહા પડ્યા હતા, તેથી તેમણે બનાવેલી સ્તુતિનો સ્વીકાર સંઘ તરફથી થયો ન હતો; પરંતુ કાલધર્મ પામ્યા બાદ તેઓ વ્યંતરજાતિના દેવ થયા હતા અને શ્રીસંઘને ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો હતો, ત્યારે શ્રીસંઘે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવનો વિચાર કરી આ સ્તુતિનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને ત્યારથી તે પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ-પ્રસંગે બોલાય છે. તેરમી સદીમાં એક બીજા પણ બાલચંદ્રસૂરિ થયા છે કે જેઓ અનેક મહાકાવ્ય-પ્રણધોના કર્તા અને સમર્થ કવિ હતા તથા મહામંત્રી વસ્તુપાલના માનીતા હતા. તેમની કૃતિઓમાં કોઈ કોઈ સ્થળે પોતાના નામ-નિર્દેશ તરીકે વાલેન્દુ એવો પ્રયોગ મળે છે; જેમકે—

“ ગૌરી રાગવતી ત્વયિ ત્વયિ વૃષો વદ્ધાદરસ્ત્વં યુતો,
મૂલ્યા ત્વં ચ લસદ્ગુણઃ શુભગુણઃ કિં વા વહ્નુઃ શ્રૂમહે ? ।

શ્રીમન્ત્રીશ્વર ! નૂનમીશ્વરકલાયુક્તસ્ય તે યુજ્યતે,
‘વાલેન્દુ’ ચિરમુચ્ચકૈ રચયિતું ત્વત્તોડપરઃ કઃ પ્રમુઃ ? ॥ ”

તેથી આ સ્તુતિનું કર્તૃત્વ કયા બાલચંદ્રસૂરિનું છે તે વિચારણીય છે.

૫૨ ભુવનદેવતા-સ્તુતિ : ।

ભુવનદેવતાની સ્તુતિ

(૧) મૂલપાઠ

ભુવણદેવયાણ કરોમિ કાઠસ્સગ્ગં । અન્નતથં

[ગાથા]

જ્ઞાનાદિગુણ-યુતાનાં, નિત્યં સ્વાધ્યાય-સંયમ-રતાનામ્ ।
વિદધાતુ ભુવનદેવી, શિવં સદા સર્વસાધૂનામ્ ॥ ૧ ॥

(૨) અન્યથ

ભુવનદેવતાયૈ કરોમિ કાયોત્સર્ગમ્ । અન્યત્રં

જ્ઞાનાદિગુણયુતાનામ્ નિત્યં સ્વાધ્યાય-સંયમ-રતાનામ્
સર્વસાધૂનામ્ ભુવનદેવી સદા શિવં વિદધાતુ ।

(૩) ગુજરાતી ળાયા

ભુવનદેવતા-નિમિત્તે કરું છું કાયોત્સર્ગને, સિવાય કે

જ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્તા (અને) નિત્ય સ્વાધ્યાય-સંયમ-રતા
(એવા) સર્વ સાધુઓનું ભુવનદેવી સદા શિવ કરો.

(૪-૫) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ તથા અર્થ-નિર્ણય

ભુવણદેવયાણ — [ભુવનદેવતાયૈ] — ભુવનદેવતાને અર્થે,
ભુવનદેવીના આરાધન-નિમિત્તે.

કરેમિ - [કરોમિ] - હું કરું છું.

કાઠસ્સર્ગં - [કાયોત્સર્ગમ્] - કાયોત્સર્ગને.

જ્ઞાનાદિગુણ-યુતાનામ્ - જ્ઞાન આદિ ગુણોથી યુક્ત(નું).
જ્ઞાન, દર્શન અને આશિત્રથી યુક્ત(નું).

જ્ઞાન જેની આદિમાં છે તેવા ગુણ તે જ્ઞાનાદિગુણ. તેનાથી
યુત તે જ્ઞાનાદિગુણયુત. તેઓને - જ્ઞાનાદિગુણ-યુતાનાં. જ્ઞાન એ
રત્નત્રયીમાં આદિ ગુણ છે, તેથી જ્ઞાનાદિ-પદથી જ્ઞાન, દર્શન
અને આશિત્ર સમજવાં.

નિત્યં - પ્રતિદિન, નિરંતર.

સ્વાધ્યાય-સંયમ-રતાનામ્ - સ્વાધ્યાય અને સંયમમાં
રમી રહેલા(નું). સ્વાધ્યાય અને સંયમમાં લીન(નું).

સ્વાધ્યાય અને સંયમ તે સ્વાધ્યાય-સંયમ, તેમાં રત તે સ્વા-
ધ્યાય-સંયમ-રત, તેઓને - સ્વાધ્યાય-સંયમ-રતાનામ્. સ્વાધ્યાય -
વાચનાદિ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય કે શ્રુતાધ્યયન. સંયમ -
પંચમહાવ્રતાદિ સત્તર પ્રકારનો સંયમ. રત - રમેલું, રમી
રહેલું, મગ્ન, લીન.

સર્વસાધૂનામ્ - જાધા સાધુઓનું.

ભુવનદેવી - ભુવનદેવી.

સદા - નિરંતર.

શિવં - શિવ, કલ્યાણ.

અહીં શિવ-પદ્ધતી ઉપદ્રવ-રહિત સ્થિતિ અભિપ્રેત છે.
વિદધાતુ - કરો.

(૬) અર્થ-સંકલના

ભુવનદેવીના આરાધન-નિમિત્તે હું કાયોત્સર્ગ કરું છું.
સિવાય કે ૦

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રી યુક્ત અને સ્વાધ્યાય-સંયમમાં લીન
એવા બધા સાધુઓને ભુવનદેવી ઉપદ્રવ-રહિત કરો.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

પ્રાચીન કાલથી પ્રતિક્રમણ-પ્રસંગે વૈયાવૃત્ત્યકર દેવોનો
કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે. તેમાં ક્ષેત્રદેવતા અને તદંતર્ગત
ભુવનદેવતાનો કાયોત્સર્ગ પણ કરાય છે. આ.નિ.માં કહ્યું
છે કે -

“ચાઉમ્માસિય વરિસે, ઉસ્સગો લિત્તદેવયાણે ઉ ।

પક્ખિય સિજ્જસુરીય, કરંતિ ચઉમાસીણેવેગે ॥ ” ૨૩૩૦

‘પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ વખતે
ક્ષેત્રદેવતાનો કાયોત્સર્ગ કરાય છે. કેટલાક પાક્ષિક અને
ચાતુર્માસિક પ્રતિક્રમણ વખતે જ શય્યા-સુરી (ભુવનદેવતા) નો
કાયોત્સર્ગ કરે છે.’

પ્રતિક્રમણગર્ભાદિતુમાં કહ્યું છે કે ‘ક્ષેત્રદેવતાની નિરંતર
સ્મૃતિમાં ભુવનનું ક્ષેત્રાંતર્ગતપણું હોવાથી તત્ત્વથી તો ભુવન-
દેવતાની સ્મૃતિ પણ દરરોજ થાય છે, તો પણ પર્વ-દિવસે
તેનું બહુમાન કરવા માટે સાક્ષાત્ તેમનો કાયોત્સર્ગ કરવો.’

મોક્ષ-માર્ગની સાધના માટે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના જરૂરી છે, તથા જ્ઞાનારાધના, દર્શનારાધના અને ચારિત્રારાધના માટે સ્વાધ્યાય(-જ્ઞાન) અને સંયમ(ક્રિયા)નું પાલન જરૂરી છે. આ સ્વાધ્યાય-સંયમનું યથાર્થ પાલન ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે વાતાવરણમાં વિવિધ પ્રકારના ઉપદ્રવો ન હોય. તેથી વાતાવરણની જવાબદારી જેના શિરે છે, તેવી ભુવનદેવતાની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે કે તે જ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત અને નિત્ય સ્વાધ્યાય-સંયમમાં રત રહેનારા સર્વ મુનિપુંગવોને શિવ આપે-ઉપદ્રવ-રહિત કરે. ;

(૮) આધાર-સ્થાન.

આ સ્તુતિ ‘જીસે લિત્તે સાહુ’ શબ્દોથી શરૂ થતી ક્ષેત્ર-દેવતાની સ્તુતિ સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. જેમ કે-તેમાં સાધુઓને દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રથી યુક્ત કહ્યા છે, જ્યારે અહીં જ્ઞાનાદિ-ગુણોથી યુક્ત કહ્યા છે; તેમાં મોક્ષ-માર્ગની સાધના કરે છે-એમ જણાવ્યું છે; જ્યારે અહીં સ્વાધ્યાય-સંયમમાં રત છે એમ કહ્યું છે; તેમાં દુરિત એટલે ભયોને (ઉપદ્રવોને) હરવાનું જણાવ્યું છે, જ્યારે અહીં શિવ આપે એમ કહ્યું છે; એટલે વસ્તુ એકની એક જ છે, વળી તે સ્તુતિ આર્ષપ્રાકૃતમાં છે, જ્યારે આ સ્તુતિ-સંસ્કૃતમાં છે; તેથી એમ માનવું ઉચિત લાગે છે કે આ સ્તુતિનું આધાર-સ્થાન ‘જીસે લિત્તે સાહુ’વાળી ક્ષેત્રદેવતાની સ્તુતિ છે.

૫૩ ક્ષેત્રદેવતા-સ્તુતિ : ।

ક્ષેત્રદેવતાની સ્તુતિ

(૧) મૂલપાઠ

સ્વિત્તદેવયાદ કરોમિ કાઠસ્સગ્ગં । અન્નત્થં

[ગાથા]

યસ્યા : ક્ષેત્રં સમાશ્રિત્ય, સાધુભિઃ સાધ્યતે ક્રિયા ।
સા ક્ષેત્રદેવતા નિત્યં, ભૂયાન્નઃ સુખદાયિની ॥ ૧ ॥

(૨) અન્યથા

ક્ષેત્રદેવતાયૈ કરોમિ કાયોત્સર્ગમ્ । અન્યત્રં

યસ્યા : ક્ષેત્રં સમાશ્રિત્ય સાધુભિઃ ક્રિયા સાધ્યતે;
સા ક્ષેત્રદેવતા નિત્યં નઃ સુખદાયિની ભૂયાત્ ॥

(૩) અન્યથાની ગુજરાતી ધાયા

ક્ષેત્રદેવતા-નિમિત્તે કરું છું કાયોત્સર્ગને, સિવાય કે
જેમનાં ક્ષેત્રનો આશ્રય લઈને સાધુઓ વડે ક્રિયા સધાય છે,
તે ક્ષેત્રદેવતા અમને નિત્ય સુખ આપનારી થાઓ.

જેના ક્ષેત્રનો આશ્રય લઈને સાધુઓ મોક્ષમાર્ગની આરાધના કરે છે, તે ક્ષેત્રદેવતા અમને સદા સુખ આપનારી થાઓ.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

મોક્ષ-માર્ગની સાધનામાં ક્ષેત્ર પણ ઉપકારક છે. જો ક્ષેત્ર ન હોય તો મોક્ષમાર્ગની સાધના ક્યાં રહીને કરાય? તેમાં પણ જે ક્ષેત્રો નિરુપદ્રવી હોય છે, ત્યાં મોક્ષમાર્ગની સાધના વધારે ત્વરાથી અને વધારે સરલતાથી થઈ શકે છે. ક્ષેત્રને નિરુપદ્રવી રાખવાનું કામ ક્ષેત્રદેવતાનું છે, એટલે મુમુક્ષુ આત્માઓ પાશ્વિકાદિ પ્રતિક્રમણ-પ્રસંગે તેની આરાધના-નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરે છે અને તે પૂર્ણ થયા પછી સ્તુતિ કરતાં જણાવે છે કે ‘જેના ક્ષેત્રનો આશ્રય લઈને સાધુ-મહા-ત્માઓ મોક્ષમાર્ગની આરાધના કરી શકે છે, તે ક્ષેત્રદેવતા ‘અમને’ સદા સુખ આપનારી થાઓ. અહીં ‘અમને’ શબ્દથી સકલ સંધનું સૂચન છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્ર પ્રાચીન પ્રાકૃત ગાથા પરથી સંસ્કૃતમાં રચાયેલું હોય તેમ જણાય છે.

આદિમં પૃથિવીનાથમાદિમં નિષ્પરિગ્રહમ્ ।

આદિમં તીર્થનાથં ચ, ક્રપમ*-સ્વામિનં સ્તુમઃ ॥ ૩ ॥

અર્હન્તમજિતં વિશ્વ-કમલાકર-ભાસ્કરમ્ ।

અમ્લાન-કેવલાદર્શ-સદ્-ક્રાન્ત-જગતં સ્તુવે ॥ ૪ ॥

વિશ્વ-ભવ્ય-જનારામ-કુલ્યા-તુલ્યા જયન્તિ તાઃ ।

દેશના-સમયે વાચઃ, શ્રીસમ્ભવ-જગત્પતેઃ ॥ ૫ ॥

(આ ત્રણ શ્લોકો અનુક્રમે પરિશિષ્ટપર્વ, સિદ્ધહેમ-અધુવૃત્તિ અને ક્રપસૂત્રની સુબોધિકા ટીકામાં આવે છે.)

—પોથી ૫૧માં ૩૬ શ્લોકો આપેલા છે. તે આ પ્રમાણે—

શ્લોક ૨૬ ‘પાન્તુ વઃ શ્રીમહાવીર’

„ ૨૭ ‘કૃતાપરાધેઽપિ જને’

„ ૨૮ ‘શ્રીમતે વીરનાથાય’

„ ૨૯ ‘સર્વેષાં વેદ્યસામાયમ્’

„ ૩૦ ‘કલ્યાણપાદપારામં’

„ ૩૧ ‘વીરઃ સર્વમુરાસુરેન્દ્ર-મહિતો’

„ ૩૨ ‘વપુરેવ તવાચ્છે, ભગવન્ ! વીતરાગતામ્’

„ ૩૩ ‘અઢ્ઢાવયમ્મિ ઉસમો’

„ ૩૪ ‘અવસેસા તિત્થયરા’

„ ૩૫ ‘તવ પાદપોપમં’

„ ૩૬ ‘ભવવીજાઙ્કુરજનનાઃ ।’

अनेकान्त-मताम्भोधि-समुल्लासन-चन्द्रमाः ।
 दद्यादमन्दमानन्दं, भगवानभिनन्दनः ॥ ६ ॥
 द्युसत्-किरीट-शाणाग्रोत्तेजिताङ्घ्रि-नखावलिः ।
 भगवान् सुमतिस्वामी, तनोत्वभिमतानि वः ॥ ७ ॥
 पद्मप्रभ-प्रभोर्देह-भासः पुष्पन्तु वः श्रियम्* ।
 अन्तरङ्गारि-मथने, कोपाटोपादिवारुणाः ॥ ८ ॥
 श्रीसुपार्श्वजिनेन्द्राय, महेन्द्र-महिताङ्घ्रये ।
 नमश्चतुर्वर्ण-सङ्घ-गगनाभोग-भास्वते ॥ ९ ॥
 चन्द्रप्रभ-प्रभोश्चन्द्र-मरीचि-निचयोज्ज्वला ।
 मूर्तिमूर्त-सितध्यान-निमित्तेव श्रियेऽस्तु वः ॥ १० ॥
 करामलकवद् विश्वं, कलयन् केवलश्रिया ।
 अचिन्त्य-माहात्म्य-निधिः, सुविधिवोधयेऽस्तु वः ॥ ११ ॥
 सत्त्वानां परमानन्द-कन्दोद्भेद-नवाम्बुदः ।
 स्याद्वादाभृत-निःस्यन्दी, शीतलः पातु वो जिनः ॥ १२ ॥
 भव-रोगाऽऽर्त्त-जन्तूनामगदङ्कार-दर्शनः ।
 निःश्रेयस-श्री-रमणः, श्रेयांसः श्रेयसेऽस्तु वः ॥ १३ ॥
 विश्वोपकारकीभूत-तीर्थकृत्कर्म-निर्मितिः ।
 सुरासुर-नरैः पूज्यो, वासुपूज्यः पुनातु वः ॥ १४ ॥
 विमलस्वामिनो वाचः, कतक-क्षोद-सोदराः ।
 जयन्ति त्रिजगच्चेतो-जल-नैर्मल्य-हेतवः ॥ १५ ॥

स्वयम्भूरमण-स्पन्धी, करुणारस-वारिणा ।

अनन्तजिदनन्तां वः, प्रयच्छतु सुख-श्रियम् ॥ १६ ॥

कल्पद्रुम-सधर्माणमिष्टप्राप्तौ शरीरिणाम् ।

चतुर्धा धर्म-देष्टारं, धर्मनाथमुपास्महे ॥ १७ ॥

सुधा-सोदर-वाग्-ज्योत्स्ना-निर्मलीकृत-दिङ्मुखः ।

मृग-लक्ष्मा तमः-शान्त्यै, शान्तिनाथजिनोऽस्तु वः ॥ १८ ॥

श्रीकुन्थुनाथो भगवान्, सनाथोऽतिशयर्द्धिभिः ।

सुरासुर-नृ-नाथानामेकनाथोऽस्तु वः श्रिये ॥ १९ ॥

अरनाथस्तु* भगवान्, चतुर्थार-नभो-रविः ।

चतुर्थ-पुरुषार्थश्री-विलासं वितनोतु वः ॥ २० ॥

सुरासुर-नराधीश-मयूर-नव-वारिदम् ।

कर्मद्रुमूलने हस्ति-मल्लं मल्लिमभिष्टुमः ॥ २१ ॥

जगन्महामोह-निद्रा-प्रत्यूष-समयोपमम् ।

मुनिसुव्रतनाथस्य, देशना-वचनं स्तुमः ॥ २२ ॥

लुठन्तो नमतां मूर्ध्नि, निर्मलीकार-कारणम् ।

वारि-प्लवा इव नमेः, पान्तु पाद-नखांशवः ॥ २३ ॥

यदुवंश-समुद्रेन्दुः, कर्म-कक्ष-हुताशनः ।

अरिष्टनेमिर्भगवान्, भूयाद् वोऽरिष्ट-नाशनः ॥ २४ ॥

कमठे धरणेन्द्रे च, स्वोचितं कर्म कुर्वति ।

प्रभुस्तुल्य-मनोवृत्तिः, पार्श्वनाथः श्रियेऽस्तु वः ॥ २५ ॥

श्रीमते वीरनाथाय, सनाथायान्द्रुतश्रिया ।

महानन्द-सरो-राजमरालायाहते नमः ॥ २६ ॥

कृतापराधेऽपि जने, कृपा-मन्यर-तारयोः ।

इषद्-वाष्पाद्रयोर्भद्रं, श्रीवीरजिन-नेत्रयोः ॥ २७ ॥

(आर्या)

जयति विजितान्यतेजाः, सुरासुराधीश-सेवितः श्रीमान् ।

विमलस्त्रास-धिरहितस्त्रिभुवन-चूडामणिर्भगवान् ॥ २८ ॥

(शाङ्खलविहीडित)

वीरः सर्व-सुरासुरेन्द्र-महितो, वीरं व्रुधाः संश्रिताः,

वीरेणाभिहतः स्वकर्म-निचयो, वीराय नित्यं नमः ।

वीरात् तीर्थमिदं प्रवृत्तमतुलं, वीरस्य घोरं तपो,

वीरे श्री-धृति-कीर्ति-क्रान्ति-निचयः, श्रीवीर! भद्रं दिश ॥ २९ ॥

(भाविनी-वृत्त)

अवनितल-गतानां कृत्रिमाकृत्रिमानां,

वरभवन-गतानां दिव्य-वैमानिकानाम् ।

इह मनुज-कृतानां देवराजाचिंतानां,

जिनवर-भवनानां भावतोऽहं नमामि ॥ ३० ॥

(अनुष्टुप्)

सर्वेषां वेद्यसामाद्यमादिमं परमेष्ठिनाम् ।

देवाधिदेवं सर्वज्ञं, श्रीवीरं प्रणिदध्महे ॥ ३१ ॥

(शाङ्खविहीडित)

देवोऽनेक-भवाजितोजित-महापाप-प्रदीपानलो,

देवः सिद्धि-वधू-विशाल-हृदयालङ्कार-हारोपमः ।

देवोऽष्टादश-दोष-सिन्धुरघटा-निर्भेद-पञ्चाननो,

भव्यानां विदधातु वाञ्छितफलं, श्रीवीतरागो जिनः ॥३२॥

ख्यातोऽष्टापदपर्वतो गजपदः, सम्मेतशैलाभिधः,

श्रीमान् रैवतकः प्रसिद्धमहिमा, शत्रुञ्जयो मण्डपः ।

वैभारः कनकाचलोऽर्बुदगिरिः, श्रीचित्रकूटादयः (-दिकः),

तत्र श्रीरूपभादयो जिनवराः, कुर्वन्तु वो मङ्गलम् ॥ ३३ ॥

(२) अन्वय

सकलार्हप्रतिष्ठानं शिवश्रियः अधिष्ठानं भूर्भुवः-स्वस्वयीशानम्
आर्हन्त्यं प्रणिदध्महे ॥ १ ॥सर्वस्मिन् क्षेत्रे काले च नाम-आकृति-द्रव्य-भावैः त्रिजगत्-जनं
पुनतः अर्हतः समुपास्महे ॥ २ ॥आदिमं पृथिवीनाथम्, आदिमं निष्परिग्रहम्, आदिमं तीर्थनाथं
च ऋषभ-स्वामिनं स्तुमः ॥ ३ ॥विश्व-कमलाकर-भास्करम्, अम्लानकेवलादर्श-संक्रान्तजगतम्
अर्हन्तम् अजितं स्तुवे ॥ ४ ॥देशना-समये श्रीसम्भवजगत्पतेः ताः विश्व-भव्य-जनाराम-
कुल्या-तुल्याः वाचः जयन्ति ॥ ५ ॥अनेकान्तमताम्भोधि-समुल्लासन-चन्द्रमाः भगवान् अभिनन्दनः
अमन्दम् आनन्दं दद्यात् ॥ ६ ॥

द्युसत्-किरीट-शाणाग्र-उत्तेजित-अङ्घ्रि-नखावलिः भगवान् सुम-
तिस्वामी वः अभिमतानि तनोतु ॥ ७ ॥

अन्तरङ्ग-अरि-मथने कोपाटोपात् इव अरुणाः पद्मप्रभप्रभोः
देहभासः वः श्रियं पुष्पन्तु ॥ ८ ॥

चतुर्वर्णसङ्घ-गगनाभोग-भास्वते महेन्द्र-महिताद्ग्रे श्रीसुपार्श्व-
जिनेन्द्राय नमः ॥ ९ ॥

चन्द्र-मरीचि-निचयोज्ज्वला मूर्त-सितध्यान-निर्मिता इव चन्द्र-
प्रभप्रभोः मूर्तिः वः श्रिये अस्तु ॥ १० ॥

केवलश्रिया विश्वं करामलकवत् कलयन् अचिन्त्य-माहात्म्य-
निधिः सुविधिः वः बोधये अस्तु ॥ ११ ॥

सत्त्वानां परमानन्द-कन्दोद्भेद-नवाम्बुदः स्याद्वाद-अमृत-
निःस्यन्दी शीतलः जिनः वः पातु ॥ १२ ॥

भव-रोगार्त-जन्तूनाम् अगदङ्कार-दर्शनः निःश्रेयस-श्री-रमणः
श्रेयांसः वः श्रेयसे अस्तु ॥ १३ ॥

विश्वोपकारकीभूत-तीर्यकृत्-कर्म-निर्मितिः सुरासुरनरैः पूज्यः
वासुपूज्यः वः पुनातु ॥ १४ ॥

त्रिजगत्-चेतः-जल-नैर्मल्य-हेतवः कतकक्षोद-सोदराः विमल-
स्वामिनः वाचः जयन्ति ॥ १५ ॥

करुणा-रस-वारिणा स्वयम्भूरमण-स्पर्द्धा अनन्तजित् वः अनन्तां
सुखश्रियं प्रयच्छतु ॥ १६ ॥

शरीरिणाम् इष्टप्राप्तौ कल्पद्रुम-सधर्माणं चतुर्धा धर्मदेष्टारं धर्म-
नाथम् उपास्महे ॥ १७ ॥

सुधा-सोदर-वाग्-ज्योत्स्ना-निर्मलीकृत-दिङ्मुखः मृग-लक्ष्मा
शान्तिनाथजिनः वः तमः-शान्त्यै अस्तु ॥ १८ ॥

अतिशयद्विभिः सनाथः सुरासुर-नृनाथानाम् एकनाथः श्री-
कुन्थुनाथः भगवान् वः श्रिये अस्तु ॥ १९ ॥

चतुर्थार-नभो-रविः अरनाथः तु भगवान् वः चतुर्थपुरुषार्थ-
श्रीविलासं वितनोतु ॥ २० ॥

सुरासुर-नर-अधीशं मयूर-नव-वारिदं कर्म-द्रु-उन्मूलने हस्तिमल्लं
मल्लिमभिष्टुमः ॥ २१ ॥

जगन्महामोह-निद्रा-प्रत्यूष-समयोपमं मुनिसुव्रतनाथस्य देशना-
वचनं स्तुमः ॥ २२ ॥

नमतां मूर्ध्नि लुठन्तः वारि-प्लवा इव निर्मलीकार-कारणं नमैः
पाद-नखांशवः पान्तु ॥ २३ ॥

यदुवंश-समुद्रेन्दुः कर्म-कक्ष-हुताशनः अरिष्टनेमिः भगवान्
वः अरिष्ट-नाशनः भूयात् ॥ २४ ॥

स्वोचितं कर्म कुर्वति कमठे धरणेन्द्रे च तुल्य-मनोवृत्तिः पार्श्व-
नाथः प्रभुः वः श्रिये अस्तु ॥ २५ ॥

अद्भुतश्रिया सनाथाय, महानन्द-सरो-राजमरालाय श्रीमते वीर-
नाथाय अर्हते नमः ॥ २६ ॥

कृतापराधे जने अपि कृपा-मन्थर-तारयोः ईषद्-वाष्प-आद्रियोः
श्रीवीरजिन-नेत्रयोः भद्रम् ॥ २७ ॥

વિજિતાન્ય-તેજાઃ સુરાસુરાધીશ-સેવિતઃ શ્રીમાન્ વિમલઃ ત્રાસ-
વિરહિતઃ ત્રિભુવન-ચૂડામાણિઃ ભગવાન્ જયતિ ॥ ૨૮ ॥

વીરઃ સર્વ-સુરાસુરેન્દ્ર-મહિતઃ, બુધ્ધાઃ વીરં સંશ્રિતાઃ, વીરેણ
સ્યકર્મ-નિચયઃ અભિહતઃ, વીરાય નિલ્યં નમઃ, વીરાત્ इदम् અતુલં
તીર્થં પ્રવૃત્તમ્, વીરસ્ય ધોરં તપઃ, વીરે શ્રી-ધૃતિ-કીર્તિ-કાન્તિ-નિચયઃ,
શ્રીવીર ! ભદ્રં દિશ ॥ ૨૯ ॥

કૃત્રિમાકૃત્રિમાનામ્ અવનિતલ-ગતાનાં વરભવનગતાનાં દિવ્ય-
વૈમાનિકાનામ્ इह મનુજકૃતાનાં દેવરાજાર્ચિતાનાં જિનવર-ભવનાનામ્
અહં ભાવતઃ નમામિ ॥ ૩૦ ॥

સર્વેષાં વેધસામ્ આઘમ્, પરમેષ્ઠિનામ્ આદિમં, દેવાધિદેવં સર્વેશ્વ
શ્રીવીરં પ્રણિદધ્મહે ॥ ૩૧ ॥

દેવઃ અનેક-ભવાર્જિત-ઝર્જિત-મહાપાપ-પ્રદીપ-અનલઃ, દેવઃ
સિદ્ધિવધૂ-વિશાલ હૃદયાલક્ષ્મી-હારોપમઃ, દેવઃ અષ્ટાદશ-દોષ-સિન્ધુર-
ઘટા-નિર્ભેદ-પદ્માનનઃ, શ્રીવીતરાગઃ જિનઃ મહ્યાનાં વાઙ્મિતફલં
વિદધાતુ ॥ ૩૨ ॥

હયાતઃ અષ્ટાપદપર્વતઃ, ગજપદઃ, સમ્મેતશૈલાભિધઃ, શ્રીમાન્
રેવતકઃ, પ્રસિદ્ધ-મહિમા શત્રુઘ્નયઃ, મળ્ડપઃ, વૈભારઃ, કનકાચલઃ,
અર્બુદગિરિઃ, શ્રીચિત્રકૂટાદયઃ (-દિકઃ) । તત્ર શ્રીઋષભાદયઃ
જિનચરાઃ વઃ મન્નલં કુર્વન્તુ ॥ ૩૩ ॥

(૩) અન્ય-ગુજરાતી છાયા

સકલ અર્હતોનું પ્રતિષ્ઠાન, શિવશ્રીનું અધિષ્ઠાન, બૂઃ, ભૂવઃ
અને સ્વઃનું ઈશાન (એવા) ‘ અર્હત ’-પદનું (અમે) ધ્યાન
ધરીએ છીએ. ૧.

સર્વ ક્ષેત્રમાં અને સર્વ કાલમાં નામ, આકાર, દ્રવ્ય અને ભાવવડે ત્રણ જગત્ના જનને પવિત્ર કરનાર અહતોની (અમે) ઉપાસના કરીએ છીએ. ૨.

પ્રથમ પૃથિવીનાથ, પ્રથમ સાધુ અને પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભનાથની (અમે) સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૩.

વિશ્વરૂપ કમલવન (માટે) સૂર્ય-સમાન, (જેનાં) નિર્મળ કેવલજ્ઞાન(રૂપ) આદર્શમાં જગત્ પ્રતિબિમ્બિત થયું છે (એવા) અરિહન્ટ અજિતનાથની (હું) સ્તુતિ કરું છું. ૪.

શ્રીસંભવનાથ જગત્-પતિની દેશના-સમયની, વિશ્વના ભવ્યજન(રૂપ) આરામ માટે નીક-તુલ્ય તે વાણી જય પામે છે. ૫.

અનેકાન્ત-મતરૂપ અભોધિને ઉદ્ધસિત કરવા માટે ચન્દ્ર-સમાન ભગવાન્ અભિનન્દન અમન્દ આનન્દ આપો. ૬.

દેવોના મુકુટરૂપ શાશુના અગ્ર(ભાગ)થી ઉત્તેજિત (થઈ છે) ચરણ-નખાવલિ જેની (એવા) ભગવાન્ સુમતિસ્વામી તમારી અભિલાષાઓને પૂર્ણ કરો. ૭.

આંતરિક અરિઓને મથવા માટે કોપના આટોપથી જાણે અરુણ (એવી) પદ્મપ્રભપ્રભુની દેહ-કાન્તિ તમારી લક્ષ્મીને પુષ્ટ કરો. ૮.

ચતુર્વિધ સંઘ(રૂપ) ગગન-પ્રદેશમાં સૂર્ય-સમાન, મહેન્દ્રો વડે પૂજિત ચરણવાળા શ્રીસુપાર્શ્વજિનેશ્વરને નમસ્કાર હો. ૯.

ચન્દ્રના કિરણોના સમૂહ (જેવી) ઉજ્જવલ, જાણે મૂર્તિ-
માન શુક્લધ્યાનથી નિર્મિત (એવી) ચન્દ્રપ્રભપ્રભુની મૂર્તિ
તમારી લક્ષ્મી માટે થાઓ. ૧૦.

કેવલજ્ઞાન(રૂપ) સંપત્તિથી વિશ્વને કર (સ્થિત) આમલક-
વત્ જાણનારા, અચિન્ત્ય માહાત્મ્યના નિધિ શ્રીસુવિધિનાથ
તમોને યોધિને માટે થાઓ. ૧૧.

પ્રાણિઓના પરમ આનન્દરૂપ અંકુરને પ્રકટ કરવા માટે
નવા મેઘ(સમાન), સ્યાદ્રાદરૂપ અમૃતને વરસાવનાર, શીતલ-
નાથ જિન તમારું રક્ષણ કરો. ૧૨.

ભવ(રૂપ) રોગથી આર્ત પ્રાણીઓને વૈદ્યના દર્શન-
(જેવા), નિઃશ્રેયસ-શ્રીના સ્વામી શ્રીશ્રેયાંશ્રનાથ તમારા શ્રેયને
માટે હો. ૧૩.

વિશ્વને ઉપકારભૂત તીર્થ'કર-કર્મ' નિર્માણ કરનાર, સુરો,
અસુરો અને નરોથી પૂજિત (ભગવાન) વાસુપૂજ્ય તમને
પવિત્ર કરો. ૧૪.

ત્રણ જગતના ચિત્ત(રૂપ) જળને નિર્મળ કરવામાં હેતુ-
(રૂપ) કતકના ચૂર્ણની સમાન વિમલનાથસ્વામીની વાણી જય
પામે છે. ૧૫.

કરેણા-રસ-રૂપી જલથી સ્વયમ્ભૂરમણ (સમુદ્રની) સાથે
સ્પર્ધા કરનાર શ્રીઅનન્તજિન તમને અનન્ત-મુખશ્રી આપો.

પ્રાણીઓને ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં કલ્પવૃક્ષ જેવા, ચાર પ્રકારના ધર્મના ઉપદેષ્ટા ધર્મનાથની (અમે) ઉપાસના કરીએ છીએ. ૧૭.

સુધા જેવી વાણી(રૂપ)ની જ્યોત્સ્નાથી દિશાઓનાં મુખને નિર્મળ કરનાર, મૃગના લાંછનવાળા શ્રીશાન્તિનાથ (ભગવાન) તમારા અજ્ઞાન-અંધકારની શાન્તિને માટે થાઓ. ૧૮.

અતિશયોની ઋદ્ધિથી યુક્ત, સુરો, અસુરો તથા મનુષ્યોના નાથોના એક (અસાધારણ) નાથ શ્રીકુન્થુનાથ ભગવાન તમારી સંપત્તિ માટે થાઓ. ૧૯.

ચોથા આરા(રૂપ) આકાશમાં સૂર્ય-સ્વરૂપ અરનાથ ભગવાન તમારા ચોથા પુરુષાર્થ(મોક્ષ)ની લક્ષ્મીના વિલાસને વિસ્તાર કરો. ૨૦.

સુરો, અસુરો અને નરોના અધીશ(રૂપ) મયૂર માટે નવા મેઘ-સ્વરૂપ, કર્મ(રૂપ) વૃક્ષનું ઉન્મૂલન કરવામાં મદદ હસ્તિ-સ્વરૂપ, મદ્વિનાથની (અમે) સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૨૧.

જગતની મહામોહરૂપ નિદ્રાને (ઉડાડવામાં) પ્રાતઃકાલના સમય જેવી મુનિસુવ્રતનાથનાં દેશના-વચનની (અમે) સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૨૨.

નમન કરનારાનાં મસ્તક પર આળોટતાં (અને) નિર્મળ કરવામાં કારણભૂત પાણીનાં પૂર જેવાં નેમિનાથ ભગવાનના પગના નખોનાં કિરણો (તમારું) રક્ષણ કરો. ૨૩.

ચાદવોના વંશ (રૂપ) સમુદ્રને ઉલ્લસિત કરવામાં ઇન્દુ
જેવા, કર્મ (રૂપ) વનને બાળવામાં અગ્નિ (સમાન), અરિષ્ટ-
નેમિ ભગવાન્ તમારા અરિષ્ટના નાશ માટે થાઓ. ૨૪.

પોતાને ઉચિત કર્મ કરનાર એવા કર્મઠ અને ધરણેન્દ્ર
ઉપર સમાન મનોવૃત્તિવાળા પ્રભુ પાર્શ્વનાથ તમારા કલ્યાણ
માટે હો. ૨૫.

અદ્ભુતશ્રીથી યુક્ત, મહાન આનન્દરૂપ સરોવરને વિષે
રાજહંસ-સમાન શ્રીમાન્ મહાવીર અરિહંતને નમસ્કાર
હો. ૨૬.

અપરાધ કરનાર ઉપર પણ કૃપાથી નમેલી છીકીવાળા,
થોડા આંસુથી આર્દ્ર શ્રીવીરજિનનાં બદ્ધ નેત્રોનું કલ્યાણ
થાઓ. ૨૭.

બીજાના તેજને જિતનારા, સુરો અને અસુરોના અધીશ-
થી સેવિત, વિમલ, ત્રાસ-રહિત, ત્રિભુવન-ચૂડામણિ, શ્રીમાન્
ભગવાન્ જય પામે છે. ૨૮.

વીર, સર્વ સુરો અને અસુરોના ઇન્દ્રોથી પૂજિત છે,
પંડિતો વીરને આશ્રયીને રહ્યા છે, વીરે પોતાના કર્મોનો
સમૂહ હણ્યો છે, વીરને નિત્ય નમસ્કાર હો. વીરથી આ
અનુપમ તીર્થ પ્રવર્ત્યું છે, વીરનું તપ ઘોર છે, વીરમાં
શ્રી, ધૈર્ય, કીર્તિ અને કાન્તિનો સમૂહ છે. હે વીર ! ભદ્ર
આપો. ૨૯.

શ્રેષ્ઠ ભવનમાં રહેલાં, દિવ્ય વિમાનોમાં રહેલાં, આ
લોકમાં મનુષ્યોએ કરેલાં અવનિતલ-પર રહેલાં, કૃત્રિમ અને

અકૃત્રિમ, દેવોથી, રાજાઓથી તથા દેવોના રાજા-ઈંદ્રોથી
અર્ચિત (એવાં) જિનવરનાં લવનોને-મંદિરોને હું ભાવથી
નમું છું. ૩૦.

સર્વ જ્ઞાનીઓમાં આદ્ય, પરમેષ્ઠિઓમાં આદિમ, દેવાધિ-
દેવ, સર્વજ્ઞ (એવા) શ્રીવીરનું (અમે) ધ્યાન ધરીએ
છીએ. ૩૧.

અનેક લવમાં ઉપાજિત તીવ્ર મહાપાપને બાળવામાં
પ્રદીપ્ત અનલ જેવા દેવ, મોક્ષ-વધૂના વિશાલ હૃદયને અલંકૃત
કરવામાં હાર-સમાન એવા દેવ, અઠાર દોષો (૩૫) હાથી-
ઓની ઘટાનો નાશ (કરવામાં) સિંહ-સમાન (એવા) દેવ;
શ્રીવીતરાગ જિનદેવ લવ્યોને વાંછિત ફલ આપો. ૩૨.

પ્રસિદ્ધ અષ્ટાપદ પર્વત, ગજપદ, સમ્મેતશૈલ નામવાળો,
શ્રીમાન રૈવતક, પ્રસિદ્ધ મહિમાવાળો શત્રુંજય, માંડવગઢ,
વૈભારગિરિ, કનકાચલ, અર્બુદગિરિ, શ્રીચિત્રકૂટ આદિ (તીર્થો)
(અને) ત્યાં (રહેલા) શ્રીઋષભદેવ વગેરે જિનેશ્વરો તમારું
મંગલ (કલ્યાણ) કરો. ૩૩.

(૪-૫-૬) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ, અર્થ-નિર્ણય,
તથા અર્થ-સંકલના.

(શબ્દનો ક્રમ અન્વય પ્રમાણે લીધેલો છે.)

(૧ ૪-૫) સકલાર્હત્-પ્રતિષ્ઠાનમ્ - સર્વ અરિહંતોમાં
રહેલું.

સકલ એવા અર્હત તે સકલાર્હત્, તેમાં છે જેનું પ્રતિષ્ઠાન
તે સકલાર્હત્-પ્રતિષ્ઠાન, તેને-સકલાર્હત્-પ્રતિષ્ઠાનમ્. 'સકલાર્હત્સુ-

પ્રતિષ્ઠાનં યસ્ય તત્ સકલાર્હત્પ્રતિષ્ઠાનમ્' (ક.) સકલ-અશ્વેષ, સમગ્ર, સર્વ. અર્હત્-અરિહંત. પ્રતિષ્ઠાન-અવસ્થાન, આધાર, રહેઠાણુ. જેનું સર્વ અરિહંતોમાં રહેઠાણુ છે-જે સર્વ અરિહંતોમાં રહેલું છે, તે સકલાર્હત્-પ્રતિષ્ઠાન. અથવા સકલ અર્હતોનું પ્રતિષ્ઠાન, તે સકલાર્હત્-પ્રતિષ્ઠાન.

શિવશ્રિયઃ અધિષ્ઠાનમ્ - મોક્ષ-લક્ષ્મીનું નિવાસ-સ્થાન.

શિવરૂપ જે શ્રી તે શિવશ્રી, તેનું શિવશ્રિયઃ. શિવ-મોક્ષ. શ્રી-લક્ષ્મી. અધિષ્ઠાન-નિવાસ-સ્થાન. 'અધિષ્ઠાનં પ્રભાવેઽધ્યાસને નગરચક્રયોઃ' (અનેકાર્થસંગ્રહ, સ્વરકાંડ, ૭લો. ૧૫૨૬). જે મોક્ષ-લક્ષ્મીનું નિવાસ-સ્થાન છે.

ભૂર્ભુવઃસ્વલ્લયીશાનમ્ - ભૂલોક, ભુવલોક અને સ્વલોકના ઇશાનને; પાતાલ, મર્ત્ય અને સ્વર્ગ પર સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ ધરાવનારને.

મૂઃ અને ભુવઃ અને સ્વઃ તે ભૂર્ભુવઃસ્વઃ, એ ત્રણને। સમૂહ તે ભૂર્ભુવઃસ્વલ્લયી, તેનું ઈશાન તે ભૂર્ભુવઃસ્વલ્લયીશાન, તેને-ભૂર્ભુવઃ-સ્વલ્લયીશાનમ્. ભૂર્ભુવઃ અને સ્વઃનું નિરુક્ત શ્રીયાન્-વદ્યે આ પ્રમાણે કરેલું છે :

“મવન્તિ ચાસ્મિન્ ભૂતાનિ, સ્થાવરાણિ ચરાણિ ચ ।

તસ્માદ્ ભૂરિતિ વિજ્ઞેયા, પ્રથમા વ્યાદ્યતિઃ સ્મૃતા ॥”

-જેમાં ભૂતો એટલે સ્થાવર અને ત્રસ (ચર) પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, (તેને) તે કારણથી 'મૂઃ' બ્રહ્મવી. શાસ્ત્રોમાં તેને પહેલી વ્યાદ્યતિ (વેદના એક પ્રકારની મંત્ર-રચના) કહેલી છે.

“ ભવન્તિ મૂયો મૂતાનિ, ઉપભોગ-ક્ષયે પુનઃ ।

કલ્પાન્તે ઉપભોગાય, મુવસ્તસ્માત્ પ્રર્કાતિતા ॥ ”

—ઉપભોગનો ક્ષય થતાં પ્રાણીઓ કલ્પના અંતે ફરીને ઉપભોગ માટે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે ‘ મુવઃ ’ કહેવાય છે.

“ શીતોષ્ણ-વૃષ્ટિ-તેજાંસિ, જાયન્તે તાનિ વૈ સદા ।

આલયઃ સુકૃતીનાં ચ, સ્વર્લોકઃ સ ઉદાહૃતઃ ॥ ”

શીત, ઉષ્ણ, વરસાદ અને તેજ ન્યાં સદા ઉત્પન્ન થાય છે અને જે પુણ્યવાન પુરુષોનું નિવાસ-સ્થાન છે, તે ‘ સ્વર્ ’ કહેવાય છે.*

બૃહન્ન્યાસમાં ‘ મૂઃ અને મુવઃ ’ શબ્દને અનુક્રમે નાગલોક અને મર્ત્યલોકના વાચક કહેલા છે, + તથા સ્વઃનો અર્થ

* મનુસ્મૃતિના બીજા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે—

“ અકારં ચાપ્યુકારં ચ, મકારં ચ પ્રજાપતિઃ ।

વેદત્રયાન્નિરદુહદ્, મૂર્મુવઃસ્વરિતીતિ ચ ॥ ૭૬ ॥ ”

પ્રજાપતિએ અકાર, ઉકાર અને મકાર એ ત્રણ અક્ષરમાંથી થયેલા ઝંકારને તથા મૂઃ, મુવઃ અને સ્વર્ એ ત્રણ વ્યાહતિને ત્રણ વેદમાંથી એટલે ઋક્, યજુષ્ અને સામમાંથી દોહી કાઢેલી છે.

+ “ મૂ સત્તાયામ્ ” इत्यतः ‘ मिथि-रु-ज्युषि-तृ-शृ-भू-वष्टिभ्यः कित् ’ (उ. १.७.१) इत्यसि उवादेशे पृषोदरादित्वादकारलोपे च भूस् भुवस् यथाक्रमं नाग-मनुष्यलोक-वाचकौ इति “ स्वरादयोऽव्ययम् ” इति सिद्धहेम-
१-१-३० सूत्र-वृहन्न्यासे ॥

સ્વર્ગ થાય છે, તેથી મૂઃ, મુવઃ અને સ્વઃ શબ્દથી પાતાલ, મર્ત્યલોક અને સ્વર્ગ એ ત્રણ લોક સમજવાના છે.

ઈશાનમ્ - અધિપતિ, સ્વામી, પ્રભુ.

આર્હન્ત્યમ્ - અરિહંતપણાને.

અર્હતનો ભાવ તે આર્હન્ત્ય.* જે ગુણ-સમૂહને લીધે આત્મા અર્હંત કહેવાય છે, તેને અર્હી આર્હન્ત્ય કહેલું છે. ઘટમાં જેમ ઘટત્વ રહેલું છે તથા પટમાં જેમ પટત્વ રહેલું છે, તેમ અર્હન્તોમાં આર્હન્ત્ય રહેલું છે.

પ્રણિદધ્મહે - ઉપાસીએ છીએ, -ની ઉપાસના કરીએ છીએ, -નું સ્મરણ કરીએ છીએ, -નું ધ્યાન ધરીએ છીએ.

પ્ર અને નિ ઉપસર્ગવાળો ધા ધાતુ 'ઉપાસના કરવી, સ્મરણ કરવું, ધ્યાન ધરવું'નો અર્થ બતાવે છે.

(૧-૬) જે સર્વ અરિહંતોમાં રહેલું છે, જે મોક્ષ-લક્ષ્મીનું નિવાસ-સ્થાન છે, તથા જે પાતાલ, મર્ત્યલોક અને સ્વર્ગ-લોક પર સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ ધરાવે છે, તે આર્હન્ત્યનું-અરિહંત-પણા(સ્વરૂપ)નું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ.

(૨-૪) સર્વસ્મિન્ - સર્વમાં.

ક્ષેત્રે - ક્ષેત્રમાં, સ્થાનમાં.

કાલે - કાલમાં.

ચ - અને.

નામ-આકૃતિ-દ્રવ્ય-ભાવે : - નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવનિક્ષેપ વડે.

નામ અને આકૃતિ અને દ્રવ્ય અને ભાવ તે નામ-આકૃતિ-દ્રવ્ય-ભાવ, તેના વડે-નામાકૃતિ-દ્રવ્ય-ભાવે :. નામ-નામ-નિક્ષેપ. આકૃતિ-સ્થાપના-નિક્ષેપ. દ્રવ્ય-દ્રવ્ય-નિક્ષેપ. ભાવ-ભાવનિક્ષેપ. નિક્ષેપ એટલે શબ્દની અર્થ-વ્યવસ્થા. તે ચાર પ્રકારે થાય છે : નામથી, સ્થાપનાથી, દ્રવ્યથી અને ભાવથી. જેમ કે કોઈ વ્યક્તિનું નામ અરિહંત હોય, તે ‘નામ-અરિહંત’ કહેવાય. અરિહંતની મૂર્તિ કે સ્થાપના કરેલી હોય, તે ‘સ્થાપના-અરિહંત’ કહેવાય. જે અરિહંતપદ પામી ચૂક્યા છે કે પામવાના છે, તે ‘દ્રવ્ય-અરિહંત’ કહેવાય અને વર્તમાન કાલે જે અરિહંતના ગુણોથી યુક્ત હોય, તે ‘ભાવ-અરિહંત’ કહેવાય.

ત્રિજગજ્જનમ્ - ત્રણ જગત્ના લોકોને.

ત્રણ જગત્નો સમૂહ તે ત્રિજગત્, તેના જન તે ત્રિજગજ્જન, તેને ત્રિજગજ્જનમ્.

પુનતઃ - પવિત્ર કરી રહેલા.

અર્હતઃ - અરિહંતોને.

સમુપાસ્મહે - સારી રીતે ઉપાસીએ છીએ.

સમ્+ઉપ+આસ્ - સારી રીતે ઉપાસના કરવી.

(૨-૫) સમુપાસ્મહે - અમે સારી રીતે ઉપાસીએ છીએ.

કેને? અર્હત:- અહીંતોને. કેવા અહીંતોને? સર્વસ્મિન્ ક્ષેત્રે કાલે
ચ નામ-આકૃતિ-દ્રવ્ય-ભાવૈઃ ત્રિજગજ્જનં પુનતઃ - જેઓ સર્વ ક્ષેત્ર
અને સર્વ કાલમાં નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવથી ત્રણે
જગત્ના લોકોને પવિત્ર કરી રહેલા છે.

(૨-૬) જેઓ સર્વ ક્ષેત્રમાં અને સર્વ કાલમાં નામ,
સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ વડે ત્રણે જગત્ના લોકોને પવિત્ર
કરી રહેલા છે, તે અહીંતોની અમે સમ્યક્ ઉપાસના કરીએ
છીએ.

(૩-૪) આદિમં - પહેલાં (ને)

પૃથિવીનાથમ્ - પૃથ્વીનાથને, રાજાને.

પૃથિવીને! નાથ તે પૃથિવીનાથ. પૃથિવી - જમીન. નાથ -
સ્વામી.

નિષ્પરિગ્રહમ્ - સાધુને.

‘નિર્ગતઃ પરિગ્રહાદિતિ નિષ્પરિગ્રહઃ - જે પરિગ્રહમાંથી
નીકળી ગયેલ છે, તે નિષ્પરિગ્રહ.’ અર્થાત્ સાધુ.

તીર્થનાથમ્ - તીર્થ કરને.

તીર્થના નાથ, તે તીર્થનાથ. અર્થાત્ તીર્થ કર. તેમને-તીર્થ-
નાથમ્.

ચ - અને.

ઋપમસ્વામિનમ્ - શ્રીઋષભદેવને.

ઋષભનામના સ્વામી તે ઋષભસ્વામી, તેમને-ઋષમસ્વામિનમ્.

સ્તુમઃ - સ્તવીએ છીએ.

(૩-૫) સ્તુમઃ - સ્તવીએ છીએ. કેને? ઋષભસ્વામિનમ્-શ્રીઋષભદેવને. કેવા શ્રીઋષભદેવને? આદિમં પૃથિવીનાથમ્-પહેલા રાજાને. આદિમં નિષ્પરિગ્રહમ્-પહેલા સાધુને. આદિમં તીર્થનાથં ચ-અને પહેલા તીર્થં કરને. ભરતક્ષેત્ર અને ચાલુ અવસર્પિણી કાલની અપેક્ષાએ શ્રીઋષભદેવ પહેલા રાજા હતા, પહેલા સાધુ હતા અને પહેલા તીર્થં કર હતા.

(૩-૬) પહેલા રાજા, પહેલા સાધુ અને પહેલા તીર્થં કર એવા શ્રીઋષભદેવને અમે સ્તવીએ છીએ.

(૪-૪) વિશ્વ-કમલાકર-માસ્કરમ્-જગત્ના પ્રાણીઓ-રૂપી કમલોના સમૂહને વિકસાવવા માટે સૂર્ય-સમાન (સ્વરૂપ).

વિશ્વ એ જ કમલાકર તે વિશ્વ-કમલાકર, તેને માટે માસ્કર-સમાન તે વિશ્વ-કમલાકર-માસ્કર, તેમને-વિશ્વ-કમલાકર-માસ્કરમ્. વિશ્વ-જગત્. જગત્ના પ્રાણીઓ. કમલાકર-કમલોના સમૂહ. માસ્કર-સૂર્ય. જગત્ના પ્રાણીઓ રૂપી કમલોના સમૂહને વિકસાવવા માટે સૂર્ય-સમાન (સ્વરૂપ).

અમ્લાન-કેવલાદર્શ-સદ્ક્રાન્ત-જગત્મ - જેમના નિર્મળ કેવલજ્ઞાનરૂપી દર્પણમાં આપું જગત્ પ્રતિબિમ્બિત થયું છે, તેમને.

અમ્લાન એવો કેવલાદર્શ, તે અમ્લાન-કેવલાદર્શ, તેના વિષે સદ્ક્રાન્ત થયું છે જગત્ તે અમ્લાન-કેવલાદર્શ-સદ્ક્રાન્ત-જગત્, તેને-અમ્લાન-કેવલાદર્શ-સદ્ક્રાન્ત-જગત્. અમ્લાન-નિર્મળ. કેવલાદર્શ-કેવલ એ જ આદર્શ તે કેવલાદર્શ. કેવલ-કેવલજ્ઞાન. આદર્શ-આરીસો, દર્પણ. સદ્ક્રાન્ત-સંક્રમેલ, પ્રતિષ્ઠ, પ્રતિબિમ્બિત.

‘સદ્ક્રાન્તં જ્ઞેયતયા પ્રતિવિમ્બિતમ્-(ગુ.) સંકાન્ત એટલે જ્ઞેયતાથી પ્રતિબિમ્બિત.’

અર્હન્તમ્ - અરિહંતને.

અજિતમ્ - બીજા તીર્થ કર શ્રીઅજિતનાથને.

સ્તુવે - હું સ્તવું છું.

(૪-૫) સ્તુવે - હું સ્તવું છું. કોને? અર્હન્તમ્ અજિતમ્- શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનને. કેવા શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનને?

વિશ્વ-કમલાકર-ભાસ્કરમ્ - જગત્ના પ્રાણીઓ-રૂપી કમલોના સમૂહને વિકસાવવા માટે સૂર્ય-સ્વરૂપને; તથા અમ્લાન-કેવલાદર્શ-સદ્ક્રાન્ત-જગત્-જેમના નિર્મળ કેવલજ્ઞાનરૂપી દર્પણ-માં આપું જગત્ પ્રતિબિમ્બિત થયું છે, તેમને.

(૪-૬) જગત્ના પ્રાણીઓ-રૂપી કમલોના સમૂહને વિકસાવવા માટે સૂર્ય-સ્વરૂપ તથા જેમના કેવલજ્ઞાન-રૂપી દર્પણમાં આપું જગત્ પ્રતિબિમ્બિત થયું છે, તેવા શ્રીઅજિત-નાથ ભગવાનને હું સ્તવું છું.

(૫-૪) દેશના-સમયે - ધર્મોપદેશ દેતી વખતે.

દેશનાનો સમય, તે દેશના-સમય. દેશના-ધર્મોપદેશ. સમય-કાલ, વખત.

શ્રીસમ્ભવજગત્પતેઃ - શ્રીસંભવનાથ પ્રભુની.

શ્રીધી યુક્ત સમ્ભવ, તે શ્રીસમ્ભવ તે-રૂપ જગત્પતિ તે શ્રી સમ્ભવ-જગત્પતિ, તેમની શ્રીસમ્ભવજગત્પતેઃ.

તા:-તે.

‘તા:’ इति एकरूपा अपि भगवद्बदनारविन्द-विनिर्गताः
सकलसमालोक-तत्तद्भाषापरिणमनशीलत्वेनानेकरूपाः ।’ (शु.)

‘ભગવાનના મુખરૂપી ક્રમણથી નીકળેલી વાણી એકરૂપ
હોવા છતાં પરિપદમાં બેઠેલા સમગ્ર પ્રાણિ-વર્ગની તે તે
ભાષામાં પરિણત થઈ જવાથી તે અનેકરૂપ પણ છે, તેથી
(વાણીને બહુવચનમાં મૂકી છે અને) તેનું વિશેષણ તા: એ
પ્રમાણે કરેલું છે.’

विश्व-भव्यजनाराम-कुल्या-तुल्या:- विश्वना लव्यजनो-
रूपी भगीयाने सिंघवा भाटे नीक-समान.

વિશ્વમાં રહેલા ભવ્યજન તે વિશ્વ-ભવ્યજન, તે રૂપી આરામ
તે વિશ્વ-ભવ્યજનારામ, તેની કુલ્યાની તુલ્ય તે વિશ્વ-ભવ્યજનારામ-
કુલ્યા-તુલ્યા, તેવી વિશ્વ-ભવ્યજનારામ-કુલ્યા-તુલ્યા: આરામ-
બળીયો. કુલ્યા-નીક. તુલ્યા-સદૃશ, સમાન. વિશ્વના લવ્ય-
જનોરૂપી બળીયાને સિંચવા માટે નીક-સમાન.

वाच:- वाणी.

जयन्ति - जय पाમે છે.

(૫-૫) જયન્તિ - જય પામે છે. કેણુ? તા: વાચ:-તે
વાણી. કેની વાણી? શ્રીસમ્ભવ-જગત્પતે:-શ્રીસંભવનાથ પ્રભુની.
કેવી વાણી? દેશના-સમયે વિશ્વ-ભવ્યજનારામ-કુલ્યા-તુલ્યા:-જે,
ધર્મોપદેશ દેતી વખતે વિશ્વના લવ્ય પ્રાણીઓ-રૂપી બળીયાને
સિંચવા માટે નીક-સમાન છે.

(૫-૬) ધર્મોપદેશં દેતી વંખતે જેમની વાણી વિશ્વના ભવ્ય-જનો-રૂપી ળગીયાને સિચવા માટે નીક-સમાન છે, તે શ્રીસંભવનાથ ભગવંતની વાણી જયવંતી પર્તે છે.

(૬-૪) અનેકાન્ત-મતામ્બોધિ-સમુહાસન-ચન્દ્રમાઃ -
અનેકાંત મત-રૂપી સમુદ્રને સારી રીતે ઉદ્ધમિત કરવા માટે ચંદ્ર-સ્વરૂપ.

અનેકાન્ત એવો જે મત તે અનેકાન્તમત, તે-રૂપ અમ્બોધિ તે અનેકાન્તમતામ્બોધિ, તેનું સમુહાસન તે અનેકાન્તમતામ્બોધિ-સમુહાસન, તેને માટે ચન્દ્રમાઃ તે અનેકાન્તમતામ્બોધિ-સમુહાસન-ચન્દ્રમાઃ, અનેકાન્ત-એકાંત નહિ તે. જેનો અંત કે છેડો એક નથી તે ‘અનેકાન્ત’. તાત્પર્ય કે વસ્તુના વિવિધ છેડાઓને - ધર્મોને - બાબુઓને બેવી, તે ‘અનેકાન્ત’. મત-વાદ. આ ‘અનેકાન્તમત’ને ‘સ્યાદ્વાદ’ પણ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેની વિશિષ્ટ શૈલીથી વસ્તુનું નિરૂપણ કરતાં સ્યાદ્-પદની પ્રધાનતા હોય છે. જેમ કે ‘સ્યાદ્ અસ્તિ-એક અપેક્ષાએ આ વસ્તુ છે.’ ‘સ્યાદ્ નાસ્તિ-એક અપેક્ષાએ આ વસ્તુ નથી.’ ‘સ્યાદ્-અસ્તિ-નાસ્તિ-એક અપેક્ષાએ આ વસ્તુ છે અને બીજી અપેક્ષાએ નથી.’ ‘સ્યાદ્ અવક્તવ્ય-એક અપેક્ષાએ આ વસ્તુ અવક્તવ્ય છે.’ ‘સ્યાદ્ અસ્તિ અવક્તવ્ય-આ વસ્તુ અવક્તવ્ય હોવા છતાં એક અપેક્ષાએ છે.’ ‘સ્યાદ્ નાસ્તિ અવક્તવ્ય-આ વસ્તુ અવક્તવ્ય હોવા છતાં એક અપેક્ષાએ નથી.’ ‘સ્યાદ્ અસ્તિ-નાસ્તિ અવક્તવ્ય-આ વસ્તુ અવક્તવ્ય હોવા છતાં એક અપેક્ષાએ છે અને બીજી અપેક્ષાએ નથી.’

અપેક્ષાની પ્રધાનતાને લીધે કેટલાક તેને ‘ અપેક્ષાવાદ ’ પણ કહે છે. અમ્મોધિ-સમુદ્ર. સમુદ્ધાસન-સારી રીતે ઉદ્ધસિત કરવું તે. ચન્દ્રમા:-ચન્દ્ર.

ભગવાન્ - ભગવાન્, પ્રભુ.

અનેકાર્થસંગ્રહના દ્વિસ્વરકાંડમાં ભગ શબ્દના ચૌદ અર્થો આપવામાં આવ્યા છે. તે આ રીતે:-

“ ભગોઽર્ક^૧-જ્ઞાન^૨-માહાત્મ્ય^૩-યશો^૪-વૈરાગ્ય^૫-મુક્તિપુ^૬ ।

રૂપ^૭-વીર્ય^૮-પ્રયત્નેચ્છા^૯ શ્રી^{૧૦}-ધર્મ^{૧૧}-ઐશ્વર્ય^{૧૨}-યોનિપુ^{૧૩} ॥ ”

ભગ-શબ્દ અર્ક, જ્ઞાન, માહાત્મ્ય, યશ, વૈરાગ્ય, મુક્તિ, રૂપ, વીર્ય, પ્રયત્ન, ઇચ્છા, શ્રી, ધર્મ, ઐશ્વર્ય અને યોનિ એ ચૌદ અર્થોમાં વપરાય છે.

આ અર્થોમાંથી યોનિ અને અર્ક (સૂર્ય) સિવાય બીજા બધા અર્થો અહીં ઉપયુક્ત છે.

અભિનન્દનઃ - શ્રીઅભિનંદન નામના ચોથા તીર્થ^{૧૪} કર.

અમન્દમ્ - અતિ, ઘણો, પરમ.

આનન્દમ્ - આનંદ, સુખ, સ્વભાવ-રમણતા.

આનંદ-શબ્દથી અહીં આત્માનું સહજ સુખ કે સ્વભાવ-રમણતા અભિપ્રેત છે.*

દયાત્ - આપો.

* ‘ સત્યં જ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ ’ ઇતિ શ્રુતિઃ ।

(૬-૫) દદ્યાત્-આપો. શું ? આનન્દમ્-આનંદ.) કેવો આનંદ ? અમન્દમ્-પરમ. કેણુ ? ભગવાન્-અમિનન્દન:-ભગવાન્ અભિનંદન. કેવા છે ભગવાન્ અભિનંદન ? અનેકાન્ત-મતામ્મોધિ-સમુદ્ધાસનં-ચન્દ્રમા:-અનેકાંતમત-રૂપી સમુદ્રને ઉલ્લસિત કરવાં માટે ચંદ્ર-સ્વરૂપ.

(૬-૬) અનેકાંતમત-રૂપી સમુદ્રને ઉલ્લસિત કરવા માટે ચંદ્ર-સ્વરૂપ એવા ભગવાન્ અભિનંદન અમને પરમ આનંદ આપો.

(૭-૪) દ્યુસત્-કિરીટ-શાણાગ્રોત્તેજિતાદિઘ્ન-નલાવલિ:- દેવોના મુકુટ-રૂપી સરાણુના અગ્રભાગથી જેમના પગની નળ-પંક્તિઓ ચકચકિત થયેલી છે.

દ્યુસત્ના કિરીટ તે દ્યુસત્-કિરીટ, તે રૂપ શાણ તે દ્યુસત્-કિરીટ-શાણ, તેના અગ્ર વડે ઉત્તેજિત જેમની અદિઘ્ન-નલાવલિ તે દ્યુસત્-કિરીટ-શાણાગ્રોત્તેજિતાદિઘ્ન-નલાવલિ:.. દ્યુસત્-દેવ. કિરીટ-મુકુટ. શાણ-સરાણુ. અગ્ર-આગળનો ભાગ. ઉત્તેજિત-ચકચકિત કરાયેલી. અદિઘ્નના નલ તે અદિઘ્નનલ. તેની આવલિ તે અદિઘ્ન-નલાવલિ.

અદિઘ્ન પગ. આવલિ - હાર, પંક્તિ.

ભગવાન્ સુમતિસ્વામી - શ્રીશુભતિનાથ ભગવાન્.
વ:- તમને.

અભિમતાનિ - મનો-વાંછિત.

તનોતુ - આપો.

(૭-૫) તનોતુ-આપો. કેને? વ:-તમને. શું? અભિ-
મતાનિ-મનો-વાંછિત. કેણુ? દ્યુસત્-કિર્કાટ-શાણાગ્રોત્તેજિતાદિત્ર-
નલાવલિ: મગવાન્ સુમતિસ્વામી. જેમના પગની નખ-પંક્તિઓ
દેવોના મુકુટરૂપી સરાણુના અગ્રભાગથી ચકચકિત થયેલી છે,
તેવા ભગવાન્ સુમતિસ્વામી. ભગવાન્ સુમતિસ્વામીના ચરણ-
નખો તેમના દેહની ઉત્તમતાને લીધે જ ચકચકિત છે, તો પણ
કવિએ અહીં એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે કે ભગવાન્ને લાખો દેવો
વંદન કરે છે અને તે વંદન કરતી વખતે મુકુટનો અગ્રભાગ
તેમના ચરણ-નખો પર ઘસાય છે, તેથી તેની પંક્તિઓ ચક-
ચકિત બનેલી છે. ધાતુને ચકચકિત બનાવવાનું કામ સરાણુ કરે
છે, તેથી મુકુટને અહીં સરાણુની ઉપમા આપવામાં આવી છે.

(૭-૬) જેમના ચરણ-નખોની પંક્તિઓ દેવોના મુકુટ-
રૂપી સરાણુના અગ્રભાગથી ચકચકિત થયેલી છે, તે ભગવાન્
સુમતિસ્વામી તમને મનો-વાંછિત આપો.

(૮-૪) અન્તરઙ્ગારિ-મથને - અંતરના શત્રુઓનો નાશ
કરવામાં.

અન્તરઙ્ગ એવા અરિ તે અન્તરઙ્ગારિ, તેમનું મથન તે અન્તરઙ્ગારિ-
મથન. અન્તરઙ્ગ - અંતરના. અરિ-શત્રુ. મથન - હનન, નાશ
કરવાની ક્રિયા.

કોપાટોપાત્ - કોપના આટોપથી, ક્રોધના આવેશથી.

કોપનો આટોપ તે કોપાટોપ. કોપ-ક્રોધ. આટોપ-વિસ્તાર
કરવો તે.

ચતુર્વર્ણ એવો જે સજ્જ તે ચતુર્વર્ણ-સજ્જ, તે રૂપ ગગન તે ચતુર્વર્ણ-સજ્જ-ગગન. તેનો આમોગ, તે ચતુર્વર્ણસજ્જ-ગગનામોગ. તેમાં માસ્વત્ તે ચતુર્વર્ણ-સજ્જ-ગગનામોગ-માસ્વત્. ચતુર્વર્ણ - જેમાં ચાર વર્ણ છે તેવો. ચાર વર્ણથી અહીં સાધુ, સાધવી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા સમજવા. સજ્જ - સમુદાય. ગગન - આકાશ. આમોગ - વિસ્તાર, મંડળ. માસ્વત્ - સૂર્ય.

મહેન્દ્ર-મહિતાદ્વયે - મોટા ઇંદ્રોથી પૂજાયેલા ચરણ-વાળાને.

મહેન્દ્ર વડે મહિત છે અદ્વિષ્ટ જેના તે મહેન્દ્ર-મહિતાદ્વિષ્ટ. મહેન્દ્ર - મોટા ઇંદ્ર. મહિત - પૂજિત. અદ્વિષ્ટ - ચરણ.

શ્રીસુપાર્શ્વજિનેન્દ્રાય - શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનને.

નમઃ - નમસ્કાર હો.

(૯-૫) નમઃ - નમસ્કાર હો. કેને? શ્રીસુપાર્શ્વ-જિનેન્દ્રાય - શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનને. કેવા શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનને? ચતુર્વર્ણ-સજ્જ-ગગનામોગ-માસ્વતે - ચતુર્વિધ સંઘરૂપી આકાશમાં સૂર્ય-સમાનને. વળી મહેન્દ્ર-મહિતાદ્વયે - મોટા ઇંદ્રોથી પૂજાયેલા ચરણવાળાને.

(૯-૬) ચતુર્વિધ સંઘરૂપી આકાશ-મંડળમાં સૂર્ય-સમાન અને મોટા ઇંદ્રોથી પૂજાયેલા ચરણવાળા શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનને નમસ્કાર હો.

(૧૦-૪) ચન્દ્ર-મરીચિ-નિયયોજ્જ્વલા - ચન્દ્રના કિરણોના સમૂહ જેવી શ્વેત.

ચન્દ્રનાં મરીચિ તે ચન્દ્ર-મરીચિ, તેના નિચય, તે ચન્દ્ર-મરીચિ-નિચય, તેના જેવી ઉજ્જ્વલ તે ચન્દ્ર-મરીચિ-નિચયોજ્જ્વલા. મરીચિ-કિરણ. નિચય - સમૂહ. ઉજ્જ્વલ - શ્વેત.

મૂર્ત-સિતધ્યાન-નિર્મિતા इव- જાણે મૂર્ત ધરેલા શુકલ-ધ્યાનથી બનાવી હોય.

મૂર્ત એવું સિતધ્યાન તે મૂર્ત-સિતધ્યાન, તેના વડે નિર્મિતા તે મૂર્ત-સિતધ્યાન-નિર્મિતા. મૂર્ત - આકાર પામેલું. સિતધ્યાન - શુકલ-ધ્યાન. નિર્મિતા - બનાવેલી. इव - જાણે.

ચન્દ્રપ્રભ-પ્રભોઃ- શ્રીચન્દ્રપ્રભ-સ્વામીની.

મૂર્તિઃ- કાયા.

વઃ- તમને.

શ્રિયે- લક્ષ્મીને માટે.

અસ્તુ- હો.

(૧૦-૫) અસ્તુ-હો. કેને? વઃ-તમને. શા માટે? શ્રિયે-લક્ષ્મીને માટે. કેાવું? ચન્દ્ર-મરીચિ-નિચયોજ્જ્વલા મૂર્ત-સિતધ્યાન-નિર્મિતા इव ચન્દ્રપ્રભપ્રભોઃ મૂર્તિઃ-ચન્દ્રના કિરણોના સમૂહ જેવી શ્વેત અને જાણે મૂર્ત ધરેલા શુકલ-ધ્યાનથી બનાવી હોય તેવી શ્રીચન્દ્રપ્રભસ્વામીની મૂર્તિ.

(૧૦-૬) ચન્દ્રના કિરણોના સમૂહ જેવી શ્વેત અને જાણે મૂર્ત ધરેલા શુકલ-ધ્યાનથી બનાવી હોય તેવી શુકલ શ્રીચન્દ્રપ્રભ-સ્વામીની મૂર્તિ તમને આત્મલક્ષ્મીની વૃદ્ધિ કરનારી હો.

(૧૧-૪) કેવલશ્રિયા - કેવલજ્ઞાનની સંપત્તિ વડે.

કેવલની શ્રી તે કેવલશ્રી. કેવલ - કેવળજ્ઞાન. અહીં
'પદ્મના એક ભાગથી પદ્મ-સમુદાય પ્રકાશ કરાય છે.' શ્રી -
સંપત્તિ.

વિશ્વમ્ - જગતને.

કરામલકવત્ - હાથમાં રહેલાં આમળાની માફક.

કરમાં રહેલું આમલક તે કરામલક. વત્ - સદૃશ અર્થ
બતાવનાર અવ્યય. કર - હાથ. આમલક - આમળું.

કલયન્ - જાણી રહેલા, જોઈ રહેલા.

કલ - જાણવું, તેનું વર્તમાનકૃદંત કલયન્.

અચિન્ત્ય-માહાત્મ્ય-નિધિ:-કલ્પનાતીત-પ્રભાવના ભંડાર.

અચિન્ત્ય એવું માહાત્મ્ય, તે અચિન્ત્ય-માહાત્મ્ય, તેના નિધિ, તે
અચિન્ત્ય-માહાત્મ્ય-નિધિ. અચિન્ત્ય - ન વિચારી શકાય તેવું, ન
કલ્પી શકાય તેવું, કલ્પનાતીત. માહાત્મ્ય - પ્રભાવ. 'માહાત્મનઃ
ભાવઃ માહાત્મ્યમ્' નિધિ - ભંડાર.

સુવિધિ:- શ્રીસુવિધિનાથ પ્રભુ.

વ:- તમને.

બોધયે - બોધિને માટે. સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિને માટે.

બોધિ-શબ્દના વિશેષાર્થ માટે બુબ્બો સૂત્ર ૮.

અસ્તુ - હો.

(૧૧-૫) અસ્તુ - હો. કેને? વ:-તમને. શેને માટે? ત્રોધયે-ખોધિને માટે. કેણુ? સુવિધિ:-શ્રીસુવિધિનાથ. કેવા છે એ સુવિધિનાથ? કેવલશ્રિયા વિશ્વં કરામલકવત્ કલયન્ - કેવલજ્ઞાનની સંપત્તિ વડે સમસ્ત વિશ્વને હાથમાં રહેલાં આમળાની જેમ ભેઈ રહેલા તથા અચિન્ત્ય-માહાત્મ્ય-નિધિ:- કલ્પનાતીત પ્રભાવવાળા.

(૧૧-૬) જે કેવલજ્ઞાનની સંપત્તિવડે આખા જગતને હાથમાં રહેલાં આમળાની માફક ભેઈ રહેલા છે તથા જે કલ્પનાતીત પ્રભાવના ભંડાર છે, તે શ્રીસુવિધિનાથ પ્રભુ તમને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવનારા હો.

(૧૨-૪) સત્ત્વાનામ્ - જીવોને, પ્રાણીઓને.

પરમાનન્દ-કન્દોદ્ગેદ-નવામ્બુદઃ - પરમાનંદ-રૂપ કંદને પ્રકટાવવા માટે નવા મેધ-સ્વરૂપ.

પરમ એવો આનન્દ તે પરમાનન્દ, તે રૂપી કન્દ તે પરમાનન્દ-કન્દ, તેનો ઉદ્ગેદ તે પરમાનન્દ-કન્દોદ્ગેદ; તેને માટે નવામ્બુદ તે પરમાનન્દ-કન્દોદ્ગેદ-નવામ્બુદ. પરમ-પ્રકૃષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ, ઉત્કૃષ્ઠ આત્મ-વિકાસ દ્વારા પ્રાપ્ત. આનન્દ-આનંદ. જે આનંદ સર્વોચ્ચ આત્મ-વિકાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે તે પરમાનંદ કહેવાય છે. કન્દ-વનસ્પતિનો ભૂમિ-ગત ભાગ. ઉદ્ગેદ - પ્રકટ કરવું તે. 'ઉદ્ગેદને પ્રકટને' (શુ.) નવ - નૂતન, નવો. અમ્બુદ - મેધ.

સ્યાદ્વાદામૃત-નિઃસ્યન્દી - સ્યાદ્વાદરૂપી અમૃતને વર-સાવનાર.

... સ્યાદ્વાદ-૩૫ અમૃત તે સ્યાદ્વાદામૃત, તેના નિઃસ્યન્દી તે સ્યાદ્વાદામૃત-નિઃસ્યન્દી. સ્યાદ્વાદ-? સ્યાત્-? પદની પ્રધાનતાવાર્જો વાદ, અનેકાંતવાદ કે અપેક્ષાવાદ. તે મોહ-૩૫ મહાવિષનો નાશ કરનાર હોવાથી અમૃત-સમાન છે. નિઃસ્યન્દિન્ - સ્વપ્ન કરનારો, ઝરનાર, વરસાવનારો. 'નિઃસ્યન્દઃ સ્વપ્નઃ' (શુ.) જિનેશ્વરની વાણી સદા સ્યાદ્વાદ-મુદ્રાથી અંકિત હોય છે.

શીતલ : - શ્રીશીતલનાથ.

જિન : - જિન, ભગવાન.

વ : - તમારું

પાતુ - રક્ષણ કરો.

(૧૨-૫) પાતુ - રક્ષણ કરો. કેાનું? વ : - તમારું. કેાણું? શીતલ : જિન : - શ્રીશીતલનાથ ભગવાન. કેવા છે એ શીતલનાથ ભગવાન? સત્ત્વાનો પરમાનન્દ-કન્દોદ્ભેદ-નવામ્બુદઃ - પ્રાણીઓના પરમાનન્દ-૩૫ કંદને પ્રકટાવવા માટે નવીન મેઘ-સ્વરૂપ. તથા સ્યાદ્વાદામૃત-નિઃસ્યન્દી-સ્યાદ્વાદ૩૫ અમૃતને વરસાવનાર.

(૧૨-૬) પ્રાણીઓના પરમાનન્દ-૩૫ કંદને પ્રકટાવવા માટે નવીન મેઘ-સ્વરૂપ તથા સ્યાદ્વાદ૩૫ અમૃતને વરસાવનાર શ્રીશીતલનાથ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરો.

(૧૩-૪) ભવ-રોગાર્ત-જન્તૂનામ્ - ભવ૩૫ રોગથી પીડાતા જ તુઓને.

ભવ એ જ રોગ તે ભવ-રોગ, તેથી આર્ત તે ભવ-રોગાર્ત. એવા જન્તુ તે ભવ-રોગાર્ત-જન્તુ, તેઓને.

અગદક્કાર-દર્શન : - વૈધનાં દર્શન-સમાન. (૧૩-૪)

અગદક્કારનાં દર્શન જેવું છે દર્શન જેવું તે અગદક્કાર-દર્શન.
અગદક્કાર - ગદ-રહિત કરનાર, રોગ-રહિત કરનાર વૈધ.

નિઃશ્રેયસ-શ્રી-રમણ :- નિઃશ્રેયસ- (મુક્તિ) રૂપી લક્ષ્મીના પતિ.

નિઃશ્રેયસ એ જ શ્રી તે નિઃશ્રેયસ-શ્રી, તેના રમણ તે નિઃશ્રેયસ-શ્રી-રમણ. નિઃ-શ્રેયસ-નિઃશ્રેયસ, મુક્તિ. શ્રી-લક્ષ્મી. રમણ-પતિ.

શ્રેયાંસ : - શ્રીશ્રેયાંસનાથ.

વ : - તમને.

શ્રેયસે - શ્રેયને માટે, કલ્યાણને માટે.

અસ્તુ - હો.

(૧૩-૫) અસ્તુ - હો. કેને ? વ : - તમને. શેને માટે ?
શ્રેયસે - શ્રેયને માટે, મુક્તિને માટે. કેણ ? શ્રેયાંસ : - શ્રી
શ્રેયાંસનાથ ભગવાન. કેવા છે એ શ્રેયાંસનાથ ભગવાન ? ભવ-
રોગાર્ત-જન્તૂનામ્ અગદક્કારદર્શન : - જેમનું દર્શન ભવ-રોગથી
પીડાતા જંતુઓને વૈધનાં દર્શન જેવું છે તથા નિઃશ્રેયસ-શ્રી-
રમણ : - જેઓ નિઃશ્રેયસ-મુક્તિ-રૂપી લક્ષ્મીના પતિ છે.

(૧૩-૬) જેમનું દર્શન ભવ-રોગથી પીડાતા જંતુઓને
વૈધનાં દર્શન જેવું છે તથા જેઓ નિઃશ્રેયસ (મુક્તિ)-રૂપી
લક્ષ્મીના પતિ છે, તેવા શ્રીશ્રેયાંસનાથ તમને શ્રેય (મુક્તિ) ને
માટે ધ્યાઓ.

(૧૪-૪) વિશ્વોપકારકીભૂત-તીર્થકૃત્-કર્મ-નિર્મિતિ:-
વિશ્વ પર ઉપકાર કરનારા તીર્થકર-નામ-કર્મને બાંધનાર.

વિશ્વોપકારકીભૂત એવું તીર્થકૃત્-કર્મ, તેની થઈ છે નિર્મિતિ જેનાથી, તે વિશ્વોપકારકીભૂત-તીર્થકૃત્-કર્મ-નિર્મિતિ. વિશ્વનું ઉપકારક તે વિશ્વોપકારક. જે અવિશ્વોપકારક હતું, તે વિશ્વોપકારક થયું, તેથી અભૂતતદ્ભાવમાં ચિત્ર પ્રત્યય આવીને વિશ્વોપકારકી શબ્દ બનેલો છે. ભૂત-થયેલું. તીર્થકૃત્-કર્મ-તીર્થકર-નામ-કર્મ, જેના ઉદયથી પોતે કૃતકૃત્ય છતાં જગતને સદ્ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે. નિર્મિતિ-નિર્માણ. વિશ્વ પર ઉપકાર કરનારાં તીર્થકર-નામ-કર્મનું નિર્માણ કરનાર.

સુરાસુર-નર:- સુરો, અસુરો અને મનુષ્યો વડે.

પૂજ્ય:- પૂજાને યોગ્ય.

વાસુપૂજ્ય:- શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામી.

વ:- તમને.

પુનાતુ - પવિત્ર કરો.

(૧૪-૫) પુનાતુ - પવિત્ર કરો. કેને? વ:- તમને. કેણ? વાસુપૂજ્ય:- શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાન. કેવા છે એ વાસુપૂજ્ય ભગવાન? વિશ્વોપકારકીભૂત-તીર્થકૃત્-કર્મ-નિર્મિતિ:- વિશ્વ પર ઉપકાર કરનારા તીર્થકર-નામકર્મને બાંધનાર, તથા સુરાસુર-નર: પૂજ્ય:- સુરો, અસુરો અને મનુષ્યોથી પૂજ્ય.

(૧૪-૬) વિશ્વ પર મહાન્ ઉપકાર કરનારા; તીર્થકર-

નામ-કર્મને આંધનારા તથા સુર, અસુર અને મનુષ્યો વડે પૂજ્ય એવા શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામી તમને યવિત્ર કરો.

(૧૫-૪) ત્રિજગત્-ચેતઃ-જલ-નૈર્મલ્ય-હેતવઃ- ત્રિલોક- માં રહેલા પ્રાણીઓનાં ચિત્તરૂપી જલને સ્વચ્છ કરવામાં કારણરૂપ.

ત્રિજગત્નાં ચેતસ્ તે ત્રિજગત્-ચેતઃ, તે રૂપી જલ તે ત્રિજગત્- ચેતઃ- જલ, તેનું નૈર્મલ્ય તે ત્રિજગત્-ચેતઃ- જલ-નૈર્મલ્ય. તેનાં હેતુ તે ત્રિજગત્-ચેતઃ- જલ-નૈર્મલ્ય-હેતુ. આ પદ વાચનું વિશેષણ હોવાથી પ્રથમાનાં બહુવચનમાં છે. ત્રિજગત્-ત્રિભુવન, ત્રિલોક. ચેતસ્-ચિત્ત. ત્રિલોકનાં ચિત્ત એટલે ત્રિલોકમાં રહેલા પ્રાણીઓનાં ચિત્ત. જલ-જલ. નૈર્મલ્ય-નિર્મલતા, સ્વચ્છતા, હેતુ-કારણ.

કતક-ક્ષોદ-સોદરાઃ- કતકફલના ચૂર્ણ જેવી.

કતકનો ક્ષોદ તે કતક-ક્ષોદ, તેની સોદરા તે કતક-ક્ષોદ- સોદરા. આ પદ પણ વાચનું વિશેષણ હોવાથી પ્રથમાનાં બહુ- વચનમાં છે. કતક-નિર્મલી નામની વનસ્પતિ. તેનાં બીજનું ચૂર્ણ નાખવાથી ગંડુ પાણી સ્વચ્છ થાય છે. લાવ-પ્રકાશમાં કદું છે કે -

“કતકસ્ય ફલં નેત્ર્યં, જલ-નિર્મલતાકરમ્ ।

વાત-છેષ્મ-હરં શીતં, મધુરં તુવરં ગુરુ ॥”

કતકનું ફલ નેત્રને હિતકારી, વાત અને કંફને હરનારું,

શીત, મધુર, તુરુ, ભારે અને જલને નિર્મલ કરનારું હોય છે. ક્ષોદ-ચૂર્ણ. સોદરા-ખડેન. સમાન ઉદરમાં જન્મેલી તે સોદરા. કતકફલનાં ચૂર્ણની સગી ખડેન. એટલે કે કતક-ફલનાં ચૂર્ણ જેવી સ્વચ્છ કરનારી.

વિમલ-સ્વામિન : - શ્રીવિમલનાથપ્રભુની.

વાચ : - વાણી.

જયન્તિ - જય પામે છે, જયવંતી વતે છે.

‘જયન્તિ સર્વોત્કર્ષેણ વર્તન્તિ इत्यर्थः’ (ક. કુ.) ‘જય પામે છે એટલે સર્વોત્કર્ષથી વતે છે.’

(૧૫-૫) જયન્તિ - જયવંતી વતે છે. શુ? વિમલસ્વામિનો વાચ:- શ્રીવિમલનાથપ્રભુની વાણી. કેવી છે એ વાણી? ત્રિજગત્-ચેત:- જલ-નૈર્મલ્ય-હેતવઃ કતક-ક્ષોદ-સોદરા:- ત્રિલોકમાં રહેલાં પ્રાણીઓનાં ચિત્ત-રૂપી જલને નિર્મળ કરવામાં કતક-ફલનાં ચૂર્ણ જેવી. અર્થાત્ કતકફલનું ચૂર્ણ જેમ અસ્વચ્છ જલને મેલ કાપી તેને સ્વચ્છ બનાવે છે તેમ શ્રીવિમલનાથ-પ્રભુની વાણી ત્રણે ભુવનમાં રહેલાં પ્રાણીઓનાં ચિત્ત-રૂપી જલમાં રહેલો રાગ-દ્વેષ-રૂપી મેલ કાપી તેને સ્વચ્છ બનાવે છે.

(૧૫-૬) ત્રિભુવનમાં રહેલા પ્રાણીઓનાં ચિત્તરૂપી જલને સ્વચ્છ બનાવવા માટે કતકફલનાં ચૂર્ણ જેવી શ્રીવિમલનાથ-પ્રભુની વાણી જયવંતી વતે છે.

(૧૬-૪) કરુણા-રસ-વારિણા - દયા-રૂપી જલ વડે.

૩. કરુણા-રસ-રૂપી. વારિ તે કરુણા-રસ-વાસિ, તેના વડે.
કરુણારસ-અનુકંપા, કૃપા, દયા. 'કરુણાયાઃ દયાયાઃ' (ક. કુ.).

૪. સ્વયમ્ભૂરમણ-સ્પર્ધી - સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની સ્પર્ધા કરનારા.

૫. સ્વયમ્ભૂરમણની સ્પર્ધા કરનાર-તે સ્વયમ્ભૂરમણ-સ્પર્ધી. સ્વયમ્ભૂરમણ - છેલ્લો સમુદ્ર, જે વિસ્તારમાં બધાથી મોટો છે...

અનન્તજિત્ - શ્રીઅનંતનાથ પ્રભુ.

૭. વઃ - તમને.

અનન્તામ્ - અનંત.

સુખશ્રિયમ્ - સુખ-સંપત્તિ.

૮. પ્રયચ્છતુ - આપો.

૯. (૧૬-૫) પ્રયચ્છતુ - આપો. કેાને? વઃ - તમને. શું? અનન્તાં સુખશ્રિયં - અનંત સુખની સંપત્તિ. કેાણુ? કરુણારસ-વારિણા સ્વયમ્ભૂરમણ-સ્પર્ધી અનન્તજિત્ - દયા-રૂપી જળ વડે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની સ્પર્ધા કરનાર શ્રીઅનંતનાથ પ્રભુ. અર્થાત્ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર જેમ અપાર જળથી ભરેલો છે, તેમ શ્રીઅનંતનાથ પ્રભુ પણ અપાર દયાથી ભરેલો છે.

(૧૬-૬) દયા-રૂપી જલ વડે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની સ્પર્ધા કરનારા શ્રીઅનંતનાથ પ્રભુ તમને અનંત સુખ-સંપત્તિ આપો.

(૧૭-૪) શરીરિણામ્ - પ્રાણીઓની, મનુષ્યોની.

દૃષ્ટ-પ્રાપ્તૌ - ઇષ્ટ-પ્રાપ્તિમાં, ઇચ્છિત વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં.

કલ્પદ્રુમ-સધર્માણમ્ - કલ્પવૃક્ષ જેવા.

કલ્પદ્રુમના સધર્મન્ તે કલ્પદ્રુમ-સધર્મા, તેમને કલ્પદ્રુમ-સધર્માણમ્. કલ્પદ્રુમ - કલ્પવૃક્ષ, ઇચ્છિત વસ્તુઓ આપનારું એક પ્રકારનું ઝાડ. સધર્મન્ - સમાન છે ધર્મ જેનો, સમાન ધર્મવાળો.

ચતુર્ધા - ચાર પ્રકારે.

‘ચતુર્ધા ચતુર્મિઃ પ્રકારૈઃ - દાન-શીલ-તપ-ભાવરૂપૈઃ’ (ક. ક.) - ‘ચતુર્ધા એટલે દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એ ચાર પ્રકારે.’

ધર્મ-દેષ્ટારમ્ - ધર્મની દેશના દેનારને.

ધર્મના દેષ્ટા તે ધર્મદેષ્ટા. ધર્મ - પ્રાણીઓને દુર્ગતિમાં પડતાં ધારી રાખવાના (અને શુભ સ્થાનમાં સ્થાપન કરવાના) સ્વભાવવાળો પુરુષાર્થ-વિશેષ. દેષ્ટ - દેશના આપનાર, ઉપદેશ આપનાર.

ધર્મનાથમ્ - શ્રીધર્મનાથપ્રભુને.

ઉપાસ્મહે - ઉપાસીએ છીએ, ની ઉપાસના કરીએ છીએ.

(૧૭-૫) ઉપાસ્મહે - ઉપાસીએ છીએ. કેને? ધર્મનાથમ્ - શ્રીધર્મનાથપ્રભુને. કેવા ધર્મનાથ પ્રભુને? શરીરિણામ્ દૃષ્ટ-પ્રાપ્તૌ કલ્પદ્રુમ-સધર્માણમ્. પ્રાણીઓને ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવામાં કલ્પવૃક્ષ-સમાનને તથા ચતુર્ધા ધર્મદેષ્ટારમ્ - ધર્મની ચાર પ્રકારે દેશના દેનારને.

(૧૭-૬) પ્રાણીઓને ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવામાં કલ્પ-
વૃક્ષ-સમાન અને ધર્મની દાનાદિ લેદથી ચાર પ્રકારે દેશના
દેનાર શ્રીધર્મનાથપ્રભુની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ.

(૧૮-૪) સુધા-સોદર-વાગ્-જ્યોત્સ્ના-નિર્મલીકૃત-દિઙ્-
મુખ :- અમૃત જેવી વાણી-રૂપી ચંદ્રિકા વડે દિશાઓનાં મુખ
ઉજ્જવલ કરનાર.

સુધાની સોદરાં તે સુધા-સોદરા, તે રૂપી વાગ્-જ્યોત્સ્ના તે
સુધા-સોદર-વાગ્-જ્યોત્સ્ના, તેના વડે નિર્મલીકૃત જેણે દિઙ્મુખ તે
સુધા-સોદર-વાગ્-જ્યોત્સ્ના-નિર્મલીકૃત-દિઙ્મુખ. સુધા-સોદરા-અમૃત-
તુલ્ય, અમૃત જેવી, વાગ્-જ્યોત્સ્ના - વાણી-રૂપી ચંદ્રિકા. નિર્મલી-
કૃત - નિર્મલ કયાં છે, ઉજ્જવલ કયાં છે. દિઙ્મુખ - દિશા-
ઓનાં મુખ. અમૃત જેવી વાણી-રૂપી ચંદ્રિકા વડે નિર્મળ-
કયાં છે દિશાઓનાં મુખ જેણે. અમૃત જેવી વાણી-રૂપી
ચંદ્રિકા વડે દિશાઓનાં મુખ ઉજ્જવલ કરનાર.

મૃગ-લક્ષ્મા - મૃગનાં લાંછનવાળા, હરણનાં લાંછનને
ધારણ કરનાર.

મૃગ છે લક્ષ્મન્ જેનું તે મૃગ-લક્ષ્મન્. તેનું પ્રથમાનું એકવચન
મૃગ-લક્ષ્મા. મૃગ-હરણ. લક્ષ્મન્-લાંછન, ચિહ્ન.

શાન્તિનાય-જિન :- શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન.

વ :- તમને.

તમ:-શાન્ત્ય - અજ્ઞાનના નિવારણ અર્થે.

તમઃની શાન્તિ - તે તમઃ-શાન્તિ. તમ :- અંધકાર, અજ્ઞાન. શાન્તિ - નિવારણ.

અસ્તુ - હો.

(૧૮-૫) અસ્તુ - હો. કેને? વઃ - તમને. શા માટે? તમઃ-શાન્ત્યૈ - અજ્ઞાનના નિવારણ અર્થે. કેણુ? સુવા-સોદર-વાગ્જ્યોત્સના-નિર્મલીકૃત-દિઙ્મુખઃ - જેમણે અમૃત જેવી વાણી-રૂપી ચંદ્રિકા વડે દિશાઓનાં મુખ નિર્મલ કર્યાં છે; અર્થાત્ જેમની ધર્મ-દેશનાએ દરેક દિશામાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાથર્યો છે. તથા મૃગ-લક્ષ્મા - હરણુનાં લાંછનને ધારણુ કરનાર.

(૧૮-૬) અમૃત-તુલ્ય ધર્મ-દેશના વડે દિશાઓનાં મુખ ઉજ્જવલ કરનાર તથા હરણુનાં લાંછનને ધારણુ કરનાર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન્ તમને અજ્ઞાનના નિવારણુ અર્થે હો.

(૧૮-૪) અતિશયદ્વિભિઃ :- અતિશયરૂપ સમૃદ્ધિ વડે.

અતિશય એ જ ઋદ્ધિ તે અતિશયદ્વિ, તેના વડે. દરેક તીર્થ કરને ૩૪ અતિશય-રૂપી મહાઋદ્ધિ હોય છે.

સનાથઃ - સહિત, યુક્ત.

સુરાસુર-નૃ-નાથાનામ્-સુર, અસુર અને મનુષ્યોના નાથને.

સુર અને અસુર અને નૃ તે સુરાસુર-નૃ, તેના નાથ તે સુરાસુર-નૃ-નાથ, તેઓના - સુરાસુર-નૃ-નાથાનામ્.

એકનાથઃ - એક માત્ર સ્વામી.

એક એવા નાથ તે એકનાથ. એક - એક માત્ર. જેની સાથે બીજો ભણો ન રહી શકે તેવા. નાથ - સ્વામી.

શ્રીકુન્થુનાથઃ ભગવાન્ - શ્રીકુન્થુનાથ ભગવાન્.

વઃ-તમને.

શ્રિયે - લક્ષ્મી માટે, આત્મલક્ષ્મી માટે.

અસ્તુ - હો.

(૧૯-૫) અસ્તુ - હો. કેને? વઃ-તમને. શા માટે? શ્રિયે - આત્મલક્ષ્મી માટે. કેણુ? શ્રીકુન્થુનાથઃ ભગવાન્ - શ્રી-કુન્થુનાથ ભગવાન્. કેવા છે કુન્થુનાથ ભગવાન્? અતિશયદ્વિધિઃ સનાથઃ-અતિશય-રૂપી ઋદ્ધિ વડે યુક્ત તથા સુરાસુર-નૃ-નાથાનામ્ એકનાથઃ-સુર, અસુર અને મનુષ્યોના સ્વામીના એક માત્ર સ્વામી.

(૧૯-૬) અતિશયોની ઋદ્ધિથી યુક્ત અને સુર, અસુર તથા મનુષ્યોના સ્વામીઓના અનન્ય સ્વામી એવા શ્રીકુન્થુ-નાથ ભગવાન્ તમને આત્મ-લક્ષ્મી માટે હો.

(૨૦-૪) ચતુર્યાર-નમો-રવિઃ- ચોથા આરારૂપી ગગન-મંડળમાં સૂર્ય-સમાન.

ચતુર્ય એવો અર તે ચતુર્યાર તે રૂપ નમસ્, તે ચતુર્યાર-નમઃ, તેમાં રવિ-સમાન તે ચતુર્યાર-નમો-રવિઃ. ચતુર્ય-ચોથો. અર-આરો. નમસ્-આકાશ, ગગન-મંડળ. રવિ-સૂર્ય.

કાલ-ચક્રના બે વિભાગ છેઃ (૧) અવસર્પિણી કાલ એટલે રસ-કસમાં ક્રમશઃ ઊતરતો કાલ અને (૨) ઉત્સર્પિણી કાલ એટલે રસ-કસમાં ક્રમશઃ ચડતો કાલ. આ બંને કાલના પણ

છ છ ભાગ છે, જેને આરા કહેવામાં આવે છે. અવસર્પિણી કાલનો પહેલો આરો સુષમ-સુષમા કહેવાય છે, જે ચાર કોટાકોટિ સાગરોપમ વર્ષોનો છે; બીજો આરો સુષમ કહેવાય છે, જે ત્રણ કોટાકોટિ સાગરોપમ વર્ષોનો છે; ત્રીજો આરો સુષમ-દુઃષમા કહેવાય છે, જે બે કોટાકોટિ સાગરોપમનો છે; ચોથો આરો દુઃષમ-સુષમા કહેવાય છે, જે બેતાળીસ હજાર વર્ષ-ન્યૂન એક કોટાકોટિ સાગરોપમનો છે; પાંચમો આરો દુઃષમા કહેવાય છે, જે એકવીસ હજાર વર્ષનો છે; અને છઠો આરો દુઃષમ-દુઃષમા કહેવાય છે, જે એકવીસ હજાર વર્ષનો છે. ઉત્સર્પિણીમાં આ ક્રમ ધરાવતો ઉલટો હોય છે; એટલે કે પહેલો દુઃષમ-દુઃષમા, બીજો દુઃષમા, ત્રીજો દુઃષમ-સુષમા, ચોથો સુષમ-દુઃષમા, પાંચમો સુષમા અને છઠો સુષમ-સુષમા હોય છે. તેનું માપ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ હોય છે. આ રીતે કુલ વીસ કોટાકોટિ સાગરોપમ વર્ષોનું એક 'કાલચક્ર' ગણાય છે. અહીં ચોથા આરાનો જે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે વર્તમાન અવસર્પિણી કાળના ચોથા આરાનો એટલે દુઃષમ-સુષમા આરાનો સમજવાનો છે કે જેમાં શ્રીઅન્વિતનાથથી માંડીને શ્રીમહાવીરસ્વામી સુધીના ૨૩ તીર્થંકરો થઈ ગયા છે. આ દૃષ્ટિએ અહીં શ્રીઅરનાથ ભગવાનને ચોથા આરા-રૂપી આકાશમાં સૂર્ય-સમાન કહેલા છે.

અરનાથ :- શ્રીઅરનાથ.

તુ - અને.

ભગવાન્ - ભગવાન.

વ:- તમને.

ચતુર્થ-પુરુષાર્થ-શ્રી-વિલાસ-મોક્ષ-રૂપી લક્ષ્મીનો વિલાસ.

ચતુર્થ એવો પુરુષાર્થ તે ચતુર્થ-પુરુષાર્થ, તેની શ્રી તે ચતુર્થ-પુરુષાર્થ શ્રી; તેના વિલાસ તે ચતુર્થ-પુરુષાર્થ-શ્રી-વિલાસ. ચતુર્થ-એથો. પુરુષાર્થ - યત્ન-વિશેષ. પુરુષે ઇષ્ટ-સિદ્ધિ માટે જે યત્ન કરવાનો હોય છે, તેને પુરુષાર્થ કહેવામાં આવે છે. તે પ્રયોજન-લેદથી ચાર પ્રકારનો હોય છે: (૧) ધર્મ, (૨) અર્થ, (૩) કામ અને (૪) મોક્ષ. તેથી ચતુર્થ પુરુષાર્થનો અર્થ મોક્ષ થાય છે.

વિતનોતુ - વિસ્તારો, ખૂબ આપો.

(૨૦-૫) તુ - અને. વિતનોતુ - ખૂબ આપો. કેને? વ:- તમને. શું? ચતુર્થ-પુરુષાર્થ-શ્રી-વિલાસ-મોક્ષ-લક્ષ્મીનો વિલાસ. કેાણુ? ચતુર્થાર્થ-મોરધિ: અરનાથ: મગવાન્ - એથો આરા-રૂપી ગગન-મંડળમાં સૂર્ય-સ્વરૂપ શ્રીઅરનાથ ભગવાન્.

(૨૦-૬) એથો આરા-રૂપી ગગન-મંડળમાં સૂર્ય-રૂપ શ્રી-અરનાથ ભગવાન્ તમને મોક્ષ-લક્ષ્મીનો વિલાસ ખૂબ આપો.

(૨૧-૪) સુરાસુર-નરાધીશ-મયૂર-નવ-ચારિદમ્ - સુરો, અસુરો અને મનુષ્યોના અધિપતિ-રૂપ મયૂરોને માટે નવાં મેઘ-સ્વરૂપ.

સુર અને અસુર અને નર તે સુરાસુર-નર, તેના અધીશ તે સુરાસુર-નરાધીશ, તે રૂપ મયૂર, તે સુરાસુર-નરાધીશ-મયૂર, તેને

માટે નવ એવો વારિદ તે સુરાસુર-નરાધીશ-મયૂર-નવ-વારિદ-
અધીશ-અધિપતિ. મયૂર-ભોર નામનું પક્ષી. નવ-નૂતન, નવો.
વારિદ-મેઘ.

કર્મ-દ્રુ-ઉન્મૂલને - કર્મ-રૂપી વૃક્ષને મૂળથી ઉખાડવા માટે.

કર્મ એ જ દ્રુ તે કર્મ-દ્રુ, તેનું ઉન્મૂલન તે કર્મ-દ્રુ-ઉન્મૂલન,
તેના વિષે. કર્મ-જ્ઞાનાવરણીયાદિ. દ્રુ-વૃક્ષ. ઉન્મૂલન-મૂળથી
ઉખાડવું તે.

હસ્તિ-મલ્લમ્ - ઐરાવણ હાથીને.

હસ્તિમાં મલ્લ, તે હસ્તિમલ્લ. હસ્તિ-હાથી. મલ્લ-શ્રેષ્ઠ. અહીં
શ્રેષ્ઠ હાથીથી ઐરાવણ સમજવાનો છે કે જે ઇંદ્રનું ખાસ
વાહન છે.

મલ્લિમ્ - શ્રીમદ્વિનાયકને.

અભિષ્ટુમ્ :- સ્તવીએ છીએ.

(૨૧-૫) અભિષ્ટુમ્ :- સ્તવીએ છીએ. કેને? મલ્લિમ્ -
શ્રીમદ્વિનાયકને. કેવા મદ્વિનાયકને? સુરાસુર-નરાધીશ-મયૂર-નવ-
વારિદમ્ - સુર, અસુર અને મનુષ્યોના અધિપતિરૂપ મયૂરોને.
માટે નવા મેઘ-સમાન તથા કર્મ-દ્રુ-ઉન્મૂલને હસ્તિમલ્લ - કર્મ-
રૂપી વૃક્ષને મૂળથી ઉખેડવા માટે ઐરાવણ હાથી-સમાન.

(૨૧-૬) સુરો, અસુરો અને મનુષ્યોના અધિપતિ-રૂપ
મયૂરોને માટે નવા મેઘ-સમાન તથા કર્મ-રૂપી વૃક્ષને મૂળથી
ઉખેડવા માટે ઐરાવણ હાથી-સમાન શ્રીમદ્વિનાયકને અમે
સ્તવીએ છીએ.

(૨૨-૪) જગન્મહામોહ-નિદ્રા-પ્રત્યૂપ-સમયોપમમ્ -
સંસારના પ્રાણીઓની મહામોહ-રૂપી નિદ્રા ઉડાડવા માટે
પ્રાતઃકાળ-જેવાં.

જગત્ની મહામોહ-નિદ્રા તે જગન્મહામોહ-નિદ્રા, તેને માટે
પ્રત્યૂપ-સમય તે જગન્મહામોહ-નિદ્રા-પ્રત્યૂપ-સમય, તેની ઉપમાને
યોગ્ય તે જગન્મહામોહ-નિદ્રા-પ્રત્યૂપ-સમયોપમ. જગત્ - સંસાર,
સંસારના પ્રાણીઓ. મહામોહ એ જ નિદ્રા, તે મહામોહ-નિદ્રા.
'મહામોહઃ પ્રવલમોહનીય-કર્મોદયઃ' (ક. કુ.). 'મહામોહ
એટલે પ્રબલ મોહનીયકર્મને ઉદય.' ગાહ મિથ્યાત્વ, અતિ-
ક્રોધ, અતિમાન, અતિભાયા, અતિલોભ વગેરે તેનાં લક્ષણો
છે. પ્રત્યૂપ-સમય - પ્રાતઃકાળ. ઉપમા - સરખામણી.

મુનિસુવ્રતનાથસ્ય - શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનાં.

દેશના-વચનં - દેશના-વચનને.

દેશનાનું વચન તે દેશના-વચન.

સ્તુમઃ - અમે સ્તવીએ છીએ.

(૨૨-૫) સ્તુમઃ - સ્તવીએ છીએ. કેને? મુનિસુવ્રત-
નાથસ્ય દેશના-વચનમ્ - શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનાં દેશના-વચનને.
કેવાં છે એ દેશના-વચન? જગન્મહામોહ-નિદ્રા-પ્રત્યૂપ-સમયોપમમ્ -
સંસારના પ્રાણીઓની મહામોહ-રૂપી નિદ્રા ઉડાડવા માટે
પ્રાતઃકાળ-જેવાં.

(૨૨-૬) સંસારના પ્રાણીઓની મહામોહ-રૂપી નિદ્રા
ઉડાડવા માટે પ્રાતઃકાળ-જેવાં શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનાં દેશના-
વચનને અમે સ્તવીએ છીએ.

(૨૩-૪) નમતાં - નમી રહેલાઓનાં, નમસ્કાર કરનારાઓનાં.

મૂર્ધ્નિ - મસ્તક ઉપર.

લુઠન્તઃ - આળોટી રહેલાં, ફરકી રહેલાં.

વારિ-પ્લવાઃ - જલના પ્રવાહ.

વારિનો પ્લવ તે વારિ-પ્લવ. વારિ-જલ. પ્લવ-પ્રવાહ.

ઇવ - જેમ.

નિર્મલીકાર-કારણમ્ - નિર્મલ કરવામાં કારણભૂત. નિર્મલતાના કારણભૂત.

નિર્મલીકારનું કારણ, તે નિર્મલીકાર-કારણ નિર્મલીકાર - અનિર્મલને નિર્મલ કરવાની ક્રિયા. કારણ = હેતુ. નિર્મલ કરવાની ક્રિયામાં કારણભૂત, નિર્મલ કરવામાં કારણભૂત, નિર્મલતાનાં કારણ.

નમેઃ - શ્રીનમિનાથના.

પાદ-નખાંશવઃ - પગના નખનાં કિરણો.

પાદનો નખ તે પાદ-નખ, તેનાં અંશુ તે પાદ-નખાંશુ. પાદ-પગ. નખ - નખ. અંશુ - કિરણ.

પાન્તુ - રક્ષણ કરે.

(૨૩-૫) પાન્તુ - રક્ષણ કરે. કેનું? વઃ - તમારું. અહીં વઃ પદ અધ્યાહાર છે. કેણુ રક્ષણ કરે? નમેઃ પાદનખાંશવઃ - શ્રીનમિનાથના પગના નખનાં કિરણો. કેવાં છે એ નખનાં

કિરણો ? નમતાં મૂર્તિ લુઠન્ત :- નમસ્કાર કરનારાઓના મસ્તક પર ફરકી રહેલાં. તથા વારિ-પ્લવાઃ ઇવ નિર્મલીકાર-કારણમ્ - જલ-પ્રવાહોની જેમ નિર્મલ કરવામાં કારણભૂત.

(૨૩-૬) નમસ્કાર કરનારાઓનાં - મસ્તક પર ફરકી રહેલાં અને જલ-પ્રવાહોની જેમ નિર્મલતાનાં - કારણભૂત એવા શ્રીનમિનાથ પ્રભુના પગના નખનાં કિરણો તમારું રક્ષણ કરે.

(૨૪-૪) યદુવંશ-સમુદ્રેન્દુઃ - યદુવંશરૂપી સમુદ્રમાં ચંદ્ર-સમાન,

યદુનો વંશ તે યદુવંશ, તે રૂપી સમુદ્ર તે યદુવંશ-સમુદ્ર, તેમાં ઇન્દુ-સમાન તે યદુવંશ-સમુદ્રેન્દુ. યદુ - મથુરાના હરિવંશી રાજા યયાતિનો મોટો પુત્ર. વંશ - કુલ. સમુદ્ર - સાગર. ઇન્દુ - ચંદ્રમા.

કર્મ-કક્ષ-હુતાશનઃ - કર્મરૂપી વનને બાળવા માટે અગ્નિ-સમાન.

કર્મરૂપી કક્ષ તે કર્મ-કક્ષ, તેને માટે હુતાશન તે કર્મ-કક્ષ-હુતાશન. કર્મ - જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મો. કક્ષ - વન. હુતાશન - અગ્નિ. જે હુત એટલે હોમેલું અંશન એટલે ખાય, ખાઈ ખાય તે હુતાશન કહેવાય છે.

અરિષ્ટનેમિઃ - શ્રીઅરિષ્ટનેમિ.

ભગવાન્ - ભગવાન.

વઃ - તમારાં.

અરિષ્ટ-નાશનઃ - અમંગળનો નાશ કરનાર.

ભૂયાત્ - થાઓ.

(૨૪-૫) ભૂયાત્ - થાઓ. કેને? વઃ - તમને. શું થાઓ? અરિષ્ટ-નાશનઃ - અમંગળનો નાશ કરનાર. કેણુ? અરિષ્ટનેમિઃ મગવાન્ - શ્રીઅરિષ્ટનેમિ ભગવાન્. કેવા છે એ ભગવાન? યદુવંશ-સમુદ્રેન્દુઃ - યદુવંશ-રૂપી સમુદ્રમાં ચંદ્રસમાન. કર્મ-કક્ષ-હુતાશનઃ - કર્મરૂપી વનને બાળવામાં અગ્નિ-સમાન.

(૨૪-૬) યદુવંશ-રૂપી સમુદ્રમાં ચંદ્ર-સમાન તથા કર્મ-રૂપી વનને બાળવામાં અગ્નિ-સમાન શ્રીઅરિષ્ટનેમિ ભગવાન તમારા અમંગળનો નાશ કરનારા થાઓ.

(૨૪-૪) સ્વોચિતં - પોતાને ઉચિત, પોતાની કક્ષાને યોગ્ય.

સ્વને ઉચિત તે સ્વોચિત. સ્વ - પોતાની જાત, પોતાની કક્ષા. ઉચિત - યોગ્ય.

કર્મ - કૃત્ય.

કુર્વતિ - કરી રહેલા.

કમઠે - કમઠ ઉપર.

કમઠ નામનો તપસ્વી પ્રભુ પાર્શ્વનાથથી પરાભવ પામીને તપશ્ચર્યાના બળે મેઘકુમાર-જાતિના ભવનપતિ-દેવોમાં મેઘ-માળી નામનો દેવ થયો હતો અને તેણે પૂર્વભવનું વેર વાળવા કાયેત્સર્ગધ્યાને ઊભેલા શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ પર ખૂબ વરસાદ વરસાવી તેમને પાણીનાં પૂરમાં ડુબાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે કમઠ.

ધરણેન્દ્રે - ધરણેન્દ્ર ઉપર.

કમઠ તપસ્વી સાથે ધર્મ અને અહિંસા સંબંધી વિવાહ થતાં શ્રીપાર્શ્વકુમારે તેનાં પંચાગ્નિ-કાષ્ઠમાંથી એક કાષ્ઠ ખેંચી કાઢ્યું હતું અને તે પોતાના માણસો પાસે ફેલાવતાં તેમાંથી એક દાઝી ગયેલો નાગ નીકળ્યો હતો. આ નાગ શ્રીપાર્શ્વ-કુમારે નિયુક્ત કરેલા મનુષ્યનાં મુખેથી નમસ્કારમંત્ર સાંભળીને તત્કાલ મૃત્યુ પામ્યો હતો અને ભવનપતિ દેવોની નાગકુમાર-નિકાયમાં ધરણ નામે નાગરાજ થયો હતો. તેણે કમઠાસુરે કરેલા ઉપસર્ગ વખતે લાંબા નાળાવાળું એક સુવર્ણ-કમલ વિકુન્ઠ્યું હતું અને તેના પર પ્રભુને ધારણ કર્યા હતા, તથા તેમનો પૃથ્વિભાગ અને જાંને પડખાં ઢાંકીને મસ્તક ઉપર સાત કણ વડે છત્ર ધર્યું હતું, તે ધરણેન્દ્ર.

ચ - અને.

તુલ્ય-મનો-વૃત્તિ :- સમાન ભાવ રાખનારા.

તુલ્ય છે મનોવૃત્તિ જેની તે તુલ્ય-મનોવૃત્તિ. તુલ્ય - સમાન. મનોવૃત્તિ - ભાવ. સમાન ભાવ રાખનારા.

પાર્શ્વનાથઃ પ્રભુઃ - શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ.

વઃ - તમને.

શ્રિયે - લક્ષ્મીને અર્થે, આત્મ-લક્ષ્મીને અર્થે.

અસ્તુ - હો.

(૨૫-૫) અસ્તુ - હો. કેને? વઃ - તમને. શા માટે? શ્રિયે - આત્મ-લક્ષ્મીને અર્થે. કેણુ? શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રભુઃ - શ્રી-

પાર્શ્વનાથપ્રભુ. કેવા છે એ પાર્શ્વનાથપ્રભુ? - સ્વોચિતં કર્મ કુર્વતિ કમઠે ધરણેન્દ્રે ચ તુલ્ય-મનોવૃત્તિઃ - પોતાને ઉચિત એવું કર્મ કરી રહેલા કમઠાસુર અને ધરણેન્દ્ર ઉપર સમાનભાવ રાખનારા. તાત્પર્ય કે કમઠ શત્રુભાવે વર્તતો હતો અને ધરણેન્દ્ર મિત્રભાવે વર્તતો હતો, છતાં પ્રભુની મનોવૃત્તિ બંને પ્રત્યે સમાન હતી.

(૨૫-૬) પોતાને ઉચિત એવું કૃત્ય કરનારા કમઠાસુર અને ધરણેન્દ્ર ઉપર સમાનભાવ ધારણ કરનારા શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ તેમને આત્મ-લક્ષ્મી માટે થાઓ.

(૨૬-૪) અદ્ભુત-શ્રિયા સનાથાય - અલૌકિક લક્ષ્મીથી સહિતને.

અદ્ભુત એવી શ્રી તે અદ્ભુત-શ્રી, તેના વડે અદ્ભુતશ્રિયા. અદ્ભુત - આશ્ચર્યકારક, અલૌકિક. અહીં અલૌકિક લક્ષ્મીથી ચોત્રીસ અતિશયે અભિપ્રેત છે.

મહાનન્દ-સરો-રાજમરાલાય - પરમાનંદ-રૂપી સરોવરમાં રાજહંસ-સ્વરૂપને.

મહાન્ એવો આનન્દ તે મહાનન્દ, તે રૂપ સરઃ તે મહાનન્દ-સરઃ, તેમાં રાજમરાલ તે મહાનન્દ-સરો-રાજમરાલ. મહાનન્દ - પરમાનંદ. તે મોહનીયકર્મના સંપૂર્ણ ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્માનો મૂળ ગુણ છે. સરઃ - સરોવર. રાજમરાલ - રાજહંસ. જેમ રાજહંસ સરોવરમાં ક્રીડા કરે છે, તેમ શ્રીતીર્થંકર દેવનો ધાતીકર્મથી રહિત થયેલો આત્મ-રૂપી હંસ પરમાનંદ-રૂપી સરોવરમાં ક્રીડા કરે છે, તેથી તેમને મહાનન્દ-સરો-રાજ-મરાલ કહ્યા છે.

શ્રીમતે - અનંતજ્ઞાનાદિ-લક્ષ્મીથી યુક્તને.

વીરનાથાય - શ્રીવીરસ્વામીને, શ્રીમહાવીરસ્વામીને.

વીર એવા નાથ તે વીરનાથ અથવા વીર નામના નાથ તે વીરનાથ, તેમને. વીર - શબ્દના વિશેષાર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૧૧-૪.

અર્હતે - અરિહંતને, ભગવાનને.

નમઃ - નમસ્કાર હો.

(૨૬-૫) નમઃ (અસ્તુ) - નમસ્કાર હો. અહીં અસ્તુ-પદ અધ્યાહાર છે. કેને નમસ્કાર હો? શ્રીમતે વીરનાથાય અર્હતે - શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનને. કેવા મહાવીરસ્વામી ભગવાન? અદ્ભુતશ્રિયા સનાથાય - અલૌકિક અતિશય લક્ષ્મી વડે સહિત. તથા મહાનન્દ-સરો-રાજમરાલાય - પરમાનંદરૂપી સરોવરમાં રાજહંસ-સમાન (સ્વરૂપ).

(૨૬-૬) પરમાનંદરૂપી સરોવરમાં રાજહંસ-સ્વરૂપ (સમાન) તથા અલૌકિક લક્ષ્મીથી યુક્ત એવા શ્રીમહાવીર-સ્વામી ભગવાનને નમસ્કાર હો.

(૨૭-૪) કૃતાપરાધે જને - અપરાધ કરેલા મનુષ્ય ઉપર. જેણે અપરાધ કરેલો છે તે કૃતાપરાધ, તેને વિષે.

અપિ - પણ.

કૃપા-મન્થર-તારયોઃ - અનુકંપાથી નમ્ર થયેલી કીકી-વાળાં.

કૃપાથી મન્યર તે કૃપામન્યર, એવી છે તારા જેની તે કૃપા-મન્યર-તારા. તેમનું - કૃપા-મન્યર-તારયો : કૃપા - અનુકંપા. મન્યર - મંદ, નમ્ર. તારા - આંખની ડીડીઓ.

ઈષદ્-વાષ્પાર્દ્રયો :- અહ્ય અશ્રુવડે ભીનાં થયેલાં.

ઈષત્ એવું વાષ્ય તે ઈષદ્વાષ્પ, તેનાથી આર્દ્ર તે ઈષદ્વાષ્પાર્દ્ર. આ અને કૃપા-મન્યર-તારયો : પદ આગળનાં પદનું વિશેષણ છે.

શ્રીવીર-જિન-નેત્રયો :- શ્રીવીર જિનેશ્વરનાં બન્ને નેત્રોનું.

શ્રીવાળા વીર તે શ્રીવીર, તેવા જિન તે શ્રીવીર-જિન, તેમનાં નેત્ર તે શ્રી-વીર-જિન-નેત્ર. શ્રીવીર-જિનનાં નેત્રોનું.

મદ્રં - કલ્યાણ.

(૨૭-૫) મદ્રં (મવતુ) કલ્યાણ થાઓ. અહીં 'મવતુ' પદ અધ્યાહાર છે. કેનું કલ્યાણ ? શ્રીવીર-જિન-નેત્રયો :- શ્રીવીર જિનેશ્વરનાં નેત્રોનું. કેવાં છે એ નેત્ર ? કૃતાપરાધે જને અપિ કૃપા-મન્યર-તારયો :- અપરાધ કરેલા મનુષ્ય ઉપર પણ અનુકંપા-થી મંદ થયેલી ડીડીવાળાં અને ઈષદ્વાષ્પાર્દ્રયો :- કંઈક આંસુથી ભીનાં થયેલાં. શ્રીમહાવીરપ્રભુ છઠ્ઠાં સ્થ કાલ-દરમિયાન વિહાર કરતાં ઘણા સ્લેષ્છોથી ભરપૂર દઢભૂમિમાં ગયા હતા અને ત્યાં પેઢાલ-આમની નજીક પેઢાલ નામનાં ઉદ્યાનમાં કાયોત્સર્ગ-ધ્યાને રહ્યાં હતા. તે વખતે સંગમ નામના દેવે એક જ રાત્રિમાં વીસ મોટા ઉપસર્ગો કર્યા હતા અને ત્યારપછી છ માસ સુધી તે પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી હતી, પરંતુ પ્રભુ તેનાથી જરા પણ ચલિત થયા ન હતા. એ પ્રસંગને અનુલક્ષીને

કવિએ અહીં ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે કે પ્રભુને એ વખતે એવો વિચાર આવ્યો કે 'અરે! આ જીવનું શું થશે?' અને તેના પ્રત્યેની અસીમ કરુણાથી તેમનાં નેત્રો અલ્પાશ્રુ(અળઅળિયાં)થી ભીંજાયાં.

(૨૭-૬) અપરાધ કરેલાં મનુષ્ય ઉપર પણ અનુકંપાથી મંદ થયેલી કીકીવાળાં અને અલ્પાશ્રુથી ભીંજાયેલાં શ્રીમહા-વીર પ્રભુનાં નેત્રોનું કલ્યાણ થાયો.

(૨૮-૪) વિજિતાન્યતેજા :- જેણે અન્યનું તેજ નિતેલું છે એવા.

વિજિત - નિતેલું છે, અન્યનું તેજસ્ તે વિજિતાન્યતેજા:.

સુરાસુરાધીશ-સેવિત :- સુરો અને અસુરોના અધિ-પતિઓથી સેવાયેલા.

સુર અને અસુર તે સુરાસુર, તેના અધીશ તે સુરાસુરાધીશ, તેના વડે સેવિત તે સુરાસુરાધીશ-સેવિત. અધીશ - અધિપતિ. સેવિત-સેવાયેલા.

શ્રીમાન્ - જ્ઞાનાદિ-લક્ષ્મીવાળા.

વિમલ :- નિર્મલ, પવિત્ર, દ્વાપ-રહિત.

ત્રાસ-વિરહિત :- ભય-મુક્ત.

ત્રાસથી વિરહિત તે ત્રાસ-વિરહિત. ત્રાસ - ભય. વિરહિત - વિરહ પામેલા, મુક્ત થયેલા.

ત્રિભુવન-ચૂડામણિ :- ત્રણ લોકના મુકુટમણિ.

ત્રિભુવનની ચૂડા તે ત્રિભુવન-ચૂડા, તેનો મણિ તે ત્રિભુવન-ચૂડા-મણિ. ત્રિભુવન-ત્રણ લોક. ચૂડા-મુગટ. મણિ-મણિ. સર્વ આભૂષણોમાં મુગટ ઉત્તમ ગણાય છે અને તેમાં પણ કેન્દ્રસ્થાને જડાયેલા મણિ-વિશેષ ઉત્તમ ગણાય છે, એટલે મુકુટમણિ શબ્દનો ભાવ ઉત્તમોત્તમ છે.

ભગવાન્ - ભગવાન્, અરિહંત ભગવાન્.

જયતિ - જય પામે છે.

(૨૮-૫) જયતિ - જય પામે છે. કોણ ? ભગવાન્ - અરિહંત ભગવાન્. કેવા છે અરિહંત ભગવાન્ ? વિજિતાન્યત્તેજાઃ - અન્યનું તેજ નિતી લેનારા. અહીં અન્ય-શબ્દથી મુગટ, કપિલ આદિ અન્યતીર્થિકો અને તેજ-શબ્દથી પ્રભાવ અભિપ્રેત છે. તથા કેવા છે એ અરિહંત ભગવાન્ ? સુરાસુરાધીશ-સેવિતઃ - સુરેન્દ્રો અને અસુરેન્દ્રોથી સેવાયેલા, તથા શ્રીમાન્ - જ્ઞાનાદિ-લક્ષ્મીવાળા. અહીં જ્ઞાન-શબ્દથી કેવલજ્ઞાન સમજવું, કારણ કે કેવલજ્ઞાન એમની વિશિષ્ટતા છે. તથા વિમલઃ - અઢાર દોષોથી રહિત. અહીં મલ-શબ્દથી અઢાર દોષોનો સમૂહ સમજવો કે જે દેવનાં શુદ્ધ સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય થવામાં અંતરાય-ભૂત છે. તથા ત્રાસ-વિરહિતઃ - સર્વ પ્રકારના ભયથી મુક્ત; તથા ત્રિભુવન-ચૂડામણિઃ - ત્રિલોકના મુકુટમણિ.

(૨૮-૬) અન્યતીર્થિકોના પ્રભાવને નિતી લેનારા, સુરેન્દ્રો અને અસુરેન્દ્રોથી સેવાયેલા, કેવલજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીથી મુક્ત, અઢાર દોષોથી રહિત, સાતે પ્રકારના ભયથી મુક્ત અને ત્રિભુવનના મુકુટમણિ એવા અરિહંત ભગવાન્ જય પામે છે.

(૨૬-૪) વીર:-શ્રીમહાવીરસ્વામી.

સર્વ-સુરાસુરેન્દ્ર-મહિત:- સર્વ સુરેન્દ્રો અને અસુરેન્દ્રોથી પૂજાયેલા.

સર્વ એવા સુર અને અસુર તે સર્વ-સુરાસુર, તેમના ઇન્દ્ર તે સર્વ-સુરાસુરેન્દ્ર, તેમના વડે મહિત, તે સર્વ-સુરાસુરેન્દ્ર-મહિત. મહિત - પૂજાયેલા.

બુધા:- પંડિતો.

વીરં- શ્રીમહાવીરસ્વામીને.

સંશ્રિતા:- સારી રીતે આશ્રિત છે.

સંગ્રય- આશ્રય લેવો.

વીરેણ- શ્રીમહાવીરસ્વામી વડે.

સ્વ-કર્મ-નિચય:- પોતાનાં કર્મોને સમૂહ.

સ્વ એટલું કર્મ તે સ્વકર્મ, તેને નિચય તે સ્વકર્મ-નિચય. સ્વ- પોતાના. કર્મ - જ્ઞાનાવશ્યીયાદિ કર્મો. નિચય - સમૂહ.

અભિહત:- હુણાયેલો છે.

વીરાય- શ્રીમહાવીરસ્વામીને.

નિત્યં- પ્રતિદિન.

નમ:- નમસ્કાર હો.

વીરાત્- શ્રીમહાવીરસ્વામીથી.

ઇદમ્- આ.

અતુલમ્- અનુપમ.

તીર્થમ્ - તીર્થ.

ચતુર્વિધસંઘ-રૂપ તીર્થ.

પ્રવૃત્તમ્ - પ્રવર્તેલું છે.

વીરસ્ય - શ્રીમહાવીરસ્વામીનું.

ઘોરમ્ - ઉગ્ર.

તપઃ - તપ.

વીરે - શ્રીમહાવીરસ્વામીમાં.

શ્રી-ધૃતિ-કીર્તિ-કાન્તિ-નિચયઃ - લક્ષ્મી, દૈય, કીર્તિ અને કાન્તિનો સમૂહ (રહેલો છે).

શ્રીવીર! - હે મહાવીરસ્વામી ! હે મહાવીર પ્રભુ !

ભદ્રમ્ - કલ્યાણ.

દિશ - આપો.

(૨૬-૫) આ શ્લોકમાં વીર-શબ્દને અનુક્રમે સાત વિભક્તિઓ લગાડી છે અને છેવટે સંબોધન કરેલું છે. જેમ કે-

પ્રથમા વિભક્તિ વીરઃ સર્વસુરાસુરેન્દ્ર-મહિતઃ

દ્વિતીયા વિભક્તિ વીરમ્ બુધ્ધાઃ સંશ્રિતાઃ

તૃતીયા વિભક્તિ વીરેણ અભિહતઃ સ્વકર્મનિચયઃ

ચતુર્થી વિભક્તિ વીરાય નિલયં નમઃ

પંચમી વિભક્તિ વીરાત્ તીર્થમ્ इदમ્ પ્રવૃત્તમ્ અતુલમ્

છટી વિભક્તિ વીરસ્ય ઘોરં તપઃ

સાતમી વિભક્તિ વીરે શ્રી-ધૃતિ-કાર્તિકાન્તિ-નિચયઃ

સંબોધન શ્રીવીર ! મદ્રં દિશ.

અર્થ-નિર્ણય સરલ છે,

(૨૯-૬) શ્રીમહાવીરસ્વામી સર્વ સુરેન્દ્રો અને અ-
સુરેન્દ્રોથી પૂજાયેલા છે; પાંડિતો શ્રીમહાવીરસ્વામીને સારી
રીતે આશ્રિત છે. શ્રીમહાવીરસ્વામી વડે પોતાનો કર્મ-સમૂહ
હણાયેલો છે; શ્રીમહાવીરસ્વામીને નિત્ય નમસ્કાર હો. આ-
અનુપમ અતુર્વિધસંઘ-રૂપી તીર્થ શ્રીમહાવીરસ્વામીથી પ્રવર્તેલું
છે; શ્રીમહાવીરસ્વામીનું તપ ઘણું ઉગ્ર છે; શ્રીમહાવીરસ્વામીમાં
જ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી, ધૈર્ય, કીર્તિ અને કાંતિનો સમૂહ રહેલો છે.
આવા શ્રીવીર ! મને કલ્યાણ આપો.

કૃત્રિમાકૃત્રિમાનામ્ - કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ, અશાશ્વત
અને શાશ્વત.

કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ તે કૃત્રિમાકૃત્રિમ. કૃત્રિમ - ણનાવેલાં,
મનુષ્યે ણનાવેલાં, અશાશ્વત. અકૃત્રિમ - મનુષ્યે નહિ ણનાવેલાં,
નિત્ય, શાશ્વત. તે નંદીસ્વરક્ષીપ વગેરેમાં આવેલાં જિન-
મંદિરો જાણવાં.

અવનિ-તલ-ગતાનામ્ - પૃથ્વીનાં તળ(પૃષ્ઠ) પર રહેલાં.

અવનિનું તલ તે અવનિતલ, તેમાં ગત તે અવનિતલ-ગત. આ
પદ તેમજ ત્યાર પછીનું પહેલું, બીજું, ત્રીજું, પાંચમું અને
છઠ્ઠું પદ જિનવર-મવનાનામ્નું વિશેષણ છે. અવનિ - પૃથ્વી.
તલ - પૃષ્ઠ. ગત - ગયેલા, રહેલા. પૃથ્વીનાં પૃષ્ઠ પર રહેલાં.

વરભવનગતનામ્ - ભવનપતિઓનાં શ્રેષ્ઠ નિવાસ-સ્થાનો-
માં રહેલાં.

વર એવું ભવન તે વર-ભવન, તેમાં ગત તે વર-ભવન-ગત. વર-
શ્રેષ્ઠ. ભવન - ભવનપતિ દેવોનાં નિવાસ-સ્થાન, જે પૃથ્વીની
નીચે કેટલાક અંતરે આવેલાં છે. ગત-રહેલાં. ભવનપતિઓનાં
શ્રેષ્ઠ નિવાસ-સ્થાનોમાં રહેલાં. ભવનપતિ દેવોમાં રહેલાં શાશ્વત
ચૈત્યોની વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૪૬.

દિવ્ય-વૈમાનિકાનામ્ - દેવતાઈ વિમાનોમાં રહેલા.

દિવ્ય એવાં વૈમાનિક તે દિવ્ય-વૈમાનિક. દિવ્ય - દેવતા-
સંબંધી, દેવતાઈ. વૈમાનિક - વિમાનમાં રહેલાં. દેવતાઈ
વિમાનોમાં રહેલાં. વિમાનોમાં રહેલાં શાશ્વત ચૈત્યોની વિગત
માટે જુઓ સૂત્ર ૪૬.

ઇહ - આ મનુષ્યલોકમાં.

મનુજ-કૃતાનામ્ - મનુષ્યો વડે કરાયેલાં.

મનુજ વડે કૃત તે મનુજ-કૃત. મનુજ-મનુષ્ય. કૃત-કરાયેલું.
મનુષ્યો વડે કરાયેલાં.

દેવરાજાર્ચિતાનામ્ - દેવો અને રાજાઓ વડે પૂજાયેલાં.

દેવ અને રાજન્ તે દેવ-રાજન્. દેવોના રાજા તે દેવરાજ,
તેના વડે અર્ચિત તે દેવરાજાર્ચિત. દેવ - દેવ. રાજન્ - રાજા.
અર્ચિત - પૂજાયેલા. દેવો અને રાજાઓવડે, તથા દેવોના
રાજાઓ વડે પૂજાયેલાં.

જિનવર-ભવનાનામ્ - જિનેશ્વરોનાં ચૈત્યોને :

જિનમાં વર તે જિનવર, તેઓનું ભવન તે જિનવર-ભવન.
જિનવર - જિનેશ્વર. ભવન - મંદિર, ચૈત્ય.

અહં* - હું.

ભાવત :- ભાવશ્રી, ભાવ-પૂર્વક.

નમામિ - નમું છું.

(૩૦-૫) સરલ છે.

(૩૦-૬) શ્રીજિનેશ્વરદેવનાં ચૈત્યોને હું ભાવ-પૂર્વક નમું છું કે જે કૃત્રિમ (અશાશ્વત) અને અકૃત્રિમ (શાશ્વત) રૂપે પૃથ્વીનાં પૃથ્થ ઉપર, ભવનપતિઓનાં શ્રેષ્ઠ નિવાસ-સ્થાનોમાં અને દેવતાઈ વિમાનોમાં રહેલાં છે, તથા મનુષ્યો વડે કરાયેલાં છે અને દેવ તથા રાજાઓ અને દેવરાજો (ઇંદ્રો) વડે પૂજાયેલાં છે.

(૩૧-૪) સર્વેપામ્ - સર્વે.

વેધસામ્ - જ્ઞાતાઓમાં.

આદ્યમ્ - પ્રથમ, શ્રેષ્ઠ.

પરમેષ્ઠિનામ્ - પરમેષ્ઠિઓના.

આદિમમ્ - અગ્રિમ.

દેવાધિદેવમ્ - દેવોના પશુ દેવ.

* અર્થ 'અર્ચા' એવો પાઠ-ભેદ મળે છે, તે રાખીએ તો તેનો અર્થ 'પ્રતિમાઓને—જિન-પ્રતિમાઓને હું નમું છું' એવો થતે છે.

સર્વજ્ઞસ્ - સર્વજ્ઞ.

શ્રીવીરસ્ - શ્રીમહાવીરસ્વામીને.

પ્રણિદધ્મહે - ઉપાસીએ છીએ, -નું ધ્યાન ધરીએ છીએ.

(૩૧-૫) પ્રણિદધ્મહે - ઉપાસીએ છીએ. કેને ? શ્રીવીરસ્ - શ્રીમહાવીરસ્વામીને. કેવા છે શ્રીમહાવીરસ્વામી ? સર્વેપાં વેધસામ્ આદ્યમ્ - સર્વ જ્ઞાતાઓમાં શ્રેષ્ઠ, તથા પરમેષ્ઠિનામ્ આદિમમ્ - પરમેષ્ઠિઓમાં પ્રથમ સ્થાને વિરાજનાર, તથા દેવાધિદેવમ્ - દેવોના પણ દેવ, તથા સર્વજ્ઞમ્ - સર્વ વસ્તુઓના સર્વ ભાવને યથાર્થપણે જાણનારા.

(૩૧-૬) સર્વ જ્ઞાતાઓમાં શ્રેષ્ઠ, પરમેષ્ઠિઓમાં પ્રથમ સ્થાને વિરાજનારા, દેવોના પણ દેવ અને સર્વજ્ઞ એવા શ્રીમહાવીર પ્રભુનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ.

(૩૨-૪) દેવ :- દેવ.

અનેક-ભવાર્જિત-ઋર્જિત-મહાપાપ-પ્રદીપ-અનલ :- અનેક ભવોમાં ઉપાર્જન કરેલાં ત્રીજ મહાપાપોનું દહન કરવા માટે અગ્નિ-સ્વરૂપ.

અનેક એવા ભવ તે અનેક-ભવ, તેમાં અર્જિત જે ઋર્જિત મહાપાપ તે અનેક-ભવાર્જિત-ઋર્જિત-મહાપાપ, તેના પ્રદીપ માટે અનલ તે અનેક-ભવાર્જિત-ઋર્જિત-મહાપાપ-પ્રદીપ-અનલ. અનેક - એક નહિ તે, ઘણા, અસંખ્ય. ભવ - જન્મ-મરણના ફેરા. અર્જિત - ઉપાર્જન કરેલા. ઋર્જિત - બળવાળું, વૃદ્ધિવાળું;

તીવ્ર. મહાપાપ - મહાપાપ. પ્રદીપ - પ્રદીપનને વિષે, દહન કરવા માટે. અનલ - અગ્નિ. અનેક ભવોમાં ઉપાર્જન. કરેલાં તીવ્ર મહાપાપોનું દહન કરવા માટે અગ્નિ-સ્વરૂપ.

દેવ :- દેવ.

સિદ્ધિવધૂ-વિશાલ-હૃદયાલક્ષ્મી-હારોપમ :- મુક્તિરૂપી શ્રીની વિસ્તૃત છાતીને અલંકૃત કરવામાં હાર-સમાન.

સિદ્ધિ એ જ વધૂ તે સિદ્ધિવધૂ, તેનું વિશાલ એવું હૃદય તે સિદ્ધિવધૂ-વિશાલ-હૃદય, તેના અલક્ષ્મી માટે હારની ઉપમાને યોગ્ય તે સિદ્ધિવધૂ-વિશાલ-હૃદયાલક્ષ્મી-હારોપમ. સિદ્ધિ - મુક્તિ. વધૂ - શ્રી. વિશાલ - વિસ્તૃત. હૃદય - છાતી. અલક્ષ્મી - અલંકૃત કરવામાં. હારોપમ - હારની ઉપમાને યોગ્ય.

દેવ :- દેવ.

અષ્ટાદશ-દોષ-સિન્ધુર-ઘટા-નિર્મેદ-પશ્ચાન્નન :- અઠાર દુષણરૂપી હાથીના સમૂહને ભેદવામાં સિંહ-સમાન.

અષ્ટાદશ એવા દોષ તે અષ્ટાદશ-દોષ, તે રૂપ સિન્ધુરની ઘટા તે અષ્ટાદશ-દોષ-સિન્ધુર-ઘટા, તેના નિર્મેદને વિષે પશ્ચાન્નન તે અષ્ટાદશ-દોષ-સિન્ધુરઘટા-નિર્મેદ-પશ્ચાન્નન. અષ્ટાદશ - અઠાર. દોષ - દુષણ. અઠાર દુષણો શુદ્ધ-દેવમાં હોતાં નથી. તેની વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧. સિન્ધુર - હાથી. ઘટા - સમૂહ. નિર્મેદ - ભેદનની ક્રિયા, ભેદનું તે. પશ્ચાન્નન - સિંહ. અઠાર દુષણરૂપી હાથીઓના સમૂહને ભેદવામાં સિંહ-સમાન.

શ્રીવીતરાગ : જિન :- શ્રીવીતરાગ જિનેશ્વર.

ભવ્યાનામ્ - ભવ્ય ભવોને.

વાઙ્મિત-ફલં - ઇચ્છિત ફલ.

વિદધાતુ - આપો.

(૩૨-૫) સરલ છે.

(૩૨-૬) જે દેવ અનેક ભવોમાં ઉપાર્જન કરેલાં ત્રિ-મહાપાપોનું દહન કરવા માટે અગ્નિ-સમાન છે, જે દેવ મુક્તિ-રૂપી સ્ત્રીની વિશાલ છાતીને અલંકૃત કરવામાં હાર-સમાન છે, જે દેવ અઢાર રૂપણરૂપી હાથીના સમૂહને લેદવામાં સિંહ-સમાન છે, તે શ્રીવીતરાગ જિનેશ્વર દેવ ભવ્ય પ્રાણીઓને ઇચ્છિત ફલ આપો.

(૩૩-૪) રૂયાત :- પ્રસિદ્ધ.

અષ્ટાપદ-પર્વત :- અષ્ટાપદ પર્વત.

અષ્ટાપદ પર્વતની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૧.

ગજપદ :- ગજપદ કે ગજાપદ નામનો પર્વત.

પ્રાચીન કાલમાં લોપાલ રાજ્ય-સહિત પૂર્વ માળવાનો પ્રદેશ દશાર્ણદેશના નામથી ઓળખાતો હતો. તેની રાજધાની-નું નગર દશાર્ણપુર હતું.* આ નગરની બહાર દશાર્ણકૂટ નામનો પર્વત હતો, જે કાલક્રમે ગજાપદ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેનો ઉલ્લેખ આ.ટી.માં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે-

* મૌર્યકાલમાં દશાર્ણદેશની રાજધાની ચૈત્યગિરિમાં હતી અને પાછળથી વિદિશા એટલે ભિલસામાં હતી. દશાર્ણપુર એડકાક્ષના નામથી કેમ ઓળખાવા લાગ્યું, તેની કથા આ. ટી. પૃ. ૬૬૬ પર આપેલી છે.

“ તાહે દસણપુરસ્સ એકચ્છં નામં જાયં, તત્થ ગયગ્ગપયઓ પન્વઓ, તસ્સ ઉપ્પત્તી, તત્થેવ દસણપુરે દસણભદ્દો રાયા, તસ્સ પંચ સયાણિ દેવીણોરોહો, એવં સો જોન્વણેણ રૂથેણ ય પઢિવદ્ધો ઇરિસં અણ્ણસ્સ નત્થિ ત્તિ, તેણં કાલેણં તેણ સમણં ભગવઓ મહા-વીરસ્સ દસણકૂડે સમોસરણં, તાહે સો ચિંતેઈ-તહા કલ્હે થંદામિ, જહા કેણઈ ન અણ્ણેણ વંદિય-પુન્વો, તં ચ અઙ્ગત્થિયં સક્કો ણારુણ ઇઈ, ઇમો યિ મહયા ઇટ્ઠ્ઠીએ નિગ્ગઓ, વંદિઓ ય સન્નિવટ્ઠીએ, સક્કો યિ ઇરાવણં વિલગ્ગો, તત્થ અટ્ઠ દંતે વિઝવ્વેઈ, એકેકે દંતે અટ્ઠટ્ઠ વાઘીઓ, એકેકાએ વાઘીએ અટ્ઠટ્ઠ પડમાઈ, એકેકં પડમં અટ્ઠપત્તં, પત્તે ય પત્તે ય વત્તીસવદ્ધનાડગં, એવં સો સન્નિવટ્ઠીએ ઇરાવણ-વિલગ્ગો આયાહિણં પયાહિણં કરેઈ, તાહે તસ્સ હત્થિસ્સ દસણકૂડે પન્વએ ય પયાણિ દેવ-પ્પહાવેણ ઉટ્ઠિયાણિ, તેણ ણામં કયં ગયગ્ગપદ(ય)ઓ ત્તિ, તાહે સો દસણભદ્દો તં પેચ્છીરુણ ઇરિસા કઓ અમ્હારિસાણમિદ્ધી? અહો! કપ્પલ્લઓડણેણ ધમ્મો, અહમંથિ કરેમિ, તાહે સો પન્વયઈ । ”

“ ત્યારે દશાર્ણપુરનું નામ એડકાક્ષ પડયું, ત્યાં ગન્ત્ર-પદ પર્વત છે. તેની ઉત્પત્તિ :- તે દશાર્ણપુરમાં દશાર્ણભદ્ર નામનો રાજા હતો, તેને પાંચસો રાણીઓવાળું અંત:પુર હતું તથા તે યૌવન અને રૂપથી આસક્ત હતો. તેથી ‘ આણું બીજાને નથી ’ એમ માનતો હતો. તે કાલ અને તે સમયને વિષે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનું દશાર્ણકૂટ-પર્વત પર સમવ-સરણ થયું; એટલે તે વિચારવા લાગ્યો: ‘ આવતી કાલે પ્રભુ મહાવીરને હું એવી રીતે વંદન કરીશ કે જેવું વંદન આજ પહેલાં કોઈએ કર્યું ન હોય. ’ દશાર્ણભદ્ર રાજાનો આ

પ્રકારનો મનોરથ જાણીને શકે પણ ત્યાં આવ્યો. આ (ખાનુ દશાર્ણભદ્ર રાજા) પણ મહાઋદ્ધિ સાથે બહાર નીકળ્યો અને સર્વ ઋદ્ધિથી પ્રભુને વંદન કર્યું. શકે પણ ઐરાવણ પર સવાર થયો હતો. તે હાથીને આઠ દાંત વિકુર્ચ્યા હતા, તેના એકેક દાંત પર આઠ આઠ વાવો વિકુર્વી હતી, એકેક વાવમાં આઠ આઠ કમળો વિકુર્ચ્યા હતાં, એકેક કમળમાં આઠ આઠ પત્રો વિકુર્ચ્યા હતાં, અને દરેક પત્ર પર બત્રીસબદ્ધ નાટકો કરવા માંડ્યાં હતાં; આવી સર્વ ઋદ્ધિ સાથે તે ઐરાવણ પર સવાર થઈને આદક્ષિણ (ભગવાનની જમણી બાજુથી) પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો, ત્યારે તે હાથીનાં પગલાં દેવતાના પ્રભાવથી દશાર્ણ-કૂટ પર્વત પર ઊઠી આવ્યાં, તેથી તેનું નામ ગન્ધર્વપદ (ક) પડ્યું. એ વખતે દશાર્ણભદ્ર રાજા તે ઋદ્ધિને જોઈને વિચાર કરવા લાગ્યો કે ‘આની આગળ અમારી ઋદ્ધિ શી વિસાતમાં? અહો ! એણે પૂર્વે ધર્મ કર્યો હતો, હું પણ કરું.’ પછી તે પ્રવ્રજિત થયો.”

એકકાક્ષનો ઉલ્લેખ ‘એરકચ્છ’ તરીકે પાલી-સાહિત્યમાં પણ આવે છે. આ નગર વચ્છગા-નદીને કિનારે આવેલું હતું અને ત્યાં આર્ય મહાગિરિ અનશન કરી સ્વર્ગે પધાર્યા હતા, તેવો ઉલ્લેખ જૈનશાસ્ત્રોમાંથી મળે છે. પુરાતત્ત્વવિદોના અભિપ્રાયથી આ સ્થાન અંસી-જિલ્લાના મોઠ તહસીલનું એરછા ગામ છે કે જે ખેટવા નદીના જમણા કિનારે આવેલું છે.*

શ્રીઆચારાંગ-નિર્યુક્તિમાં ગન્ધર્વપદની ગણના પ્રસિદ્ધ તીર્થોમાં કરેલી છે. જુઓ સૂત્ર ૧૨-૫.

હાલ ગજપદ કે ગજાપદ તીર્થની શુદ્ધિ સ્થિતિ છે, તે બાબત શકાયું નથી.

સમ્મેતશૈલાભિધ:- અંગેતશિખર નામનો પર્વત.

શ્રીમાન્ રૈવતક:- ચોખાવાળો ગિરનાર પર્વત.

પ્રસિદ્ધ-મહિમા - પ્રસિદ્ધ મહિમાવાળો.

પ્રસિદ્ધ છે મહિમનું જેનો તે પ્રસિદ્ધ-મહિમનું, તેનું પ્રથમાનું એકપત્ન પ્રસિદ્ધ-મહિમા.

શત્રુઞ્ચય:- શત્રુજયગિરિ.

મણ્ડપ:- માંડવગઢ.

આ સ્થાન માલવદેશમાં-માળવામાં દરિયાની સપાટીથી ૨૦૭૬ ફીટ ઉંચે વિન્ધ્યાચલ પર્વત ઉપર મહુની છાવણીથી ૩૦ માઈલ દૂર આવેલું છે. પેથક મંત્રીના સમયમાં ત્યાં ૩૦૦ જેટલાં ભવ્ય જૈન મંદિરો હતાં, જે અપૂર્વ કલા-કારીગરીથી સહુ કોઈને પોતાની તરફ આકર્ષતાં હતાં. પરંતુ સં. ૧૩૬૬માં અલ્લાઉદ્દીનના સેનાપતિ મલિક કાફરે ધારનો કળજો લીધો, ત્યારથી તેની પડતી શરૂ થઈ અને આજે તો એક નાનકડા ગામડાં તરીકે જ તે પોતાની હસ્તી જાળવી રહ્યું છે. ત્યાં એક જૈનમંદિર અને ધર્મશાળા છે, પ્રાચીન જૈન મંદિરોનાં અનેક અંડેરો બિલાં છે, તથા હિંડોલા મહેલ, ચંપાવાવડી વગેરે પુરાણાં સ્થાનો જેવા

યોગ્ય છે. નજીકમાં તારાપુર નામના ગામમાં સુપાર્શ્વ-
નાથજીનું મંદિર પણ દર્શનીય છે. *

વૈભાર:- વૈભારગિરિ.

રાજગૃહી નગરી જે હાલ રાજગિર કહેવાય છે અને જ્યાં
પટણાથી રેલ્વેમાં જવાય છે, તેની નજીકમાં આ ગિરિ આવેલો
છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીર આ ગિરિ પર અનેક વાર વિચર્યા
હતા. શ્રીગૌતમદિ અગિયારે ગણધરોની તે નિર્વાણ-ભૂમિ છે.
હાલમાં ત્યાં શ્રીગૌતમ-સ્વામી તથા ધન્ના-શાલિભદ્રની દેહુરીઓ
નજરે પડે છે.

કનકાચલ:- સુવર્ણગિરિ.

આ તીર્થ સુવર્ણગિરિ કે સોનગિરિના નામે ઓળખાય
છે. તે વૈભારગિરિની નજીકમાં આવેલા ખીજા ચાર ગિરિઓ-
માંનો એક છે. એ સિવાય મારવાડના જલોર શહેરની નજીક
આવેલો એક પહાડ પણ સુવર્ણગિરિ કે કનકાચલના નામથી
ઓળખાય છે. આ પહાડ પર વિ. સં. ૧૩૫માં નાહડ રાજાએ
'યક્ષ-વસતિ' નામનો મહાવીર-પ્રાસાદ બનાવ્યો હતો, તેવો
ઉલ્લેખ શ્રીમેરુતુંગાચાર્યે રચેલા વિચારશ્રેણિ નામક ગ્રંથમાંથી
પ્રાપ્ત થાય છે. સં. ૧૨૨૧માં મહારાજા કુમારપાળે ત્યાં
'કુમાર-વિહાર' નામનો જિન-પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો, જે
સં. ૧૩૬૮માં અલાઉદ્દીન ખીલજીના હાથે ખંડિત થયો હતો.

* માંડવગઢની વધારે માહિતી માટે જુઓ 'શ્રીમાંડવગઢની
મહત્તા,' લે. પં. મ. શ્રીધુરધરવિજયજી.

પાછળથી તેનો ઉદ્ધાર મંત્રી જયમલજી મુહુરોતે સં. ૧૬૮૧-૮૩માં અને ૧૬૮૬માં કરાવ્યો હતો તથા અંજનશલાકા અને પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તે મંદિર અને મૂર્તિઓ આજે વિદ્યમાન છે. ઉપાઠ શ્રીવિનયવિજયજી મઠ-કૃત ઇન્ડિક્ટ (ખંડકાવ્ય)માં શ્રીપાર્શ્વચૈત્ય અને શ્રીવીરચૈત્યનું સુંદર કાવ્ય-મય ભાષામાં વર્ણન છે.

અર્વુદગિરિ:-આખૂગિરિ.

અરવલ્લી-પર્વતની હારમાળામાંનો આખૂ પહાડ તે જ આખૂગિરિ. તેના પરનાં દેલવાડા ગામમાં વિમલ-વસહિકા, લૂણસીહ-વસહિકા આદિ કલા-કારીગરીથી ભરપૂર અને ખીન્ન પણ અપૂર્વ જિનમંદિરો આવેલાં છે.* આ ગિરિ પર આખૂરોડ સ્ટેશનથી મોટરમાર્ગે જવાય છે.

શ્રીચિત્રકૂટાદય: (-દિક:)- શ્રીચિત્રકૂટ વગેરે તીર્થો.

રાજસ્થાનના ઉદેપુર-વિભાગમાં આવેલો ચિત્તોડનો કિલ્લો ચિત્રકૂટના નામથી ઓળખાય છે. એક કાળે આખા મેવાડમાં જૈનોનું અપૂર્વ પ્રભુત્વ હતું. તે સમયે અહીં કેટલાંક જૈન-મંદિરો બાંધાયાં હતાં. આજે ત્યાં એક કીર્તિસ્તાંભ અને થોડાં મંદિરો નજરે પડે છે. ત્યાંની રામપોળમાં અષ્ટાવધાવતાર શ્રી-શાંતિજિન-પ્રાસાદ છે, પણ તેમાં મૂર્તિઓ વગેરે નથી. સત્તાવીસ દેવરી નામનું જિનમંદિર જીર્ણ હાલતમાં જિલેલું છે. તે ઉપરાંત મુકેશલ-સાધુની શુક્લ પણ જોવા લાયક છે. શ્રી-

* આ સંબંધમાં વિશેષ જિજ્ઞાસુએ સ્વ. મુનિરાજ શ્રીજયંત-વિજયજીના રચેલા 'આખૂ' ભાગ ૧ થી ૫ જોવા.

દેવેન્દ્રસૂરિના ઉપદેશથી મેવાડ-નરેશ શ્રીસમરસિંહની માતા જયતદ્વાએ આ કિલ્લા પર શ્રીશામળિયાજી પાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધાવ્યું હતું, તેવો ઉલ્લેખ તપાગચ્છની પટ્ટાવલીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. વિ. સં. ૧૩૩૫માં આ જ રાજના સમયમાં ચિત્તોડના ૮૪ મહોદ્વાઓમાં જલયાત્રા-પૂર્વક ૧૧ મંદિરોને ૧૧ છત્ર ચડાવ્યાનો તથા પ્રતિમાઓ પધરાવ્યાનો ઉલ્લેખ ખરતરગચ્છની પટ્ટાવલીમાંથી મળી આવે છે.

તત્ર - ત્યાં રહેલા.

શ્રીઋષભાદયઃ જિનવરાઃ- શ્રીઋષભ વગેરે જિનેશ્વરો.

વઃ- તમારું.

મઙ્ગલં - મંગલ, કલ્યાણ.

કુર્વન્તુ - કરો.

(૩૩-૫) સરલ છે.

(૩૩-૬) પ્રસિદ્ધ એવો અષ્ટાપદ પર્વત, ગન્ધાપદ અથવા દશાણુકૂટ પર્વત, સંમેતશિખર, શોલાવાળો ગિરનાર-પર્વત, પ્રસિદ્ધ મહિમાવાળો શત્રુંજયગિરિ, માંડવગઢ, વૈભારગિરિ, કનકાચલ(સુવર્ણગિરિ), શ્રીચિત્રકૂટ આદિ તીર્થો છે. ત્યાં રહેલા શ્રીઋષભ વગેરે જિનેશ્વરો તમારું કલ્યાણ કરો.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

સોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરવાના હેતુથી અનેક સ્તવન-સ્તોત્રોની રચના થયેલી છે, તેમાં આ સ્તોત્રનું સ્થાન ઘણું

હાથું છે. સંસ્કૃત ભાષાની આ મનોહર પદ-રચના તેની પ્રાસાદિક ભાષા, કલામય ઉત્પ્રેક્ષા અને હૃદયંગમ શૈલીથી પાઠકના મન પર ચિર-સ્થાયી અસર કરે છે.

વિક્રમની બારમી સદીમાં ગૂર્જર ભૂમિને પાવન કરતા કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે પોતાની અપૂર્વ પ્રતિભાથી જે ચિરંજીવ સાહિત્યનું નિર્માણ કર્યું છે, તેમાં ‘ત્રિપદિશલાકા-પુરુષચરિત્ર’ મહાકાવ્યનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ મહાકાવ્ય પરમાર્હત મહારાજા કુમારપાલની પ્રાર્થનાથી રચવામાં આવ્યું હતું-તેમ તેની અંતિમ પ્રશસ્તિમાં જણાવેલું છે. આશરે ૩૬૦૦૦ શ્લોકના નવરસથી ભરપૂર એ કાવ્યમાં તેમણે ૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૬ વાસુદેવો, ૬ પ્રતિવાસુદેવો અને ૬ બળદેવો મળીને ત્રેસઠ શલાકાપુરુષોની જીવનકથાઓ અદ્ભુત રીતે ગૂંથી છે. એ મહાકાવ્યનાં મંગલાચરણમાં તેમણે એક મહાકવિને હાજરે તેવી રીતે કુલ ૨૬ શ્લોકોમાં ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરેલી છે, જે આ સ્તોત્રના ૧ થી ૨૫ અને ૨૭મા શ્લોકમાં ગોઠવાયેલી છે.

આ સ્તોત્રના ૩૩ શ્લોકો પૈકી ૨૮ શ્લોકો અનુષ્ટુપ-છંદમાં, ૩ શ્લોકો શાસ્ત્રલવિકીરિત-છંદમાં, ૧ શ્લોક આર્યા-ગીતિમાં અને ૧ શ્લોક માલિની-છંદમાં છે કે જેનાં લક્ષણો પ્રસિદ્ધ છે.

આ સ્તોત્રનું મૂળનામ ‘ચતુર્વિંશતિ-જિન-નમસ્કાર’ છે, પરંતુ તેના પ્રથમાક્ષરો પરથી તે ‘સકલાર્હત-સ્તોત્ર’નાં નામથી ઓળખાય છે. કેટલાક તેને ‘બૃહચૈત્યવંદન’નાં

નામથી પણ ઓળખે છે; કારણ કે પાશ્વિક, ત્રાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ વખતે મોટું ચૈત્યવંદન કરવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

સ્તોત્રના પ્રથમ શ્લોકમાં કર્તાએ સ્તોતવ્ય વિષયનો નિર્દેશ કરતાં જણાવ્યું છે કે 'આર્હન્યં પ્રણિદધ્મહે - અમે આર્હન્ટ્ય-અરિહંતના સ્વરૂપનું-ગુણ-સમૂહનું ધ્યાન ધરીએ છીએ.' ફલિતાર્થ કે આ સ્તુતિનો મુખ્ય વિષય અરિહંતના ગુણ-ગાનનો રહેશે. આર્હન્ટ્યનું વર્ણન કરતાં તેમણે જણાવ્યું છે કે ભાવરૂપે તે સર્વ અરિહંતોમાં સમાનરૂપે રહેલું છે, વળી શિવશ્રીનું અધિષ્ઠાન છે, અને મૂઃ, મુવઃ અને સ્વઃ એ ત્રણે લોકનું આધિપત્ય ધરાવે છે. અર્થાત્ અરિહંત-પદ ત્રણે લોકમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે અને મંગલમય મુક્તિમાં લઈ જનારું છે, તેથી અમે તેનું ધ્યાન ધરીએ છીએ.

બીજા શ્લોકમાં અર્હતનું ધ્યાન સર્વ ક્ષેત્ર અને સર્વકાલમાં નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર નિક્ષેપથી થાય છે, એવું સૂચન કરીને તેમને વંદના કરી છે અને ત્યાર પછીના ચોવીસ શ્લોકોમાં (૩ થી ૨૫ અને ૨૭) ચોવીસ તીર્થંકરોને ક્રમશઃ સ્તવ્યા છે. આ સ્તુતિ જો કે પ્રત્યેક તીર્થંકરનાં નામ-પૂર્વક થયેલી છે, પરંતુ તેમાં જે ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સર્વ તીર્થંકરોમાં સમાન રીતે હોય છે, તેથી વાસ્તવિકતાએ તે સર્વ તીર્થંકરોની સામાન્ય સ્તુતિ જ છે.

ત્રીજા શ્લોકમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં જણાવ્યું છે કે તેઓ પૃથ્વીનાથ-રાજા થવામાં આદિ હતા,

નિધ્પરિગ્રહ-પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને નિઃશ્ચય થનારમાં પણ આદિ હતા અને જગતના જીવો ધર્મ પામી શકે તે માટે તીર્થની સ્થાપના કરવામાં પણ આદિ હતા. તાત્પર્ય કે તેઓ ધર્મ પ્રવર્તોવવામાં આદિ હતા, એટલું જ નહિ પણ રાજ્ય-સ્થાપનમાં તથા રાજ્ય છોડીને સાધુ થવામાં પણ તેમનું આદિ-પણું હતું, તેથી તેઓ ‘ આદિનાથ ’ એવા નામને સાર્થક કરનારા હતા.

ચોથા શ્લોકમાં શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનને વિશ્વના પ્રાણીઓ-રૂપી કમલવનને ખીલવવા માટે સૂર્ય-સમાન જણાવ્યા છે અને તેમના કેવલજ્ઞાનરૂપી આરીસામાં આખા જગતનું પ્રતિબિંબ પડે છે, એવું સૂચન કરીને અર્હતોના મહદ્ ઉપકારી-પણાનું તથા તેમની જ્ઞાન-વિષયક પૂર્ણતાનું સૂચન કરેલું છે. અર્હતોના ઉપદેશથી માનવ-ગણનું મૂરઝાઈ ગયેલું હૃદય વિકાસ પામે છે તથા પ્રત્યેક અર્હત કેવલજ્ઞાની થયા પછી જ ઉપદેશ આપે છે, એ હકીકત સુપ્રસિદ્ધ છે.

પાંચમા શ્લોકમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનની વાણીને અર્ધ્ય આપતાં જણાવ્યું છે કે ભવ્ય જીવોને જો આરામ એટલે જગીચાની ઉપમા આપીએ તો અર્હતોની આ વાણીને પાણીની નીક કે પાણીના ધોરિયા જેવી જ ગણવી જોઈએ, કારણ કે પાણીનો ધોરિયો જેમ જગીચામાં રહેલી સર્વ વનરાજિને પુષ્ટ કરે છે, તેમ અર્હતની વાણી ભવ્યજનોમાં રહેલા સુરુચિ અને સદાચારના સંસ્કારોને પુષ્ટ કરે છે.

છટા શ્લોકમાં શ્રીઅભિનંદન પ્રભુને અનેકાંતમત-રૂપી સમુદ્રમાં ભરતી આણુવા માટે ચંદ્રમા-સમાન કહીને તથા તેઓ અતિ આનંદ આપનારા છે, તેવી ભાવના વ્યક્ત કરીને અહંતોની દેશનામાં રહેલી અનેકાંત શૈલીનું તથા સર્વ પ્રાણીઓને અમંદ આનંદ આપવાની તેમની અપૂર્વ શક્તિનું સૂચન કર્યું છે. અહંતોની વાણી સદા સાપેક્ષ હોય છે અને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ તથા ભાવને જોઈને યોજાયેલી હોય છે. વળી તેમની પુણ્ય-પ્રકૃતિ અત્યંત બલવતી હોઈને જે કોઈ તેમનાં દર્શન કરે છે, તેમનો ઉપદેશ સાંભળે છે કે તેમનાં નામમાત્રનું સ્મરણ કરે છે, તેને પરમ આનંદ થાય છે.

સાતમા શ્લોકમાં શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં જણાવ્યું છે કે ‘જેમના ચરણ-નખો દેવોના મુગટ ઘસાવાથી અત્યંત ઉજ્જવલ થયા છે, તે તમને મનો-વાંછિત ફલ આપે.’ તાત્પર્ય કે અહંતો દેવાધિદેવ હોય છે, અસંખ્ય દેવો તેમના ચરણમાં નમે છે અને એ રીતે તેઓ દેવોના પણ તારક છે. એમની ભક્તિ કરવાથી પ્રાણીઓનાં મનો-વાંછિત પૂર્ણ થાય છે.

આઠમા શ્લોકમાં શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની સ્તુતિ કરતાં તેમના શરીરના રક્તવર્ણ સંબંધી ઉત્પ્રેક્ષા કરીને જણાવ્યું છે કે તેઓ અંતરંગ શત્રુનું મથન કરવામાં જાણે એટલા બધા કોપાયમાન (લાલચોળ) થયા હતા કે તેમનું આખું શરીર એ કોપથી રક્તવર્ણનું થઈ ગયું. તાત્પર્ય કે સર્વ અહંતો પોતાના અંતર-શત્રુને જીતવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ ફેરવનારા હોય છે. જેમણે પોતાની શુદ્ધિ કરેલી નથી તે જગતને શુદ્ધ કેમ કરી શકે?

નવમા શ્લોકમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનને નમસ્કાર કરતાં જણાવ્યું છે કે મહેન્દ્રોએ પણ તેમના ચરણોની પૂજા કરેલી છે અને તેઓ ચતુર્વર્ણ-સંઘર્ષી ગગન-મંડળમાં દેદીપ્યમાન સૂર્ય જેવા છે. સારાંશ કે અર્હતોને સામાન્ય દેવો જ નહિ, પરંતુ મોટા મોટા ઇંદ્રો પણ પૂજે છે અને તેઓ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાર્ષી ચતુર્વર્ણી બનેલા ધર્મ-સંઘની સ્થાપના કરીને તેને પૂરેપૂરા જ્ઞાન-પ્રકાશ આપનારા હોય છે. પ્રાજ્ઞણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ વર્ણો જન્મ-અનુસાર યોજાયેલા છે, ત્યારે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચાર વર્ણો ગુણ-પ્રમાણે યોજાયેલા છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ધર્મ-સંઘમાં જન્મ-ભતિની શ્રેષ્ઠતા કરતાં ગુણની શ્રેષ્ઠતા ઉપર ભાર હોય છે.

દશમા શ્લોકમાં શ્રીચન્દ્રપ્રભસ્વામીની સ્તુતિ દ્વારા જણાવ્યું છે કે અર્હતોની આકૃતિ-મૂર્તિ જાણે શુકલધ્યાન સાકાર થયું હોય તેવી સત્ત્વ-ભરપૂર હોય છે.

અગિયારમા શ્લોકમાં શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ દ્વારા જણાવ્યું છે કે અર્હતો કેવલજ્ઞાન વડે વિશ્વની તમામ વસ્તુઓને હસ્તામલકવત્ જોનારા હોય છે તથા અચિત્ત માહાત્મ્યથી ભરેલા હોય છે. આવા અર્હતોની ઉપાસનાનું ફલ યોધિ-ખીજની પ્રાપ્તિ છે.

બારમા શ્લોકમાં શ્રીશીતલનાથ ભગવાનની સ્તુતિ દ્વારા જણાવ્યું છે કે અર્હતો પરમાનંદ-રૂપી કંદને પ્રકટાવવા માટે નૂતન-મેઘ જેવા હોય છે અને તેમાંથી સ્યાદાદ-રૂપી અમૃત

વરસ્યા કરે છે. તાત્પર્ય કે જ્યાં જ્યાં અહંતોનાં પવિત્ર પગલાં પડે છે, ત્યાં ત્યાં આનંદ-મંગલ વરતાય છે અને તેઓ લોકોને ધર્મનો જે કંઈ ઉપદેશ આપે છે, તે સદા સ્યાદ્રાદ-સુદ્રાથી અંકિત હોય છે.

તેરમા શ્લોકમાં શ્રીશ્રેયાંસનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે દરેક અહંતો ભવ-રૂપી રોગનો નાશ કરનારા હોવાથી ભવ-વૈદ્ય કહેવાય છે અને તેમનું દર્શન પ્રાણી-માત્રને અત્યંત પ્રસન્ન કરનારું હોય છે.

ચૌદમા શ્લોકમાં શ્રીવાસુપૂજ્ય સ્વામીની સ્તુતિ કરતાં જણાવ્યું છે કે તીર્થંકરનામ-કર્મ જગત્ પર મહાઉપકાર કરનારું હોય છે. તેના ઉદય વખતે દરેક તીર્થંકર વડે જગત્ પર મહાન્ ઉપકાર થાય છે, અને તે જ કારણે સુરો, અસુરો અને મનુષ્યો વડે તે પૂજાય છે.

પંદરમા શ્લોકમાં શ્રીવિમલનાથ પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં અહંતોની વાણીમાં રહેલી અદ્ભુત તાકાતનું દર્શન કરાવ્યું છે. એ તાકાત છે લોકોનાં ચિત્તને અત્યંત નિર્મળ કરવાની; જેમ કતકવૃક્ષના ફલોનું (નિર્મળીનાં ખીજનું) ચૂર્ણ ગમે તેવા ગંદા પાણીને નિર્મલ બનાવી દે છે, તેમ અહંતોની વાણી ગમે તેવી મલિન ચિત્ત-વૃત્તિઓને પણ નિર્મલ બનાવી દે છે. સંશય-રહિતતા, હૃદયંગમતા, પ્રસ્તાવોચિતતા વગેરે વાણીના અતિશયો તેમાં કારણભૂત બને છે.

સોળમા શ્લોકમાં શ્રીઅનંતનાથ જિનેશ્વરની સ્તુતિદ્વારા

જણાવ્યું છે કે અર્હતોની કરુણા સ્વયમ્ભૂરમણુ-સમુદ્રની પણ સ્પર્ધા કરે છે, એટલે કે તેમનું હૃદય કરુણાથી છલોછલ ભરેલું હોય છે.

સત્તરમા પ્રલોકમાં શ્રીધર્મનાથ-પ્રભુની સ્તુતિદ્વારા જણાવ્યું છે કે અર્હતો કલ્પવૃક્ષની જેમ પ્રાણીઓના ઇચ્છિત મનોરથને પૂરા કરનારા તથા ધર્મનું સ્વરૂપ દાન, શીલ, તપ અને ભાવના લેહથી ચાર પ્રકારે પ્રકાશનારા હોય છે. તાત્પર્ય કે અર્હતોનું શરણ સ્વીકારનારમાં મોક્ષની ઇચ્છા જ પ્રકટે છે અને તેમના પ્રભાવે તે પરિપૂર્ણ થાય છે. તેને પૂર્ણ કરવા માટે દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એ ચાર પ્રકારનો ધર્મ સાધન તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે.

અઠારમા પ્રલોકમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની સ્તુતિદ્વારા અર્હતોની વાણીને સુધા-સમાન મધુર, દરેક દિશાને ઉગ્ગત્વલ કરનારી એટલે ત્રિભુવનને ઉપકારી અને હૃદય-પટમાં રહેલા અધકારનો ધ્વંસ કરનારી જણાવી છે.

ઓગણીસમા પ્રલોકમાં શ્રીકુંથુનાથ ભગવાનની સ્તુતિ-દ્વારા અર્હતોની અતિશય-લક્ષ્મીનો નિર્દેશ કર્યો છે અને મુરો, અમુરો તથા મનુષ્યોના જે કોઈ સાચા નાથ હોય તો તેઓ જ છે-એમ સ્પષ્ટતયા જણાવ્યું છે.

વીસમા પ્રલોકમાં શ્રીઅરનાથ ભગવાનની સ્તુતિ-નિમિત્તે ચોધા આરાનો નિર્દેશ કરીને છ આરા, ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી આદિ અવસ્થાઓ અને કાલ-ચક્રનું સૂચન કર્યું છે તથા ચતુર્થ પુરુષાર્થનો ઉલ્લેખ કરીને તેની સિદ્ધિમાં અર્હતોના અનુ-ગ્રહની અપેક્ષા જણાવી છે.

એકવીસમા શ્લોકમાં શ્રીમદ્વિજિનની સ્તુતિદ્વારા અહંતો-
ને સુરેન્દ્રો, અસુરેન્દ્રો અને નરેન્દ્રો-રૂપી મયૂરોને માટે નૂતન-
મેઘ-સમાન જણાવ્યા છે. એટલે કે અહંતોનું અસ્તિત્વ
સ્વર્ગમાં રહેનારા, પાતાળમાં રહેનારા અને પૃથ્વી પર રહેનારા
સર્વ કોઈને પરમ પ્રમોદનું કારણ હોય છે. વળી તેમને કર્મ-
રૂપી વૃક્ષનું ઉન્મૂલન કરવામાં હસ્તિ-મદ્ધ જણાવીને તેમના
અદ્વિતીય પુરુષાર્થની પ્રતિષ્ઠા પણ કરેલી છે. અનેક વિભૂતિઓ-
થી યુક્ત હોવા છતાં દરેક અહંતો અહિંસા, સંયમ અને
તપનાં સાધન વડે કર્મોનો પૂરેપૂરો ઉચ્છેદ કરવા માટે પુરુષાર્થ
ફારવે છે ને એ પુરુષાર્થના પ્રતાપે જ તેઓ જગદ્-વંદ્ય
આહંન્ત્યના અધિકારી બને છે.

બાવીસમા શ્લોકમાં શ્રીમુનિસુતત-સ્વામીની સ્તુતિદ્વારા
એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે અહંતોની ધર્મદેશના
જગજીવોની મહામોહરૂપ નિદ્રાનો નાશ કરનારી હોય છે.
તાત્પર્ય કે અહંતોની વાણીમાં વૈરાગ્યરસ એટલો ઉત્કટ હોય
છે કે તે વિષય-લાલસાના ગમે તેવા કઠિન પડોને ભેદી નાખે
છે અને તેના સ્થાને શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને
આસ્તિક્ય વગેરેનું વિમલ વાતાવરણ ખડું કરી દે છે.

તેવીસમા શ્લોકમાં શ્રીનમિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ-દ્વારા
અહંતોના નખની દિવ્યતાનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે અને
એ રીતે તેમનાં ચરણ-કમલ તથા સમસ્ત દેહમાં રહેલી એક
પ્રકારની અલૌકિક શક્તિનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.
અહંતોનાં ચરણ-કમલનો સ્પર્શ કરવાથી અને તેમાંથી પ્રકટી

રહેલાં કિરણો મસ્તક પર પડવાથી મનુષ્યનાં મનની ગમે તેવી મલિનતાનો પણ નાશ થાય છે, એ આ સ્તુતિનો પ્રધાન સૂર છે.

ચોવીસમા શ્લોકમાં શ્રીઅરિષ્ટનેમિ ભગવાનની સ્તુતિદ્વારા અર્હંતોની કર્મ-વિધ્વંસક શક્તિનો તથા અરિષ્ટનો સંહાર કરવાની અદ્ભુત લક્ષ્મીનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. અર્હંતો ગમે તેવા નિબિડ કર્મનો તે જ ભવમાં ક્ષય કરે છે અથવા તો ભક્તોના ગમે તેવા નિબિડ કર્મોનો નાશ કરવામાં સહાયભૂત થાય છે. વળી તેઓ અપાયાપગમ અતિશયથી યુક્ત હોવાને લીધે જ્યાં જ્યાં તેમનો વિહાર થાય છે, ત્યાં ત્યાંથી સાતે પ્રકારની ઈતિઓ દૂર ભાગે છે અને એ રીતે સર્વે અરિષ્ટો નાશ પામે છે.

પચીસમા શ્લોકમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્તુતિ દ્વારા અર્હંતોના સમભાવનું સુંદર ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે. એક પાણી કમઠાસુર ભયંકર ઉપદ્રવો કરી રહ્યો છે, બીજા પાણી ધરણેન્દ્ર સહાયભૂત થવાની પૂરેપૂરી ઠેશીશ કરી રહ્યો છે. એમ છતાં કમઠાસુર પર દ્વેષ નથી કે ધરણેન્દ્ર પર રાગ નથી. તાત્પર્ય કે સહુ પોતપોતાની ભૂમિકા-અનુસાર કાર્યની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હોય ત્યાં દ્વેષ કેવો અને રાગ પણ કેવો ? એટલે અર્હંતો ગમે તેવી પ્રતિકૂળ કે અનુકૂળ સ્થિતિમાં પણ સમ-ભાવમાં જ સ્થિર રહેનારા હોય છે.

છવીસમા શ્લોકમાં શ્રીમહાવીરપ્રભુની સ્તુતિદ્વારા અર્હંતોની અદ્ભુત લક્ષ્મી એટલે અનંતજ્ઞાન વગેરે ચતુષ્ટયનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે અને તેઓ સદા મહાનંદ-સરોવરમાં ઝીલતા હોય છે, એવું જણાવીને તેમની ચિદાનંદઘન અવસ્થાનું ચિત્ર પણ દોરવામાં આવ્યું છે.

સત્તાવીસમા શ્લોકમાં શ્રીવીરજિનની સ્તુતિ-દ્વારા અહંતો-
નું ગમે તેવા પ્રતિકૂળ અને અનુકૂળ ઉપસર્ગોમાં પણ સચવાઈ
રહેતું અચલપણું દર્શાવવામાં આવ્યું છે અને તે સાથે અપકાર
કરનાર પર પણ ઉપકાર કરવાની વૃત્તિ કેટલી સતેજ હોય છે,
તેનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. છ છ માસ સુધી વિવિધ
પ્રકારના ઉપસર્ગો કરીને સાધનામાંથી ભ્રષ્ટ કરવાની કોશિશ
કરી રહેલા સંગમદેવ પ્રત્યે શ્રીવીરપ્રભુના હૃદયમાં અપૂર્વ
કરુણા ભરેલી છે. જિનનો સંગ થવા છતાં સંગમદેવ અલવ્ય
હોવાથી તેને કોઈ પણ પ્રકારે લાભ થયો નહિ, તેથી ‘અહો!
આ જીવનું શું થશે?’ એવી કરુણાથી જ તેમનાં નેત્રોની
કીકીઓ સહજ ભીની થાય છે. ક્ષમા અને કરુણાનું આવું
વિરલ દૃશ્ય ખીન્ને ક્યાં જોવા મળશે ?

અટ્ટાવીસમા શ્લોકમાં અહંતોના કેટલાંક સામાન્ય ગુણોનું
વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે તેઓ પોતાના અપૂર્વ પ્રભાવથી
અન્ય તીર્થિકોના તેજને ઝાંખું પાડી દે છે, સુરો અને અસુરોથી
સેવાયેલા હોય છે, અનંતજ્ઞાનાદિ-લક્ષ્મીથી યુક્ત હોય છે,
તમામ દૂષણોથી રહિત હોય છે, સર્વ પ્રકારના ભયોથી મુક્ત
હોય છે અને ત્રિભુવનના મુકુટ-મણિ હોય છે.

ઓગણત્રીસમા શ્લોકમાં શ્રીવીર પરમાત્માની સ્તુતિ વીર
શબ્દને સાતે વિભક્તિ લગાડીને કરવામાં આવી છે અને એ
રીતે અહંતોના સર્વ સુરાસુર-પૂજ્યપણાને, વિદ્વાનોને પણ
આશ્રય લેવો પડે તેવી પરમપ્રજ્ઞાને, કર્મનો ઘાત કરવાની

અપૂર્વ શક્તિને, અતુલ તીર્થનું સ્થાપન કરવાની પ્રવૃત્તિને, ઘોર-તપશ્ચર્યાને તથા શ્રી, ધૃતિ, કીર્તિ, કાંતિ અને ભદ્ર આપવાની સિદ્ધિને વખાણવામાં આવી છે.

ત્રીસમા શ્લોકમાં પરમ પુનિત અર્હદ્-દેવોનાં ચૈત્યોને (પ્રતિમાઓને) ભાવ-પૂર્વક વંદના કરવામાં આવી છે, પછી તે ચૈત્યો સ્વર્ગમાં હોય, પાતાળમાં હોય કે મૃત્યુલોકમાં હોય અથવા શાશ્વત હોય કે અશાશ્વત હોય. દૂકમાં મનુષ્યો અને દેવો એ બંનેથી પૂજાયેલાં ચૈત્યોને આ શ્લોકમાં અભિવંદના કરવામાં આવી છે.

એકત્રીસમા શ્લોકમાં શ્રીવીર-પ્રભુની સ્તુતિ-દ્વારા અર્હતો-ને સર્વ જ્ઞાતાઓમાં તથા સર્વ પરમેષ્ઠિઓમાં પ્રથમ જણાવ્યા છે અને તેમના દેવાધિદેવત્વ તથા સર્વજ્ઞત્વને પણ અંજલિ આપવામાં આવી છે.

બત્રીસમા શ્લોકમાં વીતરાગ અને જિન એવા અર્હદ્-દેવોનું વિવિધ ઉપમાઓથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેમ કે અર્હદ્દેવ અનેક ભવો-દ્વારા ઉપાર્જન કરેલાં તીવ્ર કર્મોને ણાળવા માટે અગ્નિ-સમાન છે, મુક્તિરૂપી સ્રીની વિશાળ છાતીને અલંકૃત કરવા માટે હાર-સમાન છે તથા દેવના શુદ્ધ સ્વરૂપને મલિન કરનારા અદાર દૂષણો-રૂપી હાથીઓના સમૂહને હણવા માટે સિંહ-સમાન છે. આવા વીતરાગ જિન અર્હદ્દેવ જ ભવ્ય જીવોને વાંછિત ફલ એટલે મુક્તિ-ફલ આપી શકે છે.

તેત્રીસમા શ્લોકમાં અહંતોના પરમ-પવિત્ર ણિળથી વિભૂષિત થયેલાં અષ્ટાપદ, ગજપદ, સંમેતશિખર, ગિરનાર, શત્રુજય, માંડવગઢ, વૈભારગિરિ, કનકાચલ, અર્બુદગિરિ વગેરે તીર્થોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે અને તેમાં શ્રીઋષભદેવ વગેરે જે જે અહંતો મૂર્તિરૂપે વિરાજમાન છે, તે સર્વે પ્રાણીઓ-નું કલ્યાણ કરે એવી ભાવના પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે.

આ રીતે તેત્રીસ શ્લોકમાં અહંદેવોના સદ્ભૂત ગુણોનું શક્ય તેટલું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તેમની ઉપાસના-આરાધનાની સાર્થકતા દર્શાવવામાં આવી છે.

આ સ્તોત્રની ૧ થી ૨૫ અને ૨૭મી ગાથા પર શ્રીવિજય-સેનસૂરિના શિષ્ય શ્રીકનકકુશળગણિએ એક ટીકા વિ. સં. ૧૬૫૪માં રચેલી છે અને ણીજી ટીકા તે જ સમયમાં શ્રીગુણ-વિજયજીએ રચેલી છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સ્તોત્રના ૧ થી ૨૫ અને ૨૭મા શ્લોકોનું આધાર-સ્થાન કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રસૂરીશ્વર-વિરચિત ત્રિષષ્ટિ-શલાકા-પુરુષ-ચરિત્ર છે, ૨૬મા અને ૩૧મા શ્લોકોનું આધાર-સ્થાન તેમણે રચેલ પરિશિષ્ટપર્વનું મંગલાચરણ છે. ૨૮મા શ્લોકનું આધાર-સ્થાન શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત અનેકાંતજયપતાકાનું મંગલાચરણ છે અને ૩૩મા શ્લોકનું આધાર-સ્થાન શ્રીધર્મ- (ધર્મદોષ)સૂરિકૃત મંગલ-સ્તોત્ર શ્લો. ૮મો છે.^૧ ૨૯મો, ૩૦મો તથા ૩૧મો શ્લોક અન્ય કવિઓની કૃતિ છે.

૫૫ અજિય-સંતિ-થઓ ।

[અજિત-શાન્તિ-સ્તવઃ]

અજિત-શાંતિ-સ્તવ

(૧) મૂલપાઠ *

{ મંગલાદિ- }

અજિયં ત્રિય-સર્વ-ભયં, સંતિં ચ પસંત-સર્વ-ગય-પાવં ।
જયગુરૂં સંતિ-ગુણકરે, દો વિ જિણવરે પણિવયામિ ॥ ૧ ॥

—ગાદા ॥

* —મૂલપાઠમાં ખડનો નિર્દેશ કરતા શબ્દો { } કોંસમાં દર્શાવ્યા છે, ઇંદની દૃષ્ટિએ વધારાના શબ્દો [] કોંસમાં દર્શાવ્યા છે અને ખૂટતા કે હોવા જોઈતા શબ્દો () કોંસમાં દર્શાવ્યા છે.

—૨૩મી પંક્તિની સઘળા ગાથાઓને બે ક્રમાંક અપાયેલા છે, તેમાં પ્રચલિત ક્રમ [] કોંસમાં દર્શાવેલો છે.

—અક્ષર પર મુકાયેલું આવું ~ અર્ધચંદ્રાકાર ચિહ્ન ગુરુને સઘુ ગણવાનું સૂચન કરે છે, ત્યારે આવું — રેખાચિહ્ન સઘુને ગુરુ ગણવાનું સૂચન કરે છે.

—આ મૂલમાં ઇંદનાં નામો ગાયાના છેડે આપેલાં છે, જે બોલવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે.

વવગય-મંગુલ-ભાવે, તે હં વિડલ-તવ-નિમ્મલ-સહાવે ।
નિરુવમ-મહપ્પભાવે, થોસામિ સુદિટ્ટ-સઙ્ખભાવે ॥ ૨ ॥

—ગાહા ॥

સવ્વ-દુક્ખ-પ્પસંતીણં, સવ્વ-પાવ-પ્પસંતીણં^૧ ।
સયા અજિય-સંતીણં, નમો અજિય-સંતીણં^૨ ॥ ૩ ॥

—સિલોગો ॥

{ વિશેષકેન શ્રીઅજિત-શાન્તિ-સંયુક્ત-સ્તુતિમાહ- }

અજિયજિણ ! સુહ-પ્પવત્તણં, તવ પુરિસુત્તમ ! નામ-કિત્તણં ।
તહ ય ધિહ્-મહ્-પ્પવત્તણં, તવ ય જિણુત્તમ ! સંતિ !
કિત્તણં ॥ ૪ ॥

—માગહિઆ ॥

કિરિઆ-વિહિ-સંચિય-કમ્મ-કિલેસ-વિમુક્ખયરં,
અજિયં નિચિયં ચ ગુણેહિં મહામુણિ-સિદ્ધિગયં ।
અજિયસ્સ ય સંતિમહામુણિણો વિ ય સંતિકરં,
સયયં મમ નિવ્વુહ્-કારણયં ચ નમંસણયં ॥ ૫ ॥

—આલિગ્ગણયં ॥

પુરિસા ! જહ્ દુક્ખ-વારણં, જહ્ ય વિમગ્ગહ સુક્ખ-કારણં ।
અજિયં સંતિં ચ ભાવઓ, અભયકરે સરણં પવજ્જહા ॥ ૬ ॥

—માગહિઆ ॥

૧-૨. શુ. A. B 'C ત્રીણં A. C. V ત્રીણં । સંતિણં એવે । પાઠ
પણુ ધણી પ્રતિઓમાં મળે છે.

{ मुक्तकेन श्रीअजितनाथ-स्तुतिमाह- }

अरइ-रइ-तिमिर-विरहियमुवरय-जरं-भरणं,
सुर-असुर-गरुल-भुयगवइ-पयय-पणिवइयं ।
अजियमहमवि य सुनय-नय-निउणमभयकरं,
सरणमुवसरिय भुवि-दिविज-महियं सययमुवणमे ॥ ७ ॥

—संगययं ॥

{ द्वितीयमुक्तकेन श्रीशान्तिनाथ-स्तुतिमाह- }

तं च जिणुत्तममुत्तम-नित्तम-सत्त-वरं,
अज्जव-मइव-खंति-विमुत्ति-समाहि-निहिं ।
संतिकरं पणमामि दमुत्तम-तित्थयरं,
संतिमुणी ! मम संति-समाहि-वरं दिसउ ॥ ८ ॥

—सोवाणयं ॥

{ सन्दानितकेन श्रीअजितनाथ-स्तुतिमाह- }

सावत्थि-पुव्व-पत्थिवं च वरहत्थि-मत्थय-पसत्थ-
वित्थिन्न^३-संथियं थिर-सरिच्छ-वच्छं,
मयगल-लीलायमाण-वरगंधहत्थि-पत्थाण-पत्थियं संथ-
वारिहं ।

हत्थि-हत्थ-वाहुं धंत-कणग-रुअग-निरुवहय-पिंजरं
पवर-लक्खणोवचिय-सोम-चारु-रुवं,

સુહ-સુહ - મળાભિરામ - પરમ - રમણિજ્ઞ-વર - દેવદુંદુહિ-
નિનાય-મહુરયર-સુહગિરં ॥ ૯ ॥

—વેહુઓ (વેહો) ॥

અજિયં જિયારિગણં, જિય-સવ્વ-ભયં ભવોહ-રિડં ।
પણમામિ અહં પયઓ, પાવં પસમેડ મે ભયવં ॥ ૧૦ ॥

—રાસાહુદ્ધઓ ॥

{ દ્વિતીયસન્દાનિતકેન શ્રીશાન્તિનાથ-સ્તુતિમાહ- }

કુરુ-જળવય-હત્થિનાડર-નરીસરો ય^૪ પઢમં તઓ મહા-
ચક્કવટ્ટિ-ભોણ મહપ્પભાવો,

જો વાવત્તરિ-પુરવર-સહસ્સ-વર-નગર-નિગમ-જળવય-
વઈ વત્તીસા-રાયવર-સહસ્સાણુયાય મગ્ગો^૫ ।

ચડદસ-વરરયણ-નવ-મહાનિહિ-ચડસટ્ઠિ-સહસ્સ-પવર-જુવ-
ઈણ સુંદરવઈ,

ચુલસી-હંય-ગય-રહંસયસંહસ્સ-સામી છન્નવડ-ગામકોડિ-
સામી ય^૬ આસી જો મારહંમિ ભયવં ॥ ૧૧ ॥

—વેહુઓ (વેહો) ॥

૪ ભાં. ધ. ૨૬૬/૧૭૨ અજિત-શાંતિસ્તવ ગોવિંદાચાર્યટીકા.

૫ ભગવતીસૂત્રના આરમ્ભ શતકના પાંચમા ઉદ્દેશમાં વત્તીસં રાયં
એવે પાઠ મળે છે.

૬ ગ. ધ.

તં સંતિં સંતિકરં, સંતિણ્ણં સવ્વમયા ।

સંતિં થુણામિ જિણં, સંતિં (ચ)° વિહેઠં ‘મે ॥ ૧૨ ॥

—રાસાણદિયયં ॥

{ મુક્તકેન શ્રીઅજિતનાથ-સ્તુતિમાહ- }

इक्खाग ! विदेह ! नरीसर ! नर-वसहा ! मुणि-वसहा !,
नव-सारय-ससि-सकलाणण ! विगय-तमा ! विहुय-रया ! ।
अजि-उत्तम-तेअ ! [गुणेहिं] महामुणि ! अमिय-वला !
विउल-कुला !°

પણમામિ તેં ભવ-ભય-મૂરણ ! જગ-સરણા ! મમ સરણં ॥ ૧૩ ॥

—ચિત્તલેહા ॥

{ દ્વિતીયમુક્તકેન શ્રીશાન્તિનાથ-સ્તુતિમાહ- }

देव-दाणविंद-चंद-सुर-वंद ! हट्टुट्टु ! जिट्ठु ! परम-लट्ठु-रूव !
धंत°-रूप-पट्ट-सेय-सुद्ध-निद्ध-धवल-दंत-पंति ! ।
संति ! सत्ति-कित्ति-(दित्ति)°-मुत्ति-जुत्ति-गुत्ति-पवर !
दित्त-तेअ-वंद-धेय !

સવ્વ-લોઅ-ભાવિય-પ્પભાવ ! જેય ! પડ્ડસ મે સમાહિં ॥ ૧૪ ॥

—નારાયણો (૧) ॥

૭ ગ.

૮ યુ.૮.

૯ ધ. જ. આ. જી. તા. ૫૫૨૧૫ પ્રતિ નં. ૪૬, ૩. મં. ૫. ૪૧-
પ્રતિ ૧૩૩ પમેરેમાં વિઝલ-કલા પાડ મળે છે.

૧૦ ફેટલીક પ્રતિઓમાં-ધંતધોઅ એવો પાડ મળે છે. આગમેમાં
પથુ ધંતધોઅ એવો પાડ આવે છે.

૧૧ ક. ગ. કિત્તિ-દિત્તિ-જુત્તિ-ગુત્તિ-પવર.

{ सन्दानितकेन श्रीअजितनाथ-स्तुतिमाह- }

विमल-ससि-कलाइरेअ-सोमं,

वितिमिर-सूर-कराइरेअ-तेअं ।

तिअस-वइ-गणाइरेअ-रूवं,

धरणिधर-प्पवराइरेअ-सारं ॥ १५ ॥

—कुसुमलया ॥

सत्ते अ सया अजियं, सारीरे अ बले अजियं ।

तव संजमे अ अजियं, एस थुणामि जिणं अजियं ॥ १६ ॥

—भुअगपरिरिगियं ॥

{ द्वितीयसन्दानितकेन श्रीशान्तिनाथ-स्तुतिमाह- }

सोम-गुणेहिं पावइ न तं नव-सरय-ससी,

तेअ-गुणेहिं पावइ न तं नव-सरय-रवी ।

रूव-गुणेहिं पावइ न तं तिअस-गण-वई,

सार-गुणेहिं पावइ न तं धरणि-धर-वई ॥ १७ ॥

—खिजियं ॥

तित्थवर-पवत्तयं तम-रय-रहियं,

धीर-जण-थुयच्चियं चुय-कलि-कलुसं ।

संति-सुह-पवत्तयं तिगरण-पयओ,

संतिमहं महामुणिं सरणमुवणमे ॥ १८ ॥

—ललियं ॥

{ विशेषकेन श्रीअजितनाथ-स्तुतिमाह- }

विणओणय-सिर-रइअंजलि-रिसिगण-संथुयं थिमियं,

विबुहाहिव-धणवइ-नरवइ-थुय-महियच्चियं बहुसो ।

भङ्गुगय-सरय-दिवायर-समहिय-सप्पभं तवसा,
गयणंगण-वियरण-समुइय-चारण-वंदियं सिरसा ॥ १९ ॥
—किसलयमाला ॥

असुर-गरुल-परिवंदियं, किन्नरोरग-नमंसियं ।
देव-कोडि-सय-संथुयं, समण-संघ-परिवंदियं ॥ २० ॥
—सुसुहं ॥

अभयं अणहं, अरयं अरुयं ।
अजियं अजियं, पयओ पणमे ॥ २१ ॥
—विज्जुविलसियं ॥

{ द्वितीयविशेषेन श्रीशान्तिनाथ-स्तुतिमाह- }
आगया वर-विमाण-दिव्व-कणग-रह-तुरय-
—पहकर-सएहिं हुलियं ।
ससंभमोयरण-खुभिय-लुलिय-चल-कुंडलगय-
तिरीड-सोहंत-मउलिमाला ॥ २२ ॥
—पेढुओ (पेढो) ॥

ज सुर-संघा सासुर-संघा वेर-विउत्ता भत्ति-सुनुत्ता,
आयर-भूत्तिय-संभम-पिंडिय-सुट्ठु-सुविम्हिय-सव्व-वलोघा ।
उत्तम-कंचण-रयण-परूविय-भासुर-भूसण-भासुरियंगा,
गाय-समोणय-भत्ति-वसागय-पंजलि-पेसिय-सीस-
पणामा ॥ २३ ॥

—रयणमाला ॥

वंदिऊण थोऊण तो जिणं, तिगुणमेव य पुणो पयाहिणं,
पणमिऊण य जिणं सुरासुरा, पमुइया सभवणाइं तो गया
[२४]

[खित्तयं] ।

तं महामुणिमहं पि पंजली, राग-दोस-भय-मोह-वज्जियं ।
देव-दाणव-नरिंद-वंदियं, संतिमुत्तमं महातवं नमे ॥ २४ ॥ [२५]

—खित्तयं ॥

{ कलापकेन श्रीअजितनाथ-स्तुतिमाह- }

अम्बरंतर-विआरणिआहिं,
ललिय-हंस-वहु-गामिणिआहिं ।
पीण-सोणि-थण-सालिणिआहिं,
सकल-कमल-दल-लोअणिआहिं ॥ २५ ॥ [२६]

—दीवयं ॥

पीण-निरंतर-थणभर-विणमिय-गाय-लयाहिं,
मणि-कंचण-पसिढिल-मेहल-सोहिय-सोणि-तडाहिं ।
वर-खिंखिणि-नेउर-सतिलय-वलथ-विभूसणिआहिं,
रइकर-चउर-मणोहर-सुंदर-दंसणिआहिं ॥ २६ ॥ [२७]

—चित्तकखरा ॥

देवसुंदरीहिं पाय-वंदिआहिं वंदिया य जस्स ते^{२८}
सुविक्रमा कमा,

अप्पणो निडालएहिं मंडणोडुण-प्पगारएहिं; केहिं केहिं वि ?

અવંગ-તિલય-પત્તલેહ-નામણહિં. ચિહ્ણણહિં સંગયંગયાહિં.
 ભક્તિ-સેન્નિવિદ્-વંદનાંગયાહિં હુંતિ તે (ય)^{૧૨} વંદિયા પુણો
 પુણો ॥ ૨૭ ॥ [૨૮]

—નારાયણો (૨) ॥

તમહં જિણચંદં, અજિયં જિય-મોહં ।

થુય-સજ્વ-કિલેસં, પયઓ પળમામિ ॥ ૨૮ ॥ [૨૯]

—નંદિયયં ॥

{ દ્વિતીયકલાપકેન શ્રીશાન્તિનાથ-સ્તુતિમાહ- }

થુય-વંદિયસ્સા, રિસિ-ગણ-દેવ-ગણેહિં ।

તો દેવ-વહુહિં, પયઓ પળમિયઅસ્સા ॥ ૨૯ ॥

—(માંગલિકા) ॥

જરુસ-જગુત્તમ-સાસણઅસ્સા,

ભક્તિ-વસાગય-પિંડિયઆહિં ।

દેવ-વરચ્છરસા-વહુઆહિં,

સુર-વર-રઘુગુણ-પંડિયઆહિં ॥ ૩૦ ॥ [૩૦]

—માસુરયં ॥

૧૨ અહીં ઘણું પાશંતરો મળે છે.

૧૩ અહીં છંદની દૃષ્ટિએ એક વધુ અક્ષર ખૂટે છે, -તે 'ય' હોવાની સંભાવના છે.

વંસ-સદ-તંતિ-તાલ-મેલિય તિઝકલરાભિરામ-સદ-મીસણ,
કણ" [અ] સુદ્ધ-સમાણણે અ સુદ્ધ-સજ્જ-ગીય-પાય-જાલ-
યંટિઆહિં ।

વલય-મેહલા-કલાવ-નેઝરાભિરામ-સદ-મીસણ કણ અ,
દેવ-નટ્ટિઆહિં હાવ-ભાવ-વિભમ-પ્પગાર ણહિં

નચ્ચિરુણે અંગહારણહિં ॥ ૩૧ ॥

(— નારાયણ (૩) ॥)

વંદિયા ય જસસ તે સુવિક્રમા કમા,
તયં તિલોય-સવ્વ[સત્ત]-સંતિકારયં ।

પસંત-સવ્વ-પાવ-દોસમેસ હં,

નમામિ સંતિમુત્તમં જિણં ॥ ૩૨ ॥ [૩૧]

— (અદ્ધ) નારાયણ (૪) ॥

{ વિશેષકેન શ્રીઅજિત-શાન્તિ-સંયુક્ત-સ્તુતિમાહ- }

છત્ત-ચામર-પડાગ-જૂઅ-જવ-મંડિયા,

ઝાયવર-મગર-તુરય-સિરિવચ્છ-સુલંછણા ।

દીવ-સમુદ્ધ-મંદર-દિસાગય-સોહિયા,

સત્થિઅ-વસહ-સીહ-રહ-ચક્ક-વરંકિયા ॥ ૩૩ ॥ [૩૨]

— લલિયયં ॥

૧૪ ક, ય, ગ વગેરે પ્રતિઓમાં કણ પછી અ પાઠ નથી. છંદની
દષ્ટિએ પણ તે વધારે છે.

सहाव-लट्टा सम-प्पट्टा, अदोस-डुट्टा गुणेहिं जिट्टा ।
 पंसाय-सिट्टा तवेण पुट्टा, सिरीहिं इट्टा रिसीहिं जुट्टा ॥३४॥
 [३३]

—वाणवासिआ ॥

ते तवेण धुय-सव्व-पावया, सव्वलोअ-हिय-मूल-पावया ।
 संथुया अजिय-संति-पायया, इत्तु मे सिव-सुहाण दायया
 ॥ ३५ ॥ [३४]
 —अपरांतिआ ॥

{ द्वितीयविशेषकेनोपसंहरति- }

एवं तव-वल-विउलं, थुयं मए अजिय-संति-जिण-जुअलं ।
 ववगय-कम्म-रय-मलं, गइं गयं सासुयं विउलं * ॥ ३६ ॥
 [३५]
 —गाहा ॥

तं बहु-गुण-प्पसायं, मुख-सुहेण परमेण अविस्सायं ।
 नासेउ मे विस्सायं, कुणउ अपरिस्साविअ-पसायं ॥३७॥ [३६]
 —गाहा ॥

तं मोएउ अ नंदिं, पावेउ अ नंदिसेणमभिन्नंदिं ।
 परिस्सा वि अ सुह-नंदिं, मम य दिसउ संजमे नंदिं ॥३८॥ [३७]
 —गाहा ॥

{ अन्यकर्तृकाः स्तव-महिम्नः गाथाः - }

पक्खिअ-चाउस्मासिअ-संवच्छरिए अवस्स-भणियव्वो ।
 सोअव्वो सव्वेहिं, उव्वसग्ग-निवारणो एसो ॥ ३९ ॥ [३८]
 जो पढइ जो अ निसुणइ, उभओ कालं पि अजिय-संति-थयं ।
 न हु हुंति तस्स रोगा, पुव्वुप्पन्ना वि नासंति ॥ ४० ॥ [३९]
 जइ इच्छह परम-पय, अहवा कित्तिं सुवित्थडं भुवणे ।
 तां तेलुकुद्धरणे, जिण-वयणे आयरं कुणह ॥ ४१ ॥ [४०]*

(२) संस्कृत छाया

अजितं जित-सर्व-भयं, शान्तिं च प्रशान्त-सर्व-गद-पापम् ।
 जगद्-गुरू शान्ति-गुणकरौ, द्वौ अपि जिनवरौ प्रणिपतामि ॥ १ ॥
 —गाथा ॥

व्यपगताशोभनभावौ, तौ अहं विपुल-तपो-निर्मल-स्वभावौ ।
 निरुपम-महात्म[प्र]भावौ, स्तोष्ये सुदृष्ट-सद्भावौ ॥ २ ॥

—गाथा ॥

सर्व-दुःख-प्रशान्तिभ्यां, सर्व-पाप-प्रशान्तिभ्याम् ।
 सदा अजित-शान्तिभ्यां, नमः अजित-शान्तिभ्याम् ॥ ३ ॥

—श्लोकः ॥

अजित-जिन ! शुभ[सुखं]-प्रवर्तनं, तव पुरुषोत्तम ! नाम-कीर्तनम् ।
 [तथा] च धृति-मति-प्रवर्तनं, तव च जिनोत्तम ! शान्ते ! कीर्तनम् ॥ ४ ॥

—मागधिका ॥

* गाथाओना क्कांउ भाटे णुओ। सूत्र-परियय-स्तवनुं आंधारणुं ।

क्रिया-विधि-संचित-कर्म-क्लेश-विमोक्षकरम्,
 अजितं निचितं च गुणैः महामुनि-सिद्धिगतम् ।
 अजितस्य च शान्ति-महामुनेः अपि च शान्तिकरम्,
 सततं मम निर्वृति-कारणकं च नमस्यनकम् ॥ ५ ॥
 —आलिङ्गनकम् ॥

पुरुषाः ! यदि दुःख-वारणं, यदि च विमार्गयथ सौख्य-कारणम् ।
 अजितं शान्तिं च भावतः, अभयकरो शरणं प्रपद्यध्वम् ॥ ६ ॥
 —मागधिका ॥

अरति-रति-तिमिर-धिरहितम् उपरत-जरा-मरणम्,
 सुर-असुर-गरुड-भुजगपति-प्रयत-प्रणिपतितम् ।
 अजितम् अहम् अपि च सुनय-नेय-निपुणम् अभयकरम्,
 शरणम् उपसृत्य भुवि-दिधिज-मर्हितं सततम् उपनमामि ॥ ७ ॥
 —संगतकम् ॥

तं च जिनोत्तमम् उत्तम-निस्तमः-सत्त्वधरम्,
 आर्जव-मार्दव-क्षान्ति-विमुक्ति-समाधि-निधिम् ।
 शान्तिकरं प्रणमामि दमोत्तम तीर्थंकरम्,
 शान्तिमुने ! मम शान्ति-समाधि-वरं दिशतु ॥ ८ ॥
 —सोपानकम् ॥

श्रावस्ती-पूर्व-पार्थिवं च वर-हस्ति-मस्तक-प्रशस्त-विस्तीर्ण-
 संस्थितं स्थिर-सदृक्ष-ब्रह्मसम्,
 मदकल-लीलायमानुन्वी-गन्धहस्ति-प्रस्थान-प्रस्थितं संस्तवाहम् ।

हस्ति-हस्त-बाहुं द्यात-कनक-रुचक-निरुपहत-पिञ्जरं प्रवर-
लक्षणोपचित-सौम्य-चारु रूपम्,

श्रुति-सुख-मनोऽभिराम-परम-रमणीय-वर-देवदुन्दुभि-निनाद-
मधुरतर-शुभगिरम् ॥ ९ ॥

—वेष्टकः ॥

अजितं जितारिगणं, जित-सर्व-भयं भवौघ-रिपुम् ।

प्रणमामि अहं प्रयतः, पापं प्रशमयतु मे भगवन् ! ॥ १० ॥

—रासालुब्धकः ॥

कुरु-जनपद-हस्तिनापुर-नरेश्वरः च प्रथमं ततो महाचक्रवर्ति-
भोगः महाप्रभावः,

यः द्विसप्तति-पुर-वर-सहस्र-वर-नगर-निगम-जनपद-पतिः द्वा-
त्रिंशत्-सहस्र-राजवर-सहस्रानुयात-मार्गः ।

चतुर्दश-वर-रत्न-नव-महानिधि-चतुःषष्टि-सहस्र-प्रवर-युवतीनां
सुन्दरपतिः,

चतुरशीति-हय-गज-रथ-शतसहस्र-स्वामी षण्णवति-ग्राम-कोटी-
स्वामिक आसीत् यो भारते भगवान् ॥ ११ ॥

—वेष्टकः ॥

तं शान्तिं शान्तिकरं, संतीर्णं सर्वभयात् ।

शान्तिं स्तौमि जिनं, शान्तिं (च) विधातुं (विदधातु) मे ॥ १२ ॥

—रासानन्दितकम् ॥

ऐक्ष्वाक ! विदेह ! नरेश्वर ! नर-वृषभ ! मुनि-वृषभ !

नव-शारद-शशि-सकलानन ! विगत-तमः ! विधूत-रजः !

अजित ! उत्तम-तेजः ! [गुणैः] महामुने ! अमित-बल ! विपुल-कुल !,
प्रणमामि त्वां भव-भय-भञ्जन ! जगत्-शरण ! मम शरणम् ॥ १३ ॥

—चित्रलेखा ॥

देव-दानवेन्द्र-चन्द्र-सूर्य-वन्द्य ! दृष्ट-तुष्ट ! ज्येष्ठ ! परम-लष्ट-रूप !,
ष्मात-रूप्य-पट्ट-श्रेयः (श्वेत) शुद्ध-स्निग्ध-धवल-दन्त-पङ्क्ते ! ।

शान्ते ! शक्ति-कीर्ति-(दोषि)-मुक्ति-युक्ति-प्रवर ! दीप्त-तेजो वृन्द-ध्येय !,
सर्व-लोक-भावित-प्रभाव ! ज्ञेय ! प्रादिश मे समाधिम् ॥ १४ ॥

नाराचकः (१) ॥

विमल-शशि-कलाऽतिरेक-सौम्यम्, वितिमिर-सूर-करातिरेक-तेजसम् ।
त्रिदशपति-गणातिरेक-रूपम्, धरणिधर-प्रवरातिरेक-सारम् ॥ १४ ॥

—कुसुमलता ॥

सत्त्वे च सदा अजितम्, शारीरे च बले अजितम् ।
तपः-संयमयोः च अजितम्, एषः स्तौमि जिनम् अजितम् ॥ १६ ॥

—भुजगपरिरिङ्गितम् ॥

सौम्य-गुणैः प्राप्नोति न तं नव-शरत्-शशी,
तेजो-गुणैः प्राप्नोति न तं नव-शरद्-रविः ।
रूप-गुणैः प्राप्नोति न तं त्रिदश-गण-पतिः,
सार-गुणैः प्राप्नोति न तं धरणिधर-पतिः ॥ १७ ॥

—खिद्यतकम् ॥

तीर्थवर-प्रवर्तकं तमोः रजो-रहितं,
धीर-जन-स्तुतः अर्चित-व्युत-कालि-कुलपम् ।

शान्ति-शुभ(सुख)-प्रवर्तकं त्रिकरण-प्रयतः ;

शान्तिम् अहं महामुनिं शरणम् उपनमामि ॥ १८ ॥

—ललितकम् ॥

विनयावनत-शिरो-रचित-अञ्जलि-ऋषिगण-संस्तुतं स्तिमितं,

विवुधाधिप-धनपति-नरपति-स्तुत-महित-अर्चितं बहुशः ।

अचिरोद्गत-शरद्-दिवाकर-समाधिक-सत्प्रभं तपसा,

गगनाङ्गण-विचरण-समुदित-चारण वन्दितं शिरसा ॥ १९ ॥

—क्रिसलयमाला ॥

असुर-गरुड-परिवन्दितम्, किन्नरोग-नमस्यितम् ।

देव-कोटी-शत-संस्तुतं, श्रमण-सङ्घ-परिवन्दितम् ॥ २० ॥

—सुमुखम् ॥

अभयम् अनघम्, अरतम् अरुजम् ।

अजितम् अजितम्, प्रयतः प्रणमामि ॥ २१ ॥

—विद्युद्विलसितम् ॥

आगता वर-विमान-दिव्य-क्रानक-रथ-तुरग-

प्रकर-शतैः शीघ्रम् ।

ससम्भ्रमावतरण-क्षुभित-ललित-चल-कुण्डल-अङ्गद-

किरीट-शोभमान-मौलिमालाः ॥ २२ ॥

—वेष्टकः ॥

यं सुर-सङ्घाः सासुर-सङ्घाः, वैर-वियुक्ताः भक्ति-सुयुक्ताः,

आदर-भूषित-सम्भ्रम-पिण्डित-सुष्ठु-सुविस्मित-सर्व-बलौघाः ।

उत्तम-काञ्चन-रत्न-प्ररूपित-भासुर-भूषण-भासुरिताङ्गाः,
गात्र-समवनत-भक्ति-वंशागत-प्राञ्जलि-प्रेषित-शीर्ष-प्रणामाः ॥ २३ ॥

—रत्नमाला ॥

वन्दित्वा स्तुत्वा ततः जिनं, त्रिगुणम् एव च पुनः प्रदाक्षिणम्,
प्रणम्य च जिनं सुरासुराः, प्रमुदिताः स्वभवनानि ततः गताः । [२४]
[क्षिप्तकम्]

तं महामुनिम् अहम् अपि प्राञ्जलिः, राग-द्वेष-भय-मोह-वार्जितम्,
देव-दानव-नरेन्द्र-वन्दितं, शान्तिम् उत्तमं महातपसं नमामि ॥ २४ ॥
[२५]

—क्षिप्तकम् ॥

अम्बरान्तर-विचारिणिकाभिः, ललित-हंस-वधू गामिनिकाभिः ।
पांन-श्रोणी-स्तन-शालिनिकाभिः, सकल-कमल-दल-लोचनिकाभिः
॥ २५ ॥ [२६]

—दीपकम् ॥

पांन-निरन्तर-स्तनभर-विनत-गात्र-लताभिः,
मणि-काञ्चन-प्रशिथिल-मेखला-शोभित-श्रोणि-तटाभिः ।
वर-किङ्किणी-नूपुर-सतिलक-वलय-विभूषणिकाभिः,
रतिकर-चतुर-मनोहर-सुन्दर-दर्शनिकाभिः ॥ २६ ॥ [२७ ॥], . . .

—चित्राक्षरा ॥

देव-सुन्दरीभिः पाद-वन्दिकाभिः वन्दितौ च
यस्य तौ सुविक्रमौ क्रमौ,

आत्मनः ललाटकैः मण्डन-रचना-प्रकारकैः

कैः कैः अपि ? ।

अपाङ्ग-तिलक-पत्रलेख-नामकैः चिल्लकैः

सङ्गताङ्गकाभिः ;

भक्ति-सन्निविष्ट-वन्दनागताभिः भवतः तौ (च)

वन्दितौ पुनः पुनः ॥ २७ ॥ [२८]

—नाराचकः (२) ॥

तम् अहं जिनचन्द्रम्, अजितं जित-मोहम् ।

धूत-सर्व-क्लेशम्, प्रयतः प्रणमामि ॥ २८ ॥ [२९]

—नन्दितकम् ॥

स्तुत-वन्दितस्य, ऋषि-गण-देव-गणैः ।

ततो देव-वधूभिः, प्रयतः प्रणमितकस्य ॥ २९ ॥

—(साङ्गलिका) ॥

जास्य-जगदुत्तम-शासनस्य, भक्ति-वशागत-पिण्डितकाभिः ।

देव-वराप्सरो-बहुकाभिः, सुर-वर-रति-गुण-पण्डितकाभिः ॥ ३० ॥

—भासुरकम् ॥

वंश-शब्द-तन्त्री-ताल-मेलिते त्रिपुष्कर-

अभिराम-शब्द-मिश्रके,

कृते [च] श्रुति-समानयने च शुद्ध-सज्ज-गीत-पाद-

जाल-घण्टिकाभिः ।

वलय-मेखला-कलाप-नूपुर-अभिराम-शब्द-

मिश्रके कृते च,

देव-नर्तिकाभिः हाव-भाव-विभ्रम-प्रकारकैः

नर्तित्वा अङ्गहारकैः ॥ ३१ ॥

—(नाराचकः (३))

वन्दितौ च यस्य तौ सुविक्रमौ क्रमौ,

तक्रं(लं) त्रिलोक-सर्व[सत्त्व]शान्तिकारकम् ।

प्रशान्त-सर्व-पाप-दोषम् एष अहम्,

नमामि शान्तिम् उत्तमं जिनम् ॥ ३२ ॥ [३१]

—(अर्ध)नाराचकः (४)

छत्र-चामर-पताका-यूप-यव-मण्डिताः,

ध्वज-वर-मकर-तुरग-श्रीवत्स-सुलाञ्छनाः ।

द्वीप-समुद्र-मन्दर-दिग्गज-शोभिताः,

स्वस्तिक-वृषभ-सिंह-रथ-चक्र-धराङ्किताः ॥ ३३ ॥ [३२]

—रुलितकम् ॥

स्वभाव-लघाः सम-प्रतिष्ठाः, अदोष-दुष्टाः गुणैः ज्येष्ठाः ।

प्रसाद-श्रेष्ठाः तपसा पुष्टाः, श्रीभिः इष्टाः ऋषिभिः जुष्टाः ॥ ३४ ॥ [३३]

—वानवासिक्य ॥

ते तपसा धूत-सर्व-पापकाः, सर्व-लोक-हित-मूल-प्रापकाः ।

संस्तुताः अजित-शान्ति-पादकाः, भवन्तु मे शिव-सुखानां दायकाः ॥

॥ ३५ ॥ [३४]

—अपरान्तिक्य ॥

एवं तपो-बल-विपुलं, स्तुतं मया अजित-शान्ति-जिन-युगलम् ।
व्यपगत-कर्म-रजो-मलं, गतिं गतं शाश्वतीं विपुलाम् ॥ ३६ ॥ [३५]

—गाथा ॥

तत् बहु-गुण-प्रसादं, मोक्ष-सुखेन परमेण अविषादम् ।
नाशयतु मे विषादं, करोतु अपरित्ताविक-प्रसादम् ॥ ३७ ॥ [३६]

—गाथा ॥

तत् मोदयतु च नन्दि, प्रापयतु च नन्दिपेणमभिनन्दिम् ।
परिषदः अपि च सुख-नन्दि, मम च दिशतु संयमे नन्दिम् ॥
॥ ३८ ॥ [३७]

—गाथा ॥

पाक्षिके चातुर्मासिके, सांवत्सरिके अवश्यं भणितव्यः ।
श्रोतव्यः सर्वैः, उपसर्ग-निवारणः एषः ॥ ३९ ॥ [३८]

यः पठति यः च निश्चृणोति, उभय कालम्-अपि अजित-शान्ति-
स्तवम् ।

नैव भवन्ति तस्य रोगाः, पूर्वोत्पन्ना अपि नश्यन्ति ॥ ४० ॥ [३९]

यादि इच्छथ परम-पदम्, अथवा कीर्तिं सुविस्तृतां भुवने ।
ततः त्रैलोक्योद्धरणे, जिनवचने आदरं कुरुत ॥ ४१ ॥ [४०]

(३) गुजराती छाया

अजितने जित-सर्व-लयने, शान्तिने प्रशान्त करनार सर्व
रोग (तथा) पापने;

જગદ્-ગુરુઓને, શાન્તિ-ગુણ કરનારાઓને; તે બન્ને પણ
જિનવડોને નમુઃ છુઃ ૧.

ગયેલા અમંગલ-ભાવવાળાઓને, તે બન્નેને હું વિપુલ-તપ
અને નિર્મલ-સ્વભાવવાળાઓને;
નિરુપમ માહાત્મ્ય (મહાપ્રભાવ) વાળાઓને, -સ્તવીશ મુદ્દ-
સદ્ભાવવાળાઓને. ૨.

સર્વ-દુઃખને પ્રશાન્ત કરનારા, સર્વ-પાપને પ્રશાન્ત કરનારા;
સદા અક્ષય શાન્તિ ધારણ કરનારા, નમો અજિતનાથ
શાન્તિનાથને. ૩.

અજિતજિન ! શુભ (સુખ) પ્રવર્તાવનારું, તારું પુરુષોત્તમ !
નામ-કીર્તન;
તેમ જ ધૃતિ-મતિ પ્રવર્તાવનારું, તારું જિનોત્તમ ! શાન્તિ !
કીર્તન. ૪.

ક્રિયાની વિધિથી સંચિત થયેલા કર્મના કલેશથી મૂકાવનાર,
(તથા) અજિત અને વ્યાસ-ગુણોવડે, મહામુનિઓને સિદ્ધિગત;
અજિતનાથનું અને શાન્તિનાથ મહામુનિનું પણ શાન્તિકર,
સતત મને નિર્વૃત્તિનું કારણ (હોજો એ) નમસ્તનક. ૫.

પુરુષો ! જો (ઇચ્છતા હો) દુઃખ-વારણ, અને જો શોધતા હો
સુખ-કારણ;

અજિત અને શાન્તિને ભાવથી, અભય કરનારાઓનાં શરણને
પ્રાપ્ત કરો. ૬.

અરતિ અને રતિના તિમિરથી વિરહિત, ઉપરત-જરા-મરણ,
સુર-અસુર-ગરુડ-ભુજગના પતિથી પ્રયત્ન(પૂર્વક) પ્રણિપતિત;
અજિતને, હું પણ; સુનય-નયમાં નિપુણને અભયકરને,
શરણે જઈને ભુવિ-દિવિજ-પૂજિતને સતત નમું છું. ૭.

અને તે જિનોત્તમને, ઉત્તમ-નિસ્તમ:- સત્ત્વધરને,
આર્જવ-માર્દવ-ક્ષાન્તિ-વિમુક્તિ-સમાધિ-નિધિને;
શાન્તિકરને પ્રણમું છું દમોત્તમ તીર્થકરને,
શાન્તિમુનિ ! મને શ્રેષ્ઠ શાન્તિ અને સમાધિ આપો. ૮.

શ્રાવસ્તીના પૂર્વે પાર્થિવ, વર હસ્તિનાં મસ્તક જેવાં
પ્રશસ્ત (અને) વિસ્તીર્ણ સંસ્થાનવાળા, સ્થિર અને સમાન
(છે) છાતીવાળા,

મદગલ (અને) લીલાયમાન (એવા) વર-ગન્ધહસ્તિના
પ્રસ્થાન-(જેવા) પ્રસ્થિત (ગતિવાળા), સંસ્તવને યોગ્ય;

હાથીની સૂંઠ જેવા બાહુવાળા, ધમેલા કનકની કાન્તિ
(જેવા) નિરુપહત પીત વર્ણવાળા, પ્રવર લક્ષણે યુક્ત, સૌમ્ય-
ચારુ-રૂપવાળા,

શ્રુતિને સુખકર, મનોહારિણ, પરમ-રમણીય (અને) વર
(એવા) દેવ-હુંદુભિના નિનાદથી મધુરતર (અને) શુભ
ગિરાવાળા. ૯.

અજિતને જિત-અરિગણને, જિત-સર્વ-ભયને, ભવ-ઓધ-રિપુને;
નમું છું હું પ્રણિધાનથી, પાપ પ્રશાન્ત કરો મારાં ભગવન્ ! ૧૦.

કુરુ-જનપદ અને હસ્તિનાપુરના નરેશ્વર પ્રથમ, મહી
મહાન-ચક્રવર્તીના રાજ્યવાળા (અને) મહાપ્રભાવી,

જે બહોંતેર શ્રેષ્ઠ પુર, હબરો ઉત્તમ નગર, નિર્ગમ, જન-
પદના પતિ અને બત્રીસ હબર ઉત્તમ રાજાઓથી અનુસરાતા
માર્ગવાળા;

ચતુર્દશ વર-રત્ન, નવ મહાનિધિ (અને) ચોસઠ હબર
ઉત્તમ સ્ત્રીઓના મુંઢરપતિ,

ચોરાશી લાખ અશ્વ, ગજ, રથના સ્વામી, છન્તુ કોડ
ગામના સ્વામી, હતા જે ભારતમાં ભગવાન. ૧૧.

તે શાન્તિને શાન્તિકરને, તરેલાને સર્વભયોથી;
શાન્તિનાથને સ્તવું છું, જિતને, શાન્તિ આપવાને મને. ૧૨.

ઐશ્વર્ય ! વિદેહ ! નરેશ્વર ! નર-વૃષભ ! મુનિ-વૃષભ !
નવ-શારદ-શશિ-કલાસમ-પૂર્ણ મુખવાળા ! વિગત-તમ !

વિધુત-રજ !
અજિત ! ઉત્તમ-તેજવાળા ! (ગુણો વડે) મહામુનિ ! અમિત-
બલ ! વિપુલ કુલ (કલા) વાળા !
પ્રણમું છું તને ભવ-ભય-ભંજન ! જગત્-શરણુ ! મને શરણુ-
રૂપ !. ૧૩.

દેવેન્દ્ર-દાનવેન્દ્ર-ચન્દ્ર-સૂર્યથી વન્ધ ! હૃદ્ય તુદ્ય ! જ્યેષ્ઠ ! ઉત્કૃષ્ટ-
લદ્ય-રૂપ !,
ધમેલા રૂપાના પદ (સમ) શ્રેય (પ્રવેત) શુદ્ધ-સ્નિગ્ધ-ધવલ-
દંત-પંક્તિ !;

શાન્તિ ! શક્તિ-કીર્તિ-(દીપ્તિ)-મુક્તિ-યુક્તિ-શુભિ-પ્રવર !

દીપ્ત-તેજ-વૃન્દ-ધ્યેય !,

સર્વ-લોક-ભાવિત-પ્રભાવ ! જ્ઞેય ! આપો મને સમાધિ. ૧૪.

વિમલ ચન્દ્ર-કલાથી અધિક સૌમ્યને,

આવરણ-રહિત સૂર્ય-કલાથી અધિક તેજવાળાને;

ઈન્દ્ર-ગણથી અધિક રૂપવાળાને,

ધરણીધરથી અધિક દૃઢને. ૧૫.

અને સત્ત્વમાં સદા અનિત અને શારીરિક બળમાં સદા અનિત;

અને તપ-સંયમમાં અનિત (એવા) સ્તબ્ધ જિન અનિતને. ૧૬.

સૌમ્ય-ગુણોવડે પામે છે ન તેને નવો શરત-શરી,

તેજ-ગુણોવડે પામે છે ન તેને નવો શરદ-રવિ;

રૂપ-ગુણોવડે પામે છે ન તેને ત્રિદશ-ગણ-પતિ,

સાર(દૃઢતા) ગુણોવડે પામે છે ન તેને ધરણિધર-પતિ.. ૧૭.

તીર્થવર-પ્રવર્તક, તમ-રજ-રહિત,

ધીર-જનથી સ્તુત અને અચિત;

કલિ-કલુષથી રહિત, શાન્તિ-શુભ(સુખ)-પ્રવર્તક,

ત્રિકરણ-પ્રણિધાનથી,

શાન્તિનું હું મહામુનિનું શરણ પ્રાપ્ત કરું છું. ૧૮.

વિનયથી અવનત, શિરવડે રચેલી અંજલિવાળા ઋષિ-ગણથી

સંસ્તુત (અને) નિશ્ચલ,

વિભુધોના અધિપતિ, ધનપતિ (અને) નરપતિથી સ્તુત-

મહિત, અચિત વારવાર;

તરતના ઉગેલા શરદ્ (ઋતુ)ના સૂર્યથી અધિક પ્રભાવ-યુક્ત
તપવડે,

ગગનાંગણે વિચરતા એકત્ર થયેલા ચારણ (મુનિઓ)થી . .
.. . . . વંદાયેલા મસ્તકવડે. ૧૯.

અસુર (કુમાર) (અને) ગરુડ (કુમાર)થી પ્રણમાયેલા,
કિન્નર અને નાગથી નમાયેલા;

દેવ-કોડો વડે સંસ્તવાયેલા,
અને શ્રમણ-સંઘથી સમસ્ત પ્રકારે વંદાયેલા. ૨૦.

અભય, અનંધ, અરજ, નીરોગ (અને);
અજિત (એવા) અજિત (નાથ)ને પ્રણિધાનથી પ્રણમું છું. ૨૧.

આઠ્યા વર વિમાન અને દિવ્ય કનક-રથ (તથા) અન્ધના સમૂહ
સેંકડો શીઘ્ર,

વેગથી ઉતરવાને લીધે છુપ્પ ડોલતાં અને ચંચલ કુંડલ (અને)
ખાળુખંધ. (તથા); મુકુટોથી શોભાયમાન, મસ્તક-માલા

જેમની. ૨૨.

જે સુરના સંઘે, અસુર (દેવતાઓ)ના સંઘે-સહિત-
વૈરથી રહિત, ભક્તિથી સુયુક્ત,

આદરવાળા અને સત્વર એકઠા થયેલા,
તથા સારી રીતે સુવિસ્મિત થયેલા સર્વ ખળના સમૂહવાળા છે;

ઉત્તમ કંચન અને રત્નની ખનાવટને લીધે,
તેજસ્વી ભૂપણોથી ભૂપિત અંગ વાળા,

ગાત્રથી ખૂબ નંમેલા ભક્તિને વશ થયેલા,
તથા અંજલિવાળા શીર્ષથી પ્રણામ કરી-રહેલા છે. ૨૩.

વાંદીને સ્તવીને ત્યારપછી જિનને ખરાખર ત્રણ વાર પુનઃ
પ્રદક્ષિણા દઈને;

અને પ્રણામ કરીને જિનને સુર-અસુરો પ્રસુદિત થઈને
સ્વલવનમાં પછી ગયા. [૨૪]

તે મહામુનિને હું પણ અંજલિવાળો થઈને રાગ-દ્વેષ-ભય-
મોહ-રહિતને;

દેવ-દાનવ અને નરેન્દ્રોથી વંદિત એવા શાન્તિ નામના-
ઉત્તમ મહાતપસ્વીને નમું છું. ૨૪. [૨૫]

આકાશમાં વિચરવાવાળી,
સુંદર હંસલી (જેવી) ગતિવાળી;
પુષ્ટ નિતાંબ અને સ્તનની શોભાવાળી,
પૂર્ણ કમલ-દલ (જેવા) લોચનવાળી. ૨૫. [૨૬]

પુષ્ટ અન્તર-રહિત સ્તન-ભારથી વિશેષ નમેલી ગાત્ર-રૂપી
લતાવાળી,

મણિ અને કંચનથી યુક્ત શિથિલ મેખલાવાળી, સુશોભિત
નિતાંબવાળી;

સુંદર ધૂધરીવાળા નૂપુર, તિલક અને વલયોથી વિભૂષિત,
રતિકર, ચતુર, મનોહર અને સુંદર દર્શનવાળી. ૨૬. [૨૭]

દેવસુંદરીઓથી કાંતિમય દેહવાળી, વંદાયેલા અને
(જેમના) તે સુંદર પરાક્રમવાળા પગો,
પોતાના લલાટથી, મંડનના દીર્ઘ પ્રકારથી કઈ કઈ (જાતના) ?

અપાર્ણ-તિલક-પત્રલેખા નામના, દેદીપ્યમાન, સંગત અંગવાળી
ભક્તિ-પૂર્ણ વંદન કરવા માટે આવેલી, તે (જાંને ચરણ)

વંદિત પુનઃ પુનઃ ૨૭. [૨૮]

તે હું જિનચન્દ્રને, અજિતને જિત-મોહને;
ફર કરનાર સર્વ કલેશને, પ્રણિધાનથી નમું છું. ૨૮. [૨૯]

સ્તુત વંદિત, ઋષિ-ગણ અને દેવ-ગણોથી;
પછી દેવ-વધૂઓથી, પ્રણિધાન-પૂર્વક પ્રણમાયેલા. ૨૯.

મોક્ષ-યોગ્ય જગતમાં ઉત્તમ-શાસનવાળાના,
ભક્તિવશાગત એકત્ર થયેલ;
દેવલોકની શ્રેષ્ઠ ઘણી અપ્સરાઓથી,
સુરવરોને રતિ-ગુણ (કરવામાં) પંડિત. ૩૦. [૩૦]

વાંસળીના શબ્દમાં તંત્રી અને તાલ મેળવીને, તથા ત્રિપુષ્કર(નો)
અભિરામ શબ્દ મિશ્ર,
કરાયે છતે શ્રુતિ-સમાન કરાયે છતે શુદ્ધ-સબ્જ-ગીત (ગાતી
અને) પાદબલની ઘંટડીઓ વડે;
વલય-મેળાવા-કલાપ (અને) નૂપુર(ના) અભિરામ શબ્દને
મિશ્ર કરતી,

દેવનર્તાદીઓ વડે હાવ-લાવ અને વિભ્રમના પ્રકારો વડે
નાચીને અંગ-મરોડવડે. ૩૧.

વંદાયા છે જેના તે જાંને સુવિક્રમવાળા ક્રમ (ચરણ),
તેને, ત્રિલોકના સર્વ સત્ત્વોને શાન્તિ કરનાર;
પ્રશાન્ત કરનાર સર્વ પાપ અને દોષને,
આ હું નમું છું શાન્તિને ઉત્તમ જિનને. ૩૨. [૩૧]

છત્ર, આમર, પતાકા, ચૂપ, યવ-મણ્ડિત;
 ધ્વજવર, મગર, તુરગ, શ્રીવત્સ-સુલાંછિત;
 દ્વીપ, સમુદ્ર, મંદર, દિગ્ગજ-શોભિત,
 સ્વસ્તિક, વૃષભ, સિંહ, રથ, ચક્રવર-અંકિત. ૩૩. [૩૨]

સ્વભાવ-લષ્ટ, સમભાવ-પ્રતિષ્ઠ, ન દોષ-દુષ્ટ, ગુણોથી જ્યેષ્ઠ;
 પ્રસાદ-ત્રેષ્ઠ, તપથી પુષ્ટ, શ્રીથી ઇષ્ટ, ઋષિઓથી પૂજિત. ૩૪.
 [૩૩]

તમારાં તપથી ઘોયાં સર્વ પાપો, સર્વ લોકનાં હિતનું મૂલ
 પમાડનાર;
 પૂજ્ય અજિતનાથ અને શાન્તિનાથે, થાઓ મને શિવ-સુખના
 દાયક. ૩૫. [૩૪]

આમ તપો-બલ-વિપુલ, સ્તબ્ધ મેં અજિત-શાન્તિ જિન-યુગલ;
 રહિત કર્મ-રજ-મલ, ગતિને ગયેલા શાશ્વતી વિપુલને. ૩૬.
 [૩૫]

તે બહુ-ગુણ-પ્રસાદ (યુક્ત), મોક્ષ-સુખ પરમ વડે અવિષાદી;
 નાશ થાઓ મારો વિષાદ, કરો અપરિસ્થાવિક પ્રસાદ. ૩૭.
 [૩૬]

તે મોદ પામે અને નંદિ, પ્રાપ્ત કરો નંદિષેણુ અભિનંદિ;
 પરિષદ્ને પણ (હો) સુખ-નંદિ, મને પણ આપો સંયમમાં
 નંદિ. ૩૮. [૩૭]

પાક્ષિકે, આતુર્માંસિકે, સાંવત્સરિકે અવશ્ય લણવો;
 સાંભળવો સર્વેએ, ઉપસર્ગ-નિવારક આ. ૩૯. [૩૮]

જે પટે અને જે સાંભળે, ઉભયકાલ પણ અજિત-શાન્તિસ્તવને;
 ન જ થાય તેને રોગો, પૂર્વોત્પન્ન પણ નાશ પામે. ૪૦. [૩૯]
 યદિ ઇચ્છો પરમપદને, અથવા કીર્તિ-સુવિસ્તૃત-ભુવનમાં;
 તો ત્રૈલોક્યને ઉદ્ધારનારાં, જિન-વચનમાં આદર કરો. ૪૧.
 [૪૦]

(૪-૫-૬) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ, 'અર્થ-નિર્ણય
 તથા અર્થ-સંકલના.

(૧૪) અજિયં - [અજિતમ્] - શ્રીઅજિતજિનને; શ્રી-
 અજિતનાથ નામના ખીલ્લ તીર્થ કરને.

ખીલ્લ તીર્થ કરનો જીવ વિજય નામના અનુત્તર વિમાન-
 માંથી અવીને વિજયાદેવીની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયો. પછી તે
 વિજયાદેવી પોતાના સ્વામી જિતશત્રુ સાથે એકદા 'પાસાની
 રમત રમવા, લાગ્યાં, ત્યારે જિતશત્રુ રાજવડે જિતાયાં નહિ.
 આ પ્રભાવ ગર્જનો બાણીને તેમનું નામ અજિત પાડવામાં
 આવ્યું.*

જિય-સર્વભય - [જિત-સર્વભયમ્] - સર્વ ભયો જિતનારને.
 સર્વ ભયો એટલે ઇંડલોકાદિ સાતે ભયો.

સંતિ - [શાન્તિમ્] - શ્રીશાંતિજિનને, શ્રીશાંતિનાથ
 નામના સોળમા તીર્થ કરને.

* 'અસ્મેઽમુ જ્ઞેઞ અજિમા, જગર્ણો અજિઓ જિણો તમ્હા ॥૧૦૮૦॥'

* 'જેથી જનની અક્ષ-કીડામાં અજિત રહ્યાં, તેથી અજિત જિન
 (કહેવાયા).'

—આ. નિ.

શાંતિ-શબ્દની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૪૨.

ચ - [ચ] - અને.

પસંત-સવ્વ-ગય-પાવં - [પ્રશાન્ત-સર્વ-ગદ-પાપમ્] - સર્વ રોગો અને પાપનો નાશ કરનારને.

પ્રશાન્ત થયા છે જેના સર્વ ગદ અને પાપ તે પ્રશાન્ત-સર્વ-ગદ-પાપ. અથવા પ્રશાન્ત કર્યાં છે જેમણે સર્વગદ અને પાપને તે પ્રશાન્ત-સર્વ-ગદ-પાપ. 'પ્રશાન્તા અપુનર્ભાવેન નિવૃત્તાઃ' (ઓ. દી.) 'પ્રશાન્ત એટલે ફરી ન થાય, તેવી રીતે નિવૃત્તિ પામેલા.'—અર્થાત્ નાશ પામેલા. સર્વ - બધા. ગદ - રોગ. પાપ - અશુભ-કર્મ. અર્થાત્ સ્વ-પરના સર્વ રોગો અને પાપોનો નાશ કરનારને.

જય-ગુરુ - [જગદ્-ગુરુ] - (બન્ને) જગદ્-ગુરુઓને.

જગત્ના ગુરુ તે જગદ્-ગુરુ. દ્વિતીયાનું દ્વિવચન જગદ્-ગુરુ. પ્રાકૃતમાં દ્વિવચન નહિ હોવાથી મૂળમાં બહુવચન વપરાયેલું છે. જગત્ - વિશ્વ અથવા દેશના દેવા યોગ્ય પ્રાણીઓનો સમૂહ. 'જગતો દેશનાર્હ-પ્રાણિ-વર્ગસ્ય' (ઓ. દી.). ગુરુ - તત્ત્વના ઉપદેષ્ટા. 'ગુરુ તત્ત્વોપદેષ્ટારૌ' (ઓ. દી.)—જગદ્-ગુરુ તત્ત્વના ઉપદેશ વડે પ્રાણીઓનાં અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે.

સંતિ-ગુણ-કરે - [શાન્તિ-ગુણ-કરૌ] - વિદ્ધોનું ઉપશમન કરનારને.

શાન્તિ એ જ ગુણ તે શાન્તિ-ગુણ, તેના કર તે શાન્તિ-ગુણ-કર, તેવા બંનેને - શાન્તિગુણકરૌ. 'શાન્તિગુણો વિદ્ધોપશમન-

લક્ષણ : ' (હ. કી.) — શાંતિગુણ વિદ્યોપશમન લક્ષણવાળો છે. અર્થાત્ વિદ્યોતું ઉપશમન એ જ શાંતિગુણ છે.

દો વિ - [દ્વૌ અપિ] - બંને પણ.

જિણવરે - [જિનવરૌ] - જિનવરેને, જિનેન્દ્રોને.

પણિવયામિ - [પ્રણિપતામિ] - પ્રણિપાત કરું છું. પંચાંગ-પ્રણિપાત કરું છું.

‘ પ્રણિપાત ’ શબ્દથી અહીં પંચાંગ-પ્રણિપાત સમજવો. શાસ્ત્રકારોએ તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે દર્શાવેલું છે :-

‘ દો જાણૂ દોણિ કરા, પંચમંગે હોઈ ઉત્તિમંગે તુ ।

સમ્મં સંપણિવાઓ, જેઓ પંચંગ-પણિવાઓ ॥ ’

‘ જે જાણુ, જે હાથ અને પાંચમું મસ્તક નમાવીને સમ્યક્ રીતે મુંઢર નમસ્કાર કરવો, તે પંચાંગ-પ્રણિપાત કહેવાય છે. ’

(૧-૫) મંગલાદિ - મંગલ, અભિધેય, વિષય અને પ્રયોજન.

પણિવયામિ - પંચાંગ-પ્રણિપાત કરું છું. કેને ? ત્રિયસવ્ય-મયં અત્રિયં -- સર્વ બધો જિતનાર શ્રીઅજિતનાથને. ચ - અને. કેને ? પસંત-સવ્ય-ગય-પાત્રં સંતિ - સર્વ રોગ અને પાપોનું પ્રશમન કરનાર શ્રીશાંતિનાથને. વળી કેને ? જય-ગુરુ સંતિ-ગુણ-કોરે દો વિ જિણવરે - જગદ્-ગુરુ અને વિદ્ધોનું ઉપશમન કરનાર એવા બંને પણ જિનવરોને.

પ્રથમ શ્રીઅજિતનાથને તથા શ્રીશાંતિનાથને પૃથક્ પૃથક્

પ્રણિપાત કરવામાં આવ્યો છે, પછી જાનેને સંયુક્ત પ્રણિપાત કરવામાં આવ્યો છે.

(૧-૬) સર્વ ભયોને જિતનાર શ્રીઅજિતનાથને તથા સર્વ રોગો અને પાપોનું પ્રશમન કરનાર શ્રીશાંતિનાથને, તેમ જ જગતના ગુરુ અને વિદ્ધોનું ઉપશમન કરનાર આ જાને પણ જિતવરોને હું (પંચાંગ) પ્રણિપાત કરું છું.

(૨-૪) વ્યગય-મંગુલ-ભાવે - [વ્યપગતાશોભન-ભાવૌ] - અશોભન ભાવોથી રહિતને.

વ્યપગત થયો છે અશોભનભાવ જેમાંથી તે વ્યપગતાશોભન-ભાવ. વ્યપગત - વિશિષ્ટ પ્રકારે ગયેલો. વિ અને અપ ઉપસર્ગ-સાથે ગમ્ ધાતુનું ભૂતકૃદંત તે વ્યપગત. મંગુલ - શબ્દ દેશ્ય છે, તેનો અર્થ રત્નાવલી પ્રમાણે અનિષ્ટ કે પાપ થાય છે. ' મંગુલ-મણિદ્વ-પાવેસુ ' इति रत्नावलीवचनात् ' (યો. દી.). ભાવ-શબ્દ અધ્યવસાય, વૃત્તિ કે પરિણામનો સૂચક છે, તેથી મંગુલભાવનો સ્પષ્ટ અર્થ અનિષ્ટ અધ્યવસાયો, મલિન મનોવૃત્તિ કે પાપકારી પરિણામો થાય છે. અથવા મોહ-જન્ય ભાવ કે રાગ-રૂપ તે જ અશોભન ભાવ છે. એટલે અશોભન ભાવના નાશથી અહીં મોહ-રહિત અવસ્થા કે વીતરાગતા અભિપ્રેત છે.

તે - [તૌ] - તે જાને પ્રભુઓની.

હં - [અહમ્] - હું (નંદિષેણ).

વિઝલ-તવ-નિમ્મલ-સહાવે - [વિપુલ-તપો-નિર્મલ-સ્વભાવૌ] - ઘણા તપવડે નિર્મલ થયેલા સ્વભાવવાળાઓને. વિપુલ એવું

તપસ્ તે વિપુલ-તપસ્, તેના વડે નિર્મલ એવો-સ્વભાવ પ્રાપ્ત થયો છે જેણે, તે વિપુલ-તપો-નિર્મલ-સ્વભાવ. વિપુલ - વિસ્તીર્ણ, વિસ્તારવાળું, બાર પ્રકારનું. તપસ્ - તપ. નિર્મલ-મલરહિત, શુદ્ધ. સ્વભાવ-સ્વરૂપ. ઘણાં તપ વડે નિર્મલ થયેલાં સ્વરૂપ-વાળાઓને. અહીં નિર્મલ સ્વરૂપથી અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર અને અનંત વીર્ય અભિપ્રેત છે.

નિરુપમ-મહાત્મભાવે - [નિરુપમ-મહાત્મ(પ્ર)ભાવૌ] - અનુપમ માહાત્મ્યવાળાઓને.

નિરુપમ એવો મહાત્મભાવ પામેલા તે નિરુપમ-મહાત્મભાવ. નિરુપમ - ઉપમા ન આપી શકાય તેવું, ઉપમાથી રહિત, અનુપમ. મહાત્મભાવ - માહાત્મ્ય. મહાન્ આત્માનો ભાવ તે માહાત્મ્ય. અર્થાત્ અનુપમ માહાત્મ્યવાળાઓને. અહીં અનુપમ માહાત્મ્યથી ચોત્રીસ અતિશયો સમજવાના છે. મહાપ્રભાવ શબ્દથી પણ આ જ અર્થ દ્વિતિ થાય છે.

યોસામિ - [સ્તોમ્યે] - સ્તવીશ, સ્તવું છું, ગુણાનુવાદ કરું છું. *

સુદિદ્ઘ-સદ્ભાવે - [સુદૃષ્ટ-સદ્ભાવૌ] - સર્વજ્ઞ અને સર્વ-દર્શીને.

સુદૃષ્ટ છે સદ્ભાવ જેનાવડે તે સુદૃષ્ટ-સદ્ભાવ. સુદૃષ્ટ - સમ્યક્ પ્રકારે જોયેલા-જાણેલા. સદ્ભાવ - વસ્તુનો સત્-રૂપ

* 'સ્તુતિર્નામ ગુણ-કથનમ્' - ગુણનું કથન તે જ સ્તુતિ.

—મહિમ્નઃ સ્તોત્ર, મધુસૂદનસરસ્વતીકૃત ટીકા.

ભાવ. જેણે સકલ વસ્તુનો સત્-રૂપ ભાવ સમ્યક્ પ્રકારે જાણેલો છે તેવા; અર્થાત્ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી.

(૨-૫) હં થોસામિ - હું (નંદિષેણુ) સ્તવું છું. કેને? તે-તે જે જિનવરોને. કયા જે જિનવરોને? વગવ-મંગુલ-ભાવે - જેમનો રાગ-દ્વેષરૂપી અશોભન ભાવ આડ્યો ગયો છે, તેવા જિનવરોને. અર્થાત્ વીતરાગ-દશા પ્રાપ્ત કરનારાઓને. વળી કેવા જિનવરોને? વિઝલ-તવ-નિમ્મલ-સહાવે - ઘણાં તપ વડે અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત આરિત્ર અને અનંત વીર્ય-રૂપી આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરનારાઓને. વળી કેવા જિનવરોને? નિરુવમ - મહાપ્રભાવે - ચોત્રીસ અતિશયોને લીધે અનુપમ માહાત્મ્ય - મહાપ્રભાવ ધારણ કરનારને. વળી કેવા જિનવરોને? સુદિઢ - સઘ્માવે - સર્વજ્ઞોને તથા સર્વદર્શીઓને. તાત્પર્ય કે શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીશાન્તિનાથ વીતરાગ છે, અનંતચતુષ્ટયથી યુક્ત છે, ચોત્રીસ અતિશયોના સ્વામી છે અને સર્વજ્ઞ તથા સર્વદર્શી છે.

(૨-૬) વીતરાગ, ઘણાં તપ વડે આત્માના અનંત જ્ઞાનાદિ નિર્મલ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરનાર, (ચોત્રીસ અતિશયોને લીધે) અનુપમ માહાત્મ્ય-મહાપ્રભાવવાળા અને સર્વજ્ઞ તથા સર્વદર્શી (એવા) બંને જિનવરોનું હું સ્તવન કરું છું.

(૩-૪) સર્વ-દુઃખ-પ્રશાન્તિ - [સર્વ-દુઃખ-પ્રશાન્તિ-મ્યામ્] - સર્વ દુઃખોનું પ્રશમન કરનારાઓને.

સર્વ એવું દુઃખ તે સર્વદુઃખ, તેની પ્રશાન્તિ થઈ છે જેમને અથવા જેમનાથી તે સર્વ-દુઃખ-પ્રશાન્તિ. સર્વદુઃખથી અહીં

આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ એ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખો સમજવાનાં છે. પ્રશાન્તિ-પ્રશમન.

સર્વ-પાવ-પ્પસંતીણં - [સર્વ-પાપ-પ્રશાન્તિમ્યામ્] - સર્વ પાપોનું પ્રશમન કરનારને.

સર્વ એકું પાપ તે સર્વપાપ, તેની પ્રશાન્તિ થઈ છે જેમને કે જેમનાથી તે સર્વ-પાપ-પ્રશાન્તિ. સર્વપાપથી અહીં કાથિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રણે પ્રકારનાં પાપો સમજવાનાં છે. પ્રશાન્તિ - પ્રશમન.

સયા - [સદા] - સદા, સર્વકાલ.

અજિય-સંતીણં - [અજિત-શાન્તિમ્યામ્] - અખંડ શાંતિ ધારણ કરનારને.

અજિતા એવી શાન્તિને ધારણ કરનાર તે અજિત-શાન્તિ. અજિતા - જેનો રાગાદિ વડે પરાભવ ન થઈ શકે તેવી, અખંડ. 'અજિતા રાગાદ્યનભિભૂતા' (ગો. દી.)

નમો - [નમઃ] - નમસ્કાર હો.

અજિય-સંતીણં - [અજિત-શાન્તિમ્યામ્] - શ્રીઅજિતનાથ તથા શ્રીશાંતિનાથને.

અજિત તથા શાન્તિ તે અજિત-શાન્તિ.

(૩-૫) આ ગાથા મંત્રમય છે. તેમાં ત્રણ પોડશાક્તરી નામમંત્રો આ રીતે વ્યવસ્થિત થયેલા છે:

(૧) ઉપસર્ગકર નામમંત્ર.

‘નમો સર્વદુઃખ-પ્પસંતીણં અજિય-સંતીણં ।’

નમસ્કાર હો સર્વ દુઃખોનું પ્રશમન કરનાર શ્રીઅનિતનાથ તથા શ્રીશાંતિનાથને.

(૨) સંગલકર નામમંત્ર.

નમો સર્વપાપ-પ્પસંતીણં અજિય-સંતીણં ।

નમસ્કાર હો સર્વ પાપોનું પ્રશમન કરનાર શ્રીઅનિતનાથ તથા શ્રીશાંતિનાથને.

(૩) સૌભાગ્યકર નામમંત્ર.

‘નમો સયા-અજિય-સંતીણં અજિય-સંતીણં ।’

નમસ્કાર હો સદા અખંડ શાંતિ ધારણું કરનાર શ્રીઅનિતનાથ તથા શ્રીશાંતિનાથને.

નમો - શબ્દ વિનયનું બીજ છે અને મંત્રની આદિમાં ઊંકારના સ્થળે પ્રાચીન મંત્રોમાં બોવામાં આવે છે. જેમ કે - ‘નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં,’ ‘નમોત્યુ ણં અરહંતાણં ભગવંતાણં’ વગેરે. અહીં તે એ રીતે જ વપરાયેલો છે.

(૩-૬) સર્વ દુઃખોનું પ્રશમન કરનાર, સર્વ પાપોનું પ્રશમન કરનાર અને સદા અખંડ શાંતિ ધારણું કરનાર શ્રીઅનિતનાથ તથા શ્રીશાંતિનાથને નમસ્કાર હો.

(૪-૪) અજિયજિણ ! - [અજિતજિન !] - હે અનિતનાથ !

સુહ-પ્રવર્તન - [સુખ(સુખ)-પ્રવર્તનમ્]. - શુભને, પ્રવર્તી-વર્તારું, શુભને (સુખને) આપનારું, મંગલકારી, કલ્યાણકારી.

શુભનું પ્રવર્તન કરનાર તે શુભ-પ્રવર્તન. સુહનો સંસ્કાર સુખ પણ થાય છે, તે સુખ દસ પ્રકારનું છે. તે માટે શ્રીસ્થાનાંગ-સૂત્રના દસમા સ્થાનના ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે કે—

“દસત્રિધે સોઽંકલે પળ્લસે, તં જહા—

આરોગ'દીહમાર્જ', અદ્વૈજ્જ' કામ' ભોગ' સંતોસે' ।

અર્થ' સુહ-ભોગ' નિઃસ્વલ્પમેવ' તત્તો અણાવાહે' ॥ ”

સુખ દસ પ્રકારનાં કહેલાં છે. તે આ રીતે: (૧) આરોગ્ય, (૨) દીર્ઘ આયુષ્ય, (૩) આદ્યત્વ — ઘણું ધન, (૪) કામ-શબ્દ અને રૂપ, (૫) ભોગ — ગંધ, રસ અને સ્પર્શ, (૬) સંતોષ — તૃપ્તિ, (૭) અસ્તિ — જે વસ્તુની જરૂર હોય તેની પ્રાપ્તિ, (૮) સુખ-ભોગ — અનિન્દિત વિષય-ભોગ, (૯) નિષ્કલમણ — દીક્ષાં કે સંયમની ધારણા અને (૧૦) અનાબાધ — મુક્તિ.

આ સુખોમાં પહેલાં આઠ વ્યાવહારિક સુખો છે અને બાકીનાં જે પારમાર્થિક સુખો છે. અહીં તે સર્વે અભિપ્રેત છે.

તવ — [તવ]. — તમારું...

પુરિસુત્તમ! — [પુરુષોત્તમ !] — હે પુરુષોત્તમ !..

પુરુષોત્તમ — શબ્દના વિશેષ અર્થ માટે. બુદ્ધો સૂત્ર ૧૩-૪.

નામ-કિર્તન — [નામ-કીર્તનમ્] — નામ-કીર્તન, નામ-

સ્મરણ..

નામનું કીર્તન તે નામ-કીર્તન. અથવા નામપૂર્વક કીર્તન તે નામ-કીર્તન. નામ-અભિધાન, સંજ્ઞા-વિશેષ. કીર્તન - સ્મરણ, રટણ.*

તહ ચ - [તથા ચ] - અને વળી, તેમજ.

ધિદ્-મદ્-પ્પવત્તણં - [ધૃતિ-મતિ-પ્રવર્તનમ્] - ધૃતિ-યુક્ત મતિનું પ્રવર્તન કરનારું, સ્થિરબુદ્ધિને આપનારું.

‘ધૃતિ-પ્રધાના મતિર્ધૃતિમતિઃ’ (આ. અ. ૪૦.) - ‘ધૃતિની મુખ્યતાવાળી મતિ તે ધૃતિમતિ.’ ધૃતિ - ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય. મતિ - પ્રજ્ઞા, બુદ્ધિ. જે બુદ્ધિ સ્થિરતાવાળી હોય તે ધૃતિ-મતિ (સ્થિતપ્રજ્ઞતા) કહેવાય છે.

તવ - [તવ] - તમારું.

ચ - [ચ] - અને.

જિણુત્તમ ! - [જિનોત્તમ !] - હે જિનોત્તમ ! હે જિન-શ્રેષ્ઠ !

સંતિ ! - [શાન્તે !] - હે શાંતિનાથ !

કિત્તણં - [કીર્તનમ્] - કીર્તન, નામ-સ્મરણ.

(૪-૫) પુરિસુત્તમ ! અજિયજિણ ! હે પુરુષોત્તમ ! અજિત-જિન ! તવ નામ-કિત્તણં સુહ-પ્પવત્તણં - તમારા નામનું કીર્તન-

* ‘સંકીર્તનં નામ ભગવદ્-ગુણ-કર્મ-નામ્નાં સ્વયમુચ્ચારણમ્ ।’

—ત્રીરમિત્રોદય.

ભગવાનના ગુણ, પરાક્રમ તથા નામનું સ્વયં ઉચ્ચારણ તે સંકીર્તન.

તમારું નામ-સ્મરણ સર્વ શુભ(સુખ)ને આપનારું છે. તહય - તેમ જ ધિર-મદ-પ્વત્તન - સ્થિરબુદ્ધિને-સ્થિતપ્રજ્ઞતાને આપનારું છે. જિણુત્તમ ! સંતિ ! તવ ય કિત્તણ - હે જિનોત્તમ ! શાંતિનાથ ! તમારું નામ-સ્મરણ પણ એવું જ છે.

(૪-૬) હે પુરુષોત્તમ ! અજિતનાથ ! તમારું નામ-સ્મરણ (સર્વ) શુભ(સુખ)ને પ્રવર્તાવનારું તેમ જ સ્થિર-બુદ્ધિને આપનારું છે. હે જિનોત્તમ ! શાંતિનાથ ! તમારું નામ-સ્મરણ પણ એવું જ છે.*

(૫-૪) કિરિઆ-વિહિ-સંચિય-કમ્મ-કિલેસ-વિમુક્ક-ચરં - [ક્રિયાવિધિ-સશ્ચિત-કર્મ-ક્લેશ-વિમોક્ષકરમ્] - (કાયિકી આદિ પચીસ પ્રકારની) ક્રિયાઓ કરતાં ઉત્પન્ન થયેલાં કર્મોની પીડામાંથી, સંપૂર્ણ મુક્ત કરનારું.

ક્રિયા અને વિધિ તે ક્રિયા-વિધિ, તેનાથી સશ્ચિત તે ક્રિયા-વિધિ સશ્ચિત, એવાં જે કર્મ તે ક્રિયા-વિધિ-સશ્ચિત-કર્મ, તેના ક્લેશ તે ક્રિયા-વિધિ-સશ્ચિત કર્મ-ક્લેશ, તેનાથી વિમોક્ષકર તે ક્રિયા-વિધિ-સશ્ચિત-કર્મ-ક્લેશ-વિમોક્ષકર. ક્રિયા - કાયિકી-આદિ પચીસ પ્રકારની છે. તે માટે નવતરવ-પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

* નામ-સંકીર્તનં યસ્ય, સર્વ-પાપ-પ્રણાશનમ્ ।

પ્રણામો દુઃસ્વશ્મનસ્તં નમામિ હરિં પરમ્ ॥”

—શ્રીમદ્ભાગવત ૧૨ સ્કં, ૧૩, અ, ૩૩.

જેમનું નામ-સંકીર્તન સર્વ પાપનો નાશ કરનારું છે અને જેમને કરાયેલા પ્રણામ દુઃખોનું શમન કરનારો છે, તે પરમ હરિને તમું છું.

“ ઇન્દ્રિય-કસાય-અવ્યય-જોગા, પંચ ચઉ પંચ તિન્નિ કમા ।

કિરિયાઓ પળવીસં, હમાઓ તાઓ અણુક્રમસો ॥ ૧૭ ॥ ”

ઇન્દ્રિયો, કપાયો, અત્રતો અને યોગો અનુક્રમે પાંચ પ્રકારે, ચાર પ્રકારે, પાંચ પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે છે તથા ક્રિયાઓ પચીસ પ્રકારે છે.

વિધિ - વિધાન. કરવું તે. સાચ્ચિત - એકત્ર થયેલાં. કર્મ-જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મો. કલેશ - પીડા. વિમોક્ષકર - વિશેષ-પણે મોક્ષ કરનારું, સંપૂર્ણ સુક્ત કરનારું. કાચિકી આદિ પચીસ પ્રકારની ક્રિયા વડે એકત્ર થયેલાં કર્મોની પીડામાંથી સંપૂર્ણ સુક્ત કરનારું.

દ્વિતીયાવાળાં બધાં પદો નમંસળયંનાં વિશેષણો છે.

અજિયં - [અજિતમ્] - અજિત, પરાભવ ન પામે તેવું, નિષ્ફલ ન થાય તેવું.

નિચિઅં - [નિચિતમ્] - વ્યાપ્ત, પરિપૂર્ણ.

‘ નિચિતં વ્યાપ્તમ્ ’ (બો. દી.)

ચ - [ચ] - અને.

[ગુણેહિં] - [ગુણૈઃ] - ગુણો વડે.

‘ ગુણૈઃ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાદૈ રૂપ-યશઃ-પ્રમુલૈર્વા ’ - (બો. દી.) - ‘ ગુણો વડે એટલે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર આદિ ગુણો વડે અથવા રૂપ, યશ-પ્રમુખ ગુણો વડે. ’

- મહામુણિ-સિદ્ધિગયં - [મહામુનિ-સિદ્ધિગતમ્] - મહા-
મુનિઓની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરાવનારું. -

મહાન્ એવા મુનિ તે મહામુનિ, તેની સિદ્ધિને ગત તે મહા-
મુનિ-સિદ્ધિગત. મહામુનિ - યોગી. તેને પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિઓ
મુખ્યત્વે આઠ પ્રકારની છે :

(૧) અણિમા-અણુરૂપાયવાની સિદ્ધિ. (૨) મહિમા-
મેરુથી પણ મોટું શરીર કરવાની શક્તિ. (૩) ગરિમા-
અત્યંત ભારે થવાની શક્તિ. (૪) લઘિમા-વાયુથી પણ
હલકા થવાની શક્તિ. (૫) પ્રાપ્તિ-ઈચ્છામાત્રથી દૂર રહેલા
પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ. (૬) પ્રાકામ્ય-ઈચ્છા પ્રમાણે
વર્તી શકવાની સિદ્ધિ. આ સિદ્ધિથી યોગી ભૂમિમાં દૂળકી
ભારી શકે છે અને પાછો બહાર નીકળી શકે છે તથા પાણી
ઉપર જમીનની માફક ચાલી શકે છે. (૭) ઈશિત્વ-સર્વ
વસ્તુ પર પ્રભુત્વ કરવાની સિદ્ધિ. આ સિદ્ધિથી યોગી તમામ
વસ્તુ પર પ્રભુત્વ ધરાવે છે. (૮) વશિત્વ-સર્વને વશ કરવાની
સિદ્ધિ. આ સિદ્ધિથી યોગી તમામ પ્રાણીઓને વશ કરી
શકે છે.

અજિયસ્સ - [અજિતસ્ય] - શ્રીઅજિતનાથનું.

ય - [ચ] - અને.

સન્તિ-મહામુણિણો વિ ય - [શાન્તિ-મહામુનેરપિ ચ] -
શ્રીશાંતિનાથ મહામુનિનું પણ.

શાન્તિ એ જ મહામુનિ તે શાન્તિ-મહામુનિ, તેમનું શાન્તિ-મહામુનેઃ, વિ ય - પણ.

સંતિકરં - [શાન્તિકરમ્] - શાંતિને કરનારું.

સયયં - [સતતમ્] - સદા.

મમ - [મમ] - મને.

નિવ્વુહ-કારણયં - [નિર્વૃત્તિ - કારણકમ્] - મોક્ષનું કારણ.

નિર્વૃત્તિનું કારણક તે નિર્વૃત્તિ - કારણકમ્, નિર્વૃત્તિ - મોક્ષકારણક - કારણ. અહીં ક પ્રશંસાર્થે યોજાયેલો છે.

ચ - [ચ] - અને.

નમંસણયં - [નમસ્યનકમ્] - પૂજન.

નમસ્ય - નમવું કે પૂજવું. તે પરથી નમસ્યનનો અર્થ નમસ્કાર કે પૂજન થાય છે. અહીં તે પૂજનના વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયેલો છે.* ક પ્રશંસાર્થે છે.

પૂજન બે પ્રકારે થાય છે : દ્રવ્યથી અને ભાવથી. તેમાં ગૃહસ્થોને દ્રવ્ય અને ભાવ એ બંને પ્રકારો વિહિત છે અને શ્રમણોને માત્ર ભાવ-પૂજન વિહિત છે.

(૫-૫) મમ સયયં નિવ્વુહ-કારણયં - મને સદા શાંતિ-મોક્ષનું કારણ હો. અહીં ' હોઉ ' [ભવતુ] પદ અધ્યાહાર છે. શુ ? અજિયસ્સ ય સંતિ-મહામુણિણો વિ ય નમંસણયં - શ્રી-

* નમસ્યાનો અર્થ બીજો પણ આ પ્રમાણે કરે છે :—

‘ વ્રહ્મજાતિચિર્નમસ્ય :— હે બ્રહ્મન ! અતિથિ પૂજ્ય છે. ’

—કટોપનિષદ.

અજિતનાથ તેમ જ શ્રીશાંતિનાથનું પૂજન. કેવું છે એ પૂજન ?
કિરિઆ-વિહિ-સંચિય-કમ્મ-કિલેસ-વિમુક્ત્યરં — કાયિકી આદિ
પચીસ પ્રકારની ક્રિયા કરવા વડે સંચિત થયેલા કર્મની પીડા-
ઓથી સંપૂર્ણ મૂકાવનારું છે; તથા અજિયં — સર્વોત્કૃષ્ટ છે;
ગુણેહિં નિચિયં — સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-
આદિ આદિ ગુણોથી પરિપૂર્ણ છે; તથા મહામુણિ-સિદ્ધિગયં —
મહામુનિઓની અણિમાદિ આઠે સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરાવનારું
છે; તથા સંતિકરં — શાંતિને કરનારું છે.

(૫-૬) કાયિકી આદિ પચીસ પ્રકારની ક્રિયાઓ વડે
સંચિત થયેલાં કર્મની પીડાથી સંપૂર્ણ મૂકાવનારું, સર્વોત્કૃષ્ટ,
“ સમ્યગ્દર્શનાદિ ” ગુણોથી પરિપૂર્ણ, મહામુનિઓની અણિ-
માદિ આઠે સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરાવનારું તથા શાંતિકર ઓવું
શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું પૂજન મને સદા
મોક્ષનું કારણ* હો.

* “ સ્વર્ગાપવર્ગયોઃ પુણં, રસાયાં ભુવિ સંપદામ્ ।

સર્વાસામપિ સિદ્ધીનાં, મૂલં તત્ત્વરનાર્ચનમ્ ॥ ”

—શ્રીમદ્ભાગવત, દશમસ્કંધ.

આ જગતમાં મનુષ્યોને સ્વર્ગ તથા મોક્ષનું, પાર્થિવ સંપત્તિઓનું
તેમ જ સર્વ સિદ્ધિઓનું મૂળ તેનાં (ભગવાનનાં) ચરણોનું અર્ચન
(પૂજન) છે.

‘ મોક્ષકરણ-સામગ્ર્યાં, મક્તિરેવ ગરીયસી । ’

—વિવેકચૂડામણિ ૩૨.

મોક્ષ-પ્રાપ્તિની સામગ્રીમાં ભક્તિ જ સદુપી મોટી છે.

(૬-૪) પુરિસા ! - [પુરુષાઃ !] - હે પુરુષો !

જહ - [યદિ] - જો.

દુઃખ-વારણ - [દુઃખ-વારણમ્] - દુઃખનું વારણ, દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય.

દુઃખનું વારણ તે દુઃખ-વારણ. વારણ - નિષેધ, પ્રત્યુપાય.

જહ ચ - [યદિ ચ] - અને જો.

વિમગ્ગહ - [વિમાર્ગયથ] - શોધતા હો.

સુખ-કારણ - [સૌખ્ય-કારણમ્] - સુખનું કારણ.

સૌખ્યનું કારણ તે સૌખ્ય-કારણ. સૌખ્ય - સુખ.

અજિયં - [અજિતમ્] - શ્રીઅજિતનાથના.

સંતિં - [શાન્તિમ્] - શ્રીશાંતિનાથના.

આગળ પવ્વજ્જહા એ દ્વિકર્મક ધાતુ હોવાથી આ બંને પદો દ્વિતીયામાં આવેલાં છે.

ભાવઓ - [ભાવતઃ] - ભાવવડે, અંતરંગ-ભક્તિ વડે *

* હરિ-ભક્તિરસામૃત-સિન્ધુમાં ભાવભક્તિનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે નવ પ્રકારે માનવામાં આવ્યું છે:—

(૧) ક્ષાન્તિ-ધન, પુત્ર, માન આદિનો નાશ, અસફળતા, નિંદા તથા વ્યાધિ વગેરે ક્ષોભનાં કારણો ઉપસ્થિત થવા છતાં ચિત્ત જરા પણ ચંચલ ન થાય.

(૨) અવ્યર્થ-કાલત્વ-ક્ષણમાત્ર જોટલો સમય પણ સાંસારિક વિષય-કાર્યોમાં વ્યર્થ ન વીતાવતાં મન, વચન અને કાયાથી નિરન્તર ભગવત્-સેવા સંબંધી કાર્યોમાં મગ્ન રહેવું.

અભયકરે - [અભયકરૌ] - અભયને કરનારા, અભય આપનારા.

સરણં - [શરણમ્] - શરણુને, રક્ષણુને.

પવજ્જહા - [પ્રપચ્ચવ્વમ્] - અંગીકાર કરો, પ્રાપ્ત કરો.

પવજ્જહને બદલે અહીં પવજ્જહા એવો પ્રયોગ આપત્વથી થયેલો છે. - ' પવજ્જહા इति दीर्घत्वमार्पत्वात् '—(જો. દી.)

(૬-૫) પુરિસા ! - હે પુરુષો ! જઈ દુઃખ-વારણં વિમગ્ગહ - ને દુઃખનું વારણુ શોધતા હો. જઈ ય અને ને સૌરવ્ય-કારણં

(૩) વિરક્તિ-આ લોક તથા પરલોકના સમસ્ત ભોગોમાં સ્વાભાવિક અરુચિ.

(૪) માનશૂન્યતા-સ્વયં ઉત્તમ આચરણુ, વિચાર અને સ્થિતિથી સંપન્ન હોવા છતાં માન-સન્માનનો ત્યાગ કરવો અને અધમનું પણ સન્માન કરવું.

(૫) આશાબંધ-ભગવત્-પ્રેમ પ્રાપ્ત થવાની ચિત્તમાં દૃઢ અને બદ્ધમૂલ આશા.

(૬) સમુત્કંઠા-અભીષ્ટ ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટે અત્યંત પ્રયત્ન અને અનન્ય લાઘસા.

(૭) નામ-કીર્તનમાં સદા રુચિ.

(૮) ભગવાનના ગુણ-કથનમાં આસક્તિ.

(૯) ભગવાનના નિવાસ-સ્થાનમાં પ્રીતિ-નું મૂર્ચિ ભગવાનના ચરણ-સ્પર્શથી પવિત્ર થયેલી છે તેમાં રહેવાની પ્રેમભરી મુશ્કેલી.

વિમગ્નહ - સુખનું કારણ શોધતા હો, તો અજિયં સંતિં ચ અમયકરે સરણં માવઑ પવજ્જહા - અભયને આપનારા શ્રી-અજિતનાથ અને શ્રીશાંતિનાથનું શરણુ ભાવથી અંગીકાર કરો.

(૬-૬) હે પુરુષો ! જો તમે દુઃખ-નાશનો ઉપાય કે સુખ-પ્રાપ્તિનું કારણ શોધતા હો તો અભયને આપનારા શ્રીઅજિત-નાથ અને શ્રીશાંતિનાથનું શરણુ ભાવથી અંગીકાર કરો.

(૭-૪) અરહ-રહ-તિમિર-વિરહિઅં - [અરતિ-રતિ-તિમિર-વિરહિતમ્] - વિષાદ અને હર્ષને ઉત્પન્ન કરનાર અજ્ઞાનથી રહિત.

અરતિ અને રતિ તે અરતિ-રતિ, તેને ઉત્પન્ન કરનારું તિમિર તે અરતિ-રતિ-તિમિર, તેનાથી વિરહિત તે અરતિ-રતિ-તિમિર-વિરહિત. અરતિ-ઉદ્વેગ, વિષાદ. રતિ - હર્ષ. તિમિર - અંધકાર, અજ્ઞાન. વિરહિત - રહિત. વિષાદ અને હર્ષ એ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે. જેને જ્ઞાન થયું છે - સમ્યગ્-જ્ઞાન થયું છે, તે ઇષ્ટના વિયોગથી કે અનિષ્ટના સંયોગથી વિષાદ પામતો નથી અને ઇષ્ટના સંયોગથી કે અનિષ્ટના વિયોગથી હર્ષ પણ પામતો નથી. ઉભય અવસ્થામાં તે સમભાવવાળો જ રહે છે. આવા પુરુષને મધ્યસ્થ કે વીતરાગ કહેવામાં આવે છે.

ઉવરય-જર-મરણં - [ઉપરત-જરા-મરણમ્] - જરા અને મૃત્યુથી નિવૃત્ત થયેલા. વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણથી રહિત.

ઉપરત થયા છે જરા અને મરણ જેનાં તે ઉપરત-જરા-મરણ. ઉપરત-નિવૃત્ત. જરા-વૃદ્ધાવસ્થા. મરણ-મૃત્યુ. જે જરા અને

મૃત્યુથી નિવૃત્ત થયેલા છે, તે ઉપરતં-જરા-મરણઃ અહંતો ચરમ-શરીરી હોય છે, તેથી તે ભવ પછી તેઓ જન્મ, જરા અને મૃત્યુથી રહિત હોય છે.

સુર-અસુર-ગરુડ-ભુઅગવદ્-પયય-પણિવદ્યં - [સુર-અસુર-ગરુડ-ભુજગપતિ-પ્રયત-પ્રણિપતિતમ્] - વૈમાનિક દેવો તથા અસુર-કુમાર, સુપ(વ)ર્ણકુમાર, નાગકુમાર વગેરે ભવનપતિ દેવોના ઇંદ્રોવડે અત્યંત ભાવપૂર્વક વંદાયેલા.

સુર અને અસુર અને ગરુડ અને ભુજગ તે સુર-અસુર-ગરુડ-ભુજગ, તેના પતિ તે સુર-અસુર-ગરુડ-ભુજગ-પતિ, તેમના વડે પ્રયત પ્રણિપતિત તે સુર-અસુર-ગરુડ-ભુજગ-પતિ-પ્રયત - પ્રણિપતિત. સુર - વૈમાનિક દેવો. અસુર-અસુરકુમાર. ગરુડ-સુપ(વ)ર્ણકુમાર. ભુજગ-નાગકુમાર. પતિ - સ્વામી, ઇંદ્ર. પ્રયતઃ- અત્યંત આદરપૂર્વક. પ્રણિપતિત-પ્રણિપાત કરાયેલા, વંદાયેલા.

અજિયં - [અજિતમ્] - શ્રીઅજિતનાથને.

અહમવિ ચ - [અહમ્ અપિ ચ] - હું પણ.

અહીં અપિ ચ અવ્યય સમુચ્ચયાર્થમાં છે.

સુનય-નય-નિરુણં - [સુનય-નય-નિપુણમ્] - સુનયોનાં જ્ઞાન-માં-પ્રતિપાદનમાં અતિકુશલ.

સુનયનો નય તે સુનય-નય, તેમાં નિપુણ તે સુનય-નય-નિપુણ. સુનય - સમ્યગ્નય.

ળીજી અપેક્ષાઓનો વિરોધ ન કરતાં પોતાને ઇષ્ઠ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે તે સુનય કહેવાય છે અને ળીજી અપેક્ષાઓનો

વિરોધ કરે, તે કુનય કે નયાભાસ કહેવાય છે. દાખલા તરીકે, ‘પ્રદીપ અનિત્ય છે’ એમ કહેવું એ સુનય છે, કારણ કે તેમાં ખીજી કોઈ અપેક્ષાઓનો વિરોધ નથી, જ્યારે ‘પ્રદીપ અનિત્ય જ છે,’ એમ કહેવું એ કુનય કે નયાભાસ છે, કારણ કે તેમાં નિત્યત્વનો વિરોધ છે.

સુનયના દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એવા બે ભેદો છે, તેમાં દ્રવ્યાર્થિકના ચાર પ્રકાર છે: (૧) નૈગમ, (૨) સંગ્રહ, (૩) વ્યવહાર અને (૪) ઋજુસૂત્ર. પર્યાયાર્થિકના ત્રણ પ્રકાર છે: (૫) શબ્દ, (૬) સમભિરૂઢ અને (૭) એવંભૂત. આ બંને મળી સાત પ્રકારો છે. વળી એ દરેકના સો-સો પ્રકારો છે, એટલે કુલ નવે ૭૦૦ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ દરેક વચન એક પ્રકારનો નય છે, એમ ગણીએ તો તેની સંખ્યા અમર્યાદિત થાય છે.

નયના પ્રકારો ખીજી રીતે પણ પાડવામાં આવે છે. જેમ કે ‘નિશ્ચયનય’ અને ‘વ્યવહારનય;’ ‘જ્ઞાનનય’ અને ‘ક્રિયાનય;’ ‘શબ્દનય’ અને ‘અર્થનય,’ વગેરે વગેરે. નયનું સૂક્ષ્મ અને તલસ્પર્શી-સ્વરૂપ જાણવા માટે સમ્મતિ તર્ક, નયચક્ર, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, સ્યાદ્વાદ-રત્નાકર, નયપ્રદીપ, નયરહસ્ય વગેરે ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે.

નય - પદ્ધતિ, પ્રકાર, જ્ઞાન.

નિપુણ - અતિ કુશળ. જે સુનયોનાં જ્ઞાનમાં અતિકુશલ છે, તે સુનય-નય-નિપુણ. આ વિશેષણનો અભિપ્રાય જિનેશ્વરોને અનેકાન્ત-દૃષ્ટિવાળાં કહેવાનો છે.

મુનયનો અર્થ સમ્યગ્નીતિ કરીએ તો તેના પ્રતિપાદનમાં પણ જિનેશ્વરે અત્યંત કુશલ હોય છે.

અમયકરં - [અમયકરમ્] - અભયને કરનારા, અભય-દાન દેનારા. અમયના કર તે અમયકર.

સરણં - [શરણમ્] - શરણને.

ઉવસરિય - [ઉપસૃત્ય] - પામીને.

મુવિ-દિવિ-જ-માહિયં - [મુવિ-દિવિ-જ-માહિતમ્] - મનુષ્યે અને દેવોવડે પૂજાયેલા.

મુવિજ અને દિવિજ તે મુવિ-દિવિજ, તેના વડે માહિત તે મુવિદિવિજ-માહિત. મુવિજ પૃથ્વીને વિષે જન્મેલા, મનુષ્ય. દિવિજ - સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા, દેવ. આ બંને પદોનો સમ્મતિ-અલોપ સમાસ થયેલો છે. માહિત - પૂજાયેલા.

સયયં - [સતતમ્] - નિરંતર.

ઉવળમે - [ઉપનમામિ] - સમીપમાં જઈને નમું છું, ચરણની સેવા કરું છું.

ઉપ ઉપસર્ગવાળા નમ્ ધાતુનો અર્થ સમીપે જઈને નમવું, અત્યંત નીચા થઈને નમવું કે ચરણે પડીને નમવું, એવો થાય છે.

(૭-૫) અહમવિ સરણમુવસરિઅ સયયમુંવળમે - (ઉપર લોકોને ઉદ્દેશીને શરણ અંગીકાર કરવાનું કહ્યું છે, એટલે તેને અનુલક્ષીને જણાવે છે કે હે લોકો!) હું પણ શરણાગત

થઈને-શરણે જઈને સદા તેમના ચરણની સેવા કરું છું.
 કેના શરણે જઈને? અજિયં - અજિતનાથના. કેવા છે એ
 અજિતનાથ? અરૂંદ-તિમિર-વિરહિયં - વિષાદ અને હૃષ્ણે
 ઉત્પન્ન કરનારા અજ્ઞાનથી રહિત છે. તથા ઉવરય-જર-મરણ -
 જરા અને મૃત્યુથી નિવૃત્ત છે. અહીં ઉપલક્ષણથી જન્મની
 નિવૃત્તિ પણ સમજવી, કારણ કે જન્મ હોય છે ત્યાં જ જરા
 અને મૃત્યુનો સંભવ હોય છે. તથા સુર-અસુર-ગરુડ-મુઅગવદ્-
 પયય-પણિવદ્યં - જેમને દેવો, અસુરકુમારો, સુપ(વ)ર્ણ-
 કુમારો, નાગકુમારો વગેરેના ઇંદ્રોએ સારી રીતે નમસ્કાર
 કરેલો છે. તથા સુનય-નય-નિરુણં - સુનયોનાં જ્ઞાનમાં અતિ
 નિપુણ છે. તથા અમયકરં - સર્વ પ્રકારના ભય અને ઉપસર્ગોને
 દૂર કરનાર છે; તથા મુવિદિવિજ-મહિયં - મનુષ્યો અને દેવોવડે
 પૂજાયેલા છે.

(૭-૬) હું પણ-વિષાદ અને હૃષ્ણે ઉત્પન્ન કરનારા
 અજ્ઞાનથી રહિત; (જન્મ), જરા અને મૃત્યુથી નિવૃત્ત; દેવો,
 અસુરકુમારો, સુપ(વ)ર્ણકુમારો, નાગકુમારો વગેરેના ઇંદ્રો
 વડે સારી રીતે નમસ્કાર કરાયેલા; સુનયોનું પ્રતિપાદન
 કરવામાં અતિકુશલ, સર્વ પ્રકારના ભયો અને ઉપસર્ગોને દૂર
 કરનારા તથા મનુષ્ય અને દેવોવડે પૂજાયેલા-શ્રીઅજિતનાથનું
 શરણ સ્વીકારીને તેમના ચરણની નિરંતર સેવા કરું છું.

(૭-૪) તં - [તમ્] - તે.

ચ - [ચ] - અને.

જિણુત્તમં - [જિનોત્તમમ્] - જિનોત્તમને.

ઉત્તમ-નિત્તમ-સત્ત્વધરં - [ઉત્તમ-નિસ્તમઃ-સત્ત્વધરમ્] - શ્રેષ્ઠ અને નિર્દોષ પરાક્રમ ધારણ કરનારને.

ઉત્તમ અને નિસ્તમઃ એવું સત્ત્વ તે ઉત્તમ-નિસ્તમઃ-સત્ત્વ, તેના ધર તે ઉત્તમ-નિસ્તમઃ-સત્ત્વધરં. ઉત્તમ - શ્રેષ્ઠ, પ્રથમ પંક્તિનું. નિસ્તમઃ - નિર્મલ, નિર્દોષ. સત્ત્વ - પરાક્રમ. ધર - ધારણ કરનાર.

અર્જવ-મર્દવ-સ્વંતિ-વિમુક્તિ-સમાધિ-નિધિં - [આર્જવ-માર્દવ-ક્ષાન્તિ-વિમુક્તિ સમાધિ નિધિમ્] - સરલતા, મૃદુતા, ક્ષમા અને નિર્લોભતા વડે સમાધિના બંડાર જેવા.

આર્જવ અને માર્દવ અને ક્ષાન્તિ અને વિમુક્તિ તે આર્જવ-માર્દવ-ક્ષાન્તિ-વિમુક્તિ, તેના વડે પ્રાપ્ત સમાધિ તે આર્જવ-માર્દવ-ક્ષાન્તિ-વિમુક્તિ-સમાધિ, તેનો નિધિ તે આર્જવ-માર્દવ-ક્ષાન્તિ-વિમુક્તિ-સમાધિ-નિધિ. આર્જવ - સરલતા, માયાનો અભાવ. માર્દવ - મૃદુતા, માનનો અભાવ. ક્ષાન્તિ - ક્ષમા, ક્રોધનો અભાવ. વિમુક્તિ - નિર્લોભતા, લોભનો અભાવ. સમાધિ - સમાધાન, ચિત્તની સમાહિત અવસ્થા. નિધિ - નિધાન, બંડાર. માયા, માન, ક્રોધ અને લોભ એ ચારે કપાયનો અભાવ થવાથી ચિત્ત અત્યંત સમાહિત થાય છે.

સંતિકરં - [શાન્તિકરમ્] - શાંતિ કરનારને.

પણમામિ - [પ્રણમામિ] - પ્રણામ કરું છું.

દમુત્તમ-તિત્થયરં - [દમોત્તમ-તીર્થકરમ્] - ઇન્દ્રિયોનાં દમનમાં ઉત્તમ અને ધર્મરૂપી તીર્થને સ્થાપનારા.

દમોત્તમ એવા તીર્થકર તે દમોત્તમ-તીર્થકર. દમમાં ઉત્તમ તે દમોત્તમ. દમ - ઇન્દ્રિયોનું દમન.

સંતિમુળી ! - [શાન્તિમુને !] - હે શાંતિનાથ !

મમ - [મમ] - મને.

સંતિ-સમાહિ-વરં - [શાન્તિ-સમાધિ-વરમ્] - શ્રેષ્ઠ શાંતિ અને સમાધિ. વર એવી શાન્તિ અને સમાધિ તે શાન્તિ-સમાધિ-વર. શાન્તિ - ઉપદ્રવ-રહિત સ્થિતિ. સમાધિ - ચિત્તની પ્રસન્નતા. વર - શ્રેષ્ઠ.

દિસડ - [દિશતુ] - આપો.

(૮-૫) ચ - અને. પળમામિ - હું મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું. કોને ? તં જિણં - તે જિનને. કેવા છે એ જિન ? ઉત્તમ-નિત્તમ-સત્ત્વરં - શ્રેષ્ઠ અને નિર્દોષ પરાક્રમ કરનારા છે. તથા અજ્જવ-મદ્વ-સંતિ-વિમુત્તિ-સમાહિ-નિહિં - સરલતા, મૃદુતા, ક્ષમા અને નિર્દોષતા વડે સમાધિના ભંડાર છે. જેના કલેશો કે કષાયો ક્ષીણ થયા નથી, તે સમાધિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. સરલતા એ માયા-કષાયની ક્ષીણતા સૂચવે છે, મૃદુતા એ માન-કષાયની ક્ષીણતા સૂચવે છે, ક્ષમા એ ક્રોધ-કષાયની ક્ષીણતા સૂચવે છે અને નિર્દોષતા લોભ-કષાયની ક્ષીણતા સૂચવે છે. અથવા સરલતા, મૃદુતા, ક્ષમા અને નિર્દોષતા એ જ સમાધિ છે. તથા સંતિકરં - શાંતિને કરનારા છે. તથા દમુત્તમ-તિત્થયરં - ઇંદ્રિય-દમનમાં ઉત્તમ અને ધર્મરૂપી તીર્થની સ્થાપના કરનારા છે.

દિસડ - આપો. કોને ? મમ - મને. કોણ ? સંતિમુળી - હે શાંતિનાથ ! શું ? સંતિ-સમાહિ-વરં - શ્રેષ્ઠ શાંતિ અને સમાધિ.

મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ-પૂર્વક પ્રણામ કરવો તે ઉત્કૃષ્ટ ભાવ-પ્રણામ છે.

શ્રીશાંતિનાથ શાંતિકર છે અને સમાધિથી ભરપૂર છે, તેથી જ તેમની પાસે ભક્તિનાં ફળરૂપે શાંતિ અને સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

(૮-૬) શ્રેષ્ઠ અને નિર્દોષ પરાક્રમને ધારણ કરનારા; સરલતા, મૃદુતા, ક્ષમા અને નિર્લોભતા વડે સમાધિના ભંડાર જેવા; શાંતિને કરનારા; ઇન્દ્રિય-દમનમાં ઉત્તમ અને ધર્મ-તીર્થને સ્થાપનારા હે શાંતિજિન! મને શ્રેષ્ઠ શાંતિ અને સમાધિ આપનારા થાઓ.

(૯-૧૦-૪) સાવત્થિ-પુઞ્વ-પત્થિયં - [શ્રાવસ્તી પૂર્વ-પાર્થિવમ્] - શ્રાવસ્તી-નગરીના પૂર્વ (કાલે) રાજ.

શ્રાવસ્તીમાં પૂર્વકાલે પાર્થિવ તે શ્રાવસ્તી-પૂર્વ-પાર્થિવ. શ્રાવસ્તી-અયોધ્યા. 'શ્રાવસ્તીશબ્દેનાત્રાયોગ્યામાહુર્વૃદ્ધાઃ' (ખા. દી.) નૃહોના કહેવા મુજબ અહીં શ્રાવસ્તી-શબ્દથી અયોધ્યા ગ્રહણ કરવી* પૂર્વ - પૂર્વે, પૂર્વકાલે, દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા પહેલાં. પાર્થિવ - રાજ.

ચ - અને.

* જલરામપુર સ્ટેશનથી બાર માઈલના અંતરે આવેલો 'સહેટ-મહેટનો કિલો' ગ્રામીન શ્રાવસ્તીનું સ્થાન દર્શાવે છે, એમ આધુનિક પુરાતત્ત્વવિદોનું માનવું છે. શ્રાવસ્તી એ કુશાવા જનપદની રાજધાની હતી અને કુશાવાનગરી તરીકે પણ ઓળખાતી. પ્રભુ મહાવીરને કેવલ-ગાન થયું; તે પૂર્વે તેર વર્ષે તેનો નાશ થયો હતો.

વરહસ્તિ-મસ્તક-પ્રશસ્ત-વિસ્તીર્ણ-સંસ્થિત - [વરહસ્તિ-મસ્તક-પ્રશસ્ત-વિસ્તીર્ણ-સંસ્થિતમ્] - ઉત્તમ હાથીના કુંભસ્થલ સમાન પ્રશસ્ત અને વિસ્તીર્ણ સંસ્થાનવાળા.

વર એવો હસ્તી તે વરહસ્તી, તેનું મસ્તક તે વરહસ્તિ-મસ્તક, તેની સદૃશ પ્રશસ્ત અને વિસ્તીર્ણ તે વરહસ્તિ-મસ્તક-પ્રશસ્ત-વિસ્તીર્ણ, એવું જે સંસ્થિત તે વરહસ્તિ-મસ્તક-પ્રશસ્ત-વિસ્તીર્ણ-સંસ્થિત. વરહસ્તિ - જેનાં અંગો શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા મુજબ પ્રમાણોપેત છે, તેવો ઉત્તમ હાથી. મસ્તક - કુંભસ્થલ. પ્રશસ્ત - સુંદર. વિસ્તીર્ણ - વિસ્તારવાળું. સંસ્થિત - સંસ્થાન, આકૃતિ. તે છ પ્રકારની હોય છે: (૧) સમચતુરસ્ર - બધાં અંગો પ્રમાણોપેત અને લક્ષણ-યુક્ત. (૨) ત્ર્યંબક - નાભિની ઉપરનો ભાગ પ્રમાણોપેત અને લક્ષણ-યુક્ત, પરંતુ નીચેનો ભાગ પ્રમાણ અને લક્ષણથી રહિત. (૩) સ્પાદિ - નાભિની નીચેનાં અંગો પ્રમાણોપેત અને લક્ષણ-યુક્ત, પરંતુ ઉપરનાં અંગો પ્રમાણ અને લક્ષણ-રહિત. (૪) વામન - હાથ, પગ, મસ્તક અને ડોક પ્રમાણોપેત તથા લક્ષણ-યુક્ત, પણ બીજાં અંગો પ્રમાણ અને લક્ષણથી રહિત. (૫) કુચ્ચ - હાથ, પગ, મસ્તક અને ડોક પ્રમાણ તથા લક્ષણથી રહિત પણ બીજાં અંગો પ્રમાણોપેત અને લક્ષણ-યુક્ત. (૬) હુંડક - શરીરનાં બધાં અંગો પ્રમાણ અને લક્ષણ-રહિત. આમાંનું પહેલું સંસ્થાન ઉત્તમ પુણ્ય-પ્રકૃતિથી મળે છે, એટલે સર્વ તીર્થંકરો સમચતુરસ્ર-સંસ્થાન-વાળા હોય છે. તેને જ અહીં ઉત્તમહસ્તિના કુંભસ્થલની જેમ પ્રશસ્ત અને વિસ્તીર્ણ કહેવામાં આવ્યું છે.

થિર-સરિચ્છ-વચ્છં - [સ્થિર-સદૃક્ષ-વક્ષસમ્] - નિશ્ચલ
અને અવિપમ છાતીવાળા.

સ્થિર અને સદૃક્ષ તે સ્થિર-સદૃક્ષ, તેવા વક્ષસ્વાળાં તે
સ્થિર-સદૃક્ષ-વક્ષસ્, તેને - સ્થિર-સદૃક્ષ-વક્ષસમ્. સ્થિર-નિશ્ચલ.
સદૃક્ષ-સમાન, અવિપમ. વક્ષસ્ છાતી. બોધદીપિકામાં જણાવ્યું
છે કે અહીં 'થિર-સરિચ્છં' એવા પાઠનું વ્યાખ્યાન કરવું;
અર્થાત્ જેમની છાતીમાં નિશ્ચલ શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે, તેમ
કહેવું.

મયંગલ-લીલાયમાણ-વરગંધહતિથિ-પત્યાણ-પતિયં -
[મદકલ-લીલાયમાન-વરગન્ધહસ્તિ-પ્રસ્થાન-પ્રસ્થિતમ્] - મદ ગળતા
અને લીલાએ ચાલતા શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તીના જેવી ગતિએ ચાલતા.

મદકલ અને લીલાયમાન એવો વરગન્ધહસ્તી તે મદકલ-
લીલાયમાન-વરગન્ધહસ્તી. તેનું પ્રસ્થાન તે મદકલ લીલાયમાન-
વરગન્ધહસ્તિ-પ્રસ્થાન, તેના વડે પ્રસ્થિત તે મદકલ-લીલાયમાન-
વરગન્ધહસ્તિ-પ્રસ્થાન-પ્રસ્થિત. મદકલ - મદગળ. 'મદોત્કટઃ
મદકલઃ (અ. ચિ.)'. લીલાયમાન - લીલાયુક્ત, કીડા કરતો.
વરગન્ધહસ્તી - ઉત્તમ પ્રકારનો ગંધહસ્તી. પ્રસ્થાન - પ્રયાણ,
પ્રસ્થિત - ચાલેલા, ચાલતા.

સંયવારિહં - [સંસ્તવાર્હમ્] - પ્રશંસાને યોગ્ય.

સંસ્તવ ને અર્હ તે સંસ્તવાર્હ.

હતિથિ-હત્ય-વાહું - [હસ્તિ-હસ્ત-વાહુમ્] - હાથીની સૂંઠ જેવા
હાથવાળા.

હસ્તિનો હસ્ત તે હસ્તિ-હસ્ત, તેવો વાહુ તે હસ્તિ-હસ્ત-વાહુ. હસ્તિ-હસ્ત - હાથીની સૂંઠ. વાહુ - હાથ.

ધંત-કળગ-રુઝગ-નિરુપહય-પિંજરમ્ - [ધ્માત-કનક-રુચક-નિરુપહત-પિંજરમ્] - તપાવેલા સોનાની કાંતિ જેવા સ્વચ્છ પીતલવર્ણવાળા.

ધ્માત એવું કનક તે ધ્માત-કનક, તેનું રુચક તે ધ્માત-કનક-રુચક, તેના જેવો નિરુપહત-પિંજર તે ધ્માત-કનક-રુચક-નિરુપહત-પિંજર. ધ્માત - ધમેલું, તપાવેલું. કનક - સોનું. રુચક - કાંતિ. નિરુપહત - સ્વચ્છ. પિંજર - પીળો વર્ણ.

પવર-લક્ષણોવચિય-સોમ-ચારુ-રૂપ - [પ્રવર લક્ષણોપચિત-સૌમ્ય-ચારુ-રૂપમ્] - શ્રેષ્ઠ લક્ષણોથી યુક્ત, શાંત અને મનોહર રૂપવાળા.

પ્રવર એવાં લક્ષણ, તે પ્રવર-લક્ષણ; તેના વડે ઉપચિત તે પ્રવરલક્ષણોપચિત; તથા સૌમ્ય અને ચારુ તે પ્રવર-લક્ષણોપચિત-સૌમ્ય-ચારુ, તેલું રૂપ તે પ્રવર-લક્ષણોપચિત-સૌમ્ય-ચારુ-રૂપ. પ્રવર-ઉત્તમ. લક્ષણ - છત્ર, ચામરાદિ સાંસુદ્રિક ચિહ્નો. ઉપચિત - યુક્ત. સૌમ્ય - શાંત. ચારુ - મનોહર. રૂપ - રૂપ.

સુહ-સુહ-મળાભિરામ-પરમ-રમણિજ્ઞ-વર-દેવદુંદુહિ-નિનાય-મધુરયર-સુહગિરં - [શ્રુતિ-સુખ-મનોઽભિરામ-પરમ-રમણીય-વર-દેવ-દુંદુભિ-નિનાદ-મધુરતર-શુભગિરમ્] - કાનને સુખકારક, મનને આનંદ આપનાર, અતિ રમણીય અને શ્રેષ્ઠ એવા દેવ-હુંદુહિના નાદ કરતાં પણ વધારે મધુર અને શુભ-મંગલમય વાણીવાળા.

: , શ્રુતિને સુખ આપે, તે શ્રુતિ-સુખ. મનને અભિરામ તે, મનોઽભિરામ. પરમ એવી રમણીય તે પરમરમણીય. શ્રુતિ-સુખ અને મનોઽભિરામ અને પરમ-રમણીય અને વર તે શ્રુતિ-સુખ-મનોઽભિરામ-પરમ-રમણીય-વર, એવી દેવદુન્દુભિ તેના નિનાદ તે શ્રુતિ-સુખ, મનોભિરામ-પરમ-રમણીય-વર-દેવદુન્દુભિ-નિનાદ. તેનાથી પણ મધુરતર એવી શુભગિર તે શ્રુતિ-સુખ-મનોઽભિરામ-પરમ-રમણીય-વર, દેવદુન્દુભિ-નિનાદ-મધુરતર-શુભગિર. શ્રુતિ - કાન. નિનાદ - નાદ, અવાજ. મધુરતર વધારે મધુર. શુભ-મંગળ ગી:-વાણી.

અજિયં - [અજિતમ્] - શ્રીઅજિતનાથને.

જિયારિગણં - [જિતારિગણમ્] અરિગણુ જિતનારને, શત્રુ-સમૂહને વશ કરનારને.

‘ જિતં યેનારિગણં જિતારિગણં - જિત્યે. છે જેણે અરિગણુ તે જિતારિગણ. ’ અરિગણ - અરિનો ગણ, શત્રુનો સમૂહ. અહીં અરિ-ગણુ કે શત્રુ-સમૂહથી ઇદ્રિયે અને કલાયે સમજવા.

જિય-સર્વ-ભયં - [જિત-સર્વ-ભયમ્] - સર્વ ભયો જિતનારને.

મવોહ-રિઠં - [મવૌઘ-રિપુમ્] - ભવ-પરંપરાના શત્રુને.

મવનો ઓઘ તે મવોઘ, તેના રિપુ તે મવૌઘ-રિપુ.

મવ - ભવ. ઓઘ - સમૂહ, પરંપરા. રિપુ - શત્રુ.

પણમામિ - [પ્રણમામિ] - પ્રણમું છું, નમસ્કાર કરું છું.

અહં - [અહમ્] - હું.

પયઓ - [પ્રયતઃ] - આદર-પૂર્વક; મન, વચન અને કાયાનાં પ્રણિધાન-પૂર્વક.

‘ પ્રયત ઉપયુક્ત-મનો-વાક્-કાયઃ ’ (ખો. દી.) — ‘ પ્રયત એટલે મન, વચન અને કાયાથી ઉપયુક્ત. ’

પાવં - [પાપમ્] પાપને, અશુભ કર્મને.

પસમેઝ - [પ્રશમયતુ] - શમાવો, શમાવનારાં થાઓ.

મે - [મમ] - મારાં.

મયવં ! - [મગવન્ !] - હે ભગવન્ !

(૯-૧૦-૫) અહં પળમામિ-હું પ્રણામ કરું છું; કેવી રીતે ? પયઓ - મન, વચન અને કાયાનાં પ્રણિધાન-પૂર્વક, કેને ? અજિયં - શ્રીઅજિતનાથને. કેવા અજિતનાથને ? સાવત્થિ-પુવ્વ-પત્થિવં - આદિથી જેને વિશેષણો કહ્યાં છે તેવા અજિતનાથને. વળી કેવા અજિતનાથને ? જિયારિગણં - શત્રુ-સમૂહને જિતનારા તથા જિય-સવ્વ-મયં - સર્વ ભયોને જિતનારા તથા મવોહ-રિઠં - ભવ-પરંપરાના શત્રુ એવા અજિતનાથને. પસમેઝ - શમન કરનારા થાઓ. શુ ? મે પાવં - મારું પાપ. કેણુ ? મયવં ! - હે ભગવન્ ! તમે.

(૯-૧૦-૬) આ સંદાનિતકમાં પ્રભુનું રાજરાજેશ્વરપણું દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

જેઓ દીક્ષા લીધાં પહેલાં શ્રાવસ્તી(અયોધ્યા)ના રાજા હતા, જેમનું સંસ્થાન શ્રેષ્ઠ હાથીના કુંભસ્થળ જેવું પ્રશસ્ત અને વિસ્તીર્ણ હતું, જેમની છાતીમાં નિશ્ચલ શ્રીવત્સ હતું,

જેમની ચાલ મદ્દ ગળતા અને લીલાએ ચાલતા ઉત્તમ ગંધ-
હસ્તીની ગતિ જેવી મનોહર હતી, જે સર્વ રીતે પ્રશંસાને
યોગ્ય હતા, જેમની જીભઓ હાથીની સૂંઠ જેવી દીર્ઘ અને
ઘાટીલી હતી, જેમનાં શરીરનો વર્ણ તપાવેલા સુવર્ણની કાંતિ
જેવો સ્વચ્છ પીળો હતો, જેમની વાણી કાનને પ્રિય, મુખકારક,
મનને આનંદદાયક, અતિરમણીય અને શ્રેષ્ઠ એવા દેવદુંદુભિના
નાદથી પણ અતિમધુર અને મંગલમય હતી. * જેઓ

* અન્ય સંપ્રદાયમાં શ્રીપુરુષોત્તમનું વિગ્રહસ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે
માનવામાં આવ્યું છે :

“ ચારુ-પ્રસન્નવદનં, ચારુ — હાસનિરીક્ષણમ્ ।

સુબ્રૂણસં ચારુ-કર્ણં, સકગોલારુણમધરમ્ ॥ ૪૭ ॥

પ્રલમ્બ-પીવર-મુજં. તુંગાગાંસોરસસ્થલમ્ ।

કંલુકઠં નિમ્નનાભિં, વલિમસ્પલ્લવોદરમ્ ॥ ૪૮ ॥

બ્રાજમાનં પદ્મ-કરં, શઙ્ખ-ચક્ર-ગદા-ધરમ્ ।

શ્રીવત્સવલ્લસં શ્રાજત્કૌસ્તુભં વનમાલિનમ્ ॥ ૫૨ ॥ ”

જેમનું વદન પ્રસન્ન અને મનોહર છે, જેમનું હાસ્ય અને નિરીક્ષણ
પણ મનોહર છે, જેમની જુકુટિ સુંદર છે, જેમની નાસિકા ઉત્તન છે,
જેમના કાન સુંદર છે, જેમના કપોલ અને અધર રક્ત વર્ણના છે,
જેમની જીભઓ પ્રલંબ અને પુષ્ટ છે, જેમનો દેહ, ખભા તથા ઉરસ્થલ
— છાતી ઉદાવદાર છે, જેમની ડોક શંખ જેવી છે, જેમની નાભિ ગંભીર
છે, જેમનું ઉદર વલિવાળું અને પલ્લવ-સમાન છે, જેમના હાથ શંખ,
ચક્ર, ગદા અને પદ્મથી શોભે છે, જેમની છાતીમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે,
જેઓ કૌસ્તુભ રતનવડે શોભી રહ્યા છે, જે વનમાલાને ધારણ કરી રહેલા
છે, તેમને—

અંતરના શત્રુઓ પર જ્ય મેળવનારા હતા, જેઓ સર્વ ભયોને જિતનારા હતા, જેઓ ભવ-પરંપરાનાં પ્રણા શત્રુ હતા, એવા શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનને હું મન, વચન અને કાયાના પ્રણિધાન-પૂર્વક નમસ્કાર કરું છું અને વિરૂપિત કરું છું કે ‘હે ભગવન્! તમે મારાં અશુભ કર્મોનું શમન કરો.’

(૧૧-૧૨-૪) કુરુ - જનવય - હતિયિનાર - નરીસરો -
[કુરુ-જનપદ-હસ્તિનાપુર-નરેશ્વર:] - કુરુદેશના હસ્તિનાપુરના રાજા.

કુરુ નામનો જનપદ તે કુરુજનપદ, તેનું હસ્તિનાપુર તે કુરુ-જનપદ-હસ્તિનાપુર, તેના નરેશ્વર તે કુરુ-જનપદ-હસ્તિનાપુર - નરેશ્વર. જનપદ - દેશ, રાષ્ટ્ર, પુર સિવાયનો વિસ્તાર. ‘જનાઃ પદ્યન્તે ગચ્છન્તિ યત્ર જનપદઃ - જનો જાય છે જ્યાં તે જનપદ.’ અથવા ‘જનાનાં લોકાનાં પદાન્યવસ્થાનાનિ યેષુ તે જનપદાઃ - જનોનાં એટલે લોકોનાં, પદો એટલે અવસ્થાનો કે રહેઠાણો, જ્યાં આવેલાં હોય છે તે જનપદ.’ એટલે ‘જનપદ’ એ લોકોની વસ્તીવાળા પ્રદેશ માટે મુકરર થયેલી સંજ્ઞા છે.

સાહિત્યમાં કુરુ-દેશના ઉલ્લેખો અનેક સ્થળે આવે છે.
જેમ કે—

“આકરઃ સર્વવસ્તૂનાં, દેશોઽસ્તિ કુરુનામકઃ ।

સમુદ્ર ઇવ રત્નાનાં, ગુણાનામિવ સજ્જનઃ ॥”

સજ્જન જેમ ગુણોનો ભંડાર હોય છે, સમુદ્ર જેમ

રત્નોનો ભંડાર હોય છે, તેમ કુરુ નામે દેશ સર્વ વસ્તુઓનો ભંડાર છે.*

કુરુદેશ અને હસ્તિનાપુરના સંબંધમાં શ્રીબિનપ્રભસૂરિએ હસ્તિનાપુર-કલ્પમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે:

“શતપુડ્યામભૂત નામિસૂનોઃ સૂનુઃ કુરુનૃપઃ ।

કુરુક્ષેત્રમિતિ ક્ષ્યાતં, રાષ્ટ્રમેતત્ તદાહ્યયા ॥ ૨ ॥

કુરોઃ પુત્રોઽભવદ્ હસ્તી, તદુપજ્ઞમિદં પુરમ્ ।

હસ્તિનાપુરમિત્યાહુરનેકાશ્વર્યસેવધિમ્ ॥ ૩ ॥”

શ્રીઋષભદેવ ભગવાનને સો પુત્રો હતા, તેમાં કુરુ નામનો પણ પુત્ર હતો, તેણે જે પ્રદેશ પર રાજ્ય કર્યું તે કુરુક્ષેત્ર કહેવાયું અને તેના નામ પરથી રાષ્ટ્ર પણ કુરુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું. આ કુરુનો પુત્ર હસ્તી થયો, તેના નામ પરથી આ શહેરનું નામ હસ્તિનાપુર પડ્યું કે જે અનેક આશ્ચર્યોનો ભંડાર છે.

નરેશ્વર - મહારાજ.

ય - [ચ] - અને.

પદ્મ - [પ્રયમમ્] - પહેલાં, પ્રથમાવસ્થામાં, દીક્ષા પહેલાં.

* ઇતિહાસવિદોના મત અનુસાર કુરુજનપદ પાંચાલ દેશની પશ્ચિમમાં અને મત્સ્ય દેશની ઉત્તરમાં આવેલો હતો કે જે હાલ કુરુક્ષેત્ર (યાજ્ઞશ્વર) તરીકે ઓળખાય છે.

કુરુદેશની રાજધાની હસ્તિનાપુરમાં હતી, જે આજ-કાલ ગપપુરના નામથી ઓળખાય છે અને મેરઠની બાવીસ માઈલ પૂર્વોત્તર તથા બીજી-નોરની નૈઋત્ય દિશામાં બૃહદ્ ગંગાના જમણા કિનારે આવેલું છે.

તઓ - [તતઃ] - પછી.

મહાચક્રવર્તિ-મોળ - [મહાચક્રવર્તિ-મોળઃ] - મહાન્ ચક્રવર્તીના ભોગવાળા—રાજ્યવાળા.

મહાન્ એવેા ચક્રવર્તી તે મહાચક્રવર્તી, તેના મોળવાળા તે મહાચક્રવર્તિમોળઃ. મહાન્ - મોટો. ચક્રવર્તી - રાજરાજેશ્વર. જેની પાસે ચક્ર એટલે મોટું સૈન્ય અથવા તે નામનું વિશિષ્ટ શસ્ત્ર હોય અને તે વડે દેશોને જિતે તે ચક્રવર્તી કહેવાય. મોળ - રાજ્ય. (આ. સં. ડી.). કેટલાક મોળનો સંસ્કાર મોગાન્ કરે છે અને ત્યાં બુમુજે પદ અધ્યાહાર છે એમ માને છે.

મહાપ્રભાવો - [મહાપ્રભાવઃ] - મોટા પ્રભાવવાળા, ઘણા પ્રતાપી.

મહાન્ છે પ્રભાવ જેનો તે મહાપ્રભાવઃ.

વાવત્તરિ-પુરવર-સહસ્ત્ર-વરનગર-નિગમ-જનવય-વર્ડ - [દ્વિસપ્તતિ-પુરવર-સહસ્ત્ર-વરનગર-નિગમ-જનપદ-પતિઃ] - બોંતેર હજાર મુખ્ય શહેરો અને હજારો ઉત્તમ નગર-નિગમવાળા દેશના અધિપતિ.

દ્વિ-સપ્તતિ એવાં પુરવર-સહસ્ત્ર - તે દ્વિ-સપ્તતિ-પુરવર, સહસ્ત્ર તથા વરનગર અને નિગમ તે દ્વા-સપ્તતિ-પુરવર-સહસ્ત્ર-વરનગર-નિગમ, તેનાથી યુક્ત જનપદના પતિ તે દ્વા-સપ્તતિ-પુરવર-સહસ્ત્ર-વરનગર-નિગમ-જનપદ-પતિ. દ્વા-સપ્તતિ - બોંતેર. પુરવર - રાજધાનીનું શહેર. ‘પુરવરાણાં-રાજધાનીરૂપાણામ્’ (પ્ર. વ્યા. ટી. પૃ. ૬૬). અથવા કિલ્લા અને ખાધવાળું કોઈ પણ શહેર કે જેનો વિસ્તાર ઓછામાં ઓછો એક કોશમાં હોય. વીર-

મિત્રોદયમાં ‘પુરં મુહ્યનગરમ્ — પુર એટલે મુખ્યનગર.’ એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. કવિકલ્પલતામાં પુરનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરેલું છે:

“ પુરે હૃદ-પ્રતોલ્યે ચ, પરિલા-તોરણ-ધ્વજા : ।

પ્રાસાદાધ્વ-પ્રપાડ્ડરામ-ત્રાપી-વેદ્યા-સતીત્વરી ॥ ”

પુરમાં હાટ, શેરીઓ, ખાઈ, તોરણ, ધ્વજાઓ, મોટા મહેલો (મંદિરો), માર્ગો, પરબો, બગીચાઓ, વાવ, વેશ્યા, સતી અને બીજી સ્ત્રીઓ હોય છે.

ઘર એવાં નગર અને નિગમ તે ઘર-નગર-નિગમ. નગર — શહેર. તે પુર કરતાં નાનું હોય છે અને કિલ્લા વગેરેથી રહિત હોય છે. તેનાં બીજાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે સમજવાં:—

“ પળ-પ્રક્રિયાદિનિપુણૈશ્ચાતુર્વર્ણ્યજનૈર્યુતમ્ ।

અનેક-જાતિ-સમ્બદ્ધં, નૈક-શિલ્પિ-સમાકુલમ્ ॥

સર્વ-દૈવત-સમ્બદ્ધં, નગરં ત્વમિધીયતે ॥ ”

કૃત્ય-વિકૃત્ય-આદિમાં કુશલ ચારે વર્ણના માણસોથી યુક્ત, અનેક જાતના લોકોવાળું, અનેક શિલ્પીઓથી ભરપૂર અને સર્વ પ્રકારના દેવોથી યુક્ત હોય, તે નગર કહેવાય છે.

નિગમ — વેપારીની વસ્તીવાળું ગામ. ‘ નિગમો નિગમ-વગ્નો વસદ્ જહિ ’—‘ જ્યાં વણિક-વર્ગની વસતિ વધારે હોય તે નિગમ. ’

વત્તીસ-રાયવર-સહસ્સાણુયાય-મગ્ગો — [દ્વાત્રિશદ્-રાજ-વર-સહસ્તાનુયાતમાર્ગઃ] — જેના માર્ગને બત્રીસ હજાર ઉત્તમ રાજાઓ અનુસરે છે.

દ્વાત્રિંશદ્-સહસ્ર એવા રાજવર તે દ્વાત્રિંશદ્-રાજવર-સહસ્ર, તેના વડે અનુયાત છે માર્ગ જેનો તે દ્વાત્રિંશદ્-રાજવર-સહસ્રાનુ-યાત-માર્ગઃ. દ્વાત્રિંશદ્ - બત્રીસ. સહસ્ર - હજાર. રાજવર - ઉત્તમ રાજાઓ. અનુયાત - અનુગત, પછવાડે ચાલતા. માર્ગ - રસ્તો, નીતિ. જેના માર્ગને બત્રીસ હજાર ઉત્તમ રાજાઓ અનુસરે છે.

ચતુદસ-વરરયણ-નવમહાનિધિ-ચતુસષ્ટિસહસ્ર-પવરયુવ-ર્ણ સુંદરવર્ણ - [ચતુર્દશ-વરરત્ન-નવ-મહાનિધિ-ચતુઃષ્ટિસહસ્ર-પ્રવર-યુવતીનાં સુંદરપતિઃ] - ચૌદ ઉત્તમ રત્નો, નવ મહાનિધિ અને ચૌસઠ હજાર શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓના સુંદર સ્વામી.

ચતુર્દશ-વરરત્ન તથા નવ-મહાનિધિ તથા ચતુઃષ્ટિ-સહસ્ર એવી પ્રવર યુવતી, તેના સુંદર એવા પતિ તે ચતુર્દશ-વરરત્ન-નવ-મહાનિધિ-ચતુઃષ્ટિ-સહસ્ર-પ્રવર-યુવતીનાં સુંદરપતિ. ચતુર્દશ-ચૌદ. વરરત્ન - ઉત્તમ રત્ન. ચક્રવર્તીને ચૌદ રત્નો હોય છે. તે નીચે મુજબ :

‘ સેનાવર્ણ^૧ ગાહાવર્ણ^૨, પુરોહિત^૩ તુરય^૪ ગય^૫ વહુર્ણ^૬ ર્થી^૭ ।

ચક્ક^૮ છત્ત^૯ ચમ્મ^{૧૦}, મણિ^{૧૧}-કાગિણિ^{૧૨}-સ્વર્ગ^{૧૩}-દંડા^{૧૪} ચ ॥ ’

(૧) સેનાપતિ, (૨) ગાથાપતિ (ગૃહપતિ), (૩) પુરોહિત, (૪) અશ્વ, (૫) ગજ, (૬) વર્ધકિ, (૭) સ્ત્રી, (૮) ચક્ર, (૯) છત્ર, (૧૦) ચમ્મ, (૧૧) મણિ, (૧૨) કાકિણી, (૧૩) ખડ્ગ અને (૧૪) દંડ.

સેનાપતિરત્ન એટલે સમસ્ત સૈન્યનો કુશલ નાયક, જે ચક્રવર્તીની સહાય વિના પણ કેટલાક દેશો જિતે છે. ગાથા-

પતિ(ગૃહપતિ)રત્ન એટલે લોજનસામગ્રી તથા ફળ-ફૂલ વગેરે ખાદ્ય વસ્તુઓ પૂરી પાડનાર. પુરોહિતરત્ન એટલે શાંતિકર્મ તથા અન્ય ધાર્મિક વિધિઓ કરાવનાર. અશ્વરત્ન એટલે અતિ ઉત્તમ જાતિનો ઘોડો. ગજરત્ન એટલે અતિ ઉત્તમ જાતિનો હાથી. વર્ધકિરત્ન એટલે દરેક જાતનું ખાંધ-કામ કરનાર તથા પૂલો વગેરે જનાવનાર. સ્ત્રીરત્ન એટલે ચક્રવર્તીની પટ્ટરાણી થવાને યોગ્ય સ્ત્રી. ચક્રરત્ન એટલે સર્વ આયુષોમાં શ્રેષ્ઠ અને દુર્લભ શત્રુનો પરાજય કરનારું શસ્ત્ર. છત્રરત્ન એટલે મસ્તક પર ધારણ કરવાનું અતિ મનોહર છત્ર. ચર્મરત્ન એટલે ચામડાનું એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ સાધન, જે નદી, સરોવર વગેરે જલાશયોને પાર કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. મણિરત્ન એટલે દૂર સુધી પ્રકાશ આપનારો અથવા રોગને હરનારો એક પ્રકારનો અદ્ભુત મણિ. કાંકિણીરત્ન એટલે ખડકને પણ કોરી શકે તેવી એક પ્રકારની વસ્તુ. ખડ્ગરત્ન એટલે ઉત્તમ પ્રકારની તલવાર અને દંડરત્ન એટલે વિપ્રમભૂમિને સમ કરનાર તથા અદ્ભુત ત્વરાથી જમીન ખોદી આપનારું એક પ્રકારનું હથિયાર.

આ રત્નો વડે ચક્રવર્તી રાજ્યનો વિસ્તાર તથા તેની રક્ષા ઉત્તમ પ્રકારે કરવાને સમર્થ થાય છે.

નવમહાનિધિ — નવ જાતિના મહાનિધિઓ. તેનાં નામો આ પ્રમાણે સમજવાં :

“જેસપ્તે^૧ પંદુયણ^૨ પિંગલતે^૩ સંવરયણ^૪ મહાપત્તમે^૫ ।

કાલે^૬ ય મહાકાલે^૭ માણવમ^૮ મહાનિહિ સંલે^૯ ॥”

(૧) નૈસર્ગ, (૨) પાંડુક, (૩) પિંગલક, (૪) સર્વ-
રત્ન, (૫) મહાપદ્મ, (૬) કાલ, (૭) મહાકાલ, (૮)
માણુવક અને (૯) શંખ.

પ્રવચનસારોદ્ધારની ટીકામાં કહ્યું છે કે આ નવ નિધિઓને
વિષે શાશ્વત કલ્પનાં પુસ્તકો હોય છે અને તેમાં વિશ્વ-સ્થિતિનું
કથન કરેલું હોય છે.

નૈસર્ગનિધિના કલ્પોમાં ગ્રામ, આકર, નગર, પાટણ,
દ્રોણમુખ, મડંબ, સ્કંધાવાર, ગૃહ વગેરેની સ્થાપનાનો વિધિ
દર્શાવેલો હોય છે. પાંડુકનિધિના કલ્પોમાં ગણિત, ગીત,
ચોવીસ પ્રકારનાં ધાન્યનાં બીજ તથા તેની ઉત્પત્તિના પ્રકાર
વર્ણવેલા હોય છે. પિંગલકનિધિના કલ્પોમાં પુરુષ, સ્ત્રી,
હાથી, ઘોડા વગેરેનાં આભરણો ણનાવવાનો વિધિ વર્ણવેલો
હોય છે. સર્વરત્નનિધિના કલ્પોમાં ચક્રવર્તીનાં ચૌદ રત્નોનું
વિગતવાર વર્ણન હોય છે; મહાપદ્મનિધિના કલ્પોમાં વસ્ત્ર
તથા રંગની ઉત્પત્તિ, તેના પ્રકાર, તેને ધોવાની રીતો તથા
સાંત ધાતુઓનું વર્ણન હોય છે; કાલનિધિના કલ્પોમાં
સમગ્રકાલનું જ્ઞાન (જ્યોતિષ), તીર્થંકરાદિના વંશનું કથન,
તથા સો પ્રકારના શિલ્પોનું વર્ણન હોય છે; મહાકાલનિધિ-
ના કલ્પોમાં લોહ, સુવર્ણ, મુક્તા, મણિ, સ્ફટિક, પરવાળાં
વગેરેના વિવિધ ભેદો અને તેની ઉત્પત્તિ વગેરેનું વર્ણન હોય
છે; માણુવકનિધિના કલ્પોમાં યોદ્ધાઓની ઉત્પત્તિ, શસ્ત્ર-
સામગ્રી, યુદ્ધનીતિ તથા દંડનીતિ વગેરેનું વર્ણન હોય છે;
તથા શંખનિધિના કલ્પોમાં ગદ્ય, પદ્ય, નૃત્ય, નાટક વગેરેનું
વિગતવાર વર્ણન હોય છે.

અકવર્તી છબંડ જિતતાં જ્યારે ગંગા નદીના પશ્ચિમ તટે જાય છે, ત્યારે આ નવનિધિઓ પ્રગટ થાય છે, જેમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કલ્પો સાથે અઢળક સંપત્તિ ભરેલી હોય છે.

અકવર્તી નાના-મોટા ૩૨૦૦૦ દેશોને જિતે છે, ત્યારે તેને દરેક દેશના રાજાની પુત્રી તથા તે દેશના આગેવાનની પુત્રી, એમ બે કન્યાઓ અર્પણ થાય છે, એટલે તે ૬૪૦૦૦ સ્ત્રીઓનો સ્વામી બને છે.

ચુલસી-હય-ગય-રહ-સયસહસ્ત-સામી- [ચતુરશીતિ-હય-ગજ-રય-શતસહસ્ત-સ્વામી] - ચોરાશી લાખ થોડા, ચોરાશી લાખ હાથી અને ચોરાશી લાખ રથના સ્વામી.

ચતુરશીતિ-શતસહસ્ત એવા હય અને ગજ અને રથ તેના સ્વામી તે ચતુરશીતિ-હય-ગજ-રય-શત-સહસ્ત-સ્વામી. ચતુરશીતિ - ચોરાશી. શત-સહસ્ત - લાખ. હય - થોડો. ગજ - હાથી. રય - વાહન-વિશેષ.

છન્નવહ્-ગામ-કોડિ-સામી - [પણ્ણવતિ-ગ્રામ-કોટિ-સ્વામી] - છત્તુ કોડ ગામોના સ્વામી.

પણ્ણવતિ-કોટિ એવા ગ્રામ ના સ્વામી તે પણ્ણવતિ-ગ્રામ-કોટિ-સ્વામી. પણ્ણવતિ - છત્તુ. કોટિ - કોડ. ગ્રામ - ગામ.

ય - [ચ] - અને.

આસી - [આસીત્] - હતા.

જો - [યઃ] - જે.

મારહંમિ - [મારતે] - ભરતક્ષેત્રમાં.

ભયવં - [ભગવાન્] - ભગવાન.

તં - [તમ્] - તે.

સંતિં - [શાન્તિમ્] - સાક્ષાત્ શાંતિ જેવા, મૂર્તિમાન્ ઉપશમ જેવા.

‘શાન્તિરિવ શાન્તિસ્તં મૂર્તિમન્તમુપશમમિવેત્યર્થઃ ।’ (બો. દી.)
— ‘શાંતિ જેવા શાંતિ, તેમને. અર્થાત્ મૂર્તિમંત ઉપશમને. ભગવાન્ પ્રશમરસથી ભરેલા હોય છે, એટલે તે સાક્ષાત્ શાંતિ જેવા કે મૂર્તિમંત ઉપશમ જેવા લાગે છે.

સંતિકરં - [શાન્તિકરમ્] - શાંતિ કરનારા.

શાંતિ-શબ્દથી અહીં સલિલાદિ દ્રવ્ય-ઉપદ્રવ અને મિથ્યા-ત્વાદિ ભાવ-ઉપદ્રવનું નિવારણ સમજવાનું છે. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન્ આવી શાંતિને કરનારા હોવાથી તેમને શાન્તિકર કહ્યા છે.

સંતિર્ણં - [સંતીર્ણમ્] - સારી રીતે તરી ગયેલા.

‘સમ્યક્ તીર્ણં સંતીર્ણમ્’ — સારી રીતે તરી ગયેલા તે સંતીર્ણ.

સર્વભયા - [સર્વભયાત્] - સર્વ પ્રકારના ભયોથી, મૃત્યુથી.

સર્વ એવો ભય તે સર્વભય. અથવા સર્વને જેનો ભય છે, તે સર્વભય. જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓને મૃત્યુનો ભય છે, તેથી તે સર્વભય કહેવાય છે, તેનાથી.

સંતિં - [શાન્તિમ્] - શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને.

થુણામિ - [સ્તૌમિ] - સ્તવું છું.

જિણં - [જિનમ્] - રાગાદિ જિતનારને. ,

સંતિં - [શાન્તિમ્] - શાંતિ.

ચ - [ચ] - અને.

વિહેતું - [વિધાતુમ્] - આપવાને. [વિહેત-વિદધાતુ - કંરે.]

મે - [મે] - મને.

(૧૧-૧૨-૫) યુનામિ - સ્તવું છું. શા માટે? સંતિં ચ વિહેતું મં - મને શાંતિ આપવાને. કેને? તં સંતિં - તે શાંતિ-નાથ ભગવાનને. જો ભયવં મારહમ્મિ આસી - જે ભગવાન બરતક્ષેત્રમાં હતા. કેવા હતા? પઠમં કુરુજળવય-હરિષિણાઝર-નરીસરો - પ્રથમ કુરુદેશના હસ્તિનાપુરના મહારાજા હતા; ય - અને. તઓ - પછી, મહાચક્કવટ્ટિ-મોણ - મહાચક્રવર્તિના રાજ્યને લોગવનાર. મહ્વપ્પમાવો - મહાપ્રભાવથી યુક્ત હતા; તથા જો - જે. વાવત્તરિ-પુરવર-સહસ્સ-વર-નગર-નિગમ-જળવય-વર્ડ - બોતેર હજાર મુખ્ય શહેરો તથા બીજાં ઉત્તમ નગર અને નિગમ-વાળા દેશના સ્વામી હતા; તથા વત્તીસા-રાયવર-સહસ્સાણુયાય-મગ્ગો - જેમના માર્ગને બગીચા હજાર ઉત્તમ રાજ્યો અનુ-સરતા હતા; તથા ચત્તસ-ચરયણ-નવમહાનિહિ-ચત્તસદ્વિ-સહસ્સ-પવર-જુવર્ડણ સુંદરવડ - જે ચૌદ ઉત્તમરત્નો, નવ મહાનિધિઓ અને ચોસઠ હજાર શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓના સ્વામી હતા; તથા ચુલ્લસી-હય-ગય-રહ-સપ્પસહસ્સ-સામી - જે ચોરાશી લાખ ઘોડા, ચોરાશી લાખ હાથી અને ચોરાશી લાખ રથના સ્વામી હતા, તથા જે છત્તવડ-ગામ-કોડિસામી - છત્ત કોડ ગામના અધિપતિ હતા; તથા સંતિ - જે મૂર્તિમાન ઉપશમ જેવા હતા, તથા સંતિકરં -

શાંતિ કરનારા હતા; તથા સર્વભયા સંતિષ્ઠં - જે સર્વ લયોને તરી ગયેલા હતા—અથવા સર્વને લય આપનાર એવા મૃત્યુનો પાર પામી ગયેલા હતા; તથા જિજ્ઞં - જે રાગાદિ શત્રુઓને જિતનારા હતા.

આ સંદાનિતક્રમાં પણ પ્રભુનું રાજ-રાજેશ્વરપણું દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

(૧૧-૧૨-૬) જે ભગવાન પ્રથમ ભરતક્ષેત્રમાં કુરુદેશના હસ્તિનાપુરના રાજા હતા અને પછીથી મહાચક્રવર્તીના રાજ્યને ભોગવનારા મહાપ્રભાવવાળા થયા, તથા બોતેર હજાર મુખ્ય શહેરો અને હજારો નગર તથા નિગમવાળા દેશના પતિ બન્યા કે જેમને બત્રીસ હજાર ઉત્તમ રાજાઓ અનુસરતા હતા, તેમ જ જે ચૌદ રત્નો, નવ મહાનિધિઓ, ચોસઠ હજાર સ્ત્રીઓના સ્વામી બન્યા હતા, તથા ચોરાશી લાખ ઘોડા, ચોરાશી લાખ હાથી, ચોરાશી લાખ રથ અને છત્ર કોડ ગામોના અધિપતિ બન્યા હતા, તથા જે મૂર્તિમાન ઉપશમ જેવા, શાંતિ-કરનારા, સર્વ લયોને તરી ગયેલા અને રાગાદિ શત્રુઓને જિતનારા હતા, તે શાંતિનાથ ભગવાનનું શાંતિ-નિમિત્તે હું સ્તવન કરું છું.

(૧૩-૪) इक्ष्वाग ! - [ऐक्ष्वाक !] - હે ઇક્ષ્વાકુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા !

‘इक्ष्वाकोरपत्यं ऐक्ष्वाकः’-ઇક્ષ્વાકુનું અપત્ય તે ઐક્ષ્વાક. શ્રીઋષભદેવજીનો વંશ ઇક્ષ્વાકુ કહેવાય છે. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે ‘सक्रो वंस-द्ववणे, इक्षु-आगू तेण ह्योति इक्ष्वागा’-વંશ-

સ્થાપન વળતે શકે ઇક્ષુ (શેરડી) લાવ્યા, લગવાને તેની ઇચ્છા કરી, તેથી ઇક્ષવાકુ કહેવાય છે. ' આ પ્રસંગની સ્પષ્ટતા ત્રિપદિ-શલાકા-પુરુષ-ચરિત્રનાં પ્રથમ પર્વના બીજા સર્ગમાં આ પ્રમાણે છે: ' (શ્રીઋષભદેવ) પ્રભુને જન્મ થયાને એક વર્ષ થવા આવ્યું, એટલે સૌધર્મેન્દ્ર વંશ-સ્થાપન કરવાને માટે ત્યાં આવ્યા. ' સેવકે ખાલી હાથે સ્વામીનું દર્શન કરવું ન જોઈએ, ' એવી બુદ્ધિથી જ જાણે હોયની તેમ ઇંદ્રે એક મોટી ઇક્ષુ-ચટ્ટિ (શેરડીનો સાંઠો) સાથે લીધી. પછી ઇંદ્ર ઇક્ષુદંડ-સહિત નાભિરાજના ઉત્સંગમાં જોડેલા પ્રભુ પાસે આવ્યા, એટલે પ્રભુએ અવધિજ્ઞાનવડે ઇંદ્રનો સંકલ્પ જાણી લઈ, હસ્તીની પેઠે તે ઇક્ષુ-દંડ લેવાને પોતાનો કર લાંગો કર્યો. સ્વામીના આ ભાવને જાણનારા ઇંદ્રે મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને ભેટ તરીકે તે ઇક્ષુદંડ પ્રભુને અર્પણ કર્યો. પ્રભુએ ઇક્ષુની અભિલાષા કરી, તેથી તેમનો ' ઇક્ષવાકુ ' એવા નામનો વંશ સ્થાપન કરી, ઇંદ્ર સ્વર્ગમાં ગયા. '

વિદેહ ! - [વિદેહ !] - વિશિષ્ટ દેહવાળા !

નરીસર ! - [નરેશ્વર !] - નરેશ્વર ! મનુષ્યોના સ્વામી !

નર-વસહા ! - [નર-વૃષભ !] - હે નરશ્રેષ્ઠ !

નરમાં વૃષભ સમાન તે નરવૃષભ. અહીં વૃષભ-શબ્દ ઉપમાના તરીકે છેડે આવેલો હોવાથી શ્રેષ્ઠતાનો નિદર્શક છે.

મુણિ-વસહા ! - [મુનિ-વૃષભ !] - હે મુનિ-શ્રેષ્ઠ !

મુનિમાં વૃષભ સમાન તે મુનિવૃષભ. અહીં પણ વૃષભ-શબ્દ શ્રેષ્ઠતાનો સૂચક છે.

પર્યાયજ્ઞાની હતા, ૯૪૦૦ અવધિજ્ઞાની હતા, ૩૭૫૦ ચૌદ-
પૂર્વી હતા, ૧૨૪૦૦ વાદી હતા, ૨૦૪૦૦ વૈક્રિયલઘ્વિવાળા
હતા, ૧૦૦૦૦૦ સાધુઓ હતા, ૩૩૦૦૦૦ સાધ્વીઓ હતા,
૨૯૮૦૦૦ શ્રાવકો હતા, અને ૫૪૫૦૦૦ શ્રાવિકાઓ હતા.*
અહીં વિપુલ-કલા એવો પાઠ પણ મળે છે, તેનો અર્થ વિશાલ
કલાવાળા થાય છે.

પણમામિ - [પ્રણમામિ] - પ્રણામ કરું છું, નમસ્કાર
કરું છું.

તં - [ત્વામ્] - તમને.

ભવ-ભય-મૂરણ ! - [ભવ-ભય-મજ્જન !] - ભવનો ભય
ભાંગનારા !

ભવથી ભય તે ભવ-ભય, તેનું મજ્જન કરનાર તે ભવ-ભય-
મજ્જન. અહીં મજ્જ્ ધાતુનો મૂળ આદેશ થયેલો છે અને કર્તારિ-
પ્રયોગમાં અનટ્ પ્રત્યય આવેલો છે.

જગ-સરણા ! - [જગચ્છરણ !] - જગતને શરણરૂપ !
જગજીવોને શરણ આપનારા !

જગત્તુ શરણ તે જગચ્છરણ. તીર્થંકર દેવો ધર્મતીર્થનાં
પ્રવર્તન વડે જગતના જીવોને અનન્ય-શરણ (રક્ષણ) આપે છે.

મમ - [મમ] - મારું.

સરણં - [શરણમ્] - શરણ, રક્ષણ.

અહીં 'ત્વં વર્તસે' એ જો પદો અધ્યાહાર સમજવાનાં છે.

* ત્રિ. શ. પર્વ રબ્ધું, સર્ગ છઠ્ઠો.

(૧૩-૫) આ ગાથામાં શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનનું મહા-
મુનિપણું ચૌદ વિશેષણો વડે દર્શાવવામાં આવ્યું છે, તે આ રીતે:

(૧) ઇક્ષ્વાગ, (૨) વિદેહ, (૩) નરીસર, (૪) નર-
વસહા, (૫) મુણિ-વસહા, (૬) નવ-સારય-સાસિ-સકલાળળ,
(૭) વિગય-ત્તમા, (૮) વિદ્યુત-રયા, (૯) ઉત્તમ-તેજ, (૧૦)
મહામુણિ, (૧૧) અમિય-ચલા, (૧૨) વિઝલ-કુલા, (૧૩) ભવ-
મય-મૂરણ, (૧૪) જગ-સરણા.

(૧૩-૬) હે ઇક્ષ્વાકુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા ! હે વિશિષ્ટ
દેહવાળા ! હે નરેશ્વર ! હે નર-શ્રેષ્ઠ ! હે મુનિ-શ્રેષ્ઠ ! હે શરદ્-
ઋતુના નવીનચંદ્ર જેવા કલા-પૂર્ણ મુખવાળા ! હે અજ્ઞાન-
રહિત ! હે કર્મ-રહિત ! હે ઉત્તમ તેજવાળા ! (ગુણોથી)
હે મહામુનિ ! હે અપરિમિત-ખલવાળા ! હે વિશાળ-કુલવાળા !
હે ભવનો ભય ભાંગનારા ! હે જગજીવોને શરણ આપનારા
અજિતનાથ પ્રભુ ! હું તમને પ્રણામ કરું છું; કારણ કે તમે જ
મને શરણરૂપ છો.*

* અન્ય સંપ્રદાયમાં શરણ-ગમન માટે કહ્યું છે કે—

“તમેવ શરણં ગच्छ, सर्वभावेन भारत ! ।

तत्प्रसादात् परां शान्तिं, स्थानं प्राप्स्यसि शान्तम् ॥”

—ભગવદ્ગીતા.

હે અર્જુન ! સર્વ ભાવથી તેના જ (ભગવાનના જ) શરણે જા.
તેના પ્રસાદથી તને પરમ શાંતિ તથા શાશ્વત સ્થાનની પ્રાપ્તિ થશે.

‘सर्वधर्मान् परित्यज्य, मामेकं शरणं व्रज ।’

—ભગવદ્ગીતા.

સર્વ ધર્મો છોડીને મારાં એકલાનાં જ શરણે જા.

(૧૪-૪) દેવ-દાણવિન્દ-ચંદ-સૂર-વંદ - [દેવ-દાનવેન્દ્ર-ચન્દ્ર-સૂર્ય-વન્ધ!] - હે દેવેન્દ્ર, દાનવેન્દ્ર, ચંદ્ર અને સૂર્યો વડે વંદન કરવા યોગ્ય !

દેવ અને દાનવ તે દેવ-દાનવ, તેના ઇન્દ્ર તે દેવ-દાનવેન્દ્ર, તથા ચન્દ્ર તથા સૂર્ય તે દેવ-દાનવેન્દ્ર-ચન્દ્ર-સૂર્ય, તેમના વડે વન્ધ, તે દેવ-દાનવેન્દ્ર-ચન્દ્ર-સૂર્ય-વન્ધ.

હૃદ્-તુષ્ટ - [હૃષ્ટ-તુષ્ટ!] - હે આનંદ-સ્વરૂપ ! હે પ્રસન્નતા-પૂર્ણ !

હૃષ્ટ - હર્ષ પામેલા. તુષ્ટ - પ્રસન્ન થયેલા. બધા અહીં તે મુનિપણનાં ઉત્કૃષ્ટ પાલનથી વીતરાગ થયેલા હોય છે અને મોહનીય કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થવાથી હર્ષ-શોક-તૃષ્ણા-રહિત હોય છે. વીતરાગ-દશામાં કોઈ પણ વસ્તુની આકાંક્ષા-અભિલાષા કે ખેદનો અનુભવ થતો નથી; પરંતુ પ્રાપ્ત સ્થિતિથી સંતુષ્ટ રહેવાને કારણે તેઓ સદા પ્રસન્ન હોય છે અને તેવો ભાવ તેમના મુખ પર તરવરતો જોવાય છે. આ કારણે તેમને અહીં હૃષ્ટ-તુષ્ટ એટલે આનંદ-સ્વરૂપ કે પ્રસન્નતા-પૂર્ણ કહેલા છે.

જિટ્ઠુ ! - [જ્યેષ્ઠ !] - હે અત્યંત મહાન્ !

અહીં દેવ તીર્થ કરનામકર્મરૂપી પુણ્ય પ્રકૃતિના વિપાકો-દયને ભોગવતા હોવાથી મહાન્ ગણાય છે. તેમનાથી વધારે મહાન્ આ જગતમાં બીજું કોઈ નથી, તેથી અહીં તેમને જ્યેષ્ઠ-મહાન્ કહ્યા છે.*

* બીજાઓ પણ પોતાના ઇષ્ટદેવની આ રીતે સ્તુતિ કરે છે :-

“ જ્યેષ્ઠરાજં બ્રહ્મણસ્પત આન૦ ” - યજુર્વેદા :

... પરમ-લંકૃ-રૂપ - [પરમ-લટ-રૂપ !] - હે . પરમ સુંદર
રૂપવાળા !

પરમ અને લટ એવું રૂપ ધારણ કરનારા તે પરમ-લટ-રૂપ.
પરમ - પરમ. લટ - કાંતિવાળું, સુંદર. રૂપ - રૂપ. પરમ સુંદર
રૂપવાળા.

ધંત-રૂપ્ય-પદ્-સ્રેય-સુદ્ધ-નિદ્ધ-ધવલ-દંત-પંક્તિ ! - [ધ્માત-
રૂપ્ય-પદ્-શ્રેયઃ (શ્વેત)-શુદ્ધ-સ્નિગ્ધ-ધવલ-દન્તપદ્કતે !] - હે ધમેલા
રૂપાની પાટ જેવી ઉત્તમ, નિર્મળ, અકથકિત અને ધવલ
દંત-પંક્તિવાળા !

ધ્માત એવું રૂપ્ય તે ધ્માત-રૂપ્ય, તેના પદ તે ધ્માત-રૂપ્ય-પદ્;
તેના જેવી શ્રેય (શ્વેત) અને શુદ્ધ અને સ્નિગ્ધ અને ધવલ દંત-
પંક્તિ તે ધ્માત-રૂપ્ય-પદ્-શ્રેયઃ (શ્વેત)-શુદ્ધ-સ્નિગ્ધ-ધવલ-દંત-પંક્તિ.
ધ્માત - ધમેલું, ગરમ કરેલું. રૂપ્ય-રૂપું. પદ - પાટ. શ્રેય -
ઉત્તમ. આકૃતિ અને રચનામાં અતિસુંદર. શુદ્ધ - નિર્મળ.
સ્નિગ્ધ - ચીકણી, અકથકિત. ધવલ - ઉજ્જવલ, શ્વેત. દંત-
પંક્તિ - દાંતની હાર. ધમેલા રૂપાની પાટ જેવી ઉત્તમ, નિર્મળ,
અકથકિત અને શ્વેત દંત-પંક્તિવાળા.

સંતિ ! - [શાન્તે !] - હે શાંતિનાથ !

સત્તિ-કિત્તિ-(દિત્તિ)-મુક્તિ-જુક્તિ-ગુન્નિ-પવર ! - [શક્તિ-
કીર્તિ-(દીપ્તિ)-મુક્તિ-યુક્તિ-ગુપ્તિ-પ્રવર !] - હે શક્તિ-પ્રવર ! હે
કીર્તિ-પ્રવર ! (હે દીપ્તિ-પ્રવર !) હે મુક્તિ-પ્રવર ! હે યુક્તિ-પ્રવર !
હે ગુપ્તિ-પ્રવર !

શક્તિ અને કાર્તિ અને (દીપ્તિ) અને મુક્તિ અને યુક્તિ અને ગુપ્તિમાં પ્રવર તે શક્તિ-કાર્તિ-(દીપ્તિ)-મુક્તિ-યુક્તિ-ગુપ્તિ-પ્રવર. અહીં પ્રવર વિશેષણ દરેક પદ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શક્તિ-પ્રવર - શક્તિમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વ શક્તિમાન. કાર્તિ-પ્રવર - કીર્તિમાં શ્રેષ્ઠ, કીર્તિશાળી. દીપ્તિ-પ્રવર - દીપ્તિમાં શ્રેષ્ઠ, અત્યંત તેજોમય. મુક્તિ-પ્રવર - મુક્તિનો માર્ગ ખતાવવામાં શ્રેષ્ઠ, અથવા સંપૂર્ણ ત્યાગી. યુક્તિ-પ્રવર - યુક્તિમાં શ્રેષ્ઠ. જે વચન ન્યાય-યુક્ત હોય છે, તેને યુક્તિ કહેવામાં આવે છે. 'યુક્તિઃ ન્યાયોપપન્નવચનમ્।' (ખો. દી.) અહીં દેવનાં વચનો સદા સાપેક્ષ હોય છે, પણ નિરપેક્ષ હોતાં નથી; તેથી તેનું ખંડન થઈ શકતું નથી; માટે તેમને યુક્તિ-પ્રવર કહેવામાં આવ્યા છે. ગુપ્તિ-પ્રવર - ગુપ્તિનું પાલન કરવામાં શ્રેષ્ઠ, યોગીશ્વર. ગુપ્તિનું યથાર્થ પાલન કરનાર યોગીશ્વર કહેવાય છે.

દિપ્ત-તેજ-વંદ-ધેઅ - [દીપ્ત-તેજો-વૃન્દ-ધ્યેય !] - દેવ-સમૂહને પણ ધ્યાન કરવા યોગ્ય.

દીપ્ત છે તેજસ્ જેનું તે દીપ્તતેજઃ, તેમનું વૃન્દ તે દીપ્ત-તેજો-વૃન્દ, તેને માટે ધ્યેયરૂપ તે દીપ્ત-તેજો-વૃન્દ-ધ્યેય. દીપ્ત - પ્રકાશમાન. તેજઃ - કાંતિ. વૃન્દ - સમૂહ. ધ્યેય - ધ્યાન કરવાને યોગ્ય. દીપ્ત-તેજઃ શબ્દથી અહીં દેવોને ગ્રહણ કરવા ઘટે છે, કારણ કે તેઓના દેહ દીપ્તિમાન હોય છે. આ સામાસિક પદનો દિપ્ત-તેજ, વંદ અને ધેઅ એવો પદચ્છેદ પણ થઈ શકે છે, જેનો અર્થ અનુક્રમે દીપ્ત તેજવાળા, વંદ અને ધ્યેય થાય છે.

સર્વ-લોક-ભાવિય-પ્રભાવ - [સર્વ લોક-ભાવિત-પ્રભાવ !] -
સમસ્ત વિશ્વ પર પ્રભાવ પાડનારા.

સર્વ એવો લોક તે સર્વ-લોક, તેમાં ભાવિત છે પ્રભાવ જેનો,
તે સર્વ-લોક-ભાવિત-પ્રભાવ. સર્વ - સમસ્ત. લોક - વિશ્વ. ભાવિત -
પ્રસારિત, પાડેલો. પ્રભાવ - પ્રભાવ. જેણે સમસ્ત વિશ્વમાં
પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યા છે તેવા.

જેઝ - [જ્ઞેય !] - હે જાણવા યોગ્ય !

અહંત જેમ દ્યેય છે, તેમ જ્ઞેય પણ છે. જ્યાં સુધી તેમનું
સ્વરૂપ જાણવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી ભવ-સાગરનું જમણું
અટકતું નથી.

પદ્મ - [પ્રદિશ] - આપો.

મે - [મે] - મને.

સમાહિં - [સમાધિમ્] - સમાધિ, ચિત્તની સ્વસ્થતા.

(૧૪-૫) સંતિ ! પદ્મ મે સમાહિં - હે શાંતિનાથ ભગવાન્ !
મને સમાધિ આપો. કેવા છે શાંતિનાથ ભગવાન્ ? ચૌદ
વિશેષણોએ કરીને સહિત. તે આ પ્રમાણે : (૧) દેવ-દાણર્ધિદ-
ચંદ-સૂર-વંદ, (૨) હૃદ્-તુદ્ધ, (૩) જિદ્ધ, (૪) પરમ-લદ્ધ-રૂદ્ધ,
(૫) ધંત-રુષ્-પદ્-સેય-સુદ્ધ-નિદ્ધ-ધવલ-દંત-પંતિ, (૬) સત્તિ-પવર,
(૭) કિત્તિ-પવર, (૮) દિત્તિ-પવર, (૯) મુત્તિ-પવર, (૧૦)
જુત્તિ-પવર, (૧૧) ગુત્તિ-પવર, (૧૨) દિત્ત-ત્તેઅ-વંદ-ધેઅ, (૧૩)
સર્વ-લોક-ભાવિય-પ્રભાવ, (૧૪) જેઝ. આ મુક્તાકમાં પણ શ્રી-
શાંતિનાથ ભગવાનનું મહામુનિપણું દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

(૧૪-૬) (૧) હે દેવેન્દ્ર, દાનવેન્દ્ર, ચંદ્ર તથા સૂર્યવંદે વંદન કરવા યોગ્ય! (૨) હે આનંદ-સ્વરૂપ! (પ્રસન્નતા-પૂર્ણ!) (૩) હે અતિશય મહાન! (૪) હે પરમ સુંદર રૂપવાળા! (૫) હે ધમેલા રૂપાની પાટ જેવી ઉત્તમ, નિર્મળ, અકલ્પિત અને ધવલ દંતપંક્તિવાળા! (૬) હે સર્વશક્તિ માન! (૭) હે કીર્તિશાળી! (૮) હે અત્યંત તેજોમય! (૯) હે મુક્તિ-માર્ગને બતાવવામાં શ્રેષ્ઠ! (અથવા પરમ ત્યાગી!) (૧૦) હે યુક્તિ-યુક્ત વચન બોલવામાં ઉત્તમ! (૧૧) હે યોગીશ્વર! (૧૨) હે દેવ-સમૂહને પણ ધ્યાન કરવાને યોગ્ય! (૧૩) હે સમસ્ત વિશ્વમાં પ્રભાવ પાડનારા અને (૧૪) જાણવાને યોગ્ય એવા શ્રીશાંતિનાથ ભગવન! મને સમાધિ આપો.

(૧૫-૧૬-૪) વિમલ-સસિ-કલાદ્રેઝ-સોમં - [વિમલ-શશિ-કલાઽતિરેક-સૌમ્યમ્] - નિર્મળ ચંદ્રકલાથી પણ અધિક સૌમ્ય.

વિમલ એવી શશિકલા તે વિમલ-શશિ-કલા, તેના કરતાં અતિરેક સૌમ્ય તે વિમલ-શશિ-કલાઽતિરેક-સૌમ્ય. વિમલ-નિર્મલ, શશિકલા - ચંદ્રની કલા. અતિરેક - અતિશય, અધિક. સૌમ્ય - શાંતિ, નિર્મલતા, આહ્લાદકતા આદિ ગુણોથી યુક્ત.

વિતિમિર-સૂર-કરાદ્રેઝ-તેઝં - [વિતિમિર-સૂર-કરાતિરેક-તેજસમ્] - આવરણ-રહિત સૂર્યનાં કિરણોથી પણ અધિક તેજવાળા.

વિતિમિર એવાં સૂર-કર તે વિતિમિર-સૂર-કર, તેનાથી અતિરેક છે તેજસ્ જેનું તે વિતિમિર-સૂર-કરાતિરેક-તેજઃ, તેને - વિતિમિર-સૂર-કરાતિરેક-તેજસમ્. વિતિમિર - આવરણ-રહિત. 'વિગતં તિમિરં યસ્માત્ વિતિમિરમ્,' તિમિર - અંધકાર, આવરણ. સૂરનાં કર તે સૂર-કર. સૂર-સૂર્ય. કર - કિરણો, સૂર્યનાં કિરણો. અતિરેક - અધિક. તેજસ્-તેજ. આવરણ-રહિત સૂર્યનાં કિરણોથી અધિક તેજવાળા.

તિઅસવઈ-ગણાફરેઅ-રૂવં-[ત્રિદશપતિ-ગણાતિરેક-રૂપમ્]-
ઇંદ્રોના સમૂહથી પણ અધિક રૂપવાળા.

ત્રિદશપતિનેા ગણ તે ત્રિદશપતિ-ગણ, તેનાથી અતિરેક છે રૂપ જેનું તે ત્રિદશપતિ-ગણાતિરેક-રૂપ. ત્રિદશ-દેવ, તેનેા પતિ - સ્વામી, તે ઇંદ્ર. ગણ - સમૂહ.

ધરણિધર-પ્પવરાફરેઅ-સારં - [ધરણિધર-પ્રવરાતિરેક-સારમ્]-મેરુ પર્વતથી પણ અધિક દૃઢતાવાળા.

ધરણિધરમાં પ્રવર તે ધરણિધર-પ્રવર, તેનાથી અતિરેક છે સાર જેનેા તે ધરણિધર-પ્રવરાતિરેક-સાર. ધરણિધર - પર્વત. પ્રવર - શ્રેષ્ઠ. ધરણિધર-પ્રવર - મેરુ પર્વત. અતિરેક - અધિક. સાર - સત્ત્વ, દૃઢતા. મેરુ પર્વતથી પણ અધિક દૃઢતાવાળા.

સત્તે - [સત્ત્વે] - આત્મ-ગુણમાં.

સત્ત્વ એટલે ગુણ કે પરાક્રમ. તે વીર્યાન્તરાયકર્મના ક્ષયોપશમ વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો આત્માનો એક પ્રકારનો પરિણામ છે. અહીં તે ક્ષાયિક બાવે પ્રાપ્ત થયેલો છે.

અ - [ચ] - અને.

સયા - [સદા] - નિરંતર.

અજિયં - [અજિતમ્] - અજિત, અન્યથી નહિ જિતાયેલા.

સારીરે - [શારીરે] - શારીરિક.

શરીરસંબંધી તે શારીર. આ પદ વહેનું વિશેષણ છે.

અ - [ચ] - અને.

વલે - [વલે] - બલને વિષે.

અજિયં - [અજિતમ્] - અજિત.

તવ-સંજમે - [તપઃ-સંયમયોઃ] - તપ અને સંયમને વિષે.

તપઃ અને સંયમ તે તપઃ-સંયમ, તેના વિષે - તપઃ-સંયમયોઃ.
તપ બાર પ્રકારનું છે, સંયમ સત્તર પ્રકારનો છે, તે બંનેને વિષે.

અ - [ચ] - અને.

અજિયં - [અજિતમ્] - અજિત.

એસ - [એષઃ] - આ.

થુણામિ - [સ્તૌમિ] - હું સ્તવું છું.

જિણં - [જિનમ્] - જિનને.

અજિઅં - [અજિતમ્] - શ્રીઅજિતનાથને.

(૧૫-૧૬-૫) સરલ છે. આ સંદાનિતક્રમાં પ્રભુનું
જિનેશ્વરપણું - તીર્થંકરપણું દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

(૧૫-૧૬-૬) નિર્મલ ચંદ્રકલાથી પણ અધિક સૌમ્ય,
આવરણ-રહિત, સૂર્યનાં કિરણોથી પણ વધારે તેજવાળા,

ઇંદ્રોના સમૂહથી પણ અધિક રૂપવાળા, મેરુ પર્વત કરતાં પણ વધારે દૃઢતાવાળા, તથા નિરંતર આત્મ-ખલમાં અનિત, શારીરિક-ખલમાં પણ અનિત અને તપ તથા સંયમમાં પણ અનિત, એવા શ્રીઅનિતનિનને હું સ્તવું છું.

(૧૭-૧૮-૪) સોમગુણેહિં - [સૌમ્યગુણૈઃ] - આહ્લાદકતા વગેરે ગુણો વડે.

સૌમ્ય એ જ ગુણ તે સૌમ્યગુણ. અહીં તેની જાતિના ખીળ ગુણો પણ અભિપ્રેત હોવાથી બહુવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે, એટલે સૌમ્યગુણૈઃ નો અર્થ 'આહ્લાદકતા વગેરે ગુણો વડે' થાય છે. 'સોમસ્ય આહ્લાદકસ્ય ભાવઃ સૌમ્યમ્' (ખા. દી.) - 'સોમ એટલે આહ્લાદક, તેનો ભાવ તે સૌમ્ય કે આહ્લાદકતા.'

ન પાવહ - [ન પ્રાપ્નોતિ] - પામતો નથી.

તં - [તમ્] - તેને.

નવ-સરય-સસી - [નવ-શરત્-શશી] - શરદ્-ઋતુનો પૂર્ણચંદ્ર.

નવ એવો શરત્નો શશી તે નવ-શરત્ શશી. નવ - નવીન, યુવાન. શરત્ - શરદ્ ઋતુ. કન્યા અને તુલા રાશિમાં સૂર્ય જેટલો સમય રહે તેટલા કાળને શરદ્-ઋતુ કહે છે.

તેજ-ગુણેહિં - [તેજો-ગુણૈઃ] - તેજ વગેરે ગુણો વડે.

તેજસ્ એ જ ગુણ તે તેજોગુણ. તેની પ્રમુખતાવાળા ગુણો તે તેજો-ગુણાઃ, તેના વડે - તેજો-ગુણૈઃ.

નવ-સરય-રવી- [નવ-શરદ્-રત્નિઃ] - શરદ્ઋતુનો. પૂર્ણ-કલાએ* પ્રકાશતો સૂર્ય.

રૂપ-ગુણેહિં - [રૂપ-ગુણૈઃ] - રૂપ વગેરે ગુણોવડે.
રૂપ એજ ગુણ તે રૂપગુણ. તેની પ્રમુખતાવાળા ગુણો તે રૂપ-ગુણાઃ, તેના વડે રૂપ-ગુણૈઃ.

તિઅસ-ગણ-વર્દ - [ત્રિદશ-ગણ-પતિઃ] - ઇંદ્ર.

સાર-ગુણેહિં - [સાર-ગુણૈઃ] - અત્યંત દઢતા વગેરે ગુણોવડે.
સાર એજ ગુણ તે સારગુણ. અહીં ગૌરવના અર્થમાં બહુ-વચનનો પ્રયોગ છે, તેથી સારગુણૈઃનો અર્થ 'અત્યંત દઢતા વગેરે ગુણોવડે' કરવો સમુચિત છે.

* તથા ચોક્ત્ લૌકિકશાસ્ત્રેષુ —

“ઋતુમેદાત્ પુનસ્તસ્યાતિરિચ્યન્તેऽપિ રશ્મયઃ ।

શતાનિ દ્વાદશ મધૌ, ત્રયોદશ તુ માધવે ॥

ચતુર્દશ પુનર્જ્યેષ્ઠે, નભો-નભસ્યયોસ્તથા ।

પચ્ચદશૈવ ત્વાષાઢે, ષોડશૈવ તથાઽઽશ્વિને ॥

કાર્તિકે ત્વેકાદશ ચ, શતાન્યેવં તપસ્યપિ ।

માર્ગે ચ દશ સાર્ધાનિ, શતાન્યેવં ચ ફાલ્ગુને ॥

પૌષ એવં પરં માસિ, સહસ્રં કિરણા રવેઃ”

—ઋતુના બેઠ્ઠી તેનાં કિરણોમાં વૃદ્ધિ થાય છે. ચૈત્ર માસમાં ૧૨૦૦, વૈશાખમાં ૧૩૦૦, જ્યેષ્ઠમાં ૧૪૦૦, શ્રાવણ તથા ભાદરવામાં ૧૪૦૦, આષાઢમાં ૧૫૦૦, આસોમાં ૧૬૦૦, કાર્તિકમાં ૧૧૦૦, માઘમાં ૧૧૦૦, માગશરમાં ૧૦૫૦, કાગણમાં ૧૦૫૦ અને પૌષ માસમાં સૂર્યનાં કિરણો ૧૦૦૦ હોય છે.

—કલ્પસૂત્ર-સુબોધિકા, સૂત્ર ૪૦.

ધરણિધર-વર્દ - [ધરણિધરપતિ :] - મેરુ પર્વત.

તિર્થવર-પ્રવર્તય - [તીર્થવર-પ્રવર્તકમ્] - ઉત્તમ તીર્થને પ્રવર્તીવનાર.

વર એણું તીર્થ તે તીર્થવર, તેના પ્રવર્તક તે તીર્થવર-પ્રવર્તક. વર - ઉત્તમ. તીર્થ - ચતુર્વિધ શ્રમણસંઘ. 'તીર્થ ચતુર્વિધ-શ્રમણ-સંઘઃ' (ખો. દી.). પ્રવર્તક - પ્રવર્તન કરનાર, પ્રવર્તીવનાર.

તમ-રજ-રહિયં - [તમો-રજો-રહિતમ્] - અજ્ઞાન અને મોહથી રહિત.

તમઃ અને રજઃ તે તમો-રજઃ, તેનાથી રહિત તે તમો-રજો-રહિત. તમઃ - અંધકાર, અજ્ઞાન. રજઃ - રજ, મોહરૂપી ધૂળ.

ધીર-જન-થુયચ્ચિયં - [ધીર-જન-સ્તુતાર્ચિતમ્] - પ્રાણ પુરુષોવડે સ્તવાયેલા અને પૂજાયેલા.

ધીર એવા જન તે ધીર-જન, તેના વડે સ્તુત અને અર્ચિત તે ધીર-જન-સ્તુતાર્ચિત. ધીર - સ્થિર-ચિત્તવાળા, પંડિત, પ્રાણ. જન - મનુષ્ય. સ્તુત - સ્તવાયેલા-વાણી વડે. અર્ચિત-પૂજાયેલા-પુષ્પાદિ વડે.

ચુઅ-કલિ-કલુસં - [ચ્યુત-કાલિ-કલુપમ્] - કલિના કાલુષ્યથી રહિત, કલહની કાળાશથી રહિત.

ચ્યુત થયું છે કલિનું કલુપ જેનું તે ચ્યુત-કાલિ-કલુપ. 'કલિવંરં કલહો વા।' કાલિ એટલે વૈર કે કલહ. અથવા તામસિક શુભોનો સમૂહ એ જ કલિ છે. કલુષ્ છે કે :-

“યદા માયાઽનૃતં તન્દ્રા, નિદ્રા હિંસા વિપાદનમ્ ।

શોક-મોહૌ મયં દૈન્યં, સ કાલિસ્તામસઃ સ્મૃતઃ ॥”

જ્યારે કપટ, જૂઠું, તંદ્રા, નિદ્રા, હિંસા, વિપાદ, શોક, મોહ, ભય અને દીનતા જણાય; ત્યારે તામસિક વૃત્તિવાળો કલિ સમજવો.

કલ્પ - કાળાશ.

સંતિ-સુહ-પ્પવત્તયં - [શાન્તિ-શુભ-(સુખ)-પ્રવર્તકમ્] - શાંતિ અને શુભ(સુખ)ને ફેલાવનાર.

શાન્તિ અને શુભ(સુખ) તે શાન્તિ-શુભ(સુખ), તેના પ્રવર્તક તે શાન્તિ-શુભ(સુખ)-પ્રવર્તક. અહીં શાંતિ શબ્દથી ઉપદ્રવ-રહિત અવસ્થા અને શુભ શબ્દથી મંગલ કે કલ્યાણ અભિપ્રેત છે.

તિગરણ-પયઓ - [ત્રિકરણ-પ્રયતઃ] - ત્રણ કરણથી પ્રયત્નવાન, મન, વચન અને કાયાના પ્રણિધાન-પૂર્વક.

ત્રિકરણ વડે પ્રયત તે ત્રિકરણ-પ્રયત. ત્રિકરણ - મન, વચન અને કાયા. પ્રયત - પ્રયત્નશીલ, સાવધાન.

સંતિં - [શાન્તિમ્] - શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને.

અહં - [અહમ્] - હું.

મહામુણિં - [મહામુનિમ્] - મહામુનિને.

સરણં ઉવળમે - [શરણમ્ ઉપનમામિ] - શરણે જાઉં છું.

(૧૭-૧૮-૫) અહં સરણં ઉવળમે - હું શરણે જાઉં છું. કેવો હું? તિગરણ-પયઓ - મન, વચન અને કાયાનાં પ્રણિ-

ધાનવાળો. કેનાં શરણે જાઉં છું ? નવ-સરય-સર્સી સોમગુણેહિં ન પાવડ તં સંતિ - જેમને-શરદ્ઋતુનો પૂર્ણ ચંદ્ર આહ્વાદકતા આદિ ગુણો વડે પહોંચી શકતો નથી, તે શાંતિનાથનાં શરણે. નવ-સરય-રવી તેઅ-ગુણેહિં ન પાવડ તં સંતિ - જેમને શરદ્ઋતુનો પૂર્ણ-કિરણોએ પ્રકાશતો સૂર્ય તેજ વગેરે ગુણો વડે પહોંચી શકતો નથી તે શાંતિનાથનાં શરણે. તિઅસ-ગણ-વર્દે રૂવ-ગુણેહિં ન પાવડ તં સંતિ - જેમને ઇંદ્ર રૂપ વગેરે ગુણો વડે પહોંચી શકતો નથી, તે શાંતિનાથનાં શરણે અને ધરણિધરવર્દે સાર-ગુણેહિં ન પાવડ તં સંતિ - જેમને મેરુપર્વત અત્યંત દૃઢતા વગેરે ગુણો વડે પહોંચી શકતો નથી, તે શાંતિનાથનાં શરણે. વળી કેવા શાંતિનાથનાં શરણે ? તિત્યવર-પવત્તયં - જે ઉત્તમ તીર્થના પ્રવર્તક છે; તથા તમ-સ્વ-રહિય - જે મોહનીય વગેરે કર્મોથી રહિત છે; તથા ધાર-જળ-થુયચ્ચિયં - જે પ્રાણ પુરુષો વડે સ્તવાયેલા અને પૂજાયેલા છે; તથા ચુય-ક્કલિ-ક્કલ્લસં - જે કલેશ અને કાલુષ્યથી રહિત છે; તથા સંતિ-સુહ-પવત્તય - જે શાંતિ અને શુભ(સુખ)ને ફેલાવનારા છે; તે મહામુણિ - શાંતિનાથનાં શરણે.

(૧૭-૧૮-૬) જેમને શરદ્ઋતુનો પૂર્ણ ચંદ્ર આહ્વાદકતા આદિ ગુણો વડે પહોંચી શકતો નથી, જેમને શરદ્ઋતુનો પૂર્ણ કિરણોથી પ્રકાશતો સૂર્ય તેજ વગેરે ગુણો વડે પહોંચી શકતો નથી, જેમને ઇંદ્ર રૂપ વગેરે ગુણો વડે પહોંચી શકતો નથી, જેમને મેરુપર્વત દૃઢતા વગેરે ગુણો વડે પહોંચી શકતો નથી, જેઓ શ્રેષ્ઠ તીર્થના પ્રવર્તક છે, મોહનીય વગેરે કર્મોથી રહિત છે, પ્રાણ પુરુષો વડે સ્તવાયેલા અને પૂજાયેલા છે,

જેઓ કલિ-કલહની કુત્રુપતાથી રહિત છે, જેઓ શાંતિ અને શુભ(સુખ)ને ફેલાવનારા છે, તેવા મહામુનિ શ્રીશાંતિનાથનાં શરણને હું મન, વચન અને કાયાની એકાગ્રતા-પૂર્વક અંગીકાર કરું છું.

(૧૬-૨૦-૨૧-૪) વિણઓળચ-સિર-રહ-અંજલિ-રિસિ-ગણ-સંથુયં — [વિનયાવનત-શિરો-રચિત-અંજલિ-ઋપિગણ-સંસ્તુતમ્] — ભક્તિથી નમેલા અને મસ્તક પર બે હાથ જોડનારા ઋષિઓના સમૂહથી સારી રીતે સ્તવાયેલા.

વિનય વડે અવનત તે વિનયાવનત, એવું શિરસ્ તે વિનયાવનત-શિરસ્, તેના પર રચિત અંજલિ જેણે તે વિનયાવનત-શિરો-રચિત-અંજલિ, એવો જે ઋપિગણ, તેના વડે સંસ્તુત. તે વિનયાવનત-શિરો-રચિત-અંજલિ-ઋપિગણ-સંસ્તુત. વિનય — ભક્તિ, અવનત — નમેલું. શિર — મસ્તક. વિનયાવનત-શિરઃ — વિનયથી નમેલું મસ્તક. રચિતાંજલિ — તેના પર અંજલિ રચનાર, તેના પર બે હાથ જોડનાર. ઋપિ-ગણ — ઋષિઓનો સમૂહ. જે (પુરુષ) જ્ઞાન વડે સંસારનો પાર પામે, તે ઋષિ કહેવાય છે. ‘ઋપતિ જ્ઞાનેન સંસાર-પારમિતિ ઋપિઃ ।’ સમવાયાંગસૂત્રની ટીકામાં કહ્યું છે કે ‘ગણધર-વ્યતિરિક્તાઃ શેષાઃ જિનશિષ્યા ઋપયઃ ઇતિ’ — ગણધર સિવાયના બાકીના જિન-શિષ્યોને ઋષિ જાણવા.’

સંસ્તુત — સારી રીતે સ્તવાયેલા. તાત્પર્ય કે મોટા મોટા ઋષિઓ પણ મસ્તક પર બે હાથ જોડીને તેમને વિનય-પૂર્વક નમે છે અને ગંભીર અર્થ-રહસ્યવાળી સ્તુતિઓ વડે તેમની સ્તવના કરે છે.

થિમિયં - [સ્તિમિતમ્] - સ્થિર, નિશ્ચલતા-પૂર્વક.

વિવુહાહિવ-ધનવદ્-નરવદ્-થુઅ-મહિ-અચ્ચિઅં - [વિવુધા-ધિવ-ધનપતિ-નરપતિ-સ્તુત-મહિત-આર્ચિતમ્] - ઈંદ્રો, કુબેર આદિ લોકપાલ દેવો અને ચક્રવર્તી રાજાઓ વડે સ્તવાયેલા, વંદાયેલા અને પૂજાયેલા.

વિવુધાધિવ અને ધનપતિ અને નરપતિ તે વિવુધાધિવ-ધનપતિ-નરપતિ, તેમના વડે સ્તુત અને મહિત અને આર્ચિત તે વિવુધાધિવ-ધનપતિ-નરપતિ-સ્તુત-મહિત-આર્ચિત. વિવુધાધિવ - ઈંદ્ર. ધનપતિ - કુબેર. નરપતિ - નરપતિ, રાજા. સ્તુત - વચ્ચનો વડે સ્તવાયેલા. મહિત - પ્રશ્નામ કરાયેલા, વંદાયેલા. આર્ચિત - અર્ચાયેલા, પૂજાયેલા.

વહુસો - [વહુશઃ] - ઘણીવાર.

અદ્વિરુગય-સરય-દિવાયર-સમહિય-સપ્પમં - [અચિરો-દ્વત-શરદ્-દિવાકર-સમધિક-સત્પ્રમમ્] - તત્કાલ ઉદય પામેલા શરદ્-ઋતુના સૂર્યથી પણ ઘણી વધારે કાંતિવાળા.

અચિર ઉદ્ભવ એવો શરદ્નો દિવાકર તે અચિરોદ્ભવ-શરદ્-દિવાકર, તેનાથી સમધિક એવી પ્રભાસહિત તે અચિરોદ્ભવ-શરદ્-દિવાકર-સમધિક-સત્પ્રમ. અચિર-તત્કાલ. ઉદ્ભવ-ઉદય પામેલો, શરદ્-દિવાકર - શરદ્-ઋતુનો સૂર્ય. સમધિક - વધારે. સત્પ્રમ - પ્રભાવાળા કાંતિવાળા. શરદ્-ઋતુમાં સૂર્ય વધારે સારી રીતે પ્રકાશે છે.

તંવસા - [તપસા] - તપવડે.

ગયણંગણ-વિચરણ-સમુદય-ચારણ-વંદિયં - [ગગનાઙ્ગણ-વિચરણ-સમુદિત-ચારણ-વન્દિતમ્] - આકાશમાં વિચરતાં એકઠા થઈ ગયેલા ચારણ મુનિઓથી વંદાયેલા.

ગગનરૂપી અઙ્ગણ તે ગગનાઙ્ગણ, તેમાં થતું વિચરણ તે ગગનાઙ્ગણ-વિચરણ, તેના વડે સમુદિત થયેલા ચારણ તે ગગનાઙ્ગણ-વિચરણ-સમુદિત-ચારણ, તેમના વડે વન્દિત તે ગગનાઙ્ગણ-વિચરણ-સમુદિત-ચારણ-વન્દિત. ગગનાઙ્ગણ - આકાશ. વિચરણ - વિચરવાની ક્રિયા. સમુદિત - એકત્ર થયેલા. ચારણ - ચારણ મુનિઓ. વન્દિત - વંદાયેલા. જે મુનિઓ તપનાં બળથી પ્રાપ્ત થયેલી ચારણ-લબ્ધિ વડે આકાશમાં વિચરી શકે છે, તેઓ ચારણ-મુનિઓ કહેવાય છે. તેમનો પરિચય પ્રવચનસારોદ્ધારની સંગ્રાહક ગાથાઓમાં આ રીતે આપવામાં આવ્યો છે :

“ અહસયચરણ-સમત્થા, જંઘાવિજ્ઞાહિં ચારણા મુણઓ ।

જંઘાહિં જાહ પઢમે, નિસ્સં કાઉં રવિકરે વિ ॥ ૫૯૭ ॥

एगुप्पाएण गओ, रुयगवरंमि य तओ पडिनि यत्तो ।

वीएणं नंदीसरंमि, एइ तइएण समएणं ॥ ૫૯૮ ॥

पढमेण पंडुगवणं, वीउप्पाएण नंदणं एइ ।

तइउप्पाएण तओ, इह जंघाचारणो एइ ॥ ૫૯૯ ॥

पढमेण माणुसोत्तरनगं तु नंदीसरं तु वीएणं ।

एइ तओ તइएણં, કય-ચેહ્યવંદણો હહયં ॥ ૬૦૦ ॥

पढमेण नंदणवणे, वीउप्पाएण पंडुगवणंमि ।

एइ इहं તइएણં, જો વિજ્ઞાચારણો હોઈ ॥ ૬૦૧ ॥ ”

અતિશયવાળી ગતિવડે ચાલવામાં સમર્થ એવા જંઘા-ચારણ અને વિદ્યાચારણ મુનિઓ સૂર્યનાં કિરણોનો આશ્રય લઈને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય છે. ૫૯૭.

જંઘાચારણ મુનિ રચકવર દ્વીપ સુધી એક ડગલામાં પહોંચી શકે છે અને એક જ ડગલામાં પાછા પણ આવી શકે છે. બીજાં ડગલામાં નંદીશ્વરદ્વીપ સુધી જઈ શકે છે અને ત્રીજે ડગલે પાછા પોતાના સ્થાને આવી શકે છે. ૫૯૮.

જે મેરુપર્વત પર જવાની ઇચ્છા હોય તેા એક જ ડગલામાં પાંડુકવનમાં પહોંચી શકે છે અને પાછા વળતાં એક ડગલે નંદનવન અને બીજે ડગલે પોતાનાં સ્થાને આવી શકે છે. જંઘાચારણ મુનિ ચારિત્રાતિશય પ્રભાવવાળા હોય છે. ૫૯૯.

વિદ્યાચારણ મુનિ પ્રથમ ડગલામાં માનુષોત્તર પર્વતે જાય છે, બીજાં ડગલામાં નંદીશ્વરદ્વીપે જાય છે અને ત્યાં રહેલાં ચૈત્યોને વાંદીને પાછા વળતાં એક જ ડગલામાં પોતાના સ્થાને આવે છે. અથવા મેરુપર્વત જતાં પ્રથમ ડગલાવડે નંદનવન, બીજાથી પાંડુકવન અને ત્યાં રહેલાં ચૈત્યોને વાંદીને વળતાં એક જ ડગલામાં પોતાનાં સ્થાને પહોંચે છે.” ૬૦૦-૬૦૧.

શાસ્ત્રોમાં ચારણમુનિઓના બીજા પ્રકારો પણ વર્ણવેલા છે.

સિરસા - [શિરસા] - મસ્તક વડે.

અસુર-ગરુડ-પરિવંદિયં - [અસુર-ગરુડ-પરિવન્દિતમ્] -

અસુરકુમાર અને સુપ(વ)ર્ણકુમાર વગેરે જાવનપતિ દેવતાઓ વડે ઉત્કૃષ્ટ પ્રણામ કરાયેલા.

અસુર અને ગરુડ તે અસુર-ગરુડ, તેનાથી પરિવન્દિત તે અસુર-ગરુડ-પરિવન્દિત. અસુર - અસુરકુમાર દેવો. ગરુડ - સુપ(વ)ર્ણકુમાર દેવો. ઉપલક્ષણથી બીજા પણ ભવનપ્રતિ દેવો. પરિવન્દિત - ઉત્કૃષ્ટ વંદન કરાયેલા. 'અસુરૈસુરકુમારૈસ્તથા ગરુડૈઃ સુપ(વ)ર્ણકુમારૈરુપલક્ષણત્વાદન્યૈરપિ ભવનવાસિદેવૈઃ પરિ-સમન્તાદ્-વન્દિતં પ્રણતમ્।' (બો. દી.).

કિન્નરોરગ-નમંસિઅં - [કિન્નરોરગ-નમસ્યિતમ્] - કિન્નરો અને નાગકુમારો વડે પૂજાયેલા.

કિન્નર અને ઊરગ તે કિન્નરોરગ, તેના વડે નમસ્યિત તે કિન્નરોરગ-નમસ્યિત. કિન્નર - વ્યંતરજાતિના એક પ્રકારના દેવ. ઊરગ - મહોરગ. તે પણ વ્યંતરજાતિના એક દેવ છે. ઉપ-લક્ષણથી બીજા પણ દેવો વડે. નમસ્યિત - નમસ્કાર કરાયેલા, પૂજાયેલા.

દેવ-કોટિ-સય-સંથુયં - [દેવ-કોટિ-શત-સંસ્તુતમ્] - શત કોટિ (અબજ) દેવો વડે સારી રીતે સ્તવાયેલા.

દેવની કોટિ-શત સંખ્યા તે દેવ-કોટિ-શત, તેના વડે સંસ્તુત તે દેવ-કોટિ-શત-સંસ્તુત. દેવ - વૈમાનિક દેવો. કોટિ-શત - શતકોટિ, સો કોડ, અબજ. સંસ્તુત - સારી રીતે સ્તવાયેલા.

શ્રમણ-સંઘ-પરિવંદિયં - [શ્રમણ-સંઘ-પરિવન્દિતમ્] - શ્રમણ-પ્રધાન ચતુર્વિધ સંઘ વડે વિધિ-પૂર્વક વંદાયેલા.

શ્રમણનો સજ્જ તે શ્રમણ-સજ્જ, તેનાથી પરિવન્દિત તે શ્રમણ-સજ્જ-પરિવન્દિત. શ્રમણ-સજ્જ - શ્રમણ-પ્રધાન ચતુર્વિધ સંઘ. પરિવન્દિત - સમસ્ત પ્રકારે વંદાયેલા, વિધિ-પૂર્વક વંદાયેલા.

અમયં - [અમયમ્] - ભય-રહિત.

અણહં - [અનઘમ્] - પાપ-રહિત.

જેને અઘ નથી તે અનઘ. અઘ - પાપ.

અરયં - [અરજસમ્] - બાધ્યમાન-કર્મથી રહિત.

‘ અતં અનાસક્તમ્ ’ (જો. દી.).

અરુયં - [અરુઝમ્] - રોગ-રહિત.

‘ અરુજં નારોગમ્. ’ (જો. દી.)

અજિયં - [અજિતમ્] - ઠેકાંથી ન જિતાયેલા, પરાભવ-રહિત.

અજિયં - [અજિતમ્] - શ્રીઅજિતનાથને.

પયઞ્ઠો - [પ્રગતઃ] પ્રણિધાન પૂર્વક.

પણમે - [પ્રણનાગિ] - પ્રણામ કરું છું.

(૧૬-૨૦-૨૧-૫) ચરણ છે. આ વિશેષક વડે તીર્થ'કરનું દેવાધિદેવપણું દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

(૧૬-૨૦-૨૧-૬) નિઃશયના-પૂર્વક અજિધો નમેતા મસ્તક પર પે હાથ લોડનારા અપિઓના ચમુદ્ધયો ત્રાદી દીને સ્તવાયેલા; ઇદ્ર-કુબેરાદિ લોકપાલ દેવો, અને ચક્રવર્તીઓ વડે પાણી પાસે સ્તવાયેલા, વંદાયેલા અને પૂજાયેલા; તપ વડે

તરકાલ ઉદય પામેલા શરદ્ઋતુના સૂર્યથી ઘણી વધારે કાંતિ-
વાળા, આકાશમાં વિચરતાં વિચરતાં એકઠા થઈ ગયેલા આરણ્ય
મુનિઓથી ભસ્તક વડે વંદાયેલાં, અસુરકુમાર, સુપ(વ)ર્ણ-
કુમાર વગેરે ભવનપતિ દેવો વડે ઉત્કૃષ્ટ પ્રણામ કરાયેલા;
કિન્નર અને મહોરગ વગેરે વ્યંતર દેવો વડે પૂજાયેલા; શત-
કોટિ વૈમાનિક દેવો વડે સ્તવાયેલા, શ્રમણ-પ્રધાન ચતુર્વિધ-
સંઘ વડે વિધિ-પૂર્વક વંદાયેલા, ભય-રહિત, પાપ-રહિત,
કર્મ-રહિત, રોગ-રહિત અને કોઈથી પરાભવ ન પામેલા શ્રી-
અજિતનાથ દેવાધિદેવને હું મન, વચન અને કાયાનાં પ્રણિધાન-
પૂર્વક પ્રણામ કરું છું.

(૨૨-૨૩-૨૪-૪) આગયા - [આગતા :] - આવેલા.

વર-વિમાન-દિવ્ય-કણગરહ-તુરય-પહકર-સર્ણિ - [વર-
વિમાન-દિવ્ય-કનકરથ-તુરગ-પ્રકર-શતૈ :] - સેંકડો શ્રેષ્ઠ વિમાન,
સેંકડો દિવ્ય મનોહર સુવર્ણમય રથ અને સેંકડો ઘોડાઓના
સમૂહ વડે.

વર એવું વિમાન તે વરવિમાન તથા દિવ્ય એવો કનકરથ
અને તુરગ તે વર-વિમાન-દિવ્ય-કનકરથ-તુરગ, તેનો પ્રકર તે વર-
વિમાન-દિવ્ય-કનકરથ-તુરગ-પ્રકર, તેનું શત તે વર-વિમાન-દિવ્ય-
કનકરથ-તુરગ-પ્રકર-શત. વર - શ્રેષ્ઠ. વિમાન - આકાશમાં પ્રવાસ
કરવાનું વાહન. વિમાનો ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે : (૧) અવ-
સ્થિત, (૨) વિકુર્વિત અને (૩) પારિયાનિક. તેમાં અવ-
સ્થિત વિમાનો કાયમ પોતાનાં સ્થાને જ રહે છે, વિકુર્વિત
વિમાનો દેવોએ ક્રીડા-નિમિત્તે વૈકલ્ય શક્તિથી ઘનાવેલાં હોય

છે અને પારિયાનિક વિમાનો દેવોએ ઊર્ધ્વલોકમાંથી તિર્યગ્-લોકમાં આવવા માટે સ્વશક્તિથી બનાવેલાં હોય છે. તેના પાલક, પુષ્પક વગેરે અનેક પ્રકારે શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા છે. અહીં જે વિમાનોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે ત્રીજા પ્રકારનાં પાલકાદિ વિમાનો સમજવાં. દિવ્ય-મનોહર. કનકરથ-સુવર્ણમય રથ. તુરગ-ઘોડો. પહ્લકર-પહ્લયર એ દેશ્ય શબ્દ છે. તેનો પયોંયવાચી શબ્દ પ્રકર છે. પ્રકર-સંઘાત, સમૂહ. શત-સેંકડો. એટલે સેંકડો શ્રેષ્ઠ વિમાનો, સેંકડો મનોહર સુવર્ણમય રથ અને સેંકડો ઘોડાઓના સમૂહોવડે.

હુલિયં - [શીઘ્રમ્] - શીઘ્ર.

આ શબ્દ દેશ્ય છે."

સસંભમોઽવરણ-સ્તુભિઃ-લુલિઃ-ચલ-કુંડલંગય-તિરીક-સોહંત-મડલિ-માલા- [સસંભમાવરણ-સ્તુભિત-લુલિત-ચલ-કુણ્ડલ-અક્ષદ-કિરાંટ-શોભમાન-મૌલિ-માલાઃ] - ઉતાવળે ઊતરવાથી શ્લેષ પામેલાં ડોલતાં અને ચંચલ એવાં કુંડલ, જાણુનાંધ, યુગટ તથા મસ્તક પર સુંદર માળાઓ ધારણ કરનારા.

સસંધમ થી યતું અવતરણ તે સસંભમાવરણ, તેના વડે સ્તુભિત અને લુલિત અને ચલ એવાં કુણ્ડલ અને અક્ષદ અને કિરાંટ તથા શોભમાન એવી મૌલિમાલાવાળા તે સસંભમાવરણ-સ્તુભિત-લુલિત-ચલ-કુણ્ડલ-અક્ષદ-કિરાંટ-શોભમાન-મૌલિ-માલા. સસંધમ-

• ' હર્યે હર્યણનિઃ, હુઙિઙં કિર્ણમ્મિ ॥ ૫૧ ॥ '

—દેયાનામમાડા, અષ્ટમ વર્ગ.

સંબ્રમથી સહિત. ઉતાવળથી. અવતરણ-નીચે ઊતરવાની ક્રિયા.
 ક્ષુભિત - દોહા પામેલા. લુપ્તિત યોજાયમાન થયેલાં, યોજતાં.
 ચલ - ચંચળ. કુણ્ડલ - કાનમાં પહેરવાનું આભૂષણ-વિશેષ.
 અક્ષત - બાબુળાંધ. કિર્ગટ - મુગટ. શોભમાન-શોભતી. સુંદર,
 મૌલિ-માલા - મસ્તક પરની માળાઓ.

જં - [ચમ્] - જે.

આ પદ ચોવીસમી ગાથામાં આવેલાં જિને પદનું
 વિશેષણ છે.

સુર-સંવા - [સુર-સજ્ઞા :] - દેવતાઓના સમૂહો.

સુરનો સજ્ઞ તે સુરસજ્ઞ. સુર - દેવતા. સજ્ઞ-સમૂહ.

સાસુર-સંવા - [સાસુર-સજ્ઞા :] - અસુરોના સંઘ-સહિત.

અસુરના સજ્ઞથી સહિત તે સાસુર-સજ્ઞ. અસુર - ભવનપતિ
 વગેરે દેવો. સજ્ઞ - સમૂહ. આ પદ સુર-સજ્ઞાનું વિશેષણ છે.
 એટલે વૈમાનિક દેવોની સાથે ભવનપતિ તથા વ્યંતર દેવો
 પણ આવે છે.

વૈર-વિઝ્ઞા - [વૈર-વિયુક્તા :] - વૈર-વૈમનસ્યથી રહિત.

વૈરથી વિયુક્ત તે વૈર-વિયુક્ત. વૈર - વૈમનસ્ય. વિયુક્ત - રહિત.
 દેવોમાં પણ એકબીજા સાથે વૈમનસ્ય હોય છે. તે વૈમનસ્ય
 આ પ્રસંગે ભૂલી જાય છે, એટલે તેમને વૈર-વિયુક્તા કહ્યા છે.

મત્તિ-સુઝુક્તા - [મત્તિ-સુયુક્તા :] - ભક્તિથી સારી રીતે
 યુક્ત, ધૃણી ભક્તિવાળા.

મક્તિ વડે સુયુક્ત તે મક્તિ-સુયુક્ત. અહીં મક્તિ ૫૬ આંતર-બહુમાનનું સૂચક છે. ‘મત્તયાઽઽન્તરવહુમાનેન’ (ખો. દી.) સુયુક્ત - સારી રીતે બેડાયેલા. તાત્પર્ય કે ઘણી ભક્તિવાળા.

આચર-ભૂસિય-સંભ્રમ-પિંડિય-સુદુ - સુવિસ્મિત-સવ્વ - વલોધા - [આદર-ભૂષિત-સમ્ભ્રમ-પિંડિત-સુદુ - સુવિસ્મિત-સર્વ-વલોધાઃ] - સન્માનની જાવનાથી યુક્ત, ઉતાવળથી એકઠા થયેલા, અત્યંત આશ્ચર્ય પામેલા અને સકલ પરિવારથી યુક્ત.

આદર-ભૂષિત અને સમ્ભ્રમ-પિંડિત અને સુદુ-સુવિસ્મિત અને સર્વવલોધ, તે આદર-ભૂષિત-સમ્ભ્રમ-પિંડિત-સુદુ-સુવિસ્મિત-સર્વ-વલોધ. આદરથી ભૂષિત તે આદર-ભૂષિત. આદર - સન્માનની જાવના. ભૂષિત - અલંકૃત, યુક્ત. જાદ્યોપચારને પણ આદર ઠહેવામાં આવે છે, એટલે ભક્તિ-નિમિત્તે જે કંઈ જાદ્ય ઉપચારો કરવા ઘટે તે કરી રહેલા એવો અર્થ પણ સંગત છે. સંભ્રમથી પિંડિત તે સંભ્રમ-પિંડિત. સંભ્રમ - ઉતાવળ. ‘જાધા દેવો જાય છે, માટે આપણે પણ જલદી ચાલો’ એ જાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉતાવળ. પિંડિત-એકઠા થયેલા. સુદુ-સુવિસ્મિત તે સુદુ-સુવિસ્મિત. સુદુ - સારી રીતે, ઘણા. સુવિસ્મિત - વિસ્મય પામેલા. દેવોનો જે પ્રચંડ સ્તૂતિ એકઠા થયેલો છે તથા તેમની ઋદ્ધિ-ત્રિદિગ્ધી જે દેખાવ થઈ રહ્યો છે, તેથી ઘણા વિસ્મય પામેલા. સર્વ એવું વલ તે સર્વવલ, તેનો ઓગ તે સર્વ-વલોધ. સર્વ - જાધું. વલ - સૈન્ય, પરિવાર. ઓગ - સ્તૂતિ. દેવોને પણ દાગી, ઘોડા વગેરેનો વિસ્તૃત પરિવાર હોય છે, તે સપજા પરિવારથી યુક્ત.

ઉત્તમ-કંચણ-રચણ-પ્રરૂપિય-માસુર-ભૂષણ-માસુરિયંગા-
[ઉત્તમ-કાચ્ચન-રત્ન-પ્રરૂપિત-માસુર-ભૂષણ-માસુરિતાઙ્ગાઃ] - શ્રેષ્ઠ
જાતિના સુવર્ણ તથા રત્નથી બનેલા તેજસ્વી અલંકારો વડે
દેહીપ્યમાન શરીરવાળા.

ઉત્તમ એવાં કાચ્ચન અને રત્ન તે ઉત્તમ-કાચ્ચન-રત્ન, તેનાથી
પ્રરૂપિત તે ઉત્તમ-કાચ્ચન-રત્ન-પ્રરૂપિત, તથા માસુર એવાં ભૂષણ તે
ઉત્તમ-કાચ્ચન-રત્ન-પ્રરૂપિત-માસુર-ભૂષણ, તેના વડે માસુરિત એવા
અંગવાળા તે ઉત્તમ-કાચ્ચન-રત્ન-પ્રરૂપિત-માસુર-ભૂષણ-માસુરિતાઙ્ગાઃ.

ઉત્તમ-કાચ્ચન - જાંબૂનદ-જાતિનું સુવર્ણ કે જેનો ઉપયોગ
દેવતાઓનાં ભૂષણ માટે થાય છે. 'જમ્બૂદ્વીપે જમ્બૂફલરસો-
ત્યનદ્યાં જાતં જામ્બૂનદમ્ ।' (અ. ચિ. ૪ ભૂમિકાંડ) જાંબૂ-
દ્વીપમાં (સુદર્શન નામનું એક મહાન જાંબૂવૃક્ષ છે, તેના)
જાંબૂના રસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી નદીમાં તૈયાર થયેલું હોવાથી
તે (સુવર્ણ) જાંબૂનદ કહેવાય છે. 'પુરાણોમાં પણ કહ્યું છે કે
'તત્ર જામ્બૂનદં નામં કનકં દેવભૂષણમ્ । - ત્યાં જાંબૂનદ નામનું
સુવર્ણ થાય છે, જે દેવોનું ભૂષણ છે.' ઉત્તમરત્ન - હીરા, મણિ,
મોતી વગેરે.

તેના વજ્ર, ઇન્દ્રનીલ, મરકત, કર્કેતન, પદ્મરાગ, વૈદ્ય-
(રૂ)ચં, પુલક, વિમલ, કરરાજ, સ્ફટિક, શશિકાન્ત, સૌગન્ધિક,
ગોમેદક, શંખ, મહાનીલ, પુષ્પરાગ, બ્રહ્મમણિ, શસ્યક,
મુક્તા વગેરે ભેદો પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રરૂપિત - નિર્મિત, બનેલાં. માસુર - તેજસ્વી. ભૂષણ -
અલંકાર. માસુરિત - દેહીપ્યમાન. અઙ્ગ - શરીર.

ગાય-સમોણય - [ગાત્ર-સમવનતા :] - શરીરથી, સમ્યક્ પ્રકારે નમેલા, અર્ધાવનત-મુદ્રા કરી રહેલા.

આ પદ પ્રથમાનાં બહુવચનમાં છે, તેથી તેનો સંસ્કાર ગાત્ર-સમવનતા : કરેલો છે. ગાત્રથી સમવનત તે ગાત્ર-સમવનત. ગાત્ર - શરીર. સમવનત - સમ્યક્ પ્રકારે નમેલા. કેડથી ઉપરના ભાગને નમાવવો તે અર્ધાવનત-મુદ્રા કહેવાય છે. આ મુદ્રા ઇષ્ટદેવ અને ગુરુને વંદન કરતી વખતે ઉપયોગી છે. અહીં દેવો આ પ્રકારની મુદ્રા કરી રહેલા છે.

ભક્તિ-વસાગય - [ભક્તિ-વશાગતા :] - ભક્તિને વશ થઈને આવેલા, ભક્તિને આધીન થયેલા.

ભક્તિને વશ તે ભક્તિવશ, તેથી આગત તે ભક્તિવશાગત. ભક્તિ - આદર કે બહુમાનની વૃત્તિ. વશ - કાબૂ, કબજો. આગત - આવેલા. ભક્તિને વશ થઈને આવેલા, ભક્તિને આધીન થયેલા. આ પદ પણ પ્રથમાનાં બહુવચનમાં છે.

પંજલિ-પેસિય-સીસ-પણામા - [પ્રાજ્ઞલિ-પ્રેપિત-શીર્ષ-પ્રણામા:] - અંજલિ-પૂર્વક મસ્તકથી નમસ્કાર કરી રહેલા.

પ્રાજ્ઞલિથી પ્રેપિત તે પ્રાજ્ઞલિ-પ્રેપિત, એવું જે શીર્ષ તે પ્રાજ્ઞલિ-પ્રેપિત-શીર્ષ, તેના વડે પ્રણામ કરી રહેલા તે પ્રાજ્ઞલિ-પ્રેપિત-શીર્ષ-પ્રણામાઃ. પ્રાજ્ઞલિ - અંજલિ. પ્રેપિત - કરેલ. 'પ્રેપિતઃ કૃત્ત્વમ્' (એ. દી.). શીર્ષ - મસ્તક. પ્રણામ - નમસ્કાર.

વંદિઋણ - [વન્દિત્વા] - વંદીને.

યોઋણ - [સ્તુત્વા] - સ્તુતિ કરીને.

તો - [તતઃ] - પછી.

જિણં - [જિનમ્] - જિનને.

તિગુણમેવ - [ત્રિગુણમ્ એવ] - ખરેખર ત્રણ વાર.

ય - [ચ] - અને.

પુણો - [પુનઃ] - વળી.

પયાહિણં - [પ્રદક્ષિણમ્] - પ્રદક્ષિણા દર્શને.

પણમિહ્ણ - [પ્રણમ્ય] - પ્રણામ કરીને.

ય - [ચ] - અને.

જિણં - [જિનમ્] - જિનને.

સુરાસુરા - [સુરાસુરાઃ] - સુર અને અસુરો.

સુર અને અસુર તે સુરાસુર.

પમુદ્યા - [પ્રમુદિતાઃ] - પ્રમોદ પામેલા, હર્ષિત થયેલા.

સમવળાઈ - [સ્વમવનનાનિ] - પોતાનાં સ્થાન પ્રત્યે.

તો - [તતઃ] - પછી.

ગયા - [ગતાઃ] - ગયા.

તં - [તમ્] - તે.

મહામુણિં [મહામુનિમ્] - મહામુનિને.

અહં પિ - [અહમ્ અપિ] - હું પણ.

પંજલી - [પ્રાજ્ઞાલિઃ] - અંજલિ-પૂર્વક.

રાગ-દોષ-ભય-મોહ-વર્જિયં - [રાગ-દ્વેષ-ભય-મોહ-વર્જિતમ્]

- રાગ, દ્વેષ, ભય અને મોહથી રહિત.

.. રાગ અને દ્વેષ અને મય અને મોહ તે રાગ-દ્વેષ-મય-મોહ, તેનાથી વર્જિત તે, રાગ-દ્વેષ-મય-મોહ-વર્જિત.

.. દેવ-દાણવ-નરિન્દ-વંદિયં - [દેવ-દાનવ-નરેન્દ્ર-વન્દિતમ્] - દેવ, દાનવ અને નરના ઇન્દ્રો-અધિપતિઓના વડે વંદાયેલા.

સંતિ - [શાન્તિમ્] - શ્રીશાંતિનાથને.

ઉત્તમ - [ઉત્તમમ્] - ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ.

મહાત્મ - [મહાત્મસમ્] - મહાત્મપવાળાને.

મહત્ છે તપસ્ જેનું તે મહાત્મા, તેને

નમ - [નમામિ] - નમસ્કાર કરું છું.

(૨૨-૨૩-૨૪-૫) આ વિશેષકમાં સુર-સંઘા :- સુર-સંઘોનું આગમન થાય છે, તેનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે- વરધિમાળ-દિવ્ય-ક્ષણગરહ-તુરય-પદ્મકર-સર્પહિં દુલિયં આગયા-દેવતાઓના સમૂહ સેંકડો શ્રેષ્ઠ વિમાનોમાં બેસીને તથા મનોહર સુવર્ણ-મય રથોમાં બેસીને તથા (ઉત્તમ જાતિના) સેંકડો અશ્વો પર સવાર થઈને શીઘ્ર આવેલા છે. અને સસંભમોયરણ-સ્તુભિય-લુલિય-ચલ-કુંડલંગય-તિરીક-સોહંત-મહાભિમાળ - ઉતાવળે નીચે ઊતરવાથી જેમનાં કાનનાં કુંડલો, ણાબુળંઘો, મુગટ તથા મુંદર મસ્તકની માલા વગેરે સુખિત - ક્ષોભ પામેલાં છે, લુલિત - ડોલાયમાન થયેલાં છે તથા ચલ - ચંચળ બનેલાં છે. વળી તે સુર-સંઘો કેવા છે? સાસુર-સંઘા - અમુરોના સંઘોથી સહિત છે; - તથા વેર-વિરુદ્ધ - વેર-વૈમનસ્યથી સહિત છે. તથા મત્તિ-મુરુદ્ધા - ભક્તિથી સારી રીતે યુક્ત છે, તથા આયર-

ભૂસિય-સંભમ-પિંડિય-સુદુ-સુત્રિમ્હિય-સવ્વલોધા-સન્માનની ભાવ-
નાથી યુક્ત છે, ઉતાવળથી એકઠા થયેલા છે, અત્યંત આશ્ચર્ય
પામેલા છે અને પોતાના સકલ સ્નેહ્ય-પરિવારથી યુક્ત છે.
વળી કેવા છે? ઉત્તમ-કંચણ-ચણ-પરુવિય-માસુર-ભૂસણ-માસુરિ-
ચંગા-શ્રેષ્ઠ જાતિનાં સુવર્ણ તથા રત્નથી ખનેલા તેજસ્વી
અલંકારોવડે દેદીપ્યમાન શરીરવાળા છે. તથા મત્તિ-વસાગય-
ગાય-સમોળય - પંજલિ-પેસિય-સીસ-પણામા - ભક્તિને આધીન
થઈને અર્ધાવનત મુદ્રા કરી રહેલા તથા મસ્તક પર અંજલિ
કરીને પ્રણામ કરી રહેલા છે. આ સુર-સંઘો અને અસુર-સંઘો
દેવાધિદેવની ભક્તિ કેવી રીતે કરે છે, તે દર્શાવતાં કહે છે કે-

જં - જે. જિણં - જિનેશ્વરને. વંદિઝ્ઞ - વાંદીને. તો -
પછી. થોઝ્ઞ - સ્તુતિ કરીને. ય - તથા. તિગુણમેવ ય પુર્ણો
પયાહિણં - ખરાખર ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા દઈને. ય - તથા.
જતી વખતે ફરીથી. જં જિણં - જે જિનેશ્વરને. પળમિઝ્ઞ -
પ્રણામ કરીને. તો - પછી. સુરાસુરા-તે સુર અને અસુરો.
પમુડ્યા - હર્ષ પામીને. સમવણાઈં - પોતાના ભવન વિષે.
ગયા - ગયા.

તં સંતિં અહં પિ પંજલી નમે - તે શાન્તિનાથને હું અંજલિ-
પૂર્વક નમસ્કાર કરું છું. કેવા શાન્તિનાથને? મહામુર્ણિ - જેઓ
મહામુનિ છે; તથા રાગ-દોષ-ભય-મોહ-વજ્જિયં - રાગ, દ્વેષ, ભય
અને મોહથી વર્જિત છે; તથા દેવ-દાણવ-નરિંદ-વંદિયં - દેવેન્દ્રો
અને દાનવેન્દ્રોથી વંદાયેલા છે; તથા ઉત્તમં - ઉત્તમ છે અને
મહાત્મવં - મહાત્મસ્વી છે, તેમને.

(૨૨-૨૩-૨૪-૬) ઉત્તમ વિમાનોમાં બેસીને, સોનાના દિવ્ય રથોમાં આરૂઢ થઈને તથા સેંકડો ઘોડાના સમૂહ પર સવાર થઈને જેઓ શીઘ્ર આવેલા છે અને ઝડપથી નીચે ઊતરવાને લીધે જેમનાં કાનનાં કુંડલ, ણાબુળાંધ અને મુગટ ફોલ પામીને ડોલી રહ્યા છે તથા ચંચલ ગન્યા છે; તથા મસ્તક પર ખાસ પ્રકારની સુંદર માળાઓ ધારણ કરેલી છે; જેઓ (અરસ્પરસ) વૈર-વૃત્તિથી મુક્ત અને ઘણી ભક્તિવાળા છે; જેઓ ત્વરાથી ચોકઠા થયેલા છે, અને ઘણો વિસ્મય પામેલા છે તથા સકલ સૈન્ય-પરિવારથી મુક્ત છે; જેમનાં અંગો ઉત્તમ જાતિનાં સુવર્ણ અને રત્નોથી ગનેલા પ્રકાશિત અલંકારો વડે દેહીધ્યમાન છે; જેઓનાં ગાત્ર ભક્તિભાવથી નંમેલાં છે તથા બે હાથ મસ્તકે જોડી અંજલિ-પૂર્વક પ્રણામ કરી રહેલા છે તેવા સુરોના અને અસુરોના સંઘો જે જિનેશ્વર પ્રભુને વંદીને, સ્તવીને, ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા દેવા-પૂર્વક ફરીને, નમીને અત્યંત હર્ષ-પૂર્વક પોતાનાં ભવનોમાં પાછા ફરે છે, તે રાગ-દ્રેષ-ભય-મોહ-વર્જિત અને દેવેન્દ્રો, દાનવેન્દ્રો અને નરેન્દ્રોથી વંદિત શ્રેષ્ઠ મહાન્ તપસ્વી અને મહામુનિ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને હું પણ અંજલિ-પૂર્વક નમસ્કાર કરું છું.

(૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૪) - અંવરંતર-વિઆરણિઆર્હિ -
[અમ્બરાન્તર-વિચારણિકામિ:] - આકાશના અંતરમાં વિચરનારી,
આકાશમાં વિચરનારી.

અમ્બરતા અન્તરમાં વિચારણિકા તે અમ્બરાન્તર-વિચારણિકા

અમ્બર—આકાશ. અન્તર—મધ્ય ભાગ. વિચારણિકા—વિચરનારી. આ પદથી લઈને ૨૮મી ગાથાના મત્તિ-સંનિવિદ્ધ-વંદનાગયાહિં સુધીનાં બધાં પદો તૃતીયાનાં બહુવચનમાં છે.

લલિય-હંસ-વધૂ-ગામિણિઆહિં—[લલિત-હંસ-વધૂ-ગામિનિકામિ:]—મનોહર હંસલીના જેવી સુંદર ગતિએ ચાલનારી.

લલિત એવી હંસ-વધૂ તે લલિત-હંસવધૂ, તેના જેવી ગામિનિકા તે લલિત-હંસવધૂ-ગામિનિકા. લલિત—મનોહર. હંસવધૂ—હંસલી. ગામિનિકા—ગમન કરનારી, ચાલનારી. મનોહર હંસલીના જેવી સુંદર ગતિએ ચાલનારી.

પીણ-સોણિ-ચળ-સાલિણિઆહિં—[પીન-શ્રોણિ-સ્તન-શાલિનિકામિ:]—પુષ્ટ નિતંબ અને ભરાવદાર સ્તનવડે શોભી રહેલી.

પીન એવી શ્રોણિ તથા સ્તન તે પીન-શ્રોણિ-સ્તન, તેના વડે શાલિનિકા તે પીન-શ્રોણિ-સ્તન-શાલિનિકા. પીન—ભરાવદાર, પુષ્ટ. આ વિશેષણ શ્રોણિ તથા સ્તન બંનેને માટે થેાજાયેલું છે. શ્રોણિ—નિતંબ, કમરની નીચેનો ભાગ. સ્તન—સ્તન, પથોધર. શાલિનિકા—શોભી રહેલ. પુષ્ટ નિતંબ અને ભરાવદાર સ્તનવડે શોભી રહેલી.

સકલ-કમલદલ-લોચણિઆહિં—[સકલ-કમલદલ-લોચનિકામિ:]—કલા-યુક્ત કમલપત્રનાં જેવાં નયનવાળી.

સકલ એવું કમલદલ તે સકલ-કમલદલ, તેનાં જેવાં લોચન—વાળી તે સકલ-કમલદલ-લોચનિકા. સકલ—કલા-યુક્ત, વિકસિત. કમલદલ—કમલપત્ર. લોચનિકા—નયનવાળી.

પીન-નિરંતર-ચળ-ભર-વિણમિઝ-ગાય-લયાહિં - [પીન-નિરંતર-સ્તનભર-વિનત-ગાત્ર-લતામિઃ] - પુષ્ટ અને અંતર-રહિત સ્તનના ભારવડે વિશેષ નમી ગયેલી ગાત્ર-લતાવાળી.

પીન અને નિરંતર એવો જે સ્તનભર તે પીન-નિરંતર-સ્તનભર, તેનાથી વિનત છે ગાત્રલતા જેની, તે પીન-નિરંતર-સ્તનભર-વિનત-ગાત્રલતા. પીન - પુષ્ટ. નિરંતર - અંતર-રહિત. સ્તનભર - સ્તનને. ભાર. વિનત - વિશેષ નમેલી, વિશેષ નમી ગયેલી. ગાત્ર-લતા - શરીરરૂપી લતાઓ. સુકુમાર ગાત્રોને લતાની ઉપમા અપાય છે.

મણિ-કંચળ-પસિદિલ-મેહલ-સોહિઝ-સોણિ-તટાહિં - [મણિ-કાચ્છન-પ્રશિયિલ-મેહલા-શોમિત-શ્રોણિ-તટામિઃ] - રત્ન અને સુવર્ણની ઝૂલતી મેખલાઓથી શોભાયમાન નિતાંબ-પ્રદેશ-વાળી.

મણિ અને કાચ્છનની પ્રશિયિલ એવી મેહલા તે મણિ-કાચ્છન-પ્રશિયિલ-મેહલા, તેના વડે શોમિત એવા શ્રોણિ-તટ વાળી તે મણિ-કાચ્છન-પ્રશિયિલ-મેહલા-શોમિત-શ્રોણિ-તટા. મણિ - રત્ન. કાચ્છન - સુવર્ણ. પ્રશિયિલ - ગાઢ નહિ તેવી, ઝૂલતી. મેહલા - કેડનું ભૂષણ, કટિસૂત્ર. શોમિત - શોભાયમાન. શ્રોણિતટ - નિતાંબ-પ્રદેશ.

વર-ચિંચિણિ-નેઝર-સતિલય-વલય-વિભૂસણિઆહિં - [વર-કિંકિણી-નૂપુર-સતિલક-વલય-વિભૂષણિકામિઃ] - ઉત્તમ પ્રકારનાં ધૂધરીવાળાં નૂપુરો અને ટપકીવાળાં કંકણ-કડાં વગેરે વિવિધ આભૂષણોને ધારણ કરનારી.

વર એવાં કિઙ્કિણી-નૂપુર અને સતિલક-વલય તે વર-કિઙ્કિણી-નૂપુર-સતિલક-વલય, એવાં ભૂષણને ધારણ કરનારી, તે વર-કિઙ્કિણી-નૂપુર-સતિલક-વલય-ત્રિભૂષણિકા. વર-શ્રેષ્ઠ. કિઙ્કિણી-ધૂધરી. નૂપુર-પગમાં પહેરવાનું ધરણું. કિઙ્કિણી-નૂપુર એટલે ધૂધરીવાળાં નૂપુર. તિલકથી સહિત તે સતિલક. તિલક-આંદલા કે ટીપડી. વલય - હાથમાં પહેરવાનાં કંકણ-કડાં વગેરે વલયાકાર ધરણું. સતિલક-વલય એટલે ટીપડીવાળાં કંકણ-કડાં વગેરે વલયાકાર ધરણું. તે કલા-કારીગરીના લેલથી અનેક પ્રકારનાં હોય છે. ત્રિભૂષણિકા - વિવિધ ભૂષણોને ધારણ કરનારી.

રતિકર-ચતુર-મનોહર-સુંદર-દંસણિઆહિં - [રતિકર-ચતુર-મનોહર-સુન્દર-દર્શનિકાભિઃ] - પ્રીતિ ઉપજાવનારી, ચતુરનાં મનનું હરણ કરનારી અને સુંદર તથા દર્શનીય.

રતિકર અને ચતુરમનોહર અને સુન્દર-દર્શનિકા તે રતિકર-ચતુર-મનોહર-સુન્દર-દર્શનિકા. રતિકર - રતિને કરનારી, પ્રીતિને ઉપજાવનારી. ચતુર-મનોહર-ચતુરના મનનું પણ હરણ કરનારી. સુન્દર-દર્શનિકા - જેનું દર્શન સુંદર છે એવી.

દેવસુંદરીહિં - [દેવસુંદરીભિઃ] - દેવસુંદરીઓ વડે, દેવાંગનાઓ વડે.

પાય-વંદિયાહિં - [પાદ-વન્દિકાભિઃ] - ચરણને નમનારી, ચરણને નમવા માટે તત્પર થયેલી.

પાદને વન્દન કરનારી, તે પાદ-વન્દિકા. પાદ - ચરણ.

વન્દિયા - [વન્દિતૌ] - વંદાયા છે.

ય - [ચ] - અને.

જસ્સ - [યસ્ય] - જેના.

તે - [તૌ] - તે.

સુવિક્રમા - [સુવિક્રમૌ] - ઘણા પરાક્રમવાળા.

કમા - [ક્રમૌ] - જે ચરણો.

અપ્પણો - [આત્મનઃ] - પોતાના.

નિઢાલણ્હિં - [લલાટકૈઃ] - લલાટ વડે, કપાળ વડે.

મંડળોઢુળ-પ્પગારણ્હિં - [મળ્ડન-દીર્ઘ-પ્રકારકૈઃ] - શણુગારના મોટા પ્રકારે વડે.

મળ્ડનનો દીર્ઘ એવો પ્રકારક તે મળ્ડન-દીર્ઘ-પ્રકારક. મળ્ડન - શણુગાર. દીર્ઘ - મોટા. પ્રકારક - પ્રકાર. ‘ઉઢુળ’ એ દેશ્યશબ્દ છે. તે દીર્ઘ અને બળદનો અર્થ બતાવે છે. ‘ઉઢુળો દીર્ઘ-ઉસહેસુ’ (દે. ના. મા. ૧૨૩).

કેહિં કેહિં વિ - [કૈઃ કૈઃ અપિ] - કેં કેં, વિવિધ.

અવંગ-તિલય-પત્રલેહ-નામણ્હિં - [અપાઙ્ગ-તિલક-પત્રલેખા-નામકૈઃ] - અપાંગ, તિલક તથા પત્રલેખા-નામક.

અપાઙ્ગ અને તિલક અને પત્રલેખા આદિ નામક તે અપાઙ્ગ-તિલક-પત્રલેખા-નામક. અપાઙ્ગ - નેત્રના છેડાનો બાહ્ય ભાગ. સ્પષ્ટથી તેમાં લગાડેલું કાબળ. ‘અપાઙ્ગા નેત્રપ્રાન્તાસ્તેપુ યા અઙ્ગનરચના સાઙ્રાપાઙ્ગ-શબ્દેન ગૃહ્યતે (બો. દી.) - ‘અપાંગ

એટલે તેવો પ્રાંત-ભાગ. તેમાં આંજવામાં આવતું કાજળ, તે અહીં અપાઙ્ગ-શબ્દથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. તિલક-અંદન વગેરે પદાર્થો વડે કપાળમાં કરવામાં આવતું એક પ્રકારનું ચિહ્ન, ટીકો, આંદલો. પત્રલેખા-કપોલ તથા સ્તન-મંડળ પર કસ્તૂરી વગેરે સુગંધી પદાર્થો વડે રચવામાં આવતી આકૃતિઓ. નામક - નામવાળી.

ચિહ્નરૂપિ - [દેદીપ્યમાનૈઃ] - દેદીપ્યમાન.

ચિહ્નઃ દેશ્ય-શબ્દ છે; તેનો અર્થ ચમકતું કે દેદીપ્યમાન થાય છે. (પા. સ. મ.)

સંગયંગયાહિં - [સંગતાઙ્ગકામિઃ] - પ્રમાણોપેત અંગવાળી અથવા નાટ્ય કરવા સજ્જ થયેલી.

સંગત છે અઙ્ગ જેનાં તે સંગતાઙ્ગકા. સંગત - સુંદર, પ્રમાણોપેત અથવા નાટ્ય-વિધિ માટે તત્પર. 'સંગતાઃ નાટ્યવિધૌ ઉપપન્નાઃ' । (રા. પ. ટીકા, સૂત્ર ૫૭). અઙ્ગ - ગાત્ર. જેના અવયવો પ્રમાણોપેત છે એવી, અથવા જેમનાં અંગો નાટ્ય કરવાને યોગ્ય છે એવી, નાટ્ય કરવા સજ્જ થયેલી.

ભક્તિ-સન્નિવિષ્ટ-વંદનાગયાહિં - [ભક્તિ-સન્નિવિષ્ટ-વંદનાગતામિઃ] - ભક્તિ-પૂર્ણ વંદન કરવાને આવેલી.

ભક્તિથી સન્નિવિષ્ટ તે ભક્તિ-સન્નિવિષ્ટ, તેવું જે વંદન તે ભક્તિ-સન્નિવિષ્ટ-વંદન, તે માટે આગતા તે ભક્તિ-સન્નિવિષ્ટ-વંદનાગતા. ભક્તિ - ભક્તિ. સન્નિવિષ્ટ - વ્યાપ્ત, ભરેલું. 'સન્નિવિષ્ટં વ્યાપ્તમ્'

(ખો. દી.). આગતા - આવેલી. ભક્તિથી ભરેલું-ભક્તિ-પૂર્ણ
વંદન કરવાને આવેલી.

ક્રુતિ - [મયતઃ] - થાય છે.

તે - [તી] - તે જાને.

ચંદ્રિયા - [ચન્દ્રિતી] - વંદાયેલા.

પુણો પુણો - [પુનઃ પુનઃ] - ફરી ફરીને.

તં - [તમ્] - તે.

જિણચંદ્રં - [જિનચન્દ્રમ્] - જિનચંદ્રને, જિનેશ્વરને.

અનિયં - [અવિતમ્] - શ્રીઅજિતનાથને.

જિય-મોહં - [જિત-મોહમ્] - જિતેલા મોહવાળાને,
જેમણે મોહને જિત્યો છે તેમને.

ધુય-સચ્ચ-કિલેસં - [ધૂત-સર્વ-ક્લેશમ્] - સર્વ ક્લેશનો
નાશ કરનારને.

ધૂત સર્વ ક્લેશ જીનો તે ધૂત-સર્વ-ક્લેશ. ધૂત - ખરી ગયેલું,
નાશ પામેલું. સર્વ - સમગ્ર. ક્લેશ - દુઃખ. જેમનું સમગ્ર
દુઃખ નાશ પામેલું છે. સમગ્ર દુઃખનો નાશ કરનાર.

પયમો - [પ્રયતઃ] - પ્રતિપાન-પૂર્વક.

પણમામિ - [પ્રણમામિ] - પ્રણમું છું, નમસ્કાર કરું છું.

(૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૫) આ કલાપકમાં દેવીશ્રી દ્વારા કરાતાં
વંદનનું પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું છે.

તેં અન્નિયં પયસો પળનામિ - તે અન્નિવનાથને હું મન,
 વચન, કાયાના પ્રભિધાન-પૂર્વક પ્રણામ કરું છું. કેવા અન્નિવ-
 નાથને? કિય-નોહં - જેમણે મોહને સંપૂર્ણ નિતેડ છે, તથા
 ક્રુષ સ્વ-કિલેસં - જેમણે સર્વ કલેસના નાશ કરેલા છે, તથા
 ત્રિણ-ચંદં - જે નિનોમાં શ્રેષ્ઠ છે તથા જત્ત સુવિક્કમા કલાં
 વંદિયા ય - જેના સમ્યક્ પરાક્રમવાળા અરણો વંદાયેલા છે,
 તથા તેં ય વંદિયા પુમો પુમો હુનિ - તે પુનઃ પુનઃ વંદાયેલા
 છે. કેના વડે? અંગંતર-વિચારણિઆહિં ત્થિવ હંમ-વહુ-ગાનિણિ-
 આહિં પીણ-સોણિ-ચળ-સાલ્લિણિઆહિં સકલ-કમલ-દલ-લોઅણિ-
 આહિં પીણ-નિંતર-ચળમ-નિળમિય-ગાય-ત્થાહિં મણિ-કંચણ-પાસિ-
 દિલ-મેહલ-સોહિય-સોણિતટાહિં વર-ચિલ્લિણિ-નંડર-સત્તિલય-વલય-
 વિમૂસણિઆહિં રહ્કર-ચંડર-મળોહર-સુંદર-દંતણિઆહિં પાપ-વંદિ-
 યાહિં કેહિં કેહિં વિઃ અંગ-તિલય-ગત્તેહ-નામણિ મંડળોદુગ-
 પ્પગારણિ ચિલ્લણિ સંગયંગયાહિં ભત્તિ-સન્નિવિદ્ધ-વંદનાગયાહિં
 દેવસુંદરીહિં - આકાશમાં વિચરનારી વગેરે વિશેષણોથી યુક્ત
 દેવસુંદરીઓ વડે. કેવી રીતે? અળળો નિઢાલણિ - પોતાનાં
 લલાટો વડે.

(૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૬) આકાશમાં વિચરનારી, મનોહર
 હંસલીના જેવી સુંદર ગતિએ ચાલનારી, પુષ્ટ નિતાંળો અને
 ભરાવદાર સ્તનો વડે શોભતી, કલાયુક્ત-ખીલેલાં કમલપત્રનાં
 જેવાં નયનોવાળી, પુષ્ટ અને અંતર-રહિત સ્તનોના ભાર વડે
 વિશેષ નમી ગયેલી ગાત્ર-લતાઓવાળી, રત્ન અને સુવર્ણની
 ખૂલતી મેળલાઓથી શોભાયમાન નિતાંળ-પ્રદેશવાળી, ઉત્તમ

પ્રકારનાં ધૂધરીવાળાં નૂપુરો-ઝાંઝરો અને ટપકીવાળાં કંકણ-કડાં વગેરે વિવિધ આભૂષણો ધારણ કરનારી, પ્રીતિ ઉપજાવનારી, ચતુરોનાં મન હરનારી, સુંદર દર્શનવાળી, જિન-ચરણોને નમવા માટે તત્પર થયેલી, આંખમાં કાજળ, કપાળમાં તિલક તથા સ્તન-મંડલ પર પત્રલેખા એમ વિવિધ પ્રકારનાં મોટાં આભૂષણોવાળી, દેહીપ્યમાન, પ્રમાણોપેત અંગવાળી અથવા વિવિધ નાટ્ય કરવાને તત્પર થયેલી તથા ભક્તિ-પૂર્ણ વંદન કરવાને આવેલી દેવાંગનાઓએ પોતાનાં લલાટો વડે જેમના સમ્યક્ પરાક્રમવાળા ચરણો વાંદેલા છે તથા ફરી ફરીને વાંદેલા છે, તે મોહને મૂર્છા જિતનાર, સર્વ કલેશોનો નાશ કરનાર એવા જિનેશ્વર શ્રીઅજિતનાથને મન, વચન અને કાયાના પ્રણિધાન-પૂર્વક હું નમસ્કાર કરું છું.

(૨૯-૩૦-૩૧-૩૨-૪) યુય-વંદિયસ્તા-[સ્તુત-વન્દિતસ્ય]-સ્તવાયેલા અને વંદન કરાયેલા.

સ્તુત અને વન્દિત તે સ્તુત-વન્દિત. સ્તુત - સ્તુતિ કરાયેલા, સ્તવાયેલા. વન્દિત - વંદન કરાયેલા. આ પદ આગલી ગાથામાં આવેલાં વમા પદનું વિશેષણ છે. અહીં વંદિયસ્ત ને બદલે વંદિયસ્તા એવો પ્રયોગ છે, તે આર્પત્વથી દીર્ઘ થયેલો છે. પછીનાં પદોમાં પણ તેમ જ સમજવું.

રિસિ-ગણ-દેવ-ગણેહિં - [ઋષિ-ગણ-દેવ-ગણૈઃ] - ઋષિ-ઓના ત્રિમુદાયો અને દેવતાઓના સમૂહોવડે.

ઋષિ-ગણ અને દેવ-ગણ તે ઋષિ-ગણ-દેવ-ગણ. ઋષિ-ગણ-ઋષિઓનો ત્રિમુદાય. દેવ-ગણ - દેવતાઓનો સમૂહ.

તો - [તતઃ] - પછી.

દેવવહુહિં - [દેવ-વધૂમિઃ] - દેવાંગનાઓ વડે.

પયઓ - [પ્રયતઃ] - પ્રણિધાન-પૂર્વક.

પણમિયઅરસા - [પ્રણતકસ્ય] - પ્રણામ કરાથેલા.

જસ્ય - જગદુત્તમ - સાસણઅરસા - [જાસ્ય - જગદુત્તમ - શાસનસ્ય] - મોક્ષ આપવાને યોગ્ય તથા સમસ્ત જગતમાં ઉત્તમ શાસનવાળા.

જાસ્ય અને જગદુત્તમ છે શાસન જેનું તે જાસ્ય-જગદુત્તમ-શાસન. જાસ્ય - મુક્તિ આપવાને યોગ્ય. જસ્ - મુક્ત કરવું, તે પરથી જાસ્ય પદ બનેલું છે. જગદુત્તમ - સમસ્ત જગતમાં ઉત્તમ. શાસન - આજ્ઞા, પ્રવચન કે ઉપદેશ.

મક્તિ-વશાગય-પિંડિયઆહિં - [મક્તિ-વશાગત-પિંડિત-કામિઃ] - ભક્તિને આધીન થઈને એકત્ર થયેલી.

મક્તિ ના વશથી આગત તે મક્તિ-વશાગત, અને પિંડિત થયેલી એવી તે મક્તિ-વશાગત-પિંડિતકા. મક્તિ-વશાગત - ભક્તિને વશ થઈને આવેલી. પિંડિતકા - એકત્ર થયેલી.

દેવ-વરચ્છરસા-વહુઆહિં - [દેવ-વરાપ્સરો-વહુકામિઃ] - દેવલોકની અનેક શ્રેષ્ઠ અપ્સરાઓ વડે.

દેવની વર એવી અપ્સરસઃ તે દેવવરાપ્સરસઃ, તેની વહુલતા છે જેમાં તે દેવવરાપ્સરો-વહુકા. દેવ - વિમાનવાસી દેવો. વર - શ્રેષ્ઠ. અપ્સરસઃ - અપ્સરા, દેવસુંદરી, દેવગણિકા કે દેવનર્તિકા.

‘આપ્યન્તે પુષ્પૈરપ્સરસઃ’ (અ. ચિ. ૨) - ‘જે પુષ્પો વડે પમાય છે તે અપ્સરા.’ પુષ્પ કરવાથી સ્વર્ગનાં સુખો મળે છે અને તેમાં સુખ્યતા દેવસુંદરીઓની હોય છે, એટલે તે અપ્સરા કહેવાય છે. અન્ય મતમાં ‘અદમ્યઃ સરાન્તિ ઉદ્ગચ્છન્તાંતિ અપ્સરસઃ- પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે અપ્સરા’ એવી વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવે છે, કારણ કે તે ક્ષીરસાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી મનાય છે.

સુર-વર-રટ્નગુણ-પંડિયઆહિં - [સુર-વર-રતિ-ગુણ-પણ્ડિતકામિઃ] - દેવોને ઉત્તમ પ્રકારની પ્રીતિ ઉપલવવામાં કુશલ, અથવા સુરવરને-છદ્રોને પ્રીતિ ઉપલવવામાં કુશલ.

સુરનો વર એવો રતિ નામે ગુણ તે સુર-વર-રતિ-ગુણ, તેમાં પण्डितका તે સુર-વર-રતિ-ગુણ-પण्डितका. સુર અથવા સુરમાં વર તે સુરવર, તેમને રતિ નામે ગુણ ઉત્પન્ન કરવામાં પण्डितका તે સુર-વર-રતિ-ગુણ-પण्डितका. સુર-દેવ. વર-ઉત્તમ. રતિગુણ-પ્રીતિ. પण्डितका - કુશલ.

દેવોની રતિ-કીડા સંબંધમાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે ભવન-પતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા તથા બીજા દેવલોકના દેવો મનુષ્યની જેમ શરીરથી કામ-મુખનો અનુભવ કરનારા હોય છે, એટલે પહેલા અને બીજા સ્વર્ગમાં દેવીઓ હોય છે. તેથી ઉપરના સ્વર્ગમાં દેવીઓ હોતી નથી. પરંતુ આ દેવીઓ ઉપરના દેવલોકના દેવોને પોતાના પ્રત્યે અનુરાગવાળા નાણુતાં તેમની પાસે જાય છે. તેમાં ત્રીજા અને ચોથા દેવલોકના દેવો તેમના હસ્તાદિના સ્પર્શમાત્રથી કામ-શાંતિને પામનારા

હોય છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા દેવલોકના દેવો તેમનો મનોહર શૃંગાર જોઈને કામ-શાંતિને પામનારા હોય છે, સાતમા અને આઠમા દેવલોકના દેવો તેમના વિવિધ શબ્દો સાંભળીને કામ-શાંતિ પામનારા હોય છે. આ દેવલોકથી આગળ દેવીઓની ગતિ હોતી નથી, કારણ કે નવમા, દશમા, અગિયારમા અને બારમા દેવલોકના દેવો તેા દેવીઓનાં ચિંતનમાત્રથી કામ-શાંતિ મેળવનારા હોય છે. એથી ઉપરના ઐવેયક અને અનુત્તરના દેવો વિષય-સુખથી રહિત હોય છે. કાય-પ્રવીચારા આ એશાનાત્ ॥ ૮ ॥ શેષાઃ સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-મનઃ-પ્રવીચારા દ્વયોર્દ્વયોઃ ॥ પરેડપ્રવીચારાઃ ॥ ૧૦ ॥ (ત. સૂ. અ. ૪).

વંસ-સદ-તંતિ-તાલ-મેલિય—[વંશ-શબ્દ-તન્ત્રી-તાલ-મેલિતે]—વાંસળી વગેરેના શબ્દમાં વીણા અને તાલ વગેરેના અવાજને મેળવતી.

વંશના શબ્દમાં તન્ત્રી અને તાલનો શબ્દ મેલિત તે વંશ-શબ્દ-તન્ત્રી-તાલ-મેલિત.

વાદ્યો ચાર પ્રકારનાં હોય છેઃ (૧) તત, (૨) વિતત, (૩) શુષિર અને (૪) ઘન. કહ્યું છે કે—

“તતં વીણાડડદિકં વાદ્યમ્, આનદ્ધં મુરજાદિકમ્ ।

વંશાદિકં તુ શુષિરં, કાંસ્યતાલાદિકં ઘનમ્ ॥”

(૧) તતવાદ્ય, તે વીણાદિક તારવાળાં વાજિત્રો.
(૨) આનદ્ધ અથવા વિતતવાદ્ય, તે મુરજ-મૃદંગ આદિ આમડે મઢેલાં વાજિત્રો. (૩) શુષિરવાદ્ય, તે વંશ (વાંસળી)

વગેરે પવનથી વાગતાં વાજિત્રો અને (૪) ઘનવાદ્ય, તે કાંસ્ય-તાલ આદિ આઘાતથી વાગતાં વાજિત્રો.

દેવો આ ચારે પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડે છે.* વંશ-શબ્દ — કૂંક વડે વાગતાં વાંસળી, પાવા, મુરલી વગેરે શુષિર વાદ્યોનો અવાજ. તન્ત્રી — વીણા. તે અનેક પ્રકારની હોય છે. જેમ કે જે તારવાળી તે નકુલા, ત્રણ તારવાળી તે ત્રિતંત્રી, ચાર તારવાળી તે રાજધાની, પાંચ તારવાળી તે વિપંચી, છ તારવાળી તે શાર્વરી અને સાત તારવાળી તે પરિવાદિની. વળી તેનાં નાલંળી, કચ્છપી, મહતી, પ્રભાવતી, બૃહતી, કલાવતી, કંડાલ, ચાંડાલિકા વગેરે ભેદો પણ મનાય છે. તેમ જ રાયપ્પસેણિય — સૂત્રમાં વલ્લિકા, ચિત્રવીણા વગેરે ભેદો પણ જણાવેલા છે. અહીં તન્ત્રી-પદ્યથી આ તત્ત વાદ્યો સમજવાં. તાલ — કાંસીએડા. તે માટે કહ્યું છે કે :—

“પટ્ટગુલપ્રમાણેન, કાંસ્યતાલઃ સુવર્તુલઃ ।

અંગુલદ્વયમાત્રેન, ભવેદ્ ગમ્भीરમવ્યવાન્ ॥”

છ આંગળ પ્રમાણનું બરાબર ગોળ અને વચ્ચેથી જે આંગળ જેટલા ઊંડા ખાડાવાળું જે વાદ્ય (કાંસાનું બનેલું હોય છે) તે કાંસ્યતાલ કહેવાય છે.

એટલે તાલ-શબ્દથી ઘન-વાદ્યો સમજવાં. હાથથી અમુક પ્રકારે તાલીઓ પાડવી તથા પગનો ઠમકો આપવો તેને પણ તાલ કહેવાય છે. આ તાલનો (૧) કાલ, (૨) માર્ગ,

* “દેવા ચગચિર્ધ ચાતિર્ધ વાદેતિ, તં વદા તત્ત પિતૃત્ત યનં મુસિર” — છતાનિગમમૂલ પૃ. ૨૪૧.

(૩) પિંડ, (૪) અંગ (વિભાગ), (૫) ગ્રહ, (૬) જાતિ, (૭) કલા, (૮) લય, (૯) ચતિ અને (૧૦) પ્રસ્તાર-એ દસ અંગો વડે વિશદ બોધ થાય છે.

તિઉકલરાભિરામ-સદ્-મીસણ કણ- [ત્રિપુષ્કર-અભિરામ-શબ્દ-મિશ્રકે કૃતે] - આનંદ વાજિત્રોના નાદનું મિશ્રણ કરતી.

ત્રિપુષ્કરનો અભિરામ એવો શબ્દ તે ત્રિપુષ્કર-અભિરામ-શબ્દ, તેનાથી મિશ્ર તે ત્રિપુષ્કર-અભિરામ-શબ્દ-મિશ્ર, કૃતે કથે છે. પુષ્કર-વાદ્ય એટલે આમડાથી મઢેલું વાદ્ય. તેના મુખ્ય લેહો ત્રણ છે: મૃદંગ, પણવ અને દર્દુર; એટલે તે ત્રિપુષ્કર કહેવાય છે. ભરત-નાટ્યશાસ્ત્રના ૩૪મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:-

“યાવન્તિ ચર્મનદ્વાનિ, હ્યાતોદ્યાનિ દ્વિજોત્તમા: ! !

તાનિ ત્રિપુષ્કરાદ્યાનિ, ત્વનદ્વમિતિ સ્મૃતમ્ ॥ ૨૩ ॥”

હે દ્વિજોત્તમો ! જેટલાં વાદ્યો આમડાંથી મઢેલાં હોય છે, તે બધાંને ત્રિપુષ્કરાદિ કે અવનંદ કહે છે.

“પૌષ્કરસ્ય તુ વાદ્યસ્ય, મૃદંગ-પણવાશ્રયમ્ ।

વિધાનં તુ પ્રવક્ષ્યામિ, દર્દુરસ્ય તથૈવ ચ ॥ ૨૫ ॥”

-મૃદંગ, પણવ અને દર્દુરનો આશ્રય કરીને રહેલાં એવાં પૌષ્કરવાદ્યનું વિધાન હું કહું છું.*

* (૧). “મૃદંગસ્ય લક્ષણમ્--

અતાલજ્ઞમકાલજ્ઞમશાસ્ત્ર(જ્ઞ ?)ચ કણ્ઠકમ્ ।

ચર્મઘાતકમિત્યેવં, પ્રવદન્તિ મનીષિણ: ॥ ૨૦૭ ॥

સુહ-સમાળણે અ - [શ્રુતિ સમાનયને ચ] - અને શ્રુતિઓને સમાન કરતી.

શ્રુતિનું સમાનયન તે શ્રુતિ-સમાનયન. શ્રુતિ - સ્વરને। સૂક્ષ્મ લેહ. ૫૬૪, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિપાદ એ સાત સ્વરોની વચ્ચે જે વિભાગો રહેલા છે, તે શ્રુતિ

અનેનૈવ વિધાનેન, વાશં કાર્યં પ્રયત્નતઃ ।

અતઃ કુર્ષ્વં પ્રવક્ષ્યામિ, આતોદ્યાનાં તુ લક્ષણમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

ત્રિધા ક્રિયા મૃદજ્ઞાનાં, હરીતકિયવાધયા ।

તથા નેપથ્યગોપુચ્છ-આકૃત્યા સંપ્રકીર્તિતઃ (તા) ॥ ૨૦૯ ॥

તાલત્રયં તથા તચ્ચ, મૃદજ્ઞેઽઙ્ગિક ઇષ્યતે ।

મુખં તસ્ય ચ કર્તવ્યં, દ્વાદશાઙ્ગુલયોજિતમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

તથોર્ધ્વકથ્થ કર્તવ્યધ્વતુસ્તાલપ્રમાણતઃ ।

મુખં તસ્ય પ્રકર્તવ્યમઙ્ગુલાનિ ચતુર્દશ ॥ ૨૧૧ ॥

આલિઙ્ગધૈવ કર્તવ્યો, લયમાત્રમથાપે ચ ।

મુખં તસ્યાઙ્ગુલાનિ, સ્યુરઘાવેવ સમાસતઃ ॥ ૨૧૨ ॥

(૨) પળવસ્ય લક્ષણમ્—

પળવસ્યાપિ કર્તવ્યો, દીર્ઘત્વં પોઢશાઙ્ગુલઃ ।

કૃશા(શો ?) મધ્યાઙ્ગુલાન્યઘૌ પચાઙ્ગુલમુખસ્તથા ॥ ૨૧૩ ॥

અટૌ તસ્ય તુ કર્તવ્યો ? તજ્ઞૈરધ્યર્ધચા(મ ?)ઙ્ગુલમ્ ॥

મધ્યં ચ શુપિરં તસ્ય, ચત્વાર્યેવાઙ્ગુલાનિ ચ ॥ ૨૧૪ ॥

(૩) દર્દુ(ર્દ)સ્ય લક્ષણમ્—

દર્દુ(ર્દ)સ્ય ષટકારો, નવાઙ્ગુલીમુખસ્તથા ॥

મુખં તસ્ય ચ કર્તવ્યં, ષટસ્ય સદૃશીઃ (શં) વૃષૈઃ ॥ ૨૧૫ ॥

કહેવાય છે. સંગીત-વિશારદોના મતથી આવી શ્રુતિઓ બાવીસ છે. તે આ પ્રમાણે : પડ્જની શ્રુતિ ચાર, તેમાં ત્રીજી તથા ચોથી શ્રુતિએ ઋષભનું મિશ્રણ થાય છે. ઋષભની શ્રુતિઓ ત્રણ, તેમાં ત્રીજી શ્રુતિએ ગાંધારનું મિશ્રણ થાય છે. ગાંધારની શ્રુતિઓ બે, તેમાં બીજી શ્રુતિએ કોમળ અથવા શુદ્ધ મધ્યમનું મિશ્રણ થાય છે. મધ્યમની શ્રુતિઓ ચાર, તેમાં બીજી શ્રુતિએ તીવ્ર મધ્યમનું અને ચોથી શ્રુતિએ પંચમનું મિશ્રણ થાય છે. પંચમની ચાર, તેમાં ચોથી શ્રુતિએ ધૈવતનું મિશ્રણ થાય છે અને ધૈવતની શ્રુતિઓ ત્રણ, તેમાં ત્રીજી શ્રુતિએ નિપાદનું મિશ્રણ થાય છે. નિપાદની શ્રુતિઓ બે છે, તેમાં બીજી શ્રુતિએ બીજા સપ્તકના પડ્જ-સાનું મિશ્રણ થાય છે. આ બાવીસ શ્રુતિઓનાં નામ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે સમજવાં :—

દ્વાદશાક્ષુલવિસ્તીર્ણ, પીનોઘં(ઘં) ચ સમન્તતઃ ।

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ, ચર્મલક્ષણનુત્તમમ્ ॥ ૨૧૬ ॥ ”

—ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર, અ. ૩૪

શ્રીજમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞાસિની ટીકામાં મૃદંગ, પણુવ અને દર્દરિકોના પરિચય આ પ્રમાણે આપેલો છે :—

“ ‘ મૃદજ્ઞો લઘુમર્દલઃ પણ્વો માણ્ડપટ્તહો લઘુપટ્તહો વા પટ્તહઃ સ્પટ્તઃ ।

દર્દરિકો યસ્ય ચતુર્મિશ્વરણૈરવસ્થાનં ભુવિ સ ગોધાચર્માવનદ્ધો

વાદ્યવિશેષઃ । ” ૫-૧૦૧

મૃદંગ એટલે નાનું માદલ (તળલા), પણુવ એટલે ભાંડ-પટલ કે લઘુ-પટલ (નાનું નગારું) અને દર્દરિક એટલે ઘોના ચામડાથી મઢેલું ચાર પાયા વડે જમીન પર મૂકાતું આનંદ વાદ્ય-વિશેષ.

સ્વર	શ્રુતિઓની સંખ્યા	શ્રુતિઓનાં નામો
પડજ	૪	તીત્રા, કુમુદતી, મન્દા, છંદોવતી.
ઋષભ	૩	દયાવતી, રંજની, રતિકા.
ગાંધાર	૨	રૌદ્રી, ક્રોધા.
મધ્યમ	૪	વજ્રિકા, પ્રસારિણી, પ્રીતિ, માજની.
પંચમ	૪	ક્ષિતિ, રક્તા, સાંદીપિની, આલાપિની.
ધૈવત	૩	મદન્તી, રોહિણી, રમ્યા.
નિપાદ	૨	ઉગ્રા, હોમિણી. *

સમાનયન—સમમાં લાવવાની ક્રિયા. સ્વર-શ્રુતિનો તાલની સાથે જ આરંભ કરવો તેને સમ કહેવાય છે.+ અથવા સ રિ ગ મનો આરોહ કરી, ફરી અવરોહ કર્યા પછી પાછું જે આરોહણ કરવામાં આવે છે તે સમ કહેવાય છે.x તે આ રીતે:—

- * “તીત્રા કુમુદતી મન્દા, છન્દોવત્યસ્તુ પડ્જગાઃ ।
 દયાવતી રંજની ચ, રતિકા ઋષભે સ્થિતા ॥
 રૌદ્રી ક્રોધા ચ ગાન્ધારે, વજ્રિકા ચ પ્રસારિણી ।
 પ્રીતિઃ માજનીત્યેતાઃ, શ્રુતયો મધ્યમાધિતાઃ ॥
 ક્ષિતિરક્તા ચ સાન્દીપિન્યાલપી ચૈવ પંચમે ।
 મદન્તી, રોહિણી રમ્યેત્યેતા ધૈવત-સંઘયાઃ ।
 ઉગ્રાઽર્હોમિણીતિ દ્વે, નિપાદે વસતઃ શ્રુતી ॥”

+ સંગીતશાસ્ત્ર પૃ. ૧૪૬.

x સંગીતશાસ્ત્ર પૃ. ૮૧.

સરિગમ મગરિસ સરિગમ ।

રિગમપ પમગરિ રિગમપ ।

ગમપધ ધપમગ ગમપધ ।

પધનિસ સનિધપ પધનિસ ॥

શ્રીરાયખપસેણિય-સૂત્રમાં સંગીતના વર્ણનાધિકારે ‘મંદુરં સમં સલલિયં મળોહરં’ આદિ વિશેષણો વપરાયેલાં છે. ત્યાં ‘સમં’નો અર્થ ટીકાકાર શ્રીમલયગિરિ મહારાજે ‘તાલવંશ-સ્વરાદિસમનુગતં સમમ્ - તાલ અને વાંસળી વગેરેના સ્વરોને અનુસરતું તે સમ’ એવો અર્થ કરેલો છે.

શુદ્ધ-સજ્જ-ગીય-પાયજાલ-ઘંટિઆહિં - [શુદ્ધ-સજ્જ-ગીત-પાદજાલ-ઘણ્ટિકાભિઃ] - દોષ-રહિત અને પ્રશુભ ગીત ગાતી અને પાદજાલની ધૂધરીઓ બજાવતી.

શુદ્ધ અને સજ્જ એવું જે ગીત તે શુદ્ધ-સજ્જ-ગીત, તથા પાદજાલની ઘણ્ટિકાવાળી તે શુદ્ધ-સજ્જ-ગીત-પાદજાલ-ઘણ્ટિકા. શુદ્ધ - નિર્દોષ, દોષ-રહિત. જૈનશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે—

“ મીઅં દુઅમુષ્પિચ્છં, ઉત્તાલં ચ કમસો મુણેયવ્વં ।

કાગ-સ્સરમણુણાસં, દ્વદોસા હોન્તિ ગેઅસ્સ ॥ ”

(૧) ભીત - બીતાં બીતાં ગાવું તે. (૨) દ્રૂત - જલદી જલદી ગાવું તે. (૩) ઉત્પ્રેક્ષ્ય - રાષે ભરાઈને આવેશ-પૂર્વક ગાવું તે. (૪) ઉત્તાલ - અતિતાલ કે અસ્થાન-તાલ-પૂર્વક ગાવું તે. (૫) કાક-સ્વર - કાગકાના જેવા કઠોર

સ્વરે ગાવું તે. (૬) અનુનાસ - નાકમાંથી ગાવું તે. આ છ ગીતના દોષો છે.*

* સંગીત-શાસ્ત્રમાં ગીતના ચૌદ દોષો કહેલા છે. તે આ રીતે:-

(૧) કંપિત - અવાજ યથરાવીને ગાવું તે. (૨) ભીત - બીતાં બીતાં ગાવું તે. (૩) ઉદ્ધુષ્ટ - ઘોર ઉચ્ચાર કરીને ગાવું તે. (૪) અવ્યક્ત - અસ્પષ્ટતાથી ગાવું તે. (૫) અનુનાસિક - નાકમાંથી ગાવું તે. (૬) કાક-સ્વર - કામડાના જેવો શબ્દ કરીને ગાવું તે. (૭) શિરસ્સ્થ - ગળુ ઊંચા સ્વરે ગાવું તે. (૮) સંધાન-વર્જિત - સ્વરનાં સ્થાનને છાંડી દર્શને ગાવું તે. (૯) વિસ્વર - અશુદ્ધ સ્વરથી ગાવું તે. (૧૦) વિરસ - રસ-હીન ગાવું તે. (૧૧) વિશ્લિષ્ટ - રાગમાં જે સ્વરો નિષિદ્ધ કહેલા હોય, તેનાથી ગાવું તે. જેમ કે માત્રોચ રાગમાં અર્ધરાત્રિ પછી ઋષભ અને પંચમ નિષિદ્ધ છે, માત્રથીનાં સાંકે ઋષભ અને મધ્યમ નિષિદ્ધ છે, વગેરે. (૧૨) વિપમ - ક્વચી ચૂકીને ગાવું તે. (૧૩) વ્યાકુલ - ગભરાઈને ગાવું તે. (૧૪) તાલ-હીન - ગાતાં ગાતાં તાલ ચૂકી જવો તે.

કેટલાકના અભિપ્રાયથી નીચેના પચીસ દોષો ન હોય તે શુદ્ધ ગીત કહેવાય છે:

(૧) સંદૃષ્ટ - દાંત પાસીને ગાવું તે. (૨) અદૃષ્ટ - જેનો અવાજ મધ્યમાં અટકી રહે તે. (૩) શંકિત - સંદેહયુક્ત ગાવું તે. (૪) કુરાગી - મોં ફાડી ખરાગ અવાજથી ગાવું તે. (૫) ભીત - ડરીને ગાવું તે. (૬) કંપિત - અવાજ યથરાવીને ગાવું તે. (૭) કપાલી - કપા ઊંચા સ્વરે ગાવું તે. (૮) કાકી - કામડાના જેવો સ્વર કરીને ગાવું તે. (૯) વિતાલ - તાલ વિના ગાવું તે. (૧૦) કરભ - ઝેટના જેવી ગરદન સાંખી કરીને ગાવું તે. (૧૧) અધર -

સજ્જ - પ્રણુ, વિશિષ્ટ ગુણથી યુક્ત. અનુયોગદ્વાર-
સૂત્રમાં ગીતના આઠ ગુણો નીચે પ્રમાણે જણાવેલા છે :-

“પુણં સ્તમલંકિયં ચ, વત્તં તદેવ અવિઘુટ્ઠં ।

મહુરં સમં સુલલિયં, અઢ ગુણા હોન્તિ ગેઽસ્ત ॥”

—સૂત્ર ૧૨૭.

(૧) પૂર્ણ - સ્વરકલાથી યુક્ત, (૨) રક્ત - ગેય
રાગ અનુસાર ગવાતું, (૩) અલંકૃત - અન્યોન્ય સ્વરથી
યુક્ત, (૪) વ્યક્ત - અક્ષરોમાં સ્પુટ, (૫) અવિઘુટ્ઠ -
આકોશથી રહિત, (૬) મધુર, (૭) સમ - તાલ, સ્વર
વંજેરેને અનુકૂલ, અને (૮) સુલલિત - સ્વરના સુંદર
આરોહ-અવરોહથી યુક્ત. ગીત - જે ગવાય તે ગીત. વિશિષ્ટ
અર્થમાં પદ, સ્વર અને તાલના અવધારણવાળું હોય તે ગીત

ખોટા અને જાડા અવાજથી ગાવું તે. (૧૨) જંબુક - શિયાળની
માફક માથું ધુણાવીને ગાવું તે. (૧૩) સ્વર-ભંગ - ગાતાં ગાતાં સ્વર
તૂટી જાય તે. (૧૪) વકી - વાંકી ગરદન રાખીને ગાવું તે.
(૧૫) પ્રસારી - હાથ લાંબા કરીને ગાવું તે. (૧૬) ઉન્મીલક -
આંખો ખંધ કરીને ગાવું તે. (૧૭) વિરસ - રસ-હીન ગાવું તે.
(૧૮) કૃશ - ઘણા પાતળા અવાજથી ગાવું તે. (૧૯) સ્થાન-
ભ્રષ્ટ - સ્વરના અથવા તાલના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થઈને ગાવું તે. (૨૦)
અવિધાન - સંગીતના મુખ્ય નિયમોને અવગણીને ગાવું તે. (૨૧)
સાનુનાસિક - નાકમાંથી ગાવું તે. (૨૨) ભગ્ન - ભાંગેલા સ્વરથી
ખરની જેમ ગાવું તે. (૨૩) સીતકારી - સીતકાર કરીને ગાવું તે.
(૨૪) અસ્થિત - સ્વર કાયમ ન રહે તેવું ગાવું તે. (૨૫) કર્કશ -
કઠોર સ્વરથી ગાવું તે.

કહેવાય. ‘પદ-સ્વર-તાલાવધાનાત્મકં ગાન્ધર્વમિતિ’ - (ભ. ના.).
તે દેવો ઉત્તિષ્ઠ, પાદવૃદ્ધ, મંદ અને રેચિત એ ચાર પ્રકારે
ગાય છે. રાયપસેણિય સૂત્રમાં કહ્યું છે કે - ‘તપ્તં તે વહેવે દેવ-
કુમારા ય દેવકુમારિયાઓ ય ચતુર્વિહં ગેયં ગાયંતિ, તં જહા-
ત્ત્વિત્ત પાયંતં મંદાયં રો(રે)શ્યાવસાણં ચ ।’ (સૂ. ૮૬)
પાદજાલ પગનું એક પ્રકારનું ધરેણું. ઘણ્ટિકા - ધૂધરી કે
ધૂધરા.

વલય-મેહલા-કલાવ-નેઝરાભિરામ-સદ્-મીસલ કલ -
[વલય-મેહલા-કલાપ-નૂપુરાભિરામ-શબ્દ-મિશ્રકે કૃતે] - કંકણ,
મેખલા-કલાપ અને ઝાંઝરના મનોહર શબ્દોને મિશ્ર કરતી.

વલય તથા મેહલા, તથા કલાપ તથા નૂપુર તે વલય-મેહલા-
કલાપ-નૂપુર, તેના અભિરામ એવા શબ્દનું મિશ્ર કરવાપણું તે
વલય-મેહલા કલાપ-નૂપુરાભિરામ-શબ્દ-મિશ્રક. વલય - કંકણ,
હાથની ચૂડીઓ. મેહલા - કટિસૂત્ર. કલાપ - ઘણી સેરવાળું
કટિસૂત્ર. નૂપુર - ઝાંઝર. શબ્દ - અવાજ. મિશ્રક - મિશ્ર.
કલ - કરતી.

અ [ચ] - અને.

દેવ-નટ્ટિઆર્હિ - [દેવ-નર્તિકાભિઃ] - દેવનર્તિકાઓ વડે.

દેવલોકમાં નૃત્ય-નાટ્ય વગેરેનું કામ કરનારી દેવનર્તિકા
કહેવાય છે.

હાવ-ભાવ-વિદ્ધમ-પ્પગારણિ - [હાવ-ભાવ-વિદ્ધમ-પ્રકા-
રકોઃ] - હાવ, ભાવ અને વિદ્ધમના પ્રકારો વડે.

નાટ્ય-વિશારદોના અભિપ્રાયથી તાંડવમાં નીચેનાં બંત્રીસ અંગહારો થાય છે : (૧) સ્થિરહસ્ત, (૨) પર્યસ્તક, (૩) સૂચીવિદ્ધ, (૪) અપવિદ્ધ, (૫) આક્ષિપ્ત, (૬) ઉદ્ધટિત, (૭) વિષ્કંભક, (૮) અપરાજિત, (૯) વિષ્કમ્બાપસૃત, (૧૦) મત્તાકીડ, (૧૧) સ્વસ્તિક-રેચિત, (૧૨) પાર્શ્વ-

“યદાહ્નિકૈકનિર્વૃત્યમુજ્જિતં વાચિકાદિભિઃ ।

નર્તકૈરભિધીયેત, પ્રેક્ષ્યમાશ્વેડિકાદિ તત્ ॥

તલ્લાસ્યં તાળવં ચૈવ, છલિકં સમ્પયા સહ ।

હલ્લીસકં ચ રાસં ચ, ષટ્-પ્રકારં પ્રચક્ષતે ॥”

આંગિક અભિનયથી યુક્ત અને વાચિકાદિ અભિનયથી વર્ણિત જે આશ્વેડિક આદિ નર્તન તે નર્તકો વડે પ્રેક્ષ્ય (દ્રશ્ય) કહેવાય છે. તેના (૧) લાસ્ય, (૨) તાંડવ, (૩) છલિક, (૪) સમ્પા, (૫) હલ્લીસક અને (૬) રાસ એવા છ ભેદ છે.

અહીં શૃંગારરસ-પ્રધાન નર્તનને ‘લાસ્ય’ કહ્યું છે; વીરરસ-પ્રધાન નર્તનને ‘તાંડવ’ કહ્યું છે, શૃંગાર અને વીરરસ-પ્રધાન નર્તનને ‘છલિક’ કહ્યું છે, એકદમ ઝડપી નર્તનને ‘સંપા’ કહ્યું છે. ઘણી સ્ત્રીઓનાં નર્તનમાં એક જ નેતા (નાયક) હોય, તેને ‘હલ્લીસક’ કહ્યું છે અને તાલ, લય આદિથી સંયુક્ત હલ્લીસકને ‘રાસ’ કહેલ છે.

દશરૂપકમાં નૃત્યના સાત ભેદો જુદી જ રીતે ગણાવ્યા છે :

‘હોમ્વી શ્રીગદિતં માણો, માણી-પ્રસ્થાન-રાસકાઃ ।

કાવ્યં ચ સપ્ત નૃત્યસ્ય, ભેદાઃ સ્યુસ્તેઽપિ માણવત્ ॥’

(૧) હોમ્વી, (૨) શ્રીગદિત, (૩) ભાણ, (૪) ભાણિકા, (૫) પ્રસ્થાન, (૬) રાસક અને (૭) કાવ્ય એ સાત નૃત્યના ભેદ છે અને તે ભાણ જેવા જ છે.

સ્વસ્તિક, (૧૩) વૃશ્ચિક, (૧૪) બ્રમર, (૧૫) મત્ત-સ્ખલિત,
(૧૬) મદ-વિલસિત, (૧૭) ગતિમંડલ, (૧૮) પરિચ્છિન્ન,
(૧૯) પરિવૃત્ત-રેચિત, (૨૦) વૈશાખ, (૨૧) પરાવૃત્ત,
(૨૨) અલાતક, (૨૩) પાર્શ્વચ્છેદ, (૨૪) વિદ્યુદ્ભ્રાન્ત,
(૨૫) ઉદ્ધતક, (૨૬) આલીઠ, (૨૭) રેચિત, (૨૮)
આચ્છુરિત, (૨૯) આક્ષિપ્ત-રેચિત, (૩૦) સંભ્રાન્ત, (૩૧)
અપસર્પ અને (૩૨) અર્ધ-નિકુટક.

આ અંગહારોની ઉત્પત્તિ ૧૦૮ કરણ અથવા નૃત્ય-
માતૃકાના વિવિધ સંયોજનથી થાય છે, જેનો વિસ્તાર ભરત-
નાટ્યશાસ્ત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં આપેલો છે.

સંગીતરતનાકરમાં લાસ્યનાં દસ અંગો નીચે પ્રમાણે
દર્શાવેલાં છે. (૧) ચાલી (ચારી?), (૨) આલિપક,
(૩) લટિ, (૪) સૂક, (૫) ઉરોંગણ, (૬) ધસક, (૭)
અંગહાર, (૮) ઓયરક, (૯) વિહુસી અને (૧૦)
મનસ્. તેમાં તાલ અને લયની સાથે અનુક્રમે ણંને સ્તનોને
ધનુષની પેઠે નમાવવા તે અંગહાર છે.

વંદિયા - [વન્દિતૌ] - વંદાયેલા.

ય - [ચ] - અને.

જસ્સ - [યસ્ય] - જેના.

તે - [તૌ] - તે (જે).

સુવિક્રમા કમા - [સુવિક્રમૌ ક્રમૌ] - ઉત્તમ પરાક્રમ-
શાલી ચરણો.

પ્રણિધાન-પૂર્વક પ્રણામ કરાય છે. તત્પશ્ચાત્ દેવનક્ટિઆર્હિ - દેવનર્તિકાઓ વડે હાવ-ભાવ-વિચ્છમ-પ્પગારણ્હિ અંગહારણ્હિ નચ્ચિ-
 ઝળ વંદિયા - વિવિધ પ્રકારના હાવ, ભાવ, વિભ્રમ અને અંગહાર વડે નૃત્ય કરવા-પૂર્વક વંદના થાય છે. આમ છતાં તિલોચ-સવ્વ-(સત્ત)-સંતિકારયં - ત્રિલોકના સર્વ [સત્ત્વેને] શાંતિ કરનારા તેમ જ પસંત-સવ્વ-પાવ-દોસં - સર્વ પાપો અને દોષોનો-રોગોનો નાશ કરનારા એવા સંતિ - શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન લવલેશ પણ ક્ષોભ પામતા નથી અને ઉત્તમં જિનં - રાગ અને દ્વેષને જીતનારા ઉત્તમ-સર્વોત્તમ પુરુષ સિદ્ધ થાય છે. તયં - તેમને. એસ અહં - આ હું (સ્તવકર્તા મહર્ષિ નંદિષેણુ), નમામિ - નમસ્કાર કરું છું.

(૨૯-૩૦-૩૧-૩૨-૬) દેવોને ઉત્તમ પ્રકારની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવામાં કુશલ એવી સ્વર્ગની અનેક સુંદરીઓ ભક્તિ-વશાત્ એકત્ર થાય છે. તેમાંની કેટલીક વાંસળી વગેરે શુષિર વાદ્યો વગાડે છે; કેટલીક તાલ વગેરે ઘન વાદ્યો વગાડે છે અને કેટલીક નૃત્ય કરતી જાય છે અને પગમાં પહેરેલા જાલખંધ ઘૂઘરાના અવાજને કંકણ, મેખલા-કલાપ અને નૂપુરના અવાજમાં મેળવતી જાય છે. તે વખતે જેનાં મુક્તિ આપવાને યોગ્ય, જગતમાં ઉત્તમ શાસન કરનારા તથા સુંદર પરાક્રમ-શાળી ચરણો પ્રથમ ઋષિઓ અને દેવતાઓના સમૂહ વડે સ્તવાય છે તથા વંદાય છે, પછી દેવીઓ વડે પ્રણિધાન-પૂર્વક પ્રણામ થાય છે અને તત્પશ્ચાત્ હાવ, ભાવ, વિભ્રમ અને અંગહાર કરતી દેવનર્તિકાઓ વડે વંદાય છે, તે ત્રિલોકના સર્વ જીવોને શાંતિ કરનારા, સર્વ પાપો અને દોષથી રહિત ઉત્તમ જિન ભગવાન શ્રીશાંતિનાથને હું પણ નમસ્કાર કરું છું.

(૩૩-૩૪-૩૫-૪) છત્ર-ચામર-પટાકા-ચૂડ-ચવ-મંડિયા-
[છત્ર-ચામર-પટાકા-ચૂડ-ચવ-મંડિતા :] - છત્ર, ચામર, પટાકા,
સ્તંભ અને જવવડે શોભતા.

છત્ર અને ચામર અને પટાકા અને ચૂડ અને ચવથી મંડિત
તે છત્ર-ચામર-પટાકા-ચૂડ-ચવ-મંડિત. આ પદ ચોત્રીસમી
ગાથામાં આવેલા અજિત-સંતિ-પાયયા પદનું વિશેષણ હોવાથી
પ્રથમાના બહુવચનમાં છે. છત્ર - માથા પર રાખવાનું છત્ર.
ચામર - ચામર. પટાકા - ધબ્બ, વાવટો. ચૂડ - સ્તંભ-વિશેષ.
ચવ - જવ નોંખનું ધાન્ય. મંડિત - શોભિત.

ધ્વજવર-મગર-તુરગ-સિંરિવચ્છ-સુલંછના - [ધ્વજવર-મકર-
તુરગ-શ્રીવત્સ-સુલાઞ્છના :] - શ્રેષ્ઠ ધ્વજ, મગર, અશ્વ અને શ્રી-
વત્સરૂપ સુંદર લાંછનવાળા.

ધ્વજવર અને મકર અને તુરગ અને શ્રીવત્સરૂપ સુલાઞ્છન-
વાળા તે ધ્વજવર-મકર-તુરગ-શ્રીવત્સ-સુલાઞ્છન. ધ્વજવર - શ્રેષ્ઠ
ધ્વજ. મકર - મગર. જલચર-પ્રાણિ-વિશેષ. તુરગ - અશ્વ.
શ્રીવત્સ - ચિહ્ન-વિશેષ.

દ્વીપ-સમુદ્ર-મંદર-દિસાગચ-સોહિઆ - [દ્વીપ-સમુદ્ર-મંદર-
દિગ્ગજ-શોભિતા :] - દ્વીપ, સમુદ્ર, મંદરપર્વત અને ઐરાવત
હાથીનાં લંછન (લક્ષણ) વડે શોભતા.

દ્વીપ અને સમુદ્ર અને મંદર અને દિગ્ગજ વડે શોભિત તે
દ્વીપ-સમુદ્ર-મંદર-દિગ્ગજ-શોભિત. મંદર-પર્વત-વિશેષ. દિગ્ગજ -
ઐરાવતાદિ હાથી. ' દિક્ષુ સ્થિતા ગજાઃ દિગ્ગજાઃ - દિશામાં

કહેલા હાથી તે દિગ્ગજ. તેના પ્રકારો વિષે અભિધાન-ચિન્તામણિના બીજા કાંડમાં કહ્યું છે કે-

“એરાવતઃ પુન્ડરીકો, વામનઃ કુમુદોઽન્નનઃ ।

પુષ્પદન્તઃ સાર્વભૌમઃ, સુપ્રતીકશ્ચ દિગ્ગજાઃ ॥ ૪. ॥”

એરાવત, પુંડરીક, વામન, કુમુદ, અન્નન, પુષ્પદન્ત, સાર્વભૌમ અને સુપ્રતીક એ દિગ્ગજો છે.

શોભિત - શોભતા.

સત્થિઅ-વસહ-સીહ-રહ-ચક્રવરંકિયા - [સ્વસ્તિક - વૃષભ-સિંહ-રથ-ચક્રવરાક્ષિતાઃ] - સ્વસ્તિક, બળદ, સિંહ, રથ અને શ્રેષ્ઠ ચક્રના ચિહ્નવાળા.

સ્વસ્તિક અને વૃષભ અને સિંહ અને રથ અને ચક્રવરથી અક્ષિત તે સ્વસ્તિક-વૃષભ-સિંહ-રથ-ચક્રવરાક્ષિત. સ્વસ્તિક - સાથીઓ. વૃષભ - બળદ. સિંહ - પ્રાણિવિશેષ. રથ - રથ. ચક્રવર - શ્રેષ્ઠ ચક્ર. અક્ષિત - ચિહ્નવાળા.

અષ્ટ મહાનિમિત્તોમાં લક્ષણની ગણના થાય છે. જેમ કે ‘અટ્ટવિદ્ધે મહાનિમિત્તે પૂર્ણત્તે, તં જહા - મોમે ઉપ્પાતે સુવિણે અંત-લિલ્લે અંગે સેરે લલ્લેણે વંજણે’ (સ્થા. સૂ. સ્થા. ૮, ઉ. ૩). મહાનિમિત્તો આઠ પ્રકારનાં કહેલાં છે. તે આ પ્રમાણે-ભૌમ, ઉત્પાત, સ્વપ્ન, અંતરિક્ષ, અંગ, સ્વર, લક્ષણ અને વ્યંજન. તેમાં ભૂકંપાદિ ભૂમિ-વિકારનાં ફલો બતાવનારું શાસ્ત્ર ભૌમ-નિમિત્ત કહેવાય છે, સહજ રુધિરની વૃદ્ધિ વગેરેનાં ફલ બતાવનારું શાસ્ત્ર ઉત્પાત-નિમિત્ત કહેવાય છે, સ્વપ્નોનાં

સારાં-માઠાં ફલોનું વર્ણન કરનારું શાસ્ત્ર સ્વપ્ન-નિમિત્ત કહેવાય છે, આકાશમાં થતાં ગાન્ધર્વનગર વગેરેનાં ફલોનું વર્ણન કરનારું શાસ્ત્ર અંતરિક્ષ-નિમિત્ત કહેવાય છે, શરીરનાં અંગ-સ્કુરણ વગેરેનું ફલ બતાવનારું શાસ્ત્ર અંગ-નિમિત્ત કહેવાય છે, સ્વરોદયનું જ્ઞાન સૂચવનારું શાસ્ત્ર સ્વર-નિમિત્ત કહેવાય છે, સ્ત્રી-પુરુષનાં લક્ષણોનું ફલ બતાવનારું શાસ્ત્ર લક્ષણ-નિમિત્ત કહેવાય છે અને વ્યંજન એટલે શરીર પર થતા મસા, તલ, વગેરેનાં ફલને બતાવનારું શાસ્ત્ર વ્યંજન-નિમિત્ત કહેવાય છે.

લક્ષણ-શાસ્ત્ર અનુસાર જે પુરુષ (૧) છત્ર, (૨) કમલ, (૩) ધનુષ્ય, (૪) રથ, (૫) વજ્ર, (૬) કાચળો, (૭) અંકુશ, (૮) વાવ, (૯) સાથીઓ, (૧૦) પતાકા, (૧૧) ચામર, (૧૨) સિંહ, (૧૩) વૃક્ષ, (૧૪) ચક્ર, (૧૫) શંખ, (૧૬) હાથી, (૧૭) સમુદ્ર, (૧૮) કલશ, (૧૯) મહેલ, (૨૦) મત્સ્ય, (૨૧) યવ, (૨૨) યૂપ, (૨૩) સ્તૂપ, (૨૪) કમંડલુ, (૨૫) પર્વત, (૨૬) દેવાલય, (૨૭) દર્પણ, (૨૮) વૃષભ, (૨૯) દ્વન્ના, (૩૦) અભિષેક કલશ, (૩૧) પુષ્પમાલા અને (૩૨) મોર એ બીજીસ લક્ષણવાળો હોય છે, તે ઘણો લક્ષ્મીવાન કે પુણ્યના પ્રકર્ષવાળો ગણાય છે.*

* " છત્ર તામરસં ધનૂ રથવતો દમ્ભોલિ કૂર્માઙ્કુશાઃ,

વાપી-સ્વાસ્તિક-તોરણાણિ ત્ર શરઃ પઞ્ચાનનઃ પાદપઃ ।

ચક્રં શઙ્ખ-ગજૌ સનુદ્ર કલશૌ પ્રાસાદ-મત્સ્યૌ યવાઃ,

યૂપ-સ્તૂપ કમણ્ડલૂચ્ચવનિશ્રૂત્તચામ-ો દર્પણઃ ॥ ૧૫૬ ॥ "

વૃષભઃ પતાકા કમલાભિષેકઃ,

સુદામ-કેકી ઘેનુષ્યમાત્મા ।"—હસ્તસંહવની

તેમાંનાં ઘણાંખરાં લક્ષણો અહીં દર્શાવેલાં છે. છત્ર (૧), ચામર (૧૧), પતાકા-ચાવટો (૧૦), ચૂપ-સ્તંભ-વિશેષ, (૨૨), જવ (૨૧), ધ્વજ (૨૬), સમુદ્ર (૧૭), મંદર-પર્વત (૨૫), દ્વિગ્ગજ-હાથી (૧૬), સ્વસ્તિક (૯), વૃષભ (૨૮), સિંહ (૧૨), રથ (૪) અને ચંદ્ર (૧૪).

મગર માટે કહ્યું છે કે—

“શફરો મકરઃ શઙ્ખઃ, પત્ર (? પદ્મ) પાળૌ સ્વસમ્મુખઃ ।

ફલદઃ સર્વદૈવાન્ત્યકાલે પુનરસમ્મુખઃ ॥ ૧૭૬ ॥”

—હસ્તસંશ્રવની.

મત્સ્ય, મગર, શંખ, પત્ર (? પદ્મ) વગેરે જો હાથમાં ઊર્ધ્વ મુખવાળાં હોય તો તેમનું શુભ ફલ સદાકાલ મળે છે અને જો સંમુખ ન હોય તો અંત્યાવસ્થામાં શુભ ફલ મળે છે. તાત્પર્ય કે મગર એ શુભ લક્ષણ છે.

તુરગ (અશ્વ) માટે કહ્યું છે કે—

“વરપટમ-સંલ-સત્થિય-મદાસણ-કુસુમ-મચ્છ-જલકુમ્ભ ।

વસહ-ગય-છત્ત-ચામર-દામ-હય-વજ્રમપરં ચ ॥ ૧૯૪ ॥

તોમર-વિમાણ-કેઝ જસ્સેઁ હંતિ કરતલે પયડા ।

તસ્સ ઘણ-ઘન-લાહો, હોહી અચિરેણ કાલેણ ॥ ૧૯૫ ॥”

—હસ્તસંશ્રવનીમાં ‘કરેરેહા’ની ઉદ્ધૃત ગાથાઓ.

જેના હાથમાં શ્રેષ્ઠ પદ્મ, શંખ, સ્વસ્તિક, લદ્રાસન, પુષ્પ, મત્સ્ય, કુંભ, વૃષભ, ગજ, છત્ર, ચામર, પુષ્પમાળા, અશ્વ, વજ્ર, તોમર (ખાણુ-વિશેષ), ગદા, વિમાન અને ધ્વજ પ્રકટ-રૂપે હોય છે, તેને ધન, ધાન્યાદિનો લાભ શીઘ્ર થાય છે.

શ્રીવત્સ માટે કહ્યું છે કે-“ સિરિવન્દે ઇચ્છિયા મોગા ” ॥

શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળો ઇચ્છિત ભોગો પામે છે.

શ્રીતીર્થકરદેવ કેવાં કેવાં શુભ લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે, તેનો આ ઇશારો માત્ર છે, બાકી તેઓ ૧૦૦૮ શુભ લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે. કહ્યું છે કે :

‘તત્ર લક્ષણાનિ છત્ર-ચામરાદોનિ ચક્રિ-તીર્થકૃતામ્ અષ્ટોત્તર-સહસ્રં સહસ્રં, બલદેવ-વાસુદેવાનામ્ અષ્ટોત્તરશતમ્, અન્યેષાં તુ ભાગ્યવતાં દ્વાત્રિશત્ ।’

તેમાં લક્ષણોથી છત્ર, ચામર વગેરે સમજવાં. તે ચક્રવર્તી અને તીર્થકરોને ૧૦૦૮ હોય છે, બલદેવ તથા વાસુદેવોને ૧૦૮ હોય છે અને અન્ય ભાગ્યશાલીઓને ૩૨ હોય છે.

—કૃષ્ણસૂત્ર-સુબોધિકા, સૂત્ર ૮.

સહાવ-લટ્ટા - [સ્વભાવ-લટ્ટા :] - સ્વરૂપથી સુંદર.

સ્વભાવથી લટ્ટ તે સ્વભાવ-લટ્ટ. સ્વભાવ - સ્વરૂપ. લટ્ટ - શોભનીય, સુંદર.

સમ-વ્પટ્ટા - [સમ-પ્રતિષ્ઠા :] - સમભાવમાં સ્થિર થયેલા.

સમમાં પ્રતિષ્ઠ તે સમ-પ્રતિષ્ઠ. સમ - સમભાવ. પ્રતિષ્ઠ - સ્થિર થયેલા. સમનો સંસ્કાર શમ પણ થાય છે, એટલે શમરસમાં સ્થિર એવો અર્થ પણ સંગત છે.

અદોષ-દુષ્ટા - [અદોષ-દુષ્ટા :] - દોષ-રહિત.

દોષથી દુષ્ટ તે દોષ-દુષ્ટ. ન દોષ-દુષ્ટ તે અદોષ-દુષ્ટ. દોષ-દુષ્ટ - દોષથી દૂષિત થયેલા. અદોષ-દુષ્ટ - દોષથી દુષ્ટ નહિ થયેલા, દોષ-રહિત.

ગુણેહિં જિટ્ટા - [ગુણૈઃ જ્યેષ્ઠાઃ] - ગુણો વડે અત્યંત મહાન.

પ્રસાય-સિટ્ટા - [પ્રસાદ-શ્રેષ્ઠાઃ] - કૃપા કરવામાં ઉત્તમ.

પ્રસાદમાં શ્રેષ્ઠ તે પ્રસાદ-શ્રેષ્ઠ. પ્રસાદ - પ્રસાદ કરવામાં, કૃપા કરવામાં. શ્રેષ્ઠ - ઉત્તમ. તીર્થ કરે કેવી રીતે પ્રસાદ કરે છે, તે માટે જુઓ સૂત્ર ૮-૭.

તવેણ પુટ્ટા - [તપસા પુષ્ટાઃ] - તપવડે પુષ્ટ. ઘણાં તપ કરનારા.

સિરીહિં ણ્ટ્ટા - [શ્રીભિઃ ઇષ્ટાઃ] - લક્ષ્મીથી પૂજાયેલા.

રિસીહિં જુટ્ટા - [ઋષિભિઃ જુષ્ટાઃ] - ઋષિઓથી સેવાયેલા.

તે - [તે] - તેઓ.

તવેણ - [તપસા] - તપવડે.

ધુય-સવ્વ-પાવયા - [ધૂત-સર્વ-પાપકાઃ] - સર્વ પાપોને દૂર કરનારા, સર્વ પાપોનો નાશ કરનારા.

ધૂત - દૂર કર્યાં છે, સર્વ એવાં પાપ જેણે તે ધૂત-સર્વ-પાપ. ક અહીં સ્વાર્થમાં છે.

· સન્ધ-લોઝ-હિય-મૂલ-પાવયા - [સર્વ-લોક-હિત-મૂલ-પ્રાપ્તકાઃ] - સમગ્ર લોકોને હિતનું મૂળ પમાડનારા, સર્વ પ્રાણીઓને હિતનો માર્ગ દર્શાવનારા.

· સર્વ એવો લોક તે સર્વલોક, તેનું હિત તે સર્વલોક-હિત, તેનું મૂલ તે સર્વ-લોક-હિત-મૂલ, તેના પ્રાપક તે સર્વ-લોક-હિત-મૂલ-પ્રાપક. સર્વ - સમસ્ત, સમગ્ર. લોક - પ્રાણિ-સમૂહ. હિત - કલ્યાણ. મૂલ - મૂળ. પ્રાપક - પમાડનાર. તાત્પર્ય કે સમગ્ર પ્રાણીઓને હિતનો માર્ગ દર્શાવનારા.

સંથુયા - [સંસ્તુતાઃ] - સારી રીતે સ્તવાયેલા.

અજિય-સંતિ-પાયયા - [અજિત-શાન્તિ-પાદકાઃ] - પૂજ્ય શ્રીઅજિત અને શ્રીશાંતિનાથ.

અજિત-પાદ અને શાન્તિ-પાદ તે અજિત-શાન્તિ-પાદાઃ. ક અહીં સ્વાર્થમાં છે. અંતમાં રહેલો પાદ-શબ્દ પૂજ્યતાનો સૂચક છે અને માનાર્થે બહુવચનમાં આવે છે. '

‘ પાદા મદ્યારકો દેવઃ, પ્રયોગ્યઃ પૂજ્યનામતઃ ॥ ૨૧૦ ॥ ’

(અ. ગિ. દેવકાંડ)

હંતુ - [ભવન્તુ] - હો.

મે - [મે] - મને.

સિવ-સુહાણ - [શિવ-સુખાનામ્] - મોક્ષ-ગુણોના.

દાયયા - [દાયકાઃ] - દેનારા.

(૩૩-૩૪-૩૫-૫) સરલ છે. આ વિશેષકમાં જિનેશ્વરનાં પરમપુરુષત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

(૩૩-૩૪-૩૫-૬) જેઓ છત્ર, ચામર, પતાકા, સ્તંભ, જવ, શ્રેષ્ઠ ધ્વજ, મગર, અશ્વ, શ્રીવત્સ, દ્વીપ, સમુદ્ર, મંદર પર્વત અને ઐરાવત હાથી વગેરેનાં શુભ લક્ષણો વડે શોભી રહ્યા છે, જે સ્વરૂપથી સુંદર, સમભાવથી સ્થિર, દોષથી રહિત, ગુણ-શ્રેષ્ઠ, ઘણું તપ કરનારા, લક્ષ્મીથી પૂજાયેલા, ઋષિઓથી સેવાયેલા, તપવડે સર્વ પાપોને દૂર કરનારા અને સમગ્ર પ્રાણિ-સમૂહને હિતનો માર્ગ દર્શાવનારા છે, તે સારી રીતે સ્તવાયેલા પૂજ્ય શ્રીઅન્વિતનાથ અને શ્રીશાંતિનાથ મને મોક્ષ-સુખના દાયક હો.

(૩૬-૩૭ ૩૮-૪) एवं - [एवम्] - આ પ્રકારે.

तव-बल-विपुलं - [तपो-बल-विपुलम्] - તપોબળથી મહાન.

તપોબળથી વિપુલ તે તપોબલ-વિપુલ. તપોબલ - દસ પ્રકારનાં બલોમાંનું એક બલ. 'દસાવિહે બલે પળત્તે, તં જહા-સોતિંદિય-વલે જાવ ફાસિંદિય-બલે જાણ-વલે દંસણ-બલે ચરિત્ત-બલે તવ-બલે વીરિય-બલે.' (સ્થા. સૂ. સ્થા. ૧૦) બલો દસ પ્રકારનાં કહેલાં છે. તે આ રીતે: 'શ્રોત્રેન્દ્રિય-બલથી લઈને સ્પર્શ-નેન્દ્રિય-બલ સુધી (પાંચ પ્રકાર), જ્ઞાન-બલ, દર્શન-બલ, ચારિત્ર-બલ, તપો-બલ અને વીર્ય-બલ.' તેમાં તપોબલ-વડે અનેક ભવમાં ઉપાજ્જન કરેલી અનેક દુઃખનાં કારણરૂપ નિકાચિત કર્મ-ગ્રન્થિનો છેદ થાય છે. 'તપોબલં યદનેકમવા-ર્જિતમનેકદુઃખકારણં નિકાચિતકર્મગ્રન્થિ ક્ષપયતિ' (સ્થા. ટી. સ્થા. ૧૦મું. સૂ.-૭૪૦). વિપુલ - મોટું.

श्रुयं - [स्तुतम्] - સ્તવાયું.

મए - [મયા] - મારાવડે.

અજિય-સંતિ-જિણ-જુઅલં - [અજિત-શાન્તિ-જિન-યુગ-લમ્] - અજિત અને શાંતિજિનનું યુગલ.

અજિત અને શાન્તિ તે અજિત-શાન્તિ, તે જ જિન તે અજિત-શાન્તિ-જિન, તેનું યુગલ તે અજિત-શાન્તિ-જિન-યુગલ. યુગલ - બેડકું.

વવગય-કમ્મ-રય-મલં - [વ્યપગત-કર્મ-રજો-મલમ્] - કર્મ-રૂપી રજ અને મલથી રહિત.

વ્યપગત - દૂર થયેા છે, કર્મરૂપી રજસ્ ને મલ જેમનેા તે વ્યપગત-કર્મ-રજો-મલ. અહીં રજસ્ - શબ્દથી બંધ્યમાન કર્મ અને મલ - શબ્દથી બદ્ધ કર્મો સમજવાં.

ગઢં ગયં - [ગતિં ગતમ્] - ગતિને પ્રાપ્ત થયેલું.

સાસયં - [શાશ્વતીમ્] - શાશ્વત.

આ પદ ગતિનું વિશેષણ છે.

(૩૫-૫) વિઝલં - [વિપુલમ્] - વિશાલ.

एवं मए धुअं - આ રીતે મારા વડે સ્તવાયું. શું? અજિય-સંતિ-જિણ-જુઅલં - અજિત અને શાંતિજિનનું યુગલ. કેલું છે તે યુગલ? તથા-વલ-વિઝલ - તથાબલથી મહાન, તથા વવગય-કમ્મ-રય-મલં - કર્મરૂપી રજ અને મલથી રહિત, તથા સાસયં વિઝલં ગઢં ગયં - શાશ્વત અને વિપુલ ગતિને-સિદ્ધિ ગતિને પ્રાપ્ત થયેલું.

તં - [તમ્] - તે.

આ પદ અજિય-સંતિ-જિણ-ત્રુઅલંનું વિશેષણ છે.

વહુ-ગુણ-પ્પસાયં - [વહુ-ગુણ-પ્રસાદમ્] - ઘણા ગુણોના પ્રસાદવાળું, ઘણા ગુણોથી યુક્ત.

વહુ એવા ગુણ તે વહુ-ગુણ, તેના પ્રસાદવાળું તે વહુ-ગુણ-પ્રસાદ. વહુગુણ - ઘણા ગુણો-જ્ઞાનાદિ. પ્રસાદનો એક અર્થ પ્રસક્તિ પણ થાય છે, એટલે વહુ-ગુણ-પ્રસાયંનો અર્થ ઘણા ગુણોથી યુક્ત સમજવો ઘટે છે.

મુક્કલ-સુહેણ - [મોક્ષ-સુલેન] - મોક્ષ-સુખવડે.

પરમેણ - [પરમેણ] - પરમ.

અવિસાયં - [અવિપાદમ્] - કલેશ-રહિત.

ન વિપાદ તે અવિપાદ. વિપાદ - ખેડ, શોક, દિલગીરી, કલેશ.

નાસેઝ - [નાશયતુ] - નાશ પમાડો.

મે - [મે] - મારા.

વિસાયં - [વિષાદમ્] - કલેશને.

કુણઝ - [કરોતુ] - કરો.

અપરિસાવિઅ - [અપરિસાવિકમ્] - પરિસાવ - આસ્રવ. અપરિસાવ - અનાસ્રવ. અપરિસાવિક - અનાસ્રવી, કર્મનો આસ્રવ દૂર કરનારો.

પસાયં - [પ્રસાદમ્] - પ્રસાદ, કૃપા.

તં - [તત્] - તે (યુગલ).

મોગડ - [મોદગ્] - હાં પમાડો.

મ - [મ] - અને.

નંદિ - [નંદમ] - નંદિને, નંદીના વિચારને, સંજીવની
સ્વયં અબુનારને.

પ્રાચીનકાવ્યમાં નંદીના એટલે માયન, વાદન અને નૃત્ય-
કાવ્યાના વિચાર પુરુષને નંદિ કહેવામાં આવેલો. જેમકે
'મુમયધાવ નંદમત્તમાનંદુનકમ્ વઃ' નંદિ નરતનું આ
સંજીવ-પુરુષક સમાસ થયું. અહીં નંદિ-શબ્દથી સંજીવ
પુરુષે સ્વયં અબુનાર અભિપ્રેય છે.

પાંગડ - [પાંગડ] - પમાડો.

નંદિંગણ - [નંદિંગણ] - નંદિંગણને.

નંદિંગણ એ સ્વયં કાવ્ય નામ છે.

અભિનંદિ - [અભિનંદમ] - અભિ આનંદ.

પરિમા વિ - [પરિમા : અભિ] - પરિપક્વને પણ.

પરિપક્વથી અહીં સ્વયં સાંખ્યનારો યોગ્ય-મય સમજ-
વાનો છે.

મ - [મ] - અને.

મુદ્-નંદિ - [મુદ્-નંદિમ] - મુખ અને સમૃદ્ધિ.

મુદ્ અને નંદિ તે મુદ્-નંદિ. નંદિ-સમૃદ્ધિ.

મમ - [મમ] - મને.

ય - [ય] - અને.

દિસડ - [દિશતુ] - આપો.

સંજમે - [સંયમે] - સંયમમાં.

નંદિં - [નન્દિમ્] - વૃદ્ધિ.

(૩૬-૩૭-૩૮-૫) સરલ છે.

(૩૬-૩૭-૩૮-૬) તપો-બળથી મહાન, કર્મરૂપી રજ અને મળથી રહિત, શાશ્વત અને પવિત્ર ગતિને પ્રાપ્ત થયેલું શ્રીઅન્જિતનાથ અને શ્રીશાન્તિનાથનું યુગલ મેં આ રીતે સ્તવ્યું; તે ઘણા ગુણોથી યુક્ત અને પરમ મોક્ષ-સુખને લીધે સકલ કલેશોથી રહિત (શ્રીઅન્જિતનાથ અને શ્રીશાન્તિનાથનું યુગલ) મારા વિષાદનો નાશ કરે અને કર્મોને દૂર કરનારો પ્રસાદ-કૃપા કરે, અને તે યુગલ આ સ્તવને સુંદર રીતે ભણનારને હર્ષ પમાડે, તેના કર્તા નંદિષેણને અતિ આનંદ આપે અને તેના સાંભળનારા સર્વેને પણ સુખ તથા સમૃદ્ધિ આપે; અને અંતિમ અભિલાષા એ જ છે કે મારા (નંદિષેણના) સંયમમાં વૃદ્ધિ કરે.

(૩૯-૪) પક્ષિખઅ-ચાઉમ્માસિઅ-સંવચ્છરિઅ - [પાક્ષિક-ચાતુર્માસિક-સાંવત્સરિકે] - પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણમાં.

પાક્ષિક અને ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક તે પાક્ષિક-ચાતુર્માસિક-સાંવત્સરિક. પાક્ષિક - પંદર દિવસના અંતે કરવામાં આવતું ખાસ પ્રતિક્રમણ. ચાતુર્માસિક - ચાર મહિનાના અંતે કરવામાં આવતું ખાસ પ્રતિક્રમણ. સાંવત્સરિક - વર્ષના અંતે કરવામાં આવતું ખાસ પ્રતિક્રમણ.

ભવમ્મ - [ભવમ્મ] - અવસ્થા. ૪૩૨.

ભવિધાર્થો - [ભવિધાર્થ] - જલ્પવા, બોલવા.

મોખ્યો - [મોખ્ય] - આંખગેવા.

મણેદિ - [મણે] - નયેએ.

ઉપસમ્મ-નિવારણો - [ઉપસમ્મ-નિવારણ] - ઉપસમ્મનું નિવારણ કરનારો.

વર્મા - [વર્મા] - આ (૨૧૫).

(૩૬૫) ચરત છે.

(૩૬૬) ઉપસમ્મનું નિવારણ કરનારો આ (અનિત-શાંતિ-સ્તવ) પાત્રિક, આતુમાંત્રિક અને આંતરિક પ્રતિક્રમણમાં અવસ્થા જલ્પવા અને ચર્ચાએ આંખગેવા.

(૪૦૪) જો - [જો] - જે.

પટ્ટ - [પટ્ટ] - બળે છે.

જો - [જો] - જે.

મ - [મ] - અને.

નિમુણ - [નિમુણ] - નિત્ય આંખગે છે.

ઉમઓ-કાન્તે પિ - [ઉમઓ-કાન્તે, અપિ] - ઉમઓ-કાન્તે પણ, સવાર અને આંત્ર.

અનિત-શાંતિ-ચયં - [અનિત-શાંતિ-સ્તવ] - અનિત-શાંતિ-સ્તવને.

અનિત અને શાંતિ તે અનિત-શાંતિ, તેમનો સ્તવ તે અનિત-શાંતિ-સ્તવ.

ન હુ હુંતિ - [ન લલુ ભવન્તિ] - નથી જ થતા.

તસ્સ - [તસ્ય] - તેને.

રોગા - [રોગાઃ] - રોગો.

પુવ્વુપ્પન્ના - [પૂર્વોત્પન્નાઃ] - પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા.

વિ - [અપિ] - પણ.

નાસંતિ - [નશ્યન્તિ] - નાશ પામે છે.

(૪૦-૫) સરલ છે.

(૪૦-૬) આ અનિત-શાંતિ-સ્તવ જે માણસ સવાર અને સાંઝ ભણે છે કે બીજાની પાસેથી સાંભળે છે, તેને રોગો થતા નથી અને પૂર્વે ઉત્પન્ન થયા હોય, તે પણ નાશ પામે છે.

(૪૧-૪) જઈ - [યદિ] - જો.

ઇચ્છહ - [ઇચ્છથ] - તમે ઇચ્છતા હો.

પરમપયં - [પરમપદમ્] - પરમપદને, મોક્ષને.

અહવા - [અથવા] - અથવા.

કિત્તિં - [કીર્તિમ્] - કીર્તિને.

સુવિત્થહં - [સુવિસ્તૃતામ્] - સુવિસ્તૃત, અત્યંત વિશાલ.

ભુવણે - [ભુવને] - જગતમાં.

તા - [તદા] - તો.

તેલુકુદ્ધરણે - [ત્રૈલોક્યોદ્ધરણે] - ત્રણે લોકોને ઉદ્ધાર

ત્રૈલોક્યનું ઉદ્ધરણ કરનાર તે ત્રૈલોક્યોદ્ધરણ, ત્રૈલોક્ય - ત્રણ લોકોનો સમૂહ. ઉદ્ધરણ - ઉદ્ધાર. ત્રણે લોકોનો ઉદ્ધાર કરનાર. આ પદ જિણ-વચણેનું વિશેષણ છે.

જિણ-વચણે - [જિન-વચને] - જિન-વચનમાં.

આયરં - [આદરમ્] - આદર.

કુણહ - [કુરુત] - કરો.

(૪૧-૫) સરલ છે.

(૪૧-૬) જો પરમપદને ઇચ્છતા હો અથવા આ જગતમાં અત્યંત વિશાલ કીર્તિ મેળવવા ઇચ્છતા હો તો ત્રણે લોકોનો ઉદ્ધાર કરનારાં જિન-વચન પ્રત્યે આદર કરો.

સૂત્ર-પરિચય

બૃહત્-કલ્પસૂત્રનાં લઘુભાષ્યમાં ' મંગલ-સંતિ-નિમિત્તં, ધર્મો તત્તો અજિત સંતીર્ણ ' - એવા શબ્દો આવે છે અને સ્તવની આલીસમી ગાથામાં પણ ' જો પદ્મ જો અ નિસુણઈ, ડમરો કાલં પિ અજિય-સંતિ-યયં ' એવો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે. એટલે આ સૂત્ર અજિય-સંતિ-યર્થો [અજિત-શાંતિ-સ્તવઃ] તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

સમ્યક્દર્શનની વિશુદ્ધિ માટે ' ચોવીસ તીર્થ ' કરોની સામાન્ય તથા વિશેષ સ્તુતિ-સ્તવના કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાંના કોઈ પણ જો તીર્થ કરોની યુગલરૂપે કરાયેલી સ્તુતિ ભાગ્યે જ જોવાય છે. તેથી આ સ્તવની ગણના એક વિરલ ધૃતિ તરીકે કરી શકાય, કારણ કે તેમાં શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રી-

શાંતિનાથ એ જે તીર્થંકરોની યુગલરૂપે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.* 'એવં તવ-વલ-વિગ્લં, શ્રુયં મણ અજિય-સંતિ-જિણ-જુવલં' એ શબ્દોમાં સ્તવ-કર્તાનો આ મનોભાવ સ્પષ્ટતયા વ્યક્ત થાય છે. વળી આ સ્તવનું બંધારણ સંવાદી છે, ભાવ-નિરૂપણ અત્યંત ગૂઢ છે અને સમસ્ત દેહ વિવિધ છંદો તથા અલંકારોથી વિભૂષિત છે; તે સાથે તેમાં ચિત્ર-બંધોની અમત્કૃતિ પણ છે, એટલે આ સ્તવને અહર્દ્દ-ભક્તિનાં એક અપૂર્વ કાવ્ય તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થયેલી છે. સ્તવની આ વિશિષ્ટતાઓનો પરિચય અહીં ક્રમશઃ આપવામાં આવે છે—

(૧) સ્તવનું બંધારણ

સ્તુતિ-ક્રમને ધ્યાનમાં લેતાં આ સ્તવ ૧૬ ખંડોમાં વહેંચાયેલો જણાય છે. તે આ રીતે :—

ખંડ	વિષય	ગાથાઓ	વિશિષ્ટ સંગ્રહ
૧	મંગલાદિ.	૧-૨-૩	મુક્તકો
૨	શ્રીઅગ્નિત-શાંતિ-સંયુક્ત-સ્તુતિ	૪-૫-૬	વિશેષક
૩	શ્રીઅગ્નિતનાથની સ્તુતિ	૭	મુક્તક
૪	શ્રીશાંતિનાથની સ્તુતિ	૮	મુક્તક
૫	શ્રીઅગ્નિતનાથની સ્તુતિ	૯-૧૦	સંદાનિતક

* અન્ય દર્શનોમાં પણ યુગલરૂપે સ્તુતિ કરાયેલી નજરે પડે છે. વેદોમાં તથા અન્યત્ર મિત્ર અને વરુણ, અશ્વિનીકુમારો, સૂર્ય અને ચંદ્ર વગેરેની યુગલરૂપે સ્તુતિ કરાયેલ છે.

ખંડ	વિષય	ગાથાઓ	વિશિષ્ટ સંજ્ઞા
૬	શ્રીશાંતિનાથની સ્તુતિ	૧૧-૧૨	સંદાનિતક
૭	શ્રીઅજિતનાથની સ્તુતિ	૧૩	મુક્તક
૮	શ્રીશાંતિનાથની સ્તુતિ	૧૪	મુક્તક
૯	શ્રીઅજિતનાથની સ્તુતિ	૧૫-૧૬	સંદાનિતક
૧૦	શ્રીશાંતિનાથની સ્તુતિ	૧૭-૧૮	સંદાનિતક
૧૧	શ્રીઅજિતનાથની સ્તુતિ	૧૯-૨૦-૨૧	વિશેષક
૧૨	શ્રીશાંતિનાથની સ્તુતિ	૨૨-૨૩-૨૪-૨૫	દશાપકx
૧૩	શ્રીઅજિતનાથની સ્તુતિ	૨૬-૨૭-૨૮-૨૯	દશાપક
૧૪	શ્રીશાંતિનાથની સ્તુતિ	૩૦-૩૧	સંદાનિતકx
૧૫	શ્રીઅજિત-શાંતિ-સંયુક્ત-સ્તુતિ	૩૨-૩૩-૩૪	વિશેષક
૧૬	ઉપસંહાર (અંતિમ-મંગલ સ્તવ-મહિમા)	૩૫-૩૬-૩૭ ૩૮-૩૯-૪૦	મુક્તકો અન્ય-કર્તૃક

આ સ્તુતિ-ક્રમ સંપૂર્ણ સંવાદી છે, એટલે તેમાં ત્રણ ગાથાથી મંગલરૂપ ઉપક્રમ કરવામાં આવ્યો છે, તેમ ત્રણ ગાથાથી ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે; સ્તુતિનો પ્રારંભ શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીશાંતિનાથની સંયુક્ત સ્તુતિ વડે કરવામાં આવ્યો છે, તેમ અંત પણ બંનેની સંયુક્ત સ્તુતિ વડે જ (ગા-૩૨-૩૩-૩૪) કરવામાં આવ્યો છે; વળી વચ્ચેની સ્તુતિમાં પણ પ્રથમ શ્રીઅજિતનાથની સ્તુતિ અને પછી શ્રીશાંતિનાથની સ્તુતિ એ ક્રમને જરાજર લખાયો છે. આમ સ્તુતિના ક્રમને વ્યવસ્થિત અનુસરનાર સ્તવ-કર્તા ગાથાઓના

સંબંધમાં પણ તે જ રીતે વર્ત્યા હોય, એ સ્વાભાવિક છે; એટલે મુક્તકની પછી મુક્તક,* સંદાનિતકની પછી સંદાનિતક, વિશેષકની પછી વિશેષક અને કલાપકની પછી કલાપક આવવું ઘટે. આવો કેમ દસમા ખંડ સુધી ધરાળર જળવાયેલો જણાય છે, પણ અગિયારમા ખંડમાં વિશેષક પછી ધારમા ખંડમાં વિશેષક આવવાને બદલે કલાપક આવેલું જણાય છે અને તેરમા ખંડમાં કલાપક આવ્યા પછી ચૌદમા ખંડમાં કલાપક આવવાને બદલે સંદાનિતક આવેલું જણાય છે. અહીં એ પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે દસ ખંડો સુધી સંવાદ જળવાયા પછી અગિયાર-ધારમા અને તેરમા-ચૌદમા ખંડોમાં સંવાદ કેમ જળવાયો નહિ હોય ? એનો ઉત્તર એ ભાસે છે કે સ્તવના પ્રારંભથી અંત સુધી ધરાળર સંવાદ જળવાયેલો હોવો જોઈએ, પણ કાલ-દોષને લઈને ગાથાના કેમાંકમાં ભૂલ થતાં આમ બનવા પામ્યું હોય. તાત્પર્ય કે ધારમા ખંડમાં ચાર ગાથાઓ જણાય છે, ત્યાં ત્રણ ગાથાઓ જોઈએ અને ચૌદમા ખંડમાં બે ગાથાઓ છે, ત્યાં ચાર ગાથાઓ જોઈએ. છંદનું બંધારણ અને પ્રાચીન પ્રતિઓ આપણને આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવામાં મદદ કરે છે. તે આ રીતે: ચાલુ કેમમાં જેને ચોવીસમી અને પચીસમી ગાંથા માનવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક રીતે ચોવીસમી ગાંથા સંભવે છે, અને તેનો છંદ

* શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે કાવ્યાનુશાસનના આઠમાં અધ્યાયના અગિયારમા સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે — ‘એક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુરશ્ચન્દોર્ભિર્મુક્તક-સન્દાનિતક-વિશેષક-કલાપકાનિ ॥’ એક છંદ (ગાથા) થી મુક્તક, બે છંદોથી સંદાનિતક, ત્રણ છંદોથી વિશેષક અને ચાર છંદોથી કલાપક બને છે.

ખિત્તયં છે. જેમ ત્રેવીસમી ગાથાને રચણમાલા નામની એક ગાથા માનવામાં આવી છે, તેમ આ ગાથાને ખિત્તયં નામની એક ગાથા માનવામાં કરી જ હરકત નથી. ચૌદમા ખંડમાં આવેલી ત્રીસમી અને એકત્રીસમી ગાથા તો સ્પષ્ટરૂપે જે ગાથાઓનું મિશ્રણ છે, જે આ વિભાગમાં કરેલી છંદોની ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટતયા સમજી શકાશે. +

+ આ સંબંધમાં પ્રાચીન પ્રતિઓનું પ્રમાણ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. તે આ પ્રમાણે:—

વડોદરાની તાડ- પત્રીય પ્રતિ	ડેલાના બંદારની ડા. ૮૧ નં. ૧૨૭ વાળી પ્રતિ	દાણનો ક્રમ	દોનો લેણનો ક્રમ, કે જે આઢી દર્યાવ- વામાં આવ્યો છે.
૧ થી ૨૨	૧ થી ૨૨	૧ થી ૨૨	૧ થી ૨૨
૨૩	૨૩-૨૪x	૨૩	૨૩
૨૪x	૨૫x	૨૪x	૨૮
૨૫	૨૬	૨૫	
૨૬	૨૭	૨૬	૨૫
૨૭	૨૮	૨૭	૨૬
૨૮	૨૯	૨૮	૨૭
૨૯	૩૦	૨૯	૨૮
૩૦	૩૧	} ૩૦x	૨૯
૩૧	૩૨		૩૦
૩૨	૩૩	} ૩૧x	૩૧
૩૩	૩૪		૩૨
૩૪	૩૫	૩૨	૩૩
૩૫	૩૬	૩૩	૩૪

આ પરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે મૂળ સ્તવ સોળ ખંડોમાં વહેંચાયેલ છે. તેમાં આડત્રીસ ગાથાઓ આવેલી છે, જેમાં ચાર સુક્તકો છે, ચાર સન્દાનિતકો છે, ચાર વિશેષકો છે, બે કલાપકો છે અને છ પ્રકીર્ણ છે.

પછીની ત્રણ ગાથાઓ અન્યકર્તૃક હોવામાં નીચેનાં પ્રમાણો ઉપલબ્ધ છે. તેમાં પ્રથમ પ્રમાણ એ છે કે પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે સ્તવ-કર્તાનું નામ સ્તવના છેડે આવતું કે જે પ્રમાણે શાંતિ-સ્તવમાં આવેલું છે. આ સ્તવની આડત્રીસમી ગાથામાં નંદિસેનમભિર્નોદ એ શબ્દો આવે છે. તેનું બીજું પ્રમાણ એ છે કે શ્રીગોવિંદાચાર્યે કરેલી ટીકામાં આટલી જ ગાથાઓ લેવાયેલી છે. તેનું ત્રીજું પ્રમાણ એ છે કે બોધ-દીપિકામાં શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ આ વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે. તે આ પ્રમાણે :

‘મૂલવૃત્તાવેતાવાનેવાજિત-શાન્તિસ્તવો વ્યાખ્યાતઃ । સંપ્રતિ પુનસ્તસ્યૈવ માહાત્મ્ય-પ્રખ્યાપકં ગાથાદ્વયમન્યદપ્યર્ધાયતે, તત્ત્વાન્ય-કર્તૃકમપ્યતિપ્રસિદ્ધત્વાદ્ વ્યાચક્ષ્મહે’ - ‘મૂલવૃત્તિમાં આટલા જ

૩૬	૩૭	૩૪	૩૫
૩૭	૩૮	૩૫	૩૬
૩૮	૩૯	૩૬	૩૭
૩૯	૪૦	૩૭	૩૮
૪૦	૪૧	૩૮	૩૯
૪૧	૪૨	૩૯	૪૦
૪૨	૪૩	૪૦	૪૧

અજિત-શાંતિસ્તવની વ્યાખ્યા કરેલી છે, પરંતુ વર્તમાન-કાલમાં તેનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારી જે ગાથાઓ ' ('પક્ષિઅ-ચાડમ્માસેઅ' તથા 'જો પઢઈ') ગોલાય છે, તે અત્યંતી કરેલી હોવા છતાં અતિપ્રસિદ્ધ હોવાથી અમે તેનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. એટલે શ્રીજિનપ્રભસૂરિના સમયમાં (હાલના ક્રમ પ્રમાણે) ૩૯ ગાથાનો પ્રચાર હતો. * ચોથું પ્રમાણ એ છે કે શ્રીકુલમંડનસૂરિએ વિચારામૃતસંગ્રહમાં જણાવ્યું છે કે 'યતોઽન્યત્રાપિ બહુશ્રુતકૃતમાખ્ય-ચૂળ્યાદિમિશ્રિતાનાં પઠનં વાચનં ચ અજિત-શાંતિ-સ્તવ-અંતે 'પક્ષિઅ-ચાડમ્માસે(-સિઅ)' 'ઇત્યાદિ કિયદ્-ગાથા-ભણનં ચ ન વિરુદ્ધમુચ્યતે'—'જેથી ખીન્ન પણ બહુ-શ્રુતોએ કરેલા ભાખ્ય, ચૂળિ આદિ મિશ્રિત પાઠોનું પઠન અને વાચન અને અજિત-શાંતિ-સ્તવના અંતે આવતી 'પક્ષિઅ-ચાડમ્માસે(-સિઅ)' ઇત્યાદિ કેટલીક ગાથા ગોલવી એ શાસ્ત્ર-વિરુદ્ધ નથી. ' તાત્પર્ય કે અજિત-શાંતિ-સ્તવના અંતે 'પક્ષિઅ-ચાડમ્માસે(-સિઅ)'થી શરૂ થતી ગાથા મૂળમાં નથી, પણ ખીન્ન શ્રુતધરોએ બનાવેલી છે.

અજિત-શાંતિ-સ્તવ-વાર્તિક(ભાષા-ટીકા) કે જેની રચના સં. ૧૬૦૧માં થયેલી છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે—'નંદિપેણદ્ કીધત શ્રીશાંતિકર અજિત-શાંતિ-સ્તવ સમ્પૂર્ણ થયત ॥ ૬૬ આગઈ ગાથા પાછાં આચાર્યની કીધી હઈ ॥ ' *

* ૮૩, ૮૧, ૮૨, ૮૩ ક્રમાંકની પોથીઓમાં ૩૯ ગાથાઓ છે. ઉપાધ્યાય શ્રીશાંતિવંદ્રે આ સ્તવનું અનુકરણ કરીને જે કાપભરીર-સ્તવ બનાવ્યો છે, તેમાં પણ ૩૯ ગાથાઓ છે.

* ૩. બં. ૩૧. ૪૧, પ્રતિ ૧૨૭.

આ સ્તવ પર કરેલાં બીજાં એક વાતિકમાં અથ ક્ષેપક-
ગાથા એવું જણાવીને ‘પક્ષિઅ-ચાઉમ્માસિઅ’ વગેરે ગાથાઓ
આપી છે.*

અનિત-શાંતિ-સ્તવની ગાથાઓ અને અક્ષરોનું પ્રમાણ
દર્શાવતી ગાથાઓ કેટલીક પ્રતિઓમાં જોવામાં આવે છે,
તેમાં પણ છેલ્લી ત્રણ ગાથાઓ અન્યકર્તૃક જણાવેલી છે.

કેટલીક પ્રતિઓમાં ૪૨, ૪૪, ૪૫, ૪૬ કે ૪૮ ગાથાઓ
પણ નજરે પડે છે, પણ અત્યારે તે પ્રચલિત નથી.

(૨) ભાવ-નિરૂપણ

સ્વ-સમય અને પર-સમયના જાણકાર, મંત્ર અને વિદ્યાનું
પૂરેપૂરું રહસ્ય પીછાણનાર, અધ્યાત્મ-રસનું ઉત્કૃષ્ટ પાન કરનાર
અને કાવ્ય-કલામાં અત્યંત કુશલ એવા ત્યાગી-વિરાગી-મહર્ષિ
નંદિષેણ એક વાર ગરવા ગિરિરાજ શ્રીશત્રુજયની યાત્રાએ
પંધારે છે અને ત્યાં ગગનચુંબી ભવ્ય જિન-પ્રાસાદોમાં રહેલી
જિન-પ્રતિમાઓનાં દર્શન કરીને કૃતકૃત્યતા અનુભવતા એક
રમણીય સ્થાનમાં આવે છે કે જ્યાં શ્રીઅનિતનાથ અને શ્રી-
શાંતિનાથનાં મનોહર ચૈત્યો આવેલાં છે. અહીં તેમને આ
ખંને તીર્થંકરોની સાથે સ્તવના કરવાનો અભિલાષ જાગે છે
અને તેમનું હૃદય ભક્તિનાં પ્રબળ સંવેદનો અનુભવવા લાગે
છે; પરિણામે મુખમાંથી આ કાવ્યની પંક્તિઓ સરી પડે છે:

તેમનાં મુખમાંથી નીકળેલો પહેલો શબ્દ અજિયં છે, જે
તીર્થંકરદેવનું વિશેષનામ હોઈ પરમપવિત્ર છે અને મંગલતાનો.

પણ સૂચક છે. શ્રીઅજિતનાથમાં નામ તેવા જ ગુણ છે, એટલે કે તે કોઈથી જિતાતા નથી. પરંતુ અહીં એવો પ્રશ્ન ઊઠવાનો સંભવ છે કે ‘તેઓ કોઈથી જિતાતા નથી, એ વાત તો ઠીક, પણ તેઓ કોઈને જિતીને પોતાના પરાક્રમનો પરિચય આપે છે ખરા?’ એટલે તેનાં સમાધાનરૂપે તેમણે ‘જિય-સવ્વ-ભયં’ એ વિશેષણ મૂકીને તેમનાં પરાક્રમનો પરિચય આપ્યો છે. શાસ્ત્રકારોએ ઇંદ્રલોક-ભય, પરલોક-ભય, આદ્યાન-ભય, અકસ્માત્-ભય, વેદના-ભય, મરણ-ભય અને અપ્રલોક-ભય-એ સાત પ્રકારના ભયો માનેલા છે, તે સાતે ભયોને તેમણે જિતેલા છે. અધ્યાત્મ-માર્ગના અખંડ પ્રવાસી-ઓનો એવો અનુભવ છે કે હિંસાથી વૈરની વૃદ્ધિ થાય છે અને વૈરની વૃદ્ધિ થતાં ભયો આવીને ઊભા રહે છે; એટલે અહિંસાની અનન્ય ઉપાસના એ જ સર્વ ભયોને જિતવાનું અમોઘ શસ્ત્ર છે અને તેનો શ્રીઅજિતનાથ ભગવાને સફળ પ્રયોગ કર્યો હતો, એવો અર્થ અભિપ્રેત છે.*

શ્રીઅજિતનાથનાં સુખદ સ્મરણ પછી મહર્ષિ નંદિવેણુ તરત જ સંતિ કહીને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું છે અને તેઓ પસંત-સવ્વ-ગય-યાવ હતા એમ જણાવીને યોગ્ય ગુણોનું યથાર્થ અભિવાદન કર્યું છે. રોગો કેટલા છે? તેનો આખરી ઉત્તર પ્રાચીન કે આધુનિક શરીર-વિજ્ઞાન હજી સુધી આપી શક્યું નથી, પણ જ્ઞાનીઓ કહે છે કે ‘આ ઔદારિક

* ‘અહિંસા-પ્રતિષ્ઠાયા તત્સન્નિર્ઘો વૈરત્યાગઃ ।’

શરીરમાં સાડા ત્રણ કોડ રૂંવાડાં છે અને તે પ્રત્યેક રૂંવાડે પોણા બે રોગો રહેલા છે, * તે અશાતા-વેદનીય કર્મના ઉદય પ્રમાણે પ્રકટ થાય છે અને સત્ત્વ-શુદ્ધિ પ્રમાણે શાંત થઈ જાય છે. એટલે જેની સંપૂર્ણ સત્ત્વ-શુદ્ધિ થયેલી હોય તેના સર્વ રોગો પ્રશાંત થાય તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. વળી પાપને પણ મૂકવાની જગા ત્યાં જ મળે છે કે જ્યાં મિથ્યાત્વ છે, અવિરતિ છે, કષાય છે, પ્રમાદ છે કે અપ્રશસ્ત યોગોનું પ્રવર્તન છે; પરંતુ જ્યાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનું સામ્રાજ્ય હોય, વીતરાગતાનું વિમલ વાતાવરણ હોય, કષાયની કોઈ કાલિમા રહેલી ન હોય, પ્રમાદનો પૂરેપૂરો પરાભવ થયેલો હોય અને મન, વચન અને કાયાના તમામ યોગો પ્રશસ્ત ભાવે જ પ્રવર્તતા હોય ત્યાં પાપને પ્રશાંત થયા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી.

શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીશાંતિનાથનું પૃથક્ પૃથક્ સ્મરણ કર્યા પછી મહર્ષિ નંદિષેણ પંચાંગ-પ્રણિપાત કરતાં જણાવે છે કે ‘જય-ગુરુ સંતિ-ગુણકરે દો વિ જિગવરે પણિવયામિ’ - જગત્ને તત્ત્વનો ઉપદેશ આપીને અજ્ઞાનનો નાશ કરનારા અને વિશિષ્ટ અતિશયોષ્ઠે વિદ્ધોનું ઉપશમન કરનારા એવા બંને જિનવરોને હું પ્રણિપાત કરું છું.

* “રોયાણં કોઢીઓ, હવંતિ પંચેવ લક્ષ અહસદ્દી ।

નવનવહ-સહસ્સાઈ, પંચ સયા તહ ય ચુલસી અ ॥ ૭ ॥”

—રિષ્ટસમુચ્ચય-શાસ્ત્ર

રોગો પાંચ કોડ, અડસઠ લાખ, નવાણું હજાર, પાંચસો ચોરાશી પ્રકારના છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેણે પોતાના સર્વભયોને ન જિત્યા હોય તે આપણા ભયોને કેવી રીતે દૂર કરે ? પોતે જ વિવિધ રોગોના લોગ બનતા હોય, તે આપણને આરોગ્યનો લાભ કેવી રીતે આપે ? જે પોતે પાપ-પંકથી ખરડાયેલા હોય તે આપણને પાવન કેમ કરે ? અથવા ણીજી રીતે વિચારીએ તો અહિંસાની આરાધના વડે અભય મેળવી શકાય છે, વિવિધ તપનાં અનુષ્ઠાન વડે નીરોગી પણ થઈ શકાય છે અને સંયમની સાધના વડે પાપને પ્રશાંત પણ કરી શકાય છે, પરંતુ જગતના તમામ જીવોનું હિત ઈચ્છી તેમને આત્મ-કલ્યાણનો સાચો રસ્તો બતાવવો અને વિશિષ્ટ અતિશયો વડે શાંતિનો ઉત્કર્ષ કરી વાતાવરણને ઉપદ્રવ-રહિત બનાવવું, એ કામ તો કોઈક વિરલ વિભૂતિઓ વડે જ-જગદ્ગુરુઓ વડે જ કરી શકાય છે; અને તેવા જગદ્ગુરુઓ તે અરિહંત પરમાત્માઓ છે--ચોવીસ તીર્થંકરો છે--શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન છે, તેમને હું પંચાંગ-પ્રણિપાત કરું છું.

નિઞ્ચ-પ્રવચનમાં મુક્તિ-સાધક યોગો અનેક પ્રકારના વર્ણવેલા છે, તેમાંનો એક પ્રકાર તે ભક્તિ છે. ‘મર્ત્યાં જિજ્ઞાસુઃ સ્વિચ્છંતિ પુન્ય-સંચિઆ કમ્મા’--‘જિનેશ્વરની ભક્તિ પૂર્વ-સંચિત કર્મોને ખપાવે છે’ ઇત્યાદિ વચનો તેનું પ્રતિ-પાદન કરનારાં છે.

(ગા. ૨) પંચાંગ-પ્રણિપાત કર્યા પછી મહર્ષિ નંદિવેણ ઉભય અર્હંતોની સ્તુતિ કરવાને તત્પર થાય છે. તેમાં જિનેશ્વરનું

સ્વરૂપ યાદ કરતાં પહેલી વાત એ કહે છે કે - ‘વવગય-મંગલ-
માવે’ - આ ઉભય તીર્થકરો. ‘મંગલમાવ’થી એટલે મોહ-
જન્ય ભાવોથી સદંતર રહિત છે, માટે હું તેમની સ્તુતિ કરું
છું. વાત સાચી છે, જે દેવોએ મોહરાજ સાથેનાં મહાયુદ્ધમાં
વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેઓ જ ખરેખર સ્તુતિને પાત્ર છે.
વળી ઉભય તીર્થકરો. ‘વિઝલતવ-નિમ્મલ-સહાવે’ - વિપુલ તપ
કરીને પોતાના નિર્મળ સ્વભાવને એટલે અનંત જ્ઞાન, અનંત
દર્શન, અનંત આરિત્ર (વીતરાગતા) તથા અનંત વીર્યને
પ્રાપ્ત થયેલ છે, તે પણ તેમની સ્તુતિ કરવાનું એક કારણ છે.
અનંત જ્ઞાનીની સ્તુતિ કરતાં અનંત જ્ઞાન પ્રકટે છે, અનંત
આરિત્રની અથવા વીતરાગતાની સ્તુતિ કરતાં વીતરાગતા
પ્રકટે છે અને અનંત વીર્યશાલીની સ્તુતિ કરતાં અનંત વીર્ય
પ્રકટે છે. વળી ઉભય તીર્થકરો. ‘નિરુવમ-મહાપ્પમાવે’ - ચોત્રીસ
અતિશયરૂપી અપૂર્વ માહાત્મ્યવાળા છે - અપૂર્વ પ્રભાવવાળા
છે, તે પણ તેમની સ્તુતિ કરવાનું એક કારણ છે. અને
‘સુદિઢ્ઠ-સઘ્માવે’ - તેઓ સત્તનું-તત્ત્વનું સ્વરૂપ સમ્યક્ પ્રકારે
જાણનારા છે, એ વાત સહુથી અધિક છે. જે તત્ત્વનું સ્વરૂપ
સમ્યક્ પ્રકારે જાણતા નથી, તે વિશ્વ-વ્યવસ્થા કે તેની ઘટ-
માળનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે પ્રકાશી શકતા નથી. એટલે સ્તુતિ
તો એવાની જ કરવા યોગ્ય છે કે જે મોહ-જન્ય ભાવો દૂર
થવાથી વીતરાગ થયેલા હોય, કર્મરૂપી મલ ટળવાથી પૂર્ણ
પવિત્ર બનેલા હોય અને અપૂર્વ માહાત્મ્યની સાથે સર્વજ્ઞ
તથા સર્વદર્શી પણ હોય.

શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીશાંતિનાથ આપ્રા વીતરાગ, પૂર્ણ પવિત્ર, અપૂર્વ માહાત્મ્યવાળા અને સર્વદા તથા સર્વદર્શી હોવાથી હું તેમની સ્તુતિ કરું છું. ’

સ્તુતિ, સ્તવન કે ગુણાનુવાદ એ ભક્તિનું એક પરમ આવશ્યક અંગ છે. તેનો આશ્રય લેવાથી ઇષ્ટ દેવના ગુણો આપણામાં આવે છે અને એક કાળે આપણે પણ તેમના જેવા થઈ શકીએ છીએ.

(ગા. ૩) પંચાંગ-પ્રણિપાત અને સ્તુતિ કર્યા પછી મહર્ષિ નંદિવેણનાં મુખમાંથી ‘ સઘ્વદુક્ષ્વ-પ્પસંતીળં, સઘ્વપાવ-પ્પસંતીળં । સયા અજિય-સંતીળં, નમો અજિય-સંતીળ ’ આદિ વાક્યો પ્રકટે છે, જે મંત્ર-સ્વરૂપ છે અને યોગ્ય રીતે જપાય તો સર્વ દુઃખ, સર્વ પાપ અને સર્વ પ્રકારની અશાંતિ કે સર્વ પ્રકારના અંતરાયોને દૂર કરનાર છે. આ શબ્દોમાં ત્રણ પોડશાક્ષર-મંત્રો કેવી રીતે વ્યવસ્થિત થયેલા છે, તે આ ગાથાના અર્થ-નિર્ણય-પ્રસંગે જણાવેલું છે.

આમ તો કોઈ અક્ષર એવો નથી કે જે મંત્ર-સ્વરૂપ ન હોય, પણ મહર્ષિઓનાં મુખમાંથી જે વચનો પ્રકટે છે તે રહસ્યમય અને અમત્કારિક હોય છે તથા તે ગમે તેવું સાદું કે સરલ દેખાતું હોય, છતાં અપૂર્વ ફલને આપે છે. પ્રાચીન કાલમાં નિર્ઋથ ગુરુઓ મુમુક્ષુઓને જે મંત્રો આપતા હતા, તે આવા જ પ્રકારનાં આપતા હતા અને તેનો જપ કરતાં મુમુક્ષુઓને સત્ત્વરે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી હતી. ગુરુએ આપેલા

આ જ નમસ્યન વડે પ્રાપ્ત થાય છે. આમ આ નમસ્યન સંઘળી ઇચ્છાઓને પૂરી કરનારું છે, પણ મારા મનમાં તો નિર્વૃત્તિ-મોક્ષ સિવાય બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી, તેથી એટલું જ માથું છું કે શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીશાંતિનાથને કરેલું આ નમસ્યન મને ‘સયયં નિવ્વુઙ્કારણયં’ - સદા નિર્વૃત્તિ-મોક્ષનું કારણ થાઓ.

આ શબ્દો બોલતી વખતે મહર્ષિ નંદિષેણ પુનઃ પંચાંગ-પ્રણિપાત કરતા જણાય છે અને પોતાનું મસ્તક કેટલાક વખત સુધી ભૂમિ સાથે અડાડી રાખતા જણાય છે. આમ કરવામાં તેમનો હેતુ ઉભય તીર્થ કરોને સદ્વિચારોરૂપી માનસ-પુષ્પો ચડાવવાનો હશે, એમ કદપણ અનુચિત નથી, કારણ કે નમસ્યન કે નમસ્યાનો એ પ્રધાન હેતુ છે.

(ગા. ૬) મહાત્મા નંદિષેણનું હૃદય ભક્તિથી ભરપૂર છે. તેમ છતાં એ ભક્તિનો પ્રવાહ આગળ વધે છે અને શરણાગતિ કે શરણ-સ્વીકાર સુધી પહોંચે છે. તેનું મહત્ત્વ પ્રકાશતાં તેઓ જણાવે છે કે ‘પુરિસા!’ - હે પુરુષો! હે જગતના લોકો! તમારી સર્વ પ્રવૃત્તિમાં બે જ હેતુઓ મુખ્ય હોય છે: (૧) હુઃખનું વારણ કેમ કરવું? (૨) અને સુખનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ કેમ કરવી? આ હેતુઓની પૂર્તિ માટે તમે માર્યા માર્યા કરો છો અને ન કરવાનાં કાર્યો પણ કરો છો, તેમ છતાં તમારા એ હેતુઓ પાર પડે છે ખરા? જન્મ તમને સતાવે છે, જરા તમને પીડે છે, મરણ કેડો મૂકતું નથી; વળી અનેક પ્રકારની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિઓનું આક્રમણ ચાલુ જ

હોય છે. તમે એક સાંધો છો ત્યાં તેર તૂટે છે. આ સ્થિતિમાં તમે તમારી ચાલુ પ્રવૃત્તિઓથી દુઃખનું વારણ કરી શકો એ સર્વથા અશક્ય છે. વળી તમે એમ માનો છો કે સારાં ખાન-પાનથી, મુંદર વસ્ત્રાલંકારો વાપરવાથી, વિશાલ ઘરમાં રહેવાથી કે ઉત્તમ રાચરચીલું વાપરવાથી સુખ મળશે, પણ એ માન્યતા કેટલી ભ્રામક છે? એ રીતે મળતું સુખ કેટલો વખત રહે છે? અને માન-પાન તથા અધિકારનું સુખ પણ એવું જ પોકળ છે. એ માનેલાં માન-પાનમાં ક્યારે-ક્યાંથી ગાળડું પડશે? અને અધિકાર ક્યારે ચાલ્યો જશે? તે બાણી શકાતું નથી. માટે દુઃખ નિવારવાના અને સુખ શોધવાના આવા પ્રકારના પ્રયાસો છોડીને ‘અમયકરે’ – અભય આપનારા એવા ‘અજિય સંતિ ચ સરણં’ – શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીશાંતિનાથનું શરણ ‘ભાવઓ પવજ્જહા’ – ભાવથી અંગીકાર કરો, કારણ કે તેમનું શરણ સર્વ દુઃખોનો નાશ કરી અક્ષય, અવ્યાબાધ, અનંત સુખને આપનારું છે. શું તમે એ નથી સાંભળ્યું કે મહા-નિર્થકો પણ સંસાર-સાગરનો પાર પામવા માટે “જાયજીવં મે ભગવંતો, પરમતિલોગનાહા, અણુત્તર-પુત્ર-સંભારા, લીંગ-રાગ-દોસ-મોહા, અર્ચિત-ર્ચિતામણી, ભવ-જલહિ-પોઆ, એગંત સરણા અરહંતા સરણં” – (પં. ૨૨.) ‘પરમ ત્રિલોકીનાથ, શ્રેષ્ઠ પુણ્યના ભંડાર, રાગ, દ્વેષ અને મોહથી સર્વથા રહિત, અચિંત્ય ચિંતામણિ-રૂપ, ભવ-સાગરમાં પોત(વહાણ)-સમાન અને એકાંત શરણ કરવા યોગ્ય એવા અરહંત ભગવંતોનું મને જીવન-પર્યંત શરણ હો!’ એવી ભાવના-પૂર્વક અરહંતોને શરણે જતા અને દુઃખથી ભરેલા આ સંસારનો પાર પામી જતા.’

શરણુ-ગમન પરમશ્રદ્ધા વિના થતું નથી, માટે તમે તમારાં હૃદયમાં એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખો કે દુઃખના દાવાનળ સમા આ સંસારમાં જો કોઈ પણ સાચું શરણુ આપી શકે તેમ હોય, સર્વ લયોથી રક્ષણ કરી શકે તેવા હોય તો તે તીર્થ કરો છે, અહીં તો છે, જગદ્-વત્સલ જિનેશ્વરો છે. એ કોઈ પણ વાર આપણને તરછોડે તેમ નથી, આપણો તિરસ્કાર કરે તેમ નથી, આપણાં હિતની વિરુદ્ધ વર્તે તેમ નથી. નિતાંત કરુણાવંત છે, દયાળુ છે, હિતસ્વી ને હિત-કારક છે; માટે નિર્ભયપણે-નિઃસંકોચપણે તેમનું શરણુ સ્વીકારો અને સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થાઓ.

(ગા. ૭) આ રીતે અભયકર અહીં તોનું શરણુ સ્વીકાર્યા પછી તેમને ઉપનમન કરવું એટલે કે તેમનાં ચરણોની સતત સેવા કરવી - ઉપાસના કરવી, એ અહીં દ્વલક્રતનું એક આવશ્યક કર્તવ્ય છે. તેથી જ મહર્ષિ નંદિષેણ એ શબ્દો ઉચ્ચારતા જણાય છે કે ‘ હે લોકો ! ‘ અહમવિ ’ - હું પણ ‘ અજિયં સરણં ઉવસરિયં સયયં ઉવળમે ’ - શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનનું શરણુ સ્વીકારીને તેમની સતત ઉપાસના કરું છું. ’ તમે પૂછશો કે શ્રી-અજિતનાથ ભગવાનનું શરણુ શા માટે સ્વીકારો છો ? અને તેમની સતત ઉપાસના શા માટે કરો છો ? તો હું જણાવું છું કે ‘ તેઓનું શરણુ સ્વીકારવા યોગ્ય છે અને તેમની ઉપાસના સતત કરવા જેવી છે, કારણ કે તેઓ ‘ અરઙ્-રઙ્-તિમિર-વિરહિય ’-એટલે વિષાદ અને હર્ષરૂપી અજ્ઞાન-ચેષ્ટાથી સર્વથા રહિત છે, અને ‘ ઉવરય-જર-મરણં ’ એટલે જરા અને મરણથી વિરામ પામેલા

છે. ણીન્ત શબ્દોમાં કહું તો તેઓ પરમ વીતરાગ અને અજરામર છે. વળી તેઓ દેવના પણ દેવ એટલે દેવાધિદેવ છે, કારણ કે ‘સુર-અસુર-ગરુડ-મુયગ’ વગેરેના પતિઓ પણ તેમને અત્યંત ભાવથી પ્રણામ કરે છે. વળી તેઓ સુનય કે અનેકાંતનું પ્રતિપાદન કરવામાં અત્યંત નિપુણ છે, એટલે સ્ત્રીતિના સ્પષ્ટ છે; અને અભય આપનારા હોવાથી અભયકર પણ છે. તે ઉપરાંત ‘મુવિદિવિજમહિય’ એટલે મનુષ્યો અને દેવોવડે પૂજાયેલા હોવાથી પરમપૂજ્ય, પરમારાધ્ય તથા પરમ ઉપાસ્ય પણ છે. તેથી શ્રીઅજિતનાથ પ્રભુનું શરણ સ્વીકારવું અને તેમની સતત ઉપાસના કરવી, એ સંસાર-સાગરને તરી જવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે. ઉપનમન-સતત ઉપાસના એ ભક્તિનું એક પરમ અંગ છે.

(ગા. ૮) મહર્ષિ નંદિપેણુનું હૃદય ભક્તિથી ભરપૂર બન્યું છે અને તેનો પુનિત પ્રભાવ વાણીમાં અનેરો વેગ આણી રહ્યો છે, તેથી જ તેઓ ‘પણિવયામિ’ પદ વડે સ્તુતિ-સત્કાર કરીને, ‘નમો’— પદ વડે મંત્રોચ્ચાર કરીને, ‘નામ-કિત્તજં’ પદ વડે નામ-સ્મરણનો મહિમા ગાઈને, ‘નમંસળયં’ પદ વડે નમસ્થાનું ગૌરવ ઉચ્ચારીને, ‘સરણં ઉવસરિય’ પદો વડે શરણનો સ્વીકાર કરીને ‘સયયં ઉવળમે’ પદો વડે સતત સાન્નિધ્યની ભાવના પ્રકટ કરીને પ્રણામ અને પ્રાર્થના કરતાં જણાવે છે કે ‘તે જિનોત્તમ શાંતિનાથને હું પ્રણામ કરું છું કે જે ‘ઉત્તમ-નિત્તમ-સત્ત-ધર’ છે, એટલે કે ઉત્તમ કોટિનું પવિત્ર પરાક્રમ કરનારા છે; વળી ‘અજ્જવ-મદ્વ-ખંતિ-વિમુક્તિ-સમાદિ-નિહિ’ છે;

એટલે સરલતા, મૃદુતા, ક્ષમા અને નિર્લોભતા વડે સમાધિના સાગર બનેલા છે; ‘સંતિકર’ છે, એટલે સર્વત્ર શાંતિનું વાતાવરણ ફેલાવનારા છે; ‘દમુત્તમ’ છે, એટલે ઇંદ્રિયોને દમવામાં ઉત્તમ છે અને ‘તિત્યગર’ છે; એટલે ધર્મરૂપી તીર્થની સ્થાપના કરનારા છે કે જેનો આશ્રય લઈને લાખો-કોટો આત્માઓએ મંગલમય મુક્તિ મેળવી છે. આવા અદ્ભુત ગુણોવાળા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને મારી એક જ પ્રાર્થના છે કે ‘તેઓ મને ઉત્તમ પ્રકારની શાંતિ અને સમાધિ આપો.’

અહીં એટલું સ્પષ્ટીકરણ કરવું જરૂરી ગણાશે કે અરિહંતો વીતરાગ છે, એટલે અનુગ્રહ અને નિગ્રહ કરવાથી પર છે; પરંતુ એક ભક્ત હૃદય પોતાને શું જોઈએ છે, તેની પોતાના ઇષ્ટદેવ આગળ અભિવ્યક્તિ કરે છે અને તેમાં હાથી, घोडा, રથ, પાલખી, દ્રવ્ય, દારા, સુત, સમૃદ્ધિ, અધિકાર કે અવનિનું આધિપત્ય ન માગતાં માત્ર જે જ વસ્તુઓની માગણી કરે છે અને તે શાંતિની તથા સમાધિની. અહીં શાંતિથી કષાયનું ઉપશમન અને સમાધિથી ચિત્તની સમાહિત અવસ્થા અભિપ્રેત છે, જે વીતરાગના પવિત્ર આલંબનવડે ભક્તને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

(ગા. ૯-૧૦) મહર્ષિ નંદિષેષુ અહીં ત્રીજો પ્રણિપાત કરતા જણાય છે અને તેમ કરીને ભાવનાના ભવ્ય પ્રદેશમાં દાખલ થતા હોય તેમ જણાય છે. ભાવનાનો આશ્રય લીધા-વિના અંતરનાં આસન ઉપર ઇષ્ટદેવની મૂર્તિ યથાર્થપણે વિરાજિત થઈ શકતી નથી, એ એક સર્વાનુભૂત સત્ય છે અને

તેથી જ મહર્ષિ નંદિપેણ તેને અનુસરે છે. પ્રથમ પિંડસ્થ, પછી પદસ્થ અને છેવટે રૂપ-રહિત અવસ્થાની ભાવના કરવાનો સંપ્રદાય અતિ પ્રાચીન છે.* તેથી મહર્ષિ નંદિપેણ પ્રથમ પિંડસ્થ ભાવના ભાવતાં ઉભય તીર્થ કરેની રાજરાજેશ્વર-અવસ્થાનું ચિંતન કરે છે: શ્રીઅજિતનાથ ભગવાન્ ઊંચા ક્ષત્રિય-કુલમાં જન્મ્યા હતા અને સાવત્રી નગરીના રાજા હતા. તેમનું સંઘયણ શ્રેષ્ઠ હાથીનાં કુંભસ્થલ જેવું પ્રશસ્ત અને વિસ્તીર્ણ હતું, તેમની છાતી સ્થિર અને સમાન હતી અથવા શ્રીવત્સના લક્ષણથી સુશોભિત હતી અને બાજે મદગલ હસતી ચાલતો હોય તેવી ચાલે તેઓ ચાલતા હતા. તેમના હાથ હાથીની સૂંઠ જેવા લાંબા અને ઘાટીલા હતા તથા શરીરનો વર્ણ ધમેલા સોના જેવો સ્વચ્છ પીળો હતો. વળી તેઓ અનેક શુભ લક્ષણોથી સુજાત હતા અને સૌમ્ય તથા ચારુ રૂપવાળા હતા. તેમની વાણી દેવ-દુંડુભિના જેવી અત્યંત મધુર અને સુખકારક હતી. આવા શ્રીઅજિતનાથ પ્રભુ

* “ભાવિજ્ઞ અવત્થ-તિયં, પિંડસ્થ-પદસ્થ-સ્વરહિયતં ।

હૃદમાય-કેવલિત્તં, સિદ્ધતં ચેવ તસ્મત્થો ॥ ૧૧ ॥”

—શ્રીચૈત્યવંદનભાષ્ય.

પિંડસ્થ, પદસ્થ અને રૂપ-રહિત એ ત્રણ અવસ્થાની ભાવના કરવી. તેનો પરમાર્થ હ્યસ્યતા, કેવલજ્ઞાનદશા અને સિદ્ધદશા છે. તાત્પર્ય કે તીર્થ કર ભગવાન કેવળજ્ઞાન પામે તે પહેલાંની તેમની સધળી અવસ્થાનું ચિંતન તે પિંડસ્થ ભાવના છે, સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી થયા પછીના સ્વરૂપનું ચિંતન એ પદસ્થ ભાવના છે અને સકલ કર્મ-રહિત થઈને સિદ્ધ-શુદ્ધ થયા, તેનું ચિંતન એ રૂપ-રહિત ભાવના છે.

‘ જિઆરિગણ ’ એટલે અંતરના અરિગણને જિતનારા થયા, અને ‘ જિય-સવ્વ-મય ’ એટલે સર્વ ભયોને જિતનારા થયા. વળી ભયોની પરંપરાને માટે પ્રણલ શત્રુ પુરવાર થયા. આમ રાજ-રાજેશ્વરનું પદ તેમણે ઉભય રીતે સાર્થક કર્યું. આવા રાજ-રાજેશ્વર શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનને હું પ્રણિધાન-પૂર્વક પ્રણામ કરું છું અને તેઓ મારાં પાપોનું પ્રશમન કરે તેવું ઇચ્છું છું.

(ગા. ૧૧-૧૨) શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન પણ ઊંચા ક્ષત્રિય-કુલમાં જન્મ્યા હતા અને તેઓ સંસારી અવસ્થામાં કુરુ નામના જનપદની રાજધાની હસ્તિનાપુરના નરેશ્વર હતા. પછી છ ખંડ જિતીને ચક્રવર્તીના રાજ્ય-વિસ્તારવાળા થયા કે જેમાં ખોતેર હજાર મુખ્ય શહેરો, હજારો સુંદર નગરો અને નિગમો હતા, તથા ધત્રીસ હજાર રાજાઓ તેમના માર્ગને અનુસરતા હતા. વળી ચૌદ મહારત્ન, નવ મહાનિધિ અને ચોસઠ હજાર સ્ત્રીઓના તેઓ સ્વામી હતા અને ચોરાશી લાખ હાથી, ચોરાસી લાખ વોડા, ચોરાશી લાખ રથ તથા છન્નુ કોડ ગામોના અધિપતિ હતા. આવી અતુલ સમૃદ્ધિ છોડીને તેઓ શ્રમણ થયા, અણુગાર થયા, પ્રવ્રજિત થયા અને ‘ સવ્વ-મય-સંતિણ ’ – સર્વ-ભય-સંતીર્ણ થઈને ‘ સંતિકર ’ – શાંતિકર થયા. આવા રાજ-રાજેશ્વર શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુનું હું સ્તવન કરું છું. તેઓ મને શાંતિ આપો.

(ગા. ૧૩) આ પ્રમાણે રાજ-રાજેશ્વરની ભાવના કર્યા પછી મહર્ષિ નંદિષેણ શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીશાંતિનાથ

ભગવાનની મહામુનિ તરીકે ભાવના કરે છે, જે પ્રિયસ્થ-ભાવનાનો જ એક પ્રકાર છે. આ ભાવના કરતાં તેમની પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ અનેરી આભાથી ચમકી બેઠો છે અને ચૌદ સુંદર વિશેષણો વડે પ્રત્યેકની સ્તવના કરે છે. શ્રીઅજિતનાથને ઉદ્દેશીને તેઓ કહે છે :

‘ફલ્ગાગ’ ! - હે ઇક્ષ્વાકુ-કુલોત્પન્ન ! તમે વિશિષ્ટ દેહ-વાળા છો ! એટલે ‘વિદેહ’ છો ! અને હે ‘વિદેહ’ ! તમે નરીસર છો ! કારણ કે સમસ્ત જનતાના હૃદય પર તમારું આધિપત્ય છે. વળી ! ‘નરીસર’ ! તમે ‘નર-વસહ’ છો, કારણ કે ઋષભનારાય-સંઘયણના ધણી છો, સમચતુરજ્ઞ સંસ્થાનના સ્વામી છો તથા અપાર રૂપ, અનુપમ કાંતિ, અદ્ભુત શુભો ને અપૂર્વ યશના સ્વામી છો. વળી હે ‘નર-વસહ’ ! તમે ‘મુણિ-વસહ’ પણ છો, કારણ કે તમે મુનિપણાનું ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ પાલન કર્યું છે, અને હે ‘મુણિ-વસહ’ ! ત્યારે હું તમારા મુખ પર દષ્ટિપાત કરું છું, ત્યારે એમ લાગે છે કે શરદ્ઋતુની પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર જ બિગ્ગે છે ! વળી હે ‘નવસારય-સસિ-સક-ન્નાળણ’ ! તમારું મુખ પ્રકાશવંતું છે, તેમ તમારો આત્મા પણ પ્રકાશવંતો જ છે, એટલે કે તેમાંથી અજ્ઞાનરૂપી તમસ્ મોહરૂપી રજ્ઞસ્ નીકળી ગયેલ છે. અને હે ‘વિગય-તમ’ ! હે ‘વિદ્યુત-રય’ ! તમે જેમ અજ્ઞાન અને મોહથી રહિત છો તેમ જ્ઞાનના ઉત્તમ તેજવાળા પણ છો. અને હે ‘ઉત્તમ-તેજ’ ! પુનરુદ્ધિનો દોષ વહોરીને પણ હું કહું છું કે તમે આ જગતના ‘મહામુનિ’ છો, કારણ કે તમે અમિત આત્મ-જ્ઞાનનો પરિચય

આખ્યો છે, અને હે ‘અમિય-વ્રલ^{૧૨}!’ તમારું કુલ પણ વિશાળ છે. એટલે તમે ‘વિપુલ-કુલ’ છો અને હે ‘વિપુલ-કુલ^{૧૩}!’ તમે જ લવનો લય ભાંગો તેવા છો, એટલે ‘ભવ-મય-મૂર્ણ’ છો. અને હે ‘ભવ-મય-મૂર્ણ^{૧૪}!’ આ અશરણુ જગતમાં પ્રાણીઓને તમે જ એક શરણુભૂત હોવાથી ‘જગ-સરણ’ છો. અને હે ‘જગ-સરણ^{૧૫}!’ તમે જગતને શરણુરૂપ છો, તો મને શરણુરૂપ કેમ નહિ થાઓ? અવશ્ય થશે, એવો આત્મ-વિશ્વાસ છે. માટે કહું છું કે ‘મમ સરણ’ (મવ) મને શરણુ-રૂપ થાઓ. હે નાથ! તમે મને શરણુરૂપ છો, માટે જ ‘તે પળમામિ’ – તમને પ્રણામ કરું છું! આટલા શબ્દો બોલીને જાણે મહર્ષિ નંદિષેણ ‘ભવ-મય-મૂર્ણ! જગ-સરણા! મમ સરણ’ એ પદોના ભાવની સાથે તન્મયતા અનુભવી રહ્યા હોય તેમ જણાય છે.

(ગા. ૧૪) પછી તેઓ શ્રીશાંતિનાથની મહામુનિ તરીકે ભાવના કરતાં જણાવે છે કે ‘હે શાંતિનાથ!’ તમે મહામુનિ છો, દેવ, દાનવ, ચંદ્ર અને સૂર્ય તમને વાંદે – પૂજે છે. અને હે ‘દેવ-દાણવિન્દ-ચંદ-સૂર-વંદ’! બીજા દેવો જ્યારે ક્રોધની કાલિ-માને ધારણુ કરે છે, દ્વેષથી દાઝેલા હોય છે કે માન-માયા-લોભથી ખરડાયેલા હોય છે, ત્યારે તમે સદા હૃદય-તુષ્ટ – આનંદી અને સંતોષી છો. વળી હે ‘હૃદય-તુષ્ટ’!* ગુણની જ્યેષ્ઠતા-

* નિર્ગ્રંથ-પ્રવચનમાં ગુરુને હૃદય-તુષ્ટ વગેરે વિશેષણો અપાય છે. તે પાક્ષિક ક્ષમાપના વખતે બોલાતાં સૂત્ર પરથી જાણી શકાય છે. તેમાંનું પહેલું ક્ષમાપના-સૂત્ર આ પ્રમાણે છે. “ઈચ્છામિ સમાસમગો!

માં કોઈ તમારી બરાબરી કરી શકતું નથી, એટલે તમે સાચા અર્થમાં જ્યેષ્ઠ છો. વળી હે 'જિદ્દ!' તમારું રૂપ પરમસુંદર છે, એટલે તમે 'પરમ-લઢ્ઢ-રૂવ' છો, અને હે 'પરમલઢ્ઢ-રૂવ' ! વધારે વર્ણન શું કરું ? એક તમારી દંત-પંક્તિનું જ વર્ણન કરવા ઈચ્છું તો પણ કરી શકું તેમ નથી, છતાં મારી સ્થૂલ વાણીમાં કહું તો તમારી દંત-પંક્તિ ધમેલા રૂપાની પાટ જેવી ઉત્તમ, નિર્મળ, ચકચકિત અને શ્વેત છે. આ પ્રમાણે તમારા શરીરના સર્વ અવયવો અત્યંત મનોહર અને પ્રમાણપેત છે. હે 'ધંત-રુપ્પ-પદ્મ-સેય-સુદ્ધ-નિદ્ધ-ધ્રુવલ-દંત-પંતિ !' તમે જેમ શરીરમાં પ્રવર છો, તેમ બીજી પણ અનેક બાબતોમાં પ્રવર છો. જેમ કે તમારી શક્તિને સીમા નથી; એટલે તમે શક્તિ-પ્રવર છો. તમારી કીર્તિને કોઈ પ્રતિબંધ નથી; એટલે તમે કીર્તિ-પ્રવર છો; તમારી દીપ્તિને કોઈ હદ નથી, એટલે દીપ્તિ-પ્રવર છો; તમારી મુક્તિ-માર્ગ જતાવવાની શૈલી અનોખી અને અદ્ભુત છે, એટલે તમે મુક્તિ-પ્રવર છો; વળી તમારી પ્રતિપાદન-શૈલી અનેકાંતવાળી કે સ્યાદ્રાદ-સુદ્રાથી અંકિત હોઈને તમે મુક્તિ-પ્રવર છો અને મન-વચન-કાયાના નિશ્ચલમાં અજોડ છો, એટલે ગુપ્તિ-પ્રવર પણ છો. હે 'સત્તિ'-કિત્તિ'-દિત્તિ'-મુત્તિ'-ગુત્તિ'-ગુત્તિ''-પ્રવર !' તમે દીપ્તતેજ એવા

પિયં ચ મે જં મે, હ્રદ્યાણં તુદ્યાણં અપ્યાયંક્ષણં અમગ્ગ-જોગણં, મુસીલાગં, મુવ્વયાણં, સાયરિય-ઉવજ્જાયાણં નાણેણં, દંસણેણં, ચરિત્તેણં, તવ્સા, અપ્યાણં ભાવેમાણેણં વહુમુમેણ મે દિવસો પક્ખો વરુક્કંતો અજો ય જં મે કદ્દાણેણં વજ્જુવટ્ઠિઓ સિરસા નણસા મત્થણ વંદામિ ॥”

દેવોનાં વૃંદને પણ ધ્યાન કરવાને યોગ્ય છે, એટલે ‘દિત્ત-તેઅવંદધેઅ’ છે. અને હે ‘દિત્ત-તેઅવંદધેઅ’! તમારું કયા શબ્દોમાં વર્ણન કરું? આ લોકનો કોઈ પણ ભાગ એવો નથી કે જ્યાં તમારો પ્રભાવ પડતો ન હોય! એટલે તમે ‘સવ્વ-લોઅ-માવિઅ-પ્પમાવ’ છો. અને હે ‘સવ્વ-લોઅ-માવિઅ-પ્પમાવ’! દાર્શનિકો જ્ઞેય પદાર્થોની ગણના ગમે તે રીતે કરતા હોય, પણ હું તો મારા અનુભવથી કહું છું કે ‘તમે એક જ આ વિશ્વમાં ‘જેય’ છો, જાણવા યોગ્ય છે. ‘જેણે જાણે, સે સવ્વં જાણે’ એ આગમ-વચનથી પણ હું કહું છું કે જે તમને એકને બરાબર જાણે છે, તે સમસ્ત વિશ્વને બરાબર જાણે છે; અથવા તો તમને બરાબર જાણ્યા પછી બીજું જાણવાની જરૂર પણ શું છે? આટલું કહીને મહર્ષિ નંદિષેણ બંને હાથની અંજલિ રચી કપાલે અડાડે છે અને અત્યંત વિનમ્ર સ્વરે કહે છે – ‘સંતિ! પદ્મ મે સમાર્પિ’ – ‘હે શાંતિનાથ! તમે મને સમાધિ આપો.’

પિંડસ્થ ભાવના કર્યા પછી મહર્ષિ નંદિષેણ ઉભય અરિહંતોની પદસ્થ-ભાવના ભાવે છે અને તેમાં તેમના અલૌકિક રૂપનો ચિતાર ખડો કરે છે.

(ગા. ૧૫-૧૬) અંદ્ર સૌમ્ય છે, શીતલ છે; પણ શ્રી-અન્નિતનાથની સૌમ્યતા, વિમલતા, શીતલતા આગળ તેની કોઈ ગણના નથી! સૂર્ય ઘણો તેજસ્વી છે, દીપ્તિમાન છે અને પ્રકાશવંત છે, છતાં તેનું એ તેજ, તેની એ દીપ્તિ, તેનો એ પ્રકાશ શ્રીઅન્નિતનાથનાં તેજ-દીપ્તિ-પ્રકાશ આગળ સંપૂર્ણ

પરાણવ પામે છે.. ઈંદ્રો અધિક રૂપવંત હોય છે અને દિવ્ય વસ્ત્રાલંકારોથી વિભૂષિત થતાં તેમનું રૂપ આંખોને આંજી નાખે છે, પણ શ્રીઅજિતનાથનાં રૂપ આગળ તેમની કોઈ વિસાત નથી. મેરુ પર્વત નિશ્ચલ અને નિષ્કંપ જણાય છે, પણ શ્રીઅજિતનાથ તેના કરતાં અનેકગણા નિશ્ચલ અને નિષ્કંપ છે ! વળી આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આત્મ-બળમાં જે અજિત હોય તે શારીરિક બળમાં અજિત હોય તેવો નિયમ નથી અને શારીરિક બળમાં અજિત હોય તે આત્મ-બળમાં અજિત હોય તેવો નિયમ નથી; છતાં શ્રીઅજિતનાથ બંને બાળતમાં અજિત છે ! વળી તીક્ષ્ણતા અને ક્રોધમળતા કદી સાથે વસે ખરી ? તે પણ શ્રીઅજિતનાથમાં એક સાથે વસેલી છે. તેમનાં તપમાં તીક્ષ્ણતા છે, તેમના સંયમમાં ક્રોધમળતા છે ! (સંયમ એટલે દયા-કરુણા-ચતના.) આમ દરેક રીતે શ્રીઅજિતનાથ અલૌકિક હોવાથી મહર્ષિ નંદિપેણ તેમની તીર્થંકર તરીકે સ્તુતિ કરી કૃતાર્થતા અનુભવે છે.

(ગા. ૧૭-૧૮) પછી તેઓ શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુ પ્રત્યે ભક્તિપૂર્ણ દષ્ટિ કરે છે, અને તેમનાં તીર્થંકરત્વને યાદ લાવીને પોતાની કલ્પનાને કંપકો આપતા હોય તેમ કહેતા જણાય છે કે ‘અરે કલ્પના ! તો’ હમણાં રાજ-રાજેશ્વર મહા-મુનિની ચંદ્રની સાથે સરખામણી શા માટે કરી ? ચંદ્ર ગમે તેવો સૌમ્ય હોય અને શરદ્ઋતુમાં ઊગેલો હોય તો પણ સૌમ્યતાના ગુણમાં શું એમની બરાબરી કરી શકે ખરે ? વળી તારે સૂર્યને શા માટે યાદ કરવો પડ્યો ? શરદ્ઋતુનો

સૂર્ય ઘણો તેજવાળો હોય છે, છતાં તે જિનપ્રભુના તેજની સરખામણીમાં ઊભો રહી શકે ખરો ? અને એ કંટપના ! તું ઇંદ્રિય રૂપ અધિક માને છે અને તેનો એક ઉપમાન તરીકે ઉપયોગ કરવા ઈચ્છે છે, પણ એ વાત કેમ ભૂલી જાય છે કે આ તો અનુપમ રૂપના સ્વામી છે, એટલે કેઈ પણ ઉપમા તેમને લાગુ પડે જ નહિ ! વળી એ કંટપના ! તને હમણાં મેરુ પર્વતની સ્મૃતિ થઈ આવી અને તેની દૃઢતા સાથે જિનપ્રભુની દૃઢતાને સરખાવવાનું મન થયું, તો હું જણાવું છું કે મેરુ પર્વત ગમે તેવો દૃઢ, સ્થિર કે ધીર હોય તો પણ તે તીર્થંકર પ્રભુને પહોંચી શકે નહિ ! ક્યાં એ મહાકાય જડ અને ક્યાં આ આત્મશક્તિનો ભંડાર !! અહો ! આ તો તે મહામુનિ શ્રીશાંતિનાથ છે કે જેમણે ઉત્તમ તીર્થંકર પ્રવર્તન કરેલું છે, જે અજ્ઞાન અને મલ-રહિત છે, ધીર-જનો વડે સ્તવાયેલા અને અર્ચાયેલા છે, વળી કલિના કાલુષ્યથી સર્વથા મુક્ત છે અને શાંતિ તથા સુખના પ્રવર્તક છે; તેથી ત્રિકરણ-શુદ્ધિ-પૂર્વક હું તેમના શરણે જાઉં છું. તેમનાં શરણ વિના મારો ઉદ્ધાર નથી. ’

(ગાથા ૧૬-૨૦-૨૧) આ શબ્દો સાંભળીને કંટપનાને જાણે માહું લાગ્યું હોય અને તેણે પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ તે વધારે વેગવંત થાય છે અને રાજ-રાજેશ્વર તથા મહામુનિ એવા તીર્થંકરનું દેવાધિદેવત્વસંગ્રામી અભિનવ દ્રશ્ય ખડું કરે છે. પ્રભુને કેવલજ્ઞાન થયું છે અને તેઓ તીર્થંકર પ્રવર્તન કરી રહ્યા છે, એ સમાચારો ફેલાતાં જ

ઋષિઓનો સમૂહ ત્યાં આવે છે અને વિનયાવનત થઈને નિશ્ચલતા-પૂર્વક અંજલિ-ગદ્ગદ પ્રણામ કરે છે. પછી ઇંદ્રો, કુબેરાદિ દેવો અને નરેન્દ્રો વગેરે આવે છે તથા તેમની સ્તુતિ, પૂજા અને અર્ચા કરીને કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે. આ વખતે પ્રભુ અલૌકિક તેજ વડે તત્કાલ ઉદય પામેલા સૂર્યથી પણ ઘણી વધારે કાંતિવાળા દેખાય છે. પછી ગગનાંગણમાં વિચરતાં વિચરતાં એકત્ર થઈ ગયેલા ચારણ-મુનિઓનો સમુદાય આવે છે અને તેઓ મસ્તક નમાવીને વંદના કરે છે. પછી અસુર-કુમારો આવે છે, સુપર્ણકુમારો આવે છે, કિન્નરો અને નાગ-કુમારો આવે છે તથા ખીબા પણ અનેક પ્રકારના ભવનપતિ-દેવો આવે છે અને તીર્થંકર પ્રભુને નમસ્કાર કરી પરમ આહ્વાદ અનુભવે છે. પછી દેવો આવે છે, જેમની સંખ્યા ગણી શકાય તેવી હોતી નથી, એટલે શત-કોટિ કહીને સંતોષ માનવો પડે છે; અને છેલ્લે આવે છે શ્રમણસંઘ, તે વિધિ-પૂર્વક વંદન કરીને તેમનો પરમ ગુરુ તરીકે સ્વીકાર કરે છે અને પોતાનાં સમસ્ત જીવન તેમનાં ચરણે ધરે છે. આ અભિનવ દૃશ્ય જોઈને મહર્ષિ નંદિયેણુ ‘અમય’ – ભય-રહિત, ‘અણહ’ – પાપ-રહિત, ‘અય’ – કર્મ-રહિત, ‘અરુઝ’ – રોગ-રહિત, ‘અજિત’ – રાગ અને દ્રેપ-રહિત એવા શ્રીઅનિતનાથ પ્રભુને પ્રણિધાન-પૂર્વક પ્રણામ કરે છે.

(ગા. ૨૨-૨૩-૨૪) આ રીતે મહર્ષિ નંદિયેણુ શ્રીશાંતિ-નાથ ભગવાનની પદસ્થ ભાવના ભાવે છે અને જાણે સર્વ જનાવ નગર સમક્ષ જ બનતો હોય તેવી રીતે તેનું ચિત્ર ખડું કરે

છે. આકાશમાં દેવો ખૂબ મોટી સંખ્યામાં એકત્ર થયા છે. તેમાંના કોઈ ઉત્તમ વિમાનોમાં બેઠેલા છે, કોઈ દિવ્ય રથમાં આરૂઢ થયેલા છે, તો કોઈએ ઉત્તમ જાતિના અશ્વો પર આરોહણ કરેલું છે. સહુને દેવાધિદેવનાં દર્શન કરવાના કોડ છે, સર્વેને અલૌકિક અર્હતનાં અર્ચન કરવાની અભિલાષા છે; તેથી ઉત્તમ કંચન અને રતનનાં આભૂષણો પહેરેલાં છે કે જે તેમની સ્વાભાવિક દ્યુતિમાં અનેરો ઉમેરો કરે છે. વળી તેઓ ભક્તિના પૂર્ણ રંગમાં છે, એટલે પરસ્પરના વૈરભાવને ભૂલી ગયા છે. અને જલદી નીચે ઊતરવાના એક માત્ર વિચારથી ઝડપી પ્રયાણ કરે છે.

આકાશનો માર્ગ સાંકડો થતો જણાય છે, પણ તેની તેઓ પરવા કરતા નથી. ગમે તે પ્રકારે માર્ગ કાઢીને તેઓ સત્વર અવનિ પર ઊતરે છે. તે વખતે તેમનું દૃશ્ય જોવા જેવું હોય છે. કાનનાં કુંડલ, બાહુ પરના બાબુબાંધ અને માથા પરના મુગટો. શુભિય-લુલિય-ચલ - એટલે ક્ષુભિત, લોલિત અને ચલ બને છે. આવા દેવો ભક્તિવશાત્ અર્ધાવનત બનીને તથા બે હાથની અંજલિ મસ્તકે જોડીને અર્હતપ્રભુની સમીપે આવે છે અને તેમને મસ્તક નમાવીને પ્રણામ કરે છે. પ્રણામનું— નમસ્કારનું આવું અનેરું દૃશ્ય જોઈને કેાને નમસ્કાર કરવાનું દિલ ન થાય? મહર્ષિ નંદિષેણનું દિલ આ જ વખતે નમસ્કાર કરવા તત્પર બને છે અને તેઓ રાગ, દ્વેષ, લય અને મોહથી વર્જિત, દેવ, દાનવ અને નરેન્દ્રોથી વંદિત, શ્રેષ્ઠ તંત્રસ્વી તથા મહામુનિ એવા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને ભાવ-પૂર્વક નમસ્કાર કરે છે.

(ગા. ૨૫-૨૬-૨૭-૨૮) જેમ દેવોએ વિશિષ્ટતા-પૂર્વક નમસ્કાર કર્યો, તેમ દેવીઓ પણ પ્રભુને વિશિષ્ટ વંદન કરવાને આવે છે. એ વખતનું દૃશ્ય કેવું અપૂર્વ હોય છે? આકાશમાં વિચરનારી, પુષ્પ નિતાંજો અને ભરાવદાર સ્તનો વડે શોભતી, કલા-યુક્ત-સકલ કમલ-પત્રનાં જેવાં નયનોવાળી, દેવાંગનાઓ રૂમરૂમ કરતી અવનિ પર ભિતરે છે! તેમના દેહ દેહીખ્યમાન છે અને તેઓ મનોહર વસ્ત્રાભરણોથી અલંકૃત છે. કપાલમાં તિલક છે, આંખમાં કાજલ છે, કપોલ અને સ્તન-પ્રદેશ પર પત્રલેખાઓ ચીતરેલી છે, હાથમાં ટીપકીવાળાં કંકણ છે, કરમર પર કટિ-મેળલા તથા કલાપ છે અને પગમાં ધૂધરીવાળાં નૂપુર છે. તેમની ચાલમાં મનોહર હંસલીની ગતિ છે. એ હંસ-ગતિએ ચાલતી તેઓ અર્હત સમીપે આવે છે અને અત્યંત ભક્તિભાવથી પોતાનાં લલાટને ભૂમિએ લગાડીને વંદન કરે છે. આ અતિ મોહક દૃશ્ય છે, પરંતુ શ્રીઅજિત-નાથ ભગવાને મોહને જિતેલો હોવાથી તથા કર્મના સર્વ કલેશોનો નાશ કરેલો હોવાથી તેઓ સ્વ-ભાવમાં જ મગ્ન રહે છે. આવા અચલ, અકંપ, સ્વભાવ-મગ્ન ભગવાનને નમવાનું દિલ કેને ન થાય? એટલે મહાપિ નંદિયેણુ તેમને મન, વચન અને કાયાના પ્રણિધાન-પૂર્વક નમસ્કાર કરે છે અને ‘ધન્ય દેવાધિદેવ! ધન્ય વીતરાગપ્રભુ!’ એવી અવ્યક્ત વાણી ઉચ્ચારે છે.

(ગા. ૨૯-૩૦-૩૧-૩૨) આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં જ તેમના અંતઃપ્રદેશમાં પ્રકાશ થાય છે અને તે પ્રકાશમાં તેઓ

વીતરાગતાનું અપૂર્વ અને અનુપમ દૃશ્ય જોવા લાગે છે :
 સ્વર્ગલોકની શ્રેષ્ઠ સુંદરીઓ - અપ્સરાઓ રંભા, રામા, તારા,
 તિલોત્તમા, મેનકા, મહાચિત્તા, સુરસા, સુવાતા, સહજન્યા,
 સુવપુ, અદ્રિકા, ઊર્વશી જે હમણાં સુધી દેવતાઓને ઉત્તમ
 પ્રકારની પ્રીતિ ઉપજાવવા માટે શૃંગાર-ભાવનાથી ભરપૂર હતી,
 તેમનાં હૃદયમાં પણ વીતરાગ મહાપ્રભુ પ્રત્યે ભક્તિ-ભાવ
 જાગ્રત થાય છે અને તે એટલા જોરથી જાગ્રત થાય છે કે
 સ્વર્ગ-લોકના સર્વ સુખ-લોગોને બાજુએ મૂકીને સપાટાળંઘ
 અવનિ પર ઊતરી આવે છે અને પોતાને અત્યંત પ્રિય એવા
 સંગીત વડે સ્તવનાની શરૂઆત કરે છે. સંગીતમાં વાદન
 હોય, ગાયન હોય, નૃત્ય હોય; એટલે કેટલીક અપ્સરાઓ
 વાદન કરે છે. તેમાં વંશ, પાવ, પાવિકા, મુરલી વગેરે
 શુષિર-વાદ્યો છે; નકુલા, ત્રિતાંત્રી, રાજધાની, શાર્વારી વગેરે
 તત-વાદ્યો છે. તાલ, કંસ્યતાલ, ઘંટા, કુદ્રઘંટિકા વગેરે ઘન-
 વાદ્યો છે અને ત્રિપુષ્કર-પટહ, મર્દલ, મૃદંગ વગેરે અવનદ્ય
 કે વિતત વાદ્યો છે. * કેટલીક અપ્સરાઓ અત્યંત મધુર સ્વરે

* આ નામો ભરતાદિ-નાટ્યશાસ્ત્રો વગેરેમાં આપેલાં છે.
 આધુનિક સમયમાં નીચેનાં વાગ્ગિત્રોનો પ્રચાર છે.

(૧) તત-વાદ્ય—વીણા, ખીન, સીતાર, સારંગી, તાહિસ, દીલરૂબા,
 દિલ-પસંદ, અસરખીન, રૂબાય (કચ્છખી વીણા), સરોદ (સ્વરોદય),
 તંબુરો (નારદી વીણા), કાનૂન અથવા શ્રીમંડળ (બ્રાહ્મી વીણા),
 સુરખીન, કડાયયા, ચિતારા, સુરસોટા, તરસબાજ, શીડલ, ગીટાર વગેરે.

(૨) અવનદ્ય અથવા વિતત-વાદ્ય—મુરજ, મૃદંગ, ડમરુ,
 પખાજ, ઢોલક, ખંજરી, દદ, દાયરો, નોખત, તાંસા વગેરે.

શ્રુતિ, ગ્રામ, મૂર્છના, લય, તાન, રાગ-આદિના નિયમોને સાચવી શુદ્ધ ગીત ગાય છે અને વાગી રહેલાં વાજિત્રોના સૂર સાથે ઝરાઝર મેળ સાથે છે. કેટલીક અપ્સરાઓ કે જેમણે પગે જાલજાંઘ ધૂધરાઓ પહેરેલા છે, હાથમાં કંકણ, કટિ પર કટિ-મેળલા અને પગમાં નૂપુર પહેરેલાં છે તથા વસ્ત્ર-વિભૂષા પણ તે જ અનુસાર કરેલી છે, તે નૃત્ય કરવા લાગે છે. તેમાં હાવ હોય છે, ભાવ હોય છે, વળી વિભ્રમ અને વિવિધ પ્રકારના અંગહારો પણ હોય છે. તેઓ પ્રથમ સ્વસ્તિકાભિનય, શ્રીવત્સાભિનય, નન્દાવર્તાભિનય વગેરે આઠ મંગળ આકારો-વાળા અભિનય કરે છે અને પછી વિવિધ પ્રકારનાં નૃત્ય કરે છે. આવું સંગીતમય વાતાવરણ ભોગીઓનાં મનમાં ભોગની ભાવના જાગ્રત કરે, પરંતુ જેઓ વીતરાગ છે તેમને એવી કોઈ પણ અસર થતી નથી. બ્રહ્માજી રૂપ ભોઈને પોતાની પુત્રી સરસ્વતી પર મોહી પકડ્યા, વિષ્ણુ રાધા નામની ગોપીના હાવ-ભાવ પર લટ્ટુ ખની ગયા અને શંકર ભીલડીનાં નૃત્યથી ચાલી ગયા, પણ આ વીતરાગ મહામુનિને રૂપ, હાવ, ભાવ, કે નૃત્યના મનોહર અભિનયો—અંગહારો કંઈ પણ અસર ઉપજતી શક્તિ નથી ! આવા વીતરાગ મહાપ્રભુને ફરીફરીને મસ્તક નમાવવાનું મન કેને ન થાય ? એ વખતે હાજર થયેલા ઋષિઓ, દેવો, દેવીઓ, સહુ કોઈ અત્યંત ભક્તિથી

(૩) શુપિર-વાદ્ય—વાંસળી, પાવો, શંરણાઈ, પુગી, મુખયંગ, કરના, રાંખ, સિંગી, તુરઈ, ભેરી. હારમોનિયમ વગેરે.

(૪) ઘન-વાદ્ય—કાંસ્ય, તાલ, મંજરા, કરતાલ, ઝાવર, ધંટા, ધંટિકા વગેરે.

વીતરાગ પ્રભુને નમે છે, પછી પ્રણિધાન-પૂર્વક સ્તુતિ-સ્તવના કરે છે અને છેવટે ત્રણ પ્રદક્ષિણા દર્ઠ વંદન-વિધિ સમાપ્ત કરે છે. સ્વર્ગલોકની શ્રેષ્ઠ સુંદરીઓ કે જે અપ્સરાઓ અથવા દેવનર્તિકાઓ કહેવાય છે, તે પણ એ જ રીતે વીતરાગ મહા-પ્રભુને વંદન કરે છે, તેમની સ્તવના કરે છે અને ત્રણ પ્રદક્ષિણા દર્ઠ સ્વ-સ્થાને જાય છે.

અને આ અપૂર્વ દશ્યથી અમત્કાર પામેલા મહર્ષિ નંદિષેણના મુખમાંથી કેટલાંક શબ્દ-કૂલો ઝરી પડે છે: 'તિલોચ-સવ્વ-સત્ત-સંતિકારયં' - ત્રિલોકના સર્વ સત્ત્વોને શાંતિ કરનાર, 'પસંત-સવ્વ-પાવ-દોસં' - સર્વ પાપ અને દોષો-રોગોને પ્રશાંત કરનાર, 'સંતિમુત્તમં જિણં' - ઉત્તમ જિન એવા શાંતિનાથને 'एस अहं नमामि' - આ હું વંદન કરું છું.

(ગા. ૩૩-૩૪-૩૫) પછી પરમપુરુષની ભાવના કરતાં મહર્ષિ નંદિષેણ વીતરાગ મહાપ્રભુના દેહ પર નજર કરે છે, ત્યાં અનેક ઉત્તમ લક્ષણો જોવામાં આવે છે. જેમ કે છત્ર, આમર, પતાકા, ચૂપ, ચવ, ધ્વજ, મકર, તુરગ, શ્રીવત્સ, ક્ષીપ, સમુદ્ર, મંદર પર્વત, દિગ્ગજ, સ્વસ્તિક, વૃષભ, સિંહ, રથ, ચંદ્ર વગેરે. પછી તેમનું આંતરિક સ્વરૂપ ચિતવતાં છેલ્લી ભાવના ભાવે છે. તેઓ 'સહાવ-લઢ્ઢા' - સ્વભાવથી સુંદર જણાય છે. 'સમ-પ્પઙ્ઢા' - સમભાવમાં સ્થિર થયેલા જણાય છે. 'અદોસ-દુઢ્ઢા' - કોઈ પણ દોષથી દુષ્ટ થયેલા જણાતા નથી. 'ગુણેહિં જિઢ્ઢા' - ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ જણાય છે. અને 'પસાય-સિઢ્ઢા' - પ્રસાદમાં પણ શ્રેષ્ઠ જણાય છે, એટલે કે અત્યંત પ્રસન્નાવસ્થામાં

રહેલા છે, આ પરમપુરુષ ‘તવેણ પુટ્ટા’—તપથી પુટ છે, ‘સિરીહિં દટ્ટા’—શ્રીઓને ઇટ છે એટલે કે—દર્શનશ્રી, જ્ઞાનશ્રી, ચારિત્રશ્રી વગેરે બુદ્ધી બુદ્ધી અનેક શ્રીઓ તેમનામાં રહેલી છે. અને આ જ કારણે તેઓ જગતના સર્વ ઋષિ મહર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. પૂજ્ય શ્રીઅજિતનાથ અને પૂજ્ય શ્રી-શાંતિનાથ આવા પરમપુરુષો છે, સિદ્ધો છે, બુદ્ધો છે. તેમણે બાહ્ય અને અભ્યંતર તપશ્ચર્યા વડે પોતાનાં સર્વ પાપો ધોઈ નાખેલાં છે અને તેઓ સર્વ લોકોને હિતનું મૂલ્યતાવનારા છે. આ રીતે જાને તીર્થંકરોની પરમપુરુષ તથા સિદ્ધ તરીકેની ભાવના કર્યા પછી તેઓ જણાવે છે કે આ રીતે મેં શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીશાંતિનાથની અનેકવિધ ભક્તિ અને ભાવના વડે સ્તવના કરી છે અને તેનાં ફલરૂપે એક જ વસ્તુ ઇચ્છું છું કે તે જાને તીર્થંકરો મને શિવ-સુખ આપનારા થાઓ.

ભક્તિનો વેગ હોય છે, ત્યાં ભાષા પણ આવે છે અને તે અનેક પ્રકારની સુંદરતાને પોતાની સાથે લેતી આવે છે; તેથી જ મહર્ષિ નંદિયેણની ભાષામાં યમકો અને અનુપ્રાસો સ્થળે સ્થળે ગોઠવાઈ ગયેલા છે અને છંદોએ પણ પોતાને યોગ્ય સ્થાન લઈ લીધેલું છે. રસની ધારા પહેલેથી જ વહેવા લાગી છે અને તે અખંડપણે ચાલી આવી છે. તે વખતે નિર્ગૂંથ મહામુનિઓ અર્હંત-ભક્તિનું સ્વરૂપ જે રીતે સમજાવે હતા અને તેનું આચરણ કરતા હતા, તેનો કેટલોક ખ્યાલ મહર્ષિ નંદિયેણનાં આકાશ્ય દ્વારા આપણને મળી રહે છે.

(ગા. ૩૬-૩૭-૩૮) તેમણે સ્તવની પ્રતિજ્ઞા કરતાં જણાવ્યું હતું કે હું ‘વવગય-મંગલ-ભાવે’ — અશોભન-ભાવથી રહિત-મંગલમય ‘વિઝલ-તવ-નિમ્મલ-સહાવે’ — વિપુલ તપથી નિર્મલ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયેલા અને ‘નિરુપમ-મહાન્નભાવે’ — નિરુપમ માહાત્મ્યવાળા ‘સુદિઢ્ઢ-સઞ્ઞભાવે’ — સર્વજ્ઞાનું સ્તવ કરીશ. આ પ્રતિજ્ઞા તેમણે બરાબર પાળી છે. તેમણે ‘સઞ્ઞ-દુઃખ-પ્પસંતીણં,’ ‘સઞ્ઞ-પાવ-પ્પસંતીણં,’ ‘અમયં,’ ‘અણહં,’ ‘અરયં’ વગેરે પદો વડે તેમનાં મંગલ સ્વરૂપને દર્શાવ્યું છે. ‘મહામુળી,’ ‘જિણુત્તમ,’ ‘ઉત્તમ-નિત્તમ-સત્ત-ધરં,’ ‘દમુત્તમ’ વગેરે વિશેષણો વડે તેમનાં વિપુલ તપને દર્શાવ્યું છે. ‘અજ્જવ-મદ્દવ-ઘંતિ-વિમુત્તિ-સમાહિ-નિહિં,’ ‘વિગય-તમા,’ ‘વિહુય-રયા’ વગેરે પદો વડે તેમના નિર્મલ સ્વભાવને દર્શાવ્યો છે, તથા ‘દેવ-દાણવિંદ-ચંદ-સૂર-વંદ’ આદિ અનેક વિશેષણો વડે તેમના નિરુપમ પ્રભાવનું વર્ણન કર્યું છે. આ રીતે તેમણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરેલી હોવાથી જણાવે છે કે તપો-લક્ષણથી વિપુલ, કર્મના રજ-મલથી રહિત અને વિપુલ એટલે મોક્ષ ગતિને પામેલા શ્રીઅન્નિતનાથ અને શ્રીશાંતિનાથનાં યુગલનું મેં આ રીતે સ્તવન કર્યું છે, તે યુગલ બહુ-ગુણવાળું છે અને પરમ મોક્ષ-સુખ આપીને સર્વ વિષાદને દૂર કરનારું છે, તેથી હું ઇચ્છું છું કે તે મારો સર્વ વિષાદ દૂર કરો અને મને અપરિસાવિઝ — અપરિસ્રાવિક એટલે કર્મ-બંધનથી રહિત કરનારો પ્રસાદ આપો, જેથી હું શિવ-સુખનો અનુભવ કરી શકું. છેવટે તેઓ જણાવે છે કે શ્રીઅન્નિતનાથ અને શ્રીશાંતિનાથનું તે યુગલ આ સ્તવનને સુંદર રીતે લાણતારા

ભક્તોને હૃદય પમાડો, તેના રચયિતા નંદિષેણને. (મને)
અત્યંત આનંદ આપો ને તેના સાંભળનારા શ્રોતાગણને
સુખ અને સમૃદ્ધિ આપો અને અંતિમ અભિલાષા એ છે
કે આ સ્તવ મારા (નંદિષેણના) સંયમમાં વૃદ્ધિ કરનારો
થાઓ. ’

આમ છેલ્લી ગાથામાં સ્તવ-કર્તાએ આ સ્તવને સુંદર રીતે
ગાઈ શકાય તેવો, અત્યંત આનંદ આપે તેવો અને સુખ-
સમૃદ્ધિમાં વધારો કરનારો જણાવ્યો છે, તથા પરમાર્થથી
સંયમની વૃદ્ધિ કરનારો જણાવી તેનો છેલ્લો શબ્દ નંદિ લાવી
અંત્ય મંગલ પણ કયું છે.

આ અદ્ભુત સ્તવની પૂર્ણાહુતિ કરી મહર્ષિ નંદિષેણ ધીર,
ગંભીર ભાવે ગરવા ગિરિરાજની સોપાનમાળા ઊતરે છે અને
તેના પાઠકોને અદ્ભુત ભાવ-સાગરમાં તરતા મૂકી દે છે.

(ગા. ૩૬-૪૦-૪૧) અંતમાં બોલાતી અન્યકર્તાક
ગાથાએ સ્તવનો મહિમા દર્શાવનારી છે.

આખીસમી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે જે કોઈ આ અનિત-
શાંતિ-સ્તવ પ્રતિદિન સવાર અને સાંજ બાણે છે, કે સાંભળે છે
તેને રોગો થતા નથી અને પૂર્વે થયા હોય તે પણ નાશ પામે
છે. આ સ્તવ પાશ્વિક, આતુર્માંસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિ-
ક્રમણ-પ્રસંગે બોલાય છે. પણ દૈવસિક અને રાત્રિક પ્રતિક્રમણ
વખતે બોલાતું નથી, એટલે અહીં સવાર-સાંજ બાણવાનું—
સાંભળવાનું કહ્યું છે, તે એની મંત્રમયતાને કારણે સ્મરણરૂપે
કહ્યું છે, તે સ્પષ્ટ છે. મંગલાચરણની ગાથામાં જિનેશ્વરોને

જે વિશેષણો લગાડેલાં છે, તે ણધાં ફલને પણ દર્શાવનારાં છે. એટલે જિનેશ્વર જેમ સર્વભયનો નાશ કરનારા છે, સર્વ રોગ અને પાપને શાંત કરનારા છે, તેમ આ સ્તવ પણ સર્વ ભય, સર્વ રોગ અને સર્વ પાપોનો નાશ કરનારો છે. વળી જિનેશ્વર જેમ જગદ્ગુરુ અથવા જયવંત ગુરુ છે અને અમોઘ શાંતિ કરનારા છે, તેમ આ સ્તવ પણ અભીષ્ટ જય અને શાંતિને કરનારો છે. ટૂંકમાં આ સ્તવ ઉપસર્ગ-હર, રોગ-હર, પાપ-હર, જય-હર અને શાંતિ-હર પણ છે.

એકતાળીસમી ગાથામાં જિનવચનનો મહિમા દર્શાવતાં કહ્યું છે કે ‘હે લોકો! જો તમે પરમપદ એટલે મુક્તિને ઇચ્છતા હો અથવા વિશાલ કીર્તિને ઇચ્છતા હો; તો ત્રૈલોક્યનો ઉદ્ધાર કરનારા જિન-વચનનો આદર કરો.’

(૩) છંદો.

આ સ્તવમાં નીચે મુજબ ૨૮ છંદો વંચાયેલા છે.

નામ કાવ્ય-ક્રમાંક

૧ ગાહા [ગાયા-આર્યા] ૧, ૨, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧.

૨ સિલોગો [શ્લોકઃ] ૩.

૩ માગહિઆ [માગધિકા] ૪, ૬.

૪ આલિંગણયં [આલિંગનકમ્] ૫.

૫ સંગયયં [સજ્જતકમ્] ૭.

૬ સોવાણયં [સોપાનકમ્] ૮.

૭ વેદુઓ-વેદો [વેદિકાઃ] ૯, ૧૧, ૨૨.

- ८ रासालुद्धओ [रासालुद्धकः] १०.
 ९ रासाणंदिययं [रासानन्दितकम्] १२.
 १० चित्तेलेहा [चित्रलेखा] १३.
 ११ नारायओ १-२-३-४ [नाराचकः] १४, २७, ३१, ३२.
 १२ कुसुमलया [कुसुमलता] १५.
 १३ भुजगपरिरिंगियं [भुजगपरिरिङ्गितम्] १६.
 १४ खिज्जिययं [खिद्यतकम्] १७.
 १५ ललिययं (१) [ललितकम्] १८.
 १६ किसलयमाला [किसलयमाला] १९.
 १७ सुमुहं [सुमुखम्] २०.
 १८ विज्जुविलसियं [विद्युद्विलसितम्] २१.
 १९ रयणमाला [रत्नमाला] २३.
 २० खित्तयं [क्षित्तकम्] २४.
 २१ दीवयं [दीपकम्] २५.
 २२ चित्तकखरा [चित्राक्षरा] २६.
 २३ नंदिययं [नन्दितकम्] २८.
 २४ [माङ्गलिका] २९.
 २५ भासुरयं [भासुरकम्] ३०.
 २६ ललिययं (२) [ललितकम्] ३३.
 २७ वाणवासिआ [वानवासिका] ३४.
 २८ अपरांतिआ [अपरान्तिका] ३५.

આ છંદો નામ પરથી મોટા ભાગે અપરિચિત હોય તેવા જણાય છે, પણ છંદઃશાસ્ત્રના વિવિધ ગ્રંથોને સન્મુખ રાખતાં તેનું સ્વરૂપ નક્કી કરી શકાય તેવું છે અને તે દૃષ્ટિએ જ અહીં તેની વિચારણા કરવામાં આવી છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યમાં એક જ છંદને વિવિધ નામોથી ઓળખવાનો સંપ્રદાય એટલો બધો પ્રચલિત છે કે તે સંબંધી ખાસ પ્રમાણો આપવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી.

છંદોની વિચારણા કરવામાં કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેનો અર્થ નીચે મુજબ સમજવો ઘટે :—

માત્રા — છંદોને માપવાનો એક પ્રકારનો ઘટક. હ્રસ્વની માત્રા એક ગણાય છે અને દીર્ઘની માત્રા બે ગણાય છે.

ગણ — અક્ષર કે માત્રાના સમુદાયને ગણ કહે છે. આવા ગણો બે પ્રકારના છે. અક્ષર-ગણ અને માત્રા-ગણ. તેમાં અક્ષર-ગણ ત્રણ અક્ષરનો હોય છે અને લઘુ-શુરુના સંયોજનથી આઠ પ્રકારનો બને છે. તે માટે નીચેનું સૂત્ર યાદ રાખવું ઘટે :

ય-મા-તા-રા-જ-મા-ન-સ-લ-ગા ।

યગણ — યમાતા — લઘુ, શુરુ, શુરુ । ૬૬

મગણ — માતારા — શુરુ, શુરુ, શુરુ ૬૬૬

તગણ — તારાજ — શુરુ, શુરુ, લઘુ ૬૬ ।

રગણ — રાજમા — શુરુ, લઘુ, શુરુ ૬ । ૬

જગણ — જમાન — લઘુ, શુરુ, લઘુ ૬ । ૬ ।

ભગણુ - માનસ - ગુરુ, લઘુ, લઘુ. ૬ ૧ ૧ .

નગણુ - નસલ - લઘુ, લઘુ, લઘુ ૧ ૧ ૧ .

સગણુ - સલગા - લઘુ, લઘુ, ગુરુ ૧ ૧ ૬ .

લઘુ લ ૧ એક માત્રા .

ગુરુ ગા ૬ બે માત્રા

માત્રા-ગણુ પાંચ પ્રકારનો છે. ક-ગણુ, ચ-ગણુ, ટ-ગણુ, ત-ગણુ અને પ-ગણુ, જે અનુક્રમે બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ અને છ માત્રા ણતાવે છે. તેના વિકલ્પો નીચે પ્રમાણે થાય છે :

ક-ગણુ	ચ-ગણુ	ટ-ગણુ	ત-ગણુ	પ-ગણુ
(બે માત્રા બે વિકલ્પ)	(ત્રણ માત્રા ત્રણ વિકલ્પ)	(ચાર માત્રા પાંચ વિકલ્પ)	(પાંચ માત્રા આઠ વિકલ્પ)	(છ માત્રા તેર વિકલ્પ)
૧ ૧	૧ ૧ ૧	૧ ૧ ૧ ૧	૧ ૧ ૧ ૧ ૧	૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧
૬	૧ ૬	૧ ૧ ૬	૧ ૧ ૧ ૬	૧ ૧ ૧ ૧ ૬
	૬ ૧	૧ ૬ ૧	૧ ૧ ૬ ૧	૧ ૧ ૬ ૧ ૧
		૬ ૧ ૧	૧ ૬ ૧ ૧	૧ ૧ ૬ ૧ ૧
		૬ ૬	૧ ૬ ૬	૧ ૧ ૬ ૬
			૬ ૬ ૧	૧ ૬ ૧ ૬
			૬ ૧ ૬	૧ ૬ ૧ ૧ ૧
			૬ ૧ ૧ ૧	૧ ૬ ૬ ૧
				૬ ૧ ૧ ૧ ૧
				૬ ૧ ૬ ૧
				૬ ૧ ૧ ૬
				૬ ૬ ૧ ૧
				૬ ૬ ૬

ત્રિકલ - ત્રણ માત્રા.

ચતુષ્કલ - ચાર માત્રા.

પંચકલ - પાંચ માત્રા.

ષટ્કલ - છ માત્રા.

સપ્તકલ - સાત માત્રા.

અષ્ટકલ - આઠ માત્રા.

દલ - અર્ધો ભાગ.

પાદ - ચરણ, પદનો ચોથો ભાગ.

પૂર્વાર્ધ - ઉપરનો અર્ધો ભાગ.

ઉત્તરાર્ધ - નીચેનો અર્ધો ભાગ.

વિપ્રગણ - ચાર લઘુ.

ઉત્થાપનિકા - છંદ જાણવા માટે અક્ષર-ગણ કે માત્રા-ગણનો મેળ કેવી રીતે બેસે છે, તે દર્શાવનારી રીતિ.

~ જ્યાં અક્ષર ઉપર આવું ~ અર્ધચંદ્રાકાર ચિહ્ન કર્યું હોય, ત્યાં તેને ગુરુને બદલે લઘુ ગણવો.

- જ્યાં હ્રસ્વ ઇ કે ઉ ઉપર - આવી રેખા કરી હોય, ત્યાં તે લઘુને ગુરુ ગણવો.

ગાહા

[ગાથાંક ૧, ૨, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦ અને ૪૧.]

ગાહા એ પ્રાકૃત ભાષાનો અતિપ્રાચીન છંદ છે અને જૈનાગમોમાં તથા અન્ય સૂત્રાદિમાં મહર્ષિઓ દ્વારા વિપુલ પ્રમાણમાં વપરાયેલો હોવાથી પવિત્ર મનાય છે. સંસ્કૃત

સાહિત્યમાં તેણે આર્યાનું નામ ધારણ કરેલું છે, જેનો આશય —આર્ય મહર્ષિઓ દ્વારા બોલાતી એક પ્રકારની ગાથા — એમ સમજવો સમુચિત છે. આ છંદનું લક્ષણ મહર્ષિ નંદિ-તાલે ' ગાહા-લકખણુ ' નામના ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે :

“ સઘ્વાઁ ગાહાઁ, સત્તાવન્ના હવંતિ મત્તાઓ ।

અગદ્ધંમિ ય તોસા, સત્તાવીસા ય પચ્છદ્ધે ॥ ૬ ॥

સઘ્વાઁ ગાહાઁ, સોલસ અંસા અવસ્સ કાયઘ્વા ।

તેરસ ચત્તરો મત્તા, દો ય દુમત્તેગમત્તો ય ॥ ૭ ॥

સત્ત સરા કમલંતા, નહગણ છટ્ટા વિમેહયા વિસમે ।

તહ વોયદ્ધે ગાહા, છટ્ટસો એગમત્તો ય ॥ ૮ ॥ * ”

સર્વ પ્રકારની ગાહા-ગાથાઓની માત્રા સત્તાવન હોય છે. (તે આ રીતે :) અગ્રાર્ધ એટલે પૂર્વાર્ધમાં ત્રીસ અને પશ્ચાર્ધ એટલે ઉત્તરાર્ધમાં સત્તાવીસ.

સર્વ ગાહા-ગાથાઓના સોળ અંશ (ભાગ) અવશ્ય કરવા. તેમાં તેર અંશ ચતુર્માત્રાવાળા, બે અંશ બેમાત્રાવાળા અને એક અંશ એકમાત્રાવાળો કરવો.

* સર્વસ્થાઃ ગાથાયાઃ, સપ્તપન્ચાશદ્ ભવન્તિ માત્રા. ।

અગ્રાર્ધે ચ ત્રિશત્, સપ્તવિંશતિથ પશ્ચાર્ધે ॥ ૬ ॥

સર્વસ્થાઃ ગાથાયાઃ, પોડશાંશા અવદયં કર્તવ્યાઃ ।

ત્રયોદશ ચતુર્માત્રાઃ, દ્વૌ ચ દ્વિમાત્રાવેકમાત્રથ ॥ ૭ ॥

સપ્તશરાઃ કમલ્યન્તાઃ, નભોગણ-પણ્ઠાઃ વિમેવા વિપમે ।

તથા દ્વિતીયાર્ધે ગાથા-પણ્ઠાંશ એકમાત્રથ ॥ ૮ ॥

સાત શરો* (ચતુર્માત્રાવાળા અંશો કે ગણો) ક્રમલાંત એટલે દીર્ઘાન્ત કરવા. + છટ્ટો શર નભગણ એટલે જગણ (151) અથવા સર્વલઘુઅક્ષરવાળો કરવો અને વિષમ એટલે પહેલો, ત્રીજો, પાંચમો તથા સાતમો ગણ જગણ-રહિત કરવો. ગાહાના બીજા અર્ધમાં છટ્ટો અંશ લઘુ હોવો જોઈએ. x

ગાહાનાં આ લક્ષણને ધ્યાનમાં લેતાં તેમાં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એવા બે વિભાગો જણાય છે, ‡ પરંતુ પાછળના છંદ:શાસ્ત્રીઓએ તેનાં ચાર ચરણો કલ્પીને તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપ્યું છે :

“પદમં(મે) વારહ મત્તા, વીંણ અટ્ટાર હોહી સંજુત્તા ।

જહ પદમં તહ તીઅં, દહ-પચ્ચ-વિઠ્ઠસિઆ ગાહાં ॥”

—પ્રા. પિં. સ્. ૪૯.

* પિંગલ તથા વિરહાંક પાંચમાત્રાવાળા ગણોને શરની સંગ્રા આપે છે.

+ આગળના સમયમાં આ નિયમ વૈકલ્પિક હતો તેમ જણાય છે. અન્ય છંદ:શાસ્ત્રીઓએ પણ આ નિયમને અનિવાર્ય જણાવેલો નથી.

x સરખાવો પ્રાકૃતપિઙ્ગલસૂત્રની તીથેની ગાથા :

“સત્ત ગણા દીહન્તા, જો જનલ્હૂ છટ્ટ જેહ જો વિસમે ।

તહ ગાહે વિઅઅદ્દે, છટ્ટં લહુઅં વિઆણેહુ(હ) ॥ ૫૦ ॥”

પિંગલાચાર્યે પણ છંદ:શાસ્ત્રમાં ‘ષષ્ઠો જ્ ૧૪ । ૧૬ ॥ ત્લૌ વા ૧૪ ॥ ૧૭ ॥’ એ બે સૂત્રો વડે આ નિયમને માન્ય રાખેલો છે.

‡ પિંગલાચાર્યે પણ આર્યાના પૂર્વદ્વ અને ઉત્તરદ્વ એમ બે ભાગો માનેલા છે, પણ પાદ દરાવેલા નથી.

પહેલા ચરણમાં બાર માત્રા, બીજા ચરણમાં અઠાર માત્રા,
ત્રીજા ચરણમાં પહેલા જેટલી જ એટલે બાર માત્રા અને
ચોથા ચરણમાં પંદર માત્રા એ ગાથાનું લક્ષણ છે.

ગાહા - છંદનું આ લક્ષણ ઉપર જણાવેલી તમામ
ગાથાઓને કેવી રીતે લાગુ પડે છે તે જોઈએ :

(૧) અ જિ યં જિ ય સ વ્વ મ યં ।

લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા

ચતુષ્કલ ૧ ચતુ ૨ ચતુ ૩

સં તિં ચ પ સં ત સ વ્વ ગ ય પા વં ।

ગા ગા લ લ ગા લ ગા લ લ લ ગા ગા

ચતુ ૪ ચતુ ૫ ચતુ ૬ ચતુ ૭ ગુરુ

જ ય ગુ રુ સં તિ ગુ ન ક રે ,

લ લ લ લ ગા લ લ લ લ ગા

ચતુ ૮ ચતુ ૯ ચતુ ૧૦

દાં વિ જિ ન વ રે પ નિ વ યા મિ

ગા લ લ લ લ ગા લ લ લ લ ગા ગા

ચતુ ૧૧ ચતુ ૧૨ લધુ ચતુ ૧૩ ગુ

આ ગાથામાં તેર ચતુષ્કલો છે, બે ગુરુ છે (અંતે આવેલો

લઘુ ગુરુ ગણાય છે. *) અને એક લઘુ છે, એટલે સોળ અંશો બરાબર સચવાયેલા છે. તેમાંના ૯ ચતુષ્કલો દીર્ઘાન્ત છે. છટો અંશ લગાલ એટલે જગણ (મધ્યગુરુવાળો) છે. ઉત્તરાર્ધનો છટો અંશ લઘુ છે. આ ગાથામાં ૨૭ લઘુ અને ૧૫ ગુરુ છે, એટલે તે ‘શુદ્ધા’ નામની ગાહા છે.+

(૨) વ વ ગ ય મં ગુ લ મા વે

— — — — —
લ લ લ લ ગા લ લ ગા ગા

ચતુ૦ ૧ ચતુ૦ ૨ ચતુ૦ ૩

તે હં વિ ઉ લ ત વ નિં મ્મ લ સ હાં વે ।

— — — — —
ગા ગા લ લ લ લ લ ગા લ લ લ ગા ગા

ચતુ૦ ૪ ચતુ૦ ૫ ચતુ૦ ૬ ચતુ૦ ૭ ગુ૦

* “દીર્ઘ સાણસ્વારં, સંજોય-પરં ચ અંતિમેહં ચ ।

एयाइं जाण गुरु-अक्खराइं सेसाइं लहुयाइं ॥ ५ ॥”

—ગાહા-લક્ષણ.

દીર્ઘ, સાનુસ્વાર, સંયોગ-પર (જોડાક્ષરની પહેલાંનો) અને અંતિમ એ સર્વે ગુરુ અક્ષરો જાણવા અને યાકીના લઘુ જાણવા.

પિંગલાચાર્ય-કૃત છંદઃશાસ્ત્ર પર હલાયુધે રચેલી મૃત-સંજીવની ટીકામાં કહ્યું છે કે—

“દીર્ઘં સંયોગપરં, તથા પ્લુતં વ્યજ્જનાન્તમૂઘ્માન્તમ્ ।

सानुस्वारं च-गुरुं, कच्चिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यम् ॥”

+ આ નામ ગાહાના છઠ્વીસ પ્રકારોમાંનું એક છે. જેની વિગત આગળ આપેલી છે. બીજી ગાહાઓમાં પણ તેમ જ સંમજવું.

નિ રુ વ મ મ હ ણ મા વે .

લ લ લ લ લ ગા લ ગા ગા

ચતુ ૮ ચતુ ૯ ચતુ ૧૦

થો સા મિ સુ દિ ડ સ ઝા વે ।

ગા ગા લ લ ગા લ ગા ગા ગા

ચતુ ૧૧ ચતુ ૧૨ લધુ ચતુ ૧૩ ગુ

આ ગાથામાં પછુ ૧૩ ચતુષ્કલો, ૨ શુરુ અને એક લધુ એ પ્રમાણે ૧૬ અંશે સચવાયેલા છે. તેમાંના ૭ ચતુષ્કલો દીર્ઘાન્ત છે, પૂર્વાર્દનો છટો અંશ જંગણ અને ઉત્તરાર્દનો છટો અંશ લધુ છે. આ ગાથામાં ૨૩ લધુ છે અને ૧૭ શુરુ છે, એટલે તે ‘શશિલેખા’ નામની ગાહા છે.

(૩૬) એ વં ત વ વ લ વિ ઉ લં

ગા ગા લ લ લ લ લ લ ગા

ચતુ ૧ ચતુ ૨ ચતુ ૩

થુ યં મ એ અ જિ ય સં તિ જિ ણ જુ અ લં ।

લ ગા લ ગા લ લ લ ગા લ લ લ લ લ ગા

ચતુ ૪ ચતુ ૫ ચતુ ૬ ચતુ ૭ શુરુ

વ વ ગ ય ક મ્મ ર ય મ લં

લ લ લ લ ગા લ લ લ લ ગા

ચતુ ૮ ચતુ ૯ ચતુ ૧૦

ગ ઇં ગ યં સા સ યં ત્રિ મ લં ॥

લ ગા લ ગા ગા લ ગા લ લ ગા

ચતુ ૧૧ ચતુ ૧૨ લ ચતુ ૧૩ ગુરુ

આ ગાથામાં ૧૩ ચતુષ્કલો, ૨ ગુરુ અને એક લઘુ એ પ્રમાણે ૧૬ અંશો સચવાયેલા છે, પરંતુ તેમાંના ૪ ચતુષ્કલો જ હીર્વાન્ત છે. પૂર્વાર્દ્ધનો છટો અંશ જગણુ છે અને ઉત્તરાર્દ્ધનો છટો અંશ લઘુ છે. આ ગાથામાં ૨૬ લઘુ અને ૧૪ ગુરુ છે, એટલે તે ‘કાલી’ નામની ગાહા છે.

(૩૭) તં વ હુ ગુ ન પ્પ સા યં

ગા લ લ લ ગા લ ગા ગા

ચતુ ૧ ચતુ ૨ ચતુ ૩

મુ ક્લ સુ હે ન પ ર મે ન અ વિ સા યં ।

ગા લ લ ગા લ લ લ ગા લ લ લ ગા ગા

ચતુ ૪ ચતુ ૫ ચતુ ૬ ચતુ ૭ ગુરુ

ના સે ડ મે વિ સા યં

ગા ગા લ ગા લ ગા ગા

ચતુ ૮ ચતુ ૯ ચતુ ૧૦

કુ ન ડ અ પ રિ સા વિ અ પ સા યં ॥

લ લ લ લ લ લ ગા લ લ લ ગા ગા

ચતુ ૧૧ ચતુ ૧૨ લઘુ ચતુ ૧૩ ગુરુ

આ ગાથામાં ૧૩ ચતુષ્કલો છે, ૨ ગુરુ છે અને એક લઘુ છે, એટલે ૧૬ અંશો સચવાયેલા છે. તેમાંના ૬ ચતુષ્કલો દીર્ઘાન્ત છે. પૂર્વાર્દનો છટ્ટો અંશ જગણ છે અને ઉત્તરાર્દનો છટ્ટો અંશ લઘુ છે. આ ગાથામાં ૨૩ લઘુ અને ૧૭ ગુરુ છે, એટલે તે 'શશિલેખા' નામની ગાહા છે.

(૩૮) તં મો એ ડ અ નં દિં

— — — — —
ગા ગા ગા લ લ ગા ગા
ચતુ૦ ૧ ચતુ૦ ૨ ચતુ૦ ૩

પા વે ડ અ નં દિ સે ણ મ મિ નં દિં ।

— — — — —
ગા ગા લ લ ગા લ ગા લ લ લ ગા ગા
ચતુ૦ ૪ ચતુ૦ ૫ ચતુ૦ ૬ ચતુ૦ ૭ ગુરુ

પ રિ સા વિ અ સુ દ્વ નં દિં

— — — — —
લ લ ગા લ લ લ લ ગા ગા
ચતુ૦ ૮ ચતુ૦ ૯ ચતુ૦ ૧૦

મ મ ય દિ સ ડ સં જ મે નં દિં ॥

— — — — —
લ લ લ લ લ લ ગા લ ગા ગા ગા
ચતુ૦ ૧૧ ચતુ૦ ૧૨ લઘુ ચતુ૦ ૧૩ ગુરુ

આ ગાથામાં ૧૩ ચતુષ્કલો છે, ૨ ગુરુ છે અને ૧ લઘુ છે, એટલે ૧૬ અંશો સચવાયેલા છે, તેમાંના ૯ ચતુષ્કલો દીર્ઘાન્ત છે. પૂર્વાર્દનો છટ્ટો અંશ જગણ છે અને ઉત્તરાર્દનો

છટ્ટો અંશ લઘુ છે. આ ગાથામાં ૨૧ લઘુ અને ૧૮ ગુરુ છે, એટલે તે 'હંસી' નામની ગાહા છે.

(૩૬) પ કિલ અ ચા ડ મ્મા સિ અ

— — — — — — — — —
ગા લ લ ગા ગા ગા લ લ
ચતુર ૧ ચતુર ૨ ચતુર ૩

સં વ ચ્છ રિ એ અ વ સ્સ મ ણિ અ વ્વો ।

— — — — — — — — — — — — — — —
ગા ગા લ લ ગા લ ગા લ લ લ લ ગા ગા
ચતુર ૪ ચતુર ૫ ચતુર ૬ ચતુર ૭ ગુરુ

સો અ વ્વો સ વ્વે હિં

— — — — — — — — —
ગા ગા ગા ગા ગા ગા
ચતુર ૮ ચતુર ૯ ચતુર ૧૦

ડ વ સ મ નિ વા ર ણો એ સો ॥

— — — — — — — — — — — — — — —
લ લ ગા લ લ ગા લ ગા ગા ગા
ચતુર ૧૧ ચતુર ૧૨ લઘુ ચતુર ૧૩ ગુરુ

આ ગાથામાં ૧૩ ચતુષ્કલો, ૨ ગુરુ અને ૧ લઘુ છે. તેમાંના ૧૦ ચતુષ્કલો દીર્ઘાન્ત છે. પૂર્વાર્દનો છટ્ટો અંશ જંગણુ છે અને ઉત્તરાર્દનો છટ્ટો અંશ લઘુ છે. આ ગાથામાં ૧૫ લઘુ અને ૨૧ ગુરુ છે, એટલે તે 'લક્ષ્મી' નામની ગાહા છે.

(૪૦) જો પ દ્વ ઇ જો અ નિ સુ ણ ઇ

— — — — — — — — — —
ગા લ લ લ ગા લ લ લ લ લ
ચતુ ૧ ચતુ ૨ ચતુ ૩

ઉ મ ઓ કા લં પિ અ જિ ય સં તિ ય યં
— — — — — — — — — —
લ લ ગા ગા ગા લ લ લ લ ગા લ લ ગા
ચતુ ૪ ચતુ ૫ ચતુ ૬ ચતુ ૭ ગુરુ

ન હુ હું તિ ત સ્સ રો ગા,
— — — — — — — — — —
લ લ ગા લ ગા લ ગા ગા
ચતુ ૮ ચતુ ૯ ચતુ ૧૦

પુ વ્વુ ણ જા વિ ના સં તિ ॥

— — — — — — — — — —
ગા ગા ગા ગા લ ગા ગા ગા
ચતુ ૧૧ ચતુ ૧૨ લધુ ચતુ ૧૩ ગુરુ

આ ગાથામાં ૧૩ ચતુષ્કલો, ૨ ગુરુ અને ૧ લધુ છે. તે ૨ ચતુષ્કલોમાંના ૬ દીર્ઘાન્ત છે. પૂર્વાર્દના છટ્ટા અંશમાં લલલલ એટલે વિપ્રગધુ છે અને ઉત્તરાર્દના છટ્ટા અંશમાં લધુ છે. તિ પાદાન્ત હોવાથી ગુરુ ગણાય છે. આ ગાથામાં ૨૧ લધુ અને ૧૮ ગુરુ છે, એટલે તે ‘હંસી’ નામની ગાદા છે.

(૪૧) જ ઇ ઇ ષ્ઠ દ્વ પ ર મ વ યં

— — — — — — — — — —
લ લ ગા લ લ લ લ લ લ લ ગા
ચતુ ૧ ચતુ ૨ ચતુ ૩

અ હ વા કિ ત્તિ સુ વિ ત્થ ડં મુ વ ને ।

લ લ ગા ગા ગા લ ગા લ ગા લ લ ગા
ચતુઃ ૪ ચતુઃ ૫ ચતુઃ ૬ ચતુઃ ૭ ગુરુ

તા તે લુ કુ દ્વ ર ને

ગા ગા ગા ગા લ લ ગા
ચતુઃ ૮ ચતુઃ ૯ ચતુઃ ૧૦

જિ ણ વ ય ને આ ય રં કુ ણ હૃ ॥

લ લ લ લ ગા ગા લ ગા લ લ ગા
ચતુઃ ૧૧ ચતુઃ ૧૨ લઘુ ચતુઃ ૧૩ ગુરુ

આ ગાથામાં ૧૩ ચતુષ્કલો, ૨ ગુરુ અને ૧ લઘુ છે. તેરમાંના ૮ ચતુષ્કલો દીર્ઘાન્ત છે. પૂર્વોદ્ધનો છટો અંશ જગણુ છે અને ઉત્તરાદ્ધનો છટો અંશ લઘુ છે. આ ગાથામાં ૨૩ લઘુ અને ૧૪ ગુરુ છે, એટલે તે ‘શશિલેખા’ નામની ગાડા છે.

કવિ ઉત્તર-કૃત ભગવત્-પિંગલમાં કહ્યું છે કે જે ગાડા (આર્યા) અનુસ્વાર-વગરની હોય તેને આંધળી સમજવી, એક અનુસ્વારવાળી હોય, તેને કાણી સમજવી, બે અનુસ્વારવાળી હોય, તેને બે આંખવાળી એટલે ‘સુનયના’ સમજવી અને વધારે અનુસ્વારવાળી હોય, તેને બહુ આંખવાળી કે ‘મનોહરા’ સમજવી. આ દષ્ટિએ જોઈએ તો પહેલી, આડત્રીસમી,

ઓર્ગણચાળીસમી, ચાળીસમી, ખેંતાંળીસમી. અને તેંતા-
ળીસમી ગાહા 'મનોહરા' છે અને ળીજી તથા એકતાળીસમી
ગાથા 'સુનયના' છે.

લઘુ-ગુરુના ઓછા-વત્તાપણા ઉપરથી ગાહાના ૨૬ બેદો
પડે છે. જેમ કે-(૧) કમલા, (૨) લલિતા, (૩) લીલા,
(૪) નયોત્સ્ના, (૫) રંભા, (૬) માગધી, (૭) લંકમી,
(૮) વિઘ્નુત, (૯) માલા, (૧૦) હંસી, (૧૧) શંશિ-
લેખા, (૧૨) જાહનવી, (૧૩) શુદ્ધા, (૧૪) કાલી,
(૧૫) કુમારી, (૧૬) મેઘા, (૧૭) સિદ્ધિ, (૧૮) ઋદ્ધિ,
(૧૯) કુમુદિની, (૨૦) ધરણી, (૨૧) યક્ષિણી,
(૨૨) વીણા, (૨૩) બ્રાહ્મી, (૨૪) ગાન્ધર્વી, (૨૫)
મંજરી અને (૨૬) ગૌરી.* આમાં ૩ લઘુ અને ૨૭ ગુરુ-
વાળી 'કમલા' ગણાય છે. ૫ લઘુ અને ૨૬ ગુરુવાળી
'લલિતા' ગણાય છે. એમ બંને લઘુના ચડતા કમે અને
એક એક ગુરુના ઊતરતા કમે ૫૫ લઘુ અને ૧ ગુરુવાળી
'ગૌરી' ગણાય છે.

છંદ:શાસ્ત્રીઓએ આર્યાનાં નામે દેશ, જાતિ, અવસ્થા
વગેરેથી કરાવેલાં છે, તે છંદ:શાસ્ત્રના અન્ય ગ્રંથોથી જાણી
લેવાં.

* ગાહા-લકખણ ૪૦-૪૧. નાગર્ધિગણમાં ગાહાના ૨૬
બેદો આ પ્રમાણે જ આપેલા છે. ળીજાં છંદ:શાસ્ત્રોમાં તે નામેમાં થોડો
ફેરફાર જોવામાં આવે છે. સ્વયંભુએ ૨૬ નામે જુદાં જ આપ્યાં છે.
શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે આર્યાના ૧૬ બેદો માનેલા છે. ધિંગલાચાર્યે
પ્રકારાન્તરે આર્યાના ૮૦ પ્રકારો બતાવેલા છે.

“ પञ્ચમં લઘુ સર્વેષુ, સત્તમં દ્વિ-ચતુર્થયો : ।

ગુરુ પૃથ્ઠં ચ સર્વેષામેતત્ શ્લોકસ્ય લક્ષણમ્ ॥

અસંખ્યો ભેદસંસર્ગાદનુષ્ટુપ્-છન્દસાં ગણ : ।

તત્ર લક્ષ્યાનુસારેણ, શ્રવ્યતાયા : પ્રધાનતા ॥ ”

—પ્રથમ વિન્યાસ, શ્લોક ૧૪-૧૫.

સર્વાત્ર પાંચમો અક્ષર લઘુ અને છટ્ટો ગુરુ તથા બીજા અને ચોથા ચરણનો સાતમો અક્ષર લઘુ એ ૨૨ોડનું લક્ષણ છે.

લેઠ-વિશેષથી અનુષ્ટુપ્-છંદોનો સમુદાય અસંખ્ય છે. તેમાં લક્ષ્ય અનુસાર શ્રવ્યતાની પ્રધાનતા જાણવી. તાત્પર્ય કે સાંભળવામાં મધુર લાગે તે પ્રમાણે અક્ષર-ચોજના કરવી.

સુવૃત્તતિલકેના બીજા વિન્યાસમાં તેણે કહ્યું છે કે :

અનુષ્ટુપ્-છન્દસાં ભેદે, કૈશ્ચિત્ સામાન્યલક્ષણમ્ ।

યદુક્તં પञ્ચમં કુર્યાલ્લઘુ ષષ્ઠં તથા ગુરુ ॥ ૪ ॥

તત્રાપ્યનિયમો દૃષ્ટઃ, પ્રવન્ધે મહતામપિ ।

તસ્માદવ્યભિચારેણ, શ્રવ્યતૈવ ગરીયસી ॥ ૫ ॥

યથા કાલિદાસસ્ય—

તદન્વયે શુદ્ધિમતિ, પ્રસૂતઃ શુદ્ધિમત્તરઃ ।

દિલીપ ઇતિ રાજેન્દુરિન્દુઃ ક્ષીરનિધાવિવ ॥ ”

અનુષ્ટુપ્ - છંદોના લેઠનું સામાન્ય લક્ષણ એમ કહેવાયું છે કે પાંચમો અક્ષર લઘુ અને છટ્ટો અક્ષર ગુરુ જોઈએ; પરંતુ

મહાકવિઓની રચનામાં પણ આ નિયમનું ચથાર્થ પાલન થયેલું જોવામાં આવતું નથી. તેથી નિઃશંકપણે શ્રવ્યતા એ જ પ્રધાન છે. તે માટે મહાકવિ કાલિદાસનું ઉદાહરણ આપીને જણાવ્યું છે કે તેના પ્રથમ પાદમાં પાંચમો અક્ષર લઘુ નથી અને છટ્ટો ગુરુ નથી.

આ પ્રમાણે સિલોગો અથવા શ્લોકનું કાલક્રમે પરિવર્તન પામતું સ્વરૂપ ચાર પ્રકારનું જણાય છે :

- (૧) ત્રણ ચરણ આઠ અક્ષરનાં, ચોથું ચરણ આઠ કે નવ અક્ષરનું.
- (૨) ચારે ચરણ આઠ અક્ષરનાં.
- (૩) ચારે ચરણ આઠ અક્ષરનાં, તેમાં પાંચમો અક્ષર લઘુ અને છટ્ટો ગુરુ.
- (૪) ચારે ચરણ આઠ અક્ષરનાં, તેમાં પાંચમો અક્ષર લઘુ, છટ્ટો અક્ષર ગુરુ, બીજા તથા ચોથા પાદનો સાતમો અક્ષર લઘુ અને પહેલા તથા ત્રીજા પાદનો સાતમો અક્ષર દીર્ઘ.

આ સ્વરૂપમાંથી ત્રીજું સ્વરૂપ ત્રીજી ગાથાને લાગુ પડે છે. તે આ પ્રમાણે :

સ	ઞ્વ	દુ	સ્વ	પ્પ	સં	તી	ર્ણ
—	—	—	—	—	—	—	—
ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮

સ	વ્વ	પા	વ	પ્પ	સં	તી	ળં
—	—	—	—	—	—	—	—
ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮

સ	યા	અ	જિ	ય	સં	તી	ળં
—	—	—	—	—	—	—	—
લ	ગા	લ	લ	લ	ગા	ગા	ગા
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮

ન	મો	અ	જિ	ય	સં	તી	ળં
—	—	—	—	—	—	—	—
લ	ગા	લ	લ	લ	ગા	ગા	ગા
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮

ળીળ તથા ચોથા ચરણનાં સંતીર્ણં પદને સંતીર્ણં કરીએ તો ચોથું સ્વરૂપ પણ લાગુ પડી શકે, પરંતુ તેમ કરતાં પાદાન્ત ચમકનો તથા ચિત્ર-બંધનો લંગ થાય છે, એટલે તેને ત્રીજા સ્વરૂપવાળો શ્લોક માનવો એ જ સમુચિત છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અષ્ટાક્ષરી વૃત્તને અનુષ્ટુપ્ની જાતિ ગણવામાં આવે છે અને તેના ૨૫૬ લેહો મનાય છે. આ લેહો પૈકી વિઘ્નુન્માલા, અનિર્ભાર, ઇન્દ્રકલા, ગોપાવેદી, ભૂમધારી, મૌલિમાલિકા, યુગધારી, વિરાજિકરા, વગેરે અનેક છંદો અંત્યમાં બે ગુરુવાળા હોય છે, તેમ આ શ્લોક પણ અંત્યમાં બે ગુરુવાળો છે.

માગહિઆ

[ગાથાંક ૪, ૬]

સમવાયાંગસૂત્રનાં ૭૨મા સૂત્રમાં પુરુષની ૭૨ કલાઓનાં નામ આવે છે. તેમાં ૧૯મીથી ૨૩મી કલાનાં નામ આ પ્રમાણે આપેલાં છે: ‘અજં ૧૯, પહેલિઅં ૨૦, માગહિઅં ૨૧, ગાહં ૨૨, સિલોગં ૨૩.’ તાત્પર્ય કે બોતેર કલા જાણનારા પુરુષને આર્યા, પ્રહેલિકા, માગધિકા, ગાથા અને શ્લોકે આવડવા ભેઈએ. ઔપપાતિકસૂત્રનાં ૪૦મા સૂત્રમાં પણ ૭૨ કલાનાં નામો આવે છે. તેમાં આ ક્રમ નીચે પ્રમાણે જણાય છે: ‘અજં ૨૧, પહેલિયં ૨૨, માગહિયં ૨૩, ગાહં ૨૪, ગાંઘ્યં ૨૫, સિલોયં ૨૬.’ એટલે તેમાં ગીતિકા અથવા ગીત વધારે છે. જંબૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞસિના બીજા વક્ષસ્કારના ત્રીસમા સૂત્રમાં ૭૨ કલાનાં નામોમાં આ જ ક્રમ સચવાયેલો છે. એટલે પ્રાચીન કાળમાં ગાહા અને સિલોગોની જેમ માગહિઆ પણ ખૂબ જ લોકપ્રિય છંદ હતો, એવો નિશ્ચય થાય છે.

લોજદેવે સરસ્વતીકંઠાભરણુમાં માગધિકાનું ઉદાહરણ આપેલું છે.*

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ બોધદીપિકામાં આ છંદનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:

* “શદ-માણશ-મંશ-માલકે, કુમ્મ-શહદશ-વશાહિ શંચિદે ।

અણિશં ચ પિઆમિ શોગિદે, વલિશ-શદે શયલે હુવીઆદિ ॥ ૩ ॥

૫. ૧૪૪.

“વિસમેસુ દોન્નિ ટગણા, સમેસુ પો ટો તઓ દુસુ વિ જલ્થ ।
લહુઓ કગણો લહુઓ, કગણો તં મુણહ માગહિઅં ॥”

વિપમ પાદમાં એટલે પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં પ્રથમ બે ટગણ (ચતુષ્કલ) હોય અને સમપાદમાં એટલે બીજા અને ચોથા પાદમાં પ્રથમ પગણ (પટ્કલ) હોય. ત્યારબાદ વિપમ અને સમ બંનેમાં અનુક્રમે લઘુ, કગણ (શુરુ), લઘુ અને કગણ (શુરુ) આવે તેને માગધિકા છંદ કહે છે.

આ લક્ષણ કવિદર્પણના પાંચમા ઉદ્ધાસમાં વેયાલિયનું જે લક્ષણ આપ્યું છે, તેને બરાબર મળતું આવે છે. જેમ કે—

“વિસમે છ કલા સમે, વસુ વેયાલિયં રો-લ-ગા તઓ ।
અઢસુ છલહૂ નિરન્તરા, દુસુ વિ કલા ન સમા પરાણુગા ॥”

વિપમ પાદમાં છ કલા અને સમપાદમાં આઠ કલા પછી રગણ તથા લઘુ-શુરુ આવે. આઠ કલામાં છ કલાઓ નિરંતર લઘુ આવે અને બીજી, ચોથી, છઠ્ઠી કલા તેની પછીની કલામાં ભેગી ન આવે. અર્થાત્ બીજી અને ત્રીજી, ચોથી અને પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી એમ કલાઓ ભેગી ન થાય.

અન્ય છંદઃશાસ્ત્રોમાં વેયાલિય (વૈતાલિક) અથવા અપરવકત્રનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :—

પ્રથમ પાદ ૬ + ૨ ગણ (૬।૬) + લ + ગ = ૧૪ માત્રા

બીજું પાદ ૮ + ૨ ગણ (૬।૬) + લ + ગ = ૧૬ માત્રા

ત્રીજું પાદ ૬ + ૨ ગણ (૬।૬) + લ + ગ = ૧૪ માત્રા

ચોથું પાદ ૮ + ૨ ગણ (૬।૬) + લ + ગ = ૧૬ માત્રા

એટલે આગધિકા એ વૈતાલિકનું જ એક પ્રકારનું સ્વરૂપ છે એ નિશ્ચિત છે.

સ્તવની ચોથી અને છઠી ગાથાને વૈતાલિકનું આ લક્ષણ બરાબર લાગુ પડે છે, તે નીચેની ઉત્થાપનિકા પરથી જોઈ શકાશે.

(૪) અ જિ ય જિ ણ સુ હ ણ વ ત્ત ણં

— — — — —
લ લ લ લ લ લ ગા લ ગા લ ગા
પદ્મ રગણ લધુ ગુરુ

ન વ પુ રિ સુ ત્ત મ ના મ કિ ત્ત ણં ।

— — — — —
લ લ લ લ ગા લ લ ગા લ ગા લ ગા
અષ્ટક રગણ લધુ ગુરુ

ત હ ય ધિ ઇ મ ઇ ણ વ ત્ત ણં

— — — — —
લ લ લ લ લ લ ગા લ ગા લ ગા
પદ્મ રગણ લધુ ગુરુ

ત વ ય જિ ણુ ત્ત મ સં તિ કિ ત્ત ણં ॥

— — — — —
લ લ લ લ ગા લ લ ગા લ ગા લ ગા
અષ્ટક રગણ લધુ ગુરુ

(૬) પુ રિ સા જ ઇ દુ ક્ષ વા ર ણં

— — — — —
લ લ ગા લ લ ગા લ ગા લ ગા
પદ્મ રગણ લધુ ગુરુ

જ ઇ ય વિ મ ગ્ગ હ સુ કલ્લ કાં ર ણં ।

— — — — — — — — — — — —
 લ લ લ લ ગા લ લ ગા લ ગા લ ગા
 અષ્ટકલ રગણ લઘુ ગુરુ

અ જિ યં સં તિં ચ મા વ ઓ

— — — — — — — — — — — —
 લ લ ગા ગા ગા લ ગા લ ગા
 પદ્મકલ રગણ લઘુ ગુરુ

અ મ ય ક રે સ ર ણં પ વ જ્ઞ હા ॥

— — — — — — — — — — — —
 લ લ લ લ ગા લ લ ગા લ ગા લ ગા
 અષ્ટકલ રગણ લઘુ ગુરુ

આલિંગણયં

[ગાથાંક ૫]

કીડાયંદ્ર,^૧ વારણાવૃત્ત,^૧ કીડગા,^૧ ચંદ્રિકા,^૧
 કીડાયક,^૨ કીલાનંદ,^૩ ચંદ્રકીડા,^૪ મહામોદકારી,^૫
 મહામોદ,^૬ કીડાયક^૭ કે શ્રી^૮ છંદ જેમ છ યગણનો ।

૧ વાગવદ્ધિભમાં આ નામો આપેલાં છે.

૨ પિંગલાદર્શમાં આ નામ આપેલું છે.

૩-૪ ભગવત-પિંગળમાં આ નામ આપેલું છે.

૫ છંદઃપ્રભાકરમાં આ નામ આપેલું છે.

૬ છંદોમંજરીમાં આ નામ આપેલું છે.

૭ શબ્દકલ્પદ્રુમમાં આ નામ આપેલું છે.

૮ દૃત્તજાતિ-સમુચ્ચયમાં આ નામ આપેલું છે.

ળને છે; સિન્ધુસૌવીર જેમ છ રગણુનો ળને છે, તેમ આલિંગણુય(આલિંગનક) છંદ છ સગણુનો ળને છે. તેનું લક્ષણ બોધદીપિકામાં આ પ્રમાણે આપેલું છે:

“ઠહુ દુ ગુરુ ટગણ-ઠકં, સન્વેસુ પપ્સુ પદમ તદ્યમિ ।
દુચત્યે જમિયમિણં, આલિંગણયમિ હંદમિ ॥”

આલિંગનક-છંદમાં પ્રથમ બે લઘુ અને તૃતીયાક્ષર ગુરું એવા છ ટગણુ (ચતુષ્કલ) ચારે પાદમાં આવે છે અને પ્રથમ પાદ તૃતીય પાદ સાથે અને દ્વિતીય પાદ ચતુર્થ પાદ સાથે અનુપ્રાસવાળું હોય છે.

છંદનું આ લક્ષણ પાંચમી ગાથાને દેવી રીતે લાગુ પડે છે તે નોંધએ:

કિ રિ આ વિ હિ સં ચિ ય ક મ્મ કિ લે સુ જી સુલ ય રં,
— — — — —
લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા
સગણુ ૧ સગણુ ૨ સગણુ ૩ સગણુ ૪ સગણુ ૫ સગણુ ૬

અ જિ યં નિ ચિ યં ચ ગુ બે હિ મ હા મુ નિ સિ દ્વિ ગ યં ।
— — — — —
લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા
સગણુ ૧ સગણુ ૨ સગણુ ૩ સગણુ ૪ સગણુ ૫ સગણુ ૬

અ જિ ય સ્સ ય સં તિ મ હા મુ નિ બો વિ ય સં તિ ક રં
— — — — —
લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા
સગણુ ૧ સગણુ ૨ સગણુ ૩ સગણુ ૪ સગણુ ૫ સગણુ ૬

સ ય યં મ મ નિ વ્વુ ડ કા ર ણ યં ચ ન મં સુ ણ યં ॥

લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા

સગણ ૧ સગણ ૨ સગણ ૩ સગણ ૪ સગણ ૫ સગણ ૬

આ ગાથાનાં પ્રત્યેક પાદમાં છ સગણ છે અને પહેલું તથા ત્રીજું ચરણ તેમજ બીજું અને ચોથું ચરણ અંતમાં અનુપ્રાસવાળું છે.

આ છંદને એક રીતે સાદ્દેકતોટક પણ કહી શકાય, કારણ કે તોટકમાં ચાર સગણ હોય છે અને આ છંદમાં છ સગણ છે.

સંગયયં

[ગાથાંક ૭]

આ ગાથામાં પહેલાં ત્રણ ચરણમાં પાંચ (વિપ્રગણ) ચતુષ્કલ અને ગુરુ છે તથા ચોથા ચરણમાં પાંચ (વિપ્રગણ) ચતુષ્કલ અને છેલ્લું અંત્ય ગુરુવાળું ચતુષ્કલ છે, તે આ રીતે:

(૭) અ ર ર ર ર તિ મિ ર વિ ર હિ ય મુ વ ર અ ય ર મ ર ણં

લ ગા

ચતુ ૧ ચતુ ૨ ચતુ ૩ ચતુ ૪ ચતુ ૫ ગુરુ

સુ ર અ સુ ર ગ રુ લ મુ ય ગ વ રૂ પ ય ય પ ણિ વ રૂ યં

લ ગા

ચતુ ૧ ચતુ ૨ ચતુ ૩ ચતુ ૪ ચતુ ૫ ગુરુ

આ છંદનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આવાં લક્ષણવાળા છંદને આચાર્ય શ્રીહિમચંદ્રે છંદોનુશાસનમાં સંગત કહ્યો છે (૨, ૨૬૫), શ્રીજયકીર્તિએ (છંદોનુશાસનમાં) પદ્મમુખી કહ્યો છે,* કવિ દર્પણ-કારે અશ્વગતિ કહ્યો છે (૪, ૭૬), વૃત્તરત્નાકર-કારે ખગતિ કે સ્વગતિ કહ્યો છે. (૩, ૮૬, ૪), વૃત્તજાતિ સમુચ્ચય-કારે અશ્વકાન્તા કહ્યો છે (૩, ૩૨), છંદઃકામદુધાવત્સ-કારે નીલસ્વરૂપ કહ્યો છે, છંદઃપ્રભાકર-કારે વિશેષક કહ્યો છે, માગધી છંદઃશતક-કારે લીલા કહ્યો છે, પ્રવીણસાગર-કારે પદનીલ કહ્યો છે, પ્રાકૃત-પિંગલ-કારે નીલ કહ્યો છે (૨, ૧૭૦) અને પ્રાકૃત પિંગલસૂત્રમાં પણ તેને નીલ કહ્યો છે.

પ્રાકૃત પિંગલ અને પ્રાકૃત પિંગલસૂત્રમાં આ છંદનું ઉદાહરણ સમાન પદ વડે આપવામાં આવ્યું છે. તે આ પ્રમાણે :

“સજિઅ જાહે વિવહ્નિઅ-કોહ ચલાઉ ધનૂ,
પક્ષરુ વાહ ચમૂ-ળરણાહ^૧ ફલન્ત-તણૂ^૨ ।
પત્તિ ચલન્ત કરે ધરિ કુન્ત સુખગકરા,
કળ્ળળરેન્દ સુસજિઅ વિંદ^૩ ચલંત ધરા ॥”

છંદનું આ લક્ષણ આઠમી ગાથાને કેવી રીતે લાગુ પડે છે, તે જોઈએ :

* “પદ્મસુખીહ મપચ્ચકગૈઃ સુજનાવસથમ્” । ૨, ૧૯૯ ॥

૧-૨ પ્રા. પૈ.માં ચલ્ રણાહ તથા ફરંત-તણૂ એવો પાઠ છે.

૩- પિંગલસૂત્રમાં સુસજિ ચલન્ત ચલન્તિ ધરા એવો પાઠ છે.

(૮) તે ચ જિ ણુ ત્ત મ મુ ત્ત મ નિ ત્ત મ સ ત્ત ધ રં
 — — — — —
 ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા
 ભગણ ૧ ભગણ ૨ ભગણ ૩ ભગણ ૪ ભગણ ૫ ગુરુ
 અ જ્ઞ વ મ દ વ લં તિ વિ મુ ત્તિ સ મા હિ નિ હિં ।
 — — — — —
 ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા
 ભગણ ૧ ભગણ ૨ ભગણ ૩ ભગણ ૪ ભગણ ૫ ગુરુ
 સં તિ કરં પ ણ મા મિ દ મુ ત્ત મ તિ ત્થ ય રં,
 — — — — —
 ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા
 ભગણ ૧ ભગણ ૨ ભગણ ૩ ભગણ ૪ ભગણ ૫ ગુરુ
 સં તિ મુ ણી મ મ સં તિ સ મા હિ વ રં દિ સ ડ ॥
 — — — — —
 ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા
 ભગણ ૧ ભગણ ૨ ભગણ ૩ ભગણ ૪ ભગણ ૫ ગુરુ

વેદો [વેદુઓ]

[ગાથા ૯, ૧૧, ૨૨]

શ્રીસમવાયંગસૂત્રના ૧૩૬મા સૂત્રમાં નીચેનો પાઠ આવે છે : “ આયારસ પં પરિત્તા વાયણા, સંલેજ્ઞા અણુઓગદારા, સંલેજ્ઞાઓ પડિવત્તીઓ, સંલેજ્ઞા વેદા, સંલેજ્ઞા સિલોગા, સંલેજ્ઞાઓ નિજ્જુત્તીઓ ” — આચારાંગની પર્યાપ્ત વાચના છે, સંખ્યાતાં અનુયોગદારો છે, સંખ્યાતી પ્રતિપત્તિ(પ્રતિપાદ વિષયો) છે, સંખ્યાતા વેદકો છે, સંખ્યાતા શ્લોકો છે અને સંખ્યાતી

ह त्थि ह त्थ वा हुं धं त क ण ग रु अ ग नि रु व ह य पि
 — — — — —
 गा ल गा ल गा गा गा ल ल ल ल ल ल ल ल ल ल ल गा
 अनियमित यतुं यतुं यतुं यतुं

ज रं प व र ल क्ख णो व चि य सो म चा रु रु वं ।
 — — — — —
 ल गा ल ल ल गा ल गा ल ल ल गा ल गा ल गा गा
 यतुं यतुं यतुं यतुं यतुं यतुं

सु इ सु ह म णा मि रा म प र म र म णि ज्ज व र दे
 — — — — —
 ल ल ल ल ल ल ल ल गा ल ल ल ल ल ल गा ल ल ल गा
 अनियमित यतुं यतुं यतुं यतुं यतुं

व हुं दु हि नि ना य म हु र य र सु ह गि रं ॥
 — — — — —
 ल गा ल ल ल गा ल ल ल ल ल ल ल ल ल गा गा
 यतुं यतुं यतुं यतुं यतुं

(११) कुरु ज ण व य ह त्थि णा उ र न री स रो य प ढ मं
 — — — — —
 ल ल ल ल ल ल गा ल गा ल ल ल गा ल गा ल ल ल गा
 यतुं यतुं यतुं यतुं यतुं यतुं

त ओ म हा च क्क व ट्ठि भो ए म ह प्प भा वो,
 — — — — —
 ल गा ल गा गा ल गा ल गा गा ल गा ल गा गा
 यतुं यतुं यतुं यतुं यतुं यतुं

जो वा व त्तरि पुं र व र संहं स्त व र न ग र नि ग म

गा गा गा ल ल ल ल ल ल गा ल ल ल ल ल ल ल ल
अतु० अतु० अतु० अतु० अतु० अतु०

ज ण व य व ई व त्ती सा रा य व र स ह स्ता णु या य म गो ।

ल ल ल ल ल ल गा गा गा गा ल ल ल ल गा गा ल गा ल गा गा
अतु० अतु० अतु० अतु० अतु० अष्टक्ष

च उ द स व र र य ण न व म हा नि हि च उ स

ल ल ल ल ल ल ल ल ल ल ल ल ल गा ल ल ल ल गा
अतु० अतु० अतु० अतु० अतु०

टि स ह स्त प व र जु व ई ण सुं द र व ई,

ल ल गा ल ल ल ल ल ल गा ल गा ल ल ल गा
अतु० अतु० अतु० अतु० अतु०

चु ल सी ह य ग य र ह स य स ह स्त सा मी

ल ल गा ल ल ल ल ल ल ल ल ल गा ल गा गा
अतु० अतु० अतु० अतु० अतु०

छ न व इ गा म को डि सा मी य आ सी

गा ल ल ल गा ल गा ल गा गा ल गा गा
अतु० अतु० अष्टक्ष अतु०

जो भा र हं मि भ यं वं ॥

गा गा ल गा ल ल लं गा
अतु० अतु० अतु०

આ લક્ષણ દશમી ગાથાને કેવી રીતે લાગુ પડે છે, તે જોઈએ:

(૧૦) અ જિ યં જિં યાં રિં મં ગં

લ લ ગા ગા ગા લ લ ગા
ચતુષ્કલ ચતુષ્કલ ચતુષ્કલ

જિ ય સ જ્ઞ મ યં મ યો હ રિ ં ॥

લ લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા
ચતુષ્કલ ચતુષ્કલ લધુ ચતુષ્કલ ગુરુ

પ ણ મા મિ અ હં પ ય ઔ

લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા
ચતુષ્કલ ચતુષ્કલ ચતુષ્કલ

પાં લં પ સ મે ડ મે મ ય વં ॥

ગા ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા
ચતુષ્કલ ચતુષ્કલ લધુ ચતુષ્કલ ગુરુ

આ રીતે રાસાલુબ્ધક છંદ ઉપગીતિનો એક પ્રકાર હોય તેમ જણાય છે. 'પરમચરિત'માં સ્વયંભુએ રાસાલુબ્ધક છંદનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.*

* ચક્રલણ્દિ પુલ્લણ્દિ સન્ધણ્દિ પવનુદ્ગમ-રાસાલુબ્ધકાંદિ ।

મઘરિપ-વિભાસિન્નિ-ગફુદેહિ મુહ-અન્દેહિ મરેહિ ચદ્દદેહિ ॥ "

—સંધિ ૨૩, કવચ ૧, પંક્તિ ૧-૭.

રાસાલુબ્ધક પરના ટિપ્પણમાં રાસાલુબ્ધકે એમ સંસ્કૃત હોવા આપી છે.

રાસાનંદિયયં

[ગાથા ૧૨]

અને

નંદિયયં

[ગાથા ૨૮]

રાસાનંદિયયં અથવા રાસાનંદિતકે અને નંદિયયં
અથવા નંદિતકે એ બંને છંદો સાત સાત અક્ષરોના ચરણ-
વાળા છે, છતાં તેમાંનો પહેલો જાતિ (માત્રા) છંદ છે, કારણ
કે તેનું બંધારણ ચતુષ્કલ ઉપર થયેલું છે અને બીજો સમ-
(વર્ણ)વૃત્ત છે, કારણ કે તેનું બંધારણ સમાન-ગણ ઉપર
થયેલું છે.

રાસાનંદિતકેની દરેક પંક્તિમાં આર્યાનાં પ્રથમ
ચરણની જેમ ‘ દાદા દાદા દાદા ’ એવાં ત્રણ ચતુષ્કલો આવે
છે, એટલે પ્રત્યેક ચરણ બાર-માત્રાનું બને છે. તે લક્ષણ બારમી
ગાથાને કેવી રીતે લાગુ પડે છે, તે જોઈએ :

(૧૨) તં સં તિ સં તિ ક રં

—	—	—	—	—	—
ગા ગા	ગા ગા	લ	લ	ગા	
દાદા ૧	દાદા ૨	દાદા ૩			

સં તિ ણં સ વ્વ મ યા ।

—	—	—	—	—	—
ગા ગા	ગા ગા	લ	લ	ગા	
દાદા ૧	દાદા ૨	દાદા ૩			

સં તિ થું ના મિ જિ ણં

ગા ગા ગા ગા લ લ ગા

દાદા ૧

દાદા ૨

દાદા ૩

સં તિ ચ વિ હે ડું (ઉં) મે ॥

ગા ગા

લ લ ગા

ગા

ગા

દાદા ૧

દાદા ૨

દાદા ૩

આ છંદની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેનું દરેક ચતુષ્કલ દીર્ઘાન્ત છે, એટલે તેમાં બગણુ કે જગણુનો પ્રયોગ નથી. યતિ સિવાય તેની ચાલ તુરગ નામના દ્વાદશમાત્રી છંદને મળતી આવે છે.

નંદિતક એ સંસ્કૃત ભાષાનો કરલિત્ કે રૈરંગ નામનો છંદ છે,* જેનું પ્રત્યેક પાદ સ સ ગાથી બનેલું હોય છે. આ લક્ષણ અટ્ટાવીસમી ગાથાને કેવી રીતે લાગુ પડે છે, તે જોઈએ:

(૨૮) ત મ હં જિ ણ ચં દં

લ લ ગા

લ લ ગા

ગા

સ

સ

ગા

અ જિ યં જિ ય મો હં ।

લ લ ગા

લ લ ગા

ગા

સ

સ

ગા

* વાગ્વત્સલ—સમાધાર વૃત્તિ: શ્રુત ૨૮, પૃ. ૧૧૬.

ધુ ય સ વ્વ કિ લે સં

— — — — —

લ લ ગા લ લ ગા ગા

સ સ ગા

પ ય ઓ પ ણ મા મિ ॥

— — — — —

લ લ ગા લ લ ગા ગા

સ સ ગા

ચિત્તલેહા

[ગાથા. ૧૩]

મહાભાગવત, વિષ્ણુપદ, લઘુઝૂલણા, ગીતા, કામરૂપ વગેરે છંદો ૨૬ માત્રાના બને છે, તેમ આ ચિત્તલેહા કે ચિત્રલેખા પણ ૨૬ માત્રાનો બનેલો છે; પરંતુ તેની રચના કમશઃ આવેલો છે ચતુષ્કલો અને અંત્ય ગુરુથી થયેલી છે. તે આ રીતે:

ઈ કલા ગ વિ દે હ ન રી સ ર ન ર વ સ હા મુ ણિ વ સ હા,

— — — — —

ગા ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ લ લ લ લ ગા લ લ લ લ ગા

ચતુ. ૧ ચતુ. ૨ ચતુ. ૩ ચતુ. ૪ ચતુ. ૫ ચતુ. ૬ ગુરુ

ન વ સા ર ય સ સિ સ ક લા ણ ણ વિ ગ

— — — — —

લ લ ગા લ લ લ લ લ લ ગા લ લ લ લ

ચતુ. ૧ ચતુ. ૨ ચતુ. ૩ ચતુ. ૪

... ય તં માં વિ હુ યં ર યાં ।

લ લ ગા. લ લ લ લ ગા
ચતુઃ ૫ ચતુઃ ૬ ગુરુ

અ જિ ઉ ત્ત મં તે અં મં હા મુ ણિ અ મિ

લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ લ લ
ચતુઃ ૧ ચતુઃ ૨ ચતુઃ ૩ ચતુઃ ૪

અ વ લા વિ ઉ લ કુ(ક) લા

લ લ ગા લ લ લ લ ગા
ચતુઃ ૫ ચતુઃ ૬ ગુરુ

પ ણ મા મિ તે ભ વ મ ય મૂ ર ણ જ ગ સ ર ણા મ મ સ ર ણં ॥

લ લ ગા લ લ લ લ લ લ ગા લ લ લ લ લ લ ગા લ લ લ લ ગા
ચતુઃ ૧ ચતુઃ ૨ ચતુઃ ૩ ચતુઃ ૪ ચતુઃ ૫ ચતુઃ ૬ ગુરુ

નારાયણો

[ગાથાં ૧૪, ૨૭, ૩૧, ૩૨.]

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બે નગણ અને ચાર રગણથી નારાય-
છંદ માનેલો છે. અને પ્રાકૃત પૈંગલસૂત્રમાં સ્વપુ-શુરુ (૧૬)-
ના બનેલા આઠ સરખા ત્રિકલને નારાડ કે નારાચ છંદ
કહેલો છે, + વ્યારે અહીં રજૂ થયેલા નારાયણો કે નારાયક

• “દદ નન(ચતુષ્ચર)ં નુ નારાયમાપંશુતે ॥” — છન્દોમચરી ૨, ૨.

+ રાતરોખરઅરિનાં છંદઃકોષ (વૈલખંડર-સંપાદિત, નર્મલ
ઓશી પુત્રિ. ઓશી ખાંભે, નવેમ્બર ૧૯૩૩, પૃ. ૫૬)માં ૧૪મા

છંદ ચામર, સમાનિકા, સમાના, 'વાણી' કે 'ગંડકા' છંદની જેમ ગુરુ-લઘુના ત્રિકલથી યોજાયેલા છે.* કેટલાક સ્થળે ત્રણ લઘુનું ત્રિકલ પણ વાપરેલું છે.

ઔદમી ગાથામાં વપરાયેલો નારાયક મુખ્યત્વે ગુરુ-લઘુવાળા ત્રિકલથી બનેલો છે. તેના વિષમપાદમાં બાર ત્રિકલો છે અને સમપાદમાં નવ ત્રિકલો છે. તે આ રીતે:

(૧૪) દે વ દા ણ વિં દ ચં દ સૂ ર વં દ

ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ
ત્રિ. ૧ ત્રિ. ૨ ત્રિ. ૩ ત્રિ. ૪ ત્રિ. ૫ ત્રિ. ૬

શ્લોકમાં લઘુ-ગુરુનાં આઠ આવર્તનવાળા છંદને સોમકન્ત નારાય કહ્યો છે, બ્યારે ૧૫મા શ્લોકમાં લઘુ-ગુરુનાં દસ આવર્તનવાળા પંચચામર નારાયનું લક્ષણ આપેલું છે. 'છંદઃકોષ'ના ૧૪મા શ્લોકની ટીકામાં કહેલું છે કે નારાયણસ્ય વહ્વો મેદાસ્સંતિ એટલે નારાય એ માત્ર છંદનું નામ નથી પણ છંદઃસમૂહનું નામ છે.

* રગણ જગણ અને ગુરુ એટલે ગાલ ગાલ ગાલગાથી 'ચામર,' 'સમાનિકા,' 'સમાના' કે 'વાણી' છંદ બને છે અને રગણ જગણ રગણ જગણ રગણ જગણ તથા ગુરુ-લઘુથી 'ગંડકા' છંદ બને છે. પ્રાકૃત પૈંગલમાં તેનું ઉદાહરણ આ રીતે આપવામાં આવ્યું છે.

“તાવ બુદ્ધિ તાવ સુદ્ધિ, તાવ દાણ તાવ માણ તાવ ગવ્વ,

જાવ જાવ હૃદય ણચ વિજ્ઞુ-રેહ રંગણાઈ એક દવ્વ ।

એથ અંત અપ્પ દોસ દેવ હોસ, હોઈ ણટ્ટ સોઈ સવ્વ,

કોઈ બુદ્ધિ કોઈ સુદ્ધિ, કોઈ દાણ કોઈ માણ કોઈ ગવ્વ ॥ ૧૧૧ ॥”

હ ડ ટુ ડ જિ ડ પ ર મ લ ડ રૂ વ

ગા લ ગા લ ગા લ લ લ લ ગા લ ગા લ
ત્રિ. ૭ ત્રિ. ૮ ત્રિ. ૯ ત્રિ. ૧૦ ત્રિ. ૧૧ ત્રિ. ૧૨

ધં ત રુ ણ પ દ સે ય સુ દ્ધ નિ દ્ધ ધ વ લ દં ત પં તિ

ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ લ લ લ ગા લ ગા લ
ત્રિ. ૧ ત્રિ. ૨ ત્રિ. ૩ ત્રિ. ૪ ત્રિ. ૫ ત્રિ. ૬ ત્રિ. ૭ ત્રિ. ૮ ત્રિ. ૯

સં તિ સ ત્તિ કિ ત્તિ (દિ ત્તિ) મુ ત્તિ જુ ત્તિ ગુ ત્તિ પ વ ર,

ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ લ લ લ
ત્રિ. ૧ ત્રિ. ૨ ત્રિ. ૩ ત્રિ. ૪ ત્રિ. ૫ ત્રિ. ૬ ત્રિ. ૭ ત્રિ. ૮

દિ ત્ત તે અ વં દ ધે ય

ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ
ત્રિ. ૯ ત્રિ. ૧૦ ત્રિ. ૧૧ ત્રિ. ૧૨

સ વ્વ લો અ મા વિ અ ણ મા વ ણે ય

ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ
ત્રિ. ૧ ત્રિ. ૨ ત્રિ. ૩ ત્રિ. ૪ ત્રિ. ૫ ત્રિ. ૬

પ ઇ સ મે સ મા હિ ॥

લ લ લ ગા લ ગા લ
ત્રિ. ૭ ત્રિ. ૮ ત્રિ. ૯

૨૭મી ગાથામાં વપરાયેલો નારાયક બીજો શુરુલઘુના ત્રિકલથી બનેલો છે. તેના પ્રથમ પાદમાં ૧૨ ત્રિકલ અને

शुरु, णीन्त पादमां ११ त्रिकल ने शुरु, त्रीन्त पादमां १० त्रिकल ने शुरु तथा चोथा पादमां १२ त्रिकल ने शुरु छे. ते आ रीतेः।

(२७) दे व सुं द री हिं पा य वं दि या हिं वं दि या य
गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल
त्रि. १ त्रि. २ त्रि. ३ त्रि. ४ त्रि. ५ त्रि. ६ त्रि. ७ त्रि. ८

ज स्स ते सु वि क्क मा क मा,
गा ल गा ल गा ल गा ल गा
त्रि. ९ त्रि. १० त्रि. ११ त्रि. १२ शुरु

अ प्प णो नि डा ल ए हिं मं ड णो डु ण प्प गा र
गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल
त्रि. १ त्रि. २ त्रि. ३ त्रि. ४ त्रि. ५ त्रि. ६ त्रि. ७ त्रि. ८

ए हिं के हिं के हिं वि ।
गा ल गा ल गा ल गा
त्रि. ९ त्रि. १० त्रि. ११ शुरु

अ वे ग ति ल य प त्त ले ह ना म ए हिं चि ल्ल
ल ल ल ल ल ल गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल
त्रि. १ त्रि. २ त्रि. ३ त्रि. ४ त्रि. ५ त्रि. ६ त्रि. ७

૧ હિં સં ગ યં ગ યા હિં (૨)

ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા
ત્રિ. ૮ ત્રિ. ૯ ત્રિ. ૧૦ ત્રિ. ૧૧ ગુરુ

મ ત્તિ સં ત્રિ વિ ઢું વં દ ગા ગ યા હિં ઢું તિ તે ય

ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ
ત્રિ. ૧ ત્રિ. ૨ ત્રિ. ૩ ત્રિ. ૪ ત્રિ. ૫ ત્રિ. ૬ ત્રિ. ૭ ત્રિ. ૮

વં દિ યા પુ ણો પુ ણો

ગા લ ગા લ ગા લ ગા
ત્રિ. ૯ ત્રિ. ૧૦ ત્રિ. ૧૧ ગુરુ

ચોથા ચરણમાં તે પછી ય હોવો જરૂરી છે. તે ન હોય તો ત્રિકલ તૂટે છે અને છંદોભંગ થાય છે.

એકત્રીસમી ગાથામાં વપરાયેલો નારાયક ત્રીજો મુખ્યત્વે શુરુલઘુતા ઠશ ત્રિકલ અને ચતુષ્કલથી બનેલો છે તથા છેવટે જે ત્રિકલ અને એક ચતુષ્કલના બનેલા વધારે પડવાળો છે. તે આ પ્રમાણે :

(૩૧) વં સ સ દ તં તિ તા લ મે લિ ઇ તિ ડ કલ

ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ ગા લ
ત્રિ. ૧ ત્રિ. ૨ ત્રિ. ૩ ત્રિ. ૪ ત્રિ. ૫ ત્રિ. ૬ ત્રિ. ૭

રા મિ રા મ સ દ મો સ ઇ,

ગા લ ગા લ ગા લ લ લ ગા
ત્રિ. ૮ ત્રિ. ૯ ત્રિ. ૧૦ ચતુષ્કલ

क ए सु इ स मा ण णे अ सु द्व स ज गी य
 - - - - -
 ल गु ल ल ल गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल
 त्रि. १ त्रि. २ त्रि. ३ त्रि. ४ त्रि. ५ त्रि. ६ त्रि. ७

पा य जा ल घं टि आ हि
 - - - - -
 गा ल गा ल गा ल गा ल
 त्रि. ८ त्रि. ९ त्रि. १० यतुष्टय

व ल य मे ह ला क ला व ने उ रा भि रा म
 - - - - -
 ल ल ल गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल
 त्रि. १ त्रि. २ त्रि. ३ त्रि. ४ त्रि. ५ त्रि. ६ त्रि. ७

स इ मी स ए क ए अ
 - - - - -
 गा ल गा ल गा ल गा ल
 त्रि. ८ त्रि. ९ त्रि. १० यतुष्टय

दे व न ट्टि आ हि हा व भा व वि ष्म म ण
 - - - - -
 गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल गा ल
 त्रि. १ त्रि. २ त्रि. ३ त्रि. ४ त्रि. ५ त्रि. ६ त्रि. ७

गा र ए हि न च्चि ऊ ण
 - - - - -
 गा ल गा ल गा ल गा ल
 त्रि. ८ त्रि. ९ त्रि. १० यतुष्टय

આ ગાથાના પ્રારંભમાં એક શુરુ વધારે છે, અને ચોથા ચરણમાં એક ત્રિકલ ઓછું છે, એટલે તે વિષમ પ્રકારનો અર્ધ-નારાયક નામનો જાતિ-છંદ છે.

કુસુમલયા

[ગાથા ૧૫]

બોધદીપિકામાં કુસુમલયા કે કુસુમલતા છંદનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે :

“વિસમે કલાણ છકં, સમેસુ અડગં નિરંતરં ન હું તં ।

અંતે રગણો યગણો, કુસુમલયા-નામ-છંદમ્મિ ॥”

વિષમ પાદમાં છ કલા અને સમપાદમાં આઠ કલા પ્રથમ હોય અને પછી રગણુ તથા યગણુ હોય, અને કુસુમલતા નામનો છંદ જાણવો.

છંદઃશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે જેનું વિષમ પાદ ન-ન-ર-ય એટલે નગણુ, નગણુ, રગણુ અને યગણુનું બનેલું હોય તથા સમપાદ ન-જ-જ-ર-ગ એટલે નગણુ, જગણુ, જગણુ, રગણુ અને શુરુનું બનેલું હોય તે છંદ પુષ્પિતાગ્રા જાણવો. કેટલાક તેને કામમતા, સુવકત્રા કે ઔપચંદસિક છંદ પણ કહે છે.

આ બંને લક્ષણો પંદરમી ગાથાને કેવી રીતે લાગુ પડે છે, તે જોઈએ :

प्रथम लक्षण

(१५) वि म ल स सि क ला इ रे अ सो मं

ल ल ल ल ल ल गा ल गा ल गा गा

पटुल

रगलु

यगलु

वि ति मि र सू र क रा इ रे अ ते अं

ल ल ल ल गा ल ल गा ल गा ल गा गा

अष्टल

रगलु

यगलु

ति अ स य इ ग णा इ रे अ रू वं

ल ल ल ल ल ल गा ल गा ल गा गा

पटुल

रगलु

यगलु

धं र णि ध रं प व रा इ रे अ सा रं ॥

ल ल ल ल गा ल ल गा ल गा ल गा गा

अष्टल

रगलु

यगलु

षोडश लक्षण

वि म ल स सि क ला इ रे अ सो मं

ल ल ल ल ल ल गा ल गा ल गा गा

नगलु

नगलु

रगलु

यगलु

वि ति मि र सू र क रा इ रे अ ते अं

ल ल ल ल गा ल ल गा ल गा ल गा गा

नगलु

नगलु

नगलु

रगलु

गुरु

તિ	અ	સ	વ	હ	ગ	ળા	હ	રે	અ	રૂ	વં
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
લ	લ	લ	લ	લ	લ	ગા	લ	ગા	લ	ગા	ગા
નગણ			નગણ			રગણ		યગણ			
ધ	ર	ણિ	ધ	ર	ણ	વ	રા	હ	રે	અં	સાં
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
લ	લ	લ	લ	ગા	લ	લ	ગા	લ	ગા	લ	ગા
નગણ			નગણ			નગણ		રગણ		ગુરુ	

મુઅગપરિરિંગિયં

[ગાથા ૧૬]

આ ગાથાના વિષમ પાદોમાં ૧૨ માત્રા છે અને સમ-પાદોમાં ચૌદ માત્રા છે, એટલે તે અવદોહક નામનો છંદ છે. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે છંદોનુશાસનના છટા અધ્યાયમાં તેનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે આપેલું છે :

“ एत्थु करिमि भणि कांइ, प्रिउ न गणइ लग्गी पाइ ।
छडेविणु हउं मुक्की, अवदोहय जिम्ब किर गावि ॥ ४६ ॥ ”

દરેક વિષમ પાદોમાં ૧૪ તથા સમપાદોમાં ૧૨ માત્રા હોય છે. તેથી બરાબર ઊલટો ક્રમ આમાં જણાય છે. એટલે તેને અવદોહકની સંજ્ઞા અપાયેલી છે.*

* ગુજરાતી છંદોમાં દોહકના પ્રથમ અને ત્રીજા ચરણમાં ૧૩ માત્રા હોય છે અને બીજા તથા ચોથા ચરણમાં ૧૧ માત્રા હોય છે. આમ બધાં ચરણોમાં એક એક માત્રા ઓછી હોય છે.

આ ગાથાની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય છે :

(૧૬) સ ત્તે અ સ યા અ જિ યં,

ગા ગા લ લ ગા લ લ ગા
ચતુર્ ૧ ચતુર્ ૨ ચતુર્ ૩

સા રી રે અ વ લે અ જિ યં ।

ગા ગા ગા લ લ ગા લ લ ગા
ચતુર્ ૧ ચતુર્ ૨ ચતુર્ ૩ ગુરુ

ત વ સં જ મે અ અ જિ યં,

લ લ ગા લ ગા લ લ લ ગા
ચતુર્ ૧ ચતુર્ ૨ ચતુર્ ૩

એ સ થુ ણા મિ જિ ણં અ જિ યં ॥

ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા
ચતુર્ ૧ ચતુર્ ૨ ચતુર્ ૩ ગુરુ

સ્વિજ્ઞિઅયં

[ગાથા ૧૭]

શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે^૧ છન્દોનુશાસનના દ્વિતીય અધ્યાય-
માં ‘ વંશપત્રપતિત ’ નામના સમવૃત્તનું લક્ષણ ‘ ઓ ન્મૌ ન્લૌ
ગો વંશપત્રપતિતં જૈઃ ’ એ પ્રમાણે આપ્યું છે, એટલે જેનો પ્રત્યેક
પાદ લગણુ, રગણુ, નગણુ, લગણુ, નગણુ અને લઘુ ગુરુ એમ

સત્તર અક્ષરોનો બનેલો હોય અને દશમે યતિ હોય, તે 'વંશપત્રપતિત' નામનો છંદ બાબુવો. જ્યક્ષીતિએ પણ આ છંદને 'વંશપત્રપતિત' કહ્યો છે, ત્યારે સ્વયંભુએ તેને 'વંશપત્રલલિત' કહ્યો છે. કોઈ તેને 'વંશલલ' પણ કહે છે. આ છંદનું લક્ષણ સત્તરમી ગાથાને કેવી રીતે લાગુ પડે છે, તે જોઈએ :

(૧૭) સો મ ગુ ણે હિં પા વ ઇ ન તં, ન વ સ ર ય સ સી,

— — — — —
ગા લ લ ગા લ ગા લ લ લ ગા લ લ લ લ લ લ ગા
 ભગણ રગણ નગણ ભગણ નગણ લઘુ ગુરુ

તે અ ગુ ણે હિં પા વ ઇ ન તં, ન વ સ ર ય ર વી ।

— — — — —
ગા લ લ ગા લ ગા લ લ લ ગા લ લ લ લ લ લ ગા
 ભગણ રગણ નગણ ભગણ નગણ લઘુ ગુરુ

રૂ વ ગુ ણે હિં પા વ ઇ ન તં, તિ અ સ ગ ણ વ ર્ણ,

— — — — —
ગા લ લ ગા લ ગા લ લ લ ગા લ લ લ લ લ લ ગા
 ભગણ રગણ નગણ ભગણ નગણ લઘુ ગુરુ

સા ર ગુ ણે હિં પા વ ઇ ન તં, ધ ર ણિ ધ ર વ ર્ણ ॥

— — — — —
ગા લ લ ગા લ ગા લ લ લ ગા લ લ લ લ લ લ ગા
 ભગણ રગણ નગણ ભગણ નગણ લઘુ ગુરુ

લલિમયં

[ગાથા ૧૮]

માલિની, ચંદ્રકાન્તા, સિંહધુચ્છ, મદનમાલિકા,
નિશિપાલ વગેરે જેમ પંદર અક્ષરનાં સમવૃત્તો છે, તેમ
લલિમય કે લલિતકે પણ પંદર અક્ષરનું સમવૃત્ત છે. તેનું
લક્ષણ ગા લ ન ર, ન ન ગા, એટલે શુરુ લધુ નગણુ, રગણુ,
નગણુ, નગણુ અને શુરુ છે. અઢારમી ગાથાને તે આ રીતે
લાગુ પડે છે :

(૧૮) તિ ત્વ ય ર પ વ ત્ત યં, ત મ ર ય ર હિ યં,

ગા લ લ લ લ ગા લ ગા લ લ લ લ લ લ ગા
શુરુ લધુ નગણુ રગણુ નગણુ નગણુ શુરુ

ધી ર જ ણ ધુ ય ચ્ચિ યં, ત્તુ ય ક લિ ક લુ સં।

ગા લ લ લ લ ગા લ ગા લ લ લ લ લ લ ગા
શુરુ લધુ નગણુ રગણુ નગણુ નગણુ શુરુ

સં તિ સુ હ પ વ ત્ત યં, તિ ગ ર ણ પ ય ઓ,

ગા લ લ લ લ ગા લ ગા લ લ લ લ લ લ ગા
શુરુ લધુ નગણુ રગણુ નગણુ નગણુ શુરુ

સં તિ મ હૈં મ હા મુ ણિં, સ ર ણ મુ વ ણ મે॥

ગા લ લ લ લ ગા લ ગા લ લ લ લ લ લ ગા
શુરુ લધુ નગણુ રગણુ નગણુ નગણુ શુરુ

ક્રિસલયમાલા

[ગાથા ૧૯]

આત્રેય, શુભગીતા, અતિગીતા, સરસી વગેરે છંદોની જેમ આ ક્રિસલયમાલા છંદ પણ ૨૭ માત્રાનો બનેલો છે. બોધદીપિકામાં તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપેલું છે :

“ ર-પણમં જ-લહુ-ગુરુ, પત્તેયં સત્તર્વાસ મત્તાઓ ।
ક્રિસલયમાલા છંદ, જાળહ છંદમણુદિદ્ધં ॥ ”

પાંચ રગણ એટલે પાંચ ચતુષ્કલ અને એક જગણ એટલે એક મધ્યગુરુવાળો ચતુષ્કલ. એમ ચતુષ્કલો, લઘુ અને ગુરુ એ રીતે પ્રત્યેક પાદમાં સત્તાવીશ માત્રા એ ક્રિસલયમાલા-છંદનું લક્ષણ જોવામાં આવે છે.

આ લક્ષણ ઓગણીસમી ગાથાને કેવી રીતે લાગુ પડે છે, તે જોઈએ :

(૧૯) વિ ણ ઓ ણ ય સિ ર ર ઇ અં જ ાલ રિ સિ

— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —
લ લ ગા	લ લ લ લ લ લ ગા	લ લ લ લ	લ
ચતુ૦ ૧	ચતુ૦ ૨	ચતુ૦ ૩	ચતુ૦ ૪

ગ ણ સં થુ યં થિ મિ યં,

— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —
લ લ ગા	લ ગા લ	લ	ગા
ચતુ૦ ૫	જગણ	લઘુ	ગુરુ

વિ બુ હા હિ વ ધ ણ વ ઇ ન ર વ ઇ થુ ય

લ લ ગા લ લ લ લ લ લ લ લ લ લ લ લ

ચતુ ૧

ચતુ ૨

ચતુ ૩

ચતુ ૪

મ હિ ય જ્ઞિ યં વ હુ સો।

લ લ ગા લ ગા લ લ ધુ ગુરુ

ચતુ ૫ જગથુ લધુ ગુરુ

અ ઇ રુ ગા ય સ ર ય દિ વા ય ર સ મ હિ ય સ પ્પ મં ત વ સા,

લ લ ગા લ લ લ લ લ લ ગા લ લ લ લ લ લ લ ગા લ ગા લ લ ગા

ચતુ ૧ ચતુ ૨ ચતુ ૩ ચતુ ૪ ચતુ ૫ જગથુ લધુ ગુરુ

ગ ય ણં ગ ણ વિ ય ર ણ સ મુ ઇ ય ચાર ણ વં દિ યં સિ ર સા॥

લ લ ગા લ લ લ લ લ લ લ લ લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા

ચતુ ૧ ચતુ ૨ ચતુ ૩ ચતુ ૪ ચતુ ૫ જગથુ લધુ ગુરુ

સુમુહં

[ગાથા ૨૦]

શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે છંદોનુશાસનના ચોથા અધ્યાયમાં
‘ખંજક - ભતિના છંદોનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે ‘પ-
ચ-તા ઉપાત્’ એટલે પદકલ, ચતુષ્કલ અને ત્રિકલથી ‘ઉપ-
ખંડક’ નામનો છંદ બને છે. અને ત્રયોડ્વયલમ્બકાઃ સૂત્રથી
તે ‘અવલમ્બક’ નો જ એક પ્રકાર હોવાનું સૂચન કર્યું છે.
તેના ઉદાહરણમાં નીચેની કાવ્ય-પંક્તિઓ આપી છે.

“साहीणो चित्तणुओ, पणओ खण्डिअ-मनुओ ।
माए ! पवरण-दुल्लहो, कत्तो लब्भइ वल्लहो ? ॥”

આ લક્ષણુ વીસમી ગાથાને બરાબરે લાગુ પડે છે, તે આ રીતે :

(२०) असुरंगरुलपरिवंदियं,

લ લ લ લ લ લ લ લ લ ગા લ ગા

५८३६

ચતુર્થકલ

त्रिदल.

कि न्न रो र ग न(ण) मं सि यं।

ਗਾ ਲ ਗਾ ਲ ਲ ਲ ਗਾ ਲ ਗਾ

५८३६

ଅତ୍ୟୁଦ୍ଧତ

त्रिदश

दे व को डि स य सं श्रु यं,

ગા લ ગા લ લ લ ગા લ ગા

५८३६

ଅନୁଷ୍ଠାନ

निष्पत्ति

स म ण सं घ प रि वं दि यं ॥

લ લ લ ગા લ લ લ ગાં લ 'ગા

પટકલ

ચતુષકલ

त्रिभुज

એટલે 'સુમુહ' કે 'સુમુખ' એ અવલંબકનો જ એક પ્રકાર હોય તેમ જણાય છે.

વિજ્ઞુવિલસિયં

[ગાથા ૨૧]

ભરત-નાદ્યશાસ્ત્રમાં જેને ‘નલિની’ કહેવામાં આવ્યો છે, જયકીર્તિએ જેને ‘કુમુદ’ કહ્યો છે, હેમચંદ્રાચાર્યે જેને ‘રમણી’ કહ્યો છે અને વાગ્વલ્લભ તથા પ્રાકૃત-પૈંગલમાં જેને ‘તિલક’ કહ્યો છે, તેને જ અહીં ‘વિજ્ઞુવિલસિય’ કે ‘વિદ્યુદ્-વિલસિત’ કહેવામાં આવ્યો છે. તેનું મુખ્ય લક્ષણ ૪ સ સ એટલે સગણ સગણ છે. તે અહીં નીચે પ્રમાણે લાગુ પડે છે :

(૨૧) અ મ યં અ ણ હં અ ર યં અ રુ યં ।

— — —	— — —	— — —	— — —
લ લ ગા	લ લ ગા	લ લ ગા	લ લ ગા
— સગણ	— સગણ	— સગણ	— સગણ

અ જિ યં	અ જિ યં	પ ય ઓ	પ ણ મે ॥
— — —	— — —	— — —	— — —

લ લ ગા	લ લ ગા	લ લ ગા	લ લ ગા
— સગણ	— સગણ	— સગણ	— સગણ

રયણમાલા

[ગાથા ૨૩]

પ્રાકૃત છંદઃશતકમાં જેને ‘ખીયકખરી’ કહ્યો છે અને છંદઃશાસ્ત્રીઓએ જેને ‘ચોપાઈ કુલક’ કહ્યો છે, તેના જેવો જ આ સમ-ભતિ છંદ છે. એના પ્રત્યેક ચરણમાં સોળ માત્રા છે અને આઠે યતિ છે. તે આ પ્રમાણે :

(२३) जं सु र सं वा सा सु र सं वा,

गा ल ल गा गा गा ल ल गा गा
यतु० १ यतु० २ यतु० ३ यतु० ४ = १६

वे र वि उ त्ता भ त्ति सु जु त्ता ।

गा ल ल गा गा गा ल ल गा गा
यतु० १ यतु० २ यतु० ३ यतु० ४

आ य र भू सि य सं भ म पिं डि य-

गा ल ल गा ल ल गा ल ल गा ल ल
यतु० १ यतु० २ यतु० ३ यतु० ४

सु डु सु वि ष्ठि य स व्व व लो घा ॥

गा ल ल गा ल ल गा ल ल गा गा
यतु० १ यतु० २ यतु० ३ यतु० ४

उ त्त म कं च ण र य ण प रू वि य-

गा ल ल गा ल ल ल ल ल ल गा ल ल
यतु० १ यतु० २ यतु० ३ यतु० ४

भा सु र भू स ण भा सु रि यं गा ।

गा ल ल गा ल ल गा ल ल गा गा
यतु० १ यतु० २ यतु० ३ यतु० ४

गा य स मो ण य भ त्ति व सा ग य -

ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ

अनु० १ अनु० २ अनु० ३ अनु० ४

पं ज लि पे सि य सी स प णा मा ॥

गाँव ल गाँव ल गाँव ल गाँव ल

अनु० १ अनु० २ अनु० ३ अनु० ४

खित्तयं

[अथा २४]

શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે^૧ છંદોનુશાસનના ચોથા અધ્યાયમાં
'ભૂપણા' નામના ગણિતક-છંદનું લક્ષણ 'પૌ તૌ ભૂપણા'
એ પ્રમાણે આપેલું છે, એટલે ૫+૫+૩+૩ એમ સોળ
માત્રાથી 'ભૂપણા' નામનો ગણિતક-છંદ બને છે. એના
ઉદાહરણમાં નીચેની પંક્તિઓ આપી છે:

“ पिच्छ पीवर-महापओहरा,
कस्स कस्स न वयंस ! मणहरा ? ।
विष्फुरन्त-सुरचाव-कण्ठिआ,
‘ भूसणा ’ नह-सिरी उवट्ठिआ ॥ ”

ચોવીસમી ગાથાને આ લક્ષણ ગરાળર લાગુ પડે છે,
તે આ રીતે:

(२४) वं दि ऊ ण यो ऊ ण तो जि णं,

— — — — —
गा ल गा ल गा गा ल गा ल गा
पंचदश पंचदश त्रिदश त्रिदश

ति गु ण मे व य पु णो प या हि णं ।

— — — — —
ल ल ल गा ल ल ल गा ल गा ल गा
पंचदश पंचदश त्रिदश त्रिदश

प ण मि ऊ ण य जि णं सु रा सु रा,

— — — — —
ल ल ल गा ल ल ल गा ल गा ल गा
पंचदश पंचदश त्रिदश त्रिदश

प मु इ आ स भ व णा ईं तो ग या ॥

— — — — —
ल ल ल गा ल ल ल गा ल गा ल गा
पंचदश पंचदश त्रिदश त्रिदश

[२५] तं म हा मु णि म हं पि पं ज ली,

— — — — —
गा ल गा ल ल ल गा ल गा ल गा
पंचदश पंचदश त्रिदश त्रिदश

रा ग दो स भ य मो ह व जि यं ।

— — — — —
गा ल गा ल ल ल गा ल गा ल गा
पंचदश पंचदश त्रिदश त्रिदश

દે વ દા ણ વ ન રિં દ વં દિ યં,

ગા લ ગા લ લ લ ગા લ ગા લ ગા

પંચકલ પંચકલ ત્રિકલ ત્રિકલ

સં તિ મુ ત્ત મ મ હા ત્ત વં ન મે ॥

ગા લ ગા લ લ લ ગા લ ગા લ ગા

પંચકલ પંચકલ ત્રિકલ ત્રિકલ

છંદ:શાસ્ત્રીઓનાં મંતવ્ય મુજબ આ છંદ ‘રથોદ્ધતા’ નામના સમવૃત્તની એક વિકૃતિ છે, કારણ કે રથોદ્ધતામાં ર ન ર લ ગ આવે છે, એટલે તેની ઉત્થાપનિકા આ રીતે થાય છે :

ગા લ ગા લ લ લ ગા લ ગા લ ગા.

જે પંચકલ, પંચકલ, ત્રિકલ અને ત્રિકલ જ છે. વિરહાંકે વૃત્ત-ભાતિ-સમુચ્ચયમાં વિલાસિની-છંદનું ણંધારણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :

પંચકલ (ગુર્વન્ત) + પંચકલ (ગુર્વન્ત) + ચતુષ્કલ (મધ્યગુરુ) + ગા.

તે પણ આ ગાથાઓને બરાબર લાગુ પડે છે. જેમ કે:-

વં દિ ક્ક ણ થો ક્ક ણ તો જિ ણં,

ગા લ ગા લ ગા ગા લ ગા લ ગા

પંચકલ પંચકલ ચતુષ્કલ ગુરુ

(ગુર્વન્ત) (ગુર્વન્ત) (મધ્યગુરુ)

બીજી પંક્તિઓમાં પણ આ પ્રમાણે સમજવાનું છે :

દીવયં

[ગાથા ૨૫]

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘સ્વાગતા’-છંદનું લક્ષણ રગણ, નગણ, લગણ, ગુરુ અને ગુરુ માનવામાં આવ્યું છે.* એટલે તેની ઉત્થાપનિકા—

ગા લ ગા લ લ લ ગા લ લ ગા ગા

થાય છે. તેને બદલે—

દા લ દા લ લ લ ગા લ લ ગા ગા

ઠરીએ, તો એ લક્ષણ પચીસમી ગાથાને બરાબર લાગુ પડે છે. જેમકે :—

(૨૫) અં વ રં ત ર ત્રિ આ ર ણિ આ હિં,

— — — — —
દા લ દા લ લ લ ગા લ લ ગા ગા

લ લિ ય હં સ વ હુ ગાં મિ ણિ આ હિં ।

— — — — —
દા લ દા લ લ લ ગા લ લ ગા ગા

પી ણ સો ણિ થ ણ સા લિ ણિ આ હિં,

— — — — —
દા લ દા લ લ લ ગા લ લ ગા ગા

* “સ્વાગતા રૂઢૌ ભૂઘૌ ગ્ ॥ ૬ ॥ ૨૩ ॥” — છંદઃશાસ્ત્રમ્.

“સ્વાગતા રનભર્ગૈર્ગુણાં ચ ॥ ૨ ॥ ૧૦ ॥” — છંદોમંજરી.

“રનભા ગૌ સ્વાગતા ॥ ૨, ૧૪૨ ॥” — શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય છંદો

સ ક લ ક મ લ દ લ લો અ ણિ આ હિં ॥

દા લ દા લ લ લ ગા લ લ ગા ગા

એટલે ‘દીવય’ અથવા ‘દીપક’ એ ‘સ્વાગતા’નું
જ એક પ્રકારનું સ્વરૂપ છે.

ચિત્તક્ષરા

[ગાથા ૨૬]

‘રોલા’ કે ‘રોડા’ જેમ છ ચતુષ્કલની રચના છે,
તેમ આ ‘ચિત્તકખરા’ કે ‘ચિત્રાક્ષરા’ છંદ પણ છ
ચતુષ્કલની રચના છે. તેમાં ફેર એટલો જ છે કે ‘રોલા’માં
અગિયાર ને તેર માત્રાએ યતિ આવે છે, ત્યારે આમાં સોળ
અને ચોવીસમી માત્રાએ યતિ છે. પ્રસ્તુત ગાથાને છંદનું આ
લક્ષણ દેવી રીતે લાગુ પડે છે, તે જોઈએ:

(૨૬) પી ણ નિ રં ત ર થ ણ મ ર ત્રિ ણ મિ ય ગા ય લ યા હિં,

ગા લ લ ગા લ લ લ લ લ લ લ લ લ લ ગા લ લ ગા ગા
ચતુ ૧ ચતુ ૨ ચતુ ૩ ચતુ ૪ ચતુ ૫ ચતુ ૬

મણિ] કં ચ ણ પ સિ ઢિ લ મે હ લ સો હિ ય સો ણિ ત ડા હિં ।

ગા લ લ લ લ લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા ગા
ચતુ ૧ ચતુ ૨ ચતુ ૩ ચતુ ૪ ચતુ ૫ ચતુ ૬

વર] હિં હિ ણિ ણે ડ ર સ તિ લ ય વ લ ય વિ મૂ સ ણિ આ હિં,

ગા લ લ ગા લ લ લ લ લ લ લ લ લ લ ગા લ લ ગા ગા
ચતુ ૧ ચતુ ૨ ચતુ ૩ ચતુ ૪ ચતુ ૫ ચતુ ૬

ર ઇ ક ર ચ ઊ ર મ ણો હ ર સું દ ર દં સ ણિ આ હિં॥

લ લ લ લ લ લ લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા ગા
ચતુ ૧ ચતુ ૨ ચતુ ૩ ચતુ ૪ ચતુ ૫ ચતુ ૬

બીજી અને ત્રીજી પંક્તિમાં પ્રારંભના બે લઘુ સ્વર પૂરક છે. દરેક પંક્તિમાં પાંચમું ચતુષ્કલ આઘ-શુરુવાળું એટલે ભગણ અને છટું ચતુષ્કલ બે શુરુવાળું છે.

માઙ્ગલિકા

[ગાથા ૨૯]

જેના પ્રથમ અને તૃતીય ચરણમાં ૬ માત્રા હોય અને દ્વિતીય તથા ચતુર્થ ચરણમાં ૧૨ માત્રા હોય, તેને શ્રીહેમ-ચંદ્રાચાર્યે માંગલિકા ચતુષ્પદી કહી છે:—

આ લક્ષણ ઓગણત્રીસમી ગાથાને ધરાધર લાગુ પડે છે, તે આ રીતે:

(૨૯) થુ ય વં દિ ય સ્સા,

લ લ ગા લ ગા ગા = ૬

રિ સિ ગ ણ દે વ ગ ણે હિં ।

લ લ લ લ ગા લ લ ગા ગા = ૧૨

તો દે વ વ હુ હિં,

ગા ગા લ લ લ ગા = ૬

પા ય ઓ પ ન મિ ય અ સ્તા ॥

લ લ ગા લ લ લ લ ગા ગા = ૧૨

ભાસુરયં

[ગાથા ૩૦]

‘ભાસુરય’ અથવા ‘ભાસુરક’ એ સંસ્કૃત ભાષાનો ‘દોધક’ છંદ છે, કારણ કે તેની રચના ત્રણ લગણ અને બે ગુરુથી થાય છે.* તે આ પ્રમાણે :

(૩૦) જ સ્સ જ ગુ ત્ત મ સા સ ન અ સ્તા,

ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા ગા
ભગણ ૧ ભગણ ૨ ભગણ ૩ ગુરુ ગુરુ

મ ત્તિ વ સા ગ ય પિં ઢિ ય આ હિં ।

ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા ગા
ભગણ ૧ ભગણ ૨ ભગણ ૩ ગુરુ ગુરુ

દે વ વ ર ચ્છ ર સા વ હ્રુ આ હિં,

ગા લ લ ગા લ લ ગા લ લ ગા ગા
ભગણ ૧ ભગણ ૨ ભગણ ૩ ગુરુ ગુરુ

* ‘દોધકમિચ્છતિ મત્રિતયાદ્ ગૌ’—છન્દોમજ્જરી ।

“આયચતુર્થમહીનનિતમ્બે !, સપ્તમકં દશકં ચ તથાઽન્યમ્ ।

યત્ર ગુરુપ્રકટં સ્મરસારે !, તત્ કથિતં નનુ દોધકટ્ટમ્ ॥”

—શ્રુતબોધ.

ल ल ल ल ल ल ल ल गा ल ल गा गा
गा गा

ललिययं

શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે છંદોનુશાસનના ચોથા અધ્યાયમાં
 ‘ખંજક’ છંદોનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે ‘તૌ ચિતૌ
 મંજરી’ એટલે ‘દ્વૌ ત્રિમાત્રૌ ત્રયશ્ચતુર્માત્રાઃ પુનરેકલ્પિમાત્રો મંજરી’
 —બે ત્રિકલ, ત્રણ ચતુષ્કલ અને ફરી એક ત્રિકલ આવે તો
 ‘મંજરી’ નામનું ખંજક બને છે. આ લક્ષણ તેત્રીસમી
 ગાથાને બરાબર લાગુ પડે છે, તે આ રીતે :

(३३) छ त्त चा म र प ङा ग जू अ ज व मं ङि आ
 गा ल गा ल ल ल गा ल गा ल ल ल गा ल गा
 त्रिकल त्रिकल यतुष्टल यतुष्टल यतुष्टल त्रिकल

झ य व र म ग र तु र य सि रि व च्छ सु लं छ णा ।
 ल ल ल ल ल ल ल ल ल ल ल ल गा ल ल गा ल गा
 त्रिंशत् त्रिंशत् यत्पञ्चल यत्पञ्चल यत्पञ्चल त्रिंशत्

દી વ સ મુ દ મં દ ર દિ સા મ ય સો હિ યા,

ગા લ લ ગા લ ગા લ લ લ ગા લ લ ગા લ ગા
ત્રિકલ ત્રિકલ ચતુષ્કલ ચતુષ્કલ ચતુષ્કલ ત્રિકલ

સ ત્થિ અ વ સ હ સીં હ ર હ ચ ક્ક વ રં કિ યા ॥

ગા લ લ લ લ લ લ ગા લ લ લ લ ગા લ લ ગા લ ગા
ત્રિકલ ત્રિકલ ચતુષ્કલ ચતુષ્કલ ચતુષ્કલ ત્રિકલ

ખંજક એ ગલિતકની જ એક જાતિ છે, એટલે અહીં
'લલિયય' કરતાં 'ગલિયય' તામ હોવાનો સંભવ છે.

વાણવાસિઆ

[ગાથા ૩૪]

'વાણવાસિઆ' કે 'વાનવાસિકા' એ માત્રા-
સમકે છંદનો એક પ્રકાર છે કે જેનું પ્રત્યેક ચરણ સોળ
માત્રાનું હોય છે અને તે ચાર ચતુષ્કલોથી બનેલું હોય છે.
આમાંની કેઈ સમમાત્રા પછીની માત્રા સાથે મળતી નથી.

આઠ માત્રા પછી જગણ અથવા વિપ્રગણ (ગધા લઘુ)
એ 'વાનવાસિકા'નું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. તે ચોત્રીસમી
ગાથાને આ રીતે લાગુ પડે છે:

(૩૪) સ હા વ લ ઢા સ મ ણ્ણ ઇ ઢા,

લ ગા લ ગા ગા લ ગા લ ગા ગા

ચતુષ્કલ ચતુષ્કલ જગણ ચતુષ્કલ = ૧૬ માત્રા

અ દો સં દુ દ્વા ગુ ણે હિં જિ દ્વા ।

લ ગા લ ગા ગા લ ગા લ ગા ગા

ચતુષ્કલ ચતુષ્કલ જગણ ચતુષ્કલ

પ સા ય સિ દ્વા ત વે ણ પુ દ્વા,

લ ગા લ ગા ગા લ ગા લ ગા ગા

ચતુષ્કલ ચતુષ્કલ જગણ ચતુષ્કલ

સિ સી હિં રૂ દ્વા રિ સી હિં જુ દ્વા ॥

લ ગા લ ગા ગા લ ગા લ ગા ગા

ચતુષ્કલ ચતુષ્કલ જગણ ચતુષ્કલ

પિંગલાચાર્યે આ છંદમાં નવમી અને બારમી માત્રા લઘુ આવે તેમ કહ્યું છે. એનો અર્થ પણ એ જ થાય છે, કારણ કે ત્રીજું ચતુષ્કલ જગણ હોય, તો જ નવમી અને બારમી માત્રા લઘુ આવે.

અપરાંતિઆ

[ગાથા ૩૫]

ઔપચ્છંદસિક, આપાતલિકા, દક્ષિણાંતિકા, ઉદીચ્યવૃત્તિ, પ્રાચ્યવૃત્તિ, પ્રવૃત્તક, ચારુહાસિની એ જેમ વેયાલિય(વૈતાલિક)ના જ પ્રકારો છે, તેમ ‘અપરાંતિઆ’ કે ‘અપરાંતિકા’ પણ તેનો જ એક પ્રકાર છે. ‘પ્રવૃત્તક’ના સમપાદ પ્રમાણે ચારે પાદ આવતાં તેની

રચના થાય છે, એટલે ૮ માત્રા (ચોથી તથા પાંચમી ભેગી)
 * રગણુ + લઘુ + ગુરુ એ તેનું લક્ષણ છે. તે પાંત્રીસમી
 ગાથાને આ રીતે લાગુ પડે છે :

(૩૫) તે ત વે ન ધુ ય સ વ્ય પા વ યા,

ગા લ ગા લ લ લ ગા લ ગા લ ગા
 આઠ માત્રા રગણુ લઘુ ગુરુ

સ વ્ય લો અ હિ ય મૂ લ પા વ યા ।

ગા લ ગા લ લ લ ગા લ ગા લ ગા
 આઠ માત્રા રગણુ લઘુ ગુરુ

સં ધુ યા અ જિ ય સં તિ પા ય યા,

ગા લ ગા લ લ લ ગા લ ગા લ ગા
 આઠ માત્રા રગણુ લઘુ ગુરુ

હું તુ મે સિ વ સુ હા ન દા ય યા ॥

ગા લ ગા લ લ લ ગા લ ગા લ ગા
 આઠ માત્રા રગણુ લઘુ ગુરુ

આઠ માત્રાઓમાં ચોથી અને પાંચમી માત્રા ભેગી છે,
 કારણ કે ત્યાં વે, લો, યા, મે એવા ગુરુ અક્ષરો આવેલા છે.

અલંકાર

દોષ-રહિત તથા ગુણ-યુક્ત હોવા છતાં જેમ વનિતાનું
 મુખ અલંકાર વિના શોભતું નથી, તેમ દોષ-રહિત અને ગુણ-
 યુક્ત હોવા છતાં કાવ્યનો દેહ અલંકાર વિના શોભતો નથી.

તાત્પર્ય કે કાવ્યનું સૌંદર્ય જાણવું હોય તો તેમાં ક્યા અલંકારો કેવી રીતે વપરાયેલા છે, તે જાણવું જોઈએ.

અલંકારો મુખ્યત્વે બે પ્રકારના છે : શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર. કેટલાક તેમાં ઉભયાલંકારનો ઉમેરો કરીને તેના ત્રણ પ્રકારો પણ માને છે.

કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે કાવ્યાનુશાસનમાં શબ્દાલંકારના છ પ્રકારો તથા અર્થાલંકારના ૨૬ પ્રકારો માનેલા છે, તે આ પ્રમાણે :

શબ્દાલંકાર

(૧) અનુપ્રાસ, (૨) યમક, (૩) ચિત્ર, (૪) શ્લેષ, (૫) વક્રોક્તિ અને (૬) પુનરુક્તવદાભાસ.

અર્થાલંકાર

(૧) ઉપમા, (૨) ઉત્પ્રેક્ષા, (૩) રૂપક, (૪) નિદર્શન, (૫) દીપક, (૬) અન્યોક્તિ, (૭) પર્યાયોક્ત, (૮) અતિશયોક્તિ, (૯) આક્ષેપ, (૧૦) વિરોધ, (૧૧) સહોક્તિ, (૧૨) સમાસોક્તિ, (૧૩) જાતિ, (૧૪) વ્યાજ-સ્તુતિ, (૧૫) શ્લેષ, (૧૬) વ્યતિરેક, (૧૭) અર્થાન્તર-ન્યાસ, (૧૮) સસન્દેહ, (૧૯) અપહ્નુતિ, (૨૦) પરા-વૃત્તિ, (૨૧) અનુમાન, (૨૨) સ્મૃતિ, (૨૩) બ્રાન્તિ, (૨૪) વિષમ, (૨૫) સમ, (૨૬) સમુચ્ચય, (૨૭) પરિ-સંજ્યા, (૨૮) કારણ-માલા અને (૨૯) સંકર. અન્ય આચાર્યોએ અલંકારોની સંજ્યા ન્યૂનાધિક માનેલી છે.

કુવલયાનંદમાં અપ્પય દીક્ષિતે ‘ઇત્યં શતમલદ્વારા;’ કહીને તેની સંખ્યા સોની માનેલી છે.

અનુપ્રાસ

વ્યંજનની આવૃત્તિ ‘અનુપ્રાસ’ કહેવાય છે. તેના મુખ્ય લેહો ચાર છે. (૧) છેકાનુપ્રાસ, (૨) વૃત્યનુપ્રાસ, (૩) શ્રુત્યનુપ્રાસ અને (૪) લાટાનુપ્રાસ. જેમાં સમાન વર્ણોની આવૃત્તિ થાય, તે ‘છેકાનુપ્રાસ’ કહેવાય છે, એક વર્ણની અનેક વાર આવૃત્તિ થાય, તે ‘વૃત્યનુપ્રાસ’ કહેવાય છે. કાનને મધુર લાગે તે રીતે તાલવ્ય અને દન્ત્યાદિ વર્ણોની આવૃત્તિ થાય, તે ‘શ્રુત્યનુપ્રાસ’ કહેવાય છે અને શબ્દની પુનઃ પુનઃ આવૃત્તિ થાય, તે ‘લાટાનુપ્રાસ’ કહેવાય છે. કેટલાકના મતથી અંતમાં સમાન વર્ણ આવતાં ‘અંત્યાનુપ્રાસ’ બને છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં આ પાંચે અનુપ્રાસો જોવામાં આવે છે.

પહેલી ગાથામાં ય સ જની આવૃત્તિ થવાને લીધે ‘છેકાનુપ્રાસ’ છે. બીજી ગાથામાં વની આવૃત્તિ થવાને લીધે ‘છેકાનુપ્રાસ’ છે; તથા પાંચમી ગાથામાં ક જ અને યની આવૃત્તિ થવાને લીધે ‘છેકાનુપ્રાસ’ છે. આ રીતે ૬, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૫, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૫, ૩૬ અને ૩૭મી ગાથામાં બુદ્ધા. બુદ્ધા વર્ણોની આવૃત્તિ થવાને લીધે ‘છેકાનુપ્રાસ’ છે.

ચોથી ગાથામાં જ અને તની અનેક વાર આવૃત્તિ થવાથી ‘વૃત્યનુપ્રાસ’ છે; સાતમી ગાથામાં ર અને યની અધિક

આવૃત્તિ થવાથી વૃત્યનુપ્રાસ છે અને નવમી ગાથામાં ય, વ અને મની અધિક આવૃત્તિ થવાથી ‘વૃત્યનુપ્રાસ’ છે. આ ૪ રીતે ગાથા ૧૪, ૧૯, ૨૧, ૨૬, ૩૪માં બુદ્ધા બુદ્ધા વર્ણોની અનેકવાર આવૃત્તિ થવાને લીધે ‘વૃત્યનુપ્રાસ’ છે.

ત્રીજી ગાથામાં જ (તાલવ્ય), ય (તાલવ્ય), અને સ (દંત્ય)ની આવૃત્તિ થવાથી ‘શ્રુત્યનુપ્રાસ’ છે. ચોવીસમી ગાથામાં જ (તાલવ્ય), ણ (મૂર્ધન્ય), પ, મ અને મ (ઔષ્ઠ્ય)ની આવૃત્તિ થવાથી ‘શ્રુત્યનુપ્રાસ’ છે. તથા છવીસમી ગાથામાં મ (ઔષ્ઠ્ય), અને ણ (મૂર્ધન્ય) તથા ય (તાલવ્ય)ની આવૃત્તિ થવાથી ‘શ્રુત્યનુપ્રાસ’ છે.

આઠમી ગાથામાં ઉત્તમ અને સંતિ શબ્દોની આવૃત્તિ થવાથી ‘લાટાનુપ્રાસ’ છે. સત્તરમી ગાથામાં ગુણેહિં પાવહ ન તં તથા નવ-સરય એ શબ્દોની આવૃત્તિ થવાથી ‘લાટાનુપ્રાસ’ છે.

ગાથા ૨, ૪, ૨૦, ૨૫, ૨૬, ૩૦ તથા ૩૧માં અંત્યાનુપ્રાસ છે.

યમક

સમાન છતાં લિન્ન અર્થોવાળા શબ્દોની આવૃત્તિ થવાથી ‘યમક’ નામનો અલંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. (તેના અનેક લેહ-પ્રલેહો આચાર્યોએ માનેલા છે.)

ત્રીજી ગાથામાં ‘અજિય-સંતીર્ણ’ એ પદ ત્રીજા અને ચોથા પાદમાં લિન્નાર્થક હોવાથી યમક અલંકાર છે. બારમી

ગાથામાં 'સંતિ' પદ ચારે ચરણમાં ભિન્નાર્થક હોવાથી યમક અલંકાર છે. સોળમી ગાથામાં 'અજિયં' પદ ચારે ચરણમાં ભિન્નાર્થક હોવાથી 'યમક' અલંકાર છે. આ પ્રમાણે ૨૦, ૨૧, ૩૨, ૩૫, ૩૭ તથા ૩૮મી ગાથામાં પણ જુદા જુદા 'યમક' અલંકારો છે.

ચિત્ર

જ્યાં વર્ણોની વિશિષ્ટ રચનાથી ખડ્ગાદિ ચિત્રનો બંધ થતો હોય, ત્યાં 'ચિત્ર' અલંકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

ત્રીજી ગાથામાં 'ચતુષ્પટ-બંધ' હોવાથી ચિત્ર અલંકાર છે; ચોથી ગાથામાં 'દીપિકા-બંધ,' 'વાપિકા-બંધ' અને 'મંગલકલશ-બંધ' હોવાથી 'ચિત્ર' અલંકાર છે : સોળમી ગાથામાં 'ગુચ્છ-બંધ' હોવાથી 'ચિત્ર' અલંકાર છે; સત્તરમી ગાથામાં 'વૃક્ષ-બંધ' હોવાથી 'ચિત્ર' અલંકાર છે; એક-વીસમી ગાથામાં 'પડ્દલ કમલ-બંધ' હોવાથી 'ચિત્ર' અલંકાર છે; અને ચોત્રીસમી ગાથામાં 'અષ્ટલ કમલ-બંધ' હોવાથી 'ચિત્ર' અલંકાર છે. (ચિત્ર-બંધો અલંકારના છેડે આપવામાં આવ્યા છે.)

પુનરુક્તવદાભાસ

જે શબ્દોમાં વાસ્તવિક એકાર્થતા ન હોય પણ એકાર્થ જેવો ભાસ હોય, ત્યાં 'પુનરુક્તવદાભાસ' અલંકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૮-૧

: પાંચમી ગાથામાં 'કિરિયા-ત્રિહિ' પદો વડે, ચૌદમી

ગાથામાં ‘સેય, સુદ્ધ, ધવલ’ પદો વડે, ઓગણીસમી ગાથામાં ‘મહિયચ્ચિયં’ પદો વડે અને ચાલીસમી ગાથામાં ‘સુભિય, લુલિય, ચલ’ પદો વડે ‘પુનરુક્તવદાભાસ’ અલંકાર છે.

(અર્થાલંકાર) ઉપમા

કાવ્યાનુશાસનમાં ઉપમાલંકારનું લક્ષણ ‘દ્વયં સાંઘ-મ્યમુપમા’ — ‘ઉપમાન અને ઉપમેયનું’ આહ્વાદકારી સામ્ય તે. ‘ઉપમા’ એવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

નવમી ગાથામાં શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનના દેહનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે — ‘વરહત્થિ-પસત્થ-વિત્થિન્ન-સંથિયં’ — ઉત્તમ હાથીના કુંભસ્થળ-સમાન પ્રશસ્ત અને વિસ્તીર્ણ સંસ્થાન-વાળા. અહીં ઉત્તમ હાથીનું કુંભસ્થળ એ ઉપમાન છે અને સંસ્થાન એ ઉપમેય છે. ‘મયગલ-લીલાયમાણ-વરગંધહત્થિ-પત્થાણ-પત્થિયં’ — મદ ગળતા અને લીલાએ ચાલતા શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તિના જેવી ગતિએ ચાલતા. અહીં મદ ગળતા અને લીલાએ ચાલતા શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તિની ગતિ એ ઉપમાન છે અને ભગવાનની ચાલ ઉપમેય છે. ‘હત્થિ-હત્થ-ત્રાહું’ — હાથીની સૂંઠ જેવા હાથવાળા. અહીં હાથીની સૂંઠ એ ઉપમાન છે અને ભગવાનના બાહુ-હાથ એ ઉપમેય છે. ‘ધંત-કળગ-રુયગ-નિરુવહય-પિંજરં’ — તપાવેલા સોનાની કાંતિ જેવા સ્વચ્છ પીતવર્ણવાળા. અહીં તપાવેલા સોનાની કાંતિને સ્વચ્છ અને પીતવર્ણ ઉપમાન છે અને ભગવાનના દેહની કાંતિ ઉપમેય છે. તેરમી ગાથામાં નવસારય-સસિ-સકલાળણ — ‘શરદ્ધકતુના નવીન ચંદ્ર જેવા કલા-પૂર્ણ સુખવાળા’ એ સુદમાં શરદ્ધકતુનો નવીન કલાપૂર્ણ ચંદ્ર

ઉપમાન છે અને ભગવાનનું મુખ ઉપમેય છે. ચૌદમી ગાથામાં ‘ઘંત-રુપ-પટ્ટ-સેય-સુદ્ધ-નિદ્ધ-ધવલ-દંત-પંક્તિ’ – ધમેલા રૂપાની પાટ જેવી ઉત્તમ, નિર્મલ, ચક્રચકિત અને ધવલ દંત-પંક્તિ-વાળા-એ પદમાં ધમેલા રૂપાની પાટની ઉત્તમતા, નિર્મલતા, ચક્રચકિતતા અને ધવલતા ઉપમાન છે અને ભગવાનના દાંતની પંક્તિ ઉપમેય છે. પચીસમી ગાથામાં ‘લલિય-હંસ-વહુ-ગામિણિ-આહિ’ તથા ‘સકલકમલદલ-લોચણિઆહિ’ પદો પણ ‘ઉપમા’ અલંકારથી અલંકૃત છે.

૩૫૬

એક પદાર્થને બીજા પદાર્થની સાથે સમાન ન કહેતાં એકરૂપ કહેવાથી ‘રૂપક’ અલંકાર થાય છે. જેમ કે ‘મુખમેવ ચન્દ્રઃ’ – ‘મુખ એ જ ચંદ્ર છે.’

સાતમી ગાથાના ‘અરૂ-રૂ-તિમિર’ પદમાં અઢારમી ગાથાનાં ‘તમ-રય-રહિયં’ પદમાં, ઓગણીસમી ગાથાનાં ‘ગયણંગણ’ પદમાં, છઠ્વીસમી ગાથાનાં ‘ગાય-લયાહિ’ પદમાં તથા છત્રીસમી ગાથાનાં ‘કમ્મ-રય-મલં’ પદમાં ‘રૂપક’ અલંકાર છે.

વ્યતિરેક

ઉપમાન કરતાં ઉપમેયની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવવી, તે ‘વ્યતિરેક’ અલંકાર છે. જેમ કે ‘અહો ! વિઢમ્ત્રયજ્યેષ્ઠા, વદનેન સરોરુહમ્’ – ‘અહો ! તે વદનવડે કમલને પણ તિરસ્કૃત કરે છે.’

પંદરમી ગાથામાં ‘વિમલ-સસિકલાફરેઅ-સોમં’ વગેરે ચારે ચરણોમાં ‘વ્યતિરેક’ અલંકાર છે. તે જ રીતે ઓગણીસમી

ગાથામાં ‘અરુગય-સરય-દિવાયર-સમહિય-સપ્પમં તવસા’ - એ પંક્તિમાં પણ ‘વ્યતિરેક’ અલંકાર છે.

કાવ્યલિંગ

કારણ દર્શાવીને વાચ્યાર્થનું સમર્થન કરવાથી ‘કાવ્ય-લિંગ’ અલંકાર થાય છે. જેમ કે ‘જિતોડસિ મન્દ ! કન્દર્પ ! મચ્ચિત્તેડસ્તિ ત્રિલોચન : ।’ - ‘હે નીચ કામદેવ ! તું જિતાયેલો છે, કારણ કે મારા ચિત્તમાં ત્રિલોચન છે.’

પહેલી ગાથામાં ‘સંતિં ચ પસંત-સવ્વ-ગય-પાવં’ એ પંક્તિમાં ‘કાવ્યલિંગ’ અલંકાર છે, કારણ કે તેમાં સંતિપદના અર્થનું ‘પસંત-સવ્વ-ગય-પાવં’ એ પદવડે સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. દશમી ગાથામાં ‘અજિયં’ અને ‘જિયારિગણં’ પદના હેતુ-પોષક ‘જિય-સવ્વ-મયં’ અને ‘મવોહ-રિઉં’ હોવાથી ‘કાવ્ય-લિંગ’ અલંકાર છે.

વિશેષોક્તિ

કારણ હોવા છતાં કાર્ય ન થાય, ત્યાં ‘વિશેષોક્તિ’ અલંકાર મનાય છે. જેમકે—

“અનુરાગવતી સન્ધ્યા, દિવસસ્તત્પુરસ્સર : ।

અહો ! દૈવગતિશ્ચિત્રા, તથાડપિ ન સમાગમ : ॥”

—કુન્દલાનંદ પૃ. ૧૦૧

સંધ્યા અનુરાગવાળી છે, દિવસ તેની સમીપે છે; છતાં દૈવ-ગતિ વિચિત્ર છે કે સમાગમ થતો નથી.

પચીસમી અને ઓગણત્રીસમી ગાથાથી શરૂ થતાં કુલકોમાં મોહ-જન્ય સામગ્રીનો સદ્ભાવ છતાં ભગવાનને ‘જિય-મોહં’ – મોહને જિતનાર અને ‘પસંત-સન્ન-પાવ-દોસં’ – સર્વ પાપ અને દોષને શાન્ત કરનાર વર્ણવ્યા છે. તેથી ‘વિશેષોક્તિ’ અલંકાર છે.

પરિકર

જ્યાં વિશેષણો અભિપ્રાય-પૂર્વક હોય, ત્યાં ‘પરિકર’ અલંકાર મનાય છે. જેમ કે ‘સુધાંશુ-કલિતોત્તંસસ્તાપં હરતુ વઃ શિવઃ।’ ‘અંદ્રથી શોભાયમાન મસ્તકવાળા શિવ તમારા તાપને દૂર કરેા.’

છટ્ટી ગાથામાં ‘અમયકરે’ વિશેષણ સાભિપ્રાય હોવાથી ‘પરિકર’ અલંકાર છે; તથા આઠમી ગાથામાં કવિએ ‘સંતિ’ અને ‘સમાહિ’ માગ્યા છે અને તે દેવામાં સામર્થ્ય-સૂચક ‘સમાહિ-નિહિં’ અને ‘સંતિ-કરં’ એ બે વિશેષણો યોજેલાં છે; એટલે ત્યાં પણ ‘પરિકર’ અલંકાર છે.

ઉદાત્ત

સમૃદ્ધિનું વર્ણન હોય, ત્યાં ‘ઉદાત્ત’ અલંકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

અગિયારમી ગાથામાં પુર, નગર, નિગમ, જનપદ, ચૌદ રત્ન, નવ મહાનિધિ, સ્ત્રીઓ, અશ્વ, ગજ, રથ, ગામ વગેરે સમૃદ્ધિનું વર્ણન હોવાથી ‘ઉદાત્ત’ અલંકાર છે.

કારક-દીપક

એક વસ્તુસંગ્રાંધી અનેક ક્રિયાઓનું વર્ણન હોય, ત્યાં ‘કારક-દીપક’ અલંકાર ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ કે ‘ગચ્છ-ત્યાગચ્છતિ પુનઃ પાન્થઃ પશ્યતિ પૃચ્છતિ’—‘પ્રવાસી જાય છે, પુનઃ આવે છે, તથા જુએ છે અને પૂછે છે.’

ઓગણીસમી ગાથામાં ‘ત્રિણઓળય-સિર-રઙ્ગઅંજલિ-રિસિ-ગણ-સંથુયં થિમિયં’ તથા ‘ત્રિવુહાહિવ-ધળવઙ્ગ નરવઙ્ગ-થુય-મહિયન્નિયં વહુસો’ એ પદોમાં પૂજ્ય-ભાવ દર્શાવનારી અનેક ક્રિયાઓનું વર્ણન હોવાથી ‘કારક-દીપક’ અલંકાર છે.

રતનાવલી

પ્રકૃત કે પ્રાસ્તાવિક અર્થોનો પ્રસિદ્ધ ક્રમ અનુસાર ન્યાસ થાય, ત્યાં ‘રતનાવલી’ અલંકાર થાય છે.

એકવીસમી ગાથામાં સંગીતશાસ્ત્ર-પ્રસિદ્ધ વાદન, ગાયન અને નૃત્યનું ક્રમિક વર્ણન હોવાથી ‘રતનાવલી’ અલંકાર છે.

હેતુ

જ્યાં હેતુમાન વસ્તુઓની સાથે હેતુનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, ત્યાં ‘હેતુ’ અલંકાર મનાય છે.

પાંચમી ગાથામાં ‘કિરિયા-ત્રિહિ-સંચિય-કમ્મ-કિલેસ-વિમુક્ખયરં’ આદિ વિશેષણો હેતુરૂપ છે, તેથી ‘હેતુ’ અલંકાર છે. ઓગણીસમી ગાથામાં ‘અરુગય-સરય-દિવાયર-સમહિય-સપ્પમં તવસા’ એ પદોમાં ‘હેતુ’ અલંકાર છે. પાંત્રીસમી

ગાથામાં 'તે ત્વેણ ધ્રુવ-સઘ્વ-પાયયા' એ પદોમાં 'હેતુ' અલંકાર છે.

પરિણામ

જ્યાં કથનીય વસ્તુની સ્વાભાવિક ઉપયોગિતા દર્શાવવામાં આવે, ત્યાં 'પરિણામ' અલંકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

ચોથી ગાથામાં નામ-કીર્તનની ઉપયોગિતા શુભ(સુખ)-પ્રવર્તન તથા ધૃતિ-મતિ-પ્રવર્તન વડે દર્શાવેલી હોવાથી 'પરિણામ' અલંકાર છે.

સ્વભાવોક્તિ

જાતિ, ક્રિયા આદિમાં રહેલા સ્વભાવનું વર્ણન કરવામાં આવે, ત્યાં 'સ્વભાવોક્તિ' અલંકાર મનાય છે.

બાવીસમી તથા ત્રેવીસમી ગાથામાં દેવાગમનનું સ્વાભાવિક વર્ણન હોવાથી 'સ્વભાવોક્તિ' અલંકાર છે.

ક્રમ

શબ્દ, અર્થ કે શબ્દાર્થનું પરિપાટી-પૂર્વક વર્ણન હોય, ત્યાં 'ક્રમ-અલંકાર' મનાય છે.

બીજી ગાથામાં 'વચ્ચય-મંગુલભાવે' આદિ પદોમાં શ્રી-અજિતનાથ તથા શ્રીશાન્તિનાથ ભગવાનના આધ્યાત્મિક વિકાસનું પરિપાટી-પૂર્વક વર્ણન હોવાથી 'ક્રમ' અલંકાર છે. આઠમી ગાથામાં 'અજ્ઞવ-મદ્વ-સંતિ-ત્રિમુક્તિ-સમાહિ-નિર્હિ' એ

પદમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના આધ્યાત્મિક-વિકાસનું પરિ-
પાટી-પૂર્વક વર્ણન હોવાથી ‘કમ’ અલંકાર છે. ઓગણીસમી
ગાથામાં ઋષિગણ, દેવગણ અને દેવ-વધૂઓના વંદનનો કમ
દર્શાવેલો હોવાથી ‘કમ’ અલંકાર છે.

મુદ્રા

પ્રસ્તુત અર્થની સાથે વિષયની સૂચના થાય, ત્યાં ‘મુદ્રા’
અલંકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

પહેલી ગાથામાં ‘અજિયં’ અને ‘સંતિ’ પદોવડે ‘અજિય-
સંતિ-યઓ’નું સૂચન થતું હોવાથી ‘મુદ્રા’ અલંકાર છે.

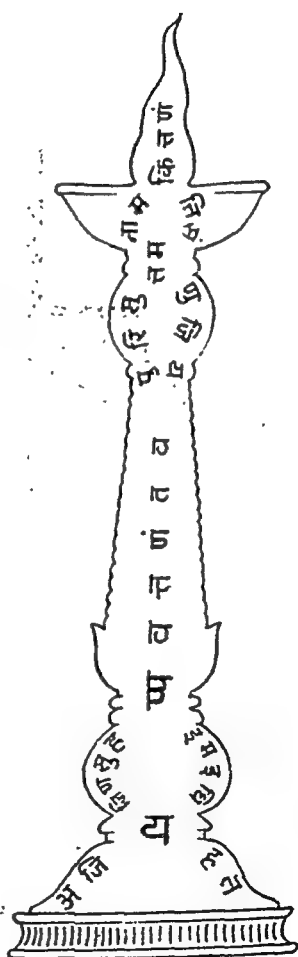
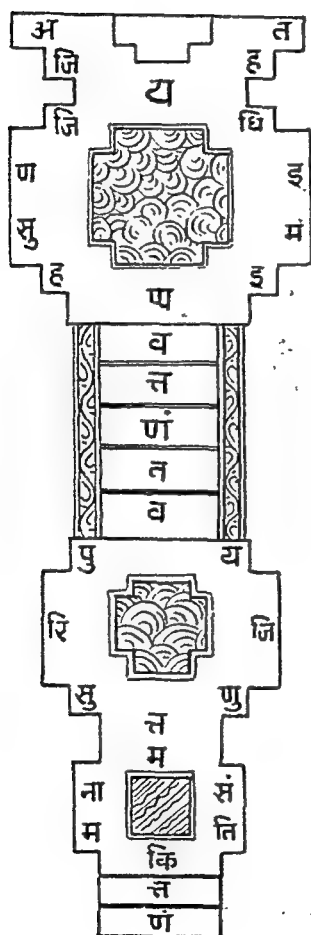
ગુણ-રીતિ વગેરે

આ કાવ્યમાં મુખ્યત્વે ‘પ્રસાદ’ અને ‘માધુર્ય’ ગુણ
છે. રીતિમાં ‘વૈદલી’, ‘ગૌડી’ અને ‘પાંચાલી’નો
પ્રયોગ ઘણે સ્થળે થયેલો છે. આખાએ કાવ્યમાં ‘ભક્તિરસ-
શાન્તરસ’ની પ્રધાનતા છે. કેટકિ સ્થળે ‘અદ્ભુત’
‘શૃંગાર’ અને ‘વીર’રસની છાંટ છે, પણ તે ‘શાન્ત-
રસ’ની પોષક છે.

[गाथा ४]

वापिका-अंघ

दीपिका-अंघ

ગુરુ-બંધ

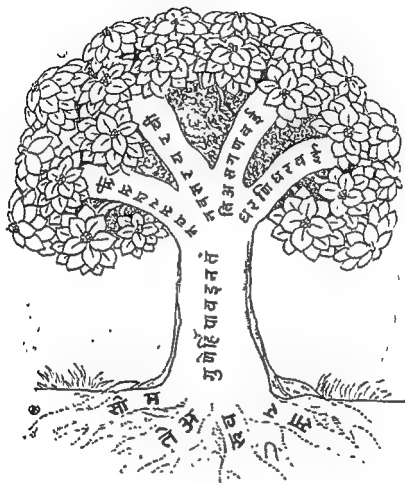
સત્તે અ સયા અજિયં,

સારીરે અ વલે અજિયં ।

તવ-સંજમે અ અજિયં,

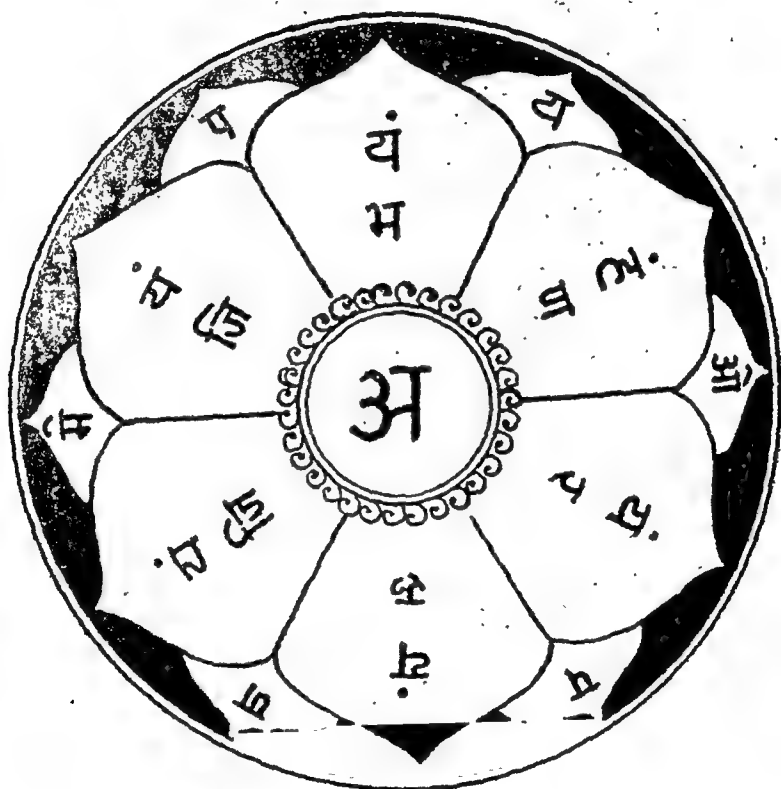
સથુળામિ જિળં અજિયં ॥ ૧૬ ॥

वृक्ष-५४

सोम-गुणेहि पावइ न तं नव-सरय-ससी,
 तेअ-गुणेहि पावइ न तं नव-सरय-रवी ।
 रूव-गुणेहि पावइ न तं तिअस-गण-वई,
 सार-गुणेहि पावइ न तं धरणि-धर-वई ॥ १७ ॥

૫૬-દલ-કમલ-બંધ

અભયં અણહં, અરયં અરુયં ।

અજિયં અજિયં, પયઓ પણમે ॥ ૨૧ ॥

અપ્પ-દસ-કમલ-બંધ

સદાવ-રુદ્ધા સમ-બદ્ધા, અદોસ-રુદ્ધા ગુણેહિં જિદ્ધા ।

વસાવ-રિદ્ધા તવેગ પુદ્ધા, સિદ્ધિંદ્રિંદ્રિદ્ધા રિસીંદ્રિંદ્રિદ્ધા ॥ ૩૮ ॥

(૫) મહર્ષિ નંદિયેણુનો સત્તા-સમય

આ સ્તવના રચયિતા મહર્ષિ નંદિયેણુ છે, એ તો સ્તવના છેડે આવતા ‘પાવેઝ અ નંદિસેણમભિનંદિ’ એ શબ્દો પરથી સ્પષ્ટ છે, પણ ‘તે ક્યારે થયા?’ તે જાણવાનું બાકી રહે છે.

વિક્રમની ચૌદમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન શ્રીધર્મઘોષ-સૂરિએ રચેલા શત્રુજયકવ્ચમાં કહ્યું છે કે—

“નેમિ-વયણેણ જત્તા-ગણ, જાહિં નંદિસેણ-ગણિવઙ્ગા ।

વિહિઓ અજિઅ-સંતિ-યઓ, જયઝ તયં પુંડરીયં તિથ્ય ॥”

શ્રીનેમિનાથનાં વચનથી યાત્રાએ ગયેલા શ્રીનંદિયેણુ ગણધરે જ્યાં અજિત-શાંતિ-સ્તવની રચના કરી, તે પુંડરીક-તીર્થ જય પામો.’

ઉપર્યુક્ત સૂરિએ (લઘુ)અજિત-શાંતિ-સ્તવ નામનું સત્તર ગાથાનું મહામંત્ર-ગણિત એક સ્તવન બનાવ્યું છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે—

“વાસાસુ વિહિઅ-વાસા, સુવિહિઅ-સિ(સ)તુંજણ અ સિ(સ)તુંજે ।

તહિં રિઢ્ઢનેમિણો, રિઢ્ઢનેમિણો વય્રણઓ જે ઝ ॥ ૩ ॥

દેવિદ થુઆ થુણિઆ, વરવિજ્ઞા નંદિસેણ-ગણિવઙ્ગા ।

સમય-વરમંત-ધર્મમક્તિણા, અજિય-સંતિ-જિણા ॥ ૪ ॥”

‘વર્ષાક્રતુમાં પ્રણેણ શત્રુઓને જિતવાં માટે શત્રુજય પર્વત પર જેમણે વાસ કર્યો છે, તથા જેઓ દેવેન્દ્ર-સ્તુત અને શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય છે, તેમ જ જેઓ અરિષ્ટોને નાશ કરનાર શ્રી-

અરિષ્ટનેમિ ભગવાનનાં વચનથી આગમના ઉત્તમ જ્ઞાતા, મંત્ર, ધર્મ અને કીર્તિયુક્ત નંદિપેષુ ગણધર વડે સ્તવાયા છે તે અજિત-શાન્તિ જિનો—

આનો અર્થ એ છે કે શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનાં કથનથી તેમના નંદિપેષુ નામના ગણધર શ્રીશત્રુજય તીર્થની યાત્રા કરવા ગયા અને તેમણે ત્યાં વર્ષાકાલ રહીને આ સ્તવ ણનાવ્યો.

શ્રીધર્મધોપસૂરિ પછી થોડા જ વળતે થયેલા વિક્રમની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ શ્રી-શત્રુજયતીર્થ-કલ્પમાં જણાવ્યું છે કે—

“શ્રીનેમિવચનાત્ યાત્રાગતઃ સર્વરુજાપહમ્ ।

નંદિપેગગણેશોઽત્રાજિત-શાન્તિસ્તવં વ્યધાત્ ॥”

શ્રીનેમિનાથનાં વચનથી યાત્રાએ ગયેલા શ્રીનંદિપેષુ ગણધરે સર્વ રોગોને હરનાર અજિત-શાંતિ-સ્તવ અહીં (શત્રુજયમાં) રહીને ણનાવ્યો.

વળી તેમણે આ સ્તવ પર રચેલી ‘ગોધ-દીપિકા’નામની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે “નંદિપેગચ્છેદ શ્રેણિકપુત્રો નેમિગણધરો વા, શ્રેણિકપુત્રોઽન્યો વા કશ્ચિન્મહોર્ષિર્ન સમ્યગવગમ્યતે, કેચિત્ ત્વાહુઃ શ્રીશત્રુજયાન્તર્ગુદાયામજિત-શાન્તિનાયી વર્ષારાત્રમવસ્થિતૌ, તયોધેત્યદ્વયં પૂર્વાભિમુખં જાતમનુષમસરઃ-સર્માપેઽજિતચૈત્યં ચ મરુ-દેવ્યન્તિકે શાન્તિચૈત્યં, શ્રીનેમિનાથ-ગણધરેણ નન્દિપેનાદ્યેન નેમિ-વચનાત્ તીર્થયાત્રોપગતેન તત્રાજિતશાન્તિસ્તવ-રચના કૃતેતિ ॥”

“નંદિપેષુ તે શ્રેણિક-પુત્ર નંદિપેષુ કે શ્રીનેમિનાથના ગણધર

નંદિષેણ અથવા શ્રેણિકપુત્ર નંદિષેણ કે બીજા કોઈ નંદિષેણ મહર્ષિ તે બરાબર સમજી શકાતું નથી. કેટલાક તો કહે છે કે શ્રીશત્રુંજય પર્વતની ગુફામાં શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન વર્ષોરાત્ર (ચોમાસું) રહ્યા હતા, ત્યાં તે બંનેનાં પૂર્વાભિમુખ ચૈત્યો થયાં. તેમાં ‘ અનુપમ ’ સરોવરની નજીક શ્રીઅજિતનાથનું ચૈત્ય હતું અને મરુદેવી-માતાનાં સ્થાનની નજીક શ્રીશાંતિનાથનું ચૈત્ય હતું, ત્યાં શ્રીનેમિનાથ-ભગવાનનાં વચનથી તીર્થયાત્રાએ આવેલા શ્રીનંદિષેણ નામના ગણધરે અજિત-શાંતિ-સ્તવની રચના કરી:” પરંતુ આ સ્તવમાં આવતાં શબ્દોને બરાબર મળતા પાઠો ભગવતીસૂત્ર, પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર રાયપ્પસેણુધ્ય સૂત્ર, જીવાભિગમ સૂત્ર, આવશ્યક સૂત્ર વગેરેમાં આવે છે, તેથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે આ સ્તવના રચયિતા મહર્ષિ નંદિષેણ પ્રભુ મહાવીરના શાસનમાં રચાયેલા આગમોના પરમજ્ઞાતા હતા અને તેથી તેમના શાસનમાં થયેલા હોવા બોધ એ.

શ્રીભગવતીસૂત્રના બારમા શતકના પાંચમા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે કે “ સે કેળદ્વેળં મંતે ! એવં વુચ્ચઈ ‘ નરદેવા નરદેવા ? ’

[૩૦] ગૌયમા ! જે હમે રાયાણો ચાઉરંત-ચક્કવટ્ટી ઉપ્પન્ન-સમત્ત-ચક્કરયણ-પહાણા નવનિહિ-પણ્ણો સમિદ્ધ-કોસા વત્તીસં રાયવર-સહસ્સાણુયાય-મગ્ગા સાગરવર-મેહલાહિવણ્ણો મણુસ્સિદ્ધા, સે તેણ અદ્વેળં જાવ નરદેવા નરદેવા । ”

પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રના ચોથા દ્વારમાં ચક્રવર્તીઓનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે—“ વત્તીસં વરરાય-સહસ્સાણુયાય-મગ્ગા

ચડસંઢિસહસ્સ-પ્પવરજુવતીણ ણયણ-કંતા । ” તેવી જ પંક્તિઓ આ સ્તવમાં પણ જણાય છે :

વળી પ્રશ્નવ્યાકરણમાં ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બલદેવ વગેરેનાં વર્ણનોમાં નીચેની પંક્તિઓ આવે છે, તે બંધી જ આમાં તેવી ને તેવી કે થોડા ફેરફાર સાથે જોવામાં આવે છે. જેમકે—

‘હય-ગય-રહ-સહસ્સ-સામી’ (પૃ. ૭૨)

‘વિમલ-સસિ-કિરણ-સરિસ-કલહોય-નિમ્મલાહિં’ (પૃ. ૭૨)

‘સિરિવચ્છ-સુલંછના’ (પૃ. ૭૨)

‘પવર-દિત્ત-તેયા’ (પૃ. ૭૨)

‘અકરં દ્રુય-કળગ-રુયગ-નિમ્મલ-સુજાય-નિરુવહય-દેહધારી’
(પૃ. ૭૨ તથા ૭૭)

‘મરહ-ળગ-ળગર-ળિગમ-જળવય-નરવર્દ’ (પૃ. ૬૨).

શ્રીરાયપ્પસેણધિ-સૂત્રમાં સૂર્યાલદેવનાં નાટકનું જે વર્ણન આવે છે, તેમાં જણાવેલું છે કે સકુહર-ગુંજંત-વંસ-તંતી-તલ તાલ-લય-ગહ-સુસંપડત્ત’ [સકુહર-ગુજ્જદ્-વંશ-તન્ત્રી-તલ-તાલ-લય-ગ્રહ-સુસંપ્રયુક્તમ્] — શુંજતા વાંસની વાંસળી અને વીણાના સ્વર સાથે બળતું, એકળીબની વાગતી તાળીના અવાજને અનુસરતું, મુરજ અને કાંસીઓના ઝણઝણાટના તથા નાચનારાઓના પગના ઠમકાના તાલને ધરાળર મળતું, વીણાના લયને ધરાળર બંધ-બેસતું અને શરૂઆતથી વાંસળી વગેરે વાગતાં હતાં, તેનાથી યુક્ત હતું. ’ ધરાળર આ જ વર્ણન

વંસ-સદ-તંતી-તાલ-મેલિય, તિરુકલ્લરામિરામ-સદ-મીસર કણ અ'માં ઉતરેલું જણાય છે. વંશ, તંતી, તાલ વગેરે શબ્દો એના એ જ છે અને ક્રમ પણ એ જ સાચવેલો છે. સૂત્રમાં ત્યાં સકુહર-ગુંજંત છે, ત્યાં આ સ્તવમાં શબ્દ મૂકેલો છે અને સુસંપરુષોત્તના સ્થાને મેલિય અને મીસર છે.

શ્રીછવાલિગમ-સૂત્રમાં 'શકસ્તવ'નો પાઠ છે, તેમાં 'નમો જિણાણં જિય-મયાણં' એ પદો જોવામાં આવે છે. તેના સ્થળે અહીં 'અજિયં જિય-સવ્વ-મયં પણિવયામિ।' એવો પાઠ આવે છે. વળી વિજયદેવના અભિષેક-પ્રસંગે 'હત્તાણં ચામરાણં અવપડાગાણં'નો જે ક્રમ દર્શાવેલો છે, તે અહીં 'હત્ત-ચામર-પડાગ' વગેરે પદોમાં ધરાબર જળવાયેલો છે.

શ્રીઆવશ્યક-સૂત્રનું ખીન્નું અધ્યયન 'ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ' નામનું છે, તે આ સ્તવની રચના વખતે તેમની નજર સામે ધરાબર રહ્યું હશે, તેમ જણાય છે. એ સ્તવના ઉપક્રમમાં જેમ તીર્થંકરદેવને (૧) લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે, (૨) ધમ્મ-તિથ્થયરે (૩) જિણે, (૪) અરિહંતે અને (૫) કેવલી એ વિશેષણો લગાડેલાં છે, તેમ આ સ્તવના ઉપક્રમમાં પણ 'જિય-સવ્વ-મયં' 'પસંત-સવ્વ-ગય-પાવં' આદિ વિશેષણો લગાડેલાં છે. વળી જિનેશ્વરની સ્તુતિ કર્યા પછી જેમ તેમાં ત્રણ ગાથાઓ આવે છે, તેમ આમાં પણ ઉપસંહારરૂપે ત્રણ ગાથાઓ આવે છે અને તેમાં શબ્દો પણ લગભગ તેવા જ આવે છે. જેમ કે 'ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ'માં 'એવં મણ અભિયુઆ' એ પદો આવે છે, તો અહીં પણ 'એવં તવ-વલ-વિડલં, યુઅં મણ

અજિય-સંતિ-જિજ્ઞાસુ-અલં' એવાં પદો આવે છે. ચતુર્વિંશતિ-સ્તવમાં 'આરુગ્મ-ગ્રોહિ-લાભં સમાહિ-વ્રમુત્તમં દિતુ' એ પંક્તિ આવે છે, તો અહીં 'સંતિમુળી મમ સંતિ-સમાહિ-વ્રં દિસત' એ પંક્તિ આવે છે અને તેવો જ ભાવ 'સંતિં વિદેઝ મે' 'પદ્મ મે સમાહિ' વગેરે પદોમાં પુનઃ પુનઃ વ્યક્ત થયેલો છે. 'ચંદ્રેસુ નિમ્મલયરા, આદ્યેષુ અહિયં પયાસયરા' એ પંક્તિને બદલે 'વિમલ-સસિકલાદેવ-સોમં,' 'વિતિમિર-સૂર-કરાદેવ-તેજં' અને 'સોમ-ગુણેહિં પાવદ ન તં નવ-સરય-સસી' તથા તેજ-ગુણેહિં પાવદ ન તં નવ-સરય-સ્વી' એ પંક્તિઓ બોવામાં આવે છે. વળી ચતુર્વિંશતિ-સ્તવમાં 'સિદ્ધા સિદ્ધિ મમ દીસંતુ' શબ્દથી સ્તવની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવી છે, તો અહીં 'હંતુ મે સિવ-સુહાણ દાયયા' થી પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવી છે.

આ જ રીતે દેવ-દેવીઓનાં વર્ણનો વખતે જે શબ્દો આવે છે, તે પણ આગમોના પાઠો સાથે ઘણા મળતા આવે છે. એટલે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે મહર્ષિ નંદિયેણ પ્રભુ મહા-વીરનાં શાસનમાં થયેલા આગમધર મહર્ષિ જણાય છે, પછી તે શ્રેણિક-પુત્ર નંદિયેણ હોય કે અન્ય નંદિયેણ હોય.

વળી આ સ્તવનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ શ્રીસંઘદાસગણિ ક્ષમા-શ્રમણે જૃહતકદ્વપસૂત્રનાં લઘુભાષ્યમાં આ પ્રમાણે કરેલો છે:

“અવિધિ-પરિદ્રવણા, કાલસ્સગો ગુરુ-સર્માવમ્મિ ।

મંગલ-સંતિ-નિમિત્તે, યઓ તઓ અજિત-સંતોણ ॥ ૧૬૪૯ ॥”

શ્રમણના દેહને પરિદ્રવતાં કંઈ અવિધિ થયો હોય, તો

શુરુ-સમીપે કાયોત્સર્ગ કરવો અને મંગલ તથા શાન્તિ-
નિમિત્તે 'અનિત-શાન્તિ-સ્તવ' બોલવો.

શ્રીસંઘદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણ, વિશેષાવશ્યક-લાપ્ય અને
વિશેષણવતી વગેરે રચનાર શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ
પહેલાં થઈ ગયા જણાય છે, એટલે આ સ્તવના રચિયતા
મહર્ષિ નંદિષેણ તે બંને ક્ષમાશ્રમણો પહેલાં થઈ ગયા છે-
એ સુનિશ્ચિત છે.

(૬) સ્તવનું સાહિત્ય અને અનુકરણ.

આ સ્તવ પર શ્રીગોવિંદાચાર્યે (૧), શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ
(૨) [વિ. સં. ૧૩૬૫ના પોષ વદિ ૨], નાગપુરીય તપા-
ગચ્છના શ્રીહર્ષકીર્તિસૂરિએ (૩), તથા ઉપાધ્યાય શ્રીસમય-
સુંદરગણિએ (૪) ટીકાઓ રચેલી છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિની ટીકા
બોધદીપિકા નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને બીજી ટીકાઓ કરતાં
વધારે વિસ્તારવાળી છે. શ્રીગુણધરસૂરિએ (૫) આ સ્તવ પર
અવચૂરિ રચેલી છે અને અન્ય મુનિ-પુંગવોએ તેના પર
વાર્તિકો રચેલાં છે.

આ સ્તવનાં અનુકરણરૂપે શ્રીવીરગણિએ (૧) આઠ અપ-
ભ્રંશ ગાથામાં લઘુ અનિત-શાન્તિ-સ્તવની રચના કરી છે.
શ્રીજિનવલ્લભગણિએ (૨) લઘુ અનિત-શાન્તિ-સ્તવના નામ-
થી ઓળખાતા ૧૭ પ્રાકૃતગાથાવાળા 'ઉલ્લાસિઅયુત્ત-'ની
રચના કરી છે. શ્રીધર્મદોષગણિએ (૩) ૧૭ પ્રાકૃતગાથાવાળા
મંત્ર-ગણિત અનિત-શાન્તિ-સ્તવની રચના કરી છે અને

૫૬ વૃહચ્છાન્તિ : ।

બૃહચ્છાન્તિ

(૧) શ્રુતપાઠ *

[૧. મંજલાચરણમ્]

[મન્દાકીન્તી]

ભો ભો ભવ્યા : ! શૃણુત વચનં પ્રસ્તુતં સર્વમેતદ્,
યે યાત્રાયાં ત્રિશુવનગુરોરાર્હતા ભક્તિભાજ : ।
તેપાં શાન્તિર્ભવતુ ભવતામર્હદાદિપ્રભાવાદ્,
આરોગ્યશ્રી-ધૃતિ-મતિ-કરી કલેશ-વિધ્વંસહેતુ : ॥ ૧ ॥

[૨. પીઠિકા]

ભો ભો ભવ્યલોકા : ! ' ઇહ હિ ભરતૈરાવત-વિદેહ-
સમ્ભવાનાં સમસ્ત-તીર્થકૃતાં જન્મન્યાસન-પ્રકમ્પાનન્તર-
મવધિના વિજ્ઞાય, સૌધર્માધિપતિ : , સુધોષા-ઘણ્ટા-ચાલના-
નન્તરં, સકલ-સુરાસુરેન્દ્રૈઃ સહ સમાગત્ય, સવિનયમર્હદ્મ-
દ્વારકં ગૃહીત્વા, ગત્વા કનકાદ્રિ-શૃંગે, વિહિત-જન્માભિષેકઃ
શાન્તિમુદ્ધોષયતિ યથા, ' તતોઽહં કૃતાનુકારમિતિ કૃત્વા

* આ સૂત્રમાં ઘણાં પાઠાંતરો મળે છે, તેમાંથી ખાસ અગત્યનાં જ
લેવામાં આવ્યાં છે.

૧ ભવ્યા ! પાઠાં ૦

૨ ' યથાથી શાન્તિમુદ્ધોષયામિ ' સુધીનો પાઠ કેટલીક પ્રતિઓમાં
નથી.

“મહાજનો^૧ યેન ગતઃ સ પન્થાઃ”^૨ इति भव्यजनैः सह
समेत्य, स्नात्रपीठे स्नात्रं विधाय^૩ शान्तिमुद्घोषयामि,
तत्पूजा-यात्रा-स्नात्रादि-महोत्सवानन्तरमिति कृत्वा^૪ कर्णं
दत्वा निशम्यतां^૫ निशम्यतां स्वाहा ॥ [२] ॥

[૩. શાન્તિપાઠઃ]

(૧) ॐ पुण्याहं पुण्याहं प्रीयन्तां प्रीयन्तां, भगवन्तो-
ऽर्हन्तः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनस्त्रिलोकनाथास्त्रिलोकमाहिता-
स्त्रिलोकपूज्यास्त्रिलोकेश्वरास्त्रिलोकोद्योतकराः ॥ [૩]

ॐ ऋषभ-अजित-सम्भव-अभिनन्दन-सुमति-पद्मप्रभ-
सुपार्श्व-चन्द्रप्रभ-सुविधि-शीतल-श्रेयांस-वासुपूज्य-विमल-
अनन्त-धर्म-शान्ति-कुन्थु-अर-मल्लि-मुनिसुव्रत-नमि-नेमि-
पार्श्व-वर्द्धमानान्ता जिनाः शान्ताः शान्तिकरा भवन्तु
स्वाहा^६ ॥ [૪]

(૨) ॐ मुनयो^૭ मुनिप्रवरा रिपुविजय-दुर्भिक्ष-का-
न्तारेषु दुर्गमार्गेषु^૮ रक्षन्तु वो नित्यं स्वाहा^૯ ॥ ૫ ॥

^૧ અહીં અધુના એવો વધારાનો પાઠ પથ્ય મળે છે.

^૨ ‘તત્પૂજા.....થી કૃત્વા’ મુધીનો પાઠ કેટલીક પ્રતિઓમાં
જોવામાં આવતો નથી, ત્યાં માત્ર ‘इति’ એવો જ પાઠ છે.

^૩ કેટલીક પ્રતિઓમાં ‘નિશમ્યતાં’ એક વાર જ લખેલું છે.

^૪ કેટલીક પ્રતિઓમાં આ ‘સ્વાહા’ પદ નથી.

^૫ કેટલીક પ્રતિઓમાં ‘મુનયો’ પદ નથી.

^૬ કેટલીક પ્રતિઓમાં આ પદ નથી.

^૭ કેટલીક પ્રતિઓમાં આ પદ નથી.

(૩) ઐ શ્રી-હ્રી-ધૃતિ-મતિ-કીર્તિ-કાન્તિ-બુદ્ધિ-લક્ષ્મી-
મેધા-વિદ્યા-સાધન-પ્રવેશ-નિવેશનેષુ સુગૃહીતનામાનો
જયન્તુ તે જિનેન્દ્રાઃ ॥ [૬]

(૪) ઐ રોહિણી-પ્રજ્ઞાતિ-વજ્રશૃંગ્ખલા-વજ્રાંકુશી-
અપ્રતિચક્રા-પુરુષદત્તા-કાલી-મહાકાલી-ગૌરી-ગાંધારી-
સર્વાસ્ત્રમહાજ્વાલા-માનવી-વૈરોદ્યા-અચ્છુપ્તા-માનસી-મહા-
માનસી ષોડશ વિદ્યાદેવ્યો રક્ષન્તુ વો નિત્યં સ્વાહા ॥ [૭]

૧ આર્થી ‘હ્રીં શ્રીં’ એવો ક્રમ પણ જોવાય છે.

૨ કેટલીક પ્રતિઓમાં ‘ધૃતિ-કીર્તિ-લક્ષ્મી-મેધા-વિદ્યાસાધન-પ્રવેશ-
નિવેશનેષુ’ એવો પાઠ જોવામાં આવે છે.

૩ ‘જયન્તિ તે જિનવરેન્દ્રાઃ’ એવો પાઠ પણ મળે છે.

૪ તથા ચ ‘ઐ શ્રીરોહિણી’ એવો પાઠ પણ મળે છે.

૫ ‘ચક્રેશ્વરી’ પાઠાં.

૬ ‘નરદત્તા’ પાઠાં.

૭ સર્વાસ્ત્રમહાજ્વાલા પાઠાં.

૮ ‘દત્તાઃ ષોડશવિદ્યાઽધિષ્ઠાયિકા દેવ્યો’ પાઠાં.

૯ કેટલીક પ્રતિમાં આ આખો મંત્ર નથી. શ્રીસકલચંદ્રનૃપ
પ્રતિષ્ઠાકલ્પમાં જણાવ્યું છે કે—

“રોહિણી પ્રથમા તામ્ર, પ્રજ્ઞાતિવજ્રશૃંગ્ખલા ।

વજ્રાંકુશાઽપ્રતિચક્રા, સમં પુરુષદત્તયા ॥ ૧ ॥

કાલી તથા મહાકાલી, ગૌરી ગાંધાર્યથાપરા ।

જ્વાલામાલિની માનવી, વૈરોદ્યા ચાચ્યુતા મતા ॥ ૨ ॥

માનસી ચ મહામાનસ્યેતા દેવતા મતાઃ ।

અમિષેકોત્સવે જૈને, યથાસ્થાનમનિદિતાઃ ॥ ૩ ॥”

(૫) ॐ આચાર્યોપાધ્યાય-પ્રમૃતિ-ચાતુર્વર્ણસ્ય શ્રી-
શ્રમણ-સદ્ગુણસ્ય શાન્તિર્ભવતુ તુષ્ટિર્ભવતુ પુષ્ટિર્ભવતુ ॥ [૮] †

(૬) ॐ ગ્રહાશ્ચન્દ્ર-સૂર્યાન્ગારક-બુધ-વૃહસ્પતિ-શુક્ર-
શનૈશ્ચર-રાહુ-કેતુ-સહિતાઃ સલોકપાલાઃ સોમ-યમ-વરુણ-
કુવેર-વાસવાદિત્ય-સ્કન્દ-વિનાયકોપેતા યે ચાન્યેઽપિ ગ્રામ-
નગર-ક્ષેત્ર-દેવતાઃ સદયસ્તે સર્વે પ્રીયન્તાં પ્રીયન્તામ્ અક્ષીણ-
કોશ-કોષ્ટાગારા નરપતયશ્ચ ભવન્તુ^૧ સ્વાહા ॥ [૯]

(૭) ॐ પુત્ર-મિત્ર-ભ્રાતૃ-કલત્ર-સુહૃત્-સ્વજન-
સમ્બન્ધિ-વન્ધુવર્ગ-સહિતા નિત્યં ચામોદ-પ્રમોદ-કારિણઃ
[ભવન્તુ સ્વાહા] ॥ [૧૦]

(૮) અસ્મિંશ્ચ ભૂમણ્ડલે, આયતન-નિવાસિ-સાધુ-
સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકાણાં રોગોપસર્ગ-વ્યાધિ-દુઃખ-દુર્ભિક્ષ-
દૌર્મનસ્યોપશમનાય શાન્તિર્ભવતુ ॥ [૧૧]

† ‘-વર્ણસ્ય’ ૫૧૦, કેટલીક પ્રતિઓમાં ‘તુષ્ટિર્ભવતુ પુષ્ટિર્ભવતુ’ એ
પદો નથી.

^૧ કેટલીક પ્રતિમાં ‘ક્ષેત્ર’ શબ્દ નથી.

^૨ કેટલીક પ્રતિઓમાં આ ૫૧૬ નથી.

^૩ અહીં ‘ભ્રાતૃ-પુત્ર-મિત્ર-કલત્ર’ એવો ક્રમ પણ જોવામાં આવે છે.

^૪ કેટલીક પ્રતિમાં આ ૫૬ નથી.

^૫ કેટલીક પ્રતિમાં આ ૫૬ નથી.

^૬ કેટલીક પ્રતિમાં નીચેનો ૫૧૬ વધારે જોવામાં આવે છે :

“ક્ષેમં ભવતુ સુખિણં સસ્યં નિષ્પણતાં જયતુ ધર્મઃ ।

”શામ્યન્તુ સર્વે રોગા યે કેચિદુપદ્રવા લોકે ॥

[૨૧૩]

(९) ॐ तुष्टि-पुष्टि-ऋद्धि-वृद्धि-माङ्गल्योत्सवाः सदा
 [भवन्तु], प्रादुर्भूतानि पापानि शाम्यन्तु २ दुरितानि, शत्रवः
 पराङ्मुखा भवन्तु स्वाहा ॥ [१२]

[४. श्रीशान्तिनाथ-स्तुतिः]

[अतुष्टुप्]

श्रीमते शान्तिनाथाय, नमः शान्तिविधायिने ।

त्रैलोक्यस्यामराधीश-मुकुटाभ्यर्चिताङ्गत्रये ॥ १ ॥ [१३]

शान्तिः शान्तिकरः श्रीमान्, शान्तिं दिशतु मे गुरुः ।

शान्तिरेव सदा तेषां, येषां शान्तिर्गृहे गृहे ॥ २ ॥ [१४]

[गाथा]

उन्मृष्ट-रिष्ट-दुष्ट-ग्रह-गति-दुःस्वप्न-दुर्निमित्तादि ।

सम्पादित-हित-सम्पन्नाम-ग्रहणं जयति शान्तेः ॥ ३ ॥ [१५]

[५. शान्ति-व्याहरणम्]

[गाथा]

श्रीसङ्घ-जगज्जनपद-राजाधिप-राज-सन्निवेशानाम् ।

गोष्ठिक-पुरमुख्यानां, व्याहरणैर्व्याहरेच्छान्तिम् ॥ १ ॥ [१६]

श्रीश्रमणसङ्घस्य शान्तिर्भवतु ।

श्रीजनपदानां शान्तिर्भवतु ।

ग्रहाः प्रणश्यन्ति भयानि यान्ति, न दुष्ट-देवाः परिलङ्घयन्ति ।

सर्वाणि कार्याणि प्रयान्ति सिद्धिं, जिनेश्वराणां पद-पूजनेन ॥ ”

શ્રીરાજાધિપાનાં શાન્તિર્ભવતુ ।
 શ્રીરાજસન્નિવેશાનાં શાન્તિર્ભવતુ ।
 શ્રીગોષ્ઠિકાનાં શાન્તિર્ભવતુ ।
 શ્રીપૌરમુખ્યાણાં શાન્તિર્ભવતુ ।
 શ્રીપૌરજનસ્ય શાન્તિર્ભવતુ ।
 શ્રીત્રહ્મલોકસ્ય શાન્તિર્ભવતુ । ॥ ૨ ॥ [૧૭]

[૬. આહુતિ-ત્રયમ્]

ૐ સ્વાહા ૐ સ્વાહા ૐ શ્રીપાર્શ્વનાથાય સ્વાહા ॥ [૧૮]

[૭. વિધિ-પાઠઃ]

एषा शान्तिः प्रतिष्ठा-यात्रा-स्नात्राद्यवसानेषु^१ शान्ति-
 कलशं गृहीत्वा कुङ्कुम-चन्दन-कर्पूरागुरु-धूप-वास-कुसु-
 माञ्जलि-समेतः स्नात्र-चतुष्पिकायां श्रीसङ्घसमेतः शुचि-
 शुचि-वपुः पुष्प^२-वस्त्र-चन्दनाभरणालङ्कितः पुष्पमालां कण्ठे
 कृत्वा, शान्तिमुद्घोषयित्वा, शान्तिपानीयं मस्तके दातव्य-
 मिति ॥ [१९]

[૮. પ્રાસ્તાવિક-પદ્યાનિ]

[ઉપબન્ધતિ]

નૃત્યન્તિ^૧ નૃત્યં મણિ-પુષ્પ-વર્ષ,
 સૃજન્તિ ગાયન્તિ ચ મङ્ગલાનિ ।

^૧ અહીં ખીજનું પણ ઘણું વધારાનાં પદો જોવામાં આવે છે, પણ તે ઉપરનાં વિધિસૂત્રને જોતાં સંગત નથી.

^૨ કેટલીક પ્રતિઓમાં 'સ્નાત્ર' ૫૬ નથી.

^૩ કેટલીક પ્રતિઓમાં 'પુષ્પ' શબ્દ નથી.

^૪ 'નિત્ય' પાઠાં.

સ્તોત્રાણિ ગોત્રાણિ પઠન્તિ મન્ત્રાન્,
કલ્યાણભાજો હિ જિનાંભિષેકે' ॥ ૧ ॥ [૨૦]

[ગાથા]

શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ, પર-હિત-નિરતાં ભવન્તુ ભૂતગણાઃ ।
દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશં, સર્વત્ર સુખી ભવતુ લોકઃ ॥ ૨ ॥ [૨૧]
અહં તિત્થયર-માયા, સિવાદેવી તુમ્હ નયર-નિવાસિની (ળી) ।
અમ્હ સિવં તુમ્હ સિવં, અસિવોવસમં સિવં ભવતુ ॥ ૩ ॥
સ્વાહા [૨૨]

[અનુષ્ટુપ]

ઉપસર્ગાઃ ક્ષયં યાન્તિ, છિદ્યન્તે વિઘ્ન-વલ્લયઃ ।
મનઃ પ્રસન્નતામેતિ, પૂજ્યમાને જિનેશ્વરે ॥ ૪ ॥ [૨૩]
સર્વ-મઙ્ગલ-માઙ્ગલ્યં, સર્વ-કલ્યાણ-કારણમ્ ।
પ્રધાનં સર્વ-ધર્માણાં, જૈનં જયતિ શાસનમ્ ॥ ૫ ॥ [૨૪]

(૨) સંસ્કૃત છાયા

મૂલ પાઠ સંસ્કૃતમાં જ છે. પ્રાસ્તાવિક પદોમાં ત્રીણું
પદ પ્રાકૃત છે, તેની છાયા અહીં આપી છે.

(૨૨) અહં તીર્થકર-માતા, શિવાદેવી યુષ્મદ્-નગર-નિવાસિની ।
અસ્માકં શિવં યુષ્માકં શિવમ્, અશિવોપશમં શિવં ભવતુ ॥

૧ આ પછીનાં પદો જૂની પ્રતિઓમાં જોવામાં આવતાં નથી.

(૩) ગુજરાતી છાયા.

(૧) હે ભવ્યો ! સાંભળો વચન પ્રસ્તુત સર્વ આ,
જે યાત્રામાં ત્રિભુવન-ગુરુની આહ્વંતો ભક્તિવાળા;
તે શાન્તિ થાઓ શ્રીમાનોને અહ્વંત-આદિના પ્રભાવથી,
આરોગ્ય, શ્રી, ધતિ (અને) મતિને કરનારી (તથા)
કલેશનો વિધ્વંસ કરવામાં હેતુભૂત.

(૨) હે ભવ્યલોકો ! આ જ ભરત, ઐરાવત અને મહા-
વિદેહમાં ઉત્પન્ન થનારા સમસ્ત તીર્થંકરોના જન્મ-પ્રસંગે
આસન કંપ્યા પછી અવધિજ્ઞાન વડે જાણીને સૌધર્માધિપતિ,
સુધોપા-ધંટા વગડાવ્યા પછી, સકલ સુર-અસુરેન્દ્રો સાથે
આવીને, સવિનય અહ્વં-ભટ્ટારકને ગ્રહણ કરીને, જઈને
કનકાદ્રિ-શૃંગે, કરીને જન્માભિષેક, શાન્તિની ઉદ્ધોષણા કરે
છે જેમ, તેમ હું (પણ) કરેલાનું અનુકરણ કરવું એમ
માનીને ‘મહાજન જે માર્ગે ગયા, તે માર્ગે’ એમ જાણીને,
ભવ્યજનો સાથે આવીને, સ્નાત્ર-પીઠે સ્નાત્ર કરીને, શાન્તિની
ઉદ્ધોષણા કરું છું, તો પૂજા-યાત્રા-સ્નાત્રાદિ-મહોત્સવ કરીને
કાન દઈને સાંભળો, સાંભળો, સ્વાહા.

(૩) ॐ પુણ્યાહં પુણ્યાહં, (આજનો દિવસ પવિત્ર છે—
આ અવસર માંગલિક છે.) પ્રસન્ન થાઓ, પ્રસન્ન થાઓ,
ભગવંત અરિહંતો, સર્વજ્ઞો, સર્વદર્શીઓ, ત્રિલોકનાથો,
ત્રિલોક-મહિતો, ત્રિલોક-પૂજ્યો, ત્રિલોકેશ્વરો (અને) ત્રિલોકો-
દ્યોતકરો.

(૪) ॐ ઋષભ, અજિત, સંભવ, અભિનંદન, સુમતિ, પદ્મપ્રભ, સુપાર્શ્વ, ચન્દ્રપ્રભ, સુવિધિ, શીતલ, શ્રેયાંસ, વાસુપૂજ્ય, વિમલ, અનંત, ધર્મ, શાન્તિ, કુંથુ, અર, મહિલ, મુનિસુત્રત, નમિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને છેલ્લા મહાવીર એ (ચોવીસે) જિનો (જે) શાંત છે, તે તમને શાંતિ કરનારા થાઓ.

(૫) ॐ મુનિઓ મુનિપ્રવરો રિપુથી થતા પરાજયમાં, હુલિશ્ચમાં, ભયંકર અટવીમાં, (તેમ જ) વિષમ માર્ગમાં રક્ષણ કરો તમારું નિત્ય, સ્વાહા.

(૬) ॐ શ્રી, હ્રી, ધૃતિ, મતિ, કીર્તિ, કાંતિ, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી, મેધા અને વિદ્યાનાં સાધનમાં, પ્રવેશમાં અને નિવેશનમાં સુગૃહીત-નામવાળા જય પામો તે જિનેન્દ્રો.

(૭) ॐ રોહિણી, પ્રજ્ઞપ્તિ, વજ્રશૃંખલા, વજ્રકુંડલી, અપ્રતિયકા, પુરુષદત્તા, કાલી, મહાકાલી, ગૌરી, ગાંધારી, સર્વાસ્ત્ર-મહાજવાલા, માનવી, વૈરોઢ્યા, અચ્છુપ્તા, માનસી, મહામાનસી; (એ) સોળ વિદ્યાદેવીઓ રક્ષણ કરો તમારું નિત્ય, સ્વાહા.

(૮) ॐ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે ચાર વર્ણવાળા શ્રીશ્રમણ-સંઘને શાન્તિ થાઓ, તુષ્ટિ થાઓ, પુષ્ટિ થાઓ.

(૯) ॐ ગ્રહો ચંદ્ર, સૂર્ય, મંગલ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનૈશ્વર, રાહુ અને કેતુ-સહિત, લોકપાલ-સહિત, સોમ, યમ, વરુણ, કુબેર, વાસવ, આદિત્ય, સ્કંદ, વિનાયક-સહિત જે

ખીજા પ્રણામ-નગર-ક્ષેત્ર-દેવતા: તે સર્વે પ્રસન્ન થાઓ,
પ્રસન્ન થાઓ. અક્ષીણ-કેશ-કેહારોવાળા રાજાઓ. અન્તે
થાઓ સ્વાહા.

(૧૦) ઐ પુત્ર, મિત્ર, લાંછ, સ્ત્રી, સુહૃદ્, સ્વજન,
સંબંધી, બંધુવર્ગ-સહિત નિત્ય (તમે) આમોહ-પ્રમોહ
કરનારા થાઓ.

(૧૧) આ ભૂમંડલમાં આયતનને વિષે રહેલા સાધુ,
સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓના રોગ, ઉપસર્ગ, વ્યાધિ,
દુઃખ, દુર્લિક્ષ અને દૌર્ભાગ્યનાં ઉપશમન માટે શાંતિ થાઓ.

(૧૨) ઐ તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ અને માંગલ્યના
ઉત્સવો સદા થાઓ, પાપો શાંત થાઓ (અને) દુરિતો
(શાંત થાઓ), શત્રુઓ વિમુખ થાઓ, સ્વાહા.

(૧૩) શ્રીમાન્ શાંતિનાથને, નમસ્કાર હો શાન્તિ-
વિધાયકને; ત્રણલોકના, અમરાધીશોના મુકુટ વડે પૂજાયેલા
અરણ્યવાળાને. ૧.

(૧૪) શાંતિનાથ શાંતિકર શ્રીમાન્, શાંતિ આપો મને
શુર; શાંતિ જ (છે) સદા તેને, જેનાં શાંતિ ગૃહે ગૃહે. ૨.

(૧૫) નષ્ટ કર્યા છે ઉપદ્રવ, દુષ્ટ ગ્રહ-ગતિ, દુઃસ્વપ્ન,
દુર્નિમિત્તાદિ; (જેણે એવું)

હિત-સંપત્તિ પમાડનારું, નામ-ગ્રહણ જેવું પામે છે,
શ્રીશાંતિનાથનું. ૩.

(૧૬) શ્રીશ્રમણસંઘ, જગત્ જનપદ, રાજધિપ, રાજ-
સન્નિવેશોના;

ગોષ્ઠિક-પુરમુખ્યોનાં નામોચ્ચાર-પૂર્વક યોગે શાંતિ. ૪.

[શાંતિ-પાઠ]

(૧૭) શ્રીશ્રમણસંઘને શાંતિ થાઓ.

શ્રીજનપદોને શાંતિ થાઓ.

શ્રીરાજધિપોને શાંતિ થાઓ.

શ્રીરાજ-સન્નિવેશોને શાંતિ થાઓ.

શ્રીગોષ્ઠિકોને શાંતિ થાઓ.

શ્રીપૌરમુખ્યોને શાંતિ થાઓ.

શ્રીપૌરજનોને શાંતિ થાઓ.

શ્રીબ્રહ્મલોકને શાંતિ થાઓ.

(૧૮) ॐ સ્વાહા, ॐ સ્વાહા, ॐ શ્રીપાર્શ્વનાથાય
સ્વાહા.

(૧૯) આ શાંતિ, પ્રતિષ્ઠા, યાત્રા, સ્નાત્રાદિના અંતે
બોલવી.

શાંતિ-કલશને ગ્રહણ કરીને કુંકુમ, ચંદન, કપૂર, અગરુ,
ધૂપ, વાસ અને કુંસુમાંજલિ-સહિત સ્નાત્ર-ચતુષ્કિડામાં શ્રીસંઘ
સાથે અત્યંત પવિત્ર શરીરવાળા થઈ, પ્રવેતવસ્ત્ર, ચંદન, આલ-
રાણથી અલંકૃત થઈ, પુષ્પમાલા કંઠે ધારણ કરીને, શાંતિની
ઉદ્ઘોષણા કરીને શાંતિ-પ્રાર્થાને મસ્તકે (ચડાવવા માટે) દેવું.
ધતિ.

(૨૦) નાચે છે નૃત્ય, મણિ-પુષ્પની વર્ષા સર્જે છે, ગાય છે અને મંગલો; સ્તોત્રો ગોત્રો લણે છે મંત્રો, કલ્યાણશાલી જિનાભિષેકના પ્રસંગે. ૧.

(૨૧) શિવ થાઓ સર્વ જગત્તનું, પરહિત-તત્પર થાઓ ભૂત-ગણ; દોષો પામે નાશને, સર્વત્ર સુખી થાઓ લોક. ૨.

(૨૨) હું તીર્થંકરની માતા શિવાદેવી, તમારાં નગરમાં રહેનારી; અમને શિવ, તમને શિવ, અશિવનું ઉપશમન કરનાર શિવ થાઓ. સ્વાહા. ૩.

(૨૩) ઉપસર્ગો ક્ષય પામે છે, છેલ્લય છે વિદ્ય-વેલીઓ; મન પ્રસન્નતા પામે છે, પૂજતાં જિનેશ્વરને. ૪.

(૨૪) સર્વ મંગલોમાં માંગલ્ય, સર્વ કલ્યાણનું કારણ; પ્રધાન સર્વ ધર્મોમાં, જય પામે છે જૈન શાસન. ૫.

(૪-૫-૬) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ, અર્થ-નિર્ણય તથા અર્થ-સંકલના

[અર્થના પ્રારંભમાં અપાયેલા ક્રમાંક શ્લોક તથા પરિચ્છેદોને અપાયેલો સામાન્ય ક્રમાંક સૂચવે છે]

(૧-૪) મોઃ મોઃ !- હે ! હે !

સંજોધન અને પ્રશ્ન-વિધાનમાં વપરાતું અવ્યય.

મળ્યાઃ !- ભવ્યજનો ! મહાનુભાવો !

ભવ્ય એટલે પરમપદ કે સિદ્ધિ-ગમનની યોગ્યતાવાળો આત્મા. તે માટે શ્રાવક-પ્રજ્ઞિતમાં કહ્યું છે કે :—

“ભવ્વા જિણેહિં મણિયા, ઇહ સલ્લુ જે સિદ્ધિગમણ-જોગાં ડ ।
તે પુણ અણાઈ-પરિણામ-ભાવઓ હુંતિ નાયવ્વાં ॥ ૬૬ ॥”

‘અહીં જે સિદ્ધિ-ગમનને યોગ્ય (આત્માઓ) છે, તેમને જિનેઓ લેવ્ય કહેલા છે અને તે અનાદિ-પારિણામિક ભાવથી એવા છે-એમ જાણવા.’

મહાનુભાવો કે માનનીય પુરુષોને માટે પણ આવું વિશેષણ વપરાય છે.

શૃણુત – સાંભળો.

વચનં – વચન, વાણી, કથન, પાઠ.

પ્રસ્તુતં – પ્રકરણ-પ્રાપ્ત, પ્રાસંગિક.

‘પ્રસ્તૂયતે સ્મ ઇતિ પ્રસ્તુતમ્’ – જે રજૂ કરાય તે પ્રસ્તુત. અર્થાત્ પ્રકરણ-પ્રાપ્ત, પ્રાસંગિક.

જિનેશ્વરની યાત્રા અને સ્નાત્ર શાંતિકર્મ માટે યોજાય છે, એટલે તેના અંતે શાંતિપાઠ બોલવો એ પ્રસ્તુત છે – પ્રાસંગિક છે.

સર્વમ્ – સર્વ, બધું.

एतत् – આ.

ये – જેઓ.

આ પદ ‘આર્હતાઃ’નું વિશેષણ છે.

યાત્રાયામ્ – યાત્રાને વિષે, સ્થયાત્રાને વિષે.

ઉત્સવ કે ગમનરૂપ યાત્રા ત્રણ પ્રકારની છે : (૧) અષ્ટાક્ષિકા, (૨) રથયાત્રા અને (૩) તીર્થ-યાત્રા. * તેમાંથી અહીં રથ-યાત્રા અભિપ્રેત છે. રથ-યાત્રા એટલે શ્રીજિનેશ્વર ભગવાનની પ્રતિમાને રથમાં સ્થાપન કરી વાર્જિત્રાદિ-પૂર્વક તે રથ શ્રાવકોનાં ઘરે ઘરે (નગરમાં સર્વત્ર) ફેરવવો તે. આ પ્રકારની રથ-યાત્રાથી અનેક ભવ્ય પ્રાણીઓ શ્રીજિનેશ્વર ભગવાનનાં દર્શન કરે છે તથા તેગની પ્રશંસા કરીને પુણ્યનાં ભાજન થાય છે. જ્યાં શ્રાવકો વડે આવી રથયાત્રા વારંવાર કરવામાં આવતી હોય તે દેશ, તે ગામ અને તે નગર દર્શનીય મનાય છે. ઉજ્જયિનીમાં નીકળેલી રથયાત્રામાં શ્રીઆર્યસુહસ્તી મહારાજને જોઈ સંપ્રતિ રાજાને જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાન થયું હતું, તેથી તેણે પોતાનો પૂર્વભવ જાણ્યો હતો અને પછીનાં જીવનમાં શાસન-પ્રભાવનાનાં અનેક કાર્યો કર્યાં હતાં.

ત્રિભુવન-ગુરો :—ત્રિભુવન-ગુરુની, જિનેશ્વરની.

જિનેશ્વર સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાલ એ ત્રણ ભુવનના અધિપતિઓના ગુરુ હોવાથી ત્રિભુવન-ગુરુ કહેવાય છે.

આર્હતા :—અર્હત્-ઉપાસકો, શ્રાવકો.

* લૌકિક પુરાણોમાં બાર પ્રકારની યાત્રા વર્ણવેલી છે. તે આ પ્રમાણે :—ચાન્દની યાત્રા, સ્નાપની યાત્રા, રથ-યાત્રા, યપની યાત્રા, દક્ષિણપાર્શ્વિકા યાત્રા, વામપાર્શ્વિકા યાત્રા, ઉત્થાની યાત્રા, છાન્દની યાત્રા, પુણ્યાભિષેક-યાત્રા, શાલ્યોદની યાત્રા, દોલા-યાત્રા અને મદન-ભંજિકા યાત્રા.

તંત્ર-મંથોમાં મંથ-યાત્રાદિ સોળ પ્રકારની યાત્રા વર્ણવેલી છે.

અહતના ઉપાસકોને આહત કહેવામાં આવે છે. શ્રાવક એ તેનો પચીસ-શબ્દ છે.

મક્તિમાજ :- ભક્તિને ભંજનારા, ભક્તિવંત, અનુધાનમાં ભાગ લેનારા.

‘મક્તિ મજતીતિ મક્તિમાગ્’ - જે ભક્તિને ભજે - સેવે તે ભક્તિભાગ્; મક્તિ - ભક્તિ અથવા તે માટેનું અનુધાન.

તેપાં - તેઓને.

આ પદ ‘મવતામ્’નું વિશેષણ છે.

શાન્તિ :- શાંતિ.

શાન્તિ-શબ્દ ઉપશમાર્થક ‘શમ્’ ધાતુથી ‘ત્રિયાં ક્તિન્’ એ સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે. કામ-ક્રોધાદિનું શમન, વિષય-વાસના-દ્વારા પ્રવૃત્ત ઈન્દ્રિયોનો વિરામ, તૃષ્ણા-ક્ષય તથા ઉપસ્થિત ભયો, રોગો અને ઉપદ્રવોનું નિવારણ એ તેના પ્રસિદ્ધ અર્થો છે. ગોચર, વિલગ્ન આદિ ગ્રહ-દોષ તથા દુષ્ટ-સ્વપ્ન વગેરેની નિવૃત્તિને પણ ‘શાંતિ’ કહેવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં તે નીચેના અર્થોમાં વપરાયો છે: (૧) શાંતિનાથ, (૨) શાંતિ-પાઠ, (૩) ઉપદ્રવોની શાંતિ, (૪) આરોગ્ય, શ્રી, ધૃતિ અને મતિને કરનારો કલેશ-વિધ્વંસક ગુણ.*

* તંત્રગ્રંથોમાં છ પ્રકારનાં કામ્ય કર્મોનું વર્ણન છે: રક્ષા, શાંતિ, વ્રત, લાભ, નિગ્રહ અને નિધન. તંત્રરાજમાં કહ્યું છે કે:—

“રક્ષા શાન્તિર્જયો લાભો, નિગ્રહો નિધનં તથા ।

ષટ્ કર્માણિ તદ્ભક્તવાદન્યેષાં ન પૃથક્સ્થિતિઃ ॥ ૩૫ ॥”

ભવતુ - થાઓ.

ભવતામ્ - આપને, શ્રીમાનોને.

અર્હદાદિ-પ્રભાવાત્ - અર્હત વગેરેના પ્રભાવથી.

અર્હત છે જેની આદિમાં તે અર્હદાદિ, તેમને પ્રભાવ તે અર્હદાદિ-પ્રભાવ.

આરોગ્ય-શ્રી-ધૃતિ-મતિ-કરી-નીરોગિતા, લક્ષ્મી, ચિત્ત-સ્વાસ્થ્ય અને બુદ્ધિને આપનારી.

આરોગ્ય અને શ્રી અને ધૃતિ અને મતિને કરનારી તે આરોગ્ય-શ્રી-ધૃતિ-મતિ-કરી. આરોગ્ય - નીરોગિતા. શ્રી-લક્ષ્મી. ધૃતિ-ચિત્તની સ્વસ્થતા. મતિ-સ્થિર બુદ્ધિ. વિગત માટે બુદ્ધો સૂત્ર ૫૫, ગાથા ૪. કરી-કરનારી.

ક્લેશ-વિધ્વંસ-હેતુ:- પીડાનો નાશ કરવામાં કારણભૂત.

ક્લેશનો વિધ્વંસ તે ક્લેશ-વિધ્વંસ, તેનો હેતુ તે ક્લેશ-વિધ્વંસ-હેતુ. ક્લેશ પીડા. વિધ્વંસ-વિનાશ, પરિક્ષય. હેતુ-કારણ. હેતુ-શબ્દ નિત્ય પુર્વિલગ હોવાથી સીલિંગ વિશેષણમાં પણ પુર્વિલગ રહેલો છે.

રક્ષા, શાંતિ, વ્રય, લાભ, નિગ્રહ અને નિધન એ છ કામ્ય કર્મો છે. અન્ય કર્મો તેનાં અંગભૂત હોવાથી તેની જુદી ગણના થતી નથી.

નિત્યકર્મ કરનારને નૈમિત્તિક કર્મ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. અને નિત્ય-નૈમિત્તિક ઉભય કર્મો કરનારને કામ્ય કર્મ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. તે કર્મની યંત્ર, હોમ, ક્રિયા, ધ્યાન, યોગ, તર્પણ અને પૂજન વડે સિદ્ધિ થાય છે.

(૧-૫) મો મો મવ્યા : ! શૃણુત-હે ભવ્યો ! સાંભળો. શું ?
 એતત્ સર્વં પ્રસ્તુતં વચનં - આ સર્વં પ્રાસંગિક પાઠ, તે આ
 પ્રમાણે : યે આર્હતા : ત્રિભુવનગુરો : યાત્રાયાં મક્તિમાજઃ, તેષાં
 ભવતામ્ અર્હદાદિપ્રભાવાત્ આરોગ્ય-શ્રી-ધૃતિ-મતિ-કરી કલેશ-વિધ્વંસ-
 હેતુ : શાન્તિ : ભવતુ । જે અર્હદ્દુપાસકો-શ્રાવકો જિનેશ્વરની
 [રથ]યાત્રામાં ભક્તિવંત છે, તે આપ શ્રીમાનોને અર્હત્ આદિ
 (દેવો)ના પ્રભાવથી આરોગ્ય, લક્ષ્મી, ચિત્તની સ્વસ્થતા અને
 બુદ્ધિ આપનારી તથા સર્વ કલેશ-પીડાઓનો નાશ કરવામાં
 કારણભૂત એવી શાન્તિ થાઓ.

(૧-૬) હે ભવ્યો ! તમે આ સર્વં મારું પ્રાસંગિક
 વચન સાંભળો. ' જે શ્રાવકો જિનેશ્વરની [રથ]યાત્રામાં ભક્તિ-
 વંત છે, તે આપ શ્રીમાનોને અર્હદ્દાદિ દેવોના પ્રભાવથી
 આરોગ્ય, લક્ષ્મી, ચિત્તની સ્વસ્થતા અને બુદ્ધિને આપનારી
 તથા સર્વ કલેશ-પીડાનો નાશ કરવામાં કારણભૂત એવી શાન્તિ
 પ્રાપ્ત થાઓ. '

(૨-૪) (પીઠિકા - પ્રાક્ટ્યન, આમુખ)

મો : મો : મંવ્યલોકા : ! - હે ભવ્યજનો !

इह हि - આ જ જગતમાં. આ અઢીદ્વીપમાં.

भरतैरावत-विदेह-सम्भवानां समस्त-तीर्थकृताम् -
 ભરત, ઐરાવત અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ
 તીર્થકરોનાં.

भरत અને ઐરાવત અને વિદેહ તે ભરતૈરાવત-વિદેહ, તેમાં છે
 सम्भव જેનો તે ભરતૈરાવત-વિદેહ-સમ્ભવ. સમ્ભવ - જન્મ. સમસ્ત

એવા તીર્થકૃત્ તે સમસ્ત-તીર્થકૃત્. સમસ્ત - સમગ્ર; સર્વ. તીર્થકૃત્ - તીર્થ કરનાર, તીર્થકર.

જન્મનિ - જન્મને વિષે, જન્મ-પ્રસંગે.

આસન-પ્રકમ્પાનન્તરમ્ - આસનનો પ્રકંપ થયા પછી, સિંહાસન કંપ્યા પછી.

આસનનો પ્રકમ્પ તે આસન-પ્રકમ્પ, તેના અનન્તરમ્ તે આસન-પ્રકમ્પાનન્તરમ્. આસન - સિંહાસન. પ્રકમ્પ - ધ્રુનરો. અનન્તરમ્ - પછી. સિંહાસન કંપ્યા પછી.

અવધિના વિજ્ઞાય - અવધિજ્ઞાનવડે જાણીને.

દેવોને અવધિજ્ઞાન ભવ-પ્રત્યય એટલે જન્મથી જ હોય છે. તેમાં પહેલા-ખીજ દેવલોકવાળાનાં અવધિજ્ઞાન કરતાં ત્રીજા-ચોથા દેવલોકવાળાનું અધિક અને ત્રીજા-ચોથા દેવલોકવાળા કરતાં પાંચમા-છટા દેવલોકવાળાનું અધિક એમ ઉત્તરોત્તર અધિક અવધિજ્ઞાન હોય છે. પહેલા અને ખીજ દેવલોકવાળા દેવો અવધિજ્ઞાનથી નીચે રત્નપ્રભા સુધી, તીરછા લોકમાં અસંખ્યાત યોજન સુધી અને ઉપરના ભાગમાં પોતાનાં વિમાનની ધ્વજ સુધી જાણી શકે છે.

સૌધર્માધિપતિઃ - સૌધર્મ દેવલોકના અધિપતિ, સૌધર્મેન્દ્ર.

સૌધર્મનો અધિપતિ તે સૌધર્માધિપતિ. સૌધર્મ - બાર દેવલોકમાંનો પહેલો દેવલોક. અધિપતિ - સ્વામી, ઇન્દ્ર.

..... સુઘોષા-ઘણ્ટા-ચાલનાનન્તરમ્ - સુઘોષા ઘણ્ટા વગડાવ્યા પછી.

સુઘોષા નામક ઘણ્ટા તે સુઘોષા-ઘણ્ટા, તેનું ચાલન તે સુઘોષા-ઘણ્ટા-ચાલન, તેના અનન્તરમ્ તે સુઘોષા-ઘણ્ટા-ચાલનાનન્તરમ્. સુઘોષા-ઘણ્ટા - એક-યોજનના વિસ્તારવાળી ને અદ્ભુત ધ્વનિ કરનારી હોય છે. તેનો અવાજ થતાં બીજાં વિમાનોની ઘણ્ટા પણ અવાજ કરવા લાગે છે. તે કુલ ત્રણ વાર વગાડવામાં આવે છે. ચાલન - વગડાવવું તે.

સકલ-સુરાસુરેન્દ્રૈઃ સહ સમાગત્ય - બધા સુર-અસુરેન્દ્રો સાથે આવીને.

સકલ એવા સુર અને અસુર તે સકલ-સુરાસુર, તેના ઇન્દ્ર તે સકલ-સુરાસુરેન્દ્ર, સકલ - બધા. સુર - વૈમાનિક તથા જ્યોતિષક દેવો. અસુર - ભવનપતિ તથા વ્યંતર દેવો. ઇન્દ્ર - સ્વામી. સહ - સાથે. સમાગત્ય - આવીને, જન્મસ્થાને આવીને.

વૈમાનિક તથા ભવનપતિ દેવોમાં દસ જાતિ હોય છે. તે આ પ્રમાણે :

(૧) ઇંદ્ર - બધા દેવોનો સ્વામી.

(૨) સામાનિક - આયુષ્ય વગેરેમાં ઇંદ્રના જેવા.

(૩) ત્રાયશ્વિંશ - શુરુ-સ્થાનીય, મંત્રી અથવા પુરોહિતનું કામ કરનારા.

(૪) આરિષદ્ધ - મિત્રનું કામ કરનારા સહય દેવો.

(૫) આત્મરક્ષક - શસ્ત્ર લઈને આત્મરક્ષકરૂપે ઇંદ્રની પીઠ પાછળ બિભા રહેનારા.

(૬) લોકપાલ - સરહદની રક્ષા કરનારા.

(૭) અનીક - સૈનિક તથા સેનાધિપતિનું કામ કરનારા.

(૮) પ્રકીર્ણક - ખાસ કરજ વિનાના - સામાન્ય.

(૯) આભિયોગ્ય - સેવા કરનારા.

(૧૦) કિલ્લિખપિક - અંત્યજ જેવા.

બ્યંતર અને જ્યોતિષકાદેવોમાં ત્રાયશ્ચિશ અને લોકપાલ સિવાયની આઠ જાતિઓ હોય છે.

સુરેન્દ્રો અને અસુરેન્દ્રોની સંખ્યા ચોસઠની છે, તે આ રીતે:—

વૈમાનિકના ૧૦ ઇંદ્રો

સૌધર્મ - સૌધર્મેન્દ્ર.

ઐશાન - ઇશાનેન્દ્ર.

સનતકુમાર - સનતકુમારેન્દ્ર.

માહેન્દ્ર - માહેન્દ્ર.

પ્રહ્મલોક - પ્રહ્મેન્દ્ર.

લાન્તક - લાન્તકેન્દ્ર.

મહાશુક - મહાશુકેન્દ્ર.

સહસાર - સહસારેન્દ્ર.

આનત } પ્રાણતેન્દ્ર.

આરણ } અચ્યુતેન્દ્ર.

બાર દેવલોક સુધીના દેવો કલ્પોપપન્ન હોય છે અને પછીના દેવો કલ્પાતીત હોય છે, એટલે ત્યાં ઇન્દ્ર હોતા નથી.

ભવનપતિના ૨૦ ઇન્દ્રો.

(ભવનપતિ અને વ્યંતર નિકાયમાં બળ્બે ઇન્દ્રો હોય છે.)

અસુરકુમાર — ચમર અને બલિ.

નાગકુમાર — ધરણ અને ભૂતાનંદ.

વિદ્યુતકુમાર — હરિકાંત અને હરિવહુ.

સુવર્ણકુમાર — વેણુદેવ અને વેણુદારી.

અગ્નિકુમાર — અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણુવ.

વાતકુમાર — વેલગ્ન અને પ્રભંજન.

સ્તનિતકુમાર — ઘોષ અને મહાઘોષ.

ઉદધિકુમાર — જલકાન્ત અને જલપ્રભ.

દ્વીપકુમાર — પૂર્ણ અને વિશિષ્ટ (અવશિષ્ટ).

દિઙ્કુમાર — અમિતગતિ અને અમિતવાહન.

વ્યંતરોના ૩૨ ઇન્દ્રો.

કિન્નર — કિન્નર અને કિપુરુષ.

કિપુરુષ — સત્પુરુષ અને મહાપુરુષ.

મહોરગ — અતિકાય અને મહાકાય.

ગાંધર્વ — ગીતરતિ અને ગીતચર.

યક્ષઃ - પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર.

રાક્ષસ - ભીમ અને મહાભીમ.

ભૂત - સુરૂપ અને પ્રતિરૂપ.

પિશાચ - કાલ અને મહાકાલ.

બીજા આઠ નિકાય જે વાણવ્યંતર કહેવાય છે, તેના ઇંદ્રો નીચે મુજબ :

અણુપત્ની - સંનિહિત અને સામાન.

પણુપત્ની - ધાતા અને વિધાતા.

ઋષિવાદી - ઋષિ અને ઋષિપાલ.

ભૂતવાદી - ઇશ્વર અને મહેશ્વર.

કંઠિત - સુવચ્ચ અને વિશાલ.

મહાકંઠિત - હાસ્ય અને હાસ્યરતિ.

ઠેાઠંડ (કૂબ્માંડ) - પ્રવેત અને મહાપ્રવેત.

પાવક - પતંગ અને પતંગપતિ.

જ્યોતિષકના ૨ ઇંદ્રો.

ચંદ્ર - ચંદ્ર.

સૂર્ય - સૂર્ય.

અઘ્રીઘ્રીપમાં ચંદ્ર અને સૂર્યની સંખ્યા ૬૬-૬૬ હોય છે, એટલે તેના ઇંદ્રો ૧૩૨ થાય, પણ અર્ધી જાતિથી ૨ ઇંદ્રો ગણવામાં આવ્યા છે.

આ બધા ઇંદ્રો સાથે સૌધર્મેન્દ્ર આવે છે.

સવિનયમ્ - વિનય-પૂર્વક, વિનયથી.

અર્હદ્-મટ્ટારકં ગૃહીત્વા - પૂજ્ય અરિહંત દેવને હાથમાં લઈને.

અર્હત એ જ મટ્ટારક તે અર્હદ્-મટ્ટારક. અર્હદ્ - અરિહંત. મટ્ટારક - દેવ. મટ્ટાર શબ્દને સ્વાર્થમાં કં પ્રત્યય આવવાથી મટ્ટારક શબ્દ બનેલો છે. ‘મટ્ટં સ્વામિત્વં ઋચ્છતીતિ’ મટ્ટારઃ ભટ્ટ એટલે સ્વામીપણું, તેને પ્રાપ્ત કરે તે ભટ્ટાર’ અર્થાત્ પૂજ્ય કે દેવ. પૂજ્યનામની આગળ ભટ્ટારક, દેવ એવા શબ્દો વપરાય છે: ‘પાદા મટ્ટારકો દેવઃ, પ્રયોજ્યાઃ પૂજ્યનામતઃ।’ - અભિધાનચિંતામણિ (કાંડ ૨, શ્લો. ૨૫૦). ગૃહીત્વા - ગ્રહણ કરીને, હાથમાં લઈને.

ગત્વા કનકાદ્રિશૃંગે - મેરુપર્વતના શિખર ઉપર જઈને.

ગત્વા - જઈને. કનકમય અદ્રિ તે કનકાદ્રિ. તેનું શૃંગ તે કનકાદ્રિ-શૃંગ. કનકાદ્રિ - મેરુપર્વત. શૃંગ - શિખર.

વિહિત-જન્માભિષેકઃ - કયોં છે જેણે જન્માભિષેક.

વિહિત - કયોં છે, જન્મનો મહોત્સવ જેણે તે વિહિત-જન્માભિષેક. અભિષેક-સ્નાત્ર-મહોત્સવ. ‘વિહિતજન્માભિષેકઃ કૃત-જિન-જન્મ-સ્નાત્ર-મહોત્સવઃ।’ (હ. કી.)

શાન્તિમુદ્ઘોષયતિ - શાંતિની ઉદ્ઘોષણા કરે છે.

શાન્તિ - શાંતિનો પાઠ. ઉદ્ઘોષયતિ - જાંચા સ્વરે બોલે છે, ઉદ્ઘોષણા કરે છે.

યથા - જેવી રીતે, જેથી, જે કારણથી.

તત:- તેથી.

‘તત: તસ્માત્ કારણાત્’ । (હ. કી.)

અહમ્ - હું.

કૃતાનુકારમિતિ કૃત્વા - કરેલાનું અનુકરણ કરવું એમ માનીને.

કૃતનું અનુકાર તે કૃતાનુકાર. કૃત - કરાયેલું. અનુકાર - અનુકરણ. इति - એમ. કૃત્વા - કરીને, માનીને. ‘કરેલાનું અનુકરણ કરવું,’ એમ માનીને.

‘મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ’ इति - ‘જે માર્ગથી શ્રેષ્ઠ પુરુષ ગયા, તે માર્ગ’ એમ બાણીને.

આ સૂક્ત અહિંદ્ર-અભિષેકવિધિના પ્રથમ પર્વના નીચેના શ્લોકમાં આ પ્રમાણે આવે છે:—

“યો જન્મકાલે કનકાદ્રિ-શૃંગે,
યશ્વાદિદેવસ્ય નૃપાધિરાજ્યે ।
ભૂમણ્ડલે ભક્તિભરાવનમ્રે,
સુરાસુરેન્દ્રૈર્વિહિતોઽભિષેકઃ ॥ ૮ ॥

તતઃ પ્રભૃત્યેવ કૃતાનુકારં,
પ્રત્યાદૃતૈઃ પુણ્યફલ-પ્રયુક્તઃ ।
શ્રિતો મનુષ્યૈરપિ બુદ્ધિમાદ્ધિઃ,

મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ॥ ૯ ॥”

જે અભિષેક આદિદેવ-રાયભદ્રેવના જન્મકાલે ચેરુપર્વતના શિખર પર અને જે તેમના રાજાધિરાજ્ય-પ્રસંગે ભૂમંડલ પર,

ભક્તિના ભારથી અત્યંત નમ્ર બનેલા સુરેન્દ્રોએ અને અસુરેન્દ્રોએ કયો હતો, તે અભિષેક ત્યારથી શરૂ કરીને કરેલાનું અનુકરણ કરવામાં આદરવાળા, પુણ્યફલવડે પ્રેરાયેલા, સદ્-બુદ્ધિશાલી મનુષ્યોએ પણ સેવેલો છે, કારણ કે “ મહાજન જે માર્ગે ગયા, તે માર્ગ છે. ” તાત્પર્ય કે આ સ્નાત્ર-વિધિ દેવતાઓએ કરેલા જન્મભિષેકના અનુકરણરૂપ છે.

ભવ્યજનૈઃ સહ સમેત્ય - ભવ્યજનો સાથે આવીને.

અહીં ભવ્યજનોથી અહત્ની ઉપાસનામાં ભાગ લેનારા શ્રાવકો અભિપ્રેત છે.

સ્નાત્ર-પીઠે સ્નાત્રં વિધાય - સ્નાત્ર-પીઠ ઉપર સ્નાત્રની ક્રિયા કરીને.

સ્નાત્રાર્થં યત્ પીઠમ્ આસનં સ્નાત્રપીઠં - સ્નાત્ર માટે જે પીઠ કે આસન તે સ્નાત્રપીઠ. તેને મજ્જન-પીઠ પણ કહે છે. સ્નાત્રનો સામાન્ય અર્થ સ્નાન થાય છે, પણ અહીં તે જિનાભિષેક સૂચવે છે. પીઠ - આસન કે સિંહાસન. ‘ પેઠન્ટ્યુપવિશન્ટ્યસ્મિન્નિતિ પીઠમ્ ’ - જેના પર બેસી શકાય તે પીઠ. સ્નાત્ર-પીઠ કાષ્ઠનું, પાષાણનું કે ધાતુનું બનાવાય છે. વર્તમાન સામાચારી પ્રમાણે ત્રણ સુંદર બાજોઠ મૂકીને તે ઉપર સિંહાસન મૂકવું, તે સ્નાત્રપીઠ કહેવાય છે. મહોત્સવ-પ્રસંગે તેની રચના વિશિષ્ટ પ્રકારે થાય છે.

શાન્તિમુદ્ધોષયામિ - શાંતિની ઉદ્ધોષણા કરું છું, શાંતિનો પાઠ પ્રકટ રીતે બોલું છું.

તત્ - તેથી, તો.

પૂજા-યાત્રા-સ્નાત્રાદિ-મહોત્સવાનન્તરમિતિ કૃત્વા-પૂજા-મહોત્સવ, [૨થ] યાત્રા-મહોત્સવ, સ્નાત્રયાત્રા-મહોત્સવ, વગેરેની પૂર્ણાહુતિ કરીને.

પૂજા અને યાત્રા અને સ્નાત્ર આદિનો મહોત્સવ તે પૂજા-યાત્રા-સ્નાત્રાદિ-મહોત્સવ, તેના અનન્તરમ્ તે પૂજા-યાત્રા-સ્નાત્રાદિ-મહોત્સવાનન્તરમ્. અહીં મહોત્સવ-શબ્દ પૂજા, યાત્રા અને સ્નાત્ર એ ત્રણે પદોની સાથે સંબંધવાળો છે, એટલે પૂજા-મહોત્સવ, [૨થ] યાત્રા-મહોત્સવ અને સ્નાત્ર-મહોત્સવ વગેરેની પછી એમ સમજવાનું છે. इति કૃત્વા - એ પ્રમાણે કરીને.

કર્ણ દત્વા - કાન દઈને.

નિશમ્યતાં નિશમ્યતાં - સાંભળો, સાંભળો.

સ્વાહા - સ્વાહા.

આ ૫૬ શાંતિકર્મ માટેનું પદ્ય છે. 'સુપ્તુ આહૂયન્તે દેવા અનેનેતિ સ્વાહા' - 'જેના વડે દેવો સારી રીતે બોલાવાય છે, તે સ્વાહા.' અથવા 'સુપ્તુ આહા સ્વાહા' - 'જે વાણી વડે સારી રીતે પરિત્યાગ કરવામાં આવે છે તે સ્વાહા.'*

* શતપથબ્રાહ્મણમાં વાગ્ધેનુના ચાર રત્નો માનવામાં આવ્યા છે: સ્વાહા, વૌષટ્, સ્વધા અને હન્ત. આ ચારે શબ્દ પરિત્યાગનો અર્થ સૂચવનારા છે, પરંતુ તેમાંના પહેલા બે શબ્દો દેવતાઓને ઉદ્દેશીને પરિત્યાગ કરવો હોય ત્યારે વપરાય છે, ત્રીજો શબ્દ પિતૃઓને ઉદ્દેશીને ત્યાગ કરવો હોય ત્યારે વપરાય છે અને ચોથો શબ્દ મનુષ્યોને ઉદ્દેશીને ત્યાગ કરવો હોય ત્યારે વપરાય છે.

'—ભૈરવ-વિરચિત બીજનિષંદુ મંત્રકોષમાં સ્વાદાના પાંચ પર્યાયવાચક શબ્દો આપેલા છે: 'ઢિઠઃ, ઢિરે, વહિન-જાયા, સ્વાહા, જ્વલનવદના । ઢઃ ઢઃ, ઢિરઃ, વહિ-જાયા, સ્વાહા અને જ્વલન-વદના.'

અહીં-હા - ત્યાગ કરવો - ધાતુનું કિપ્-પ્રત્યયથી 'હા' રૂપ
બનેલું છે અને આ ઉપસર્ગના યોગથી 'આહા' બનેલું છે.

(૨-૫) સરલ છે.

(૨-૬) હે ભવ્યજનો ! આ જ અઢીદ્વીપનાં ભરત,
ઐરાવત અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મેલા સર્વ તીર્થંકરોનાં
જન્મ-સમયે પોતાનું આસન કંપતાં સૌધર્મેન્દ્ર અવધિજ્ઞાનનો
ઉપયોગ મૂકે છે અને તેનાથી જિનેશ્વરનો જન્મ થયેલો
જાણીને મુઘોષા-ઘંટા વગડાવીને (ખગર આપે છે, પછી)
બધા સુરેન્દ્રો અને અસુરેન્દ્રો (જવાને તૈયાર થાય છે, તેમ) ની
સાથે અહંતના (જન્મ-સ્થાને) આવીને વિનય-પૂર્વક શ્રીઅરિહંત
ભગવંતને હાથમાં ગ્રહણ કરીને મેરુપર્વતનાં શૃંગ પર લઈ
જાય છે. ત્યાં જન્માભિષેક કર્યા પછી શાન્તિની ઉદ્ઘોષણા
કરે છે, તેમ હું (પણ) કરેલાનું અનુકરણ કરવું એમ માનીને
' મહાજનો જે માર્ગે જાય, તે જ માર્ગે,' એમ જાણીને
ભવ્યજનો સાથે આવીને, સ્નાત્ર-પીઠે સ્નાત્ર કરીને, શાંતિની
ઉદ્ઘોષણા કરું છું, તો તમે બધા પૂજા-મહોત્સવ, [રથ] યાત્રા-
મહોત્સવ, સ્નાત્ર-મહોત્સવ વગેરેની પૂર્ણાહુતિ કરીને કાન
દઈને સાંભળો ! સાંભળો ! સ્વાહા.

(૩-૪) ઐ - પ્રણવ-બીજ.

શ્રીમેરુતુંગસૂરિ-વિરચિત સૂરિમુખ્યમંત્રકલ્પમાં કહ્યું છે કે-

‘સર્વત્ર સ્તુત્યાદૌ પ્રણવાઃ સ્વ-પરેષુ શાન્તિ-તુષ્ટિકૃતે ॥૯॥’

સર્વત્ર સ્તુતિની આદિમાં સ્વ-પરનાં કલ્યાણ નિમિત્તે થતાં
શાંતિકર્મ અને તુષ્ટિકર્મમાં પ્રણવો હોય છે.

। ખીજા સૂરિમંત્રમાં કહ્યું છે કે-‘એવં જ્ઞાત્વા સર્વસ્તુતિપદ-
પ્રારમ્ભે વિદ્યાવિભાગ-પ્રારમ્ભે ઓમિતિ સર્વલોકસ્પાત્મનશ્ચ શાસ્ત્રિ-
પુષ્ટિ-ઋદ્ધિ-વૃદ્ધિ-સ્ફૂર્તિ-શિવાયોચ્ચારણીયઃ ।’ ‘એમ બાણીને સર્વ
સ્તુતિ-પદના પ્રારંભમાં તથા વિદ્યા-વિભાગના પ્રારંભમાં સર્વ-
લોકની તથા પોતાની શાંતિ, પુષ્ટિ, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, સ્ફૂર્તિ
(મંત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત થતી એક વિશિષ્ટ શક્તિ) અને શિવ
(કહ્યાણુ) માટે ઓમો ઉચ્ચાર કરવો. ’

* તંત્ર-ગ્રંથોમાં ઓંકારનાં ૩૪ નામો આ પ્રમાણે મળે છે :-

“ ઓંકારો વર્તુલસ્તારો, વામથ હંસકારણમ્ ।

મન્ત્રાદયઃ પ્રણવઃ સત્યં, બિન્દુશક્તિસ્ત્રિદૈવતમ્ ॥ ૧ ॥

સર્વવોજોત્પાદકથ, પંચદેવો ધ્રુવસ્ત્રિકઃ ।

સાવિત્રી ત્રિશિલો વ્રહ્મા, ત્રિગુણો ગુણજીવકઃ ॥ ૨ ॥

આદિવીજં વેદસારો, વેદગ્રીજમતઃ પરમ્ ।

પચરશ્મિન્નિકૂટં ચ, ત્રિભવો ભવનાશનઃ ॥ ૩ ॥

ગાયત્રીવીજ-પચાંશૌ, મન્ત્રવિદ્યા-પ્રભુઃ પ્રભુઃ ।

અશ્વરં માતૃકાસૂધાનાદિરદ્વૈત-મોક્ષદૌ ॥ ૪ ॥ ”

—મન્ત્રાભિધાન.

ઓંકારનાં વર્તુલ, તાર, વામ, હંસકારણ, મન્ત્રાદય, પ્રણવ, સત્ય,
બિન્દુ, શક્તિ, ત્રિદૈવત, સર્વખીજોત્પાદક, પંચદેવ, ધ્રુવ, ત્રિક, સાવિત્રી,
ત્રિશિળ, વ્રહ્મા, ત્રિગુણ, ગુણજીવક, આદિખીજ, વેદસાર, વેદખીજ,
પંચરશ્મિ, ત્રિકૂટ, ત્રિભવ, ભવ-નાશન, ગાયત્રી-ખીજ, પચાંશ, મન્ત્ર-
વિદ્યા-પ્રભુ, પ્રભુ, અશ્વર, માતૃકાસૂ, અનાદિ, અદ્વૈત-અને મોક્ષદ એ
ચોત્રીસ પર્યાય-નામો છે.

પુણ્યાહં પુણ્યાહં—આ દિવસ અતિ પવિત્ર છે, આ અવસર માંગલિક છે.

‘પુણ્યં ચ તત્ અહઃ ઇતિ પુણ્યાહમ્’—‘પવિત્ર જે દિવસ તે પુણ્યાહ.’ આ અવસર માંગલિક છે, એવી જાહેરાત કરવી હોય ત્યારે ‘ૐ પુણ્યાહં પુણ્યાહં’ એવો શબ્દ-પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

પ્રીયન્તાં પ્રીયન્તામ્—પ્રસન્ન થાઓ, પ્રસન્ન થાઓ.

‘પ્રીયન્તામ્ અતિશયેન પ્રીતા ભવન્તુ’—‘પ્રીયન્તામ્ એટલે અતિશય પ્રસન્ન થાઓ.’

ભગવન્તઃ—ભગવાંતો.

અર્હન્તઃ—અહન્તો, અરિહન્તો.

સર્વજ્ઞાઃ—સર્વજ્ઞો.

સર્વદર્શિનઃ—સર્વદર્શીઓ.

ત્રિલોક-નાથાઃ—ત્રિલોક-નાથો.

ત્રિલોક-મહિતાઃ—ત્રિલોકથી અર્ચાયેલા.

ત્રિલોક-પૂજ્યાઃ—ત્રિલોકના પૂજ્ય.

લલિતા-ત્રિશતીમાં કહ્યું છે કે—‘શબ્દબ્રહ્મરૂપલક્ષિતલક્ષક-શબ્દઃ પ્રણવઃ.’ શબ્દબ્રહ્મદ્વારા લક્ષિત તેનો લક્ષક એવો જે શબ્દ, તે પ્રણવ-ૐ.

—સ્કંદપુરાણના ચતુર્વિંશતી-અંકમાં પ્રણવને એ પ્રકારનો કહ્યો છેઃ
પર અને અપર ‘પરોડપરશ્ચેતિ પ્રણવોઃ દ્વિવિધઃ.’ તેમાં પર-પ્રણવ
પ્રજ્ઞાનંદ-સ્વરૂપ છે અને અપર-પ્રણવ શબ્દ-બ્રહ્મરૂપ છે.

ત્રિલોકેશ્વરા:—ત્રિલોકના ઈશ્વરો:

ત્રિલોકોદ્યોતકરા:—ત્રિલોકમાં ઉદ્દ્યોત કરનારા.

(૩-૫) સરલ છે. આ મંત્રમાં સર્વ તીર્થ કરેાનું સામાન્ય સંબોધન છે.

(૩-૬) ॐ પુણ્યાહં, પુણ્યાહં—આજનો દિવસ પવિત્ર છે, આ અવસર માંગલિક છે. સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, ત્રિલોકના નાથ, ત્રિલોકથી અર્ચિત, ત્રણે લોકોના પૂજ્ય—ત્રિલોકથી પૂજાયેલ, ત્રિલોકના ઈશ્વર, ત્રિલોકમાં ઉદ્દ્યોત કરનાર અરિહંત ભગવંતો પ્રસન્ન થાઓ, પ્રસન્ન થાઓ.

(૪-૪) ॐ ક્રપભ-અજિત-સમ્ભવ-અભિનન્દન-સુમતિ-પદ્મપ્રભ-સુપાર્શ્વ-ચન્દ્રપ્રભ-સુવિધિ-શીતલ-ત્રેયાંસ-વાસુપૂજ્ય-વિમલ-અનન્ત-ધર્મ-શાન્તિ-કુન્થુ-અર-મહિ-મુનિસુવ્રત-નમિ-નેમિ-પાર્શ્વ-વર્ધમાનાન્તા જિના:—ૐ ક્રપભદ્રેવ, અજિત-નાથ, સંભવનાથ, અભિનંદનસ્વામી, સુમતિનાથ, પદ્મપ્રભ, સુપાર્શ્વનાથ, ચન્દ્રપ્રભ, સુવિધિનાથ, શીતલનાથ, ત્રેયાંસનાથ, વાસુપૂજ્યસ્વામી, વિમલનાથ, અનંતનાથ, ધર્મનાથ, શાન્તિ-નાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, મહિનાથ, મુનિસુવ્રતસ્વામી, નમિ-નાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાનસ્વામી જેમાં છેલ્લા છે, એ (ચોવીસે) જિનો.

શાન્તા:—શાંત.

શાન્ત—કંપાંચથી રહિત.

શાન્તિકરા:—શાંતિ કરનારા.

અહીં શાંતિ-શબ્દથી પ્રશમ-સુખ અભિપ્રેત છે.

भवन्तु - થાયો.

स्वाहा - સ્વાહા.

(૪-૫) સરલ છે. આ મંત્રમાં તીર્થ* કરોનું નામ-પૂર્વક સંબોધન છે.

(૪-૬) ॐ શ્રીઋષભદેવ, અંજિતનાથ, સંભવનાથ, અલિનંદનસ્વામી, સુમતિનાથ, પદ્મપ્રભ, સુપાર્શ્વનાથ, ચંદ્ર-પ્રભ, સુવિધિનાથ, શીતલનાથ, શ્રેયાંસનાથ, વાસુપૂજ્યસ્વામી, વિમલનાથ, અનંતનાથ, ધર્મનાથ, શાંતિનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, મલ્હિનાથ, મુનિસુત્રતસ્વામી, નમિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાનસ્વામી એ ચોવીસે જિનો શાંત છે, તે અમને શાંતિ કરનારા થાયો.*

(૫૪) ॐ મુનયો મુનિપ્રવરા:- ॐ મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મુનિઓ.

* અર્ક-અભિષેકવિધિના પ્રથમ પર્વના ત્રીજા શ્લોકની પંજિકામાં 'સંસ્તોત્ર-મન્ત્રધ્વનિઃ' પદની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રીશીલાચાર્યે જણાવ્યું છે કે 'સન્(ત્)સ્તોત્રાણ્યેવ મન્ત્રાઃ । અથવા સન્(ત્)સ્તોત્રાણિ ચ ॐ' પુણ્યાહં પુણ્યાહમિતિ, ॐ ઋષભં પુરાણમિત્યાદિમન્ત્રાશ્ચ તેષાં ધ્વનિઃ ।' સ્તોત્ર-વાળા મન્ત્રો અથવા સ્તોત્ર તે 'ૐ પુણ્યાહં પુણ્યાહં' વગેરે પદો અને 'ૐ ઋષભં પુરાણં' ઇત્યાદિ મંત્રો, તેનો ધ્વનિ. તાત્પર્ય કે 'ૐ પુણ્યાહં પુણ્યાહં' વાળો ત્રીજો પરિચ્છેદ સ્તોત્રરૂપ છે અને 'ૐ ઋષભં પુરાણં' વગેરે પદો મંત્રરૂપ છે. વર્તમાન પાઠમાં 'ૐ ઋષભં પુરાણં' ના સ્થળે 'ૐ ઋષભ-અજિત' આદિ શબ્દો છે.

મુનિમાં પ્રવર - શ્રેષ્ઠ તે મુનિ-પ્રવર.

રિપુ-વિજય-દુર્ભિક્ષ-કાન્તારેષુ - શત્રુવડે કરવામાં આવતા વિજયમાં, દુષ્કાળમાં, ગહન અટવીમાં.

રિપુવિજય અને દુર્ભિક્ષ અને કાન્તાર તે રિપુવિજય-દુર્ભિક્ષ-કાન્તાર. રિપુવિજય - શત્રુ વડે કરવામાં આવતો વિજય, પરાભવ. દુર્ભિક્ષ-દુષ્કાલ: 'ભિક્ષાયા અભાવ: દુર્ભિક્ષમ્' - ત્યારે ભિક્ષાનો અભાવ થાય અર્થાત્ માગી ભિક્ષા ન મળે ત્યારે દુર્ભિક્ષ પડ્યો ગણાય. કાન્તાર - ગહન વન.

દુર્ગમાર્ગેષુ-વિકટ રસ્તાઓમાં, વિકટ માર્ગોને ઓળંગતાં, દુર્ગ એવો માર્ગ તે દુર્ગમાર્ગ. દુર્ગ - વિકટ. માર્ગ - રસ્તો.

રક્ષન્તુ - રક્ષણ કરો. અહીં રક્ષણ-શબ્દથી ભય-નિવારક શાંતિ અભિપ્રેત છે.

વ: - તમારું.

નિત્યં - પ્રતિદિન.

સ્વાહા - સ્વાહા.

(૫-૫) મુનયો મુનિ-પ્રવરા:- મહામુનિઓ, લઘિધવંત મહર્ષિઓ.

પ્રાચીન સૂત્રોમાં 'તલે તલપ્પવરે,' 'જ્ઞયે જ્ઞયપ્પવરે' વગેરે પ્રયોગો આવે છે, તે 'તાડમાંના શ્રેષ્ઠ તાડ,' 'ધ્વજમાંના શ્રેષ્ઠ ધ્વજ' એવો અર્થ બતાવે છે. તે પ્રમાણે અહીં મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મુનિઓથી સિદ્ધ પુરુષો કે લઘિધવંત મહર્ષિઓ સમજવાના છે.

રિપુ-વિજય-દુર્મિત્ત-કાન્તારેષુ દુર્ગમાર્ગેષુ - શત્રુથી પરાભવ પામવાના પ્રસંગે, દુષ્કાલમાં પ્રાણુ-ધારણ કરવાના પ્રસંગે, ગહન વનમાં પ્રવાસ કરવાના પ્રસંગે તથા વિષમ વાટ ઓળંગવાના પ્રસંગે.

અહીં રિપુ-વિજય-શબ્દથી શત્રુવડે કરવામાં આવતો વિજય એટલે શત્રુઓ વડે થતો પોતાનો પરાભવ સમજવાનો છે - કારણ કે તેવા પ્રસંગે રક્ષણની ખાસ જરૂર પડે છે. 'તત્ર રિપુમિર્વિજયઃ શત્રુકૃતઃ પરાભવઃ' । (હ. કી.) દુર્મિત્ત-શબ્દથી દુષ્કાલમાં પ્રાણુ-ધારણ કરવાનો પ્રસંગ સમજવાનો છે, કારણ કે ત્યારે પણ રક્ષણની ખાસ જરૂર પડે છે. કાન્તાર-શબ્દથી ગહન અટવીમાં પ્રવાસ કરવાનો પ્રસંગ સમજવાનો છે, કારણ કે ત્યાં વાઘ, સિંહ વગેરે હિંસક પશુઓના તથા ચોર લૂંટારાઓના હુમલા સામે રક્ષણની જરૂર પડે છે. અને દુર્ગમાર્ગથી પહાડો, ખીણો, કોતરો, કરાડો તથા વગડાની વિષમ વાટો સમજવાની છે, કારણ કે ત્યાં પણ રક્ષણની ખાસ જરૂર પડે છે.

(૫-૬) ॐ શત્રુવડે કરવામાં આવતા વિજય-પ્રસંગે, દુષ્કાલમાં પ્રાણુ-ધારણ કરવાના પ્રસંગે, ગહન અટવીમાં પ્રવાસ કરવાના પ્રસંગે તથા વિકટ વાટો ઓળંગવાના પ્રસંગે મહા-સુનિઓ તમારું નિત્ય રક્ષણ કરો, સ્વાહા.

(૬-૪) ॐ શ્રી-હ્રી-ધૃતિ-મતિ-કીર્તિ-કાન્તિ-બુદ્ધિ-લક્ષ્મી-મેધા-વિદ્યાસાધન-પ્રવેશ-નિવેશનેષુ - ॐ શ્રી, હ્રી, ધૃતિ, મતિ, કીર્તિ, કાન્તિ, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી અને મેધા એ નવ સ્વરૂપવાળી સસ્સ્વતીની સાધનામાં, યોગના પ્રવેશમાં તથા મંત્ર-જપના નિવેશનમાં.

શ્રી અને હ્રી અને ધૃતિ અને મતિ અને કીર્તિ અને કાન્તિ અને બુદ્ધિ અને લક્ષ્મી અને મેઘાસ્વરૂપવાળી વિદ્યાનું સાધન તથા પ્રવેશ અને નિવેશન તે શ્રી-હ્રી-ધૃતિ-મતિ-કીર્તિ-કાન્તિ-બુદ્ધિ-લક્ષ્મી-મેઘા-વિદ્યા-સાધન-પ્રવેશ-નિવેશન.

શ્રી - શોભા, સૌન્દર્ય.* હ્રી - લગ્ન, મૂર્ચ્છા. ધૃતિ - ધીરજ, દૃઢતા. મતિ - વિચાર કરવાની શક્તિ, સંપ્રધારણ સંજ્ઞા. કીર્તિ - કીર્તિ, ખ્યાતિ. કાન્તિ - પ્રભા, ઘુતિ. બુદ્ધિ - બોધન શક્તિ, હિતા-હિતનો વિચાર કરવાની શક્તિ. લક્ષ્મી - લક્ષ્મી, સંપત્તિ. મેઘા - પ્રજ્ઞા, પ્રતિભા. વિદ્યા - સરસ્વતી, જ્ઞાનરૂપા વિદ્યા. શ્રી, હ્રી, ધૃતિ, મતિ, કીર્તિ, કાન્તિ, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી અને મેઘા એ સરસ્વતીની નવ શક્તિઓ છે.+

* વ્યાક્રિકોશમાં શ્રીવિદ્યાનો અર્થ આ પ્રમાણે આપેલો છે :

“લક્ષ્મી-સરસ્વતી-ધી-પ્રિવર્ગસમ્પદ-વિભૂતિ-શોભાસુ ।

ઉપકરણ-ચેપરચના-વિદ્યાનુ શ્રીવિદ્યા પ્રથિતા ॥”

લક્ષ્મી, સરસ્વતી, બુદ્ધિ, ધર્મ, અર્થ, લાભ, સંપત્તિ, વિભૂતિ, શોભા, ઉપકરણ, વેપારચના અને વિદ્યા (જ્ઞાન) એ અર્થોમાં શ્રીવિદ્યા પ્રસિદ્ધ છે.

+ મંત્રમયોદધિ નામક તંત્રમંત્રના પ્રથમ તરંગમાં કહ્યું છે કે—

“ધ્યાત્વેવં પૂજયેત્ પીઠે, દેવતાઃ પૂર્વમીરિતાઃ ।

પીઠઠકોસ્તદુપરિ, સરસ્વત્યા નવાચયેત્ ॥ ૮૨ ॥

મેઘા, પ્રજ્ઞા પ્રભા વિદ્યા, યૌર્ધૃતિ-સ્મૃતિ-બુદ્ધયઃ ।

વિષેષરીતિ સંગ્રોહા, માનૃદ્ધા-પીઠશ્લોકઃ ॥”

સાધન— મંત્રોપાસનાં, કોઈ પણ દેવની સાધના કરવાનો સાંગોપાંગ વિધિ. * ૧

પ્રવેશ— પ્રવેશ. અહીં પ્રવેશ-શબ્દથી યોગ-સાધનાનો પ્રવેશ અભિપ્રેત છે.

નિવેશન— સ્થિર થવું તે, મંત્ર-જપમાં બેસવું તે. તાત્પર્ય કે અહીં નિવેશન—શબ્દ મંત્ર-જપમાં બેસવાનો અર્થ દર્શાવે છે.

ભગવતીસૂત્રના અગિયારમા શતકના અગિયારમા ઉદ્દેશમાં મહાબલકુમારના લગ્ન-પ્રસંગની વિધિમાં તેમના માતા-પિતાએ પ્રીતિદાન કર્યું હતું, તેમાં આઠ શ્રીની, આઠ હ્રીની, આઠ ધૃતિની, આઠ કીર્તિની, આઠ બુદ્ધિની અને આઠ લક્ષ્મીની મૂર્તિઓ

“ એ પ્રમાણે ધ્યાન ધરીને પૂર્વે કહેલ દેવતાઓનું પીઠને વિષે પૂજન કરવું, પશ્ચાત્ સરસ્વતીની નવ પીઠશક્તિઓનું પૂજન કરવું.

મેધા,^૧ પ્રજ્ઞા,^૨ પ્રભા,^૩ વિદ્યા,^૪ શ્રી,^૫ ધૃતિ,^૬ સ્મૃતિ,^૭ બુદ્ધિ^૮ અને વિદ્યેશ્વરી^૯ ને માર્તંડકા-પીઠની શક્તિઓ કહેલી છે.”

* “ શૃણુ દેવિ ! પ્રવક્ષ્યામિ, સાવધાનાડવધારય ।

હનુર્મત્-સાધનં પુણ્યં, મહાપાતકનાશનમ્ ॥ ”

—મંત્રમહોદધિ, પૃ. ૧૬૮

હે દેવિ ! હું જે પવિત્ર અને મહાપાતકનું નાશ કરનારું હતુંમત્-સાધન કહું છું, તે તમે સાંભળો અને સાવધાન થઈને અહણ કરો.

શિવ-સાધન, ગણેશ-સાધન, શક્તિ-સાધન, વિષ્ણુ-સાધન, સૂર્ય-સાધન વગેરે અનેક સાધનો પ્રસિદ્ધ છે. ‘સાધનમાલા’ નામના ગ્રંથમાં અનેક યૌદ્ધ સાધનો દર્શાવ્યાં છે.

આપી હતી અને આ બધી ભૂતિઓ રત્નની બનાવેલી હતી તેમ જણાવ્યું છે. ‘અદ્વ સિરાઓ અદ્વ હિરાઓ एवं धिइओ कित्तीओ बुद्धीओ लच्छीओ....सव्वरयणामए ।’ વસુદેવહિંડીના કહુપ્તી - કથોત્પત્તિ નામના વિભાગમાં શ્રીજંબૂસ્વામીના જીવનનો પ્રસંગ વર્ણવતાં જણાવ્યું છે કે ‘पसत्ये य दिणे पमक्खिओ जंघुनामो विहिणा, दारियाउ वि सगिहेसु । तओ महतीए रिद्धीए चंदो विव तारगा-समीवं गओ वधू-गिहार्ति । तार्हि सहिओ सिरि-धित्ति-कित्ति-लच्छीहि व निअग-मवणमागतो ।’-‘શુભ દિવસે જંબુકુમારને વિધિ-પૂર્વક પીડી ચોળવામાં આવી. કન્યાઓને પણ તેમનાં પિતૃગૃહોમાં પીડી ચોળવામાં આવી. એ પછી જ્યારે સમૃદ્ધિ-પૂર્વક જંબુકુમાર, ચંદ્ર જેમ તારાઓની પાસે જાય, તેમ વધૂ-ગૃહોમાં ગયો અને વધૂઓની સાથે, જાણે કે શ્રી, ધૃતિ, કીર્તિ અને લક્ષ્મીને સાથે લાવ્યો હોય તેમ, પાછો પોતાને ઘરે આવ્યો.’

શ્રી, હ્રી, ધૃતિ, કીર્તિ, બુદ્ધિ અને લક્ષ્મી એ છ વર્ણધર-દેવીઓ ગણાય છે અને પૌષ્ટિક કર્મમાં તેની વિશિષ્ટ સ્થાપના થાય છે.^૧ અહિંદ્ર-અભિષેકવિધિના ત્રીજા પર્વમાં આ છ દેવીઓનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે, તે આ પ્રમાણે :

‘ ‘ श्री-ह्री-भूतयः कीर्तिबुद्धिर्लक्ष्मीश्च पञ्चहादेव्यः ।

पौष्टिस्त्रयमे संपस्य वाञ्छितं पूरयन्तु मुदा ॥ ”

પૌષ્ટિકના સમયે શ્રી, હ્રી, ધૃતિ, કીર્તિ, બુદ્ધિ અને લક્ષ્મી એ છ મહાદેવીઓ સંધની કામના આનંદથી પૂર્ણ કરે.

—આ. દિ. પૌષ્ટિકાધિકાર.

“અભિષેકવારિ હારિ, પ્રભૂતકિંજલ્કલ્કલ્ક-પટવાસિ ।

ઉપનયતુ હેમપદ્મૃઃ, પદ્મા પદ્માલયા દેવી ॥ ૨૩ ॥”

હિમવત્ નામના કુલપર્વતના ઉપર રહેલો પદ્મ નામનો હ્રદ એ જેનું નિવાસસ્થાન છે, તે પદ્માદેવી ઘણા પદ્મરજના રસરૂપી પટવાસ(સુગંધી)વાળાં હિમપદ્મો સાથે અભિષેક માટે મનોહર જળ લાવે (સમીપમાં ઉપસ્થિત કરે). ૨૩.

“સ્તપયન્તી જિનં જાત-સમ્ભ્રમા સમ્ભ્રમચ્છિદં કરોતુ ।

પૂતં [ચ] મમાત્માનં, હ્રીર્મહાપદ્મ[વિ]નિવાસિની ॥ ૨૪ ॥”

હિમવત્-નામના કુલપર્વત ઉપર રહેલ મહાપદ્મનામના મહાહ્રદમાં નિવાસ કરનારી હ્રીનામની દેવી, ઉત્પન્ન થયેલા આદરથી સંભ્રમ છેદનાર જિનને સ્નાન કરાવતી છતી મારા આત્માને પવિત્ર કરે. ૨૪.

—આ. દિ.માં શ્રી, હ્રી વગેરે છ દેવીઓનાં સ્વરૂપ આ પ્રમાણે વર્ણવેલાં છે:—

(૧) “અમ્મોજયુગ્મ-વરદાભય-પૂત-હસ્તા,

પદ્માસના કનક-વર્ણ-શરીર-વસ્ત્રા ।

સર્વાંગભૂષણધરોપચિતાઙ્ગયટ્ટિઃ,

શ્રીઃ શ્રીવિલાસમતુલં કલ્પત્વનેકમ્ ॥”

જેના બે હાથમાં કમલ છે, એક હાથ વરદ-મુદ્રાવાળો અને એક હાથ અભય-મુદ્રાવાળો છે, જે પદ્મનાં આસન પર બેઠેલી છે, જેનાં શરીરનો વર્ણ કનક જેવો છે, જેણે વસ્ત્રો પણ કનકવર્ણનાં જ ધારણ કરેલાં છે, જેની દેહલતા સર્વાંગે આભૂષણવાળી છે, એવી શ્રી-દેવી તમને અનેક પ્રકારે શ્રી(શોભા)નો અતુલ વિલાસ આપે.

“દેવી તવોપનયતામાભિષેકજલં દલં વિભૂતીનામ્ ।

પદ્મપરાગપિશક્ત્વં, તિગિઞ્જિ-નિ[જ]વાસ-દુર્લ્ભલિતા ” ॥૨૫॥

હે ભગવન્ ! નિપદ્ય નામના કુલપર્વત ઉપર રહેલ તિગિઞ્જિ નામના મહાહૃદમાં નિવાસ-વિલાસ કરનારી ધૃતિ નામની દેવી, વિભૂતિઓ(સંપદાઓ)નાં કારણરૂપ, પદ્મોના પરાગથી રંગ-ભેરંગી વિચિત્ર એવું અભિષેક-જલ તમારા માટે લાવેા.

(૨) “ ધૂમ્રાક્ષયદિરસિ-લેટક-ધીજપૂર —

ધીના-વિભૂષિત-કચ ધૃત-રક્તવ્રજા ।

દ્વીર્ધોર-વારણ-વિપાતન-વાદનાદ્યા,

પુર્ણાથ પૌષ્ટિકાવિધૌ વિદધાતુ નિલમ્ ॥ ”

જેનો વર્ણ ધૂમ્ર જેવો છે, જેના એક હાથમાં ખડ્ગ, બીજા હાથમાં હાલ, ત્રીજા હાથમાં બીજેરું અને ચોથા હાથમાં વીણા છે, જેણે રક્તવ્રજ ધારણ કરેલાં છે, જે વિશ્રાણ સિંહના ઉપર આરૂઢ થયેલી છે, તે હ્રીદયી પૌષ્ટિકવિધિમાં નિત્ય પુષ્ટિ આપેા.

(૩) “ ચન્દ્રોજ્જ્વલાક્ષ-વસના દુભમાનસૌકઃ—

પત્રિપ્રયાણરુદનુત્તર-સમ્પ્રભાવા ।

સર્વ-પદ્મ-નિર્મલ-કમગ્દલ-ધીજપૂર —

હસ્તા ધૃતિ ધૃતિરિદ્ધાનિગમાદધાતુ ॥ ”

જેનો દેહ તથા જેનાં વસ્ત્રો ચન્દ્ર જેવાં ઉજ્જ્વલ છે, જે માન-સરોવરમાં રહેનારી છે, હંસના વાદનને લીધે શ્રેષ્ઠ અને સમ્યક્ પ્રભાવ-વાળી છે, જેના એક હાથમાં માલા, બીજા હાથમાં પવિત્ર કમલ, ત્રીજા હાથમાં કમંડલુ અને ચોથા હાથમાં બીજેરું છે, તે ધૃતિદેવી અહીં નિરંતર ધૃતિને આપેા.

“સ્ફુટકેસરેણ કમ્પિત-કમલેન જિનાભિષેચને દેવ્યાઃ ।

માતિ મવ-દ્વિપમજ્જઃ, કેસરિણા કેસરિ-લયાયાઃ ॥ ૨૬ ॥”

જિનાભિષેકમાં, નીલનામના કુલપર્વત ઉપર રહેલ કેસરી નામનો હ્રદ જેનું આલય-સ્થાન છે, તે કીર્તિનામની દેવીના સ્ફુટ કેસર(હ્રદના પક્ષમાં પદ્મ-કણિકા અને સિંહના અર્થમાં કેશવાળી-ખભા ઉપરના કેશો)વાળાં કમલો (હ્રદ અર્થમાં પદ્મો અને સિંહના પક્ષમાં હરણો)ને કંપાવનારા એવા કેસરી (હ્રદ અને ખીન્ન પક્ષમાં સિંહ)એ કરેલો ભવ(સંસાર)રૂપી દ્વિપ(હાથી)નો ભંગ(પરાજય) શોભે છે. ૨૬.

“માતિ મવતોઽભિષેકે, ક્વણદલિકુલ-કિક્કિણી-કલોપેન ।

રુચિરોઽઞ્જલેન જિન ! પૌંડરીકિણી પૌંડરીકેણ ॥ ૨૭ ॥”

હે જિન ! આપના અભિષેકમાં પૌંડરીકિણી બુદ્ધિ નામની દેવી, રુકિમ નામના કુલપર્વત ઉપર રહેલા વાઘ જેવા પૌંડરીક નામના હ્રદ વડે શોભે છે, જે(હ્રદ) અવાજ કરતા ભમરાઓના સમૂહરૂપી ધૂધરીઓના સમૂહવાળો રુચિર (સુશોભિત) અને ઉજ્જવલ(દેહીપ્રમાન) છે. ૨૭

(૪) “શુક્લાજ્ઞયટિરુડુનાયક-વર્ગ-વસ્ત્રા,

હંસાસના ધૃત-કમળલુકાક્ષસૂત્રા ।

શ્વેતાબ્જ-ચામર-વિલાસિકરાતિકીર્તિઃ,

કીર્તિં દદાતુ વરપૌષ્ટિક-કર્મણાઽત્ર ॥”

જેનાં દેહ તથા વસ્ત્રોનો વર્ણ ચંદ્ર જેવો શુક્લ છે, જે હંસ પર બેઠેલી છે, જે કમંડલુ, માત્રા, શ્વેતપદ્મ અને ચામરથી શોભિત હાથ-વાળી છે, તે કીર્તિ દેવી આ પૌષ્ટિક-કર્મમાં કીર્તિને આપે.

રિપુસેના-ક્રેશ-કુરૂ-સંહર્તિ સ્વાપતેય-સસ્યાનામ્ ।

સ્તપયન્તી જગદીશં, જયતિ મહાપૌન્ડરીકસ્યા ॥ ૨૮ ॥

શિખરી નામના કુલપર્વત ઉપર મહાપૌન્ડરીક નામનો હ્રદ છે, જે મોટો વાઘ હોય તેવો જણાય છે; તેના ઉપર રહેલી લક્ષ્મી નામની દેવી, જગદીશ(જિન)ને સ્નાન કરાવતી હતી, દ્રૌણેશ્વી ધાન્યોને થતા ઉપદ્રવોનો વિનાશ કરતી શત્રુ-સેનાએ વિસ્તારેલા કલેશેશ્વી કુરંગો(હરણો)ના સમૂહ પર જય પામે છે (દ્રૌણોના ઉપદ્રવો અને શત્રુઓથી થતા કલેશોને દૂર કરે છે). ૨૮.

સૂરિમંત્રમાં પણ આ છ દેવીઓની સાધના આવે છે.

(૫) “સ્ફારસ્ફુરત્સ્ફટિક-નિર્મલ-દેહ-વસ્ત્રા,

શેપાહિ-વાહનગતિઃ પદુ-દીર્ઘ-શોભા ।

ર્ષાણોરુપસ્તક-વરામય-ભાસમાન—

હસ્તા સુબુદ્ધિમધિક્ષં પ્રદદાતુ બુદ્ધિઃ ॥”

જેનાં દેહ તથા જેનાં વસ્ત્રો સ્ફટિક જેવાં નિર્મલ અને વિરત્ત શાંતિવાળાં છે, જે શેપનાગ પર બેઠેલી છે અને જે પદુ અને દીર્ઘ શોભાવાળી છે, જેના એક હાથમાં ઊરુ પર મૂકેલી વીણા છે, બીજા હાથમાં પુસ્તક છે, ત્રીજે હાથ વરદ મુદ્રાવાળો છે. અને ચોથો હાથ અભયમુદ્રાવાળો છે, એવી બુદ્ધિદેવી અધિક સુબુદ્ધિ આપેા.

(૬) “ૐરાવણસનગતિઃ કનકમયવદ્ન-

દેહા ચ મૂળકદમ્બક-શોભમાના ।

માતઙ્ગ-પદ્મયુગલ પ્રસ્તાડતિકાન્તિઃ,

વેદપ્રમાણકકરા જયતીહ લક્ષ્મીઃ ॥”

જે ઐરાવણ હાથી પર બેઠેલી છે, જેના દેહ તથા વસ્ત્રનો વર્ણ

કેટલીક પ્રતિઓમાં શ્રી-હ્રી એવો પાઠ મળે છે અને ઉપરના ઉલ્લેખો જોતાં એ ક્રમ જ સુવિહિત લાગે છે. અહીં કેટલાક હ્રીં અને શ્રીં એવો પાઠ બોલે છે, પણ તે બીજાક્ષરો છે અને તેને બોલવાનો અહીં પ્રસંગ નથી. અહીં તો માત્ર નામોની જ ગણના છે.

સુગૃહીત-નામાન:- સારી રીતે ઉચ્ચારણ કરાયેલાં નામવાળા, જેમનું નામ સારી રીતે લેવાય છે, તેવા.

સુ - સારી રીતે. ગૃહીત - ગ્રહણ કરાયેલું છે નામ જેતું તે સુગૃહીતનામનું.

જયન્તુ - જયવંતા વર્તો, જય આપનારા થાઓ, સાન્નિધ્ય કરનારા થાઓ.

તે - તે.

જિનેન્દ્રા:- જિનવરો.

(૬-૫) સરલ છે.

(૬-૬) ॐ શ્રી, હ્રી, ધૃતિ, મતિ, કીર્તિ, કાંતિ, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી અને મેઘા એ નવસ્વરૂપવાળી સરસ્વતીની સાધનામાં, યોગના પ્રવેશમાં તેમ જ મંત્ર-જપનાં નિવેશનમાં જેમનાં નામોનું આદર-પૂર્વક ઉચ્ચારણ કરાય છે, તે જિનવરો જય પામે - સાન્નિધ્ય કરનારા થાઓ.

કનક જેવો છે, જે આમૂલ્યોના સમૂહથી શોભી રહેલી છે, જેના બે હાથ હાથી પર છે અને બે હાથમાં પદ્મ છે, તે ચાર ભુજવાળી લક્ષ્મી-દેવી અહીં જય પામે છે.

(૭૪) ॐ રોહિણી-પ્રજ્ઞાતિ-વજ્રશૃંગલા-વજ્રાક્ષી-
અપ્રતિચક્રા-પુરુષદત્તા-કાલી-મહાકાલી-ગૌરી-ગાન્ધારી-
સર્વાશ્વમહાજ્વાલા-માનવી-વૈરોટ્યા-અચ્છુપ્તા-માનસી-મહા-
માનસી પોડશ વિદ્યાદેવ્યઃ—(૧) રોહિણી, (૨) પ્રજ્ઞાતિ,
(૩) વજ્રશૃંગલા, (૪) વજ્રાક્ષી, (૫) અપ્રતિચક્રા, (૬)
પુરુષદત્તા, (૭) કાલી, (૮) મહાકાલી, (૯) ગૌરી,
(૧૦) ગાન્ધારી, (૧૧) સર્વાશ્વમહાજ્વાલા, (૧૨) માનવી,
(૧૩) વૈરોટ્યા, (૧૪) અચ્છુપ્તા, (૧૫) માનસી, (૧૬)
મહામાનસી એ સોળ વિદ્યાદેવીઓ. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે
અ.ચિ.માં સર્વાશ્વમહાજ્વાલા-શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે
જણાવેલો છે: ‘તર્વેષામસ્રાણાં મહત્વો જ્વાલા અત્યાં સર્વાશ્વ-
મહાજ્વાલા’—‘સર્વ અથોની મોટી જ્વાલાઓ જેની પાસે છે,
તે સર્વાશ્વમહાજ્વાલા.’

રક્ષન્તુ—રક્ષણ કરો.

વિદ્યાદેવીઓની પ્રસન્નતાથી રોગ, શોક, ચિંતા, દરિદ્રતા
વગેરેથી રક્ષણ થાય છે, એટલે અહીં રક્ષણ-શબ્દને પુષ્ટિના
અર્થમાં સ્ત્રમજ્વો પાટે છે.

વઃ—તમારું.

નિન્યમ્—પ્રતિદિન.

સ્વાદ્યા—સ્વાદ્યા.

(૭૫) સોળ વિદ્યાદેવીઓ:—

વિદ્યાદેવી એ (મંત્રરૂપા) વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી છે. સિદ્ધ-ચક્રચંત્રમાં અ વગેરે સોળ સ્વરની સ્થાપના થાય છે, તે સ્વરો આ સોળ વિદ્યાદેવીઓના વાચક છે. તે વિશે સિદ્ધ-હેમ-બૃહ-ન્યાસમાં કહ્યું છે કે—

‘ તથા અકારાદિભિઃ પોઢશસ્વરૈર્મંડલેષુ પોઢશ રોહિણ્યાદ્યા દેવતા અભિધીયન્તે ॥ ’

(અ. ૧, પા. ૧, મુ. ૧)

સોળ વિદ્યાદેવીઓનાં સ્વરૂપનો કેટલોક પરિચય શ્રીગણ્પ-ભટ્ટિસૂરિએ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકામાં, શ્રીપાદસિખ્તાચાર્યે નિર્વાણ-કલિકામાં અને શ્રીવર્દ્ધમાનસૂરિએ આચારદિનકરમાં આપેલો છે. તે પરથી તેનું સ્વરૂપ અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. વિદ્યા-દેવીઓનાં જે શિષ્ય મળે છે, તેમાં હાથની સંખ્યામાં તફાવત જણાય છે અને તેના આયુષ્યોમાં પણ ભેદ નજરે પડે છે.

૧. રોહિણી — પુણ્ય-બીજને ઉત્પન્ન કરે, તે રોહિણી. આ દેવીને ચાર હાથ છે, તેમાં જમણા હાથમાં જપમાલો અને બાણ છે તથા ડાળાં હાથમાં શંખ અને ધનુષ્ય છે. તેનો વર્ણ શ્વેત છે, તેનું વાહન ગાય છે અને તેનો મંત્ર ‘ ઐં યાં રોહિણ્યૈં અં નમઃ ’ છે. આવશ્યકચૂર્ણમાં રોહિણી, પ્રજ્ઞાસિ, ગૌરી અને ગાંધારી એ ચાર મહાવિદ્યાઓ કહેલી છે. વસુદેવ-હિંદીમાં પણ રોહિણીનો વિદ્યા તરીકે ઉલ્લેખ આવે છે.

૨ પ્રજ્ઞાસિ — જેને પ્રકૃષ્ઠ જ્ઞાન છે, તે પ્રજ્ઞાસિ. આ

દેવીને ચાર હાથ છે, તેમાં જમણા હાથ-શક્તિ અને વરદ મુદ્રા-વાળા છે તથા ડાળા હાથ ણીજેરા અને શક્તિથી યુક્ત છે. તેનો વર્ણ શ્વેત છે, તેનું વાહન મયૂર છે અને તેનો મંત્ર ‘ૐ સં પ્રજ્ઞપ્યૈ આં નમઃ’ છે. ચતુઃ તથા આ. દિ.ના અભિપ્રાયથી આ દેવીને બે હાથ છે, તેમાં એક હાથમાં શક્તિ અને ણીજા હાથમાં કમલ છે તથા તેનો વર્ણ કમલ જેવો પદ્મ (ગુલાબી) છે. આવશ્યકચૂર્ણિ, વસુદેવહિંદી તથા પૃથ્વીચરિયમાં પ્રસન્નિતનો વિદ્યા તરીકે ઉલ્લેખ આવે છે. ‘વિજ્ઞા ય દુષ્ટિવારા, જયકમ્મા ચેવ તહ ય પન્નત્તી ।’ (પ. ચ. ઉ. ૭)

૩ વજ્રશૃંગલા - જેના હાથમાં દુષ્ટને દમન કરવા માટે વજ્રની શૃંગલા છે, તે વજ્રશૃંગલા. આ દેવીને ચાર હાથ છે, તેમાં જમણા હાથ વરદ-મુદ્રા અને શૃંગલા-યુક્ત છે અને ડાળા હાથ કમલ અને શૃંગલા-યુક્ત છે. તેનો વર્ણ શંખ જેવો શ્વેત છે, તેનું વાહન પદ્મ છે અને તેનો મંત્ર ‘ૐ લાં વજ્રશૃંગલાયૈ હં નમઃ ।’ છે. આ. દિ.ના અભિપ્રાયથી આ દેવીને બે હાથ છે, તેમાં એક હાથમાં શૃંગલા અને ણીજા હાથમાં ગદા છે.

૪ વજ્રાંકુશી - જેના હાથમાં વજ્ર અને અંકુશ રહેલાં છે, તે વજ્રાંકુશી. આ દેવીને ચાર હાથ છે, તેમાં જમણા હાથ વરદ-મુદ્રા અને વજ્રવાળા છે અને ડાળા હાથ ણીજેરા તથા અંકુશવાળા છે. તેનો વર્ણ સુવર્ણ જેવો પીળો છે, તેનું વાહન હાથી છે અને તેનો મંત્ર ‘ૐ વાં વજ્રાંકુશાયૈ હં નમઃ’ છે.

૫ અપ્રતિચક્રા - જેના ચક્રની બરાબરી કોઈથી થઈ શકે તેવી નથી, તે અપ્રતિચક્રા. ‘સંતિકર’ સ્તવનમાં તેનું નામ ચક્રેશ્વરી જણાવેલું છે. આ દેવીને ચાર હાથ છે અને તે ચારે હાથમાં ચક્ર છે. તેનો વર્ણ વીજળી જેવો છે, તેનું વાહન ગરુડ છે અને તેનો મંત્ર ‘ૐ શાં અપ્રતિચક્રાયૈ ઉં નમઃ’ છે. ચતુઃ તથા આઠ દિગ્તા અભિપ્રાયથી આ દેવીનો વર્ણ કનક જેવો પીળો છે.

૬ પુરુષદત્તા - પુરુષને વરદાન આપનારી, તે પુરુષદત્તા. આ દેવીને ચાર હાથ છે, તેમાં જમણા હાથ વરદ-મુદ્રા અને ખડ્ગવાળા છે અને ડાબા હાથ બીજેરા અને ઢાલવાળા છે. તેનો વર્ણ સુવર્ણ-જેવો પીળો છે, તેનું વાહન ભેંસ છે અને તેનો મંત્ર ‘ૐ શાં પુરુષદત્તાયૈ જં નમઃ’ છે. ‘સંતિકર’ સ્તવનમાં આ દેવીને નરદત્તા કહી છે.

૭ કાલી - હુશ્મનો પ્રત્યે જે કાલ જેવી છે, તે કાલી. આ દેવીને ચાર હાથ છે, તેમાં જમણા હાથ જપમાલા અને ગદાવાળા છે તથા ડાબા હાથ વજ્ર અને અભય-મુદ્રાથી વિભૂષિત છે. તેનો વર્ણ શ્યામ છે, તેનું વાહન પદ્મ છે અને તેનો મંત્ર ‘ૐ શાં કાલ્યૈ ક્રં નમઃ’ છે.

૮ મહાકાલી - હુશ્મનો પ્રત્યે જે મહાકાલ જેવી છે, તે મહાકાલી. આ દેવીને ચાર હાથ છે, તેમાં જમણા બે હાથ અક્ષસૂત્ર તથા વજ્રથી શોભે છે અને ડાબા હાથ અભયમુદ્રા અને ઘંટાથી શોભે છે. તેનો વર્ણ તમાલ જેવો અતિશ્યામ છે, તેનું વાહન પુરુષ છે અને તેનો મંત્ર ‘ૐ હાં મહાકાલ્યૈ ક્રં

નમઃ' છે. ચતુઃ તથા આઠ દિવસ અભિપ્રાયથી તેના એક હાથમાં જપમાલા, બીજા હાથમાં ફલ, ત્રીજા હાથમાં ઘંટ અને ચોથા હાથમાં વજ્ર છે.

૯ ગૌરી - જેને દેખવાથી ચિત આકર્ષાય છે, તે ગૌરી. અથવા ગૌર-વર્ણવાળી તે ગૌરી. આ દેવીને ચાર હાથ છે, તેમાં જમણા હાથ વરદ-મુદ્રા અને મુશલથી અલંકૃત છે અને ડાબા હાથ જપમાલા અને કમલથી શોભે છે. તેનો વર્ણ ગૌર કનકના જેવો છે, તેનું વાહન ગોધા એટલે ઘો છે અને તેનો મંત્ર 'ૐ યૂં ગૌર્યેં હૃં નમઃ' છે. ચતુઃના અભિપ્રાયથી આ દેવીને વર્ણ લક્ષ્મીદેવીના જેવો પીળો છે. આઠ દિવસ અભિપ્રાયથી આ દેવી કુન્દ-કર્પૂર-નિર્મલા - કુન્દ અને કપૂર જેવી પ્રવેત છે. ગૌરનો અર્થ પીળો અને પ્રવેત એમ બંને થાય છે. સૂત્રકૃતાંગસૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધના બીજા અધ્યાયમાં ગૌરી અને ગાંધારીની ગણના વિદ્યા તરીકે કરવામાં આવી છે.

૧૦ ગાંધારી - જેનાથી ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગાંધારી; અથવા જે ગાંધાર-દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે ગાંધારી. આ દેવીને ચાર હાથ છે, તેમાં જમણા હાથ વરદ-મુદ્રા અને મુશલવાળા છે, તથા ડાબા હાથ અભય-મુદ્રા અને વજ્રવાળા છે. તેનો વર્ણ નીલ છે, તેનું વાહન કમલ છે અને તેનો મંત્ર 'ૐ હં ગાન્ધાર્યેં હૃં નમઃ' છે.

૧૧ સર્વાશ્વમહાજ્વાલા - જેનાં સર્વ અશ્વોમાંથી મોટી જ્વાલાઓ નીકળે છે, તે સર્વાશ્વમહાજ્વાલા. આ દેવીને બે હાથ છે અને તેમાં ઘણાં શસ્ત્રો રહેલાં છે, તેમાંથી

જવાલાઓ નીકળે છે. તેનો વર્ણ ધવલ છે, તેનું વાહન વરાહ છે અને તેનો મંત્ર ‘ૐ હ્રં સર્વાલ્પમહાજ્વાલાયૈંં નમઃ.’ છે. આ દેવીને કેટલાક જવાલા, કેટલાક મહાજવાલા અને કેટલાક જવાલામાલિની પણ કહે છે. ચતુ.માં આ દેવીનું વર્ણન કરેલું નથી. જવાલામાલિની-દેવીના સ્વતંત્ર કલ્પો મળે છે.

૧૨ માનવી - મનુષ્યની માતા-તુલ્ય, તે માનવી. આ દેવીને ચાર હાથ છે, તેમાં જમણા હાથો વરદ-મુદ્રા અને પાશવાળા છે તથા ડાબા હાથ જપમાલા અને વૃક્ષની ડાળી-વાળા છે. તેનો વર્ણ શ્યામ છે, તેનું વાહન કમલ છે અને તેનો મંત્ર ‘ૐ વૂં માનવ્યૈંં નમઃ.’ છે.

૧૩ વૈરોટ્યા - અન્યોન્ય વૈરની શાંતિ માટે જેનું આગમન થાય છે, તે વૈરોટ્યા. આ દેવીને ચાર હાથ છે, તેમાં જમણા હાથ ખડ્ગ અને સર્પથી વિભૂષિત છે અને ડાબા હાથ ઢાલ તથા સર્પથી શોભે છે. તેનો વર્ણ શ્યામ છે, તેનું વાહન અજંગર છે અને તેનો મંત્ર ‘ૐ શૂં વૈરોટ્યાયૈંં ઔં નમઃ.’ છે.

૧૪ અચ્છુષ્મા - જેને પાપનો સ્પર્શ નથી, તે અચ્છુષ્મા. આ દેવીને ચાર હાથ છે, તેમાં જમણા હાથમાં ખડ્ગ અને બાણ છે તથા ડાબા હાથમાં ખેટક(ઢાલ) તથા ધનુષ્ય છે. તેનો વર્ણ વીજળી જેવો છે, તેનું વાહન અશ્વ છે અને તેનો મંત્ર ‘ૐ ષૂં અચ્છુષ્માયૈંં ઔં નમઃ.’ છે.

૧૫ માનસી - જે ધ્યાન ધરનારના મનને સાન્નિધ્ય કરે, તે માનસી. આ દેવીને ચાર હાથ છે, તેમાં જમણા હાથ

વરદ-મુદ્રા અને વજ્રવાળા છે તથા ડાળા હાથ જપમાલા અને વજ્રથી વિભૂષિત છે. તેનો વર્ણ ધવલ છે, તેનું વાહન હંસ છે અને તેનો મંત્ર ‘ૐ સૂં માનસ્યે અં નમઃ’ છે.

૧૬ મહામાનસી-જે ધ્યાનારૂઢ મનુષ્યોનાં મનને વિશેષ સાન્નિધ્ય કરે, તે મહામાનસી. આ દેવીને ચાર હાથ છે, તેમાં જમણા હાથ વરદ-મુદ્રા અને ખડ્ગથી યુક્ત છે અને ડાળા હાથમાં કુંડિકા અને ઢાલ છે. તેનો વર્ણ ધવલ છે, તેનું વાહન સિંહ છે અને તેનો મંત્ર ‘ૐ હૂં મહામાનસ્યે અં નમઃ’ છે. ચતુઃ તથા આઠ દિઠમાં આ દેવીના હાથમાં ખડ્ગ, ઢાલ, રત્ન અને કમંડલુ કહેલાં છે. વિશેષમાં આઠ દિઠમાં આ દેવીનું વાહન મકર છે, તેમ જણાવેલું છે.

(૭-૬) ૐ રોહિણી, પ્રજ્ઞિતિ, વજ્રશૃંગલા, વજ્રાંકુશી, અપ્રતિચક્રા, પુરુષદત્તા, કાલી, મહાકાલી, ગૌરી, ગાંધારી, સર્વાન્નમહાજ્વાલા, માનવી, વૈરોઢ્યા, અચ્ચુપ્તા, માનસી અને મહામાનસી એ સોળ વિદ્યાદેવીઓ તમારું નિત્ય રક્ષણ કરે.

(૮-૪) ૐ આચાર્યોપાધ્યાય-પ્રમૃતિ-ચાતુર્વર્ણ(ર્ણ)સ્ય-આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે ચાર વર્ણવાળા.

આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય-પ્રમૃતિ તે આચાર્યોપાધ્યાય-પ્રમૃતિ એવો ચાતુર્વર્ણ તે આચાર્યોપાધ્યાય-પ્રમૃતિ-ચાતુર્વર્ણ. આચાર્ય-સાધુઓના નાયક. ઉપાધ્યાય-સાધુઓને શાસ્ત્રાભ્યાસ કરાવનાર. પ્રમૃતિ-આદિ. ચાતુર્વર્ણ(ર્ણ)-જેમાં ચાર વર્ણ હોય, તે ચાતુર્વર્ણ. વર્ણ એટલે પ્રકાર.

શ્રીશ્રમણસદ્વસ્ય - શ્રીશ્રમણસંઘને.

શાન્તિઃ - શાંતિ, કપાયોનું ઉપશમન.

તુષ્ટિઃ - તુષ્ટિ, તોષ, સન્તોષ.

‘જય’ તુષ્ટિનું સ્વરૂપ છે. *

પુષ્ટિઃ - પુષ્ટિ, પોષણ, વૃદ્ધિ.

‘લાભ’ પુષ્ટિનું સ્વરૂપ છે.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પોડશકમાં “પુષ્ટિઃ પુણ્યોપચયઃ ।”
(૩-૪) ‘પુષ્ટિ એટલે પુણ્યની વૃદ્ધિ’ એવો અર્થ કરેલો છે.

ભવતુ - થાઓ.

(૮-૫) સરલ છે.

* તાંત્રિક ગ્રંથોમાં તુષ્ટિ અને પુષ્ટિને મહાદેવીની પૃથક્ પૃથક્ શક્તિઓ માનવામાં આવી છે. જેમ કે-

“તુષ્ટિઃ પુષ્ટિઃ ક્ષમા લજ્જા, જૃમ્ભા તન્દ્રા ચ શક્તયઃ ।

સંસ્થિતાઃ સર્વતઃ પાર્શ્વે, મહાદેવ્યાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥”

—દેવીભાગવત

તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, ક્ષમા, લજ્જા, જૃમ્ભા, તન્દ્રા એ મહાદેવીની સર્વ તરફ રહેલી જુદી જુદી શક્તિઓ છે.

પુણ્યાહ-વાચન-પ્રયોગમાં “શાન્તિરસ્તુ ॥ પુષ્ટિરસ્તુ ॥ તુષ્ટિરસ્તુ ॥ વૃદ્ધિરસ્તુ ॥ તથા ભગવતી પુષ્ટિકરી પ્રીયતામ્, ભગવતી તુષ્ટિકરી પ્રીયતામ્, ભગવતી વૃદ્ધિકરી પ્રીયતામ્, ભગવતી વૃદ્ધિકરી પ્રીયતામ્”-એ પાકો આવે છે.

જેમ ઉપરના મંત્રોમાં સર્વને શાંતિ, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ ઇચ્છવામાં આવી છે, તેમ આ મંત્રમાં આતુર્વલ્પ ધ્રમલ્પસંધને શાંતિ, તુષ્ટિ ને પુષ્ટિ ઇચ્છવામાં આવી છે.

(૮-૬) ઝ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે ચાર પ્રકારના શ્રીધ્રમલ્પસંધને શાન્તિ ધાઓ, તુષ્ટિ ધાઓ, પુષ્ટિ ધાઓ.

(૯-૪) ગ્રહા :- બ્રહ્મા.

‘ગૃહ્ણાતિ ગતિ-વિશેષાનેતિ ગ્રહઃ ।’ - ‘જે વિવિધ-ગતિઓને ધારણ કરે, તે ગ્રહ.’ અહીં વિવિધ ગતિઓથી - વક્રા, અતિ-વક્રા, કુટિલા, મન્દા, મન્દતરા, સમા, શીઘ્રા અને શીઘ્રતરા એ આઠ પ્રકારની ગતિઓ સમજવાની છે. અથવા ‘ગૃહ્ણાતિ પલ્લદાતૃત્વેન જીવાનિતિ ગ્રહઃ ।’ - ‘જે ફલ-દાયકતા વડે જીવોને ગ્રહણ કરે, તે ગ્રહ.’ અહીં ફલ-દાયકતાથી શુભ અને અશુભ ફલ-દાયકતા સમજવાની છે. મનુષ્યના જન્મ-સમયે ગ્રહો જો ઉચ્ચ સ્થાનમાં હોય, તો તેનું ફલ શુભ મળે છે અને નીચ સ્થાનમાં હોય, તો તેનું ફલ અશુભ મળે છે. ગ્રહોની આ શુભાશુભ અસરમાંથી કેઈ પ્રાણી મુક્ત રહી શકતું નથી. કાણું છે કે -

“દેવ-દાનવ-ગન્ધર્વાઃ, યક્ષ-રાક્ષસ-ફિલ્લતાઃ ।

પાંચવન્તે પ્રજાપતિભિઃ, કિં પુનર્નુવિ ગાન વઃ ? ॥ ”

દેવ, દાનવ, ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, ફિલ્લર, આદિ સર્વ પ્રાણીઓની દુષ્ટ અસરથી પીડાય છે, તો મનુષ્યોની વાત જ શું ?

ગ્રહોની અસર મનુષ્યનાં જીવન પર ખૂબ જ થાય છે. તેથી કહેવાયું છે કે —

“ પ્રહા રાજ્યં પ્રયચ્છન્તિ, પ્રહા રાજ્યં હરન્તિ ચ ।
પ્રહૈવ્યર્ષામિદં વિશ્વમતઃ શાન્તિઃ શુભાવહા ॥ ”

ગ્રહો રાજ્ય આપે છે, ગ્રહો રાજ્ય લઈ લે છે, ગ્રહોની અસરથી આ વિશ્વ વ્યાપ્ત છે; તેથી (દુષ્ટ ગ્રહોની) શાંતિ કરવી શુભકારક-લાભ-દાયક છે.

ચન્દ્ર-સૂર્યાઙ્ગારક-બુધ-વૃહસ્પતિ-શુક્ર-શનૈશ્વર-રાહુ-કેતુ-સહિતાઃ— ચંદ્ર, સૂર્ય, મંગળ, બુધ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુથી સહિત.

ચન્દ્ર અને સૂર્ય અને અઙ્ગારક અને બુધ અને વૃહસ્પતિ અને શુક્ર અને શનૈશ્વર અને રાહુ અને કેતુથી સહિત તે ચન્દ્ર-સૂર્યાઙ્ગારક-બુધ-વૃહસ્પતિ-શુક્ર-શનૈશ્વર-રાહુ-કેતુ-સહિત.

જૈનશાસ્ત્રોમાં ગ્રહોની સંખ્યા ૮૮ની આવે છે. તે આ પ્રમાણે :

(૧) અંગારક, (૨) વિકાલક, (૩) લૌહિત્યાક્ષ, (૪) શનૈશ્વર, (૫) આધુનિક, (૬) પ્રાધુનિક, (૭) કણ, (૮) કણક, (૯) કણ-કણક, (૧૦) કણ-વિતાનક, (૧૧) કણ-સંતાનક, (૧૨) સોમ, (૧૩) સહિત, (૧૪) આશ્વાસન, (૧૫) કાર્યોપગ, (૧૬) કર્પુરક, (૧૭) અજકરક, (૧૮) હંડલક, (૧૯) શંખ, (૨૦) શંખનાભ, (૨૧)

શંખ-વર્ણાભ, (૨૨) કંસ, (૨૩) કંસ-નાભ, (૨૪) કંસ-
વર્ણાભ, (૨૫) નીલ, (૨૬) નીલાવભાસ, (૨૭) રૂપી,
(૨૮) રૂપાવભાસ, (૨૯) ભસ્મ, (૩૦) ભસ્મરાશિ, (૩૧)
તિલ, (૩૨) તિલપુષ્પ-વર્ણ, (૩૩) દઢ, (૩૪) દઢ-વર્ણ,
(૩૫) કાર્ય, (૩૬) વન્ધ્ય, (૩૭) ઇન્દ્રાગ્નિ, (૩૮) ધૂમ-
કેતુ, (૩૯) હરિ, (૪૦) પિંગલ, (૪૧) બુધ, (૪૨)
શુક્ર, (૪૩) બૃહસ્પતિ, (૪૪) રાહુ, (૪૫) અગસ્તિ,
(૪૬) માણ્વક, (૪૭) કામ-સ્પર્શ, (૪૮) ધુર, (૪૯)
પ્રમુખ, (૫૦) વિકટ, (૫૧) વિસંધિ-કલ્પ, (૫૨) પ્રકલ્પ,
(૫૩) જટાલ, (૫૪) અરુણ, (૫૫) અગ્નિ, (૫૬) કાલ,
(૫૭) મહાકાલ, (૫૮) સ્વસ્તિક, (૫૯) સૌવસ્તિક, (૬૦)
વર્ણમાનક, (૬૧) પ્રલગ્ન, (૬૨) નિત્યાલોક, (૬૩)
નિત્યોદ્યોત, (૬૪) સ્વયંપ્રભ, (૬૫) અવભાસ, (૬૬)
ત્રેયસ્કર, (૬૭) શેખંકર, (૬૮) આભંકર, (૬૯) પ્રભંકર,
(૭૦) અરબ્ધ, (૭૧) વિરબ્ધ, (૭૨) અશોક, (૭૩) વીત-
શોક, (૭૪) વિતત, (૭૫) વિવસ્ત, (૭૬) વિશાલ, (૭૭)
શાલ, (૭૮) સુન્નત, (૭૯) અતિવૃત્તિ, (૮૦) એકજટી
(૮૧) દ્વિજટી, (૮૨) કર, (૮૩) કરક, (૮૪) રાજ,
(૮૫) અર્ગલ, (૮૬) પુષ્પ, (૮૭) ભાવ અને (૮૮) કેતુ.

(સૂર્યપ્રજ્વલિત, પ્રાજુત ૨૦)

આ ગ્રહોમાંથી (૧) અંગારક (મંગલ), (૪) રાનેશ્વર-
(શનિ), (૪૧) બુધ, (૪૨) શુક્ર, (૪૩) બૃહસ્પતિ (ગુરુ),
(૪૪) રાહુ અને (૮૮) કેતુ, એ સાત ગ્રહોની મુખ્યતા છે

અને તેમાં ચંદ્ર તથા સૂર્યને ઉમેરતાં તેની સંખ્યા નવની થાય છે. કહ્યું છે કે —

“સૂર્યશ્વન્દ્રો મંગલશ્ચ, બુધશ્વાપિ વૃહસ્પતિઃ ।

શુક્રઃ શનૈશ્વરો રાહુઃ, કેતુશ્ચેતિ નવ ગ્રહાઃ ॥”

સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગલ, બુધ, વૃહસ્પતિ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ એ નવ ગ્રહો છે. *

આ નવ ગ્રહોનું સ્વરૂપ નિ.ક.માં નીચે પ્રમાણે આપેલું છે :— +

નામ	દિશા	વર્ણ	આયુધ	વાહન
સૂર્ય	પૂર્વ	રક્ત	માલા, કમંડલુ	સાત ઘોડાનો રથ
ચંદ્ર	વાયવ્ય	ધવલ	માલા, કમંડલુ	દસ ઘોડાનો રથ
મંગલ	દક્ષિણ	રક્ત	માલા, કુંડિકા	ભૂમિ-સ્થિત

* વરાહના મતે રાહુ અને કેતુ મુખ્ય ગ્રહો નથી.

+ (૧) “ૐ નમઃ પૂર્વદિગ્દલાસીન-રક્તયુતિ-અક્ષસૂત્ર-કમળલ-પાણિ-સકલજન-કર્મ-સાક્ષિણે આદિત્યાય સ્વાહા ।

(૨) ૐ નમોઽપરોત્તરદિગ્દલાસીન-ધવલયુતિ-અક્ષમાલા-કમળલ-પાણિ-અમૃતાત્મને સોમાય સ્વાહા ।

(૩) ૐ નમો દક્ષિણદિગ્દલાસીન-રક્તપ્રભાક્ષવલય-કુણ્ડિકાલલ-કૃતપાણિ-તેજોમૂર્તયે મંગ્ગલાય સ્વાહા ।

(૪) ૐ નમઃ ઉત્તરદિગ્દલાસીન-હેમપ્રભાક્ષસૂત્ર-કમળલ-વ્યગ્ર-પાણયે બોધાત્મને બુધાય સ્વાહા ।

(૫) ૐ નમઃ ઉત્તરદિગ્દલાસીન-હરિતાલયુતિ-અક્ષસૂત્ર-કુણ્ડિકા-યુતપાણિ-ત્રિદશમન્ત્રિણે વૃહસ્પતયે સ્વાહા ।

બુધ	ઉત્તર	પીત	માલા, કુંડિકા	રાજહંસ
શુક્ર	ધ્યાન	સુવર્ણ	માલા, કુંડિકા	હંસ
શુક્ર	અગ્નિ	ઉજ્જવલ	માલા, કમંડલુ	અશ્વ
શનિ	પશ્ચિમ	કાળો	માલા, કમંડલુ	કચ્છપ
રાહુ	નેઝલ્ય	સ્થામ	અર્ધમુદ્રા	સિંહ
કેતુ	નેઝલ્ય	સ્થામ	અર્ધમુદ્રા	સાપ

સલોકપાલા:- લોકપાલો સહિત.

લોકનું પાલન કરનાર-રક્ષણ કરનાર દેવ લોકપાલ કહેવાય છે. જૈનસૂત્રોમાં ઇન્દ્રના સામ્રાજ્યની ચાર દિશાના ચાર રક્ષક સોમ, યમ, વરુણ અને વૈશ્રવણ (કુબેર)ને લોકપાલની સંજ્ઞા અપાયેલી છે. અનુષ્ઠાન-વિષયક ગ્રંથોમાં પાંચમા લોક-પાલનો ઉલ્લેખ પણ આવે છે. જેમ કે—

- (૧) ॐ નમઃ પૂર્વદક્ષિણદિગ્દલાસીન-ધવલવર્ણાધામુદ્ર-કમગ્દલુ-પાણિ-અમુરમન્ત્રિણં શુભાય સ્વાહા ।
- (૭) ॐ નમોઽપરદિગ્દલસીનાસિતગુતિ-અધવલય-કુન્ડિચાલપ્સ-પાણિ-ચમ્પૂર્ણ-મામુરમૃત્યે શનૈધરાય સ્વાહા ।
- (૮) ॐ નમો દક્ષિણાપરદિગ્દલાસીનાતિરૂપ્ણગ્ન-વાનિદ્રયાગ્નિહિતાર્ધ-મુદ્ર-મહાત્મઃસ્વભાવાય રાહવે સ્વાહા ।
- (૯) ॐ નમઃ પૂર્વદિગ્દલાસીન-ધૂતવર્ણગુતિ-મહામુદ્ર-કુન્ડિચાલપ્-કૃત્તાનિદ્રયાનૈઃસ્વભાવાત્મને વેતવે સ્વાહા ।

શંતિ મહાદેવતાનાં પૂજામન્ત્રાઃ ।”

—નિરંબુદતિશા.

મહેતાનાં આપુષ સંજંખનાં કેટલાંક મનાંતર પ્રવર્તે છે.

‘ દસળ્હં દિસીપાલાળં, પંચળ્હં લોગપાલાળં ઈં દ્વીં શ્રીં નમઃ । ’

વૈદિક સંપ્રદાયમાં ઇન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, સૂર્ય, વરુણ, વાયુ, કુબેર અને ચંદ્રને લોકપાલની સંજ્ઞા અપાયેલી છે.* તેમાં કેટલાક સૂર્યને સ્થાને નિર્ઋતિ અને ચંદ્રને સ્થાને ઇશાન પણ માને છે.+ વિનાયક આદિ પાંચ દેવોને પણ લોકપાલ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઔદ્ધો ચાર, આઠ, દશ તથા ચૌદ લોકપાલોને માને છે. અહીં લોકપાલ-શબ્દથી આ અથા લોકપાલો સમજવાના છે.

સોમ - યમ - વરુણ - કુબેર - વાસવાદિત્ય - સ્કન્દ - વિનાયકોપેતા :- સોમ, યમ, વરુણ, કુબેર, ઇન્દ્ર, સૂર્ય, કાર્તિકેય અને વિનાયક-સહિત.

સોમ અને યમ અને વરુણ અને કુબેર અને વાસવ અને આદિત્ય અને સ્કન્દ અને વિનાયક તેનાથી ઉપેત તે સોમ-યમ-

* “ સોમાગ્ન્યર્કાનિલેન્દ્રાણાં; વિતાપ્ત્યોર્યમસ્ય ચ ।

અષ્ટાનાં લોકપાલાનાં, વપુર્ધારયતે નૃપઃ ॥ ૧૬ ॥ ”

—મનુસ્મૃતિ, અ. ૫.

—ચંદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, પવન, ઇન્દ્ર, કુબેર, વરુણ અને યમ આ આઠ લોકપાલોનાં શરીરને રાગ ધારણ કરે છે.

+ “ ઇન્દ્રો વહ્નિઃ પિતૃપતિર્નિર્ઋતિર્વરુણોઽનિલઃ ।

ધનદઃ શક્કરશ્ચૈવ, લોકપાલાઃ પુરાતનાઃ ॥ ”

—વહ્નિપુરાણ.

—ઇન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્ઋતિ, વરુણ, વાયુ, કુબેર અને શંકર એ આઠ લોકપાલો પુરાતન છે.

વરુણ-કુવેર-વાસવાદિત્ય-સ્કન્દ-વિનાયકોપેત. સોમ, યમ, વરુણ અને કુબેર એ ચાર જૈનશાસ્ત્રોની માન્યતા મુજબના લોકપાલો છે. શ્રીભગવતીસૂત્રના ત્રીજા શતકના સાતમા ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે કે — ‘રાયગિદ્દે નગરે જાવ પજ્જુવાસમાણે एवं वयासी सकस्स णं भन्ते ! देविदस्स देवरण्णो कति लोणपाला पणत्ता ?’ — રાજ-ગૃહી નગરીમાં પર્યુપાસના કરતા (શ્રીગૌતમ) આ પ્રમાણે બોલ્યા કે ‘હે ભગવન્ ! દેવેન્દ્ર-દેવરાજ શકના કેટલા લોક-પાલો હોય છે ? ‘ગોયમા ! ચત્તારિ લોગપાલા પન્નત્તા, તં જહા સોમે, જમે, વરુણે, વેસમણે’ — ભગવાને કહ્યું કે ‘હે ગૌતમ ! ચાર લોકપાલો કહેલા છે : સોમ, યમ, વરુણ અને વૈશ્રવણ (કુબેર).’ * આ ચાર લોકપાલો અનુક્રમે સંધ્યાપ્રભ, વર-શિષ્ટ, સ્વયંજલ અને વહ્નુ નામના વિશિષ્ટ વિમાનોમાં રહે છે. સોમની આજ્ઞામાં અંગારક, વિકાલિક, લોહિતાક્ષ, શનૈશ્વર, ચંદ્ર, સૂર્ય, શુક્ર, બુધ, બૃહસ્પતિ અને રાહુ વગેરે દેવો રહેલા છે. યમની આજ્ઞામાં યમકાયિક, યમદેવકાયિક, પ્રેત-કાયિક, પ્રેતદેવ-કાયિક, અમુર-કુમાર, અમુર-કુમારીઓ, કંઠપો, નરકપાલો અને આભિયોગિક દેવો રહેલા છે. વરુણની આજ્ઞામાં વરુણ-કાયિકો, વરુણદેવ-કાયિકો, નાગ-કુમારો, નાગ-કુમારીઓ, ઉદધિ-કુમારો, ઉદધિ-કુમારીઓ, સ્તનિત-કુમારો, સ્તનિત-કુમારીઓ અને ખીજા દેવો રહેલા છે. તથા વૈશ્રવણની આજ્ઞામાં વૈશ્રવણ-કાયિક, વૈશ્રવણ-દેવ-કાયિક,

* પ્રતિષ્ઠા વખતે આ લોકપાલોની દારપાળો તરીકે રચાપના કરવામાં આવે છે. તેમાં સોમના હાથમાં પર્મ (ધનુષ્ય), યમના હાથમાં દંડ, વરુણના હાથમાં પાત્ર અને કુબેરના હાથમાં ગદા હોય છે.

સુવર્ણ-કુમાર, સુવર્ણ-કુમારીઓ, ક્ષીપ-કુમારો, ક્ષીપ-કુમારીઓ, દિક્-કુમારો, દિક્-કુમારીઓ, વાણવ્યંતરો, વાણવ્યંતરીઓ અને બીજા દેવો પણ રહેલા છે.

નિર્વાણકલિકામાં જણાવ્યા મુજબ આ દેવોને બિમ્બ-પ્રતિષ્ઠા-સમયે પ્રથમ પ્રાકારમાં દ્વારપાલ તરીકે સ્થાપવામાં આવે છે.

વાસવ, આદિત્ય, સ્કંદ અને વિનાયક એ વૈદિકમતાનુસાર લોકપાલ-દેવો છે. તેમાં વાસવ એટલે ઇંદ્ર અને આદિત્ય એટલે સૂર્ય અનુક્રમે પૂર્વ અને નૈર્ઋત્ય દિશાનું રક્ષણ કરે છે અને સ્કંદ એટલે કાર્તિકેયસ્વામી તથા વિનાયક એટલે ગણપતિ લોક-જગતનું રક્ષણ કરવાના કારણે લોકપાલ કહેવાય છે. આ દેવોનાં સ્વરૂપ, વાહન, આયુધ વગેરેનું વર્ણન પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી કહેલું છે.

યે - જે.

ચ - અને.

અન્યે અપિ - બીજા પણ.

ગ્રામ-નગર-ક્ષેત્ર-દેવતાદયઃ - ગ્રામ-દેવતા, નગર-દેવતા, ક્ષેત્ર-દેવતા વગેરે.

અહીં આદિ - શબ્દથી ભવનાધિષ્ઠાયિકા વગેરે સમજવા.

ગ્રામનું રક્ષણ કરનાર દેવતા તે ગ્રામ-દેવતા. નગરનું રક્ષણ કરનાર દેવતા તે નગર-દેવતા. ક્ષેત્રનું રક્ષણ કરનાર દેવતા તે ક્ષેત્ર-દેવતા.

તે - તે.

સર્વે - સર્વે.

પ્રીયન્તામ્ પ્રીયન્તામ્ - પ્રસન્ન યાઓ, પ્રસન્ન યાઓ.

અક્ષીણ-કોશ-કોષ્ટાગારાઃ - અક્ષય કૌશ અને કૌશાર-
વાળા.

અક્ષીણ છે કોશ અને કોષ્ટાગાર જેના તે અક્ષીણ-કોશ-
કોષ્ટાગાર. અક્ષીણ - ક્ષીણ ન થાય તેવો. કોશ - દ્રવ્યનો ભંડાર.
કોષ્ટાગાર - કૌશાર, ધાન્યનો ભંડાર.

નરપતયઃ - રાજાઓ.

ચ - અને.

અહીં પૂર્વક્રિયા સાથે સંબંધ જોડવા માટે 'ચ' અવ્યય
વપરાયેલું છે.

ભવન્તુ - યાઓ.

સ્વાહા - સ્વાહા.

(૯-૫) સરલ છે.

(૯-૬) ઋચંદ્ર, સૂર્ય, મંગલ, બુધ, શુક્ર, શુક્ર, શનિ,
રાહુ, કેતુ વગેરે ગ્રહો, લોકપાલો-તે સોમ, યમ, વરુણ,
કુબેર, ઇંદ્ર, સૂર્ય, કાર્તિકેય, ગણપતિ વગેરે દેવો તથા આમ-
દેવતા, નગર-દેવતા, શેત્ર-દેવતા વગેરે બીજા પણ જે દેવો હોય,
તે સર્વે પ્રસન્ન યાઓ, પ્રસન્ન યાઓ અને રાજાઓ અક્ષય
કૌશ-કૌશારવાળા યાઓ.

(૧૦-૪) ઔ પુત્ર-મિત્ર-ભ્રાતૃ-કલત્ર-સુહૃત્-સ્વજન-સ-
મ્બન્ધિ-વન્ધુવર્ગ-સહિતાઃ - પુત્ર, મિત્ર, ભાઈ, સ્ત્રી, હિતૈષી,
જ્ઞાતીલા, સ્નેહીજનો, તથા સગાં-વહાલાં સહિત.

પુત્ર અને મિત્ર અને ભ્રાતૃ અને કલત્ર અને સુહૃત્ અને
સ્વજન અને સમ્બન્ધિ અને વન્ધુવર્ગ, તેનાથી સહિત તે પુત્ર-મિત્ર-
ભ્રાતૃ-કલત્ર-સુહૃત્-સ્વજન-સમ્બન્ધિ-વન્ધુવર્ગ-સહિત.

પુત્રનો અર્થ આત્મજ, તનય, સુત કે દીકરો થાય છે,
પરંતુ અહીં તેને અપત્યવાચી ગણવો. એટલે કે પુત્ર-શબ્દથી
પુત્ર અને પુત્રી બંને સમજવા.

મિત્રનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ મેદતે સ્નિહ્યતિ ઇતિ મિત્રમ્ - અર્થાત્ જે
સ્નેહ કરે, તે મિત્ર. 'માપયતિ જાનાતિ સર્વમિતિ મિત્રમ્' -
'જે સર્વ વાતોને જાણે, તે મિત્ર.' એવો કરવામાં આવે છે.
વ્યવહારમાં તેને ભાઈબંધ કે દોસ્ત કહે છે. શાસ્ત્રકારોએ
તેના સહાર્થ(સાથે કરનારા), ભજમાન(સેવા કરનારા),
સહજ અને કૃત્રિમ, એવા ચાર પ્રકારો માનેલા છે. હિતોપ-
દેશમાં કહ્યું છે કે :—

‘અપુત્રસ્ય ગૃહં શૂન્યં, સન્મિત્ર-રહિતસ્ય ચ ।

મૂર્ખસ્ય ચ દિશઃ શૂન્યાઃ, સર્વશૂન્યા દરિદ્રતા ॥’

‘પુત્ર-રહિત અને સન્મિત્ર-રહિતનું ઘર શૂન્ય છે, મૂર્ખની
દિશાઓ શૂન્ય છે અને દરિદ્રતાવાળાનું સર્વ શૂન્ય છે.’

ભ્રાતૃ એટલે ભાઈ. ઉપલક્ષણથી બહેન પણ સમજવી.
કલત્ર એટલે ભાઈ-‘કલતિ માલ્યતિ કલત્રમ્, લલ્લે કલત્રમ્’ -
‘જે મોહ પમાડે, તે કલત્ર, કોના લ થતાં કલત્ર.’ સુહૃત્-સારા

હૃદયવાળો, હિતૈષી. ‘સુ શોભન દત્ત હૃદયં યેસ્ય’-‘જેનું હૃદય સારું છે, તે સુહૃત્’. સુહૃત્ સદા હિતની કામના કરનારો હોય છે. કહ્યું છે કે—

“સુહૃદાં હિતકામાનાં, યઃ શૃણોતિ ન ભાષિતમ્ ।
વિપત્ સન્નિહિતા તસ્ય, સ નરઃ શત્રુનન્દનઃ ॥”

જે મનુષ્ય હિતૈષી એવા સુહૃદોની વાત સાંભળતો નથી, તેની સમીપે વિપત્તિ આવે છે અને તે મનુષ્ય શત્રુઓને આનંદ આપનારો થાય છે.

સ્વજન - જ્ઞાતીલા.

‘સ્વસ્ય જનઃ સ્વજનઃ’-‘પોતાનો માણસ તે સ્વજન.’ અમરકોષમાં તેનો અર્થ ‘જ્ઞાતિજન-જ્ઞાતીલા’ કરવામાં આવ્યો છે. ‘સ્વજના જ્ઞાતયઃ’ (હપંકીર્તિ).

સમ્બન્ધિન્ - સંબંધી, પુત્ર, બાઈ, બહેન વગેરેના શ્વસુર-પદ્મવાળા.

વન્ધુવર્ગ - સગાં-વહાલાં, સગોત્રી.

વન્ધુનો વર્ગ તે વન્ધુવર્ગ. વન્ધુ-શબ્દના પર્યાયશબ્દો અમરકોષમાં આ પ્રમાણે આપ્યા છે: ‘સગોત્રઃ, વાન્ધવઃ, જ્ઞાતિઃ, સ્વઃ, સ્વજનઃ’ શબ્દરત્નાવલી તેમાં દાણદ અને ગોત્રનો ઉમેરો કરે છે. તાત્પર્ય કે બંધુવર્ગથી સગાં-વહાલાં કે સગોત્રી સમજવાના છે.

નિત્યં - પ્રતિદિન.

ચ - અને.

આમોદ-પ્રમોદકારિણ :- આમોદ-પ્રમોદ કરનારા, આનંદ કરનારા, સુખી.*

(૧૦-૫) અહીં ‘મવન્તુ’ પદ અધ્યાહાર છે.

(૧૦-૬) ॐ તમે પુત્ર (પુત્રી), મિત્ર, ભાઈ (બહેન), ભાઈ, હિતૈષી, જ્ઞાતીલા, સ્નેહીજનો અને સગાં-વહાલાં-સહિત આનંદ કરનારા થાઓ-સુખી થાઓ.

(૧૧-૪) અસ્મિન્ - આ.

ચ - અને.

ભૂમણ્ડલે, આયતન-નિવાસિ-સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકાણામ્ - ભૂમંડલને વિષે પોતપોતાનાં સ્થાનમાં રહેલા સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓનાં.

ભૂમણ્ડલ - સ્નાત્ર-વિધિ કરતી વખતે જે જગાની મર્યાદા બાંધી હોય, તેને ‘ભૂમંડલ’ કહેવામાં આવે છે. મૂ એટલે અનુષ્ઠાનભૂમિનો મધ્યભાગ અથવા કેન્દ્ર અને મણ્ડલ એટલે તેની આસપાસની જગા.

* આમોદ અને પ્રમોદ તે આમોદ-પ્રમોદ. તેના કારિન્ તે આમોદ-પ્રમોદ-કારિન્. આમોદ અને પ્રમોદની વિશેષતા લલિતા-ત્રિશતી-ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે દર્શાવી છે : ‘સુખિનો ભાવઃ સૌખ્યમ્, સર્વાણિ ચ તાનિ પ્રિય-મોદ-પ્રમોદાનન્દ-શબ્દવાચ્યાનિ । ઇષ્ટદર્શનજન્યં સુખં પ્રિયમ્ । તદ્ભામજન્યં મોદઃ । તદનુભવજન્યં પ્રમોદઃ । આનન્દઃ સમષ્ટિઃ’ । (પૃ. ૫૧) સુખીનો ભાવ તે સૌખ્ય. પ્રિય, મોદ, પ્રમોદ અને આનંદ એ શબ્દો તેના વાચક છે. ઇષ્ટ-દર્શનથી થતું સુખ, તે પ્રિય. તેના લાભથી થતું સુખ, તે મોદ. તેના અનુભવથી થતું સુખ, તે પ્રમોદ અને તે સંધાનું એક સામાન્ય નામ, તે આનંદ.

યંત્રોમાં પણ જે બહિર્મંડલ કે છેદી હદ હોય છે, તેને ભૂમંડલ કહેવામાં આવે છે. અનુભવસિદ્ધ-મન્ત્રદ્રાવિશિકાના તૃતીય અધિકારમાં કહ્યું છે કે-

‘ભૂમણ્ડલં તતઃ કૃત્વા, યથાવિધિઃ સમન્વિતમ્ ।’

પછી વિધિ-પૂર્વક ભૂમંડલ (યંત્ર માટે જરૂરી વર્તુલ વગેરે) દોરીને.

અન્ય સંપ્રદાયોમાં ભૂમંડલને ભૂપુર કહેવામાં આવે છે.

આયતનમાં નિવાસિન્ તે આયતન-નિવાસિન્, તેવા સાધુ અને સાધ્વી અને શ્રાવક અને શ્રાવિકા તે આયતન-નિવાસિ-સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા.

આયતન — વિશ્રામ-સ્થાન, બેસવાનું સ્થાન. ભૂમંડલમાં સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓને બેસવા માટે જે સ્થાનો નિર્ણીત કરેલાં હોય છે, તે ‘આયતન’ કહેવાય છે.

“જ્યાં શીલવંત, બહુશ્રુત, ચરિત્ર-આચાર-સંપન્ન, ધણી સાધર્મિકોં એકત્ર થાય છે, તે સ્થાનને ‘આયતન’ કહેવામાં આવે છે.”

રોગોપસર્ગ-વ્યાધિ-દુઃખ-દુર્મિત્ત-દૌર્મનસ્યોપશમનાય — રોગ, ઉપસર્ગ, વ્યાધિ, દુઃખ, દુષ્કાલ અને વિપાદના નાશને અર્થે.

રોગ અને ઉપસર્ગ અને વ્યાધિ અને દુઃખ અને દુર્મિત્ત અને દૌર્મનસ્ય તે રોગોપસર્ગ-વ્યાધિ-દુઃખ-દુર્મિત્ત-દૌર્મનસ્ય; તેનું ઉપશમન તે રોગોપસર્ગ-વ્યાધિ-દુઃખ-દુર્મિત્ત-દૌર્મનસ્યોપશમન.

‘જેનાથી પીડા થાય કે સ્વાસ્થ્યનો ભંગ થાય, તે રોગ.’ આયુર્વેદાચાર્ય વાઝાટે રોગનો પરિચય આપતાં કહ્યું છે કે-

‘રોગસ્તુ દોષ-વૈષમ્યં, દોષ-સામ્યમરોગતા ।

રોગા દુઃખસ્ય દાતારો, જ્વર-પ્રભૃતયો હિ તે ॥’

‘દોષની વિષમતા તે રોગ છે અને દોષની સમતા તે અરોગ છે. રોગો દુઃખના દેનારા છે, તે જ્વરાદિ સમજવા.’ અહીં રોગ-શબ્દ અલ્પકાલને માટે થનારા સ્વાસ્થ્ય-લંગે માટે વપરાયેલો છે.

ઉપસર્ગ - દેવતા, તિર્યંચ કે મનુષ્ય વંડે કરવામાં આવતો ઉપદ્રવ. વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૭-૪.

વ્યાધિ-‘વિવિધા આધયો યસ્માત્’-‘જેનાથી વિવિધ આધિ-ઓ (માનસિક પીડા) ઉત્પન્ન થાય તે વ્યાધિ.’ તે રોગનો જ પર્યાય-શબ્દ છે પણ અહીં લીધાકાલને માટે થનારા રોગને માટે વપરાયેલો છે.

‘વ્યાધયો बहुकालजा अतीववाधाहेतवः कुष्ठादयः ।’ (હ. કી.)-‘વ્યાધિ એટલે ઘણા કાલથી થયેલો અને અતિ-પીડા કરનારા કુષ્ઠાદિ રોગો.’

દુઃખ - કષ્ટ, વ્યથા, કઠિનતા, આક્રમક કે મુશ્કેલી. કેટલાક તેના આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક-એવા ત્રણ ભેદો કરે છે. તેમાં શરીર અને મનથી થતાં દુઃખને આધ્યાત્મિક કહે છે; મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, સાપ, વીંછી વગેરેથી થતાં દુઃખને આધિભૌતિક કહે છે; અને યક્ષ, રાક્ષસ, ગ્રહ વગેરે દ્વારા થતાં દુઃખને આધિદૈવિક કહે છે.

દુર્ભિક્ષ - દુષ્કાલ.

· દૌર્મનસ્ય - વિપાદ, ખેદ, ઝ્વાનિ.. ‘દુર્મનસઃ ભાવઃ દૌર્મન-
સ્યમ્’ - ‘દુઃખી મનનો ભાવ તે દૌર્મનસ્ય.’

ઉપશમન - શાંત થવું તે.

શાન્તિઃ - શાંતિ.

અરિષ્ટના ઉપશમરૂપ અથવા કપાયોદયનાં ઉપશમરૂપ.

મવતુ - થાઓ.

(૧૧-૫) સરલ છે.

(૧૧-૬) અને આ ભૂમંડલમાં પોતાનાં સ્થાનમાં રહેલા
સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક તથા શ્રાવિકાઓના રોગ, ઉપસર્ગ,
વ્યાધિ, દુઃખ, દુષ્કાલ અને વિપાદના ઉપશમન દ્વારા શાંતિ
થાઓ.

(૧૨-૪) ॐ તુષ્ટિ-પુષ્ટિ-ઋદ્ધિ-વૃદ્ધિ-માઙ્ગલ્યોત્સવાઃ -
તુષ્ટિ પુષ્ટિ, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, માંગલ્ય અને ઉત્સવો.

તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ અને ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ અને માઙ્ગલ્ય અને
ઉત્સવ તે તુષ્ટિ-પુષ્ટિ-ઋદ્ધિ-વૃદ્ધિ-માઙ્ગલ્યોત્સવ, તુષ્ટિ-મનના મનોરથો
પૂરા થવાને લીધે થતો ચિત્તનો તોષ, સંતોષ. તેનું સ્વરૂપ
‘જય’ વડે વ્યક્ત થાય છે. પુષ્ટિ - શરીરનું પોષણ કે પુરુષાર્થ
માટેનું સામર્થ્ય. ‘પુષ્ટિઃ શરીરાદિ-પોષઃ, પુરુષાર્થ-સાધન-
સામર્થ્ય વા’ (હ. કી.). તેનું સ્વરૂપ ‘લાભ’ વડે વ્યક્ત થાય
છે. ઋદ્ધિઃ - સંપત્તિ, ધન-ધાન્યાદિની ગહુલતા. ‘ઋદ્ધિ-સમ્પત્
ધન-ધાન્યાદિ-ગ્રાહ્યમ્’ (હ. કી.). વૃદ્ધિઃ - પુત્ર-પૌત્રાદિનો

વિસ્તાર કે શુભ વચ્ચાદિનો (વસ્તુનો) સંચય. ‘વૃદ્ધિઃ પુત્ર-
પૌત્રાદિ-વિસ્તારઃ શુભંવદ્ધો(સ્તૃ)પચયો વા’ (હ. ડી.). માંગ્લ્ય -
શુભ ભાવના. ઉત્સવ - ઉન્નતિ કે અભ્યુદય.

સદા - નિરંતર.

પ્રાદુર્ભૂતાનિ - ઉત્પન્ન થયેલાં.

પાપાનિ - પાપકર્મો, અશુભ કર્મો.

શામ્યન્તુ - શાન્ત થાઓ, નાશ પામે.

દુરિતાનિ - ભય, મુશ્કેલીઓ, આફતો.

શત્રવઃ - શત્રુઓ.

પરાઙ્મુખાઃ - પરાઙ્મુખ, વિમુખ.

‘પરાક્ પ્રતિલોમગામિ મુખં યસ્ય પરાઙ્મુખઃ’ - ‘પરાઙ્ મેટલે
પાછું ફરી ગયેલું છે મુખ જેનું, તે પરાઙ્મુખ’. તાત્પર્ય કે
વિમુખ.

સ્વાહા - સ્વાહા.

(૧૨-૫) સરલ છે.

(૧૨-૬) ॐ તમને સદા તુષ્ટિ થાઓ, પુષ્ટિ થાઓ,
ઋદ્ધિ મળે, વૃદ્ધિ મળે, માંગ્લ્યની પ્રાપ્તિ થાઓ અને તમારો
નિરંતર અભ્યુદય થાઓ. તમારાં ઉત્પન્ન થયેલાં પાપકર્મો
નાશ પામે, ભયો શાન્ત થાઓ, તેમ જ તમારા શત્રુઓ
વિમુખ થાઓ.

(૧૩-૪) શ્રીમતે - શ્રીમાન, પૂજ્ય.

શિષ્ટ-સંપ્રદાય એવો છે કે ‘દેવતાનાં ગુરુણાં ચ નામ નોપપદં વિના ।’ ‘દેવતાનાં અને ગુરુઓનાં નામ-આગળ મોન-સૂચક વિશેષણો લગાડ્યા સિવાય બોલવાં નહિ, તેથી અહીં શ્રીમત્ એવું વિશેષણ લગાડેલું છે.

શાન્તિનાથાય - શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને.

નમઃ - નમસ્કાર હો.

શાન્તિ-વિધાયિને - શાંતિ કરનારા.

શાન્તિના વિધાયિન્ તે શાન્તિ-વિધાયિન્. આ ૫૬ શાન્તિ-નાથાયનું વિશેષણ છે.

ત્રૈલોક્યસ્ય - ત્રણ લોકનાં પ્રાણીઓને.

ત્રૈલોક્યના અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૪૨-૪.

અમરાધીશ-મુકુટામ્યર્ચિતાદિગ્રયે - દેવેન્દ્રોના મુગટ વડે પૂજાયેલા ચરણવાળાને, જેમના ચરણો દેવેન્દ્રોના મુગટો વડે પૂજાયેલા છે, તેમને.

અમરને અધીશ તે અમરાધીશ, તેના મુકુટ તે અમરાધીશ-મુકુટ, તેના વડે અમ્યર્ચિત છે અદિગ્ર જેના તે અમરાધીશ-મુકુટા-મ્યર્ચિતાદિગ્ર. અદિગ્ર - ચરણ.

(૧૩-૫) (અન્વય) ત્રૈલોક્યસ્ય શાન્તિ-વિધાયિને અમરાધીશ-મુકુટામ્યર્ચિતાદિગ્રયે શ્રીમતે શાન્તિનાથાય નમઃ. . .

* આ શ્લોકનું ઉત્તરાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે: . . .

‘પ્રેયસ્કામો ન રહ્નીયાદુ, જ્યેષ્ઠાપલ-કલત્રયો: . . .’

મોટા પુત્ર અને પત્નીનું નામ દસ્યાણુર્ની. કામનાવાળો ન બેસે.

(૧૩-૬) ગણુ લોકનાં પ્રાણીઓને શાંતિ કરનારાં અને દેવેન્દ્રોના મુગટ વડે પૂજાયેલા ચરણવાળા, પ્રશસ્ત-કાંતિ-ઋદ્ધિ-વાળા પૂજ્ય શાંતિનાથ ભગવાનને નમસ્કાર હો.

(૧૪-૪) શાન્તિ :- શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન.

શાન્તિકર :- શાંતિ કરનારા, જગતમાં શાંતિને કરનારા.

શ્રીમાન્ - જ્ઞાનાદિક લક્ષ્મીવાળા અથવા પૂજ્ય. આ વિશેષણ અહીં ઉપપદ્ધ તરીકે યોજાયેલું છે.

શાન્તિસ્ - શાંતિ. અહીં તે ઉપદ્રવોનાં નિવારણના અર્થમાં છે.

દિશતુ - આપો.

મે - મને.

ગુરુ :- જગદ્ગુરુ, જગતને ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા.

શાન્તિ :- શાંતિ. અહીં તે આરોગ્ય, શ્રી, ધૃતિ અને મતિને આપનારી તથા કલેશનો નાશ કરવામાં કારણભૂત એવી શાંતિના અર્થમાં છે.

એવ - જ.

સદા - નિરંતર.

તેષામ્ - તેઓને.

યેષામ્ - જેઓને.

શાન્તિ :- શાંતિ. અહીં તે શાંતિનાથ ભગવાનના અર્થમાં છે.

ગૃહે ગૃહે - ઘર ઘરને વિષે.

(૧૪-૫) (અન્વય) શાન્તિકરઃ ગુરુઃ શ્રીમાન્ શાન્તિઃ
મે શાન્તિ દિશતુ; યેષાં ગૃહે ગૃહે શાન્તિઃ, તેષાં સદા શાન્તિરેવ ।

(૧૪-૬) જગત્માં શાંતિ કરનારા, જગત્ને ધર્મને
ઉપદેશ આપનારા, શ્રીમાન(પૂજ્ય) શાંતિનાથ મને શાંતિ
આપો. જેમનાં ઘરે ઘરે શાંતિનાથ પૂજ્ય છે, તેમને સદા
શાંતિ જ હોય છે.

(૧૫-૪) ઉન્મૃષ્ટ-રિષ્ટ-દુષ્ટ-ગ્રહગતિ-દુઃસ્વપ્ન-દુર્નિમિત્તાદિ
-જેણે ઉપદ્રવ, ઘડોની દુષ્ટ અસર, દુષ્ટ સ્વપ્ન, દુષ્ટાંગ-સ્ફુરણ-
રૂપ અપશકુન આદિ નિમિત્તોનો નાશ કર્યો છે તેવું.

ઉન્મૃષ્ટ - નાશ કર્યો છે જેણે રિષ્ટ અને દુષ્ટ-ગ્રહ-ગતિ અને
દુઃસ્વપ્ન અને દુર્નિમિત્ત આદિ તે ઉન્મૃષ્ટ-રિષ્ટ-દુષ્ટગ્રહગતિ-દુઃસ્વપ્ન-
દુર્નિમિત્તાદિ. રિષ્ટ-દુષ્ટ-ગ્રહગતિ - ઘડોની જે અસરથી મનુષ્યનું
અમુક સમયમાં ચોક્કસ મૃત્યુ થાય છે, તેને ‘રિષ્ટ યોગ’
કહે છે.*

* જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં કહે છે કે—

“ રોગિણો મરણં યસ્માદવશ્યંભાવિ લક્ષ્યતે ।

તલ્લક્ષણમરિષ્ટં સ્યાદ્, રિષ્ટમપ્યભિધીયતે ॥ ”

જેનાથી રોગીનું અવશ્ય થનાર મરણ જરૂરી છે, તે લક્ષણને
અરિષ્ટ કહે છે. તેને રિષ્ટ પણ કહે છે. જેમ કે—

“ સોમસ્ય સુતુર્યદિ કર્કટસ્થઃ,

પષ્ઠેઽષ્ટમે વા મવને વિભ્રમાત્ ।

ચન્દ્રેણ દષ્ટો દ્વિચતુષ્થેન,

જાતસ્ય જન્તોઃ પ્રકરોતિ રિષ્ટમ્ ॥ ”

દુઃસ્વપ્ન - ખરાબ સ્વપ્ન. દુર્નિમિત્ત - દુષ્ટ નિમિત્ત, દુષ્ટ અંગસ્કુરણરૂપ અપશકુન વગેરે.

સમ્પાદિત-હિત-સમ્પત્ - જેના વડે હિત અને સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરાવાય છે તેવું.

સમ્પાદિત - પ્રાપ્ત કરાવાય છે જેના વડે હિત અને સંપત્તિ તે સમ્પાદિત-હિત-સમ્પત્. હિત - આત્મ-હિત. સંપત્ - સંપત્તિ, લક્ષ્મી.

નામ-ગ્રહણં - નામ લેવું તે, નામોચ્ચારણ.

જયતિ - જય પામે છે, સુખ કરનારું વર્તે છે.

શાન્તેઃ - શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું.

(૧૫-૫) (અન્યથા) ઉન્મૃષ્ટ-રિષ્ટ-દુષ્ટ-ગ્રહગતિ-દુઃસ્વપ્ન-દુર્નિમિત્તાદિ સમ્પાદિત-હિત-સમ્પત્ શાન્તેઃ નામ-ગ્રહણં જયતિ ।

(૧૫-૬) ઉપદ્રવો, ગ્રહોની દુષ્ટગતિ, દુઃસ્વપ્ન, દુષ્ટ અંગ-સ્કુરણ, દુષ્ટનિમિત્તાદિનો નાશ કરનારું તથા આત્મહિત અને સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરાવનારું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું નામોચ્ચારણ જય પામે છે.

બુધ કર્કરાશિનો હોય અને લગ્નથી છૂટા અથવા આઠમા સ્થાનમાં પડેલો હોય તથા તેના પર બીજાં કે ચોથા ઘરમાંથી ચંદ્રની દષ્ટિ પડતી હોય, તો રિષ્ટયોગ બને છે.

ગ્રહોની જે અસરથી મનુષ્યને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો વેઠવાં પડે છે, તેને 'દુષ્ટયોગ' કહે છે. જેમ કે સૌમ્ય ગ્રહો લગ્નથી છૂટા, આઠમા કે બારમા સ્થાને પડેલા હોય, તો તેને અનેકવિધ મુશ્કેલીઓનો અનુભવ કરવો પડે છે.

(૧૭-૪) શ્રીસંઘ-જગજ્જનપદ-રાજાધિપ-રાજસન્નિ-
વેશાનામ્ - શ્રીસંઘ, જગતનાં જનપદ, મહારાજા અને રાજા-
ઓનાં નિવાસ-સ્થાનોનાં.

શ્રીસંઘ અને જગતનાં જનપદ અને રાજાધિપ અને રાજ-
સન્નિવેશ તે શ્રીસંઘ-જગજ્જનપદ-રાજાધિપ-રાજ-સન્નિવેશ. શ્રીસંઘ-
શ્રમણ-પ્રધાન ચતુર્વિધ સંઘ. જગત્ - વિશ્વ. જનપદ - દેશ.
રાજાધિપ - રાજાઓના અધિપતિ, મહારાજા. રાજ-સન્નિવેશ -
રાજાને રહેવાનું સ્થાન.

ગોષ્ઠિક-પુરમુખ્યાણામ્ - વિદ્વદ્-મંડલીના સભ્યો તથા
અગ્રગણ્ય નાગરિકોનાં.

ગોષ્ઠિક અને પુરમુખ્ય તે ગોષ્ઠિક-પુરમુખ્ય. ગોષ્ઠિક - ગોષ્ઠીનો.
સભ્ય. પ્રાચીન કાળમાં વિદ્વદ્-મંડળીને ગોષ્ઠી તરીકે ઓળખવા-
નો રિવાજ પ્રચલિત હતો. વસુદેવહિંદી-અંતર્ગત ધર્મમલ-
હિંદીમાં લલિત ગોષ્ઠી તથા તેના સભ્યોનો (ગોઠિયા-ભાઈ-
ળાંધોનો) કેટલોક પરિચય આવે છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ છટ્ટા
પોડશકના દશમા શ્લોકમાં ગોષ્ઠિક શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.
'યૂયમપિ ગોષ્ઠિકા इह' - તમે મારા આ કાર્યમાં (વિદ્યાન) સલાહ
કારો છો.' પુરમુખ્ય-નગરનો આગેવાન શહેરી કે અગ્રગણ્ય
નાગરિક. પ્રાચીન સમયમાં રાજસભામાં બેસનારા અગ્રગણ્ય
નાગરિકોને પુરમુખ્ય કે પૌર કહેતા. તેઓ મંત્રી-મંડળને પ્રત-
હિતના પ્રશ્નોથી વાકેફ કરતા તથા રાજ્યનાં અગત્યનાં કામમાં
સલાહ આપતા.

વ્યાહરણૈઃ - નામોચ્ચાર વડે, નામ-બોલવા-પૂર્વક.

વ્યાનહ - બોલવું, નામ-પૂર્વક બોલવું, તે પરથી વ્યાહરણ એટલે નામોચ્ચાર 'વ્યાહરણૈર્નામગ્રહણૈશ્ચ કૃત્વા' - (હ. કી.)

વ્યાહરેત્ - બોલવી જોઈએ, કહેવી જોઈએ.

શાન્તિસ્ - શાંતિ.

અહીં શાન્તિ - શબ્દનો પ્રયોગ શિવ અર્થમાં છે.

(૧૬-૫) આ ગાથા અર્હત્-અભિષેક-વિધિની છે. (પર્વ ૫, ગાથા ૧૦) તેમાં કોનાં કોનાં નામ-પૂર્વક શાંતિ બોલવી જોઈએ, તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. પછીના પરિચ્છેદમાં તે પ્રમાણે જ નામોચ્ચાર-પૂર્વક શાંતિ બોલાય છે.

(૧૬-૬) શ્રીસંઘ, જગત્નાં જનપદો, મહારાજાઓ, રાજાઓનાં નિવાસસ્થાનો, વિદ્વદ્-મંડળીના સભ્યો તથા અગ્રગણ્ય નાગરિકોનાં નામ લઈને શાંતિ બોલવી જોઈએ.

(૧૭-૪) સરલ છે.

(૧૭-૫) સરલ છે.

(૧૭-૬) શ્રીશ્રમણ-સંઘને શાંતિ થાઓ.

શ્રીજનપદો (દેશો)ને શાંતિ થાઓ.

શ્રીરાજધિપો (મહારાજાઓ)ને શાંતિ થાઓ.

શ્રીરાજાઓનાં નિવાસ-સ્થાનોને શાંતિ થાઓ.

શ્રીગોષ્ઠિકોને-વિદ્વદ્-મંડળીના સભ્યોને શાંતિ થાઓ.

શ્રીઅગ્રગણ્ય નાગરિકોને શાંતિ થાઓ.

શ્રીનગરજનોને શાંતિ થાઓ.

શ્રીપ્રહલોકને શાંતિ થાઓ.

(૧૮-૪-૫-૬) (આહુતિ-ત્રયમ્ - ત્રણ આહુતિઓ.)

શાંતિ-પાઠ બોલ્યા પછી ત્રણ આહુતિઓ આપવા માટે ત્રિપંડાત્મક મંત્ર બોલાય છે, તે આ રીતે:

ૐ સ્વાહા, ૐ સ્વાહા, ૐ શ્રીપાર્શ્વનાથાય સ્વાહા ।

(૧૮-૪) ણપા - આ.

શાન્તિ:- શાંતિ, શાંતિપાઠ.

પ્રતિષ્ઠા-યાત્રા-સ્નાત્રાદ્યવસાનેષુ - પ્રતિષ્ઠા, યાત્રા અને સ્નાત્ર આદિ ઉત્સવના અંતે.

પ્રતિષ્ઠા અને યાત્રા અને સ્નાત્ર આદિ તે પ્રતિષ્ઠા-યાત્રા-સ્નાત્રાદિ, તેનું અવસાન તે પ્રતિષ્ઠા-યાત્રા-સ્નાત્રાદ્યવસાન. પ્રતિષ્ઠા-જિનગિણની પ્રતિષ્ઠા. યાત્રા-[રથ]યાત્રા. સ્નાત્ર-સ્નાત્ર, જિનાભિષેક. આદિ - વગેરે. અવસાન - અંતિમ ભાગ, અંત. અહીં 'પઠનીયા' પદ અધ્યાહાર છે.

શાન્તિ-કલશમ્ - શાંતિ-કલશ.

શાન્તિ - નિમિત્તનેા કલશ તે શાન્તિ-કલશ, જેમાં શાંતિ માટેનું અભિમંત્રિત જલ ભરેલું હોય, તે શાંતિ-કલશ કહેવાય છે. *

* તે સંબંધમાં કહ્યું છે કે—

“ક્લયં કલયં ગૃહીત્વા વૈ, દેવાનાં વિદ્યકર્મગા ।

નિર્મિતોડયં સુરૈર્યસ્માત્, કલશસ્તેન ઉચ્યતે ॥”

દેવોની પૃથક્ પૃથક્ કલા ત્રણ કરીને વિશ્વકર્માએ બનાવેલો છે, માટે તે દેવાત્કે કલશ કહેવાય છે.

ગૃહીત્વા - ધારણ કરીને.

‘ગૃહીત્વા વામે કરે ધૃત્વા, તદુપરિ દક્ષિણં કરં સંસ્થાપ્ય’
(હ. ટી.) - ‘ગ્રહણ કરીને એટલે ડાબા હાથમાં ધારણ કરીને
તથા તેના ઉપર જમણો હાથ રાખીને.

કુંકુમ-ચન્દન-કર્પૂરાગુરુ-ધૂપ-વાસ-કુસુમાઞ્જલિ-સમેત:-

(૧) કેસર-સુખડ, (૨) કપૂર, (૩) અંગુરુનો ધૂપ, (૪)
વાસ અને (૫) કુસુમાઞ્જલિ લઈને.

કુંકુમ ચન્દન અને કર્પૂર અને અંગુરુનો ધૂપ અને વાસ અને
કુસુમાઞ્જલિથી સમેત તે કુંકુમ-ચન્દન-કર્પૂરાગુરુ-ધૂપ-વાસ-કુસુમા-
ઞ્જલિ-સમેત. કુંકુમ - કેસર. તે કશ્મીરમાં થતું હોવાથી કશ્મીર-
જ કે કશ્મીર-જન્મા કહેવાય છે. ભાવપ્રકાશમાં તેને કાશ્મીર,
બેલ્બ અને ઈરાનમાં ઉત્પન્ન થતું બતાવેલું છે. ચન્દન - સુખડ.
તેનાં શ્વેતચંદન, રક્તચંદન, પીતચંદન વગેરે પ્રકારો પ્રસિદ્ધ
છે. કર્પૂર - કપૂર, બરાસ. અગુરુ-ધૂપ - કૃષ્ણાગુરુનો ધૂપ. વાસ-
ચંદન, કેસર તથા કપૂરનું બનેલું સુગંધી ચૂણું. કુસુમાઞ્જલિ -

કલશના (૧) ક્ષિતીન્દ્ર, (૨) જલ-સંભવ, (૩) પવન, (૪)
અગ્નિ, (૫) યજ્ઞમાન, (૬) કોષ-સંભવ, (૭) સોમ, (૮)
આદિત્ય અને (૯) વિજય આદિ નવ પ્રકારો પ્રસિદ્ધ છે, જે પ્રાયઃ
શાંતિકર્મમાં ઉપયોગી થાય છે.

તંત્રકારોના અભિપ્રાયથી શાંતિ માટેનો કલશ પચાસ આંગળ
વિસ્તારવાળો, સોળ આંગળ ઊંચો અને આઠ આંગળના મુખવાળો
જોઈ એ. તેમ ન બની શકે તો ૩૬, ૧૬ કે ૧૨ આંગળના વિસ્તારવાળો
કલશ લેવો; પણ તેથી ન્યૂન-પ્રમાણવાળો લેવો નહિ. —તંત્રસાર.

છૂટાં પુષ્પો. સમેત - સહિત. આ એક પ્રકારનો પંચોપચાર છે. તેમાં કેસર-સુખડ એ પહેલો ઉપચાર છે, કપૂર એ બીજો ઉપચાર છે, અગરનો ધૂપ એ ત્રીજો ઉપચાર છે, વાસ (સુગંધી ચૂર્ણ) એ ચોથો ઉપચાર છે અને કુસુમાંજલિ એ પાંચમો ઉપચાર છે.

સ્નાત્ર-ચતુષ્ક્રિકાયાં :- સ્નાત્ર ભણાવવાના મંડપમાં.

સ્નાત્ર ભણાવવાની ચતુષ્ક્રિકા તે સ્નાત્ર-ચતુષ્ક્રિકા. સ્નાત્ર-જિનાભિષેક. ચતુષ્ક્રિકા - ચોક્કી. ચાર ખૂણાવાળો મંડપ. 'સ્નાત્ર-ચતુષ્ક્રિકાયાં સ્નાત્રમણ્ડપે।' (હ. કી.)

શ્રીસંઘ-સમેત :- શ્રીસંઘ સાથે.

અહીં શ્રીસંઘથી શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો સમુદાય સમજવો.

શુચિશુચિવપુ :- બાહ્ય-અભ્યંતર મેલરહિત.

શુચિશુચિ છે વપુ : જેનું તે શુચિશુચિ-વપુ : શુચિશુચિ - અત્યંત શુદ્ધ, બાહ્ય અને અભ્યંતર મેલથી રહિત.

પુષ્પ-વસ્ત્ર-ચન્દનાભરણાલકૃત :- શ્વેત વસ્ત્ર, ચંદન અને આભરણોથી સુશોભિત થઈને.

પુષ્પ - શ્વેત. 'પુષ્પાણાં શુક્લતૈવ.'

કવિ-સંપ્રદાય પ્રમાણે પુષ્પ વિશેષણ શુક્લતા કે શ્વેતતાનું વાચક છે. (વાગ્ભટ કાવ્યાનુશાસન, અં. ૧)

પુષ્પમાલાં કણ્ઠે કૃત્વા - પુષ્પહારને ગળામાં ધારણ કરીને.

શાન્તિસ્મ ઉદ્ઘોષયિત્વા - મોઢેથી શાંતિપાઠ બોલીને.

શાન્તિ-પાનીયમ્ - શાંતિ-જલ, શાંતિ થવા માટે દેવાનું જલ.

મસ્તકે દાતવ્યમ્ - મસ્તક પર લગાડવું જોઈએ.

(૧૬-૫) ‘ ૐ પુણ્યાહંથી શ્રીપાર્શ્વનાથાય સ્વાહા ’ સુધીનો જે શાંતિપાઠ આપવામાં આવ્યો છે, તે પ્રતિષ્ઠા, [રથ]યાત્રા, તથા સ્નાત્ર વગેરે ધાર્મિક મહોત્સવો પછી બોલવાનો છે. તે કોણ બોલે? કોઈ વિશિષ્ટ ગુણવાન્ શ્રાવક સ્નાત્ર-મંડપમાં બિભો રહીને બોલે. આ શ્રાવક (૧) કેસર-ચંદન, (૨) કપૂર, (૩) અગરુનો ધૂપ, (૪) વાસ અને (૫) કુસુમાંજલિ એમ પંચોપચારથી યુક્ત હોવો જોઈએ. વળી તે બાહ્ય અને અભ્યંતર મેલથી રહિત હોવો જોઈએ તથા શ્વેત વસ્ત્ર, ચંદન અને અલંકારોથી સુશોભિત હોવો જોઈએ. તેમ જ કંઠમાં પુષ્પમાલા અવશ્ય ધારણ કરેલી હોવી જોઈએ.* આવો

* સ્નાત્ર કરનાર શ્રાવક સંબંધમાં અર્હત્-અભિષેકવિધિના બીજા પર્વમાં કહેલું છે કે—

“ શ્રાદ્ધઃ સ્નાતાનુલિપ્તઃ સિતવસનધરો નીરુજોઽવ્યજ્ઞદેહો,
દત્ત્વા કર્પૂર-પૂર-વ્યતિકરસુરભિં ધૂપમમ્યસ્તકર્મા ।
પૂર્વં સ્નાત્રેષુ નિત્યં ભૂતગગનઘન-પ્રોલ્લસદ્ઘોષ-ઘણ્ટા-
ટંકારાકારિતારાત્-સ્થિતજનનિવહં ઘોષયેત્ પૂર્ણઘોષઃ ॥ ૨ ॥ ”

શ્રદ્ધાળુ શ્રાવક નહાયેતો હોવો જોઈએ તથા અનુલેપન કરનાર, શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરનાર, નીરોગી અને પરિપૂર્ણ અંગવાળો (આંખ, કાન વગેરેની ન્યૂનતા વગરનો) તથા જેણે પહેલેથી નિત્ય સ્નાત્ર-વિધિ

શ્રાવક ડાળા હાથમાં શાંતિકલશ લઈને ઊભો રહે. પછી ‘ૐ પુણ્યાહં થી લઈને શ્રીપાર્શ્વનાથાય સ્વાહા’ સુધીના શાંતિ-પાઠની ઉદ્ઘોષણા કરે અને એ ઉદ્ઘોષણા કર્યા પછી ઉદ્ઘોષણા કરનારે તથા બીજાઓએ શાંતિકલશનું પાણી માથે લગાડવું જોઈએ.

(૧૬-૬) આ શાંતિપાઠ જિનગિંજની પ્રતિષ્ઠા, [રથ]યાત્રા અને સ્નાત્ર વગેરે મહોત્સવના અંતે બોલવો. (તેના વિધિ એવો છે કે ઠોઠ ગુણવાન્ શ્રાવક) કેસર-ચંદન, કપૂર અને અગરનો ધૂપ, વાસ અને અંજલિમાં વિવિધરંગી પુષ્પો રાખીને, (ડાળા હાથમાં) શાંતિકલશ ઝલકા કરીને, (તથા તેના પર જમણે હાથ સ્થાપીને) શ્રીસંઘની સાથે સ્નાત્ર-મંડપમાં ઊભો રહે. તે બાહ્ય-અભ્યંતર શુદ્ધ થયેલો હોવો જોઈએ, તથા શ્વેત વસ્ત્ર, ચંદન અને આભરણોથી અલંકૃત થયેલો હોવો જોઈએ. તે પુષ્પહાર કંઠમાં ધારણ કરીને શાંતિની ઉદ્ઘોષણા કરે અને ઉદ્ઘોષણા કર્યા પછી શાંતિ-કલશનું પાણી આપે, જે તેણે તથા બીજાઓએ માથે લગાડવું જોઈએ.

(૨૦-૪) નૃત્યાન્તિ નૃત્યમ્ - વિવિધ પ્રકારનાં નૃત્યો કરે છે.

મણિ-પુષ્પ-વર્ષ - રત્ન અને પુષ્પોની વર્ષા.

દર્મનો અભ્યાસ કરેલો છે, એવો હોવો જોઈએ. તેવો શ્રાદ્ધ કપૂરના પૂર (ગોટીઓ)ના પ્રસંગથી સુગંધી એવો ધૂપ આપીને આદાર ભરી દે તેવા પ્રયત્ન ઉત્સાહ અવાગવાળા ઘંટાના ટંકારવડે સમીપ રહેલા જન-સમૂહને બોલાવવા-પૂર્વક પૂર્ણોષોપવાળો ધર્મ ને ધોણા કરે.

મણિ અને પુષ્પ તે મણિ-પુષ્પ, તેનો વર્ષ તે મણિ-પુષ્પ-વર્ષ.
મણિ - રત્ન. પુષ્પ - ફૂલ. વર્ષ - વરસનું તે.

સૃજન્તિ - સર્જે છે, કરે છે.

આ પદનો સંબંધ મઙ્ગલાનિ પદ સાથે જોડીએ, તો તેનો અર્થ 'આલેખે છે' એવો થાય છે.

ગાયન્તિ - ગાય છે.

ચ - અને.

મઙ્ગલાનિ - મંગલ.

અષ્ટમંગલમાં નીચેની આકૃતિઓ આલેખવામાં આવે છે: (૧) સ્વસ્તિક, (૨) શ્રીવત્સ, (૩) નંદાવત્, (૪) વર્ધમાનક, (૫) ભદ્રાસન, (૬) કલશ, (૭) મત્સ્ય-યુગલ અને (૮) દર્પણ.

સ્તોત્રાણિ - સ્તોત્રો.

સ્તોત્રનું લક્ષણ ષડ્વિધ માનવામાં આવ્યું છે, તે આ રીતે:

“નમસ્કારસ્તથાઽઽશીશ્ચ, સિદ્ધાન્તોક્તિઃ પરાક્રમઃ ।

વિભૂતિઃ પ્રાર્થના ચેતિ, ષડ્વિધં સ્તોત્રલક્ષણમ્ ॥”

‘નમસ્કાર, આશીર્વાચન, સિદ્ધાન્ત-પૂર્વકનું કથન, શૂરતા, વીરતા આદિનું વર્ણન, ઐશ્વર્યનું વિવરણ અને પ્રાર્થના-એ છ પ્રકારવાળું સ્તોત્ર હોય છે.’

ગોત્રાણિ - ગોત્રો, તીર્થ કરનાં ગોત્ર તથા વંશનાં નામો.

પઠન્તિ - બોલે છે.

મન્ત્રાન - મંત્રો.

‘મનનાત્ ત્રાયતે રક્ષતિ ઇતિ મન્ત્રઃ ।’-‘જેનું મનન કરવાથી રક્ષણ થાય, તે મંત્ર.’*

શ્રીહરિશદ્રસૂરિના સાતમા પોડશકના અગિયારમા શ્લોકના ‘મન્ત્રઃ પરમો જ્ઞેયો, મનન-ત્રાણે હાતો નિયમાત્.’ આ શબ્દો વડે પણ આ વ્યાખ્યાની પુષ્ટિ થાય છે.

કલ્યાણભાજ :- પુણ્યશાલીઓ.

દિ - ખરેખર.

જિનાભિષેકે - જિનેશ્વરના અભિષેક-સમયે, સ્નાત્ર-સમયે.

(૨૦-૫) સરલ છે.

(૨૦-૬) પુણ્યશાલીઓ જિનેશ્વરની સ્નાત્ર ક્રિયા પ્રસંગે નૃત્યો કરે છે, રત્ન અને પુષ્પોની વર્ષા કરે છે, (અષ્ટમંગલાદિનું

* તંત્રમંથોમાં મંત્રની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે પણ કરવામાં આવી છે :

“પૂર્ણાદન્તાનુસન્ધ્યાત્મ-સ્ફૂર્જન્મનનધર્મતઃ ।

સંસારક્ષયકૃત્-ત્રાણ-ધર્મતો મન્ત્ર ઉચ્યતે ॥”

જે મનન-ધર્મથી પૂર્ણ અહંતા સાથે અનુસંધાન કરીને આત્મામાં રકુરણાઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને સંસારનો ક્ષય કરનારા ત્રાણ-ગુણવાળો છે, તે મંત્ર કહેવાય છે.

—ક. સ. નામ સો. બા. ૫. ૫૨.

આ વિષયનું વધારે વિવેચન જોવા ઇચ્છનારે શિવસૂત્ર તથા ક્ષેમરાજ-વૃત્તિ વગેરે ગ્રંથો જોવા.

સર્જન કરે છે તથા) માંગલિક સ્તોત્રો ગાય છે, અને ગોત્રો (નામો) તથા મંત્રો બોલે છે.

(૨૧-૪) શિવસ્ - કલ્યાણ.

અસ્તુ - હો, થાઓ.

સર્વજગતઃ - અખિલ વિશ્વનું.

પર-હિત-નિરતાઃ - પરોપકારમાં તત્પર.

પર-હિતમાં નિરત તે પર-હિત-નિરત. પરહિત - પારકાનું હિત, પરોપકાર. નિરત - તત્પર.

ભવન્તુ - થાઓ.

ભૂતગણાઃ - પ્રાણીઓના સમૂહ, પ્રાણીઓ.

ભૂતનો ગણ તે ભૂતગણ. ભૂત - પ્રાણી. ગણ - સમૂહ. તાત્પર્ય કે સર્વ પ્રાણીઓ.

દોષાઃ - વ્યાધિ-દુઃખ-દૌર્ભનસ્યાદિ.

પ્રયાન્તુ નાશસ્ - નાશ પામે.

સર્વત્ર - સર્વ સ્થળે.

સુખી - સુખ ભોગવનારા.

ભવતુ - થાઓ.

લોકઃ - લોક (સર્વ કોઈ), મનુષ્યજાતિ, મનુષ્યો.

(૨૧-૫) સરલ છે.

(૨૧-૬) અખિલ વિશ્વનું કલ્યાણ થાઓ; પ્રાણીઓ પરોપકારમાં તત્પર બનો; વ્યાધિ-દુઃખ-દૌર્ભનસ્યાદિ નાશ પામે અને સર્વ સ્થળે લોકો-મનુષ્યો સુખ ભોગવનારા થાઓ.

(૨૨-૪) અહં - [અહમ્] - હું.

તિથયર-માયા - [તીર્થયર-માતા] - તીર્થ કરની માતા.

સિવાદેવી - [શિવાદેવી] - શિવાદેવી.

શ્રીઅદિષ્ટનેભિ તીર્થ કરની માતાનું નામ શિવાદેવી છે.

તુમ્હ - [તુમ્હાકમ્] - તમારા.

નયર-નિવાસિની - [નગર-નિવાસિની] - નગરમાં રહેનારી.

અમ્હ - [અસ્માકમ્] - અમારું.

સિવં - [શિવમ્] - શ્રેય.

તુમ્હ - [તુમ્હાકમ્] - તમારું.

સિવં - [શિવમ્] કહ્યાણુ.

અસિવોવસમં - [અશિવોપશમમ્] - ઉપદ્રવોનો નાશ કરનારું.

સિવં - [શિવમ્] - કહ્યાણુ.

ભવતુ - [ભવતુ] - હો.

સ્વાહા - [સ્વાહા] - સ્વાહા.

(૨૨-૫) સરલ છે.

(૨૨-૬) હું શ્રીનેભિનાથ તીર્થ કરની માતા શિવાદેવી તમારા નગરમાં વસું છું, તેથી અમારું ને તમારું શ્રેય થાઓ, તેમ જ ઉપદ્રવોનો નાશ કરનારું કહ્યાણુ થાઓ.

(૨૩-૪-૫-૬) ઉપસર્ગાઃ ક્ષયં યાન્તિ-વગેરે. પૂર્વવત્.

(૨૪-૪-૫-૬) સર્વમન્નલમાન્નલ્યમ્ - વગેરે. પૂર્વવત્.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

પ્રતિક્રમણની વર્તમાન સામાચારીમાં ત્રણ સૂત્રો ‘શાંતિ’ નામવાળાં આવે છે. તેમાં મહર્ષિ નંદિષેષકૃત ‘અજિય-સંતિ-થઓ’ જે સામાન્ય રીતે ‘અજિત-શાંતિ-સ્તવ’ કે ‘અજિત-શાંતિ’ તરીકે ઓળખાય છે, તે એની મંગલમય રચનાને કારણે ઉપસર્ગ-નિવારક અને રોગ-વિનાશક મનાય છે; શ્રીમાન-દેવસૂરિ-કૃત ‘શાંતિ-સ્તવ,’ જે સામાન્ય રીતે ‘લઘુ-શાંતિ’ તરીકે ઓળખાય છે, તે એની મંત્રમય રચનાને કારણે સલિલાદિ-ભય-વિનાશી અને શાંત્યાદિકર મનાય છે; અને વાદિવેતાલ શ્રીશાંતિસૂરિ-કૃત આ શાંતિપાઠ, જે સામાન્ય રીતે ‘બૃહચ્છાંતિ’ કે ‘વૃદ્ધશાંતિ’ (મોટી શાંતિ)નાં નામથી ઓળખાય છે, તે એમાં આવેલા શાંતિમંત્રોથી શાંતિકર, તુષ્ટિકર અને પુષ્ટિકર મનાય છે. કેટલીક પ્રતિઓમાં તેનો પરિચય વૃહચ્છાન્તિ-પર્વસ્તવ, વૃહચ્છાન્તિ-સ્તોત્ર, વૃદ્ધ-શાંતિ-સ્તવ વગેરે નામોથી પણ આપવામાં આવ્યો છે.

આ સૂત્ર જિનગિજની પ્રતિષ્ઠા, [રથ]-યાત્રા તથા સ્નાત્રના અંતે યોદવાનું સૂચન, તેમાં આવતા ‘તત્પૂજા-યાત્રા-સ્નાત્રાદિ-મહોત્સવાનન્તરમિતિ કૃત્વા’ તથા ‘एषा शान्तिः प्रतिष्ठा-यात्रा-स्नात्राद्यवसानेषु’ પાઠમાંથી મળે છે. આમ છતાં તેની મંગલ-મયતાને કારણે તે પાલિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ વખતે પણ યોદવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રની રચના સંસ્કૃત ભાષામાં છે. તે જે સંહિતા-પૂર્વક યોદવામાં આવે, તે અત્યંત આહ્લાદ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ સૂત્રનો પ્રારંભ કવિઓને અતિપ્રિય એવા મંદાકાંતા વૃત્તથી થાય છે અને તેમાં પણ પ્રથમ મગણુનો ઉપયોગ હોવાથી-‘ મો ભૂમિઃ શ્રિયમાતનોતિ ’-‘ મગણુની દેવતા ભૂમિ છે અને તે લક્ષ્મીનો વિસ્તાર કરે છે; ’ એવી શ્રુતિ ક્લિપ્ત થતી જણાય છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે ‘ ત્રિભુવન-શુરુની યાત્રામાં હાજર રહેલા હે ભાગ્યવંત આહતો ! તમે સર્વે આ પ્રસ્તુત વચન (પાઠ) સાંભળો ! ’ પછી કહ્યું છે કે ‘ તમને બધાને શ્રી-અહત વગેરે દેવોના પ્રભાવથી આરોગ્ય, લક્ષ્મી, ધૈર્ય અને બુદ્ધિને આપનારી તથા સર્વ કલેશોને કાપનારી એવી શાંતિ થાઓ. ’

મંગલાચરણ ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે : નમસ્કારાત્મક, વસ્તુ-નિર્દેશાત્મક અને આશીર્વાદાત્મક.* તેમાં આ મંગલાચરણ આશીર્વાદાત્મક છે.

શાંતિપાઠને થોડા મંગલાચરણ કર્યા પછી તેનો વાસ્તવિક મર્મ સમજવા માટે સૂત્રકારે પીઠિકા બાંધી છે અને તે શાંતિ-પાઠ કરનારે-શાંતિની ઉદ્ધોષણ કરનારે અક્ષરશઃ બોલવાની હોય છે. તે આ પ્રમાણે : ‘ હે ભવ્યજનો ! આ જ અદ્વી-દ્વીપના જ્ઞરત, ઐરાવત અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મેલા સર્વ ત્રીર્થકરોના જન્મ-સમયે પોતાનું આસન કંપતાં સૌધર્મેન્દ્ર અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકે છે અને તેનાથી જિનેશ્વરનો જન્મ થયેલો જાણીને સુધોષા ઘંટા વગડાવીને બળર આપે છે, પછી બધા ઇંદ્રો-સુરેન્દ્રો અને અસુરેન્દ્રો જગાને તૈયાર થાય છે.

*. ‘ આશીર્નમસ્ક્રિયા વસ્તુનિર્દેશો વાંડપિઃ તન્મુચમ્. ’ છોડા

તેમની સાથે તે અર્હતના જન્મસ્થાને આવીને વિનય-પૂર્વક શ્રીઅરિહંતભગવંતને હાથમાં ગ્રહણ કરીને મેરુપર્વતના શૃંગ પર લઈને જન્માભિષેક કર્યા પછી શાંતિની ઉદ્ઘોષણા કરે છે, તેમ હું પણ ‘મોટાઓએ કરેલાનું અનુકરણ કરવું’ એમ માનીને તથા ‘મહાજન જાય એ જ માર્ગ’ અનુસરવાને યોગ્ય છે, એમ જાણીને ભવ્યજનો સાથે આવીને સ્નાત્રપીઠે સ્નાત્ર કરીને, શાંતિની ઉદ્ઘોષણા કરું છું, તો તમે બધા પૂજા, યાત્રા તથા સ્નાત્રનાં કામથી પરવારીને કાન દઈને સાંભળો ! સાંભળો !’ તાત્પર્ય કે જિનાભિષેક કે સ્નાત્રરૂપી શાંતિકર્મ કર્યા પછી તેના અનુસંધાનમાં આ શાંતિપાઠ બોલવાનો હોય છે.

આ શાંતિપાઠના પ્રથમ મંત્રમાં જણાવ્યું છે કે ‘સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, ત્રિલોકનાથ, ત્રિલોકમહિત, ત્રિલોકપૂજ્ય, ત્રિલોકેશ્વર અને ત્રિલોકોદ્ધોતકર એવા સર્વ અરિહંત ભગવંતો પ્રસન્ન થાઓ, પ્રસન્ન થાઓ તથા ઋષભાદિ ચોવીશ તીર્થંકરો જે સ્વરૂપથી શાંત છે તે-સર્વને શાંતિ કરનારા થાઓ !’

બીજા મંત્રમાં જણાવ્યું છે કે ‘મુનિપ્રવર એવા મુનિઓ શત્રુઓથી પરાભવ પામવાના પ્રસંગે, દુષ્કાળમાં પ્રાણુ ધારણ કરવાના પ્રસંગે, ગહન વનમાં પ્રવાસ કરવાના પ્રસંગે તથા વિકટ વાટો ઓળંગવાના પ્રસંગે તમારું નિત્ય રક્ષણ કરો-તાત્પર્ય કે તમોને ભય-નિવારક શાંતિ આપો.’

ત્રીજા મંત્રમાં જણાવ્યું છે કે ‘શ્રી, હ્રી, ધૃતિ, મતિ, કીર્તિ, કાંતિ, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી, અને મેઘા એ નવસ્વરૂપવાળી સરસ્વતીની

સાધનામાં, યોગ-અવેશમાં તેમ જ મંત્ર-નિવેશનમાં જે મનું નામ સુચાય રીતે સ્મરણ કરાય છે, તેવા (નિતેન્દ્રો) જ્ય પ્રાપ્તો-જ્ય આપનારા થાઓ. એટલે આ મંત્રોમાં ‘પુણ્યાહં પુણ્યાહં’ શબ્દોવડે શુભ-માંગલિક અવસરની જાહેરાત કરીને પુરુષોત્તમોની પ્રસન્નતા, વિવિધ ઉપદ્રવોની શાંતિ, વિકટ પરિસ્થિતિમાં રક્ષણ અને સુખ તથા સૌભાગ્યનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ એટલે શાંતિ અને તુષ્ટિ ઇચ્છવામાં આવી છે.

ચોથા મંત્રમાં ‘રાહિણી આદિ સોળ વિદ્યાદેવીઓ તમારું રક્ષણ કરો-તમને પુષ્ટિ કરો’ એમ જણાવવામાં આવ્યું છે; પાંચમા મંત્રમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાયવાળા ચાર પ્રકારના શ્રમણસંઘને શાંતિ, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ ઇચ્છવામાં આવી છે; છઠ્ઠા મંત્રમાં ગ્રહોની-ખાસ કરીને ચન્દ્ર, સૂર્ય વગેરે નવ ગ્રહોની, સોમ, યમ, વરુણ અને કુબેર એ ચાર લોકપાલોની, વાસવ (ઈંદ્ર), આદિત્ય (સૂર્ય), રુદ્ર (કાર્તિકેય) અને વિનાયક (ગણપતિ) તથા ધીજી પશુ ગ્રામ-દેવતા, નગરદેવતા, ક્ષેત્રદેવતા-કુલદેવતા વગેરેની પ્રસન્નતા* ઇચ્છવામાં આવી છે. તેમ રાજાઓ અક્ષીણકેશ અને કેાદારવાળા થાઓ તેમ ઇચ્છવામાં આવ્યું છે.

* આચારદિનકરમાં જણાવ્યા મુજબ બૃહદ્વિદ્યામાં ગિત-ગિંજ સમક્ષ સોના, રૂપા, તાંબા કે કાંસાનાં બનેલાં સાત પીઠોની રચના કરવાની હોય છે. તેમાં પ્રથમ પીઠે પંચપરમેષ્ઠીની, બીજા પીઠે દશ દિક્-પાલોની, ત્રીજા પીઠે ચાર રાશિઓની, ચોથા પીઠે સત્તાવીસ નક્ષત્રોની, પાંચમા પીઠે નવ ગ્રહોની, છઠ્ઠા પીઠે સોળ વિદ્યાદેવીઓની તથા સાતમા પીઠે ગણપતિ, કાર્તિકેય, ક્ષેત્રપાલ તથા પુર-દેવતા-એ ચાર જ્ઞાતના દેવોની સ્થાપના કરવાની હોય છે.

સાતમા મંત્રમાં સર્વ નાગરિકો પુત્ર, મિત્ર, ભાઈ (ખંડેન), સ્ત્રી, સુહૃત, સ્વજન, સંબંધી અને બંધુવર્ગ-સહિત આમોદ-પ્રમોદ કરનારા થાઓ, એવું ઇચ્છવામાં આવ્યું છે. આઠમા મંત્રમાં ભૂમંડલને વિષે પોતાનાં સ્થાનમાં રહેલા સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક તથા શ્રાવિકાઓને રોગ, ઉપસર્ગ, વ્યાધિ, દુઃખ, દુર્ભિક્ષ અને દૌર્ભનસ્ય(વિષાદ)નું ઉપશમન કરે તેવી શાંતિ ઇચ્છવામાં આવી છે; નવમા મંત્રમાં સદા તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, માંગલ્ય અને ઉત્સવ થાઓ એવા આશીર્વાદ-પૂર્વક પાપ અને ભયોનું શમન ઇચ્છવામાં આવ્યું છે, તથા જે શત્રુઓ વિકાસના માર્ગમાં અંતરાય નાખતા હોય તેઓ તેવા કાર્યથી વિમુખ થાઓ, તેમ જણાવ્યું છે.

આ રીતે શાંતિકર મંત્રો દ્વારા ‘શાંતિ’ ની કામના કર્યા બાદ ત્રણ મંત્રમય ગાથાઓ વડે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. તેમાં પ્રથમ ગાથામાં જણાવ્યું છે કે ‘ત્રણ લોકનાં પ્રાણીઓને શાંતિ કરનારા અને દેવેન્દ્રોનાં મુગટવડે પૂજાએલા ચરણવાળાં પૂજ્ય શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને નમસ્કાર હો.’ બીજી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે ‘જગતમાં શાંતિ કરનારા, જગતના ગુરુ શ્રીમાન શાંતિનાથ મને શાંતિ આપો. જેમનાં ગૃહમાં નિયમિત શ્રીશાંતિનાથનું પૂજન થાય છે, તેમને સદા શાંતિ જ હોય છે.’ ત્રીજી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે ‘ઘડોની રિષ્ટ તથા દુષ્ટ ગતિ, દુઃસ્વપ્ન, અપશકુન વગેરેનો નાશ કરનાર તથા હિત અને સંપત્તિને પ્રાપ્ત

કરાવનારું. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું નામોચ્ચારણ જય પામે છે. 'તાત્પર્ય' કે ભગવાન જે આ ક્રિયાના અધિનાયક દેવ છે, તેમનાં સ્મરણ, નામોચ્ચારણ અને નમસ્કારમાં એવી અદ્ભુત શક્તિ રહેલી છે કે જે ઉપદ્રવોને, શ્રદ્ધોના હુકમ યોગને તેમ જ દુઃસ્વપ્ન અને દુર્નિમિત્તો વગેરેની અસરોને નાબૂદ કરી નાખે છે અને તેની જગાએ સુખ અને સૌભાગ્યનો અનુભવ કરાવતી શાંતિનો પ્રસાર કરે છે.

પ્રતિષ્ઠા તથા દીક્ષાવિધિ વળતે નીચેની ગાથાઓ બોલવામાં આવે છે :

“ ઓમિતિ નમો ભગવતો, અરિહંત-સિદ્ધાયરિય-ઉવજ્ઞાય ।

વર-સર્વ-સાહુ-મુણિ-સંઘ-ધર્મ-તિથ્ય-પ્રવચનસ્ત ॥ ૧ ॥

સપ્તણવ નમો તહ, ભગવદ્-સુયદેવયાદિ સુહયાદિ ।

સિવ-સંતિ-દેવયાદિ, સિવ-પ્રવચન-દેવયાનં ચ ॥ ૨ ॥

ઈંદ્રાગણિ-જમ-નેરદય-વરુણ-વાહ-કુવેર-ઈંસાણં ।

વંમ્હો નાગુ ત્તિ દસપ્રહમવિ ય સુદિસાણ પાલાણં ॥ ૩ ॥

સોમ-યમ-વરુણ-વેસમણ-વાસવાણં તદેવ પંચણં ।

તહ લોગપાલાણં, સૂરાઈ-ગદાણ ય નવણં ॥ ૪ ॥

સાહંતસ્ત સમવર્ણ, મજ્જમિણં ચેવ ધર્મણુદ્ધાણં ।

સિદ્ધિમવિગ્ધં ગચ્છત, જિણાઈ-નવકારો ધણિયં ॥ ૫ ॥

ૐ પૂજ્ય અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સર્વ ઉત્તમ સાધુઓ, મુનિઓ, સંઘ, ધર્મ, તીર્થ અને પ્રવચનને નમસ્કાર હો.

તથા સુખને આપનારી ભગવતી શ્રુતદેવતાને શિવ અને શાંતિ આપનારી (શાંતિ)દેવતાને તેમજ શિવ(નિર્ગુણ્ય) પ્રવચનની દેવતાને પ્રણવ - ઔપૂર્વક નમસ્કાર હો.

પોતાની દિશાનું પાલન કરનારા ઇંદ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્ઋતિ, વરુણ, વાયુ, કુબેર, ઇશાન, બ્રહ્મ અને નાગ એ દશે દિક્પાલોને પણ ઔપૂર્વક નમસ્કાર હો.

સોમ, યમ, વરુણ, વૈશ્રવણ(કુબેર) અને વાસવ-એ પાંચને તથા અન્ય લોકપાલ દેવોને તેમ જ નવ ગ્રહોને પણ ઔપૂર્વક નમસ્કાર હો.

જિનાદિ - નમસ્કારના પ્રભાવે ઉપર્યુક્ત બધાની સમક્ષ થતું આ મારું ધર્માનુષ્ઠાન નિર્વિઘ્નપણે અત્યંત(ઉત્કૃષ્ટ) સિદ્ધિને પામે.

તાત્પર્ય કે અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પંચપરમેષ્ઠી(લઘ્વિવંત મહર્ષિઓ, સિદ્ધ પુરુષો) સંઘ, ધર્મ, તીર્થ, પ્રવચન, ભગવતી શ્રુતદેવતા, શાંતિદેવતા, પ્રવચનદેવતા, ઇંદ્રાદિ દશ દિક્પાલો, સોમ, યમ, વરુણ, કુબેર અને વાસવ એ પાંચ તથા અન્ય લોકપાલ દેવો અને નવ ગ્રહોનું સાન્નિધ્ય ધર્માનુષ્ઠાનને નિર્વિઘ્ને પાર પાડવામાં ઉપકારક છે, અને તેથી જ પ્રસ્તુત શાંતિપાઠમાં તેમાંના સુખ્ય દેવોનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે.

પછી એક ગાથા વડે 'શાંતિ-વ્યાહરણ' કેમ કરવું તેની સૂચના આપવામાં આવી છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે આ પ્રસંગે પ્રથમ 'શ્રીશ્રમણસંઘને શાંતિ થાઓ' એમ બોલવું, કારણ કે

શ્રમણ-સંઘ-પવિત્ર અને પ્રબલ હોય તો તેમના પ્રભાવથી સમસ્ત રાષ્ટ્રમાં-વિશ્વમાં શાંતિનો પ્રસાર થાય છે. પછી 'જંગલનાં જનપદોને - તમામ રાષ્ટ્રોને શાંતિ થાઓ' એમ બોલવું; કારણ કે અન્યથા લડાઈ વગેરેનો ઉપદ્રવ થાય છે. પછી 'રાજ્યોને તથા તેમના સન્નિવેશોને એટલે નિવાસ-સ્થાનોને શાંતિ થાઓ' - એમ કહેવું, કારણ કે પ્રજાનાં રક્ષણનો હાર તેમનાં શિરે છે. પછી 'ગોષ્ઠિક એટલે વિદ્વદ્-મંડળીના સભ્યોને શાંતિ થાઓ' એમ કહેવું, કારણ કે વિદ્યા અને કલાની વિશદતાનો આધાર તેમના પર છે. પછી 'પુર-મુખ્ય એટલે અગ્રગણ્ય નાગરિકોને શાંતિ થાઓ' એમ કહેવું, કારણ કે રાજ્ય-વહીવટ અને સમાજની સુવ્યવસ્થાનો આધાર મોટા ભાગે તેમની સ્થિતિ-સંપન્નતા પર નિર્ભર છે. અહીં સામાન્યારીથી 'પૌરજન એટલે સમસ્ત નાગરિકોને તથા પ્રદ્વલોકને શાંતિ થાઓ' એમ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે આ શાંતિપાઠ દ્વારા સર્વેને શાંતિ ઇચ્છવામાં આવી છે.

છેવટે 'ૐ સ્વાહા, ૐ સ્વાહા, ૐ શ્રીયાશ્વનાથાય સ્વાહા' એ ત્રિષંકાત્મક મંત્રના ઉચ્ચારણરૂપી આહુતિ-ત્રયથી શાંતિ-પાઠ પૂરો કરવામાં આવ્યો છે.

આ શાંતિપાઠ ક્યારે અને કેવી રીતે બોલવો, તેનો વિધિ સૂત્રકારે સાથોસાથ બતાવી દીધો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે 'આ શાંતિપાઠ પ્રતિષ્ઠા, [રથ] યાત્રા તથા સ્નાત્ર વગેરે ધાર્મિક મહોત્સવો પછી બોલવાનો છે. તે કોઈ વિશિષ્ટ ગુણવાન શ્રાવક સ્નાત્ર-મંડપમાં બેસી રહીને બોલે. આ શ્રાવક કેસર-

ચંદન, કપૂર, અગરુનો ધૂપ, વાસ અને કુસુમાંજલિ-એ પાંચ ઉપચારથી સહિત હોવો જોઈએ. વળી તેણે શરીરને અતિ-શુદ્ધ કરેલું હોવું જોઈએ, એટલે કે મંત્ર-પૂર્વક સ્નાન કરેલું હોવું જોઈએ અને અંગ-ન્યાસાદિ કરેલા હોવા જોઈએ; તથા તે શ્વેત વસ્ત્ર, ચંદન, આભરણ વગેરેથી અલંકૃત હોવો જોઈએ. વળી તેણે કંઠમાં પુષ્પમાલા ધારણ કરવી જોઈએ. આવો શ્રાવક હાથમાં અભિમંત્રિત જલવાળો શાંતિ-કલશ લઈને શાંતિ-પાઠ બોલે અને તેની પૂર્ણાહુતિ કરી કલશમાંનું જલ સર્વને મસ્તક પર ચડાવવા માટે આપે જેથી અભીષ્ટ શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય.

મંગલ, પીઠિકા, શાંતિપાઠ અને તેનો વિધિ પૂરો થયા પછી આનન્દોત્સવ-નિમિત્તે કેટલાંક પ્રાસ્તાવિક પદો બોલવામાં આવે છે. તેમાંનાં પહેલાં પદમાં જણાવ્યું છે કે ‘જિનાલિષેક વખતે ભાગ્યશાળી આત્માઓ ભાવથી નૃત્ય કરે છે, રત્ન અને પુષ્પોની વર્ષા કરે છે, અષ્ટમંગલનું સર્જન કરે છે, માંગલિક ગીતો ગાય છે, મંત્રમય ચમત્કારિક સ્તોત્રો બોલે છે, તીર્થ-કરોનાં માતા-પિતાના નામનિર્દેશ-પૂર્વક તેમની સ્તુતિ કરે છે અને ‘પુણ્યાહં પુણ્યાહં’ આદિ મંત્રો બોલે છે.’ બીજા પદમાં સર્વ જગતનું શિવ ઇચ્છવામાં આવ્યું છે તથા લોકો પરોપકાર-પરાયણ થાય તેવી ભાવના ભાવવામાં આવી છે. સાથે વ્યાધિ, દુઃખ, દૌર્ભાગન્યાદિ નાશ પામે તથા તેઓ સુખનો અનુભવ કરે, એમ પણ ઇચ્છવામાં આવ્યું છે. ત્રીજું પદ જે કોઈ પ્રસંગનું ઉદ્ધરણ છે, તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે,

‘હું’ તીર્થ કરની માતા શિવાદેવી તમારા નગરમાં નિવાસ કરનારી છું; તેથી અમારું અને તમારું શ્રેય થાઓ તથા સર્વત્ર ઉપદ્રવોનું શમન કરનારું કલ્યાણ થાઓ.’

પછી ‘ઉપસર્ગાઃ ક્ષયં યાન્તિ’; તથા ‘સર્વમક્ષલ-માક્ષલ્યં’ એ બે પ્રસિદ્ધ શ્લોકો બોલવામાં આવે છે.

સ્તવના કર્તા

ખાટણના ભંડારમાં ઉપકેશગચ્છીય પં. મહીચંદ્ર દ્વારા સંવત્ ૧૩૫૮માં લખાયેલી એક પ્રતિમાં એવું જણાવ્યું છે કે આ શાંતિપાઠ અહંદ્-અભિષેક-વિધિનું સાતમું પર્વ છે. ત્યારે ભંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટની એક પ્રતિ ૩૫૦/A/૪૪૨-૪૩માં નીચે જણાવેલા શબ્દો બોવામાં આવે છે : ‘इति वादिवेताल-श्रीशान्तिसूरिरचितेऽहंद्-जन्माभिषेकविधौ प्रथमं शान्तिपर्व समाप्तम्.’ इति बृहच्छान्ति-स्तवः ॥ એટલે એ પ્રશ્ન થાય છે કે આ સૂત્ર ખરેખર અહંદ્-અભિષેકવિધિનો જ એક ભાગ છે કે કેમ? અને હોય તો તે કયા પર્વનો છે? એનો ઉત્તર એ છે કે-અહંદ્-અભિષેકવિધિની જે પ્રતિ અમને બહુ પ્રયાસના અંતે મળી આવી છે, તે જોતાં આ આખી કૃતિ કાવ્યમાં છે,* એટલે આ સૂત્ર તેનું એક પર્વ હોઈ શકે નહિ. વળી સ્પષ્ટતા ખાતર એ પણ કહેવું જોઈએ કે આ કાવ્ય પંચપર્વોત્તમક છે, જેના પ્રથમ પર્વમાં ૧૦, બીજા પર્વમાં ૧૬, ત્રીજા પર્વમાં ૩૦,

* અહંદ્-અભિષેકવિધિનો પ્રારંભ નીચેના કાવ્યથી થાય છે:

“ ધીમતિ પુણ્યં પવિત્રં કૃતવિપુલફલં મક્ષલં રક્ષમ લક્ષ્મ્યાઃ,
ધુળ્ગારિદોષસર્ગ-ગ્રહગતિવિકૃતિ-સ્વપ્રમુત્પાતઘાતિ ।

ચોથા પર્વમાં ૧૮ અને પાંચમા પર્વમાં ૨૪ શ્લોકો છે. આમ કુલ પાંચ પર્વમાં તે પૂરું થાય છે. તેનો છેલ્લો શ્લોક આ રહ્યો :

“ઈતિ વિહતવિપત્પરાક્રમ-સ્નપનવિધિમર્હતોઽર્હતો વિધિમ્ ।

પ્રતિસમયમનુસ્મરન્તિ યૈ, સંકલસુખાસ્પદતાં વ્રજન્તિ તે ॥”

‘એ પ્રમાણે સમસ્ત શોભનવિધિને યોગ્ય એવો અર્હતનો સ્નપન(સ્નાન)-વિધિ જે વિપત્તિના પરાક્રમનો નાશ કરનાર છે, તેને જેઓ પ્રતિદિન સંભારે છે, તેઓ સંકલ સુખોનાં સ્થાપનને પામે છે.’

આ પ્રાસાદિક કાવ્ય પર શીલાચાર્ય અપરનામ તત્ત્વાદિત્યે એક પંજિકા રચેલી છે અને તેમાં પણ જણાવ્યું છે કે - ‘શ્રીશાન્તિવેતાલીયપર્વપંજિકા સમાપ્તા इति । कृतिरियं श्रीशीलाचार्यस्य’ - ‘શ્રીશાન્તિ-વેતાલીય-પર્વની પંજિકા સમાપ્ત થઈ, આ કૃતિ શીલાચાર્યની છે.’ તાત્પર્ય કે આ ગાને ઉલ્લેખો

— સંકેત : કૌતુકાનાં સંકલસુખમુખં પર્વ સર્વોત્સવાનાં, સ્નાનં પાત્રં ગુણાનાં ગુરુગરિમગુરોર્વર્ચિતા યૈર્ન દૃષ્ટમ્ ॥”

શ્રેષ્ઠ ગુરુ, ગૌરવ-પૂજ્ય-સંતકાર પ્રાપ્ત કરનાર ચક્રવર્તિ-પૂજ્ય ગણધરો વગેરેનાં પણ ગુરુ એવા અત્યંત મહાન અર્હત-જિનેશ્વરનું ગુણપાત્ર સ્નાન શ્રીમત્ છે, પુણ્ય છે, પવિત્ર છે, વિપુલ ફલોદ્યાપનાર છે, મંગલરૂપ છે, લક્ષ્મીનું ચિહ્ન છે, અરિષ્ટો, ઉપસર્ગો, અહઃસાર, અશુભ સ્વપ્નો તથા ઉત્પાત-(અહોપરાગ, ધરતીકંપ, વગેરે)ને ટાળનાર છે, કૌતુકોના સંકેતરૂપ છે, સંકલ સુખોના ઉપાયરૂપ છે, સર્વ ઉત્સવોના ઉત્સવરૂપ છે, તે જોણે જોયું નથી તે આ જગતમાં ઘણાં છે (કારણ કે તેનાં થંનારો મહાન લાભ મેળવી શક્યા નથી.)

એમ જણાવવાને પૂરતા છે. કે અહિંદ્ર-અભિપેક્ષવિધિ પંચ-પર્વાત્મક છે, પરંતુ સપ્તપર્વાત્મક નથી. :

હવે જો પાટણની પ્રતિને અનુસરીને શાંતિસ્તવને અહિંદ્ર-અભિપેક્ષવિધિનો એક ભાગ માનવો હોય તો એ સંભાવના કરવી પડે કે હાલ ઉપલબ્ધ થતી પદાત્મક 'અહિંદ્ર-અભિપેક્ષ-વિધિ'ના અવાંતર ભાગ તરીકે શ્રીશાંતિસ્તવ હોવો જોઈએ.

અહીં એક બીજી પણ વિચારણા ઉદ્ભવે છે કે 'કેટલીક પ્રતિઓમાં* 'इति श्रीशान्तिसूरिवादिवेतालीकृतं शान्तिस्तवनं समाप्तम्' એવા ઉલ્લેખો પણ આવે છે, એટલે આ કૃતિ અહિંદ્ર-અભિપેક્ષવિધિનો એક ભાગ નહિ પણ તેમની સ્વતંત્ર કૃતિ હોવી જોઈએ. ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રની ઝૂહઝૂવૃત્તિની પ્રશસ્તિમાં આવતી છેલ્લી પંક્તિ 'તદ્ મો મંવ્યાઃ! ત્રિદોષ-પ્રશમકરતો ગૃહ્યતાં લિહ્યતાં ચ' એમ માનવાને પ્રેરે છે કે 'મો મો મંવ્યાઃ!' એ તેમની કૃતિનું એક સાંકેતિક ચિહ્ન હોય અને તે ઝૂહઝાન્તિના પ્રારંભિક શ્લોકમાં તથા ત્યાર પછી શરૂ થતા ગંધમાં વપરાયેલું હોય. એ રીતે આ સૂત્રના કર્તા વાદિવેતાલ શ્રીશાંતિસૂરિ હોવા જોઈએ, પરંતુ આ તો એક સંભાવના માત્ર છે. તેનો અંતિમ નિર્ણય તરીકે સ્વીકાર કરતાં પહેલાં ઘણું વધારે પ્રમાણ તથા સવાની જરૂર છે.

આ સૂત્ર પર શ્રીસિદ્ધિચંદ્રગણિએ તથા શ્રીહરપદ્મીતિએ સપ્તરશ્મણાંતર્ગત ટીકાઓ રચેલી છે તથા કેટલાક સ્વતંત્ર ખાલાવખોધો પણ ઉપલબ્ધ થાય છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ પાઠ પ્રાચીન અનુષ્ઠાનવિધિ પરથી વાદિવેતાલ શ્રી-
શાંતિસૂરિએ સંસ્કૃતમાં યોજેલો જણાય છે.*

* વૈદિક સાહિત્યમાં આ સૂત્રને મળતા કેટલાક શબ્દો જોવામાં આવે
છે. દાખલા તરીકે ઋગ્વેદીય બ્રહ્મ-કર્મ-સમુચ્ચયનાં ૯૬મા પ્રકરણમાં જે
'પુણ્યાહ-વાચના'નો પ્રયોગ જણાવવામાં આવ્યો છે, તેમાં નીચેના
પાઠો છે:

“યજમાનઃ શાન્તિરસ્તુ ॥ પુષ્ટિરસ્તુ ॥ તુષ્ટિરસ્તુ ॥ વૃદ્ધિરસ્તુ ॥

અગ્નિપુરોગા વિશ્વેદેવાઃ પ્રીયન્તામ્ । ઇન્દ્રપુરોગા મરુદ્ગણાઃ પ્રીયન્તામ્ । વ્રહ્મ-
પુરોગાઃ સર્વે દેવાઃ પ્રીયન્તામ્ । વિષ્ણુપુરોગાઃ સર્વે દેવાઃ પ્રીયન્તામ્ । માહેશ્વરી-
પુરોગા ઝમામાતરઃ પ્રીયન્તામ્ । વસિષ્ઠપુરોગા ઋષિગણાઃ પ્રીયન્તામ્ । ભગવતી
પુષ્ટિકરી પ્રીયતામ્ । ભગવતી તુષ્ટિકરી પ્રીયતામ્ । ભગવતી વૃદ્ધિકરી પ્રીયતામ્ ।
ભગવતી વૃદ્ધિકરી પ્રીયતામ્ । ભગવન્તૌ વિઘ્નવિનાયકૌ પ્રીયેતામ્ ।

ભગવાન્ સ્વામી મહાસેનઃ સપત્નીકઃ સસુતઃ સપાર્ષદઃ સર્વસ્થાનગતઃ
પ્રીયતામ્ ।

હરિ-હર-હિરણ્યગર્ભાઃ પ્રીયન્તામ્ । સર્વા ગ્રામદેવતાઃ પ્રીયન્તામ્ । સર્વાઃ
કુલદેવતાઃ પ્રીયન્તામ્ । સર્વા વાસ્તુદેવતાઃ પ્રીયન્તામ્ ।

શત્રવઃ પ્રભવં યાન્તુ । શામ્યન્તુ ધોરાણિ । શામ્યન્તુ પાપાણિ ।
શામ્યન્તુ ર્જિતયઃ ।

શુક્રાઙ્ગારક-બુધ-બૃહસ્પતિ-શનૈશ્વર-રાહુ-કેતુ-સોમ-સહિતા આદિત્ય-પુરોગાઃ
સર્વે ગ્રહાઃ પ્રીયન્તામ્ ।”

૫૭ પાશ્વિકાદિ-અતિચાર ।

(૧૨) મૂલપાઠ

નાળમ્મિં દંસણમ્મિં અં, ચરણમ્મિ તવમ્મિ તહ ય
વીરિયમ્મિ ।

આચરણં આચારો, ઇઅ एसो पंचहा भणिओ ॥ १ ॥

જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર, વીર્યા-
ચાર, એ પંચવિધ આચારમાંહિ * જે કોઈ અતિચાર પક્ષ
દિવસમાંહિ સૂક્ષ્મ વાદર જાણતાં અજાણતાં હુઓ હોય, તે
સવિહુ મને, વચને, કાયાએ કરી મિચ્છા મિ દુકકંડ ।

તત્ર જ્ઞાનાચારે આઠ અતિચાર—

કાલેં વિણં વહુમાણે, ઉવંહાણે તંહ અનિણ્હવણે ।
વંજણ-અત્ય-તદુભયે, અટ્ટવિહો નાળમાચારો ॥ ૨ ॥

જ્ઞાન કાલ-વેલાએ મળ્યો-ગુણ્યો નહીં, અકાલે મળ્યો,
વિનય-હીન, વહુમાન-હીન, યોગ-ઉપધાન-હીન, અનેરા કન્હે
મળી અનેરો ગુરુ કહ્યો ।

देव-गुरु-चांदणे, पण्डिकमणे, सज्झाय करतां, भणतां-

* અહીં અનેરો એવો વધારાનો પાઠ જોવામાં આવે છે, પણ તે
અર્થની દૃષ્ટિએ સંગત નથી.

गुणतां कूडो अक्षर काने मात्राए अधिको-ओछो भण्यो, सूत्र कूडुं कहयुं, अर्थ कूडो कह्यो, तदुभय कूडां कहां, भणीने विसायां ।

साधु-तणे धर्मे काजो अणउद्धर्ये, दांडो अणपडिलेहे, वसति अणशोधे, अणपवेसे, असज्झाय-अणो(ण)ज्झाय-मांहे श्रीदशवैकालिक-प्रमुख सिद्धांत भण्यो-गुण्यो, श्रावक-तणे धर्मे स्थविरावली, पडिक्कमण, उपदेशमाला-प्रमुख सिद्धांत भण्यो-गुण्यो, काल-वेलाए काजो अणउद्धर्ये पढ्यो ।

ज्ञानोपगरण पाटी, पोथी, ठवणी, कवली, नोकारवाली, सांपडा, सांपडी, दस्तरी, वही ओलिया-प्रमुख प्रत्ये पंग लाग्यो, थूंक लाग्युं, थूंक करी अक्षर मांज्यो, ओशीसे धर्यो, कन्हे छतां आहार-नीहार कीधो ।

ज्ञान-द्रव्य भक्षतां उपेक्षा कीधी, प्रज्ञापराधे विणास्यो, विणसतो उवेख्यो, छती शक्तिए सार-संभाल न कीधी ।

ज्ञानवंत प्रत्ये द्वेष-मत्सर चिंतव्यो, अवज्ञा-आशातना कीधी, कोई प्रत्ये भणतां-गणतां अंतराय कीधो, आपणा जाणपणा-तणो गर्व चिंतव्यो, मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवाधि-ज्ञान, मनः-पर्यवज्ञान, केवलज्ञान, ए पंचविध ज्ञान-तणी असद्वहणा कीधी ।

कोई तोतडो, चौबडो [देखी] हस्यो, वितक्यो, अन्यथा प्ररूपणा कीधी ।

ज्ञानाचार-विषइओ अनेरो जे कोई अतिचार पक्ष-

दिवसमांहि सूक्ष्म, वादर जाणतां, अजाणतां हुओ होय, ते
सविहु मने, वचने, कायाए करी मिच्छा मि दुक्कडं ॥ १॥

दर्शनाचारे आठ अतिचार—

निस्संकिंय निक्कंखिय, निव्वितिगिच्छा अमूढदिट्ठी अ ।

उववूह-थिरीकरणे, वच्छल्ल-पभावणे अट्ट ॥ २॥

देव-गुरु-धर्म-तणे विपे निःशंकपणुं न कीधुं, तथा एकान्त
निश्चय न कीधो, धर्म-सम्बन्धीयां फलतणे विपे निःसन्देह
बुद्धि धरी नहीं, साधु-साध्वीनां मल-मलिन गात्र देखी
दुगंछा नीपजावी, कुचारित्रीया देखी चारित्रीया ऊपर
अभावहुओ, मिथ्यात्वी-तणी पूजा-प्रभावना देखी मूढदृष्टि-
पणुं कीधुं ।

तथा संघमांहे गुणवंत-तणी अनुपवृंहणा कीधी;
अस्थिरीकरण, अवात्सल्य, अप्रीति, अभक्ति नीपजावी,
अवहुमान कीधुं ।

तथा देवद्रव्य, गुरुद्रव्य, ज्ञानद्रव्य, साधारणद्रव्य,
भक्षित, उपेक्षित, प्रज्ञापराधे विणास्यां, विणसतां ठवेस्यां,
छती शक्तिए सार-संभाल न कीधी; तथा साधार्मिक साथे
कलह-कर्म-बंध कीधो ।

अधोती, अष्टपड मुखकोश-पाखे देव-पूजा कीधी;
विंव-प्रत्ये वासकूपी, धूपघाणुं, कलश-तणो ठवको लाग्यो;
विंव हाथ-थकी पाडयुं, ऊसास-नीसास लाग्यो ।

देहरे उपाश्रये मल-श्लेष्मादिक लोह्यं, देहरामांहे हास्य, खेल, केलि, कुनूहल, आहार-नीहार कीधां, पान, सोपारी, निवेदीयां खाधां ।

ठवणायरिय हाथ-थकी पाड्या, पडिलेहवा विसार्या;
जिन-भवने चोराशी आशातना, गुरु-गुरुणी प्रत्ये तेत्रीस
आशातना कीधी, गुरु-वचन 'तह त्ति' करी पडिवज्युं
नहीं ।

दर्शनाचार-विषइओ अनेरो जे कोइ अतिचार पक्ष-
दिवसमांहि० ॥ २ ॥

चारित्राचारे आठ अतिचार—
पणिहाण-जोग-जुत्तो, पंचहिं समिईहिं तीहिं गुत्तीहिं ।
एस चरित्तायारो, अट्टविहो होइ नायव्वो ॥ ३ ॥

ईर्या-समिति ते अणजोये हींड्या, भाषा-समिति ते
सावद्य वचन बोल्या, एषणा-समिति ते तृण, डंगल, अन्न-
पाणी, असूजतुं लीधुं, आदान-भंडमत्त-निकखेवणा-समिति
ते आसन, शयन, उपकरण, मातरुं प्रमुख अणपुंजी जीवा-
कुल भूमिकाए मूक्युं, लीधुं, पारिष्ठापनिका-समिति ते मल-
मूत्र, श्लेष्मादिक अणपुंजी जीवाकुल भूमिकाए परठव्युं ।

मनो-गुप्ति—मनमां आर्त्त-रौद्रध्यान ध्यायां, वचन-गुप्ति-
सावद्य वचन बोल्यां; काय-गुप्ति—शरीर अणपडिलेह्युं
हलाव्युं, अणपुंजे बेठा ।

ए अष्ट प्रवचन-माता साधु-तणे धर्मे सदैव अने श्रावक-
तणे धर्मे सामायिक पोसह लीधे रूढी पेरे पाल्यां नहीं,
खंडणा-विराधना हुई ।

चारित्राचार-विपद्ओ अनेरो जे कोई अतिचार पक्ष-
दिवसमांहे० ॥ ३ ॥

विशेषतः श्रावक-तणे धर्मे श्रीसम्यक्त्व-मूल चार व्रत
[तेमां] सम्यक्त्व-तणा पांच अतिचार 'संका-कंख-
विगिच्छा०'

शंका—श्रीअरिहंत-तणां वल, अतिशय, ज्ञानलक्ष्मी,
गांभीर्यादिक गुण शाश्वती प्रतिमा, चारित्र्यानां चारित्र,
श्रीजिनवचन-तणो संदेह कीधो ।

आकांक्षा—ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर, क्षेत्रपाल, गोगो,
आसपाल, पादर-देवता, गोत्र-देवता, ग्रह-पूजा, विनायक,
हनुमंत, सुग्रीव, बालीनाह इत्येवमादिक देश, नगर, ग्राम,
गोत्र, नगरी, जूजूआ देव-देहराना प्रभाव देखी, रोग-
आतंक-कष्ट आल्ये इहलोक परलोकार्थे पूज्या-मान्या-
प्रसिद्ध-विनायक जीराउलाने मान्युं, इच्छुं. बौद्ध, सांख्या-
दिक, संन्यासी, भरडा, भगत, लिंगिया, जोगिया, जोगी,
दरवेश, अनेरो दर्शनीया-तणो कष्ट, मंत्र, चमत्कार देखी
परमार्थ जाण्या विना भूलाया, मोह्या, कुशाख-शीख्या,
सांभल्या ।

श्राद्ध, संवत्सरी, होली, वलेव, माही-पूनम, अजा-
पडवो, प्रेत-वीज, गौरी-त्रीज, विनायक-चोथ, नाग-पंचमी,
झीलणा-छट्टी, शील(शीतला)-सातमी, ध्रुव-आठमी, नौली
नवमी, अहवा-दशमी, व्रत-अग्यारशी, वच्छ-वारशी, धन-
तेरशी, अनंत-चउदशी, अमावास्या, आदित्यवार, उत्तरायण
नैवेद्य कीधां ।

नवोदक, याग, भोग, उतारणां कीधां, कराव्यां, अनु-
मोद्यां, दान दीधां, ग्रहण, शनैश्चर, माहमासे नवरात्रि
न्हाया, अजाणतां थाप्यां, अनेराई व्रत-व्रतोलां कीधां-
कराव्यां ।

वित्तिगिच्छा—धर्म-संवंधीया फलतणे विषे संदेह
कीधो, जिन अरिहंत, धर्मना आगर, विश्वोपकार-सागर,
मोक्षमार्गना दातार, इस्या गुण भणी न मान्या, न पूज्या,
महासती महात्माना इहलोक परलोक संवंधीया भोग-
वांछित पूजा कीधी ।

रोग, आतंक, कष्ट आव्ये खीण वचन भोग मान्या,
महात्माना भात, पाणी, मल, शोभा-तणी निंदा कीधी,
कुचारित्रीया देखी चारित्रीया उपर कुभाव हुआ,
मिथ्यात्वी-तणी पूजा-प्रभावना देखी प्रशंसा कीधी, प्रीति
मांडी, दाक्षिण्य-लगे तेहनो धर्म मान्यो, कीधो । श्रीसम्यक्त्व-
विषइओ अनेरो जे कोई अतिचार पक्ष-दिवसमांहि० ॥४॥

पहेले स्थूल प्राणातिपात-विरमण-व्रते पांच अतिचार-
वह-बंध-छविच्छेए० ॥ १ ॥

द्विपद, चतुष्पद प्रत्ये रीस-वशे गाढो घाव घाल्यो, गाढे बंधने बांध्यो, अधिक भार घाल्यो, निर्लाछन-कर्म कीधां, चारा-पाणी-तणी वेलाए सार-संभाल न कीधी, लेहणे-देहणे किणही प्रत्ये लंघाव्यो, तेणे भूख्ये आपणे जम्या, कन्हे रही मराव्यो, बंदीखाने बलाव्यो ।

सल्यां धान्य तडके नाख्यां, दलाव्यां, भरडाव्यां, शोधी न वावर्यां; ईधण-छाणां अणशोध्यं वाळ्यां, तेमांहि साप, विंछी, खजूरा, सरबला, मांकड, जूभा, गींगोडा साहतां मुआ, दुहव्या, रुडे स्थानके न मूक्या; कीडी-मंकोडीनां इंडां विछोह्यां, लीख फोडी, उद्देही, कीडी, मंकोडी, घीमेल, कातरा, चूडेल, पतंगीयां, देडकां, अलसीयां, ईयल, कुंतां, डांस, मसा, वगतरा, माखी, तीड-प्रमुख जीव विणट्टा; माला हलावतां, चलावतां, पंखी, चकला, काग-तणां इंडां फोड्यां ।

अनेरा एकेन्द्रियादिक, जीव विणास्या, चांप्या, दुहव्या, कांड हलावतां, चलावतां, पाणी छांटतां, अनेरा कांड काम-काज करतां निर्ध्वसपणुं कीधुं, जीव-रक्षा रूडी न कीधी, संखारो सूकव्यो, रूडुं गलणुं न कीधुं, अणगल पाणी वावर्युं, रूडी जयणा न कीधी, अणगल पाणीए झीलया, लूगडां घोयां, खाटला तडके नाख्या, झाटक्या, जीवाकुल, भूमि लिपी, वाशी गार, राखी, दलणे, खांडणे, लिपणे रूडी जयणा न कीधी, आठम, चउदसना नियम भांग्या, धूणी करावी ।

पहेले स्थूल-प्राणातिपात-विरमण व्रत-विषइओ अनेरो जे कोई अतिचार पक्ष-दिवसमांहि० ॥ १ ॥

बीजे स्थूल-मृषावाद-विरमण व्रते पांच अतिचार—
सहसा-रहस्स-दारे० ॥ २ ॥

सहसात्कारे कुणह प्रत्ये अजुगतुं आल-अभ्याख्यान दीधुं, स्वदारा-मंत्रभेद कीधो, अनेरा कुणहनो मंत्र, आलोच, मर्म प्रकाश्यो, कुणहने अनर्थ पाडवा कूडी बुद्धि दीधी, कूडो लेख लख्यो, कूडी साख भरी, थापण-मोसो कीधो ।

कन्या, गौ, ढोर, भूमि-संवंधी लेहणे-देहणे व्यवसाये वाद-वढवाड करतां मोटकुं जूठुं बोलया, हाथ-पगतणी गाली दीधी, कडकडां मोड्या, मर्मवचन बोलया ।

बीजे स्थूल-मृषावाद-विरमण व्रत-विषइओ अनेरो जे कोई अतिचार पक्ष-दिवसमांहि० ॥ २ ॥

त्रीजे स्थूल-अदत्तादान-विरमण व्रते पांच अतिचार—
तेनाहडप्पओगे० ॥ ३ ॥

घर-बाहिर क्षेत्र खले पराई वस्तु अणमोकली लीधी, वापरी, चोराई वस्तु बहोरी, चोर-धाड-प्रत्ये संकेत कीधो, तेहने संबल दीधुं, तेहनी वस्तु लीधी, विरुद्ध राज्यातिक्रम कीधो, नवा, पुराणा, सरस, विरस, सजीव, निजीव वस्तुना भेल-संभेल कीधा, कूडे काटले, तोले, माने, मापे, बहोर्या, दाण-चोरी कीधी, कुणहने लेखे

वरांस्यो, साटे लांच लीधी, कूडो करहो काढ्यो, विश्वास-
घात कीधो, पर-वंचना कीधी, पासंग कूडां कीधां, दांडी
चडावी, लहके-त्रहके कूडां काटलां, मान, मापां कीधां ।

मातां, पिता, पुत्र, मित्र, कलत्र वंची कुणहिने दीधुं,
जुदी गांठ कीधी, थापण ओळवी, कुणहिने लेखे-पलेखे
भूलव्युं, पडी वस्तु ओळवी लीधी ।

त्रीजे स्थूल-अदत्तादान-विरमण व्रत-विषइओ अनेरो
जे कोई अतिचार पक्ष-दिवसमांहि० ॥ ३ ॥

चोथे स्वदारासंतोष-परस्त्रीगमन-विरमण व्रते पांच
अतिचार—

अपरिगृहीता-इत्तर० ॥ ४ ॥

अपरिगृहीता-गमन, इत्वर-परिगृहीता-गमन कीधुं,
विधवा, वेश्या, परस्त्री, कुलांगना, स्वदारा शोक(क्य)-तणे
विपे दृष्टि-विपर्यास कीधो, सराग वचन बोल्यां, आठम
चोदश अनेरी पर्वतिथिना नियम लई भांग्या, घरघरणां
कीधां कराव्यां, वर-वहू वखाण्यां, कुविकल्प चिंतव्यो,
अनंग-क्रीडा कीधी, स्त्रीनां अंगोपांग नीरव्यां, पराया
विवाह जोड्या, ढोंगला-ढोंगली परणाव्या, काम-भोग तणे
विपे तीव्र अभिलाप कीधो ।

अतिक्रम, व्यतिक्रम, अतिचार, अनाचार, सुहणे-
स्वमांतरे हुआ, कुस्वप्न लाध्यां, नट, धिट, स्त्रीशुं हांसुं कीधुं ।

चोथे स्वदारा-संतोष० व्रत-विषइओ अनेरो जे कोई
अतिचार पक्ष-दिवसमांहि० ॥ ४ ॥

પાંચમે પરિગ્રહ-પરિમાણ વ્રતે પાંચ અતિચાર—

ધન-ધન-સ્વિત્ત-વત્થૂં ॥ ૫ ॥

ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, રૂપ્ય, સુવર્ણ, કુપ્ય, દ્વિપદ, ચતુષ્પદ એ નવવિધ પરિગ્રહ-તળા નિયમ ઉપરાંત વૃદ્ધિ દેહી મૂર્છા-લગે સંક્ષેપ ન કીધો, માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી-તળે લેખે કીધો, પરિગ્રહ-પરિમાણ લીધું નહીં, લઈને પઢીયું નહીં, પઢવું વિસાર્યું, અલીધું મેલ્યું, નિયમ વિસાર્યાં ।

પાંચમે પરિગ્રહ-પરિમાણ વ્રત-વિષદ્ઓ અનેરો જે કોઈ અતિચાર પક્ષ-દિવસમાંહિં ॥ ૫ ॥

છટ્ટે દિક્-પરિમાણ વ્રતે પાંચ અતિચાર—

ગમણસ્સ ય પરિમાણે ॥ ૬ ॥

ઊર્ધ્વદિશિ, અધોદિશિ, તિર્યગ્-દિશિએ જવા આવવા-તળા નિયમ લઈ માંગ્યા, અનામોગે વિસ્મૃતિ લગે અધિક ભૂમિ ગયા, પાઠવળી આધી-પાછી મોકલી, વહાળ-વ્યવસાય કીધો, વર્ષાકાલે ગામંતરું કીધું, ભૂમિકા એકગમા સંક્ષેપી, વીજી ગમા વધારી ।

છટ્ટે દિક્-પરિમાણ-વ્રત-વિષદ્ઓ અનેરો જે કોઈ અતિ-ચાર પક્ષ-દિવસમાંહિં ॥ ૬ ॥

સાતમે ભોગોપભોગ-વિરમણ વ્રતે ભોજન આશ્રી પાંચ અતિચાર અને કર્મ-હુંતી પંદર અતિચાર, એવં વીશ અતિચાર—

सचित्ते पडियद्धे० ॥ ७ ॥

सचित्त-नियम लीधे अधिक सचित्त लीधुं; अपक्वा-
हार, दुग्धपक्वाहार, तुच्छौषधि-तणुं भक्षण कीधुं, ओळा, उंबी,
पोंक, पापडी खाधां ।

‘सचित्त’-दग्ध’-विगड’-वाणह’-तंबोल’-वत्थ’-कुसुमेसु’ ।
‘वाहण’-सयण’-विलेवण’-वंभ’-दिसि’-न्हण’-भत्तेसु’ ॥

ए चौद नियम दिनगत रात्रिगत लीधा नहीं, लइने
भांग्या, बावीश अभक्ष्य, वत्रीश अनन्तकायमांहि आवु,
मूला, गाजर, पिंड, पिंडालु, कचूरो, सुरण, कुंछि आंवली,
गलो, वावरडां खाधां ।

वासी कठोळ, पोली, रोटली, त्रण दिवस्तनुं ओदन लीधुं,
मधु, महुडां, माखण, माटी, वेंगण, पीलु, पीचु, पंपोटा, विप,
हिम, करहा, घोलवडां, अजाण्यां फल, टिंबरू, गुंदां, महोर,
अथाणुं, आंवलवोर, काचुं मीठुं, तिल, खसखस, कोठिवडां
खाधां, रात्रि-भोजन कीधां, लगभग-वेलाए वालु कीधुं,
दिवस विणरुगे शीराव्या ।

तथा कर्मतः पन्नर कर्मादान-इंगाल-कम्मे, वण-कम्मे,
साडी-कम्मे, भाडी-कम्मे, फोडी-कम्मे, ए पांच कर्म, दंत-
वाणिज्जे, लक्ख-वाणिज्जे, रस-वाणिज्जे, केस-वाणिज्जे, विस-
वाणिज्जे ए पांच वाणिज्य, जन्त-पिल्लणकम्मे, निहंछण-
कम्मे, दवग्गि-दावणया, सर-दह-तलाय-सोसणया, असइ-
पोसणया; ए पांच कर्म, पांच वाणिज्य, पांच सामान्य;
एवं पन्नर कर्मादान बहु सावध-महारंभ, रांगण-लिहाला*

* भूणमां ‘बहुरंगिणी लिहल’ आंगरणि’ ओवो ५१५ छे.

कराव्या, ईट-निभाडा पकाव्या, धाणी, चणा, पक्वान्न करी
वेच्या, वाशी माखण तवाव्यां, तिल व्होर्या, फागणमास
उपरांत राख्या, दलीदो कीधो, अंगीठा कराव्या, श्वान,
विलाडा, सूडा, सालही पोष्या ।

अनेरा जे कांई बहु-सावद्य खरकर्मादिक समाचर्या,
वाशी गार राखी, लिंपणे-गुंपणे महारंभ कीधो, अण-
शोध्या चूला संभ्रूक्या, धी, तेल, गोल, छाश-तणां भाजन
उघाडां सूक्यां, तेमांहि माखी, कुंती, उंदर, गीरोली पडी,
कीडी चडी, तेनी जयणा न कीधी ।

सातमे भोगोपभोग-विरमण व्रत-विपदओ अनेरो जे
कोई अतिचार पक्ष-दिवसमांहि० ॥ ७ ॥

आठमे अनर्थदंड-विरमण व्रते पांच अतिचार—

कंदप्पे कुक्कुड्ण० ॥ ८ ॥

कंदर्प-लगे विट-चेष्टा, हास्य, खेल, [केलि] कुतूहल
कीधां, पुरुष-स्त्रीना हाव-भाव, रूप, शृंगार, विषय-रस
वखाण्या, राज-कथा, भक्त-कथा, देश-कथा, स्त्री-कथा
कीधी, पराई तांत कीधी, तथा पैशुन्यपणुं कीधुं, आर्त-रौद्र
ध्यान ध्यायां ।

खांडां, कटार, कोश, कुहाडा, रथ, ऊखल, मुशल, अग्नि,
घरंटी, निशाह(सार), दातरडां प्रमुख अधिकरण मेली-
दाक्षिण्य-लगे माग्यां आप्यां, पापोपदेश दीधो, अष्टमी,
चतुर्दशीए खांडवा-दलवा-तणा नियम मांग्या, मुखरपणा-
लगे असंबद्ध वाक्य वोल्या, प्रमादाचरण सेव्यां ।

अंगोले, न्हाणे, दातणे, पग-घोअणे, खेल, पाणी, तेल छांट्यां, झीलणे झीलया, जुवटे रम्या, हिंचोले हिंच्या, नाटक-प्रेक्षणक जोयां, कण, कुवस्तु, दोर लेवराव्यां, कर्कश वचन बोल्या; आक्रोश कीधा, अवोला लीधा, करकडा मोड्या, मच्छर धर्यो, संभेडा लगाड्या, शाप दीधा ।

भेसा, सांढ, हुडु, कूकडा, श्वानादिक झूझार्या, झूझता जोया, खादीलगे अदेखाइ चिंतवी, माटी, मीठुं, कण, कपाशिया, काजविण चांप्या, ते पर वेठा, आली वनस्पति खुंदी, सूई-शस्त्रादिक नीपजाव्या, घणी निद्रा कीधी, राग-द्वेष लगे एकने क्रुद्धि-परिवार वांछी, एकने मृत्यु-हानि वांछी ।

आठमे अनर्थदण्ड-विरमण व्रत-विपद्ओ अनेरो जे कोइ अतिचार पक्ष-दिवसमांहि० ॥ ८ ॥

नवमे सामायिक-व्रते पांच अतिचार—

तिविहे दुष्पणिहाणे० ॥ ९ ॥

सामायिक लीधे मने आहट्ट-दोहट्ट चिंतव्युं, सावध वचन बोल्या, शरीर अणपडिलेहुं हलाव्युं, छती वेलाए सामायिक न लीधुं, सामायिक लई उघाडे मुखे बोल्या, उंघ आवी, वात-विकथा घर-तणी चिंता कीधी, बीज दीवा-तणी उल्लेही हुई; कण, कपाशीया, माटी, मीठुं, खडा, धावडी, अरणेटो, पापाण प्रमुख चांप्या; पाणी, नील, फूल, सेवाल, हरियकाय, बीज-काय इत्यादिक आभड्यां, स्त्री-तिर्यच-तणा निरंतर परंपर संघट्ट हुआ, मुहपत्तिओ संघट्टी, सामायिक अणपूग्युं पार्युं, पारवुं विसार्युं ।

नवमे सामायिक व्रत-विपदओ अनेरो जे कोइ अतिचार पक्ष-दिवसमांहि० ॥ ९ ॥

दशमे देशावकाशिक व्रते पांच अतिचार—

आणवणे पेसवणे० ॥ १० ॥

आणवण-प्पयोगे, पेसवण-प्पयोगे, सदाणुवाई, रुवाणु-वाई, वहिया-पुग्गल-पक्खेवे, नियमित-भूमिकामांहि वाहेरथी कांइ अणाव्युं, आपण कन्हे थकी वाहेर कांइ मोकल्युं, अथवा रूप देखाडी, कांकरो नाखी, साद करी आपणपणुं छतुं जणाव्युं ।

दशमे देशावकाशिक व्रत-विपदओ अनेरो जे कोइ अतिचार पक्ष-दिवसमांहि० ॥ १० ॥

अग्यारमे पौपधोपवास-व्रते पांच अतिचार—

संथारुच्चारविही० ॥ ११ ॥

अप्पडिलेहिय-दुप्पडिलेहिय, सिज्जा-संथारए, अप्पडिलेहिय-दुप्पडिलेहिय, उच्चार-पासवण-भूमि पोसह लीधे संथारा-तणी भूमि न पुंजी ।

वाहिरलां लहुडां वडां स्थंडिल दिवसे शोध्यां नहीं, पडिलेह्यां नहीं, मातरुं अणपुंज्युं हलाव्युं, अणपुंजी भूमि-काए परठव्युं, परठवतां 'अणुजाणह जस्सुग्गहो' न कह्यो, परठव्यां पुंठे वार त्रण 'वोसिरे वोसिरे' न कह्यो ।

पोसहशालामांहि पेसतां 'निसीहि' निसरतां 'आव-स्सहि' वार त्रण भणी नहीं ।

पुढवी, अप्, तेउ, वाउ, वनस्पति, त्रसकाय-तणा संघट्ट, परिताप, उपद्रव हुआ ।

संधारा-पोरिसी-तणो विधि भणवो विसार्यो, पोरिसी-मांहि उंघ्या, अविधे संधारो पाथर्यो, पारणादिक-तणी चिंता कीधी, काल-वेलाए देव न वांघ्या, पडिक्कमणुं न कीधुं, पोसह असूरो लीधो, सवेरो पार्यो, पर्वतिये पोसह लीधो नहीं ।

अग्यारमे पौपधोपवास-व्रत-विषइओ अनेरो जे कोइ अतिचार पक्ष-दिवसमांहि० ॥ ११ ॥

वारमे अतिथि-संविभाग-व्रते पांच अतिचार—

सचित्ते निक्खिवणे० ॥ १२ ॥

सचित्त वस्तु हेठ उपर छतां महात्मा महासती प्रत्ये असूझतुं दान दीधुं, देवानी बुद्धे असूझतुं फेडी सूझतुं कीधुं, परायुं फेडी आपणुं कीधुं, अणदेवानी बुद्धे सूझतुं फेडी असूझतुं कीधुं, आपणुं फेडी परायुं कीधुं, वहोरवा वेला टली रह्या, असूर करी महात्मा तेड्या, मत्सर धरी दान दीधुं, गुणवंत आव्ये भक्ति न साचवी, छती शक्ते साहम्मि-वच्छल्ल(साधर्मि-वात्सल्य) न कीधुं, अनेरां धर्म-क्षेत्र सीदातां छती शक्तिए उद्धर्या नहीं, दीन, क्षीण प्रत्ये अनु-कंपादान न दीधुं ।

वारमे अतिथि-संविभाग व्रत-विषइओ अनेरो जे कोइ अतिचार पक्ष-दिवसमांहि० ॥ १२ ॥

संलेखणा तणा पांच अतिचार—

इह लोण परलोण० ॥ १३ ॥

इहलोगासंस-प्पओगे, परलोगासंस-प्पओगे, जीविआ-
संस-प्पओगे; मरणासंस-प्पओगे, कामभोगासंस-
प्पओगे ।

इह लोके धर्मना प्रभाव-लगे राज-क्रद्धि, सुख, सौभाग्य,
परिवार वांछ्या; परलोके देव, देवेन्द्र, विद्याधर, चक्रवर्ती-
तणी पदवी वांछी, सुख आव्ये जीवितव्य वांछ्युं, दुःख
आव्ये मरण वांछ्युं, काम-भोग-तणी वांछा कीधी ।

संलेखणा विपइओ अनेरो जे कोई अतिचार पक्ष-
दिवसमांहि० ॥ १३ ॥

तपाचार वार भेद-छ वाह्य, छ अभ्यन्तर—

अणसणमूणोअरिआ० ॥ १४ ॥

अणसण भणी उपवास-विशेष पर्वतिथे छती शक्तिए
कीधो नहीं, ऊणोदरी व्रत ते कोलिआ पांच सात ऊणा
रह्या नहीं, वृत्ति-संक्षेप ते द्रव्य भणी सर्व वस्तुनो संक्षेप
कीधो नहीं, रस-त्याग ते विगय-त्याग न कीधो, काय-क्लेश
लोचादिक कष्ट सह्यां नहीं, संलीनता अंगोपांग संकोची
राख्यां नहीं, पच्चक्खाण भांग्यां, पाटलो डगडगतो फेड्यो
नहीं, गंठसी, पोरिसी, पुरिमड्ड, एकासणुं, वेआसणुं, नीवि,
आंबिल-प्रमुख पच्चक्खाण पारवुं विसार्युं, वेसतां नवकार न

भ(ग)ण्यो, उठतां पच्चक्खाण करुं विसायुं, गंठसीयुं भांग्युं, नीवि आंविल उपवासादि तप करी काचुं पाणी पीथुं, वमन हुआओ ।

वाह्यतप-विपद्ओ अनेरो जे कोई अतिचार पक्ष-दिवसमांहि० ॥ १४ ॥

अभ्यंतर तप—

पायच्छित्तं चिणओ० ॥ १५ ॥

मन-शुद्धे गुरु-कन्दे आलोअण लविी नहीं; गुरु-दत्त प्रायश्चित्त-तप लेखा शुद्धे पहुंचाड्यो नहीं; देव, गुरु, संघ, साहम्मी प्रत्ये विनय साचव्यो नहीं; बाल, वृद्ध, ग्लान, तपस्वी-प्रमुखनुं वेयावच्च न कीधुं, वाचना, पृच्छना, परा-वर्तना, अनुप्रेक्षा, धर्मकथा-लक्षण पंचविध स्वाध्याय न कीधो, धर्मध्यान, शुक्लध्यान न ध्यायां, आर्तध्यान, रौद्र-ध्यान ध्यायां, कर्मक्षय-निमित्ते लोगस्स दश-वीशनो काउ-स्सग्ग न कीधो ।

अभ्यंतर तप-विपद्ओ अनेरो जे कोई अतिचार पक्ष-दिवसमांहि० ॥ १५ ॥

वीर्याचारना त्रण अतिचार—

अणिगूहिअ-अल-वीरिओ० ॥ १६ ॥

पटवे, गुणवे, विनय, वेयावच्च, देव-पूजा, सामायिक, पोसह, दान, शील, तप, भावनादिक धर्म-कृत्यने विषे मन, वचन, कायातणुं छतुं चल, छतुं वीर्य गोपयुं ।

रूढां पंचांग खमासमण न दीधां, वांदणा-तणा आवर्त-
विधि साचव्या नहीं, अन्यचित्त निरादर पणे वेठा, उतावलुं
देव-वंदन पडिकमणुं कीधुं ।

वीर्याचार-विपइओ अनेरो जे कोई अतिचार पक्ष-
दिवसमांहि० ॥ १६ ॥

नाणाइ-अट्ट पइवय, सम्मसंलेहण-पण-पन्नर-कम्मसु ।
वारस-त्तप-वीरिअ-तिगं, चउवीस-सयं अइआरा ॥

पडिसिद्धाणं करणे० ॥ १७ ॥

प्रतिपेध अभक्ष्य, अनंतकाय, बहुबीज-भक्षण, महारंभ-
परिग्रहादिक कीधां, जीवाजीवादिक सूक्ष्म-विचार सद्व्या
नहीं, आपणी कुमति लगे उत्सूत्र-प्ररूपणा कीधी ।

तथा प्राणातिपात, मृषावाद, अदत्तादान, मैथुन,
परिग्रह, क्रोध, मान, माया, लोभ, राग, द्वेष, कलह, अभ्या-
ख्यान, पैशुन्य, रति, अरति, पर-परिवाद, माया-मृषावाद,
मिथ्यात्वशल्य ए अठार पापस्थान कीधां, कराव्यां, अनु-
मोद्यां होय ।

दिनकृत्य, प्रतिक्रमण, विनय, वेयावच्च न कीधां, अनेरुं जे
कांइ वीतरागनी आज्ञा-विरुद्ध कीधुं कराव्युं, अनुमोद्युं होय ।

ए चिहुं प्रकारमांहे अनेरो जे कोई अतिचार पक्ष-
दिवसमांहि सूक्ष्म-वादर जाणतां-अजाणतां हुओ होय, ते
सविहु मने, वचने कायाए करी मिच्छा मि दुक्कडं ॥ १७ ॥

एवंकारे श्रावकतणे धर्मे श्रीसम्यक्त्व-मूल वार वत
एकसो चोवीश अतिचारमांहि जे कोई अतिचार पक्ष-
दिवसमांहि सूक्ष्म-वादर जाणतां-अजाणतां हुआ होय,
ते सविहु मने, वचने, कायाए करी मिच्छा मि दुक्कडं ॥

॥ इति अतिचार ॥

(૨-૩) સંસ્કૃત અને ગુજરાતી છાયા

આ સૂત્ર ભાષામાં હોવાથી તેની સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી
છાયા આપેલી નથી.*

(૪-૫-૬) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ, અર્થ-નિર્ણય
તથા અર્થ-સંકલના

આ સૂત્રમાં જે શબ્દો નવીન તથા અધરા છે, તેના જ
અર્થો આપેલા છે.

પાક્ષિકાદિ અતિચાર — આ અતિચારો પાક્ષિક, આતુ-

* પ્રાચીનગૂર્જરકાવ્ય-સંગ્રહ (ગા. એ. સિ.) માં પૃ. ૮૬ ઉપર
' આરાધના 'ના મથાળા નીચે સંવત ૧૩૩૦ના લખેલા તાડપત્રમાંથી
ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે; પૃ. ૮૭ ઉપર ' અતિચાર 'નાં મથાળાં
નીચે સં. ૧૩૪૦ ના અરસામાં લખાયેલાં જથ્થાતાં તાડપત્રમાંથી ઉતારો
આપવામાં આવ્યો છે, તથા પૃ. ૯૨ ઉપર ' અતિચાર 'નાં મથાળાં
નીચે સં. ૧૩૬૬માં લખાયેલાં તાડપત્રમાંથી ઉતારો આપવામાં આવ્યો
છે, તે અતિચારનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ દર્શાવે છે. ત્યાર પછી વિ. સં.
૧૪૬૬માં લખાયેલા અતિચારનું ઉદ્ધરણ ' પ્રાચીન ગૂર્જરાતી ગદ્ય-
સંદર્ભ 'ના પૃ. ૬૦ ઉપર આપવામાં આવ્યું છે, તે હાલના અતિચારને
મહદ્ અંશે મળતું આવે છે.

મોસિક તથા સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ વખતે બોલાય છે, તેથી 'પાશ્વિકાદિ અતિચાર' કહેવાય છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયાનો મુખ્ય સાર તેમાં આવી જાય છે.

સવિદુ - સર્વે પણ.

કાલે વિણે...નાળમાયારો ॥ ૨ ॥

આ ગાથાના અર્થ માટે બુઝો સૂત્ર ૨૮.

કાલ-વેઝાણ - ભણવાના સમયે.

મળ્યો ગુણ્યો નહીં - ભણ્યો નહિ, તેમજ તેની પુનરાવૃત્તિ પણ કરી નહિ.

કૂડો - ખોટો.

તદુભય - સૂત્ર અને અર્થ.

કાજો - કચરો, ખૂંજો.

દેશ્ય 'કજ્જવ' શબ્દ પરથી બનેલો છે.

અણઉદ્ધર્યે - કાઢ્યા વિના.

દાંડો - સાધુએ રાખવા યોગ્ય દંડ.

અણપડિલેહે - પડિલેહણા કર્યા વિના.

વસતિ - ઉપાશ્રયની ચારે બાજુ સો સો ડગલાનું સ્થાન.

અણશોધ્યે - શોધ્યા વિના, તેમાંનો અશુદ્ધિમય પદાર્થ દૂર કર્યા વિના.

અણપવેસે - યોગોદ્ધરનાદિક ક્રિયા વડે સિદ્ધાંત ભણવામાં પ્રવેશ કર્યા વિના.

અસંજ્ઞાય-અણો(ળ)જ્ઞાયમાંહે - અસ્વાધ્યાય અને અનધ્યાયના સમયમાં, જે સંયોગો ભણવા માટે અયોગ્ય હોય, તે અસ્વાધ્યાય કહેવાય છે અને જે દિવસ ભણવા માટે અયોગ્ય હોય, તે અનધ્યાય-દિવસ કહેવાય છે.

પ્રમુખ - વગેરે.

પ્રથમ કાળે ઉદ્ધરવો જોઈએ, પછી. દાંડા યથાવિધિ પકલેહવો જોઈએ, પછી વસતિનું ધરાણર-શોધન કરવું જોઈએ અને ક્રિયા-પૂર્વક સ્વાધ્યાયમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. જો અસ્વાધ્યાયનો કાલ હોય કે અનધ્યાય-દિવસ હોય તો સૂત્ર ભણવાથી દોષ લાગે. જેમ સાધુધર્મમાં દર્શવૈકાલિકાદિ સૂત્રનો પઠન-વિધિ છે, તેમ શ્રાવકના ધર્મમાં સ્થવિરાવલી વગેરે સૂત્રોનો પઠનવિધિ છે. વિધિ ન સચવાયો હોય, તો દોષ લાગે.

જ્ઞાનોપગરણ - જ્ઞાનનાં ઉપકરણ, જ્ઞાનનાં સાધન.

પાટી - લાકડાની પાટી.

પોથી - હસ્તલિખિત ગ્રંથ કે પુસ્તક.

ઠવળી - સ્થાપનિકા.

કવલી - વાંસની સળીઓનું પોથી પર વીંટવાનું સાધન. પાઠાંતરમાં કમલી શબ્દ છે.

દસ્તરી - છૂટા કાગળો રાખવા માટે પૂંઠાનું સાધન.

વહી - કોરી ચોપડી, કોરો ચોપડો.

ઓઝિયું - લખેલા કાગળનું ટીપણું અથવા લીટીઓ દોરવાની પટ્ટી.

માંજ્યો - ભૂંસ્યો.

ઓશીસે ધર્યો - ઓશીકે મૂક્યો, માથા-નીચે મૂક્યો.
મૂળમાં 'સીસહ દીધઉં' એવો પાઠ છે.

કન્હે - પાસે.

નીહાર - મલ-વિસર્જન.

ઉપેક્ષા કીધી - બેદરકારી બતાવી.

પ્રજ્ઞાપરાયે વિનાસ્યો - ઓછી સમજને લીધે નાશ કર્યો.

વિણસતો ઉવેશ્યો - કોઈ નાશ કરતો હોય, છતાં ઉપેક્ષા
કરી-બેદરકારી બતાવી.

અસદ્ગુણા કીધી - અશ્રદ્ધા કરી, શ્રદ્ધા ન કરી.

તોતડો - તોતડો બોલ્યો. અટકતા અક્ષરે બોલવું, તે
તોતડું કહેવાય છે.

બોવડો - બોબડો બોલ્યો. ગુંગાણું કે અસ્પષ્ટ બોલવું,
તે બોબડું કહેવાય છે.

હસ્યો - હસતાં હસતાં બોલ્યો.

વિતર્ક્યો - બોટો તર્ક કર્યો.

અન્યથા પ્રરૂપણા કીધી - શાસ્ત્રના મૂલ ભાવથી બીજી
રીતે પ્રતિપાદન કર્યું.

વિષદ્વિઓ - વિષયક, સંબંધી.

અનેરો - બીજો.

નિસંકિય.....અટ્ટ ॥ ૨ ॥

આ ગાથાના અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર. ૨૮ : ; ; ;

સંવંધીયાં - સંબંધી.

મલ-મલિન - મલવડે મલિન. . .

દુગંછા નીપજાવી - જુશુપ્સા કરી.

કુચારિત્રીયા - કુત્સિત ચારિત્રવાળાં. -

ચારિત્રીયા - ચારિત્રવાળા, ચારિત્રશીલ.

અભાવ હુઓ - અપ્રીતિ થઈ. . . -

અનુપવંહણા કીધી - ઉપજંહણું ન કરી; પુષ્ટિ નાં કરી.

અસ્થિરીકરણ - સ્થિરીકરણ ન કર્યું, ધર્મીને પડતો દેખી
ધર્મમાર્ગમાં સ્થિર ન કર્યો.

દેવ-દ્રવ્ય - દેવ-નિમિત્તનું દ્રવ્ય, દેવમાટે કલ્પેલું દ્રવ્ય.

ગુરુ-દ્રવ્ય - ગુરુ-નિમિત્તનું દ્રવ્ય, ગુરુ માટે કલ્પેલું દ્રવ્ય.

જ્ઞાન-દ્રવ્ય - શ્રુતજ્ઞાન માટેનું દ્રવ્ય.

સાધારણ-દ્રવ્ય - જે દ્રવ્ય જિને-જિણ, જિન-ચૈત્ય, જિના-
ગમ, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ સાતે ક્ષેત્રમાં
વાપરી શકાય, તે સાધારણ-દ્રવ્ય.

ભક્ષિત-ઉપેક્ષિત - ભક્ષણ કરતાં ઉપેક્ષા કીધી.

કોઈ દ્વારા આ દ્રવ્યનું ભક્ષણ થતું હોય તે તેને
અટકાવવાની પોતાની જવાબદારી અદા ન કરી.

અવોત્તી - ધોતિયાં વિના.

અટપટ સુખકોશ-પાચે - આઠપડા મુળકોશ વિના.

વિંવ પ્રત્યે - ણિળને, મૂતિને.

વાસકુંપી - વાસશ્લેષ રાખવાનું પાત્ર.

ધૂપધાણું - ધૂપદાની.

કેલિ - કીડા.

નિવેદિયાં - નૈવેદ્ય.

ઠવણાયરિય - સ્થાપનાચાર્ય.

પડિવજ્યું નહીં - અંગીકાર કયું નહીં.

પણિહાણ-જોગ-જુતો.....નાયવ્વો.

આ ગાથાના અર્થ સાટે સુઓ સૂત્ર રદ કરીને.

ઈર્યા-સમિતિ - ઈર્યા-સમિતિ-સંબંધી અતિચાર.

સમિતિઓ તથા શુભિઓનાં નામ છે, ત્યાં-પણ આવો જ

અર્થ સમજવો.

તૃણ - ઘાસ.

ડિગલ - અચિત્ત માટીનાં ઢેશં આદિ.

જીવાંકુલ ભૂમિકાણ - જીવથી વ્યાપ્ત ભૂમિ ઉપર.

વિશેષતઃ - ખાસ કરીને.

જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર અને ચારિત્રાચાર એ ત્રણ આચારનું

પાલન પ્રથમ સામાન્ય રીતે કયું, કારણ કે એ ત્રણ અતિ-

ચારની વાત સાધુ તથા શ્રાવકોને લગભગ એક-સરખી લાગુ

પડે છે. હવે શ્રાવક-યોગ્ય અતિચારનું ધર્ણન કરવાનું હોવાથી

‘વિશેષતઃ’ એવો શબ્દ-પ્રયોગ કરેલો છે.

સંકાન્કસં-વિગિચ્છો. ૩૩. ૧૫૪ ના નિ - સંકાન્કસં

આ ગાથાનાં અર્થમાં માટે ભુવો સૂત્રો ઉર, બાથાં દે.

ક્ષેત્રપાલ - લૌકિક દેવ, જે અમુક ક્ષેત્રની રક્ષા કરે છે.

ગોગો - નાગદેવ.

આસપાલ - આશાદિશાને, પાપનારૂઢિ વગેરે દિક્ષપાલ દેવો.

પાદર-દેવતા - ગામ-પાદરનાં દેવ-દેવી.

ગોત્ર-દેવતા - ગોત્રનાં દેવ-દેવી.

ગ્રહ-પૂજા - ગ્રહોની શાંતિ માટે કરવામાં આવતી પૂજા.

વિનાયક - ગણેશ, ગણપતિ.

હતુમંત - હનુમાન.

સુગ્રીવ - પ્રસિદ્ધ રામ-સેવક.

વાલીનાદ - એક ક્ષેત્રપાલનું નામ છે (આખૂતીયાની સ્થાપનામાં મંત્રીશ્વર વિમલને જેણે વિદ્ય કયું હતું, જે પાછળથી વશ થયો હતો.)

જૂજૂઆ - બુદ્ધા બુદ્ધા.

આતંક - સંતાપ. રોગ, ભય.

સિદ્ધ - લોકમાં 'સિદ્ધ' તરીકે ઓળખાતા.

વિનાયક - તે નામના એક લૌકિક દેવ ગણેશ.

જીરાડલા - મિથ્યાત્વી-દેવ (તીર્થ)-વિશેષ.

મરડા - એક જાતના ખાવા.

[શિવ-ભક્ત એક જાત. જેની મૂઠતા-સંબંધમાં 'ભરટક-દ્વાત્રિશિકા' વગેરેમાં કથાઓ છે.]

ભગવંત - દેવીને માનનારા અથવા લોકમાં એવા નામે ઓળખાતા.

પાઠાંતરે 'ભગવંત' શબ્દ છે.

લિંગિયા - સાધુનો વેશ ધારણ કરનારા.

જોગીયા - જોગી તરીકે ઓળખાતા ખાવા.

જોગી - યોગ-સાધના કરનારા.

દૂરવેશ - મુસલમાન ફકીર.

પાઠાંતરે 'દૂરવેશ' શબ્દ છે.

મૂલાવ્યા - લોલવાણા.

સંવચ્છ(ત્સ)રી - મરી ગયેલાની વાર્ષિક-તિથિએ ખાઈમણ વગેરેને ભોજનાદિક કરાવવું તે.

માહી-પૂનમ - માહ માસની પૂનમ. તે દિવસે વિશિષ્ટ વિધિથી સ્નાન કરવામાં આવે છે.

અજા-પડવો - (આજો પડવો) - આસો માસની સુદિ એકમનો દિવસ, જ્યારે આજે એટલે માતામહત્વ શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે. (ત્રેતરાજ પૃ. ૪૪) -

પ્રેત-વીજ - કાર્તિક-માસની સુદિ-બીજ, બેઝાસ-દ્વિતીયા
પણ કહેવાય છે. -

ગૌરી-ત્રીજ - ચૈત્ર-માસની સુદિ-ત્રીજ, બેઝારે-પુત્રની
ધર્યાવાળી સ્ત્રીઓ ગૌરી-નૃત કરે છે. -

વિનાયક-ચોથ - ભાદરવા સુદિ ચોથનો, દિવસ, બેઝારે
વિનાયક એટલે ગણપતિની ખાસ પૂજા થાય છે, તેને ગણેશ-
ચતુર્થી પણ કહે છે. -

નાગ-પંચમી - આવળુ સુદિ-પાંચમનો દિવસ કે બેઝારે
નાગનું ખાસ પૂજન થાય છે. કેટલાક આવળુવદિ પાંચમને
પણ નાગપંચમી માને છે. -

હીલણા-છટ્ટી - આવળુ વદિ છટ્ટ, જેને રાંધણ-છટ્ટ પણ
કહે છે. -

શીઠ સાતમી - આવળુ સુદિ (વદિ) સાતમનો દિવસ,
બેઝારે હંડી રસોઈ ખાવામાં આવે છે, તથા શીતલાદેવીની
પૂજા કરવામાં આવે છે. -

ધ્રુવ-આઠમી - ભાદરવા સુદિ આઠમ, જે દિવસ સ્ત્રીઓ
ગૌરી-પૂજન વગેરે કરે છે. -

નૌલી-નોમી - (નવલોનવમી) આવળુ સુદિ નવમીનો
દિવસ. -

અહવા દશમી - અથવા (અધવા)-દશમી. -
વ્રત અગ્યારશી - એકાદશીનાં વ્રત. -

વચ્છ-વારસી - આસો વદિ બારસા - દિવસ.

ધન-તેરસી - આસો વદિ ૧૩ નો દિવસ, જે દિવસે ધન ધોવામાં આવે છે તથા તેની પૂજા કરવામાં આવે છે.

અનંત-ચડદશી - ભાદરવા સુદિ ચૌદશને દિવસ.

આદિત્યવાર - રવિવાર. ગ્રહ-પીડાદિ દૂર કરવા માટે અમુક રવિવાર સુધી એકાસણું કે ઉપવાસ કરવા તે.

ઉત્તરાયણ - મકર-સંક્રાંતિનો દિવસ પાળવો તે.

નવોદક - વરસાદનું નવું પાણી આવે, તેની ખુશાલીમાં મનાવવામાં આવતું પર્વ.

યાગ - યજ્ઞ કરાવવો તે.

ભોગ - ઠાકોરજીને ભોગ ધરવો તે. - દુર્ગાપૂજા.

ઉતારણાં કીધાં - ઉતાર કરાવ્યા.

ગ્રહણ - સૂર્ય-ગ્રહણ કે ચંદ્ર-ગ્રહણનો દિવસ.

શનિશ્વર - શનિવારના દિવસે. (શનિવાર કરવા તે)

અજ્ઞાણનાં થાપ્યાં - અજ્ઞાણ મનુષ્યોએ સ્થાપેલાં.

અનેરાઈ - ખીજાં પણ.

વ્રત-વ્રતોલાં - નાનાં-મોટાં વ્રતો.

આગર - ખાણ, જથ્થો, સમૂહ.

ફર્યા - આવા.

ભોગ-વાંછિત - ભોગની વાંછણી. - દુર્ગાપૂજા.

खीणं वचन - दीनतावाणां वचनं गोलीने -

दाक्षिण्य-लगे - दाक्षिण्यथी, विवेकथी, लोक-लज्जना
कारणे: ...

वह-बंध-छविच्छेप ॥ १॥ ...

आ गाथाना अर्थ भाटे लुब्धो सूत्र ३२, गाथा १०, १

गाढो घाव घाल्यो - धरु। भार. भा. १० - १६

तावडे - तडके. ...

खजुरा - कान्धजुरा - ...

सरवला - ...

साहतां - ...

विणट्टा - ...

निर्व्वसपणुं - ...

झीलया - ...

संहसां रहस्सदारेणं ॥ २॥ ...

आ गाथाना अर्थ भाटे लुब्धो सूत्र ३२, गाथा १२, १३

कुणह प्रत्ये - ...

मंत्र - ...

आलोच - ...

अनर्थ पाडवो - ...

यापण-मोसो कीधो - ...

સચિત્ત-દબ્બ-વિગડ૦ ॥ ૧ ॥

આ ગાથાના અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ઉર, ગાથા રેટનો અર્થ-વિસ્તાર.

વાઘરડાં - તદન કૂણાં ચીલડાં.

વાસી - આગલા દિવસનું, વધારે વખત રહેવાથી બગડી ગયેલું.

વાસિય - (પર્યુષિત-વાસિત) પરથી વાસી-શબ્દ બનેલો છે.

આ વિશેષણ કઠોળ, પોળી અને રોટલી એ ત્રણેને ઉદેશીને વપરાયેલું છે.

ઓદન - રાંધેલા ચોખા.

કરહા - કરા.

મહોર - આંખા વગેરેનો મહોર (મેરુ).

આંવલ વોર - મોટાં બોર.

લગભગ વેલાણ - સૂર્ય અસ્ત થવાના સમયે.

વાલુ - સાંઝનું લોજન.

શીરાવ્યા - શીરામણી કરી, સવારનો નાસ્તો કર્યો.

રાંગણ - રંગ-કામ કરાવ્યું.

લિહાલા કરાવ્યા - કાચલા પંડાવ્યા.

દલીદો કીધો - તલ, ગોળ અને ધાણી લેગાં કૂટીને સાની બનાવી લે.

અંગીઠા - સગડી, ભાઠા, ઠે ચૂલા.

સાલહી - વનનો પોપટ. મેના.

ચરકર્માદિક - ઘણી ઉગ્રહિસા થાય તેવાં કામો.

સંધૂકયા - કૂંકીને સળગાવ્યા.

કંદપ્પે કુકુદ્દૃષ ॥ ૮ ॥

આં ગાથાનાં અર્થે માટે બુચ્ચો સૂત્રે ઉર, ગાથા રહ.

કંદર્પ લગે - કામ-વૌસનાથી.

વિટ-ચેષ્ટા - હલકી શૃંગાર-ચેષ્ટા.

તાંત - નિન્દા (પારકી પંચાત)

ચીકણ તાર તાંત કહેવાય છે, તેના પરથી જે વૌસે ખૂબ

ચીકાશ કરીને ફરી ફરી કહેવામાં આવે, તેને પણ તાંત કહે છે.

નિસાહ (૨) - ચટણી વગેરે વાંટવાંની શિલ્પી.

દાક્ષિણ્ય લગે - દાક્ષિણ્યથી, શરમથી.

અંધોલે - સામાન્ય સ્નાન કરેતાં.

ન્યાણે - વિધિ-પૂર્વક સ્નાન કરેતાં.

દાંતણે - દાંતણ કરતાં.

પગ-ઘોઘણે - પગ મોલિયાં - સ્નાન કરેતાં.

ખેલ - બળખો.

શીલણે, શીલ્યા - જાળમાં મૂકવામાં આવેલાં.

સંમેડા લગાડ્યા - કાનિયા કરાવીને મૂક્યાં.

હુડુ - ઘેટા, ખોકડા. જાણીએ - જાણીએ
 જૂજાયા - લડાવ્યા. જાણીએ - જાણીએ
 સ્વાદી લગે - ખાદ જવાથી, હારી જવાથી.
 આલી - લીલી. જાણીએ - જાણીએ

તિવિહે દુપ્પણિહાણે ॥ ૯ ॥ જાણીએ - જાણીએ

આ ગાથાના અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૩૨, ગાથા ૨૭.

આહટ્ટ-દોહટ્ટ - આર્ત-રોદ્ર પ્રકારનું, ગમે તેવું, ખરાબ.

ઉજેહી - પ્રકાશ.

આમઙ્યાં - ૨૫શ્યાં.

અણપૂગ્યું - પૂર્ણ થયા વિના.

આણવણે પેસવણે ॥ ૧૦ ॥

આ ગાથાના અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૩૨, ગાથા ૨૮.

છતું - પ્રકટ.

સંથારુચારવિહિ ॥ ૧૧ ॥

આ ગાથાના અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૩૨, ગાથા ૨૯.

વાહિરલાં - બહારનાં.

લહુડાં વડાં સ્યંદિલ - લઘુનીતિ અને વડીનીતિ (મલ-
 મૂત્ર) કરવા માટેની ભૂમિ.

‘અણુજાણહ જસસુગહો’ - જેમના અવ્યયોમાં નિજા

હોય, તે મને વાપરવાની અનુજ્ઞા આપો.

वोसिरे - त्याग करूं छुनीं. इ. - इ. ॥ १३ ॥

पोरिसीमां हि - रात्रिने पडेले. पडेले. - ॥ १४ ॥

असूरो लीधो - मोडा. अडधुं कथो. - ॥ १५ ॥

सवेरो - पडेले. - ॥ १६ ॥

सचित्ते निक्खिखणे. - ॥ १७ ॥

आ गाथाना अर्थ भाटे लुओ, सूत्र ३२, गाथा ३३.

बुद्धे - बुद्धिथी. - ॥ १८ ॥

दली - जीने काम गया. - ॥ १९ ॥

क्षीण - दुःखी. - ॥ २० ॥

अनुकंपा-दान - द्यानी. - ॥ २१ ॥

आ गाथाना अर्थ भाटे लुओ, सूत्र ३२, गाथा ३३.

इह लोए परलोए. - ॥ २२ ॥

आ गाथाना अर्थ भाटे लुओ, सूत्र ३२, गाथा ३३.

अणसणमूणोअरिया. - ॥ २३ ॥

आ गाथाना अर्थ भाटे लुओ, सूत्र २८, गाथा ३३.

फेड्यो नहि - अटकाव्यो नहि. - ॥ २४ ॥

काचुं पाणी - तेषु उद्दिष्टा विनानुं के अंशित कथीं विनानुं

पाणी. - ॥ २५ ॥

पायच्छित्तं विणओ. - ॥ २६ ॥

आ गाथाना अर्थ भाटे लुओ, सूत्र २८, गाथा ३३.

લેખાં શુદ્ધે - પૂરી ગણતરી-પૂર્વક.

અણિગૂહિઅ-વલ-વીરિઓં ॥ ૧૬ ॥

આ ગાથાના અર્થ સાથે બુઓ સૂત્ર-૨૮, ગાથા-૮.

નિરાદરપણે - આદર વિના, બહુમાન વિના.

નાળાફ-અટ્ટુ - જ્ઞાનાદિક આઠ. એટલે સોનો ચાર, દર્શના-ચાર અને ચારિત્રાચાર; એ દરેકના આઠ આઠ. કુલ ચોવીસ.

પદ્મવય - પ્રતિવ્રત, દરેક વ્રતના, સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત-વિરમણ આદિ બાર વ્રતના.

સમ્મ-સંલેહણ - સમ્યક્ત્વ તથા સંલેખનાના.

પણ - પાંચ.

બાર વ્રત, સમ્યક્ત્વ અને સંલેખના એ દરેકના પાંચ પાંચ, એટલે કુલ સીતેર.

પન્નર-કમ્મેસુ - પંદર કેમ્પાદાનના પંદર.

વારસ-તવ - બાર પ્રકારના તપના બાર.

વીરિઅતિગં - વીર્યાચારના ત્રણ.

ચઠવીસ-સયં અફારાં - એ રીતે કુલ એકસો ને ચોવીસ અતિચારો.

$૨૪ + ૭૦ + ૧૫ + ૧૨ + ૩ = ૧૨૪$.

પ્રતિવેધ - નિષિદ્ધ કરેલા.

કુમતિ-લગે - ખોટી બુદ્ધિથી.

ચિહ્નું - ચાર.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

આ સૂત્રમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સમ્યક્ત્વ, ખાર વત, સંલેખના, તપ અને વીર્યના અતિચારોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. ।।

! (૮) આંધાર-સ્થાન

અતિચાર વિચારવાની ગાંધાઓ તથા 'વંદિતુ' સૂત્રના આધારે આ પાક્ષિકાદિ-અતિચારની યોજના થયેલી છે.

।। ૧ ।। જ્ઞાન-અતિચાર-સૂત્ર-...
 ॥ ૩ ॥ જ્ઞાન-અતિચાર-સૂત્ર-...

। જ્ઞાન-અતિચાર-સૂત્ર-...
 ॥ ૬ ॥ જ્ઞાન-અતિચાર-સૂત્ર-...

। જ્ઞાન-અતિચાર-સૂત્ર-...

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

५८ संतिनाह-सम्मदिट्टिय-रक्खा ।

[शान्तिनाथ-जिन-स्तवनम् ।]

संतिकरं स्तवन

(३) भूषपाठ

[गाथा]

संतिकरं संतिजिणं, जग-सरणं जय-सिरीइ दायारं ।
समरामि भत्त-पालग-निव्वाणी-गरुड-कय-सेवं ॥ १ ॥

ॐ सनमो विप्पोसहि-पत्ताणं संतिसामि-पायाणं ।
झौं स्वाहा-मंतेणं, सव्वासिव-दुरिय-हरणाणं ॥ २ ॥

ॐ संतिनमुक्कारो, खेलोसहिमाइ-लद्धि-पत्ताणं ।
सौं ह्रीं नमो य सव्वोसहि-पत्ताणं च देइ सिरिं ॥ ३ ॥

वाणी-तिहुयण-सामिणि*-सिरिदेवी-जक्खराय-गणिपिडगा ।
गह-दिसिपाल-सुरिंदा, सया वि रक्खंतु जिणभत्ते ॥ ४ ॥

रक्खंतु ममं रोहिणि-पन्नत्ती वज्जसिंखला य सया ।
वज्जंकुसि-चक्केसरि-नरदत्ता-कालि-महकाली ॥ ५ ॥

गोरी तह गंधारी, महजाला माणवी य× वइरुद्धा+ ।
अच्छुत्ता माणसिया, महमाणसिआ उ देवीओ ॥ ६ ॥

* तिहुयणिसामिणि—पाठा०

× इ—पाठा०

+ वयरुद्धा—पाठा०

जक्खा गोमुह-महजक्ख-तिमुहं-जक्खेस-तुंवरु कुसुमो ।
मायंग-विजय*—अजिआ, वंभो मणुओ* सुरकुमारो ॥ ७ ॥

छम्मुह पयाल किन्नर, गरुडो गंधव्व तह य जक्खिंदो ।
कूवर वरुणो भिउडी, गोमेहो पास-मायंगा ॥ ८ ॥

देवीओ चक्केसरि-अजिआ-दुरिआरि-कालि-महकाली ।
अच्चुय-संता-जाला, सुतारयासोय-सिरिवच्छा ॥ ९ ॥

चंडा विजयंकुसि-पन्नइत्ति-निव्वाणि-अच्चुआ धरणी ।
वइरुह-दुत्त†—गंधारि-अंव-पउमावई-सिद्धा ॥ १० ॥

इय तित्थ-रक्खण-रया, अन्ने वि सुरा सुरीउ चउहा वि ।
वंतर-जोइणि-पमुहा, कुणंतु रक्खं सया अम्हं ॥ ११ ॥

एवं सुदिट्ठि-सुरगण-सहिओ संवस्स संति-जिणचंदो ।
मज्झ वि करेउ रक्खं, सुणिमुंदरसूरि-थुय-माहिमा ॥ १२ ॥

इय ‘संतिनाह-सम्मदिट्ठिय-रक्खं’ सरइ तिकालं जो ।
सव्वोवइव-रहिओ, स लहइ सुह-संपयं परमं ॥ १३ ॥

[तवगच्छ-गुयण-दिणयर-जुगवर-सिरिसोमसुंदरगुरुणं ।
सुपसाय-लद्ध-गणहर-विज्जासिद्धी भणइ सीसो ॥ १४ ॥]

* विजइ—पा३।०

× मणुय—पा३।०

+ दुत्त—पा३।०

(२) संस्कृत छाया

शान्तिकारं शान्तिजिनं, जगच्छरणं जयश्रियाः दातास्म ।
 स्मरामि भक्तपालक-निर्वाणी-गरुड-कृत-सेवम् ॥ १ ॥
 ॐ सनमो विप्रदोषधि-प्राप्तेभ्यः शान्तिस्वामिपादेभ्यः ।
 ज्ञौं स्वाहा मन्त्रेण, सर्वाशिव-दुरित-हरणेभ्यः ॥ २ ॥
 ॐ शान्ति-नमस्कारः, श्लेषौषध्यादि-लब्धि-प्राप्तेभ्यः ।
 सौ ह्रौं नमः च सर्वोपधि-प्राप्तेभ्यः च ददाति श्रियम् ॥ ३ ॥
 वाणी-त्रिभुवनस्वामिनी-श्रीदेवी-यक्षराज-गणिपिटकाः ।
 ग्रह-दिक्पाल-सुरेन्द्राः, सदा अपि रक्षन्तु जिनभक्तान् ॥ ४ ॥
 रक्षन्तु मां रोहिणी-प्रज्ञप्त्यौ वज्रशृङ्खला च सदा ।
 वज्राङ्कुशी-चक्रेश्वरी-नरदत्ता-काली-महाकाल्यः ॥ ५ ॥
 गौरी तथा गान्धारी, महाज्वाला मानवी च वैरोद्या ।
 अच्छुप्ता मानसिका, महामानसिका तु देव्यः ॥ ६ ॥
 यक्षाः गोमुख-महायक्ष-त्रिमुख-यक्षेश-तुम्बरवः कुसुमः ।
 मातङ्ग-विजय-अजिताः, ब्रह्मा मनुजः सुरकुमारः ॥ ७ ॥
 षण्मुखः पातालः, किन्नरः गरुडः गन्धर्वः तथा च यक्षेन्द्रः ।
 कुबेरः वरुणः भृकुटिः, गोमेधः पार्श्व-मातङ्गौ ॥ ८ ॥
 देव्यः चक्रेश्वरी-अजिता-दुरितारि-काली-महाकाल्यः ।
 अच्युता-शान्ता-ज्वाला-सुतारका-अशोका-श्रीवत्साः ॥ ९ ॥
 चण्डा विजयाङ्कुशी-प्रज्ञप्ति-निर्वाणी-अच्युताः धारिणी ।
 वैरोद्या-अच्छुप्ता-गान्धारी-अम्बा-पद्मावती-सिद्धाः ॥ १० ॥

इति तीर्थरक्षणरताः, अन्ये अपि सुराः सुर्यः चतुर्धाऽपि ।
व्यन्तर-योगिनी-प्रमुखाः, कुर्वन्तु रक्षां सदा अस्माकम् ॥ ११ ॥
एवं सुदृष्टि-सुरगण-सहितः सङ्घस्य शान्तिजिनचन्द्रः ।
मम अपि करोतु रक्षां, मुनिसुन्दरसूरि-स्तुत-महिमा ॥ १२ ॥
इति ‘शान्तिनाथ-सम्यग्दृष्टिक-रक्षां’ स्मरति त्रिकालं यः ।
सर्वोपद्रव-रहितः, स लभते सुख-सम्पदं परमाम् ॥ १३ ॥
[तपोगच्छ-गगन-दिनकर-युगवर-श्रीसोमसुन्दरगुरुणाम् ।
सुप्रसाद-लब्ध-गणधर-विद्यासिद्धिः भणति शिष्यः ॥ १४ ॥]

(૩) ગુજરાતી-ઢાયા

શાન્તિકર શાન્તિજિનને, જગ-શરણુને જયશ્રી-દાતારને;
સ્મરું છું ભક્તપાલક (એવા) નિર્વાણી-ગરુડકૃત-સેવને ॥ ૧ ॥
ૐ નમો સહિત વિષ્ણુઠાપધિ-પ્રાપ્તને પૂજ્ય શાંતિનાથ ભગવાનને;
‘હ્રીં સ્વાહા’ મંત્રપઠે; સર્વાશિવ-હરિતહતાને ॥ ૨ ॥
‘ૐ શાન્તિ નમસ્કાર,’ શ્લેષ્મીપધિ આદિ લઙ્ગિધ-પ્રાપ્તને;
(તથા) ‘સૌં હ્રીં નમઃ’ અને સર્વાપધિ-પ્રાપ્તને શ્રી આપે છે ॥૩॥
વાણી ત્રિભુવનસ્વામિની, શ્રીદેવી, યક્ષરાજ, ગણિપિટક;
ત્રહ, દિગ્પાલ, સુરેન્દ્રો, સદા પશુ રક્ષો જિન-ભક્તોને. ॥ ૪ ॥
રક્ષો મને રોહિણી, પ્રસન્નિ અને વજ્રશૂળલા સદા;
વજ્રાંકુશી ચક્રેશ્વરી, નરદત્તા કાલી મહાકાલી. ॥ ૫ ॥
ગૌરી તથા ગાન્ધારી, મહાજ્વાલા, માનવી અને વૈરોઢ્યા;
અશ્વપ્તા માનસિકા, મહામાનસિકા દેવીઓ. ॥ ૬ ॥

યક્ષો ગોમુખ, મહાયક્ષ, ત્રિમુખ, યક્ષેશ, તુંબરુ, કુસુમ,
 માતાંગ, વિજય, અન્જિત, બ્રહ્મા, મનુજ, સુરકુમાર. ॥ ૭૫ ॥
 ષણ્ણમુખ, પાતાલ, કિન્નર, ગરુડ, ગંધર્વ, તથા યક્ષેન્દ્ર,
 કુબેર, વેરુણ, ભૃકુટિ, ગોમેધ, પાશ્વ, માતાંગુ. ॥ ૮ ॥
 દેવીઓ ચક્રેશ્વરી, અન્જિતા, દુરિતારિ, કાલી, મહાકાલી,
 અચ્યુતા, શાન્તા, જ્વાલા, સુતારકા, અશોકા, શ્રીવત્સા. ॥ ૯ ॥
 ચણ્ડા, વિજયાકુકુશી, પ્રસાસિ નિર્વાણી અચ્યુતા ધારિણી,
 વૈરોઠ્યા, અચ્યુતા, ગાન્ધારી, અમ્બા, પદ્માવતી, સિદ્ધા. ॥ ૧૦ ॥
 એ રીતે તીર્થ-રક્ષણમાં તત્પર અન્ય પણ દેવો અને દેવીઓ
 આરે પ્રકારના પણ;
 વ્યન્તર-યોગિની-પ્રમુખ, કરો રક્ષા સદા અમારી. ॥ ૧૧ ॥
 આ પ્રકારે સમ્યગ્દષ્ટિ-દેવો સહિત સંઘની શાન્તિ-જિનચન્દ્ર;
 મારી પણ કરો રક્ષા, મુનિસુન્દરસૂરિ-સ્તુત-મહિમા ॥ ૧૨ ॥
 એ પ્રમાણે 'શાન્તિનાથ-સમ્યગ્દષ્ટિક-રક્ષા'ને સ્મરે છે ત્રિકાલ જો;
 સર્વ-ઉપદ્રવ-રહિત તે, પામે છે સુખ-સમ્પદા પરમ ॥ ૧૩ ॥
 [તપાગચ્છ-ગગનમાં દિનકર, યુગવર શ્રીસોમસુંદર ગુરુના;
 સુપ્રસાદે પામેલા ગણધર-વિદ્યાની સિદ્ધિ (એવા) ભણે છે
 (તેમના) શિષ્ય. ॥ ૧૪ ॥]

(૪-૫-૬) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ, અર્થ-નિર્ણય
 તથા અર્થ-સંકલના

(૧-૪) સંતિકરં - [શાન્તિકરમ્] - શાન્તિ કરનારને.

અહીં ‘શાન્તિઃશબ્દ’ મંરમં-શાંતિનો-સૂચક છે. ()

સંતિજિણં - [શાન્તિજિનમ્] - શ્રીશાન્તિનાથ ભગવાનને.

જગ-સરણં - [જગચ્છરણમ્] - જગતને શરણરૂપ, જગતનાં જીવોને શરણરૂપ.

જયસિરીઃ - [જયશ્રિયાઃ] - જયશ્રીના, જય અને શ્રીના.

જય અને શ્રી તે જયશ્રી. જય - જિત, ક્તેહ. શ્રી - લક્ષ્મી, શોભા, સૌંદર્ય. ‘જયશ્રી’ એ શ્રીમુનિમુંદરસરિનો સાંકેતિક શબ્દ છે અને તે પ્રાયઃ તેમની દરેક કૃતિના પ્રારંભમાં જોવામાં આવે છે.

દાયારં - [દાતારમ્] - દાતારને.

સમરામિ - [સ્મરામિ] - સ્મરું છું, યાદ કરું છું.

ભક્ત-પાલક-નિર્વાણી-ગરુડ-કય-સેવં - [ભક્ત-પાલક-નિર્વાણી-ગરુડ-કૃત-સેવમ્] - ભક્તજનોનું પાલન કરનાર નિર્વાણી દેવી તથા ગરુડ યક્ષવડે સેવાયેલા.

ભક્તના પાલક તે ભક્ત-પાલક એવા નિર્વાણી અને ગરુડવડે શ્રુતસેવા જેની તે ભક્તપાલક-નિર્વાણી-ગરુડ-કૃતસેવ. ભક્ત-પાલક - ભક્તોને પાલનાર, ભક્તોનું રક્ષણ કરનાર. નિર્વાણી - નિર્વાણી દેવી. તે સોળમા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની શાસનદેવી છે. ગરુડ - ગરુડ નામનો યક્ષ. તે સોળમા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનો શાસન-રક્ષક દેવ છે. (આ બંને યક્ષ-યક્ષિણીનું સ્વરૂપ આગળ દર્શાવેલું છે.)

(૧-૫) સમરામિ - હું સ્મરું છું. કેને ? સંતિજિનં - શ્રી-શાંતિનાથ ભગવાનને. કેવા છે એ શાંતિનાથ ભગવાન ? સંતિકરં-શાંતિ કરનાર. જગસરણં-જગતને શરણુરૂપ. જય-સિરીઝ દાયારં-જય અને શ્રીના દાતાર અને ભક્ત-પાલન-નિવ્વાણી-ગરુડ-કયસેવં-ભક્તોનું પાલન કરનાર એવા, નિર્વાણી દેવી અને ગરુડ યક્ષ વડે સેવાયેલા.

અહીં 'સંતિકરં'-શબ્દથી પરમશાન્તિ, શરણુ-શબ્દથી તમામ પ્રકારના ભયોની શાંતિ, જય-શબ્દથી તુષ્ટિ અને શ્રી-શબ્દથી પુષ્ટિનું સૂચન છે.

આ સૂત્ર 'સંતિકરં'શબ્દથી શરૂ થતું હોઈને 'સંતિકરં'-સ્તવન કે 'સંતિકરં'-સ્તોત્ર તરીકે ઓળખાય છે.

(૧-૬) જેઓ શાંતિના કરનાર છે, જગતના જીવોને શરણુરૂપ છે, જય અને શ્રીના આપનાર છે તથા ભક્ત-જનોનું પાલન કરનાર નિર્વાણી-દેવી તથા ગરુડ-યક્ષ વડે સેવાયેલા છે, એવા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું હું સ્મરણ કરું છું, ધ્યાન ધરું છું.

(૨-૪) ઐ સનમો - [ઐ સનમઃ] - નમસ્કારથી સહિત.

ઐની વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૪૨-૪ તથા ૫૬-૪-૫-૬.

વિપ્પોસહિ-પત્તાણં - [વિપ્રુહોષધિ-પ્રાપ્તેભ્યઃ] - વિપ્રુહોષધિ નામની લઘ્વિ પ્રાપ્ત કરનારને.

લઘ્વિના મુખ્ય પ્રકારો સોળ છે. તેમાંની એક લઘ્વિ વિપ્રુહોષધિ છે. તેનો પરિચય આપતાં આ ચૂ.માં કહ્યું છે કે

‘વિપ્પોસહિ-ગહણેણ વિઢ્ઢસ્સ ગહણં કીરહ, તં ચેવ વિઢ્ઢં ઓસહિ-સામત્યજ્જતે(ત્તણે)ગ વિપ્પોસહિ-મન્નતિ.’- વિપ્રુહ-શબ્દથી વિદ્યાનું ગ્રહણ થાય છે અને તે જ વિદ્યા-ઔપધિના સામર્થ્યપણાને લીધે વિપ્રુહોપધિ કહેવાય છે. જે લબ્ધિના પ્રભાવ વડે વિદ્યા સુગંધી થાય છે, તે લબ્ધિને વિપ્રુહોપધિ-લબ્ધિ કહે છે.*

સન્તિ-સામિ-પાયાણં - [શાન્તિ-સ્વામિ-પાદેભ્યઃ] ~ પૂજ્ય શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને.

શાન્તિ એ જ સ્વામિન્ તે શાન્તિ-સ્વામિન્. અહીં પાદ-શબ્દ પૂજ્યતા દર્શાવવાને વપરાયેલો છે.

ઐ સ્વાહા મંત્રેણં - [‘ઐ સ્વાહા’ મન્ત્રેણ] - ‘ઐ સ્વાહા’-વાળા મંત્રવડે.

મંત્રનાં છેડે બોલાતું ‘ઐ સ્વાહા’ પદ્ય છે. ઐ - બીજા શાકિનીકૃત ઉપદ્રવનું નિવારણ કરનારું છે. શ્રીપાદનાથ ભગવાનના એક સ્તોત્રમાં નીચેની પંક્તિ આવે છે:—

‘ઐ ઐ ઐ : શાકિનીનાં સંપદિ હરે પદં ત્રિવિશુદ્ધિર્વિશુદ્ધઃ ।

વળી અદ્ભુત-પ્રભાવતી-કલ્પમાં નીચેના મંત્ર આવે છે, તે પણ એ વાતની પુષ્ટિ કરે છે:

‘ૐ હ્રં સઃ વં ક્ષઃ ક્લ્મ્સ્યૂં હ્રૌં હ્રૌં ગ્રાં હ્રું ફદ્ ૐ સ્વૌં ઐ ઐ શાકિનીનાં નિગ્રહં કુરુ કુરુ હ્રં ફદ્ ॥’

* ‘યન્માહાત્મ્યાન્મૂઝ-મુરીપાવયવમાત્રમપિ રોગરાગિત્રણાશાય સમ્પદતે સુરભિ ચ, સા વિપ્રુહોપધિઃ ॥’

સવ્વાસિવ-દુરિઅ-હરણાણં - [સર્વાશિવ-દુરિત-હરણેભ્યઃ] -
સર્વ ઉપદ્રવ અને પાપ હરણ કરનારાઓને.

સર્વ અશિવ અને દુરિતના હર્તૃ તે સર્વાશિવ-દુરિત-હર્તા.
અશિવ - ઉપદ્રવ. દુરિત - પાપ. હર્તૃ - હરનારા.

(૩-૪) ઐં સંતિ-નમુકારો - [ઐં શાન્તિ-નમસ્કારઃ] -
શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને ઐં-પૂર્વક કરાયેલો નમસ્કાર.

શેષ્મોસહિમાઈ-લલ્લિ-પત્તાણં - [શ્લેષ્મૌષધ્યાદિ-લલ્લિ-
પ્રાપ્તેભ્યઃ] - શ્લેષ્મૌષધ્યાદિક લલ્લિ પામેલાને.

શેષ્મ એ જ ઓષધિ તે શ્લેષ્મૌષધિ, તે છે જેની આદિમાં તે
શેષ્મૌષધ્યાદિ, તેવી લલ્લિ તે શ્લેષ્મૌષધ્યાદિલલ્લિ, તેને પ્રાપ્ત કરનાર
તે શ્લેષ્મૌષધ્યાદિપ્રાપ્ત. શ્લેષ્મ - કફ. આદિ પદ્ધતી તેને મળતી
અન્ય લલ્લિઓ. શેલોસહિ અને આઈ વચ્ચેનો મ્ પ્રાકૃતભાષાના
ધોરણે આવેલો છે.

સૌ હ્રીં નમો - [સૌં હ્રીં નમઃ] - 'સૌં હ્રીં નમઃ' એ મંત્ર.
સૌં એ મંત્ર-ખીજ છે અને ભક્તામર-સ્તોત્રનાં યંત્રોમાં વપ-
રાયેલું છે.

હ્રીં એ સિદ્ધવિધાનું ખીજ છે. તેનો વિશેષ પરિચય યોગ-
શાસ્ત્ર તથા હ્રીંકાર-કલ્પ વગેરે ગ્રંથોમાંથી મળે છે.* મંત્ર-

* “વર્ણાન્તઃ પાર્શ્વજિનો, યો, રેફસ્તલગતઃ સ ધરણેન્દ્રઃ ।

તુર્યસ્વરઃ સવિન્દુઃ સ, ભવેત્ પદ્માવતી-સંજ્ઞઃ ॥ ૩૩ ॥

ત્રિભુવનજનમોહકરી, વિદ્યેયં પ્રણવ-પૂર્વ-નમનાન્તા ।

एकाक्षरीति संज्ञा, जपतः फलदायिनी नित्यम् ॥ ૩૪ ॥”

—ભૈ. પ. કલ્પ. દ્રવ્યર્યાનાધિકાર.

વિશારદોએ ‘હ્રીં’ને માયાળીજ કહેલું છે. યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે ‘હ્રીંકારવિધાનું’ ધ્યાને કેવી રીતે ધરવું, તેનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે—‘સુધાદીધિતિસંકાશં, માયાલીજં વિચિન્તયેત્’ —અંદ્રમા જેવા કાંતિવાળા માયાળીજને ‘હ્રીં’ને (તે કમલની કણિકામાં) ચિંતવવો. અહીં માયા-શબ્દ પ્રકૃતિ કે શક્તિનો અર્થ જતાવે છે.*

સર્વોપધિ-પત્તાણં — [સર્વોપધિ-પ્રાપ્તેભ્યઃ] — સર્વોપધિ-નામક લબ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારને.

જેના શરીરના સર્વ પદાર્થો ઔપધિરૂપ હોય, તે સર્વોપધિ-લબ્ધિમાન કહેવાય છે.

—વર્ણાન્ત એટલે ‘હ’ પાર્શ્વબિન્ન-સંગ્રહ છે. નીચે જે ‘રેફ’ છે, તે ધરણેન્દ્ર-સંગ્રહ છે. ચોથો સ્વર ‘ઈ’ અનુસ્વારથી યુક્ત છે, તે પદ્માવર્તી-સંગ્રહ છે. આવી રીતે આ ત્રણે ભુવનના માનવીઓને મોહિત કરનારી, પૂર્વમાં ‘ૐ’ અને અંતમાં ‘નમઃ’થી યુક્ત એકાક્ષરી નામવાળા પિઠા—‘ૐ હ્રીં નમઃ’ જપ કરનારને નિત્ય ફલ આપે છે.*

* ‘હ્રીંકારના’ સ્વરૂપનું સૂક્ષ્મ વિવેચન જેવા ઇચ્છનારે ‘મહા-સ્વચ્છંદ તન્ત્ર’ વગેરે ગ્રંથો જેવા.

ભૈરવ-વિરચિત ખીજનિષંદુમાં કહ્યું છે કે—

“ક્ષતજસ્ત્યં વ્યોમવસ્ત્રં, ધૂમ્રભૈરવ્યલંકૃતમ્ ।

નાદવિન્દુ-સમાયુક્તં, ચીજં પ્રાચમિકં સ્મૃતમ્ ॥ હ્રીં ॥”

ક્ષતજ એટલે ર તેના હિપર રહેલું, વ્યોમવસ્ત્ર એટલે હ અને ધૂમ્રભૈરવો એટલે ઈ તેનાથી અલંકૃત, વળી નાદ અને બિન્દુથી સહિત એવું જે હ્રીં — ખીજ તે સૌની પહેલું સ્મરણ છે.

ચ - [ચ] - અને.

દેહ - [દદાતિ] - આપે છે.

સિરિં - [શ્રિયમ્] - શ્રીને.

(૨-૩-૫) પ્રથમ ગાથામાં કહ્યું છે કે શ્રીશાન્તિનાથ ભગવાન જય અને શ્રીને (જયલક્ષ્મીને) આપનારા છે. તે કેવી રીતે જય અને શ્રીને આપે છે, તેનું વર્ણન બીજી અને ત્રીજી ગાથામાં કરેલું છે.

(૨-૩-૬) વિપ્રુહોષધિ, શ્લેષ્મૌષધિ, સર્વૌષધિ આદિ લઘ્વિઓ પ્રાપ્ત કરનાર, સર્વ અશિવોને દૂર કરનાર એવા શ્રી-શાન્તિનાથ ભગવાનને ‘ ઓમ નમઃ, ’ ‘ જ્ઞૌ સ્વાહા ’ તથા ‘ સૌં હ્રીં નમઃ ’ એવાં મંત્રાક્ષરો-પૂર્વક નમસ્કાર હો. આવો શ્રીશાન્તિનાથ ભગવાનને કરાયેલો નમસ્કાર જય અને શ્રી આપે છે.

(૪-૪) વાળી-તિહુઅણસામિણી-સિરિદેવી-જક્ષરાય-ગણિપિટકા - [વાળી - ત્રિભુવનસ્વામિની - શ્રીદેવી - યક્ષરાજ-ગણિ-પિટકા :] - સરસ્વતીદેવી ત્રિભુવનસ્વામિની દેવી, શ્રીદેવી અને યક્ષરાજ ગણિપિટક.

સરસ્વતી, ત્રિભુવનસ્વામિની અને શ્રી એ સૂરિમંત્રના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા પીઠની અધિદેવીઓ છે અને યક્ષરાજ ગણિ-પિટક એ સૂરિમંત્રના ચોથા પીઠનો અધિદેવ છે.

સૂરિમંત્રમાં પાંચ પીઠો છે. પીઠ એટલે ધ્યેયનો સમૂહ. સૂરિમંત્ર-દુર્ગાપદ-વિવરણમાં કહ્યું છે કે—‘ પીઠ કિં ? ધ્યેય-

સમવાય: ૧. તેમાં પહેલું વિદ્યા-ખીઠ, બીજું મહાવિદ્યા-ખીઠ, ત્રીજું ઉપવિદ્યા-ખીઠ, ચોથું મંત્ર-ખીઠ અને પાંચમું મંત્રરાજ-ખીઠ કહેવાય છે.

૧. સરસ્વતી અને ત્રિભુવનસ્વામિની દેવીનો પરિચય શ્રી-મેરુતુંગાચાર્યે સૂરિમુખ્ય-મંત્રકલ્પમાં આ પ્રમાણે આપ્યો છે:

“પદમપદ સુપદ્મઢા, વિજ્ઞાણ સૂરિણો ગુણનિહિસ્ત ।

ગોયમ-પય-મત્તિ-જુઆ, સરસ્તઈ મહ સુહં દેડ ॥ ૧ ॥”

જે શુભનિધિ સૂરિઓની વિદ્યામાં (સૂરિમંત્રમાં) પ્રથમપદે સુપ્રતિષ્ઠિત છે અને ગૌતમપદની ભક્તિથી યુક્ત છે, તે સરસ્વતી મને સુખ આપે. [સરસ્વતીના સ્વરૂપ માટે બુદ્ધો સૂત્ર ૨૦ તથા ૨૧.]

“દુઃકલ્પદાણ-નિવિદ્ધા, હમાઈ વિજ્ઞાઈ નિરુવમ-મહપ્પા ।

તિહુયણસામિણિ-નામ, સહસ્ત-મુય-સંજુયા સંતા ॥ ૨ ॥

સિરિગોયમ-પય-કર્મલે, જ્ઞાંયન્તી માંણુસુત્તર-નગસ્ત ।

સિંહરમિ ઠિયાં ગિચ્ચે, સંઘસ્ત ય મહ સુહં દેડ ॥ ૩ ॥”

૧. આ વિદ્યાના બીજા સ્થાનમાં રહેલી, નિરુપમ માહાત્મ્ય-વાળી, સહસ્ર ભુજથી યુક્ત, શાંતસ્વરૂપા, શ્રીગૌતમનાં પદ-કમલનું ધ્યાન ધરતી, માનુષોત્તર-પર્વતના શિખર પર રહેલી ત્રિભુવનસ્વામિની નામની દેવી શ્રીસંઘને તથા મને સુખ આપે.

૨. આચાર્ય શ્રીભદ્રગુપ્તે અનુભવસિદ્ધ-મંત્રદ્રાત્રિશિકાના ‘સર્વ-કર્મ-કર-મંત્રાષ્ટક નામના પ્રથમ અધિકારમાં જણાવ્યું છે કે—

“ત્રિભુવનસ્વામિનીં ત્રિધાં, ત્રિભુવનસ્વામિતાં ઽસ્પદમ્ ।
ત્રિધાં સ્મરતઃ હૈઃ ધીરાઃ !, યઃ ક્ષયસુલેચ્છવઃ ॥ ૧૯ ॥”

હે ધીરપુરુષો ! જો તમે અક્ષયસુખના ઇચ્છુક હો, તો ત્રણે ભુવનનાં સ્વામિત્વથી યુક્ત ત્રિભુવનસ્વામિની નામની વિધાનું સ્મરણ કરો—

પ્રસ્તુત દ્વાત્રિંશિકાના ‘શુભાશુભાદિ-નિરૂપણ-’-મંત્રાષ્ટક નામના ચતુર્થ અધિકારમાં જણાવ્યું છે કે—

“एष लोके महामन्त्रः, पञ्चानां परमेष्ठिनाम् ।

‘ત્રિભુવનસ્વામિની’ નામ, પુણ્યલભ્યા મહાત્મભિઃ ॥ ૨૨ ॥”

આ લોકમાં પંચપરમેષ્ઠીનો મંત્ર એ મહામંત્ર છે. તેની અધિષ્ઠાત્રી ‘ત્રિભુવનસ્વામિની’ દેવી મહાપુરુષોને પુણ્યવડે પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીદેવી તથા ગણિપિટક ચક્ષરાજનો પરિચય શ્રીમેરુ-તુંગાચાર્યે સૂરિમુખ્ય-મંત્રકલ્પમાં આ પ્રમાણે આપ્યો છે :

“पउमदह-पउम-निलया, चउसट्टि-सुराहिवाण मय-महणी ।

સવ્વગ-ભૂસળ-ધરા, પળમન્તી ગોયમમુણિદં ॥ ૪ ॥

વિજયા-જયા-જયન્તી-નન્દા-મદ્દા-સમણિઆ-તદ્દા ।

વિજ્ઞાપણ નિવિદ્ધા, સિરિસિરિદેવી સુહં દેવ ॥ ૫ ॥”

યક્ષદ્રહનાં પદ્મમાં રહેલી, ચોસઠ ઇંદ્રોનો ગર્વનું મથન કરનારી, સર્વ અંગે આભૂષણોને ધારણ કરનારી, જોતમં સુનીંદ્રને પ્રણામ કરી રહેલી, વિજયા, જયા, જયંતી, નન્દા,

લેદ્રાથી ચુકતે, વિદ્યાપદનાં ત્રીજાં સ્થાનમાં રહેલી, શ્રી : શ્રીદેવી’
સુખ આપેા. [શ્રીદેવીના વિશેષ સ્વરૂપ, માટે (બુચ્છો) સૂત્ર
૫૬-૬-૪.]

“વિજ્ઞાન્ચેત્યઘ્ઠાણે, નિવેસિઞ્ચો, ગોયમસ્સ, અભિસુહિઞ્ચો
ગણિપિઢગ-જક્કરાઓ, અણ-પણ-પણી-કય-પદ્ધત્તો ॥ ૬ ॥
સોલસસંહસ્સ-જક્કણે, સામિંઓડતુલ્લલો ય વીસસુઓ ।
જિણસાસણ-પઢિર્ણાયં, મહારિ-વગ્ગં નિવારેહ ॥ ૭ ॥”

વિદ્યાનાં ચોથા સ્થાનમાં રહેલો, ગૌતમસ્વામી પ્રત્યે
ભક્તિવાળો, અણપણી અને પણપણી નામની વ્યંતરભક્તિમાં
પ્રતિષ્ઠિત, સોળ હજાર ચક્ષુના સ્વામી, અતુલગણવાળો,
વીસ ભુજવાળો, ગંધિપિટક ચક્ષુરાજ જિનશાસનના પ્રત્યનીક
મહાશત્રુવર્ગને નિવારે છે.

ગૃહ-દિસિપાલ-સુરિંદા - [ગૃહ-દિક્પાલ-સુરેન્દ્રા:] - અહો,
દિક્પાલો અને દેવેન્દ્રો.

ગૃહ-શબ્દથી સૂચ્ય આદિ નવ અહો, દિક્પાલ-શબ્દથી
ઈંદ્ર, અગ્નિ, યમ, નૈર્ઋતિ, વરુણ, વાયુ, કુબેર, ઈશાન, નાગ
અને બ્રહ્મા એ દશ દિક્પાલો અને દેવેન્દ્રોથી ૬૪ ઇન્દ્રો
સમજવાના છે. (અહો માટે બુચ્છો સૂત્ર-૫૬-૪).

સયા - [સદા] - નિરંતર.

વિ - [અપિ] - પણ.

રક્ષન્તુ - [રક્ષન્તુ] - રક્ષણ કરો.

જિણમત્તે - [જિનમક્તાન્] - જિન-ભક્તોને, જિન-ભક્તોનું.

(૪-૫) સરળ છે.

(૪-૬) સરસ્વતી, ત્રિભુવનસ્વામિની, શ્રીદેવી, ચક્ષરાજ-ગણિપિટક, તેમ જ ગ્રંથો, દિક્ષાલો અને દેવેન્દ્રો સદા ચ જિન-ભક્તોનું રક્ષણ કરે.

(૫-૬-૪) રક્ષન્તુ - [રક્ષન્તુ] - રક્ષણ કરે.

મમં - [મામ્] - મને, મારું.

રોહિણિ - પન્નત્તી - [રોહિણી-પ્રજ્ઞપ્યૌ] - રોહિણી અને પ્રજ્ઞસિ.

વજ્રાસિંખલા - [વજ્રશૃંગલા] - વજ્રશૃંગલા.

ય - [ચં] - અને.

સયા - [સદા] - નિય.

વંજંકુસિ-ચક્રેસરિ-નરદત્તા-કાલી-મહાકાલી - [વજ્રા-ઙ્કુશી-ચક્રેશ્વરી-નરદત્તા-કાલી-મહાકાલી] - વજ્રાંકુશી, ચક્રેશ્વરી, નરદત્તા, કાલી અને મહાકાલી.

ચક્રેશ્વરીનું બીજું નામ અપ્રતિચકા અને નરદત્તાનું બીજું નામ પુરુષદત્તા છે.

ગોરી - [ગૌરી] - ગૌરી.

તહ - [તથા] - તેવી જ રીતે.

ગંધારી - [ગાન્ધારી] - ગાન્ધારી.

મહજાલા - [મહાજ્વાલા] - મહાજ્વાલા.

તે ‘સર્વાશ્રમહાન્વાલા’ પણ કહેવાય છે.

માણવી - [માનવી] - માનવી.

અ - [ચ] - અને.

વરુદ્ધા - [વૈરોધ્યા] - વૈરોધ્યા.

અચ્છુપ્તા - [અચ્છુપ્તા] - અચ્છુપ્તા.

માણસિઆ - [માનસિકા] - માનસી.

મહામાણસિઆ - [મહામાનસિકા] - મહામાનસિકા.

૩ - [તુ] - વળી,

દેવીઓ - [દેવ્યઃ] - દેવીઓ, વિદ્યાદેવીઓ.

(૫-૬-૫) સરળ છે.

(૫-૬-૬) રોહિણી, પ્રસન્નિ, વળશુંખલા, વળાંકુશી, ચક્રેશ્વરી, નરહતા, કાલી, મહાકાલી, ગૌરી, ગાંધારી, મહાન્વાલા, માનવી, વૈરોધ્યા, અચ્છુપ્તા, માનસી અને મહામાનસી એ સોળ વિદ્યાદેવીઓ મારું રક્ષણ કરો.

(૭-૮-૪-૫) યક્ષા - [યક્ષાઃ] - યક્ષા.

‘યજ્યતે ઇતિ યક્ષઃ’—એ પૂજાય છે તે યક્ષ. શાસ્ત્રોમાં તેને વ્યંતરજાતિના દેવનો એક પ્રકાર માનવામાં આવ્યો છે. આ યક્ષના તેર લેહો છે. તે આ પ્રમાણે : (૧) પૂર્ણભદ્ર, (૨) મણિભદ્ર, (૩) શ્વેતભદ્ર, (૪) હરિતભદ્ર, (૫) સુમનોભદ્ર, (૬) વ્યતિપાતિકભદ્ર, (૭) સુભદ્ર, (૮) સેવર્તોભદ્ર, (૯)

મનુષ્ય યક્ષ, (૧૦) વનાધિપતિ, (૧૧) વનાહાર, (૧૨) રૂપયક્ષ અને (૧૩) યક્ષોત્તમ. યક્ષ-શબ્દથી અહીં જિનેશ્વરની ભક્તિ કરનારા વિશિષ્ટ શાસનદેવ સમજવાના છે.

ગોમુહ-મહજકચ-તિમુહ-જકચેસ-તુમ્બરુ - [ગોમુખ-મહા-યક્ષ-ત્રિમુખ-યક્ષેશ-તુમ્બરવઃ] - ગોમુખ, મહાયક્ષ, ત્રિમુખ, યક્ષેશ અને તુમ્બરુ.

ગોમુખઃ પ્રહેલા શ્રીકૃપભદ્રેવ ભગવાન્ના યક્ષનું નામ ગોમુખ છે. તેના સ્વરૂપ સંબંધી નિ. ક. માં કહ્યું છે કે- “તત્તીર્થોત્પન્નં ગોમુખયક્ષં હેમ-વર્ણ-ગજ-વાહનં ચતુર્ભુજં વરદાક્ષસૂત્ર-યુત-દક્ષિણપાર્ણિ માતુલિઙ્ગ-પાશાન્વિત-વામપાર્ણિ ચેતિ ॥ ૧ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા ગોમુખ નામના યક્ષનો વર્ણ સુવર્ણ જેવો છે, તેનું વાહન હાથીનું છે, તથા તે ચાર ભુજવાળો છે. તેના જમણા બે હાથ વરદ-મુદ્રા અને જમણાથી યુક્ત છે, તથા ડાબા બે હાથમાં બીજોરું અને પાશ છે.

મહાયક્ષ-બીજા શ્રીઅન્વિતનાથ ભગવાન્ના યક્ષનું નામ મહાયક્ષ છે. તેના સ્વરૂપ સંબંધી નિ. ક. માં કહ્યું છે કે- “તથા તત્તીર્થોત્પન્નં મહાયક્ષામિધાનં યક્ષેશ્વરં ચતુર્ભુજં શ્યામ-વર્ણ માતૃજ-વાહનમષ્ટપાર્ણિ વરદ-મુદ્રાક્ષસૂત્ર-પાશાન્વિત-દક્ષિણપાર્ણિ વીજ-પૂરકામયાઙ્કુશ-શક્તિયુક્ત-વામપાર્ણિ પલ્લવં ચેતિ ॥ ૨ ॥” તથા તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાયક્ષ ચાર ભુજવાળો છે, શ્યામ-વર્ણનો છે, તેનું વાહન હાથી છે અને આઠ ભુજોથી યુક્ત છે. તેના જમણા ચાર હાથ વરદ, મુદ્રગર, જમણાથી અને પાશવાળા છે તથા ડાબા ચાર હાથમાં બીજોરું, અભય, આંકુશ અને શક્તિ છે.

ત્રિમુખ—ત્રીજા શ્રીસંભવનાથ ભગવાનના ચક્ષુર્નું નામ ત્રિમુખ છે. તેનાં સ્વરૂપ-સંબંધી નિ. ક.માં કહ્યું છે કે—
 “તસ્મિન્સ્તીર્થે સમુત્પન્નં ત્રિમુખચક્ષેશ્વરં ત્રિમુખં ત્રિનેત્રં શ્યામ-વર્ણં
 મયૂર-વાહનં પદ્મુજં નકુલ-ગદાઽભયયુક્ત-દક્ષિણપાણિ માતુલિઙ્ગ-
 નાગાક્ષસૂત્રાન્વિત-વામહસ્તં ચેતિ ॥ ૩ ॥” તે જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન
 થયેલા ત્રિમુખ નામના ચક્ષુને મુખ ત્રણ છે, નેત્રો ત્રણ છે,
 તેનો વર્ણ શ્યામ છે, તેનું વાહન મયૂર છે અને તે છ
 હાથવાળો છે. તેમાં જમણા ત્રણ હાથમાં નકુલ (નોળીઓ),
 ગદા અને અભયમુદ્રા છે તથા ડાળા હાથમાં બીજેરું, નાગ
 અને અક્ષસૂત્ર-માળા છે.

ચક્ષેશ—ચોથા શ્રીઅભિનંદનસ્વામીના ચક્ષુર્નું નામ ચક્ષેશ છે. તેનાં સ્વરૂપ-સંબંધી નિ. ક.માં કહ્યું છે કે—
 “તત્તીર્થોત્પન્નમ્ ઈશ્વરચક્ષં શ્યામ-વર્ણં ગજ-વાહનં ચતુર્મુજં માતુલિઙ્ગા-
 ક્ષસૂત્રયુત-દક્ષિણપાણિ નકુલાઙ્કુશાન્વિત વામપાણિ ચેતિ ॥ ૪ ॥”
 તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઈશ્વર(ચક્ષેશ) નામના
 ચક્ષુનો વર્ણ શ્યામ છે, તેનું વાહન હાથી છે તથા તેને ચાર
 હાથ છે. તેમાં જમણા બે હાથ બીજેરા અને જપમાલાથી
 વિભૂષિત છે, તથા ડાળા બે હાથ નકુલ અને આંકુશથી
 શોભે છે.

તુંબરુ—પાંચમા શ્રીમુખતિનાથ ભગવાનના ચક્ષુર્નું નામ તુંબરુ છે. તેનાં સ્વરૂપ-સંબંધી નિ. ક.માં કહ્યું છે કે—
 “તત્તીર્થોત્પન્નં તુમ્બરુચક્ષં ગરુડ-વાહનં ચતુર્મુજં વરદ-શકિયુત-
 દક્ષિણપાણિ [ગદા]—નાગપાશયુક્ત-વામહસ્તં ચેતિ ॥ ૫ ॥”

તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા તુંગરુ નામના યક્ષનું વાહન ગરુડ છે તથા તેને ચાર હાથ છે. તેમાં જમણા બે હાથ વરદ અને શક્તિથી વિભૂષિત છે, તથા ડાબા બે હાથમાં ગદા અને નાગપાશ શોભે છે. આ યક્ષનો વર્ણ શ્વેત છે-એવું મંત્રાધિરાજ-કલ્પમાં કહ્યું છે.

કુસુમો - [કુસુમઃ] - કુસુમ.

છટ્ઠા શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીના યક્ષનું નામ કુસુમ છે. તેનાં સ્વરૂપ-સંબંધી નિ. ક.માં કહ્યું છે કે - “ તત્તીર્યોત્પન્નં કુસુમં યક્ષં નીલ-વર્ણં કુરુક્ષ-વાહનં ચતુર્મુજં ફલામયયુક્ત-દક્ષિણપાણિં નકુલ-કાક્ષસૂત્રયુક્ત-વામપાણિં ચેતિ ॥ ૬ ॥ ” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા કુસુમ નામના યક્ષનો વર્ણ નીલ છે, તેનું વાહન હરિણ છે અને તેને ચાર હાથ છે. તેમાં જમણા બે હાથ પુષ્પ અને અલયથી વિભૂષિત છે, તથા ડાબા બે હાથ નકુલ (નોળીઓ) અને માળાથી શોભે છે.

માયંગ-વિજય-અજિયા - [માતઙ્ગ-વિજય-અજિતાઃ] - માતંગ, વિજય અને અજિત.

સાતમા શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનના યક્ષનું નામ માતંગ છે. તેનાં સ્વરૂપ-સંબંધી નિ. ક.માં કહ્યું છે કે - “ તત્તીર્યોત્પન્નં માતઙ્ગયક્ષં નીલ-વર્ણં ગજ-વાહનં ચતુર્મુજં વિત્ત(વિલ્વ)પાશયુક્ત-દક્ષિણપાણિં નકુલાઙ્કુશાન્વિત-વામપાણિં ચેતિ ॥ ૭ ॥ ”* તેમનાં જ

* મંત્રાધિરાજકલ્પમાં બિલ્વનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે—

‘વ્રહ્મદુ-વિલ્વ-યુત-દક્ષિણપાણિયુગ્મઃ ।’

તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા માતાંગ નામના યક્ષનો વર્ણ નીલ છે, તેનું વાહન હાથી છે અને તેને ચાર હાથ છે. તેમાં જમણા બે હાથ ખિલ્લ અને પાશથી વિભૂષિત છે અને ડાળા બે હાથ નકુલ અને અંકુશથી શોભે છે.

આઠમા શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીના યક્ષનું નામ વિજય છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે કહ્યું છે :— “તત્તીર્થોત્પન્નં વિજયયક્ષં હરિત-વર્ણં ત્રિનેત્રં હંસ-વાહનં દ્વિમુજં દક્ષિણહસ્તે ચક્રં, વામે મુદ્ગરમિતિ ॥ ૮ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિજય નામના યક્ષનો વર્ણ હરિત(લીલો) છે, તેને લોચનો ત્રણ છે, તેનું વાહન હંસ છે અને તેને હાથ બે છે. તેમાં જમણા હાથમાં ચક્ર છે અને ડાળા હાથમાં મુદ્ગર છે.

નવમા શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનના યક્ષનું નામ અન્વિત છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે :— “તત્તીર્થોત્પન્નમન્વિતયક્ષં શ્વેત-વર્ણં કૂર્મ-વાહનં ચતુર્મુજં માતુલિન્ગાક્ષ-સૂત્રયુક્ત-દક્ષિણપાણિં નકુલ-કુન્તાન્વિત-વામપાણિં ચેતિ ॥ ૯ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા અન્વિત નામના યક્ષનો વર્ણ શ્વેત છે, તેનું વાહન કૂર્મ(કાચબો) છે અને તેને ચાર હાથ છે. તેમાં જમણા બે હાથમાં ખીજેરું અને જપમાળા શોભે છે તથા ડાળા બે હાથમાં નોળીઓ અને ભાલો શોભે છે.

વંમો - [વ્રસા] - પ્રહયક્ષ.

દશમા શ્રીશીતલનાથ ભગવાનના યક્ષનું નામ પ્રહ છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે :— “તસ્મિન્સ્તીર્થે

સમુત્પન્નં-બ્રહ્મયક્ષં ચતુર્મુખં ત્રિનેત્રં ધવલ-વર્ણં પદ્માસનમષ્ટ-મુજં માતુ-
લિઙ્ગ-મુદ્ગર-પાશાભયયુક્ત-દક્ષિણપાણિં નકુલ-ગદાઙ્ગુશાક્ષસૂત્રાન્વિતં-
વામપાણિં ચેતિ ॥ ૧૦ ॥ ” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રહ્મ
નામના યક્ષને ચાર મુખ અને ત્રણ નેત્રો છે, તેનો વર્ણ ધવલ
છે, તેને કમલનું આસન છે અને આઠ હાથ છે. તેમાં
જમણા ચાર હાથમાં ખીજેરું, મુદ્ગર, પાશ અને અભય છે
તથા ડાબા ચાર હાથમાં નોળીઓ, ગદા, અંકુશ અને
જપમાળા છે.

મણુઓ - [મનુજઃ] - મનુજ.

અગિયારમા શ્રીશ્રેયાંસનાથ ભંગવાનના યક્ષનું નામ
મનુજ છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છેઃ
“તત્તીર્થોત્પન્નમ્ ઈશ્વરયક્ષં ધવલ-વર્ણં ત્રિનેત્રં વૃષભ-વાહનં ચતુર્મુજં
માતુલિઙ્ગ-ગદાન્વિત-દક્ષિણપાણિં નકુલાક્ષસૂત્રયુક્ત-વામપાણિં ચેતિ
॥ ૧૧ ॥ ” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઈશ્વર(મનુજ)
નામના યક્ષનો વર્ણ શ્વેત છે, તેને ત્રણ નેત્રો છે, તેનું વાહન
બળદ છે અને તેને ચાર ભુજાઓ છે. તેમાં જમણા બે
હાથમાં ખીજેરું અને ગદા છે તથા ડાબા બે હાથમાં નોળીઓ
અને જપમાળા છે.

સુરકુમારો - [સુરકુમારઃ] - સુરકુમાર.

બારમા શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીના યક્ષનું નામ સુરકુમાર કે
કુમાર છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છેઃ-
“તત્તીર્થોત્પન્નં કુમારયક્ષં શ્વેત-વર્ણં હંસ-વાહનં ચતુર્મુજં માતુલિઙ્ગ-
વાણાન્વિત-દક્ષિણપાણિં નકુલ-ધનુર્યુક્ત-વામપાણિં ચેતિ ॥ ૧૨ ॥ ”

તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા કુમાર નામના યક્ષનો વર્ણુ શ્વેત છે, તેનું વાહન હંસ છે. તેને ચાર ભુજાઓ છે. તેમાં જમણા બે હાથમાં બીજોરું અને બાણ છે તથા ડાબા બે હાથમાં નોખીઓ અને ધનુષ છે.

હમ્મુહ - [પન્મુલ્લ :] - ૫૯મુખ.

આ પદમાં પ્રથમા વિભક્તિનો લોપ થયેલો છે.

તેરમા શ્રીવિમલનાથ ભગવાનના યક્ષનું નામ ૫૯મુખ છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રકારે જણાવેલું છે :- “તત્તીર્થોત્પન્નં પન્મુલ્લં યક્ષં શ્વેત-વર્ણં શિલિ-વાહનં દ્વાદશભુજં ફલ-ચક્ર-વાળ-લઙ્ગ-પાશાક્ષસૂત્રયુક્ત-દક્ષિણપાણિં નકુલ-ચક્ર-ધનુઃ-ફલકાક્ષુશાભયયુક્ત-વામપાણિં ચેતિ ॥ ૧૩ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા ૫૯મુખ નામના યક્ષનો વર્ણુ શ્વેત છે, તેનું વાહન મોર છે તથા તેને બાર ભુજાઓ છે. તેમાં જમણા છ હાથમાં અનુક્રમે ફલ, ચક્ર, બાણ, તલવાર, પાશ અને અક્ષસૂત્ર છે તથા ડાબા છ હાથમાં અનુક્રમે નોખીઓ, ચક્ર, ધનુષ, ઢાલ, અંકુશ અને અભયમુદ્રા છે.

પયાલ - [પાતાલ :] - ૫૯તાલ.

આ પદમાં પ્રથમા વિભક્તિનો લોપ થયેલો છે .

ચૌદમા શ્રીઅનંતનાથ ભગવાનના યક્ષનું નામ પાતાલ છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે વર્ણવેલું છે :- “તત્તીર્થોત્પન્નં પાતાલયક્ષં ત્રિમુલ્લં રક્ત-વર્ણં મકર-વાહનં પદ્મભુજં પદ્મ-લઙ્ગ-પાશયુક્ત-દક્ષિણપાણિં નકુલ-ફલકાક્ષસૂત્રયુક્ત-વામપાણિં

ચેતિ ॥ ૧૪ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા ત્રિમુખ યક્ષનો વર્ણ રાતો છે, તેનું વાહન મગર છે અને તે છ ભુજવાળો છે. તેના જમણા હાથોમાં કમલ, તલવાર અને પાશ છે તથા ડાળા હાથોમાં નોળીઓ, ઢાલ અને જપ-માળા છે.

કિન્નર - [કિન્નર :] - કિન્નર.

આ પદમાં પ્રથમા વિભક્તિનો લોપ થયેલો છે.

પંદરમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનના યક્ષનું નામ કિન્નર છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે : “તત્તીર્થોત્પન્ન કિન્નરયક્ષં ત્રિમુલ્લં રક્ત-વર્ણં કૂર્મ-વાહનં પદ્મજં વીજપૂરક-ગદાઽમય-યુક્ત-દક્ષિણપાણિં નકુલ-પદ્માક્ષમાલાયુક્ત-વામપાણિં ચેતિ ॥ ૧૫ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલો કિન્નર યક્ષ ત્રણ મુખવાળો છે, તેનો વર્ણ રાતો છે, તેનું વાહન કાચળો છે અને તે છ ભુજવાળો છે. તેમાં જમણા ત્રણ હાથમાં બીજોરું, ગદા અને અભયમુદ્રા છે તથા ડાળા ત્રણ હાથમાં નોળીઓ, કમલ અને જપમાળા છે.

ગરુડો - [ગરુડ :] - ગરુડ.

સોળમા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના યક્ષનું નામ ગરુડ છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે : “તત્તીર્થોત્પન્ન ગરુડયક્ષં વરાહ-વાહનં ક્રોડ-વદનં શ્યામ-વર્ણં ચતુર્ભુજં વીજપૂરક-પદ્મ-યુક્ત-દક્ષિણપાણિં નકુલ-ક્ષસૂત્ર-વામપાણિં ચેતિ ॥ ૧૬ ॥” તેઓનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલો ગરુડ યક્ષ વરાહનાં વાહનવાળો છે,

પરાહનાં મુખવાળો છે, શ્યામ-વર્ણનો છે અને તેને ચાર હાથ છે. તેમાં જમણા બે હાથમાં બીજેરું અને કમલ છે તથા ડાબા બે હાથમાં નોળીઓ અને જપમાળા છે.

ગંધર્વ - [ગન્ધર્વ :] - ગન્ધર્વ.

આ પદમાં પ્રથમા વિભક્તિનો લોપ થયેલો છે.

સત્તરમા શ્રીકુંથુનાથસ્વામીનો યક્ષ ગંધર્વ છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે : “તત્તીર્થોત્પન્નં ગન્ધર્વયક્ષં શ્યામ-વર્ણં હંસ-વાહનં ચતુર્મુજં વરદ-પાશાન્વિત-દક્ષિણમુજં માતુલિન્નાક્કુશાધિષ્ઠિત-વામપાર્ણિં ચેતિ ॥ ૧૭ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા ગંધર્વ નામના યક્ષનો વર્ણ શ્યામ છે, તેનું વાહન હંસ છે અને તેને ચાર હાથ છે. તેમાં જમણા બે હાથ વરદ-મુદ્રા અને પાશથી શોભે છે તથા ડાબા બે હાથમાં બીજેરું અને અંકુશ છે.

તહ ય - [તથા ચ] - તે જ રીતે.

જર્કિંચદો - [યક્ષેન્દ્ર :] - યક્ષેન્દ્ર.

અઠારમા શ્રીઅરનાથસ્વામીનો યક્ષ યક્ષેન્દ્ર છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે : “તત્તીર્થોત્પન્નં યક્ષેન્દ્રયક્ષં પન્મુલં ત્રિનેત્રં શ્યામ-વર્ણં શમ્બર-વાહનં દ્વાદશમુજં માતુલિન્ન-વાણ-ચ્છદ્ગ-મુદ્રગર-પાશાભયયુક્ત-દક્ષિણપાર્ણિં નકુલ-ધનુશ્ચર્મફલક-શૂલા-ક્કુશાક્ષસૂત્રયુક્ત-વામપાર્ણિં ચેતિ ॥ ૧૮ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલો યક્ષેન્દ્ર નામનો યક્ષ છ મુખવાળો અને ત્રણ

નેત્રોવાળો છે તથા તેનો વર્ણ શ્યામ છે. તેનું વાહન શંખર (સાંખર-એક જાતનો મૃગ) છે અને તેને બાર હાથ છે. તેમાં જમણા છ હાથમાં અનુક્રમે બીજોરું, બાણ, તલવાર, મુદ્દગર, પાશ અને અભય-મુદ્રા છે તથા ડાબા છ હાથમાં અનુક્રમે નોળીઓ, ધનુષ, આમડાની ઢાલ, શૂલ, અંકુશ અને જપમાળા છે.

કૂબર - [કુવેરઃ] - કુબેર.

આ પદમાં પ્રથમા વિલક્ષિતો લોપ થયેલો છે.

ઓગણીસમા શ્રીમદ્વિનાથસ્વામીનો યક્ષ કુબેર છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે: તત્તીર્થોત્પન્ન કુવેર-યક્ષં ચતુર્મુખમિન્દ્રાયુધ-વર્ણં ગરુડ-વદનં ગજ-વાહનમ્ અષ્ટમુજં વરદ-પાશ-ચાપ-શૂલાભયયુક્ત-દક્ષિણપાણિં વીજપૂરક-શક્તિ-મુદ્ગરાક્ષસૂત્ર-યુક્ત-વામપાણિં ચેતિ ॥ ૧૯ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા કુબેર યક્ષને ચાર મુખ છે. તેનો વર્ણ મેઘધનુષ્યના જેવો છે, તે ગરુડના મુખવાળો છે, તેનું વાહન હાથી છે અને તેને આઠ હાથ છે. તેમાં જમણા ચાર હાથમાં-વરદ-મુદ્રા, પાશ (પરશુ), શૂળ અને અભય છે તથા ડાબા ચાર હાથમાં બીજોરું, શક્તિ, મુદ્દગર અને જપમાળા છે.

વરુણો - [વરુણઃ] - વરુણ.

વીસમા શ્રીમુનિસુવતસ્વામીનો યક્ષ વરુણ છે. તેનાં સ્વરૂપનું વર્ણન નિ. ક.માં આ પ્રમાણે આપેલું છે: “તત્તીર્થોત્પન્નં વરુણયક્ષં ચતુર્મુખં ત્રિનેત્રં ધ્વજ-વર્ણં વૃષભ-વાહનં જટામુકુટ-

મણિહતમ્ અષ્ટમુજં માતુલિન્ગ-ગદા-ત્રાણ-શક્તિયુત-દક્ષિણપાર્ણિ નકુલ-
પ્રદાન-ધનુઃ-પરશુયુત-વામપાર્ણિ ચેતિ ॥ ૨૦ ॥ ” તેમનાં જ તીર્થમાં
ઉત્પન્ન થયેલો વરુણ યક્ષ ચાર મુખ અને ત્રણ નેત્રોવાળો છે.
તેનો વર્ણ ધવલ છે. તેનું વાહન વૃષભ (ખળદ) છે, તેનું મસ્તક
જટાશ્પી મુગટથી શોભે છે અને તેને આઠ હાથ છે. તેમાં
જમણા ચાર હાથમાં ખીજોરું, ગદા, ખાણ અને શક્તિ છે
તથા ડાળા ચાર હાથમાં નોળીઓ, કમલ, ધનુષ અને પરશુ
(ફરસી) છે.

મિહિરી - [મૃકુટિઃ] - ભૃકુટિ.

એકવીસમા શ્રીનમિનાથસ્વામિનો યક્ષ ભૃકુટિ છે. તેનું
સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે : “તર્તાર્યોત્પન્નં
મૃકુટિયક્ષં ચતુર્મુખં ત્રિનેત્રં હેમ-વર્ણં વૃષભ-વાહનમ્ અષ્ટમુજં
માતુલિન્ગ-શક્તિ-મુદ્ગરામયયુક્ત-દક્ષિણપાર્ણિ નકુલ-પરશુ-વજ્રાક્ષસૂત્ર-
વામપાર્ણિ ચેતિ ॥ ૨૧ ॥ ” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલો
ભૃકુટિ નામનો યક્ષ ચાર મુખ અને ત્રણ નેત્રોવાળો, સુવર્ણ-
વર્ણનો, વૃષભના વાહનવાળો અને આઠ હાથ ધારણ કરનારો
છે. તેમાં જમણા ચાર હાથમાં ખીજોરું, શક્તિ, મુદ્ગર અને
અભય છે તથા ડાળા ચાર હાથમાં નોળીઓ, પરશુ, વજ્ર
અને જપમાળા છે.

ગોમેહો - [ગોમેધઃ] - ગોમેધ.

બાવીસમા શ્રીઅરિષ્ટનેત્રિ ભગવાનનો યક્ષ ગોમેધ છે.
તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રકારે વર્ણવેલું છે : “તર્તાર્યોત્પન્નં
ગોમેધયક્ષં ત્રિમુખં રૂપામ-વર્ણં પુરુષ-વાહનં પદ્મમુજં માતુલિન્ગ-પરશુ-

ચક્રાન્વિત-દક્ષિણપાણિ નકુલ-શૂલ-શક્તિયુત-વામપાણિ ચેતિ ॥૨૨॥”
તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલો ગોમેધ યક્ષ ત્રણ મુખવાળો,
શ્યામ વર્ણનો તથા પુરુષનાં વાહનવાળો છે અને તેને છ હાથ
છે. તેમાં જમણા ત્રણ હાથમાં બીજેરું, પરશુ અને ચક્ર છે
તથા ડાબા ત્રણ હાથમાં નોળીઓ, શૂળ અને શક્તિ છે.

પાસ-માયંગા - [પાર્શ્વ-માતઙ્ગો] - પાર્શ્વ અને માતંગ.

પાર્શ્વ અને માતઙ્ગ તે પાર્શ્વ-માતઙ્ગો.

ત્રેવીસમા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના યક્ષનું નામ પાર્શ્વ છે.
તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે: “તત્તીર્થોત્પન્ન
પાર્શ્વયક્ષં ગજમુખમુરગફળા-મણ્ડિત-શિરસં શ્યામ-વર્ણં કૂર્મ-વાહનં
વીજપૂરકોરગયુત-દક્ષિણપાણિ નકુલાહિયુત-વામપાણિ ચેતિ ॥૨૩॥”
તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલો પાર્શ્વયક્ષ હાથીનાં જેવાં
મુખવાળો, સર્પની ફણાથી મંડિત મસ્તકવાળો અને શ્યામ-
વર્ણનો છે. તેનું વાહન કાચળો છે અને તેને ચાર હાથ છે.
તેમાં જમણા બે હાથમાં બીજેરું અને સર્પ છે તથા ડાબા
બે હાથમાં નોળીઓ અને સર્પ છે.

ચોવીસમા શ્રીમહાવીરસ્વામીના યક્ષનું નામ માતંગ છે.
તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે: “તત્તીર્થો-
ત્પન્નં માતઙ્ગયક્ષં શ્યામ-વર્ણં ગજ-વાહનં દ્વિમુજં દક્ષિણે નકુલં વામે
વીજપૂરકમિતિ ॥ ૨૪ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલો
માતંગ યક્ષ શ્યામ-વર્ણનો છે, ગજના વાહનવાળો છે અને બે
ભુજવાળો છે. તેમાં જમણા હાથમાં નોળીઓ છે અને
ડાબા હાથમાં બીજેરું છે.

(૭૮-૫) સરલ છે.

(૭૮-૬) ગોમુખ, મહાયક્ષ, ત્રિમુખ, ચક્ષુશ, તુંગરુ, કુસુમ, માતંગ, વિજય, અજિત, બ્રહ્મા, મનુજ, સુરકુમાર, પદ્મુખ, પાતાલ, કિન્નર, ગરુડ, ગંધર્વ, ચક્ષોદ્ર, કુબેર, વરુણ, ભૃકુટિ, ગોમેધ, પાશ્વ અને માતંગ એ ચોવીસ યક્ષો.

(૯, ૧૦, ૧૧-૪) દેવીઓ - [દેવ્યઃ] - દેવીઓ.

આહી દેવીઓ - શબ્દથી યક્ષિણીઓ કે શાસનદેવીઓ સમજવાની છે.

ચક્રેસરિ-અજિઆ-દુરિઆરિ-કાલિ-મહકાલી - [ચક્રેશ્ચરી-અજિતા-દુરિતારિ-કાલી-મહાકાલ્યઃ] - ચક્રેશ્વરી, અજિતા, દુરિતારિ, કાલી, મહાકાલી.

[૧] શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની શાસનદેવી ચક્રેશ્વરી છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે : “તસ્મિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નામપ્રતિચક્રાભિધાનાં યક્ષિણીં હેમ-ચર્ણાં ગરુડ-વાહનામ્ અષ્ટમુજાં વરદ-ત્રાણ-ચક્ર-પાશયુક્ત-દક્ષિણકરાં ધનુર્વજ્ર-ચક્રાક્કુશ-વામહસ્તાં ચેતિ ॥ ૧ ॥” તે જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી અપ્રતિચક્રા (ચક્રેશ્વરી) દેવીનો વર્ણ મુવર્ણ જેવો છે, વાહન ગરુડનું છે અને ભુજાઓ આઠ છે. તેમાં જમણા ચાર હાથ વરદ, બાણ, ચક્ર અને પાશથી વિભૂષિત છે; તથા ડાબા ચાર હાથ ધનુષ, વજ્ર, ચક્ર અને અંકુશથી યુક્ત છે.

[૨] શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની શાસનદેવીનું નામ અજિતા છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે :

॥૭॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી શાંતાદેવી સુવર્ણ-વર્ણની, હાથીના વાહનવાળી અને ચતુર્ભુજ છે. તેના જમણા બે હાથ વરદ અને જપમાળાથી વિભૂષિત છે; તથા ડાબા બે હાથ શૂલ અને અભયથી શોભે છે.

[૮] શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીની શાસનદેવીનું નામ જ્વાલા કે ભૃકુટિ છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે : “તસ્મિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નાં મૃકુટિદેવીં પીત-વર્ણાં વરાહ-વાહનાં ચતુર્મુજાં લઙ્ગ-મુદ્ગરાન્વિત-દક્ષિણમુજાં ફલક-પરશુયુત-વામહસ્તાં ચેતિ ॥૮॥” તે જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી ભૃકુટિ (જ્વાલા)દેવી પીળાવર્ણની, વરાહના વાહનવાળી અને ચાર ભુજવાળી છે. તેના જમણા બે હાથ તલવાર અને મુદ્ગરથી વિભૂષિત છે; તથા ડાબા બે હાથમાં ઢાલ અને પરશુ શોભે છે.

[૯] શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનની શાસનદેવીનું નામ સુતારકા છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે : “તસ્મિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નાં સુતારાદેવીં ગૌર-વર્ણાં વૃષભ-વાહનાં ચતુર્મુજાં વરદાક્ષસૂત્રયુક્ત-દક્ષિણમુજાં કલશાઙ્કુશાન્વિત-વામપાણિં ચેતિ ॥૯॥” તે જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી સુતારાદેવીનો વર્ણ ગૌર છે, તેનું વાહન વૃષભ છે અને તે ચાર ભુજવાળી છે. તેના જમણા બે હાથ વરદ અને જપમાળાથી વિભૂષિત છે તથા ડાબા બે હાથમાં કલશ અને અંકુશ શોભે છે.

[૧૦] શ્રીશીતલનાથ ભગવાનની શાસનદેવીનું નામ અશોકા છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક. માં આ પ્રમાણે જણાવેલું

છે: “તસ્મિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નામ્ અશોકાદેવીં મુદ્ગ-વર્ણાં પદ્મ-
વાહનાં ચતુર્ભુજાં વરદ-પાશયુક્ત-દક્ષિણકરાં ફલાક્કુશયુક્ત-વામકરાં
ચેતિ ॥ ૧૦ ॥” તે જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી અશોકાદેવી
નીલ વર્ણની, પદ્મ-વાહના તથા ચતુર્ભુજા છે. તેના જમણા
બે હાથ વરદ અને પાશથી વિભૂષિત છે, તથા ડાળા બે
હાથ ફલ અને અંકુશથી શોભે છે.

[૧૧] શ્રીચ્રેયાંસનાથ ભગવાનની શાસનદેવીનું નામ
શ્રીવત્સા છે. તેનું સ્વરૂપ નિ.ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે :
“તસ્મિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નાં માનવીં દેવીં ગૌર-વર્ણાં સિંહ-વાહનાં
ચતુર્ભુજાં વરદ-મુદ્ગરાન્વિત-દક્ષિણપાણિ કલ્પશાક્કુશયુક્ત-વામકરાં
ચેતિ ॥ ૧૧ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી માનવી(શ્રી-
વત્સા) દેવીનો વર્ણ ગૌર છે, તેનું વાહન સિંહ છે અને તેને
ચાર ભુજાઓ છે. તેના જમણા બે હાથ વરદ અને મુદ્ગરથી
વિભૂષિત છે તથા ડાળા બે હાથ કલ્પશ અને અંકુશથી
શોભે છે.

ચંડા - [ચણ્ડા] - ચંડા.

[૧૨] શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની શાસનદેવીનું નામ ચંડા
છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે: “તસ્મિન્નેવ
તીર્થે સમુત્પન્નાં પ્રચણ્ડાદેવીં શ્યામ-વર્ણામ્ અશ્વારૂઢાં ચતુર્ભુજાં વરદ-
શક્તિ-યુક્ત-દક્ષિણકરાં પુષ્પ-ગદાયુક્ત-વામપાણિ ચેતિ ॥ ૧૨ ॥”
તે જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રચંડા(ચંડા)દેવી શ્યામવર્ણની,
અશ્વ પર આરૂઢ થયેલી અને ચાર ભુજાવાળી છે, તેના જમણા

બે હાથ વરદ અને શક્તિથી વિભૂષિત છે, તથા ડાબા બે હાથ પુષ્પ અને ગદાથી શોભે છે.

વિજયંકુસિ-પન્નરૂપિ-નિર્વાણિ-અચ્ચુઆ - [વિજયાઙ્કુશી-પ્રજ્ઞાપ્તિ(પન્નગી) - નિર્વાણી-અચ્ચુતા] - વિજયાંકુશી, પ્રજ્ઞાપ્તિ, (પન્નગી), નિર્વાણી અને અચ્ચુતા.

[૧૩] શ્રીવિમલનાથ ભગવાનની શાસનદેવીનું નામ વિજયા છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે :
“તસ્મિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નાં વિદિતા-(વિજયા)દેવીં હરિતાલ-વર્ણાં પદ્મારૂઢાં ચતુર્મુજાં વાણ-પાશયુક્ત-દક્ષિણપાણિં ધનુર્નાગયુક્ત-વામપાણિં ચેતિ ॥ ૧૩ ॥ તે જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદિતાદેવી (વિજયાદેવી) હરિતાલ-વર્ણની, પદ્મનાં આસનવાળી અને ચાર ભુજાઓથી યુક્ત છે. તેના જમણા બે હાથ બાણ અને પાશથી વિભૂષિત છે; તથા ડાબા બે હાથ ધનુષ્ય અને નાગથી શોભે છે.

[૧૪] શ્રીઅનંતનાથ ભગવાનની શાસનદેવીનું નામ અંકુશા છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે :
“તસ્મિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નામ્ અઙ્કુશા-દેવીં ગૌર-વર્ણાં પદ્મ-વાહનાં ચતુર્મુજાં સ્વર્ગ-પાશયુક્ત-દક્ષિણકરાં ચર્મફલકાઙ્કુશયુત-વામહસ્તાં ચેતિ ॥ ૧૪ ॥” તે જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી અંકુશાદેવી ગૌર-વર્ણવાળી, પદ્મનાં વાહનવાળી તથા ચાર ભુજાથી યુક્ત છે. તેના જમણા બે હાથ ખંડગ અને પાશથી યુક્ત છે તથા ડાબા બે હાથ ચામડાની ઢાલ અને અંકુશથી શોભે છે.

[૧૫] શ્રીધર્મનાથ ભગવાનની શાસનદેવીનું નામ પ્રજ્ઞાસિ (પન્નગી) છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે :
 “તસ્મિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નાં કન્દર્પાં (પન્નર્ગાં) દેવીં ગૌરવર્ણાં મત્સ્ય-
 વાહનાં ચતુર્ભુજામ્ ઉત્પલાઙ્કુશયુક્ત-દક્ષિણકરાં પદ્માભયયુત-વામહસ્તાં
 ચેતિ ॥ ૧૫ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી કંદર્પાં
 (પન્નગી)દેવી ગૌર વર્ણની, મત્સ્યનાં વાહનવાળી અને ચાર
 ભુજાઓથી યુક્ત છે. તેના જમણા બે હાથમાં કમલ અને
 અંકુશ શોભે છે તથા ડાબા બે હાથ કમલ અને અભયથી
 વિભૂષિત છે.

[૧૬] શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની શાસનદેવીનું નામ
 નિર્વાણી છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે :
 “તસ્મિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નાં નિર્વાણીં દેવીં ગૌર-વર્ણાં પદ્માસનાં
 ચતુર્ભુજાં પુસ્તકોત્પલયુક્ત-દક્ષિણકરાં કમળદલ-કમલ-યુત-વામહસ્તાં
 ચેતિ ॥ ૧૬ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી નિર્વાણીદેવી
 ગૌર વર્ણની, કમલનાં આસનવાળી અને ચાર ભુજાઓથી યુક્ત
 છે. તેના જમણા બે હાથ પુસ્તક અને કમલથી શોભે છે, તથા
 ડાબા બે હાથ કમંડલુ અને કમલથી વિભૂષિત છે.

[૧૭] શ્રીકૃત્યુનાથ ભગવાનની શાસનદેવીનું નામ
 અચ્યુતા(અચ્યુતબદ્ધા?) છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે
 જણાવેલું છે : “તસ્મિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નાં વટાં દેવીં ગૌર-વર્ણાં
 મયૂર-વાહનાં ચતુર્ભુજાં વીજપૂરક-શૂલાન્વિત-દક્ષિણમુજાં સુ(સુ)ર્ણ-
 પદ્માન્વિત-વામમુજાં ચેતિ ॥ ૧૭ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન
 થયેલી બદ્ધા(અચ્યુતા)દેવી સુવર્ણ-વર્ણની, મયૂર-વાહના

અને ચતુર્ભુજ છે. તેના જમણા બે હાથમાં બીજેરું અને શૂલ છે તથા ડાબા બે હાથમાં ભુ(મુ)પુંડી (એક જાતનું શસ્ત્ર) અને કમલ છે.

ધરણી [ધારિણી] - ધારિણી.

[૧૮] શ્રીઅરનાથસ્વામીની શાસનદેવીનું નામ ધારિણી છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે : “તત્તિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નાં ધારિણીં દેવીં કૃષ્ણ-વર્ણાં પદ્માસનાં ચતુર્ભુજાં માતુલિંગોત્પલાન્વિત-દક્ષિણમુજાં પાશાક્ષસ્ત્રાન્વિત-વાનકરાં ચેતિ ॥ ૧૮ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી ધારિણીદેવીનો વર્ણ કાળો છે, આસન કમળનું છે અને તે ચાર ભુજાઓવાળી છે. તેના જમણા બે હાથમાં બીજેરું અને કમલ શોભે છે તથા ડાબા બે હાથમાં પાશ અને જપમાળા છે.

વદરુદ્ધ-હુત્ત-ગંધારી-અંબ-પડમાવહ-સિદ્ધા - [વૈરોઢ્યા-અચ્છુતા-ગાન્ધારી-અમ્બા-પદ્માવતી-સિદ્ધા :] - વૈરોઢ્યા, અચ્છુતા, ગાંધારી, અંબા, પદ્માવતી અને સિદ્ધાધિકા.

[૧૯] શ્રીમદ્વિનાયક પ્રભુની શાસનદેવીનું નામ વૈરોઢ્યા છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે : “તત્તિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નાં વૈરોઢ્યાં દેવીં કૃષ્ણ-વર્ણાં પદ્માસનાં ચતુર્ભુજાં વરદાક્ષ-સૂત્રયુક્ત-દક્ષિણકરાં માતુલિંગ-શક્તિયુક્ત-વાનહસ્તાં ચેતિ ॥ ૧૯ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી વૈરોઢ્યાદેવી ક્ષ્યામ-વર્ણની કમલાસનો અને ચતુર્ભુજ છે. તેના જમણા બે હાથમાં વરદ અને જપમાળા છે તથા ડાબા બે હાથમાં બીજેરું અને શક્તિ છે.

(૨૦) શ્રીભુનિસુવતસ્વામીની શાસનદેવીનું નામ અચ્છુપ્તા છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે :
 “તસ્મિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નાં વરદત્તા(અચ્છુપ્તા) દેવીં ગૌર-વર્ણાં
 મુદ્રાસનારૂઢાં ચતુર્ભુજાં વરદાક્ષસૂત્રયુત-દક્ષિણકરાં વ્રીજપૂરક-કુમ્ભ-
 યુત-વામહસ્તાં ચેતિ ॥ ૨૦ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી
 વરદત્તા(અચ્છુપ્તા)દેવીને પણ ગૌર છે, ભદ્રાસન પર બેઠેલી
 છે તથા ચાર ભુજવાળી છે. તેના જમણા બે હાથમાં વરદ
 અને જપમાળા છે તથા ડાળા બે હાથમાં પીત્તેરું અને
 કુંભ છે.

(૨૧) શ્રીનમિનાથ ભગવાનની શાસનદેવીનું નામ
 ગાંધારી છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે :
 “નમેઃ ગાન્ધારીદેવીં શ્વેતાં હંસ-વાહનાં ચતુર્ભુજાં વરદ-લઙ્ગાયુક્ત-
 દક્ષિણભુજદ્વયાં વ્રીજપૂર(ક)-કુમ્ભયુત-વામ(મુજ)દ્વયાં ચેતિ ॥ ૨૧ ॥”
 શ્રીનમિનાથની ગાંધારી દેવી શ્વેત વર્ણની, હંસના વાહનવાળી
 અને ચાર ભુજથી યુક્ત છે. તેના જમણા બે હાથે વરદ અને
 તલવારથી શોભે છે તથા ડાળા બે હાથ પીત્તેરું અને કુંભથી
 વિભૂષિત છે.

[૨૨] શ્રીઅરિષ્ટનેમિ ભગવાનની શાસનદેવી અંબા
 કે અંબિકા છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે :
 “તસ્મિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નાં કૃષ્ણાંડોં દેવીં કનક-વર્ણાં સિંહ-વાહનાં
 ચતુર્ભુજાં માતુલિંગ-પાશયુક્ત-દક્ષિણકરાં પુત્રાઙ્કુશાન્વિત-વામકરાં ચેતિ
 ॥ ૨૨ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી, કૃષ્ણાંડી-

(અંબિકા)દેવી સુવર્ણ-વર્ણની, સિંહ-વાહના તથા ચતુર્ભુજ છે. તેના જમણા બે હાથમાં બીજેરું અને પાશ છે તથા ડાબા બે હાથમાં પુત્ર અને અંકુશ છે.

[૨૩] શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શાસનદેવીનું નામ પદ્માવતી છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે : “તસ્મિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નાં પદ્માવતીં દેવીં કનક-વર્ણીં કુર્કુટ-વાહનાં ચતુર્ભુજાં પદ્મ-પાશાન્વિત-દક્ષિણકરાં ફલાઙ્ગુશાધિષ્ઠિત-વામકરાં ચેતિ ॥ ૨૩ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી પદ્માવતી દેવીનો વર્ણ સુવર્ણ છે, તેનું વાહન કુર્કુટનતિનો સર્પ છે અને તે ચાર ભુજવાળી છે. તેના જમણા બે હાથ કમલ અને પાશથી વિભૂષિત છે તથા ડાબા બે હાથ ફલ અને અંકુશથી શોભે છે.

[૨૪] શ્રીમહાવીરસ્વામીની શાસનદેવી સિદ્ધાધિકા છે. તેનું સ્વરૂપ નિ. ક.માં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે : “તત્તીર્થોત્પન્નાં સિદ્ધાધિકાં (દેવીં) હરિત-વર્ણીં સિંહ-વાહનાં ચતુર્ભુજાં પુસ્તકામય-યુક્ત-દક્ષિણકરાં માતુલિઙ્ગ-વાણાન્વિત-વામહસ્તાં ચેતિ ॥ ૨૪ ॥” તેમનાં જ તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલી સિદ્ધાધિકા દેવીનો વર્ણ હરિત છે, તેનું વાહન સિંહ છે અને તેને ભુજઓ ચાર છે. તેના જમણા બે હાથમાં પુસ્તક અને અભય છે તથા ડાબા બે હાથમાં બીજેરું અને બાણ છે.

इय - [इति] - એ પ્રમાણે.

तित्थ-रक्खण-रया - [तीर्थरक्षण-रताः] - તીર્થનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર.

તીર્થનું રક્ષણ તે તીર્થ-રક્ષણ, તેમાં રત્ત તે તીર્થ-રક્ષણ-રત્ત. તીર્થ-
જિનેશ્વર ભગવાનનું શાસન. જેના વડે તરાય તેને તીર્થ કહે
છે. ભગવાનનાં શાસન વડે સંસાર-સમુદ્ર તરી શકાય છે, માટે
તેને તીર્થ કહેવામાં આવે છે. રક્ષણ-રક્ષા. રત્ત - મગ્ન, તત્પર.

અન્ને - [અન્યે] - બીજાઓ.

વિ - [અપિ] - પણ.

સુરા - [સુરાઃ] - દેવો.

સુરીડ - [સુર્યઃ] - દેવીઓ.

ચતુર્હા - [ચતુર્ધા] - ચાર પ્રકારના.

વિ - [અપિ] - પણ.

વંતર-જોડણિ-પમુહા - [વ્યન્તર-યોગિની-પ્રમુખાઃ] - વ્યંતર,
યોગિની વગેરે.

વ્યંતરદેવોમાં એક વાણવ્યંતર નામની પણ જાતિ છે.
આ બંનેના આઠ-આઠ પ્રકારો છે. નામ માટે બુદ્ધો સૂત્ર
૫૬, ૨, ૪.

યોગિનીઓની સંખ્યા ૬૪ની મનાય છે. વિધિપ્રપામાં
તેનાં નામો આ પ્રમાણે આપેલાં છે : (૧) વારાહી, (૨)
વામની, (૩) ગારુડી, (૪) ઈન્દ્રાણી, (૫) આગ્નેયી, (૬)
યામ્યા, (૭) નૈર્ઋતી, (૮) વારુણી, (૯) વાયવ્યા, (૧૦)
સૌર્યા, (૧૧) ઈશાની, (૧૨) ગ્રાહી, (૧૩) વૈષ્ણવી,

રક્તાસુવર્ણ, (૯) દેવસેન, (૧૦) રુદ્ર, (૧૧) વરુણ, (૧૨) ભદ્ર, (૧૩) વજ્ર, (૧૪) વજ્રગંધ, (૧૫) સ્કન્દ, (૧૬) કુરુ, (૧૭) પ્રિયંકર, (૧૮) પ્રિયમિત્ર, (૧૯) વલ્લિ, (૨૦) કંદર્પ, (૨૧) હંસ, (૨૨) ચોક્રગંધ, (૨૩) ઘણ્ટાપથ, (૨૪) દજ(ત)ક, (૨૫) કાલ, (૨૬) મહાકાલ, (૨૭) મેઘનાથ, (૨૮) ભીમ, (૨૯) મહાભીમ, (૩૦) તુંગભદ્ર, (૩૧) વિદ્યાધર, (૩૨) વસુમિત્ર, (૩૩) વિશ્વસેન, (૩૪) નાગ, (૩૫) નાગહસ્ત, (૩૬) પ્રદ્યુમ્ન, (૩૭) કપિલ, (૩૮) નકુલ, (૩૯) આહ્વાદ, (૪૦) ત્રિભુજ, (૪૧) પિશાચ, (૪૨) ભૂતભૈરવ, (૪૩) મહાપિશાચ, (૪૪) કાલમુખ, (૪૫) શુનક, (૪૬) અસ્થિમુખ, (૪૭) રેતોવેધ, (૪૮) સ્મશાનચાર, (૪૯) કલિકલ, (૫૦) ભૃંગ, (૫૧) કંટક, (૫૨) ગિભીપણ.

કુર્ણંતુ - [કુર્વન્તુ] - કરો.

રક્ષં [રક્ષામ્] - રક્ષા, રક્ષણ.

સયા - [સદા] - સદા, નિરંતર.

અસ્મં - [અસ્માકમ્] - અમારું.

(૯, ૧૦, ૧૧-૫) આ ગાથાઓમાં ચોવીશ જિનની શાસનદેવીઓ તથા વ્યંતર, યોગિની વગેરે અન્ય દેવ-દેવીઓ રક્ષણ કરે તેવી પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

(૯, ૧૦, ૧૧-૬) ચક્રેશ્વરી, અન્જિતા, દુરિતારિ, કાલી, મહાકાલી, અચ્યુતા, શાંતા, જ્વાલા, સુતારકા, અશોકા,

શ્રીવત્સા, અંડા, વિજયા, અંદુશી, પદ્મગી, નિર્વાણી, બલા, ધારિણી, વૈરોઢ્યા, અચ્છુસા, ગાંધારી, અંબા, પદ્માવતી અને સિદ્ધાચિકા એ શાસનદેવીઓ તથા ભગવાનનાં શાસનનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર એવા અન્ય ચારે પ્રકારના દેવ-દેવીઓ તેમ જ બ્યંતર, યોગિની વગેરે બીજા પણ અમારું સદા રક્ષણ કરે.

(૧૨-૪) एवं - [एवम्] - એ પ્રકારે.

सुदिष्टि-सुरगण-सहिओ - [सुदृष्टि-सुरगण-सहितः] - સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવોના સહિત.

સુદૃષ્ટિ એવા સુરગણથી સહિત તે સુદૃષ્ટિ-સુર-ગણ-સહિત. સુદૃષ્ટિ - સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા, સમ્યક્ત્વથી યુક્ત. સુર-ગણ - દેવોનો સમૂહ.

संघस्त - [सङ्घस्य] - શ્રીસંઘનું.

सङ्घ - ચતુર્વિધ-સંઘ.

संति-जिणचंदो - [शान्ति-जिनचन्द्रः] - શ્રીશાંતિનાથ જિનેશ્વર.

मज्झ वि - [मम अपि] - મારી પણ.

करेउ - [करोतु] - કરે.

रक्खं - [रक्षाम्] - રક્ષા.

मुणिसुंदरसूरि-शुभ-महिमा - [मुनिसुन्दरसूरि-स्तुत-महिमा] - શ્રીમુનિસુંદરસૂરિએ જેના મહિમાની સ્તુતિ કરી છે એવા.

મુનિસુંદરસૂરિ વડે સ્તુત છે મહિમા જેનો. તે મુનિસુંદરસૂરિ-
સ્તુત-મહિમા. મુનિસુંદરસૂરિ - તેઓ શ્રીસોમસુંદરસૂરિના પદ્મધર
થયા હતા અને અપૂર્વ ધારણાશક્તિને લીધે સહસ્રાવધાની
તરીકે જાણાતિ-પામ્યા હતા. દક્ષિણ દેશના કવિઓએ તેમને
'કાલી-સરસ્વતી'નું ગિરુદ આપ્યું હતું અને ખંભાતના સૂળા
દેશખાને તેમને 'વાદિ-ગોકુલ-પંડ' એટલે 'વાદીઓરૂપ
ગોકુલના પતિ' એવું ગિરુદ આપ્યું હતું. તેમણે વીંશ વર્ષની
ઉંમરે ન્યાય, વ્યાકરણ અને કાવ્ય એ ત્રણે વિષયોનો પરિચય
આપતો 'ત્રૈવિદ્ય-ગોષ્ઠી' નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો અને
ત્યાર પછી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ(શાંતરસ-ભાવના), ઉપદેશ-
રત્નાકર, જિનસ્તોત્રરત્નકોશ, મિત્રચતુષ્ક-કથા, જ્યાનન્દ્યરિત્ર
વગેરે નાનીમોટી અનેક કૃતિઓ રચી હતી. વળી તેમણે
સૂરિમંત્રનું ચોવીસ વખત આરાધન કર્યું હતું અને છઠ્ઠે તેમજ
અઠ્ઠમ આદિ તપસ્યાને કારણે પદ્માવતી આદિ દેવીઓ પ્રત્યક્ષ
થઈને તેમને સહાય કરતી હતી. મેવાડ દેશમાં આવેલા દેવ-
કુંડપાટક એટલે દેલવાડામાં થયેલા મંરકીના ઉપદ્રવને શાંત
કરવા માટે તેમણે આ મહિમાપૂર્ણ 'સંતિકરં'-સ્તવની રચના
કરી હતી અને શીરોહી-રાજ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલ તીડના ઉપદ્રવને
પણ શાંત કર્યો હતો.

તેમણે પોતાના મુખ્ય ગુરુ શ્રીદેવસુંદરસૂરિ પર 'ત્રિદશ-
તરંગિણી' નામનો એક વિજ્ઞપ્તિપત્ર મોકલ્યો હતો, જે
જગત્સરના વિજ્ઞપ્તિપત્રોમાં અબ્બેડ ગણાય તેવો છે. ૧૦૮
હાથ લાંબા આ વિજ્ઞપ્તિપત્રમાં ૩૦૦ ચિત્રમય શ્લોકો હતા

અને તેમાં અર્થ-ગાંભીર્ય પણ પ્રૂણજ હતું. આ વિશિષ્ટિપત્રનો એક ભાગ હાલ ઉપલબ્ધ છે, જે શુર્વાવલી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૪૩૬માં થયો હતો. સાત વર્ષની માની ઉંમરે દીક્ષા લીધી હતી અને વિ. સં. ૧૪૬૬માં વાયક-પદ તથા સં. ૧૪૭૮માં સૂરિપદને પામ્યા હતાં. વિ. સં. ૧૫૦૩ની સાલમાં તેમનું સ્વર્ગ-ગમન થયું હતું.

(૧૨-૫) સરલ છે.

(૧૨-૬) આ પ્રકારે શ્રીમુનિમુંદરસૂરિએ જેમના મહિમાની સ્તુતિ કરી છે, એવા શ્રીશાંતિનાથ જિનેશ્વર સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોના સમૂહ-સહિત સંધનું તથા મારું પણ રક્ષણ કરો.

(૧૩-૪) દ્વય - [ઈતિ] - આ પ્રમાણે.

સંતિનાહ-સમ્મદિદ્વિય-રક્ષા - [શાન્તિનાથ-સમ્યગ્દષ્ટિક-રક્ષામ્] - શાંતિનાથ-સમ્યગ્દષ્ટિ-રક્ષાને.

શાન્તિનાથ અને સમ્યગ્દષ્ટિક તે શાન્તિનાથ સમ્યગ્દષ્ટિક, તેનાથી અધિષ્ઠિત રક્ષા તે શાન્તિનાથ-સમ્યગ્દષ્ટિક-રક્ષા. શાન્તિનાથ - શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન. સમ્યગ્દષ્ટિક - સમ્યગ્દષ્ટિ દેવો. રક્ષા - કવચ. અથવા શાન્તિનાથથી અધિષ્ઠિત સમ્યગ્દષ્ટિકની રક્ષા તે શાન્તિનાથ-સમ્યગ્દષ્ટિક-રક્ષા. તાત્પર્ય કે આ સ્તોત્ર સંતિનાહ-સમ્મદિદ્વિય-રક્ષા - [શાંતિનાથ-સમ્યગ્દષ્ટિક-રક્ષા] - નામનું કવચ છે.

સરલ - [સ્મરતિ] - સ્મરે છે, સ્મરણ કરે છે.

તિકાલં - [ત્રિકાલં] - ત્રણ કાલ. સવાર, બપોર, સાંજ.*

જો - [યઃ] - જે.

સન્વોવદ્વ-રહિઓ - [સર્વોપદ્રવ-રહિતઃ] - સર્વ ઉપદ્રવોથી રહિત.

સ - [સઃ] - તે.

લહર - [લભતે] - લે છે, પામે છે.

સુહ-સંપયં - [સુખ-સમ્પદમ્] - સુખ-સંપદાને.

પરમં - [પરમામ્] - ઉત્કૃષ્ટ.

(૧૩-૫) સરલ છે.

(૧૩-૬) આ પ્રમાણે ‘ શાંતિનાથ-સમ્યગ્દષ્ટિક-રક્ષા ’ (સ્તોત્ર) નું જે ત્રણ કાલ સ્મરણ કરે છે, તે સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવોથી રહિત થઈને ઉત્કૃષ્ટ સુખ-સંપદાને પામે છે.

(૧૪-૪) તવગચ્છ-ગયણ-દિણયર-જુગવર-સિરિસોમ-સુંદરગુરૂણં - [તપાગચ્છ-ગગન-દિનકર-યુગવર-શ્રીસોમસુંદરગુરૂ-ણામ્] - તપાગચ્છરૂપી આકાશમાં સૂર્ય-સમાન યુગપ્રધાન શ્રીસોમસુંદર ગુરુના.

તપાગચ્છરૂપી ગગનમાં દિનકર સમાન તે તપાગચ્છ-ગગન-દિનકર, એવા યુગવર-શ્રીસોમસુંદરગુરુ. તપાગચ્છ - શ્વેતાંબર ળેનોમાં ચોરાશી ગચ્છો હોવાની માન્યતા પ્રચલિત છે. તેમાં

* ધણાં માંત્રિક સ્તોત્રો દિવસમાં ત્રણ વાર ભણવાથી અભીષ્ટ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તપાગચ્છની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે: શ્રીજગદ્ગંધર્વસૂરિએ આચાર્ય-પદવી મળવાની સાથે જ યાવજ્જીવ આચંખિલ-તપ આરંભ્યો અને ચૈત્રગણના શ્રીદેવભદ્રવાચકની સહાયતાથી ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. સૂરિજીના આવા બાર વર્ષના તપ અને સામર્થ્યથી પ્રભાવિત થઈને ચિત્તોડના રાણા જૈત્રસિંહે તેમને ‘તપા’ (ભારે તપ કરનારનું) ધિરુદ આપ્યું અને ત્યારથી વડગચ્છ (બૃહદ્ગણ) જે ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવતો હતો, તેનું નામ તપાગચ્છ વિ. સં. ૧૨૮૫માં પડ્યું. આ ગચ્છની વડીપોશાળ, લઘુપોશાળ, દેવસૂર, અણુસૂર, સાગર, વિમળ, રતન, નાગોરી વગેરે અનેક શાળાઓ છે. ‘તપાગચ્છનાં તેર પાટિયાં’ એ કહેવત પ્રસિદ્ધ છે.

યુગવર - યુગ-પ્રધાન, યુગના સર્વશ્રેષ્ઠ આચાર્ય.

શ્રીસોમસુન્દરસૂરિ - તેઓશ્રી શ્રીદેવમુંદરસૂરિના શિષ્ય હતા અને વિ. સં. ૧૪૫૭માં સૂરિપદ પામ્યા હતા. તેઓ ઉત્તમ કોટિના વિદ્વાન ઉપરાંત એક સમર્થ આચાર્ય હતા અને સાધુ-ધર્મની રક્ષાભાટે તેમણે સાધુમર્યાદા-પદ્ધતિ (સાધુઓએ વર્તાવાના નિયમોનો ખરડો) બનાવ્યો હતો. તેમને ઘણા વિદ્વાન શિષ્યો હતા, જેમાંના એક શ્રીમુનિમુંદરસૂરિ હતા.

સુપ્રસાદ-લઘ્વ-ગણધર-વિજ્ઞા-સિદ્ધી - [સુપ્રસાદ-લઘ્વ-ગણધર-વિદ્યા-સિદ્ધિ:] - સુપ્રસાદથી જેમને ગણધરવિદ્યાની (સૂરિમંત્રની) સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે એવા.

સુપ્રસાદ વડે લઘ્વ, તે સુપ્રસાદ-લઘ્વ; પ્રાપ્ત થઈ છે જેમને ગણધર-વિદ્યાની સિદ્ધિ તે સુપ્રસાદ-લઘ્વ-ગણધર-વિદ્યા-સિદ્ધિ.

સુપ્રસાદ — સારી કૃપા; ઘણી કૃપા. લઘ્વ — પ્રાપ્ત. ગણધર-વિદ્યા — સૂરિમંત્ર. આ વિદ્યા શ્રીગૌતમ-ગણધરથી પ્રકટ થઈ છે, એટલે તે ગણધર-વિદ્યા કહેવાય છે અને દરેક સૂરિ-આચાર્ય તેનું આરાધન કરે છે — એટલે તે સૂરિમંત્ર કહેવાય છે.

સિદ્ધિ — જ્યારે વિદ્યા તેના નિયમ પ્રમાણે ફલ આપતી થાય છે, ત્યારે તેની સિદ્ધિ થઈ ગણાય છે.

મળઈ — [મળતિ] — ભણે છે.

સીસો — [શિષ્યઃ] — શિષ્ય.

(૧૪-૫) સરલ છે.

(૧૪-૬) તપાગચ્છદ્ધી આકાશમાં સૂર્ય-સમાન એવા યુગપ્રધાન શ્રીસોમસુંદર-ગુરુના સુપ્રસાદથી જેણે ગણધર-વિદ્યા(સૂરિમંત્ર)ની સિદ્ધિ કરી છે, એવા તેમના શિષ્ય (શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ)એ આ સ્તવન રચ્યું છે.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

જે પાઠ, સ્તુતિ, સ્તવન કે સ્તોત્ર નિત્ય સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે, તેને ‘સ્મરણ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એક કાલે આવા ‘સપ્ત સ્મરણ’ની પ્રસિદ્ધિ હતી, પણ વર્તમાન કાલમાં ‘નવસ્મરણ’ની પ્રસિદ્ધિ છે. તે આ પ્રમાણેઃ (૧) નમુક્કારો — નમસ્કાર-મંત્ર. (૨) ઉવસંગ્ગહર-યોત્તં — ઉપસર્ગાહર સ્તોત્ર. (૩) સંતિનાહ-સમ્મદિદિય-રક્ષા — સંતિકર સ્તોત્ર. (૪) તિજયપદુત્ત-યોત્તં — તિજયપદુત્ત-સ્તોત્ર. (૫) નમિઝ્ઞ-યોત્તં નમિઝિણ-સ્તોત્ર. (૬) અજિય-સંતિ-યો — અજિત-શાંતિ-સ્તવ.

(૭.) મક્તામરસ્તોત્ર. (૮) કલ્યાણ-મન્દિર-સ્તોત્ર અને (૯) વૃહદ્દાન્તિ — બૃહદ્દાન્તિ. (મોટી શાંતિ). એટલે પ્રસ્તુત સૂત્રને ત્રીજા સ્મરણનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે.

આ સ્મરણનું મૂળ નામ તેની તેરમી ગાથામાં જણાવ્યા મુજબ સંતિનાથ-સમ્મદિદિગ્ધિય-રક્ષા એટલે શાન્તિનાથ-સમ્યગ્દિગ્ધિય-રક્ષા છે. પરંતુ તેના ‘સંતિકર’ એવા પ્રથમ-પદ પરથી તેને ‘સંતિકર’ — સ્તવનનાં નામે ઓળખવામાં આવે છે.

રક્ષા માટે યોગ્યેલા મંત્રમય સ્તોત્રને રક્ષા કે કવચ* કહેવામાં આવે છે, એટલે આ સ્મરણ એક પ્રકારની રક્ષા કે એક પ્રકારનું કવચ છે. તેમાં પ્રથમ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે કે જે સર્વત્ર—સર્વ પ્રકારની શાંતિ કરનારા છે, જગત્ને શરણરૂપ છે, જયશ્રીના આપનારા છે અને ભક્તોનું પાલન કરનારા નિર્વાણી અને ગરુડ નામના યક્ષ-યક્ષિણીથી સેવાયેલા છે. આ ગાથામાં સ્તોત્રકારે મુખ્ય સ્મરણ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું કર્યું છે, પરંતુ તેમાં વિશેષણ-રૂપે નિર્વાણીદેવી અને ગરુડયક્ષનું નામ લાવી તેમનું પણ સ્મરણ કર્યું છે.

બીજી અને ત્રીજી ગાથામાં સ્તોત્રકારે સ્વર્ગમંત્રમાંથી

* જૈનમતમાં વિન-વજ્રપંજરસ્તોત્ર રક્ષા-કવચ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. વૈદિક મતમાં ગણેશ-કવચ, નારાયણ-કવચ, શિવ-કવચ, સૂર્ય-કવચ, દુર્ગા-કવચ, નૃસિંહ-કવચ, રામરક્ષા-સ્તોત્ર, મૃધન-કવચ, વિદ્યુલ-કવચ, પરંમ-દંડ-કવચ, દસાંજી એકમુખ-દનુષ્ય-કવચ, ૫ કવચ, એકાદશી કવચ વગેરે કવચો પ્રસિદ્ધ છે.

ઉદ્ધરીને જય અને શ્રી આપનારા બે મંત્રોને સૂચિત કર્યા છે કે જેને સિદ્ધ કરવાથી અનેક જાતના ઉપદ્રવો અને વ્યાધિઓ દૂર થાય છે તથા ઇચ્છિત ફળ મળે છે.

ચોથી ગાથામાં સૂરિમંત્રના પ્રથમ પીઠની અધિષ્ઠાયિકા વાણી એટલે સરસ્વતી દેવીનું, બીજા પીઠની અધિષ્ઠાયિકા ત્રિભુવનસ્વામિનીદેવીનું, ત્રીજા પીઠની અધિષ્ઠાયિકા શ્રીદેવીનું અને ચોથા પીઠના અધિષ્ઠાયક ચક્ષરાજ ગણિપિટકનું તેમ જ ગ્રહો, દિક્પાલો અને ઇંદ્રોનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે અને ‘તેઓ સર્વ જિનભક્તોની સદા રક્ષા કરે’ એવું ઇચ્છવામાં આવ્યું છે.

પાંચમી અને છઠ્ઠી ગાથામાં સોળ વિદ્યાદેવીઓનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે, સાતમી અને આઠમી ગાથામાં ચોવીશ શાસનદેવો(ચક્ષો)નું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે, નવમી અને દશમી ગાથામાં ચોવીશ શાસનદેવીઓ (ચક્ષિણીઓ)નું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે અને અગિયારમી ગાથામાં ભગવાનનાં શાસનનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર એવા ચારે નિકાયના દેવ-દેવીઓ અને વ્યંતરો તથા યોગિનીઓ વગેરેનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે કે જે ચતુર્વિધસંઘની તથા સ્તોત્રનું સ્મરણ કરનારની રક્ષા કરે છે.

બારમી ગાથામાં પુનઃ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન અને સમ્યગ્દૃષ્ટિક દેવો તરફથી રક્ષા માગવામાં આવી છે અને સ્તોત્રકારે મુણિસુંદરસૂરિ-થુઅ-મહિમા - એ પદ યોજીને પોતાનું નામ પણ દર્શાવ્યું છે.

તેરમી ગાથામાં સ્તોત્રકારે આ સ્તોત્રનું મૂળ નામ ‘સંતિનાહ-સમ્મદિદિય-સ્વસ્થા’ દર્શાવીને તેની ફલ-શ્રુતિ કહી છે કે ‘જે આ સ્તોત્રને ત્રિકાલ ભણુશે, તેના સર્વ ઉપદ્રવો દૂર થશે અને તે ઉત્કૃષ્ટ સુખ-સંપદાને પામશે.’

ચૌદમી ગાથા ક્ષેપક છે, પણ સ્તોત્રકારના ગુરુનું નામ યાદ કરવા માટે કેટલાક તેને બોલે છે, જો કે તેના આસ્નાયમાં આ સ્તોત્રની એક પણ ગાથા ન વધારવાનું સ્પષ્ટ સૂચન છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્ર સહસ્રાવધાની શ્રીમુનિસુંદરસૂરિની સંઘ-માન્ય કૃતિ છે અને પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક તથા સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણના પૂર્વ દિવસે દૈવસિક પ્રતિક્રમણ વળતે સ્તવન તરીકે બોલાય છે તથા જ્યાં પહેલે દિવસે સાધુઓ સ્થાન કરે, તે દિવસે પ્રતિક્રમણસૂત્રમાં બોલાય છે.*

* આ સ્તવન પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક તથા સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ પછી બોલવાનો વ્યવહાર પણ બેવાય છે.

પરિશિષ્ટ પહેલું

કાયોત્સર્ગ

અથવા

ધ્યાન-માર્ગ

[પાંચમું આવશ્યક]

(૧) કાયોત્સર્ગનું મહત્ત્વ

આત્મશુદ્ધિના સર્વ ઉપાયોમાં કાયોત્સર્ગનું સ્થાન શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તે દૂષિત આત્માનું શોધન કરે છે, પ્રશસ્ત અધ્યવસાયોની વૃદ્ધિ કરે છે અને સંપૂર્ણ શુદ્ધિ-પૂર્વક કરવામાં આવે, તો સર્વ દુઃખોમાંથી સદાને માટે મુક્ત કરે છે.*

* ચત્સરણ-પયત્રામાં કહ્યું છે કે—

‘ચરણાર્ચારાણં, જહક્કમં વળ-તિગિચ્છ-રૂવેણં ।

પઢિક્કમણાસુદ્ધાણં, સોહી તહ કાઠસ્સગ્ગેણં ॥ ૬ ॥’

‘પ્રતિક્રમણથી શુદ્ધ નહિ થયેલા ચારિત્રના અતિચારોની વળ-ચિહ્નિસાર્પ કાયોત્સર્ગ વડે યથાક્રમ શુદ્ધિ થાય છે.’

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ઓગણત્રીસમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે—
‘કાઠસ્સગ્ગેણં મંતે ! જીવે કિં જળયઈ ?’ હે ભગવન્ ! કાયોત્સર્ગથી જીવને શું પ્રાપ્ત થાય ?’ ‘કાઠસ્સગ્ગેણં તીય-પહુપ્પન્નં પાયચ્છિત્તં વિસોહેઈ । વિંસુદ્ધ-પાયચ્છિત્તે ય જીવે નિંવુય-હિયંઞં ઓહરિયં-મહં વ્વ ભારંવહેં પંસત્થ-જ્ઞાણોવગણં સુહં સુહેણં વિહરઈ ।’ હે આયુષ્મન્ ! કાયોત્સર્ગથી ભૂતકાલં

કાયોત્સર્ગના આ મહત્ત્વને લઈને પડાવશ્યકમાં તેનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે તથા છ પ્રકારની અભ્યંતર તપશ્વર્યામાં પણ તેની ખાસ ગણના છે.*

કાયોત્સર્ગનું આ મહત્ત્વ ધરાવતી સમજવા માટે અહીં કેટલીક વિચારણા પ્રસ્તુત છે.

(૧) કાયોત્સર્ગનો અર્થ

પ્રથમ કાયોત્સર્ગનો અર્થ સમજાવો. ‘કાયસ્ય ઉત્સર્ગઃ કાયોત્સર્ગઃ’ એ તેનો સીધો ને સાદો અર્થ છે. પરંતુ કાયોનો ઉત્સર્ગ તો દેહાંત કે મૃત્યુને સૂચવે છે, અને તે અર્થ અહીં સંગત નથી. એટલે આ પદોનો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માગે છે. શાસ્ત્રકારોનાં કથન મુજબ અહીં કાય - શબ્દથી

અને વર્તમાન કાલના પ્રાયશ્ચિત્ત-યોગ્ય અતિચારોની શુદ્ધિ થાય છે અને આ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત-યોગ્ય અતિચારોની શુદ્ધિ થતાં તે જીવ ભાર ઉતારી નાખેલા મનુષ્યની જેમ હળવો બનીને પ્રશસ્ત અધ્યવસાયોમાં વર્તે તો મુખ-પૂર્વક વિચરે છે.’

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના છવીસમા સામાયારી-અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે—

‘કાવસ્સગ્ગં તત્થો કુજ્જા, સન્વ-દુક્ખ-વિમુક્કણં’ ।

પછી સર્વ દુઃખમાંથી મુક્ત કરનારો કાયોત્સર્ગ કરવો.

* નંદિસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—‘સે કિં તં આવસ્સયે? આવસ્સયં દરિવહં પ્પણતં । તં જહ્વા-સામાદયં ૧, ચત્તવીસત્થઓ ૨, વંદણયં ૩, પલિક્કમણં ૪, કાવસ્સગ્ગો ૫, પચ્ચમ્મણં ૬’ ‘હે ભગવન! તે આવશ્યક કેવું છે? હે આયુષ્મન! તે આવશ્યક છ પ્રકારનું કહેવું છે. જેમ કે (૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ, (૩) વંદનક, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન.

માત્ર ઔદારિક કે સ્થૂલ શરીર સમજવાનું નથી, પણ તેના વડે થતો અમુક પ્રકારનો વ્યાપાર કે તેના પ્રત્યેનું મમત્વ સમજવાનું છે. અથવા ઉત્સર્ગ-શબ્દથી માત્ર પરિત્યાગ સમજવાનો નથી, પણ ‘ચેષ્ટાં પ્રતિ પરિત્યાગઃ’—‘એટલા પરત્વેનો ત્યાગ’ કે ‘આગમોક્તનીત્યા પરિત્યાગઃ’—‘આગમોમાં કહ્યા મુજબનો ત્યાગ સમજવાનો છે. પરંતુ કાયોત્સર્ગનું સાચું સ્વરૂપ સમજવા માટે આટલો અર્થ પર્યાપ્ત નથી. તે માટે સંપ્રદાય તરફ નજર રાખવાની જરૂર છે.

કાયોત્સર્ગ કરવાનો સંપ્રદાય એવો છે કે સ્થાન, મૌન અને ધ્યાન-પૂર્વક આત્માના મલિન અધ્યવસાયોનું વિસર્જન કરવું. * એટલે પ્રથમ કાયાને કોઈ પણ આસનથી સ્થિર કરવી. જો કાયોત્સર્ગ જિભાં જિભાં કરવો હોય તો તે માટેનું ખાસ આસન એટલે કાયોત્સર્ગાસન કરવું, બેઠાં બેઠાં કરવો હોય તો પદ્માસનાદિનો આશ્રય લેવો ને સૂતાં સૂતાં કરવો હોય તો દંડાસનાદિનો ઉપયોગ કરવો. પછી વાણીને મૌન વડે સ્થિર કરવી અને મનને ધ્યાન વડે સ્થિર કરવું. તેમાં પ્રશસ્ત અધ્યવસાયોનો આશ્રય લેવો ને મલિન અધ્યવસાયોનું વિસર્જન કરવું. તાત્પર્ય કે કાયોત્સર્ગમાં કાયાના ઉત્સર્ગ ઉપરાંત વાણીનો તથા મનની મલિન વૃત્તિઓનો ઉત્સર્ગ પણ હોય છે, પરંતુ કાય-વ્યાપાર કે કાય-મમત્વનો ઉત્સર્ગ મુખ્ય હોવાથી તેને કાયોત્સર્ગ કહેવામાં આવે છે.

* ‘ઠાણેનં મોણેનં જ્ઞાણેનં અપ્પાણં વોસિરામિ ।’

—૭ કાયોત્સર્ગસૂત્ર.

કેટલાક એમ માને છે કે ચિત્તની શુદ્ધિ કરવા માટે કાયાનું દમન કરવાની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ કાયા અને વાણીનું દમન કર્યા વિના ચિત્તની શુદ્ધિ થતી નથી, એ દરેક સુમુક્તનો જાતિ-અનુભવ છે ; એટલે પ્રથમ કાયાનું દમન, પછી વાણીનું દમન અને છેવટે ચિત્તનું દમન એ જ સુવિદિત ક્રમ છે અને તેને જ અહીં અનુસરવામાં આવ્યો છે.

(૩) કાયોત્સર્ગ કરવાના હેતુઓ.

‘કાયોત્સર્ગ’ કયા હેતુઓ માટે કરવામાં આવે છે ? તેનો ઉત્તર ચૈત્યવંદન-લાઘ્યમાં આ રીતે આપવામાં આવ્યો છે :

“ચડ તસ્સ ઉત્તરીકરણ-પમુહ સદ્દાઈઆ ય પળ-હેજી ।

વેયાવચ્ચગરતાઈં તિણિણ ઈઅ હેડ-ચારસગં ॥ ૧૪ ॥”

‘તસ્સ ઉત્તરીકરણ’ પ્રમુખ ચાર હેતુઓ, ‘સદ્દાએ મેહાએ’ પ્રમુખ પાંચ હેતુઓ અને ‘વેયાવચ્ચગરાણ’ પ્રમુખ ત્રણ હેતુઓ, એ રીતે કાયોત્સર્ગ કરવાના ચાર હેતુઓ જાણવા. થોડાં વિવેચનથી આ વસ્તુને વધારે સ્પષ્ટ કરીશું. ‘તસ્સ ઉત્તરી’ પ્રમુખ ચાર હેતુઓનો અર્થ એ છે કે ‘કાયોત્સર્ગ’ (૧) પ્રથમ લાગેલાં પાપને આલોચવા માટે છે. (૨) તે પાપનો યથાયોગ્ય દંડ લેવા માટે છે. (૩) અંતરના મલને ટાળવા માટે છે અને (૪) સર્વ શલ્ય-રહિત થવા માટે છે. અહીં શલ્ય-શબ્દથી અનાલોચિત પાપ સમજવાનાં છે. ‘સદ્દાએ મેહાએ’ પ્રમુખ પાંચ હેતુઓનો અર્થ એ છે કે કાયોત્સર્ગ (૫) શ્રદ્ધાની વૃદ્ધિ માટે છે. (૬) બુદ્ધિ નિર્મળ થવા માટે છે. (૭) ચિત્તની સ્વસ્થતા વધારવા માટે છે. (૮)

ધારણાની વૃદ્ધિ અર્થે છે અને (૬) દ્વાદશ અનુપ્રેક્ષાનાં ચિંતન આલંબન માટે છે. 'વેયાવચ્ચગરાણુ' પ્રમુખ વ્રણ હેતુઓનો અર્થ એ છે કે કાયોત્સર્ગ (૧૦) સંઘનું વૈયાવૃત્ય કરનાર, (૧૧) રોગાદિ-ઉપદ્રવોને શાંત કરનાર અને (૧૨) સમ્યગ-દૃષ્ટિઓને સમાધિ ઉપજાવનાર દેવ-દેવીઓનાં આરાધન-નિમિત્તે છે.

(૪) કાયોત્સર્ગનું હાઈ

કાયોત્સર્ગનું હાઈ સમજવા માટે આવશ્યક-નિર્ચુક્તિની નીચેની ગાથાઓ પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય છે :—

‘વાસી-ચંદણ-કપ્પો, જો મરણે જીવિણ ય સમ-સણ્ણો ।

દેહે ય અપહિવ્વહો, કાઉસ્સગ્ગો હવ્વહ તસ્સ ॥ ૧૫૪૮ ॥’

‘શરીરને કેઈ વાંસલાથી છેદી નાખે કે તેના પર ચંદનનો લેપ કરે અથવા જીવન ટકે કે તેનો જલદી અંત આવે, છતાં જે દેહ-ભાવનાથી ખરડાય નહીં અને મનને ખરાખર સમભાવમાં રાખે, તેને કાયોત્સર્ગ થાય છે.’

‘તિવિહાણુવસગ્ગાણં, દિવ્વાણં મણુસાણ તિરિયાણં ।

સમ્મમહિયાસણાણ, કાઉસ્સગ્ગો હવ્વહ સુદ્ધો ॥ ૧૫૪૯ ॥’

‘વ્યંતરાદિ-દેવો વડે, મ્લેચ્છાદિ-મનુષ્યો વડે અને સિંહાદિ-પશુઓ વડે કરાયેલા ત્રિવિધ ઉપસર્ગોને મધ્યસ્થ-ભાવથી સહન કરવાવડે કાયોત્સર્ગ શુદ્ધ થાય છે.’

“દેહ-મઝ-જહ્વ-સુહી, સુહ-દુક્ખ-તિતિક્ખયા અણુપ્પેહા ।

જ્ઞાયઈ ય સુહં જ્ઞાણં, ઇયમ્મો કાઉસ્સગ્ગમ્મિ ॥ ૧૫૬૨ ॥”

કાયોત્સર્ગમાં એકાગ્ર થયેલો દેહની જડતા અને મતિની મંદતા દૂર કરે છે, સુખ-દુઃખની તિતિક્ષાવડે અનુપ્રેક્ષા અથવા તત્ત્વ-ચિંતન કરે છે અને શુભ ધ્યાનને ધ્યાવે છે.

તાત્પર્ય કે દેહાધ્યાસ ટાળીને સમભાવ-પૂર્વક શુભધ્યાન-માં સ્થિર થવું—એ કાયોત્સર્ગનું હાઈ છે.

(૫) કાયોત્સર્ગના પ્રકારો

કાયોત્સર્ગ સુખ્યત્વે બે પ્રકારનો છે : એક ‘ચેષ્ટા’ અને બીજો ‘અભિભવ’. તેમાં જે કાયોત્સર્ગ ગમનાગમન પછી, વિહાર પછી, દિવસના અંતે, રાત્રિના અંતે, પક્ષના અંતે, ચાતુર્માસના અંતે કે સંવત્સરના અંતે કરવામાં આવે છે, તે ‘ચેષ્ટા-કાયોત્સર્ગ’ કહેવાય છે. આ કાયોત્સર્ગનું કાલ-માન અમુક શ્વાસોચ્છવાસ-પ્રમાણ હોય છે અને જે કાયોત્સર્ગ તિતિક્ષા-શક્તિ કેળવવા માટે કે પરીપહોનો જય કરવા માટે ખંડેરમાં, સ્મશાનભૂમિમાં, અરણ્યમાં કે તેવી જ કોઈ વિકટ જગામાં જઈને કરવામાં આવે છે, તે ‘અભિભવ-કાયોત્સર્ગ’ કહેવાય છે. આ કાયોત્સર્ગનું કાલ-માન જઘન્યથી અંતઃસૂક્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી બાર માસ સુધીનું હોય છે. અંતર્દષ્ટિ પામેલા મહાત્મા બાહુબલિએ એક જ સ્થાને બિભા રહીને બાર માસ સુધી કાયોત્સર્ગ કર્યો હતો, એ ઘટના જૈનશાસ્ત્રોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ધ્યાન-માર્ગમાં આગળ વધવા ઈચ્છનારે સુખ્યત્વે આ કાયોત્સર્ગનો આશ્રય લેવો જોઈએ.

(૬) કાયોત્સર્ગની તિદ્ધિ

કાયોત્સર્ગનું સુખ્ય પ્રયોજન ધ્યાન છે, એટલે ધ્યાનની

સિદ્ધિ થાય તો જ કાર્યોત્સર્ગની સિદ્ધિ થઈ ગણાય અને ધ્યાનની સિદ્ધિ કરવા ઇચ્છનારે ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાન એ ત્રણનું જ્ઞાન મેળવવું આવશ્યક છે, એટલે કાર્યોત્સર્ગ કરનારે પણ ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનનું સ્વરૂપ સમજી લેવું જોઈએ.

(૭) ધ્યાતા કે કાર્યોત્સર્ગ કરનારની યોગ્યતા

શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે^૯ યોગશાસ્ત્રના સાંતમા પ્રકાશમાં ધ્યાતાનાં લક્ષણ આ રીતે દર્શાવ્યાં છે :

“ અમુચ્ચન્ પ્રાણનાશેડપિ, સંયમૈકધુરીણતામ્ ।

પરમપ્યાત્મવત્ પश्यન્, સ્વસ્વરૂપાપરિચ્યુતઃ ॥ ૨ ॥

ઉપતાપમસંપ્રાપ્તઃ, શીત-વાતાતપાદિભિઃ ।

પિપાસુરમરીકારિ, યોગામૃત-રસાયનમ્ ॥ ૩ ॥

રાગાદિભિરનાક્રાન્તં, ક્રોધાદિભિરદૂષિતમ્ ॥

આત્મારામં મનઃ કુર્વન્, નિર્લેપઃ સર્વકર્મસુ ॥ ૪ ॥

વિરતઃ કામભોગેભ્યઃ, સ્ત્રશરીરેડપિ નિઃસ્પૃહઃ ।

સંવેગ-ઢૂદ-નિર્મગ્નઃ, સર્વત્ર સમતાં શ્રયન્ ॥ ૫ ॥

નરેન્દ્રે વા દરિદ્રે વા, તુલ્ય-કલ્યાણ-કામનઃ ।

અમાત્રકરુણાપાત્રં, ભવસૌખ્ય-પરાહ્મુખઃ ॥ ૬ ॥

સુમેરુરિવ નિષ્કમ્પઃ, શશીવાનન્દદાયકઃ ।

સમીર ઇવ નિઃસક્તઃ, સુધીર્ઘ્યાતા પ્રશસ્યતે ॥ ૭ ॥ ”

‘ (૧) પ્રાણોનો નાશ થાય, તો પણ ચારિત્રમાં અગ્ને-સરપણું ન મૂકનાર, (૨) ખીન્ન જીવોને પોતાની માફક

જેનાર, (૩) સમિતિ-શુષ્તિ આદિ પોતાનાં સ્વરૂપથી પાછો ન
પડનાર, (૪) ટાઢ, તાપ, વાયુ આદિથી ખેદ ન પામનાર,
(૫) અજરામર કરનાર યોગરૂપી અમૃત-રસાયણ પીવાની
ધૃત્તિ રાખનાર, (૬) રાગ-દ્વેષથી પરાભવ ન પામનાર, (૭)
ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી દ્વષિત નહિ થનાર, (૮)
સર્વ કાર્યમાં નિર્લેપ રહેનાર, (૯) આત્મભાવમાં રમણ
કરનાર, (૧૦) કામ-લોભથી વિરક્ત થનાર, (૧૧) પોતાનાં
શરીર ઉપર પણ નિરપૃહતા રાખનાર, (૧૨) સંવેગરૂપી
હ્રદ(દ્રહ-સરોવર)માં મગ્ન થનાર, (૧૩) શત્રુ અને મિત્ર,
સુવર્ણ અને પથ્થર, તથા નિંદા અને સ્તુતિમાં સમભાવ
રાખનાર, (૧૪) રાજા કે રંકના તુલ્ય કલ્યાણનો ઇચ્છુક,
(૧૫) સર્વ જીવો પર કરુણા કરનાર, (૧૬) સંસારનાં
સુખોથી પરાજ્ઞા, (૧૭) ઉપસર્ગ-પરીપક્ષમાં મેરુપર્વતની
માફક અડોલ રહેનાર, (૧૮) ચંદ્રમાની માફક આનંદદાયક,
(૧૯) વાયુની માફક નિઃસંગ અને (૨૦) સદ્બુદ્ધિવાળો
ધ્યાતા (ધ્યાન સિદ્ધ કરવા માટે) પ્રશસ્ય (યોગ્ય) ગણાય છે.'

.શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશમાં એ
વાત પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી છે કે—

‘તપસ્વિનો મનઃશુદ્ધિ, વિનામૂતસ્ય સર્વદા ।

ધ્યાનં લલ્લ મુધા ચક્ષુર્વિકલસ્યેવ દર્પણઃ ॥ ૪૪ ॥’

‘જેમ આંખો વગરનાને દર્પણ નકામું છે, તેમ સર્વદા
મનની શુદ્ધિ વગરના તપસ્વીને ધ્યાન નકામું છે.’

(૮) મન:-શુદ્ધિ ક્યારે થાય ?

અહીં એવો પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે ‘મન:શુદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? અથવા મન પર કાબૂ કેવી રીતે મેળવી શકાય ?’

એનો ઉત્તર શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનાં ત્રેવીસમા અધ્યયનમાં આ રીતે અપાયેલો છે:

શ્રીકેશીમુનિ ગૌતમસ્વામીને પૂછે છે:

‘અયં સાહસિઓ મીમો, દુઢ્ઢસ્સો પરિધાવઈ ।

જાંસિ ગોયમ ! આરુઢો, કહં તેણ ન હીરસિ ? ॥ ૧૧ ॥’

‘હે ગૌતમ ! આ મહાસાહસિક ભયંકર અને દુષ્ટ ઘોડો ખૂબ દોડી રહ્યો છે. તે ઘોડા પર બેઠેલા તમે સીધે માર્ગે શી રીતે જઈ શકો છો ? તેનાથી ઉન્માર્ગે કેમ લઈ જવાતા નથી ?’

પ્રત્યુત્તરમાં ગૌતમસ્વામી કહે છે:

‘પહાવંતં નિગિણ્હામિ, સુય-રસ્સી-સમાહિયં ।

ન મે ગચ્છઈ ઉમ્મગ્ગં, મગ્ગં ચ પહિવજ્જઈ ॥ ૧૨ ॥’

‘તે વેગથી દોડતા મારા ઘોડાને શાસ્ત્રરૂપી લગામથી વશમાં રાખું છું. જ્ઞાન-લગામથી વશ થયેલો તે ઉન્માર્ગે ન જતાં સન્માર્ગે જાય છે.’

એનો ઉપસંહાર કરતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે:

‘અસ્સઅ ઇઈ કે વુત્તે ?, કેસી ગોયમમચ્ચવી ।

તઓ કેસિં વુવંતં તુ, ગોયમો ઇણમચ્ચવી ॥ ૧૩ ॥’

‘કેશીમુનિએ ગૌતમસ્વામીને કહ્યું, તે ઘોડા કેને કહો છો ?’ આ પ્રમાણે બોલતા કેશીમુનિને ગૌતમસ્વામીએ કહ્યું :

‘મળો સાહસિઓ મીમો, દુઢસો પરિધાવડ ।

તં સમ્મં તુ નિગિણ્હામિ, ધમ્મસિન્નિવાદ કંચગં ॥ ૧૮ ॥’

‘મન એ જ સાહસિક, ભયંકર અને દુષ્ટ ઘોડો છે. તે [સંસારના વિવિધ વિષયો તરફ] આમ તેમ દોડી રહ્યો છે. પરંતુ જાતિમાન ઘોડાની જેમ ધર્મશિક્ષા વડે હું તેનો સમ્યગ્ નિગ્રહ કરું છું.’

શ્રીકેશીમુનિ આ પ્રત્યુત્તરથી સંતુષ્ટ થાય છે. તાત્પર્ય કે મનઃ-શુદ્ધિ કરવા માટે અથવા મનને કાળૂમાં રાખવા માટે મહર્ષિઓએ શાસ્ત્રમાં જે જે ઉપાયો બતાવ્યા છે, તેનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તમામ પ્રકારની ધર્મશિક્ષા મનની શુદ્ધિ માટે જ કહેલી છે. એટલે તેનું વિધિ-પૂર્વક અનુસરણ એ જ મનને શુદ્ધ કરવાનો—મનને કાળૂમાં રાખવાનો ઉપાય છે. સમ્યગ્દર્શનથી મનનો વેગ ધ્યેય તરફ કેન્દ્રિત થાય છે, સમ્યગ્જ્ઞાનથી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ મનનો મેલ ધોવાઈ જાય છે અને પાંચ મહાવ્રત તથા સમિતિ-શુભિરૂપ સમ્યક્ચારિત્રથી મનનો વિક્ષેપ કેમશઃ ઘટતો જાય છે અને છેવટે એકાગ્રતાને પામી લય થઈ જાય છે. આ વાત ધ્યાનના વિષયમાં વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

(૬) ધ્યેયના પ્રકારો

ધ્યાતાની યોગ્યતા પછી ધ્યેયનો વિચાર આવે છે. આ ધ્યેય જૈન મહર્ષિઓએ ચાર પ્રકારનું માનેલું છે : (૧) પિંડ-સ્થ, (૨) પદસ્થ, (૩) રૂપસ્થ અને (૪) રૂપાતીત. તેમાં

પિંડસ્થ દ્યેયનું ધ્યાન પાથિવી, આગ્નેયી, મારુતી, વારુણી અને તત્ત્વભૂ એ પાંચ ધારણાઓ વડે થાય છે; પદસ્થ દ્યેયનું ધ્યાન માતૃકાપદો કે નમસ્કારાદિ પવિત્ર મંત્રના અક્ષરોવડે થાય છે; રૂપસ્થ દ્યેયનું ધ્યાન શ્રીઅરિહંત ભગવાંતનાં સ્વરૂપનું ચિંતન કરવાવડે થાય છે અને રૂપાતીત દ્યેયનું ધ્યાન નિરંજન-નિરાકાર સિદ્ધ પરમાત્માનાં સ્વરૂપનું ચિંતન કરવાવડે થાય છે.*

યોગ-વિશારદોએ એ વાત નક્કી કરી છે કે જેવા પ્રકારનું દ્યેય હોય, તેવા પ્રકારનું ધ્યાન થાય અને જેવા પ્રકારનું ધ્યાન થાય, તેવા પ્રકારનું જ ફળ મળે. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે^૧ યોગશાસ્ત્રના નવમા પ્રકાશમાં આ સિદ્ધાંતનો નિર્દેશ કરતાં જણાવ્યું છે કે—

‘વીતરાગો વિમુચ્યેત, વીતરાગં વિચિન્તયન્ ।

રાગિણં તુ સમાલમ્બ્ય, રાગી સ્યાત્ ક્ષોભણાદિકૃત્ ॥ ૧૩ ॥’

રાગ-રહિતનું ધ્યાન ધરતાં આત્મા વીતરાગ બને છે અને સર્વ કર્મથી મુક્ત થાય છે, જ્યારે રાગીઓનું આલંબન લેનારો આત્મા વૃત્તિઓને ક્ષોભ પમાડનારી સરાગતાને પામે છે (અને એ રીતે કર્મથી લિપ્ત થઈ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે).

* વૈદિક-સંપ્રદાયમાં ધ્યેય પરત્વે ધ્યાનના બે પ્રકારો માનેલા છે: એક સગુણ અને બીજું નિર્ગુણ. તેમાં વિષ્ણુ, અગ્નિ, સૂર્ય, ભૂ-મધ્ય કે પુરુષનું ધ્યાન તે સગુણ કહેવાય છે અને સંનિયદાનંદરૂપ બ્રહ્મથી પોતાનો અભેદ સ્વીકારી જે ધ્યાન કરવામાં આવે છે, તે નિર્ગુણ કહેવાય છે.

‘નાસદ્-ધ્યાનાનિ સેવ્યાનિ, કૌતુકેનાપિ કિં ત્વિહ ।

સ્વનાશાયૈવ જાયન્તે, સેવ્યમાનાનિ તાનિ યત્ ॥ ૧૪ ॥’

‘તેથી કેવળ કૌતુક માટે પણ અસદ્-ધ્યાનોનું અવલંબન લેવું નહિ, કેમકે તે અસદ્-ધ્યાનો સેવવાથી પોતાનો જ નાશ થાય છે.’

(૧૦) ધ્યાનની વ્યાખ્યા

‘ધ્યાન કેને કહેવાય?’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ આ રીતે આપ્યો છે :

‘જં ચિરમજ્જવસાણં તં જ્ઞાણં, જં ચલં તયં ચિન્તં ।’

આત્માના જે અધ્યવસાયો ‘સ્થિર’ એટલે વ્યવસ્થિત કે વિષયાનુરૂપ હોય તે ધ્યાન કહેવાય છે અને જે અધ્યવસાયો ‘ચલ’ એટલે અનવસ્થિત હોય, તે ચિન્ત અથવા ચિન્તન કહેવાય છે.

‘ગાયને ચાર પગ છે, બે શીંગડાં છે, ગળે કંબળ-ગોદડી છે, સ્વભાવની તે ગરીબ છે’ વગેરે વિચારો ગાયનું ધ્યાન કહેવાય; અને ‘ગાય માયાળુ પ્રાણી છે, પરંતુ તે ભેંસ કરતાં ઓછું દૂધ દે છે. ભેંસ બસો રૂપિયામાં આવે છે. ગિરની ભેંસો વખણાય છે. એ ભેંસોનું ધી ઉત્તમ થાય છે. એ ધી ચોરબંદરની એક પેઢી વેચે છે. એ પેઢીએ આવું ધી વેચીને ઘણું નફો કર્યો.’ વગેરે વિચારોમાં ગાયનું ધ્યાન નથી, પણ તે ચિત્ત-મનની ચિન્તનાત્મક વૃત્તિઓ છે.

પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ કહેલી છે :
(૧) ક્ષિપ્ત, (૨) મૂઢ, (૩) વિક્ષિપ્ત, (૪) એકાગ્ર અને

(૫) નિરુદ્ધ. તેમાં પ્રથમની ત્રણ અવસ્થાઓને ધ્યાન-રહિત માની છે, ચોથી અવસ્થામાં ધ્યાન માન્યું છે અને પાંચમી અવસ્થામાં સમાધિ માનેલી છે. પરંતુ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના બારમા પ્રકાશમાં સ્વાનુભવથી તેના ચાર પ્રકારો માનેલા છે :

‘ઇહ વિક્ષિપ્તં યાતાયાતં, શ્લિષ્ઠં તથા સુલીનં ચ ।
ચેતશ્ચતુઃપ્રકારં તજ્ઞઃ-ચમત્કારકારિ ભવેત્ ॥ ૨ ॥’

‘મન ચાર પ્રકારનું છે : (૧) વિક્ષિપ્ત, (૨) યાતાયાત, (૩) શ્લિષ્ઠ અને (૪) સુલીન. તે એના જાણકારોને ચમત્કાર કરનારું થાય છે.’

તેનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે—

‘વિક્ષિપ્તં ચલમિષ્ટં, યાતાયાતં ચ કિમપિ સાનન્દમ્ ।
પ્રથમાભ્યાસે દ્વન્દ્વમપિ, વિકલ્પવિષયગ્રહં તત્ સ્યાત્ ॥ ૩ ॥’

‘વિક્ષિપ્ત મનને અપલતા ઇષ્ટ છે અને યાતાયાત મન કંઈક આનંદવાળું છે. પ્રથમ અભ્યાસમાં આ બંને જાતનાં મન હોય છે અને તેમનો વિષય વિકલ્પને ગ્રહણ કરવાનો છે.’

વિક્ષિપ્ત મન અનેક જાતના વિક્ષેપોને લીધે જરા પણ સ્થિર થતું નથી, ત્યારે યાતાયાત મન થોડી વાર સ્થિરતા અનુભવે છે અને પાછી તે સ્થિરતા ચાલી જાય છે. જ્યાં સુધી તે સ્થિર રહે છે, ત્યાં સુધી આનંદનો અનુભવ થાય છે. એટલે તેને કંઈક આનંદવાળું કહ્યું છે.

‘શ્લિષ્ટં સ્થિરરસાનન્દં, સુલીનમતિનિશ્ચલં પરાનન્દમ્ ।

તન્માત્રકવિપયગ્રહમુભયમપિ બુધૈસ્તદામ્નાતમ્ ॥ ૪ ॥’

‘ત્રિલષ્ટ નામની ત્રીજી અવસ્થા સ્થિરતા અને આનંદ-વાળી છે, તથા સુલીન નામની ચોથી અવસ્થા નિશ્ચલ અને પરમાનંદવાળી છે. આ બે અવસ્થાઓને ગ્રહણનો વિષય તન્માત્રતા છે-એમ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે.’

ત્રિલષ્ટાવસ્થામાં સ્થિરતા વિશેષ હોય છે અને અસ્થિરતા થોડી હોય છે, તેથી તેમાં વિશેષ આનંદ આવે છે અને ચોથી સુલીન અવસ્થામાં મનની બધી વૃત્તિઓ લય પામી જાય છે, એટલે નિશ્ચલતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેના લીધે પરમાનંદનો અનુભવ થાય છે.

(૧૧) ધ્યાનનો કાલ

એક વસ્તુ અંગેના અધ્યવસાયો ક્યાં સુધી સ્થિર રહે છે ? અથવા ધ્યાનનો કાલ શું ? તેનો ઉત્તર એ છે કે—

‘અંતોમુદ્વૃત્તમેત્તં, ચિત્તાવધાણમેગવધુંમિ ।

છંડમત્યાણં જ્ઞાણં, જોગ-નિરોહો જિણાણં તુ ॥’

‘એક વસ્તુમાં અંતમુદ્વૃત્ત સુધી મનને સ્થિર કરી રાખવું તે છંડસ્થોનું ધ્યાન છે અને યોગનો નિરોધ કરવો, તે જિનોનું ધ્યાન છે.’

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આત્માએ જ્યાં સુધી કેવલ-વસ્થાની પ્રાપ્તિ કરી નથી, ત્યાં સુધી એટલે કે છંડસ્થાવસ્થામાં

એક વસ્તુમાં અંતર્મુદ્ધૂર્ત સુધી મન સ્થિર થાય તેને ધ્યાન કહે છે. જે જિનો છે, એટલે કે કેવલ્યવસ્થાને પામેલા છે, તેમનાં ભાવમનનો નાશ થયેલો હોવાથી તેમને મન-સંખંધી ધ્યાન નથી, પણ યોગના નિરોધરૂપ ધ્યાન હોય છે.

(૧૨) ધ્યાનના પ્રકારો

જૈન મહર્ષિઓએ ધ્યાન ચાર પ્રકારનું માનેલું છે: (૧) આર્ત્ત, (૨) રૌદ્ર, (૪) ધર્મ અને (૪) શુક્લ. તેમાં પ્રથમનાં બે ત્યાજ્ય છે અને છેલ્લાં બે ઉપાદેય છે. જૈના-ગમેમાં કહ્યું છે કે—

“ અદ્દં રુદ્ધં ધમ્મં સુક્કં, જ્ઞાણાઈ તત્થ અંતાઈ ।

નિવ્વાણ-સાહજાઈ, ભવકારણમદ્દ-રુદ્ધાઈ ॥ ”

‘આર્ત્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ એ ચાર પ્રકારનાં ધ્યાનો છે. તેમાં અંતનાં બે નિર્વાણનાં સાધનો છે અને આર્ત્ત તથા રૌદ્ર ભવ-વૃદ્ધિનાં કારણ છે.’

કાયોત્સર્ગમાં આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનનો આશ્રય લેવાથી રાજર્ષિ પ્રસન્નચંદ્રે સાતમી નારકીને યોગ્ય કર્મ-દલો સંચિત કર્યાં હતાં અને પુનઃ ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાન પર આરૂઢ થતાં તે કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય કર્યો હતો અને તેમને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું, એ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ બીના છે.

ધર્મધ્યાનના ચાર લેહો છે: (૧) આજ્ઞા-વિચય, (૨)

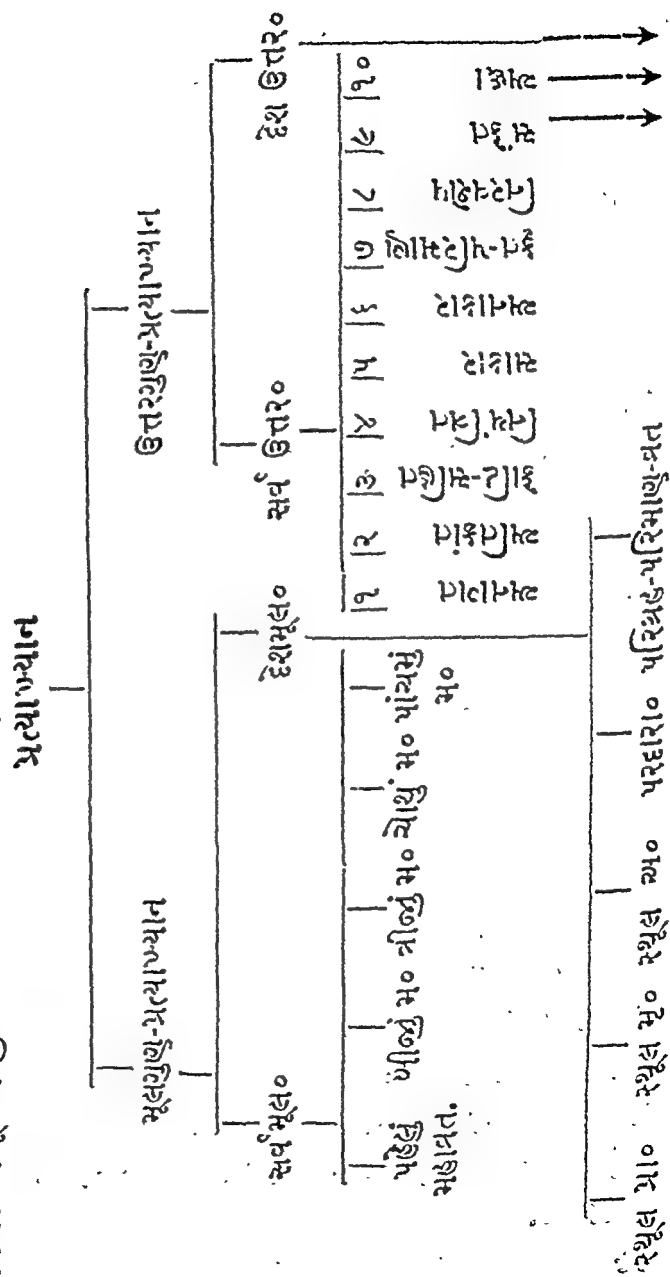
ગઈ અને તેના માથે આળ નાખી પોદાર કરવા લાગી. એટલે સિપાઈ-
ઓએ આવીને તેને પકડી લીધો અને સવારે રાખ આગળ રજૂ કર્યો.
રાખએ રાત્રિના સમયે બીંતની પાછળ રહીને આ બધી હકીકત જાણી
હતી, એટલે તેને છોડી મૂક્યો અને તેનાં ચરિત્રની પ્રશંસા કરીને રાજનો
સામંત બનાવ્યો. તે દિવસથી વંદ્યૂલે ચોરીનો ધંધો છોડી દીધો અને
નિયમોમાં દૃઢ અદ્વાણુ થઈ સન્માર્ગમાં રહેવાનું શરુ કર્યું.

એક વખત વંદ્યૂલને પેટ-પીડ ઊપડી અને તેમાંથી બીજાં દર્દો લાગુ
પડ્યાં. વૈદ્યોએ ઘણી દવા કરી પણ કાઠની કારી કાવી નહિ. છેવટે
રાખએ ઢંઢેરા પીટાવ્યો કે ‘જે કાઈ વંદ્યૂલનું દર્દ મટાડશે, તેને
યથેચ્છ દાન આપીશ.’ ત્યારે એક વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા કરીને કહ્યું કે ‘જો
એને કાગડાનું માંસ ખવડાવો, તો દર્દ મટી જશે.’ પરંતુ વંદ્યૂલે
પોતાના નિયમને યાદ કરીને કહ્યું કે ‘દેહ પડવો હોય તો બન્ને પડે, પણ
હું કાગડાનું માંસ ખાઈશ નહિ.’

પછી રાખએ તેની સારવારમાં જિનદાસ નામના એક શ્રાવકને
મોકલ્યો. તેણે વંદ્યૂલના નિયમોની પ્રશંસા કરીને કહ્યું કે ‘હે મિત્ર !
આ જીવ એકસો જ આવે છે ને એકસો જ જાય છે. સર્વ પદાર્થો
અનિત્ય છે, માટે તારે દેહ, કુટુંબ કે ધન-વૈભવ પર મોહ ન રાખવો.’
એ સાંભળી વંદ્યૂલે સર્વ વસ્તુઓ પરનો મોહ છોડી દીધો અને ચાર
શરણુ અંગીકાર કરીને નમસ્કાર-મંત્રનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં દેહ
છોડ્યો. આથી તે બારમા દેવસોકે ઉત્પન્ન થયો. તાત્પર્ય કે વંદ્યૂલે
પ્રથમ શરમના લીધે-અંતરના ઉલ્લાસ વિના પ્રત્યાખ્યાન લીધું હતું,
પણ દાર્ઙાતરે તેમાં ઉલ્લાસ દાખલ થયો અને તે ભાવ-પ્રત્યાખ્યાન બની
ગયું. એટલે દ્રવ્ય-પ્રત્યાખ્યાન ભાવ-પ્રત્યાખ્યાનનું કારણ છે, અને તેથી
ઉપાદેય છે.

(६) भाव-प्रत्यापनना लक्ष-प्रलोहो

ભાવ-પ્રત્યાખ્યાનના ભેદ-પ્રભેદો પંચ્યકખાણુ-સૂત્રોનાં વિવરણ-પ્રસંગે જણાવેલા છે, એટલે આહીં તેનો વિસ્તાર નહિ કરીએ, પણ તેનું સમગ્ર સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવી જાય તે માટે તેની તાલિકા રજૂ કરીશું :

૬-સંકેત

૧૦-આહા

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
અંગૂઠું સં મૂર્તિ સં ગંદિ સં ધરં સં સેકિ સં સાસ સં ચિણ્ણ સં							ભોમિ સં

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
નમીલ્લાર-સં	પોરિરો	પુરિમરૂ-	એગાસણ	એગલણ	આયંણિસ	ઉપવાસ	ચરિમ	અભિમલ	વિગદ્ધિયાગ
	સાદુપોરિરો	અવરૂ							

દશ ઉત્તરં

દિગ્ગેત્ર	ઉપભોગ-	અનર્થદ-૩-	સામાયિક	દશાવદશિક	પોપષોપવાસ	અતિથિ-સંવિભાગ
	પરિભોગ-પરિમાણ	વિરમણ				

અહીં એટલું સ્પષ્ટીકરણ કરવા ઇચ્છીએ છીએ કે પ્રત્યા-
ખ્યાનનું મુખ્ય ધ્યેય પાંચ મહાવ્રતો છે કે જેને સર્વમૂલ-
ગુણ-પ્રત્યાખ્યાન કહેવામાં આવે છે અને તેનું પાલન
કરવાની યોગ્યતા આવે તે માટે જ બાકીનાં પ્રત્યાખ્યાનોની
યોજના છે.

ઉત્તરગુણ-પ્રત્યાખ્યાનમાં સર્વ ઉત્તરગુણ-પ્રત્યાખ્યાન
મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે અને તેના દશ ભેદોની ‘દશ પ્રત્યા-
ખ્યાન’ તરીકે ખાસ પ્રસિદ્ધિ છે. આ દશ પ્રત્યાખ્યાનોમાં
સંકેત અને અદ્વાનો પ્રચાર વિશેષ છે, કારણ કે તેની યોજના
જીવોના અલ્પ-બહુ સામર્થ્યને લક્ષ્યમાં રાખીને કરવામાં
આવી છે. જે જીવોથી વધારે ન બની શકતું હોય તે પ્રથમ
અંગુટ્ઠ-સહિયં, મુટ્ટિ-સહિયં વગેરે સાંકેતિક પ્રત્યાખ્યાનો શરૂ
કરે અને તેનો અભ્યાસ થયે નોકારસી, પોરિસી, સાડૂપોરિસી,
પુરિમહૂ અને અવહૂનાં પ્રત્યાખ્યાનો ગ્રહણ કરે. આ પ્રત્યા-
ખ્યાનોનું બરાબર પાલન થાય એટલે એગાસણ, એગલઠાણ
અને આયંબિલ કરે તથા બની શકે તેટલો વિકૃતિનો ત્યાગ
કરે. પછી તેઓ ઉપવાસ, છટ્ટ, અટ્ટમ તથા તેથી ભારે
તપશ્ચર્યાઓ પણ સરલતાથી કરી શકશે. જે જીવોએ આવાં
પ્રત્યાખ્યાનો દ્વારા આત્મ-બલ કેળવ્યું છે, તેઓ અટ્ટાઈઓ
(આઠ ઉપવાસ), સોળ ઉપવાસ, માસ-ખમણ (ત્રીસ ઉપવાસ)
તથા બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ અને છ માસના ઉપવાસ પણ સુખ-
પૂર્વક કરી શકે છે.

(૧૦) છ સિદ્ધાંતો.

લાવ-પ્રત્યાખ્યાનની લબ્યતા જરાજર જળવાઈ રહે તે માટે શાસ્ત્રકારોએ છ સિદ્ધાંતોની પ્રરૂપણા કરી છે, તે જરાજર લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે. સ્પર્શના એટલે ઉચિત કાલે વિધિ-પૂર્વક પ્રત્યાખ્યાન કરવું. પાલના એટલે પ્રત્યાખ્યાનનો હેતુ ખ્યાલમાં રાખી તે પ્રમાણે વર્તવું. શોભના એટલે પ્રત્યાખ્યાન પારતાં પહેલાં અતિથિને દાન દેવું. તીરણા એટલે પ્રત્યાખ્યાનનો સમય પૂરો થવા છતાં ધૈર્ય રાખીને થોડો અધિક સમય જવા દેવો. મતલબ કે પ્રત્યાખ્યાન કરનારે પારણાં માટે ઉતાવળ કરવી નહિ કે ‘હવે કેટલી વાર છે?’ ‘ક્યારે થશે?’ વગેરે ચિંતન કરવું નહિ, શબ્દ-પ્રયોગો કરવા નહિ કે કાચ-એટ્ટા કરવી નહિ. આ પ્રસંગે ધૈર્ય રાખવું, શાંતિ રાખવી અને જને ત્યાં સુધી જીજ્ઞાસે અડચણ કે ઉપાધિ ન થાય તે રીતે પારણું કરવું. કીર્તના એટલે પ્રત્યાખ્યાન પૂરું થયે તેનું ઉત્સાહ-પૂર્વક સ્મરણ કરવું, નહિ કે તેને ઉશ્ર યા આકર્ષ માની તેમાંથી મુક્ત થયાનો સંતોષ માનવો. કીર્તનાને લીધે પ્રત્યાખ્યાન ફરી ફરીને કરવાનું મન થાય છે અને એ રીતે તેનો અભ્યાસ વધે છે. આરાધના એટલે પ્રત્યાખ્યાન કર્મ-ક્ષયનો હેતુ લક્ષ્યમાં રાખીને જ કરવું.

(૧૧) પ્રત્યાખ્યાનની નવ કોટિ

પ્રત્યાખ્યાન એક કોટિથી માંડીને નવ કોટિ સુધી આ રીતે લેવાય છે:

એક કોટિ-પ્રત્યાખ્યાન : કાયાથી કરવું નહિ.

એ કોટિ-પ્રત્યાખ્યાન : વચનથી કરવું નહિ, કાયાથી કરવું નહિ.

ત્રણ કોટિ-પ્રત્યાખ્યાન : મનથી કરવું નહિ, વચનથી કરવું નહિ, કાયાથી કરવું નહિ.

ચાર કોટિ-પ્રત્યાખ્યાન : કાયાથી કરાવવું નહિ, એ એક કોટિ ઉપરમાં વધારે.

પાંચ કોટિ-પ્રત્યાખ્યાન : વચનથી કરાવવું નહિ, એ એક કોટિ ઉપરમાં વધારે.

છ કોટિ-પ્રત્યાખ્યાન : મનથી કરાવવું નહિ, એ એક કોટિ ઉપરમાં વધારે.

સાત કોટિ-પ્રત્યાખ્યાન : કાયાથી અનુમોદવું નહિ, એ એક કોટિ ઉપરમાં વધારે.

આઠ કોટિ પ્રત્યાખ્યાન : વચનથી અનુમોદવું નહિ, એ એક કોટિ ઉપરમાં વધારે.

નવ કોટિ-પ્રત્યાખ્યાન : મનથી અનુમોદવું નહિ, એ એક કોટિ ઉપરમાં વધારે.

એટલે નવકોટિ-પ્રત્યાખ્યાન કરનાર મન, વચન અને કાયાથી કરે નહિ, કરાવે નહિ કે કરતાંને સારું જાણે નહિ.

(૧૨) પ્રત્યાખ્યાનના ઓગણપચાસ ભાંગા.

મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ યોગ કહેવાય છે, અને કરવું નહિ, કરાવવું નહિ તથા અનુમોદવું નહિ એ ત્રણ કરણ કહેવાય છે. આ કરણ અને યોગનાં સંયોજનથી પ્રત્યાખ્યાનના કુલ ૪૯ ભાંગા બને છે. તે આ પ્રમાણે :

એક કરણ એક યોગે નવ ભાંગા : (૧) મનથી કરું નહિ. (૨) વચનથી કરું નહિ. (૩) કાયાથી કરું નહિ. (૪) મનથી કરાવું નહિ. (૫) વચનથી કરાવું નહિ. (૬) કાયાથી કરાવું નહિ. (૭) મનથી અનુમોદું નહિ. (૮) વચનથી અનુમોદું નહિ. (૯) કાયાથી અનુમોદું નહિ.

એક કરણ બે યોગે નવ ભાંગા : (૧) મન-વચનથી કરું નહિ. (૨) મન-કાયાથી કરું નહિ. (૩) વચન-કાયાથી કરું નહિ. (૪) મન-વચનથી કરાવું નહિ. (૫) મન-કાયાથી કરાવું નહિ. (૬) વચન-કાયાથી કરાવું નહિ. (૭) મન-વચનથી અનુમોદું નહિ. (૮) મન-કાયાથી અનુમોદું નહિ. (૯) વચન-કાયાથી અનુમોદું નહિ.

એક કરણ ત્રણ યોગે ત્રણ ભાંગા : (૧) મન-વચન-કાયાથી કરું નહિ. (૨) મન-વચન-કાયાથી કરાવું નહિ. (૩) મન-વચન-કાયાથી અનુમોદું નહિ.

બે કરણ એક યોગે નવ ભાંગા : (૧) મનથી કરું-કરાવું નહિ. (૨) વચનથી કરું-કરાવું નહિ. (૩) કાયાથી કરું-કરાવું નહિ. (૪) મનથી કરું-અનુમોદું નહિ. (૫) વચનથી કરું-અનુમોદું નહિ. (૬) કાયાથી કરું-અનુમોદું નહિ. (૭) મનથી કરાવું-અનુમોદું નહિ. (૮) વચનથી કરાવું-અનુમોદું નહિ. (૯) કાયાથી કરાવું-અનુમોદું નહિ.

બે કરણ બે યોગે નવ ભાંગા : (૧) મન-વચનથી કરું-કરાવું નહિ. (૨) મન-કાયાથી કરું-કરાવું નહિ. (૩) વચન-કાયાથી કરું-કરાવું નહિ. (૪) મન-વચનથી કરું-અનુમોદું

નહિ. (૫) મન-કાયાથી કરું-અનુમોહું નહિ. (૬) વચન-કાયાથી કરું-અનુમોહું નહિ. (૭) મન-વચનથી કરાવું-અનુમોહું નહિ. (૮) મન-કાયાથી કરાવું-અનુમોહું નહિ. (૯) વચન-કાયાથી કરાવું-અનુમોહું નહિ.

બે કરણ ત્રણ યોગે ત્રણ ભાંગા : મન-વચન-કાયાથી કરું નહિ-કરાવું નહિ. (૨) મન-વચન-કાયાથી કરું-અનુમોહું નહિ. (૩) મન-વચન-કાયાથી કરાવું-અનુમોહું નહિ.

ત્રણ કરણ એક યોગે ત્રણ ભાંગા : (૧) મનથી કરું-કરાવું-અનુમોહું નહિ. (૨) વચનથી કરું-કરાવું-અનુમોહું નહિ. (૩) કાયાથી કરું-કરાવું-અનુમોહું નહિ.

ત્રણ કરણ બે યોગે ત્રણ ભાંગા : (૧) મન-વચનથી કરું-કરાવું-અનુમોહું નહિ. (૨) મન-કાયાથી કરું-કરાવું-અનુમોહું નહિ. (૩) વચન-કાયાથી કરું-કરાવું-અનુમોહું નહિ.

ત્રણ કરણ ત્રણ યોગે એક ભાંગો : મન-વચન-કાયાથી કરું-કરાવું-અનુમોહું નહિ.

આ રીતે ૬ + ૬ + ૩ + ૬ + ૬ + ૩ + ૩ + ૩ + ૧ મળી કુલ ભાંગા ઓગણપચાસ થાય છે.

(૧૩) પ્રત્યાખ્યાનનું પાલન

પ્રત્યાખ્યાન નાતું હોય કે મોહું, પણ તે લીધા પછી ચતુર્થપણે પાળવું જોઈએ. તેમ કરવાથી મનની મક્કમતા કેળવાય છે, ત્યાગની તાલીમ મળે છે, ચારિત્રગુણની ધારણા

થાય છે, આસ્રવનો નિરોધ થાય છે, તૃષ્ણાનો ઉચ્છેદ થાય છે અને અતુલ ઉપશમશુભની પ્રાપ્તિ થાય છે. ‘હંગવું ભયું’ કે ના હઠવું, ના હઠવું’ એ સિદ્ધાંત પ્રત્યાખ્યાનની બાળતમાં બરાબર લાગુ કરવો ઘટે છે. પ્રત્યાખ્યાન લઈને ભાંગનારા મહાદોષના ભાગી થાય છે અને તેમનાં ભવ-ઞ્રમણનો અંત આવતો નથી.

સુજ્ઞનો પ્રત્યાખ્યાનનો પરમાર્થ સમજી તેમાં ઉત્સાહ-વંત થાય અને આત્મ-હિતની સાધના કરે-એ જ અભ્યર્થના. ધૃતિ.

‘સાધુ અને શ્રાવક પાંચ પ્રકારના આચારની વિશુદ્ધિ માટે ગુરુ સાથે પ્રતિક્રમણ કરે અને તેવો યોગ ન હોય તો એકલો પણ કરે.’ (પરંતુ તે વળતે ગુરુની સ્થાપના અવશ્ય કરે. સ્થાપનાચાર્યનો વિધિ પહેલાં દર્શાવેલો છે.)

૩ શુદ્ધિ

શુદ્ધિપૂર્વક કરાયેલી ક્રિયા અત્યંત ફલદાયક થાય છે, માટે પ્રતિક્રમણ કરનારે શરીર, વસ્ત્ર અને ઉપકરણની શુદ્ધિ જાળવવી.*

૪ ભૂમિ-પ્રમાર્જન

પ્રતિક્રમણ માટે પાઉંછણ કે કટાસણું ગિછાવતાં પહેલાં ચરવળા વતી ભૂમિનું પ્રમાર્જન કરવું.

૫ અધિકાર

પ્રતિક્રમણ સાધુ અને શ્રાવકે સવાર-સાંજ નિયમિત કરવાનું છે. x તેમાં જે શ્રાવકો વ્રતધારી ન હોય તેણે પણ પ્રતિક્રમણ કરવાનું છે, કારણ કે તે ત્રીજા વૈદ્યનાં ઔષધ-સમાન હોવાથી

* ઉપકરણોની વિગત માટે જુઓ—પ્રબોધટીકા ભાગ ૧નો, પરિશિષ્ટ પાંચમું.

x “સપડિક્કમણં ધમ્મો, પુરિમસ્સ ય પચ્છિમસ્સ ય જિણસ્સ ।

મજ્ઞિમગ્ગાણ જિણાણં, કારણજાણ પડિક્કમણં ॥”

—આ. નિ.

—પ્રથમ અને છેલ્લાં તીર્થ કરના સમયમાં ચારિત્રધર્મ પ્રતિક્રમણ થી યુક્ત છે અને મધ્યના બાવીસ તીર્થ કરેલા સમયમાં કારણ ઉત્પન્ન થતાં-અતિચાર લાગ્યો હોય, તો જ પ્રતિક્રમણ કરવાનું છે.

અત્યંત હિતકારી છે. એક-રાત્રીની પાસે ત્રણ વૈધો આવ્યા. તેમાં પહેલા વૈધ પાસે એવું રસાયણ હતું કે જે વ્યાધિ હોય તો મટાડે અને ન હોય તો નવો ઉત્પન્ન કરે. બીજા વૈધ પાસે એવું ઔષધ હતું કે જે વ્યાધિ હોય તો મટાડે અને ન હોય તો નવો ઉત્પન્ન ન કરે. અને ત્રીજા વૈધ પાસે એવું ઔષધ હતું કે જે વ્યાધિ હોય તો મટાડે અને ન હોય તો સર્વ અંગોને પુષ્ટિ આપી લવિષ્યમાં થનારા વ્યાધિઓને અટકાવે.

પ્રતિક્રમણ અતિચારો લાગ્યા હોય તો તેની શુદ્ધિ કરે છે અને ન લાગ્યા હોય તો ચારિત્રધર્મની પુષ્ટિ કરે છે. *

૧ પ્રકીર્ણ સૂચના

પ્રતિક્રમણ સમુદાય સાથે બેસીને કરવામાં આવતું હોય, ત્યારે વડીલનો ધરાબર વિનય જાળવવો, શાંતિ અને શિસ્તનું પાલન કરવું તથા પોતાને આદેશ મળ્યો હોય, તે સૂત્ર બોલવામાં ઉપયોગ રાખવો.

સૂત્રો સંહિતા-પૂર્વક બોલવાં અને તે વખતે અર્થનો ઉપયોગ પણ રાખવો.

જ્યાં જ્યાં જે જે પ્રકારની મુદ્રા રાખવાનું કહ્યું હોય, ત્યાં ત્યાં તે તે પ્રકારની મુદ્રાઓ કરવી.

* પ્રતિક્રમણનો પરમાર્થ સમજવા માટે જુઓ—પ્રબોધટીકા ભાગ-૨, પરિશિષ્ટ બીજું : ‘પ્રતિક્રમણ અથવા પાપમોચનની પવિત્ર ક્રિયા.’

પ્રતિક્રમણની વિધિના હેતુઓ જરાજર સમજી તે પ્રમાણે લક્ષ્ય રાખી વર્તવામાં યત્નશીલ થવું.

અંતરના ઉદ્દાસ-પૂર્વક કરાયેલું પ્રતિક્રમણ કર્મના કઠિન બંધોને ત્વરિત કાપી નાખે છે, તે લક્ષ્યમાં રાખવું.

રાત્રિક પ્રતિક્રમણ અત્યંત ધીમા સ્વરે કરવું.

દૈવસિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ

(૧) સામાયિક

પ્રથમ સામાયિક લેવું.

(૨) દિવસ-ચરિત્ર-અભ્યાસ

પછી (અ) પાણી વાપર્યું હોય તો ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી ‘ઈચ્છા૦ મુહપત્તી પડિલેહું?’ એમ કહી મુહપત્તી પડિલેહવાની આજ્ઞા માગવી અને આજ્ઞા મળ્યેથી ‘ઈચ્છ’ કહી મુહપત્તીની પડિલેહણ કરવી.

(આ) જો આહાર વાપર્યો હોય તો મુહપત્તીનું પડિલેહણ કર્યા પછી બે વાર ‘સુશુરે-વંદણ સુત્ત’ બોલીને દ્વાદશાવર્ત વંદન કરવું. બીજી વાર સૂત્ર બોલતાં ‘આવરિસયાએ’ એ પદ કહેવું નહિ.

.. (ઇ) પછી અવગ્રહમાં જ બિભા રહીને ‘ઈચ્છકારી ભગવં! પસાય કરી પરચક્રખાણનો આદેશ દેશેા જી’ એમ કહેવું. એટલે તે સમયે શુરુ હોય તો તે અગર વડીલ ક્રિયામાં હોય તો તે ‘દિવસ-ચરિત્ર’ નો પાઠ બોલી પરચક્રખાણ કરાવે.

.. (ઈ) જો તેવો યોગ ન હોય તો પોતે જ દિવસ-ચરિત્રનો પાઠ બોલી યથાશક્તિ પરચક્રખાણ કરે અને અવગ્રહની બહાર નીકળે.

(૩) ચૈત્યવંદનાદિ

(અ) પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી ‘ઈચ્છા૦ ચૈત્યવંદણ’

કરેમિ?’ એમ કહી ગુરુ આગળ ચૈત્યવંદન કરવાની આજ્ઞા માગવી. ગુરુ કહે ‘કરેહ,’ એટલે ‘ઈચ્છં’ કહી વડીલે અથવા પોતે નીચે પ્રમાણે પાઠો બોલી ચૈત્યવંદન કરવું.

પ્રથમ યોગમુદ્રાએ મંગલરૂપ આદ્યસ્તુતિ(ચૈત્યવંદન) કરવી. પછી ‘તિત્ય-વંદણ-સુત્ત’ (‘જં કિચિ’ સૂત્ર) તથા ‘સક્કત્યય-સુત્ત’ (‘નમો ત્યુ ણુ’ સૂત્ર)ના પાઠો અનુક્રમે બોલી ઊભા થઈને ‘ચેઈયથય’-સુત્ત (‘અરિહંતચેઈઆણુ’ સૂત્ર) તથા ‘કાઉસ્સગ્ગ-સુત્ત’ (‘અન્નત્ય’ સૂત્ર)ના પાઠો બોલવાં. પછી એક નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ કરવો અને તેને યથાવિધિ પારી ‘નમોઽહંત્તં’નો પાઠ બોલી ‘કલ્લાણુકંદં’ થુઈની પ્રથમ ગાથા બોલવી.*

(આ) પછી ‘ચઉવીસત્યય સુત્ત’ (‘લોગસ્સ’ સૂત્ર) નો પાઠ બોલી, ‘સંવલોએ અરિહંત-ચેઈઆણુ કરેમિ કાઉસ્સગ્ગ’ સુત્ત કહી, ‘કાઉસ્સગ્ગ-સુત્ત’ બોલી; એક નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ કરી, પારીને ‘કલ્લાણુકંદં’ થુઈની બીજી ગાથા બોલવી.

(ઇ) પછી ‘સુય-ધમ્મ-થુઈ’ (‘પુકખરવરદીવડૂ’ સૂત્ર) બોલીને ‘સુઅસ્સ લગ્ગવઓ કરેમિ કાઉસ્સગ્ગ’ ‘વંદણવત્તિ-આએં’ સૂત્ર કહી, ‘કાઉસ્સગ્ગ-સુત્ત’ બોલી, એક નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ કરી, પારીને ‘કલ્લાણુકંદં’ થુઈની ત્રીજી ગાથા બોલવી.

(ઈ) પછી ‘સિદ્ધ-થુઈ’ (‘સિદ્ધાણુ બુદ્ધાણુ’ સૂત્ર) કહી,

* અહીં બીજી પણ-થોઈ બોલી શકાય.

‘વેદાવચ્ચગર-સુત્ત’ કહી, ‘કાઉસ્સગ્ગ-સુત્ત’ કહી, એક નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ કરી, પ્યારીને નમોઽર્હંતઃ કહી ‘કલ્લાણુ-કંદ’ શુદ્ધિની ચોથી ગાથા બોલવી.

(ડ) પછી યોગસુદ્રાએ બેસીને ‘સક્કત્થય-સુત્ત’ (‘નમો-ત્થુણુ’ સૂત્ર)નો પાઠ બોલવો તથા ‘ભગવદ્દાદિવંદન સૂત્ર’ બોલીને ચાર ખમાઠ પ્રણિઠ કરીને ભગવાન, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સર્વ સાધુને ચોભવંદન કરવું.

(ઝ) પછી ‘ઇચ્છકારી સમસ્ત આવકને વાંદું’ એમ કહેવું.

(૪) પ્રતિક્રમણની સ્થાપના :

પછી ‘ઇચ્છાઠ દેવસિદ્ધિ-પડિક્રમણે ઠાઉ?’ એમ કહી પ્રતિક્રમણની સ્થાપના કરવા અંગે આજ્ઞા માગવી અને ગુરુ ‘ઠાએહુ’ એમ કહે, ત્યારે ‘ઇચ્છ’ કહી જંમણે હાથ ચરવણા કે પાઉંછણુ (કટાસણા) ઉપર સ્થાપીને તથા મસ્તકનીચું નમાવીને ‘પડિક્રમણ-ઠવણુ-સુત્ત’ (‘સલ્લસસ વિ’સૂત્ર) બોલવું.

(૫) પહેલું અને બીજું આવશ્યક (સામાયિક અને ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ)

પછી બીજા થઈ ‘સામાઈય-સુત્ત’ (કરેમિ ભંતે-સૂત્ર) તથા ‘અઈઆરાલોઅણુ-સુત્ત’ એટલે ‘ઇચ્છામિ ઠામિ કાઉસ્સગ્ગ’, જો મે દેવસિદ્ધિ’ સુત્ત, ‘ઉત્તરીકરણુ-સુત્ત’ તથા ‘કાઉસ્સગ્ગ-સુત્ત’ બોલી ‘અઈચાર-વિચારણુ-ગાહા’ (અતિ-આરે વિચારવા માટેની ગાથાઓ)નો કાઉસ્સગ્ગ કરવો.

અહીં જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપ-આચાર તથા વીર્યાચારમાં લાગેલા અતિચારોનું ચિંતન કરી તે અતિચારો યાદ રાખવાના છે. આ ગાથાઓ ન આવડતી હોય તોણે આઠ નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ કરવો, આ કાઉસ્સગ્ગ પારીને ‘અઉવીસતથય-સુત્ત’ (‘લોગસ્સ’ સૂત્ર) પ્રકટ રીતે બોલવું.

(૬) ત્રીણું આવશ્યક (ગુરુ-વંદન)

પછી બેસીને ત્રીણ આવશ્યકની મુહુપત્તી પડિલેહવી અને દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવું. તેમાં ખીણ વાર સૂત્ર બોલીને અવગ્રહ બહાર નીકળવું નહિ.

(૭) ચોથું આવશ્યક (પ્રતિક્રમણ)

(અ) પછી ‘ઇચ્છાં દેવસિચ્ચં આલોહિં,’ કહી દેવસિક અતિચારોની આલોચના કરવાની અનુજ્ઞા માગવી. ગુરુ કહે, ‘આલોએહ’ એટલે ‘ઇચ્છ’ કહી ‘અઈઆરાલોઆણુ-સુત્ત’નો પાઠ બોલવો.

(આ) પછી ‘જીવહિંસા-આલોચણા’ (‘સાત લાખ’) અને ‘અટ્ટારસ-પાવ-ઠાણાણિ’ (અઠાર પાપસ્થાનક)ના પાઠો બોલવા.

(ઈ) પછી ‘સંવસસ વિ દેવસિચ્ચં હુચ્ચિચિત્તિચ્ચં, હુખ્લાસિચ્ચં, હુચ્ચિચિટ્ઠિચ્ચં ઇચ્છાં’ કહેવું અને (ગુરુ કહે ‘પડિક્કમેહ’ એટલે બોલવું કે) ‘ઇચ્છ’, તસ્સ મિચ્છા મિ હુક્કં.’ પછી વીરાસને બેસવું અને ન આવડે તો જમણે ઢીંચણ ઊંચો રાખવો. પછી એક નવકાર ‘સાંમાંઈયિ-સુત્ત’ તથા ‘અઈઆરાલોઆણુ-સુત્ત’ના

પાઠ-પૂર્વક 'સાવગ-પડિક્કમણુ-સુત્ત' ('વંદિતુ'સૂત્ર) બોલવું. તેમાં 'તસ્સ ધમ્મસ્સ દેવલિ-પદ્મત્તસ્સ અપ્પભુટિંઓ મિ' એ પદ બોલતાં ઊભા થવું અને અવગ્રહની બહાર જઈને સૂત્ર પૂરું કરવું.

(૬) પછી દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવું. તેમાં બીજાં વંદન વખતે અવગ્રહમાં ઊભા હોઈએ ત્યાં ' ઇચ્છાં અપ્પભુટિંઓ મિ અપિભંતર દેવસિઅં ખામેઉ ? ' કહી ગુરુને ખમાવવાની આજ્ઞા માગવી. ગુરુ કહે ' ખામેહ ' એટલે ' ઇચ્છં ' કહી ' ખામેમિ દેવસિઅં..... ' કહીને જમણે હાથ ચરવળા ઉપર સ્થાપી ' જં કિંચિ અપત્તિઅં ' વગેરે પાઠ બોલી ગુરુને ખમાવવા.

(૭) પછી અવગ્રહ બહાર નીકળીને દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવું અને બીજી વારનો પાઠ પૂરો થાય ત્યારે ત્યાં જ ઊભા રહીને ' આયરિયાઈ-ખામણા-સુત્ત' (' આયરિય-ઉવગ્ગાએ ' સૂત્ર) બોલવું અને અવગ્રહની બહાર નીકળવું.

(૮) પાંચમું આવશ્યક (કાયોત્સગ્ગ)

(અ) પછી ' સામાઈય સુત્ત, ' ' ઇચ્છામિ ઠામિ કાઉત્સગ્ગં જ્ઞે મે દેવસિઓં ' ' ઉત્તરીકરણ સુત્ત ' તથા ' કાઉત્સગ્ગ-સુત્ત ' બોલી, જે ' લોગસ્સ 'નો અથવા આઠ નવકારનો કાઉત્સગ્ગ કરવો.

(આ) પછી કાઉત્સગ્ગ પાડીને ' લોગસ્સ ' તથા ' સંવલો-એ અરિહંત-ચેઈઆણું 'ના પાઠો બોલવા અને એક લોગસ્સ અથવા ચાર નવકારનો કાઉત્સગ્ગ કરવો.

(૬) પછી એ કાઉસ્સગ્ગ પારીને ‘સુચધમ્મ-થુઈ’ (‘પુકખર-વરદીવહે સુત્ત’) બોલી ‘સુચસ્સ ભગવચ્ચો કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં વંદણું’ કહી, એક લોગસ્સ અથવા ચાર નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ કરવો.

(૭) આ કાઉસ્સગ્ગ પારીને ‘સિદ્ધ-થુઈ’ એટલે ‘સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું’ સૂત્ર બોલવું.

(૮) પછી ‘સુચદેવયાએ કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં’ તથા ‘કાઉસ્સગ્ગ-સુત્ત’ બોલીને એક નવકારનો કાયોત્સર્ગ કરવો અને તે પારીને ‘નમોડહંત્તં’ કહી પુરુષે ‘સુચદેવયા’ની થોય (સ્તુતિ) બોલવી અને સ્ત્રીએ ‘કમલદલં’ સ્તુતિ બોલવી.

(૯) પછી ‘ખિત્તદેવયાએ કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં’ તથા ‘કાઉસ્સગ્ગ-સુત્ત’ કહી, એક નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ કરી, પારી, ‘નમોડહંત્તં’ કહી, પુરુષે ‘જુસે ખિત્તે સાહૂ’ની થોય બોલવી અને સ્ત્રીએ ‘યસ્યાઃ ક્ષેત્રં સમાશ્રિત્ય’ની થોય બોલવી.

(૧૦) છટું આવશ્યક (પ્રત્યાખ્યાન)

પછી એક નવકાર ગણી, બેસીને મુહપત્તી પડિલેહવી, તથા દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવું અને અવગ્રહમાં ઊભા ઊભા જ ‘સામાયિક, ચઉવીસત્થઓ, વંદણ, પડિક્કમણ, કાઉસ્સગ્ગ, પચ્ચકખાણ કયુ’ છે,’ એમ બોલવું.

(૧૦) સ્તુતિ-અંગલ

(અ) પછી ‘ઈચ્છામો આણુસટ્ઠિં’ એમ કહી, બેસીને

‘નમો ખમાસમણાણું, નમોહંતં’ ઇત્યાદિ પાઠ કહી ‘વર્ધ-
માન-સ્તુતિ’ એટલે ‘નમોઽસ્તુ વર્ધમાનાય’ સૂત્ર બોલવું. અહીં
શ્રીએ ‘સંસાર-દાવાનલં’ સ્તુતિની ત્રણ ગાથાઓ બોલવી.

(આ) પછી ‘સમ્પ્રત્યય-સુત્ત’ બોલી સ્તવન કહેવું. આ
સ્તવન પૂર્વાચાર્ય-રચિત ઓછામાં ઓછી પાંચ ગાથાઓનું
હોવું જોઈએ.

(ઇ) પછી ‘સપ્તતિ-શત-જિનવંદન’ (‘વરકનક-’સ્તુતિ)
બોલી પૂર્વની જેમ ભગવાન-આદિ ચારને ચાર ખમાં પ્રણિં
વડે થોભવંદન કરવું.

(ઈ) પછી જમણે હાથ ચરવળા કે ભૂમિ પર સ્થાપી
‘સાહુ-વંદણ-સુત્ત’ (‘અડાધજિનેસુ’ સૂત્ર) કહેવું.

(૧૧) પ્રાયશ્ચિત્ત-વિશુદ્ધિનો કાર્યોત્સર્ગ

પછી જિભા થઈ ‘ઇચ્છાં દેવસિઅ-પાયન્નિત્તં-વિસોહ-
ણુત્થં કાઉસ્સગ્ગં કરું?’ એમ બોલી કાઉસ્સગ્ગની આજ્ઞા
માગવી અને તે મળે એટલે ‘ઇચ્છં’ કહી, ‘દેવસિઅ-પાય-
ન્નિત્તં-વિસોહણુત્થં કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં’ તથા ‘કાઉસ્સગ્ગ-
સુત્ત’ કહી; ચાર ‘લોગસ્સ’ કે સોળ નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ
કરી, પારી, પ્રગટ ‘લોગસ્સ’ બોલવો.

(૧૨) સંજ્ઞાય (સ્વપ્નિય)

પછી ખમાં પ્રણિં વડે વંદન કરીને ‘ઇચ્છાં સંજ્ઞાયે
સંહિસાહુ?’ એમ કહી સંજ્ઞાયનો આદેશ માંગવો. તથા એ

આદેશ મળ્યેથી ‘ ઇચ્છ ’ કહી ખમા૦ પ્રણિ૦ ‘ ઇચ્છા૦ સજ્જાય કરું ? ’ એવી ઇચ્છા પ્રકટ કરવી. અને તેને અનુસા મળ્યેથી ‘ ઇચ્છ ’ કહી ખેસી, એક નવકાર ગણીને ગુરુ કે તેના આદેશથી કોઈ પણ સાધુએ અને સાધુની ગેર-હાજરીમાં પોતે સજ્જાય બોલવી.

(૧૩) દુઃખ-ક્ષય તથા કર્મ-ક્ષયનો કાર્યોત્સર્ગ

પછી એક નવકાર ગણી ઊભા થઈ ખમા૦ પ્રણિ૦ કહી ‘ ઇચ્છા૦ દુઃખ-ક્રમય-કર્મ-ક્રમય-નિમિત્તં કરેમિ કાઉ-સ્સગ્ગં ? ’ એમ કહી આજ્ઞા મળ્યેથી ‘ ઇચ્છ ’ કહી, ‘ કાઉ-સ્સગ્ગ-સુત્ત ’ બોલવું અને સંપૂર્ણ ચાર ‘ લોગસ્સ ’નો કે સોળ નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ કરી, પારી ‘ નમોઽહંત્ત્વં ’ કહી, શાંતિસ્તવ(લઘુ શાંતિ) બોલવો. બીજા સર્વેએ કાઉસ્સગ્ગમાં રહીને તેનું શ્રવણ કરવું. પછી કાઉસ્સગ્ગ પારી, ‘ લોગસ્સ ’ બોલી, ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી અવિધિ-આશાતના અંગે ‘ મિચ્છા મિ દુક્કડં ’ કહેવું.

(૧૪) સામાયિક પારવાનો વિધિ

(અ) ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી ‘ ઇરિયાવહી સુત્ત, ’ ‘ ઉત્તરી-કરણ સુત્ત ’ તથા ‘ કાઉસ્સગ્ગ-સુત્ત ’ બોલી એક ‘ લોગસ્સ ’ કે ચાર નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ કરી, પારી, ‘ લોગસ્સ ’નો પાઠ બોલવો.

(આ) પછી ખેસી ‘ પાસનાહ-જિણુ-થુઈ ’ (‘ ચઉક્કસાય ’ સૂત્ર), ‘ તિત્થવંદણ-સુત્ત ’ (‘ જં કિચિ ’ સૂત્ર), ‘ સક્કત્થય-સુત્ત ’ (‘ નમો ત્થુણ્ણ ’ સૂત્ર), ‘ સંવચેધિ-વંદણ સુત્ત ’

(‘જાવંતિ ચેધયાઈ’ સૂત્ર) બોલી, ખમાં પ્રણિં કરી, ‘સંવ-સાહુ-વંદણ-સુત્ત’ (‘જાવંત કે વિ સાહૂ’ સૂત્ર) તથા ‘નમોઽર્હત્તં’ બોલી, ‘ઉવસંગ્ગહરં’ નો પાઠ ભણી, બે હાથ મસ્તકે જોડી, ‘પણિહાણ-સુત્ત’ (‘જય વીયરાય’ સૂત્ર) બોલવું.

(૩) પછી ખમાં પ્રણિં કરી ‘ઈચ્છાં મુહપત્તી પડિ-લેહું?’ એમ કહી મુહપત્તી-પડિલેહણની આજ્ઞા માગવી અને આજ્ઞા મળ્યેથી ‘ઈચ્છ’ કહી મુહપત્તી પડિલેહવી.

(૪) પછી બિલા થઈ બે ખમાં પ્રણિં કરી ‘ઈચ્છાં સામાયિક પારં?’ એમ કહી સામાયિક પારવાનો આદેશ માગી, ગુરુ કહે ‘પુણે વિ કાયવ્વ’^૧ એટલે ‘યથાશક્તિ’ કહી ‘ઈચ્છાં સામાયિક પાર્યું.’ એમ કહેવું અને ગુરુ કહે કે ‘આય(યા)રો ન મોત્તવો’^૨ ત્યારે ‘તહ ત્તિ’ કહી સામાયિક પારવાની વિધિ પ્રમાણે ‘સામાયિક-પારણ-ગાહા,’ (‘સામાયિક-વય-જુત્તો’) સુધી સર્વ કહેવું. પછી સ્થાપના સ્થાપી હોય તો તે ઉઠાવી લેવા માટે ઉત્થાપની મુદ્રાથી (જમણો હાથ સવળો રાખી) એક નવકાર ગણવો. ઇતિ.

૧ ફરીથી પણ (સામાયિક) કરવા યોગ્ય છે.

૨ (સામાયિક)નો આદર(આચાર) મૂકવા જેવો નથી.

રાત્રિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ

(૧) સામાયિક

સામાયિક લેવું.

(૨) કુસ્વપ્ન-હુસ્વપ્ન-નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ

પછી ખમાં પ્રણિં કરી ‘ ઇચ્છાં કુસુમિણ-હુસુમિણ-ઉદ્ધાવણિયં રાઈઅ-પાયચ્છિત્ત-વિસોહણત્યં કાઉસ્સગ્ગં કરું ? ’ કહી કાઉસ્સગ્ગની આજ્ઞા માગવી અને તે મળ્યેથી ‘ ઇચ્છં ’ કહી ‘ કુસુમિણ-હુસુમિણ-ઉદ્ધાવણિયં રાઈઅ-પાયચ્છિત્ત-વિસોહણત્યં કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં ’ એમ કહેવું. પછી ‘ કાઉસ્સગ્ગ-સુત્ત ’ ખોલી તે રાત્રિમાં કામ-લોગાદિકનાં કુસ્વપ્ન આવ્યાં હોય તો ‘ સાગરવર-ગંભીરા ’ સુધી અને ખીજાં હુસ્વપ્ન આવ્યાં હોય કે ન આવ્યાં હોય તો પણ ‘ ચંદ્રેસુ નિમ્મલયરાં ’ સુધી ચાર લોગસ્સનો કે સોળ નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ કરી, પારી પ્રગટ લોગસ્સ કહેવો.

(૩) ચૈત્યવંદનાદિ

પછી ખમાં પ્રણિં કરી ઇચ્છાં ચૈત્યવંદણં કરેમિ ’ એમ કહી ચૈત્યવંદન કરવાની આજ્ઞા માગવી અને તે મળ્યેથી ‘ ઇચ્છં ’ કહી, ખેસી ‘ જગચિંતામણિ સુત્ત, ’ ‘ તિત્યવંદણ સુત્ત ’ (‘ જં કિચિ ’ સૂત્ર) વગેરે ‘ પણિહાણસુત્ત ’ (જય વીયરાય) સુધી ખોલવું.

ભગવદાદિ-વંદનસૂત્ર બોલીને ચાર ખમાં પ્રણિં કરીને ભગવાનં, આચાર્યં, ઉપાધ્યાય અને સર્વ સાધુને થોભવંદન કરવું.

(૪) સજ્જાત્રય (સ્વાધ્યાય)

પછી જિભા થઈ ખમાં પ્રણિં કરીને ‘ઈચ્છાં સજ્જાત્રય સંહિસાહુ?’ કહી સજ્જાત્રય કરવાનો આદેશ માગવો અને તે મળ્યેથી ‘ઈચ્છ’ કહી, એક ખમાં પ્રણિં કરીને ‘ઈચ્છાં સજ્જાત્રય કરું.’ એવી ઈચ્છા પ્રકટ કરવી અને તેને અનુજા મળ્યેથી ‘ઈચ્છ’ કહી, બેસી, એક નવકાર ગણી, ‘ભરહેસરં’ની સજ્જાત્રય બોલવી અને ઉપર એક નવકાર ગણવો.

(૫) રાત્રિક-પ્રતિક્રમણની સ્થાપના

પછી ‘ઈચ્છકાર સુહરાર્થ સુખ તપં’નો પાઠ બોલવો. પછી ‘ઈચ્છાં રાર્ધઅ-પંડિક્રમણે ઠાઉ?’ એમ કહી પ્રતિક્રમણની સ્થાપના કરવાની આજ્ઞા માગવી અને તે આજ્ઞા મળ્યેથી ‘ઈચ્છ’ કહી, જમણે હાથ ચરવળા કે પાઉંછણ પર સ્થાપી ‘સંવસ્સ વિ રાર્ધય દુચ્ચિતિયં’નો પાઠ બોલવો.

(૬) દેવ-વંદન

પછી ‘સમ્પ્રત્યય’ (‘નમોત્યુ ભુ’ સૂત્ર)નો પાઠ બોલવો. (૭) પહેલું અને બીજું આવશ્યક (સામાયિક અને ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ)
(અ) પછી જિભા થઈ ‘સાંમાર્ધય-સુતં,’ ‘ઈચ્છાંમિ ઠામિ કાઉસ્સગ્ગં, ભે મે રાર્ધઓં’ ‘ઉત્તરીકરણસુત’ અને ‘કાઉસ્સગ્ગ-સુત’ એક લોગસેનો કે ચાર નવ કાઉસ્સગ્ગ કરવે

(૧૨) મંગલ સ્તુતિ.

પછી ‘ઈન્દ્રામો આણુસદ્ધિ’ એમ કહી બેસીને ‘નમો
અમાસમણાણુ’ ‘નમોડહંત્ત્વં’ ઇત્યાદિ પાઠ કહીને ‘પ્રાભા-
તિક સ્તુતિ (વિશાલલોચન-દલ’ સૂત્ર) બોલવી.

(૧૩) દેવ-વંદન

(અ) પછી ‘સક્રત્યય-સુત્ત’ કહી ઊભા થઈ, ‘ચેઈય-
ત્યય-સુત્ત’ અને ‘કાઉસ્સગ્ગ-સુત્ત’ કહી, એક નવકારનો કાઉ-
સ્સગ્ગ કરી, પારી, ‘નમોડહંત્ત્વં ‘કલ્લાણુકંદ’ થુઈની
પહેલી ગાથા બોલવી, અને ચોથી ગાથા સુધીનો તમામ
વિધિ દૈવસિક પ્રતિક્રમણની જેમ કરવો.

(આ) પછી બેસીને ‘સક્રત્યય-સુત્ત’ નો પાઠ બોલી
ચાર અમાં પ્રણિં પૂર્વક લગવાન આદિ ચારને થોભવંદન
કરવું.

(ઇ) પછી જમણે હાથ ચરવળો કે પાઉંછણ (કટાસણા)
ઉપર સ્થાપી ‘સાહુ-વંદણ-સુત્ત(અઢાઈજેસુ)’ બોલવું.

(૧૪) શ્રીસીમંધરસ્વામીનું ચૈત્યવંદન

પછી બન્ને ઠીંચાણ ભૂમિ પર સ્થાપી ઇશાન કોણ તરફ
બેસી અથવા તે દિશા મનમાં ચિંતવી અમાં પ્રણિં કરીને
શ્રીસીમંધરસ્વામીનું ચૈત્યવંદન, તથા સ્તવન બોલી સર્વ વિધિ
થોય-પર્યંત કરવો. તેમાં ‘ચેઈય-ત્યય-સુત્ત’થી ઊભા થવું.

(૧૫) શ્રીસિદ્ધાચલજીનું ચૈત્યવંદન

તે જ પ્રમાણે અમાં પ્રણિં કરીને શ્રીસિદ્ધાચલજીનું

ચૈત્યવંદન, શ્રીસિદ્ધાચલજીની દિશા સન્મુખ અથવા તે દિશા મનમાં કલ્પીને સ્થાપનાજી સન્મુખ કરવું. તેમાં ચૈત્યવંદન, સ્તવન અને સ્તુતિ શ્રીસિદ્ધાચલજીનાં કહેવાં.

(૧૧) સામાયિક પારવું

પછી સામાયિક પારવાની વિધિ પ્રમાણે સામાયિક પારવું થતિ.

પચ્ચક્રખાણ પારવાનો વિધિ

૧ પ્રથમ ઇરિયાવહી પડિછમી 'જગચિંતામણિ'નું ચૈત્ય-વંદન કરી 'પણિહાણુ-સુત' સુધીના સર્વ પાઠો કહેવા. પછી 'મન્નહ જિણાણુ'ની સજ્જાય કહી મુહપત્તી પડિલેહવી.

૨ પછી ખમાં પ્રણિં કરીને 'ઇચ્છાં પચ્ચક્રખાણુ પારું?' 'યથાશક્તિ,' કહી ફરી ખમાં 'ઇચ્છાં પચ્ચક્રખાણુ પારું?' 'તહ ત્તિ' કહી જમણે હાથ કટાસણા અથવા ચરવળા ઉપર સ્થાપી, એક નવકાર ગણી જે પચ્ચક્રખાણુ કયું હોય, તેનું નામ બોલીને પારવું. તે આ પ્રમાણે:

“ઉગ્ગણ સૂરે નમુકાર-સહિઅં, પોરિસિં, સાદપોરિસિં, ગંઠિસહિઅં, મુઢિ-સહિઅં પચ્ચક્ષાણ કર્યું, ચંઝવિહાર, આયંવિલ, નીવિ, ઇમાસણ, વિયાસણ, પચ્ચક્ષાણ કર્યું, તિવિહાર પચ્ચક્ષાણ પાસિઅં, પાલિઅં, સોહિઅં, તોરિઅં, કિટિઅં, આરાહિઅં, જં ચ ન આરાહિઅં તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કહં ॥” ઉપર એક નવકાર ગણવે.

પાક્ષિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ

(૧) પ્રથમ દૈવસિક પ્રતિક્રમણમાં ‘સાવગ-પડિઠ્ઠમણુ-સુત્ત’ બોલવા સુધીનો જે વિધિ છે, તે કરવો. પરંતુ તેમાં ચૈત્યવંદન ચતુર્વિંશતિ-જિન-નમસ્કાર (‘સકલાહંત-સ્તોત્ર’)નું કરવું તથા થાયો ‘શ્રીવર્ધમાનજિન-સ્તુતિ’ (‘સ્નાતસ્થા-સ્તુતિ’)ની બોલવી.

(૨) પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ કરીને ‘દેવસિચ્ચ આલોઠ્ઠચ્ચ પડિઠ્ઠંતા ઇચ્છાં પકિખ-મુહપત્તી પડિલેહું?’ એમ કહી પાક્ષિક-પ્રતિક્રમણની મુહપત્તી પડિલેહવાનો આદેશ માગવો અને તે મળ્યેથી ‘ઇચ્છં’ કહી મુહપત્તી પડિલેહવી. પછી દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવું.

પછી ‘ઇચ્છાં અપ્પભુટ્ઠિઓ હં સંખુદ્ધા ખામણેણું અપિભંતર પકિખચ્ચં ખામેઉ?’ એમ કહેવું. ગુરુ કહે ‘ખામેઉ’ એટલે ‘ઇચ્છં, ખામેમિ પકિખચ્ચં, એક(અંતો)પકખસ્સ, પન્નરસ રાઈઆણું, પન્નરસ દિવસાણું, જં કિંચિ અપત્તિચ્ચં’ વગેરે પાઠ બોલવો.

(૩) પછી ‘ઇચ્છાં પકિખચ્ચં આલોઉ?’ કહી પાક્ષિક આલોચનાનો આદેશ માગવો અને ગુરુ કહે ‘આલોએઉ’ એટલે ‘ઇચ્છં’ કહી પકખી (પાક્ષિક) અતિચાર બોલવા. (માંડલીમાં એક બોલે ને બીજા તેનું ચિંતન કરે. અતિચાર ન આવડે તો ‘સાવગ-પડિઠ્ઠમણુ-સુત્ત’ બોલવું.)

(૪) પછી ‘સંવસ્સ વિ પકિખઅ દુચ્ચિંતિઅ, દુપ્પાસિઅ, દુચ્ચટ્ઠિઅ ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવં ! ઇચ્છં તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં’ એમ કહેવું.

(૫) પછી ‘ઇચ્છાકારી ભગવન્ ! પસાય કરી પકિખ-તપ પ્રસાદ કરશેજી’ એમ બોલવું. ત્યારે ગુરુ કે વડીલ આ પ્રમાણે કહે: ‘પકખી-લેખે એક ઉપવાસ, બે આયંબિલ, ત્રણ નીવિ, ચાર એકાસણાં, આઠ બેઆસણાં, બે હજાર સજ્જાયા, યથાશક્તિ તપ કરી પહોંચાડવો.’ એ વખતે તપ પૂર્ણ કર્યો હોય તો ‘પધટ્ઠિઓ’ કહેવું અને જો આવો તપ તુરતમાં કરી આપવાનો હોય તો ‘તહ ત્તિ’ કહેવું.

(૬) પછી દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવું અને ‘ઇચ્છાં અપ્પભુટ્ઠિઓ હં પત્તેઅ-ખામણેણુ અપિભંતર-પકિખઅં ખામેઉ ?’ બોલી આજ્ઞા મળ્યેથી ‘ઇચ્છં’ કહી, ‘ખામેમિ પકિખઅં, એક(અંતો)પકખસ્સ પત્તરસ-રાઇ-દિઅહાણુ જં કિચ્ચિ અપત્તિઅં’ વગેરે પાઠ બોલીને દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવું.

(૭) પછી ‘દેવસિઅ આલોઇઅ પડિક્કંતા ઇચ્છાં પકિખઅં પડિક્કમાવેહ ?’ કહી આદેશ માગવો અને ગુરુ કહે ‘સમ્મં પડિક્કમેહ’ પછી ‘ઇચ્છં’ કહી ‘સામાધુય સુત્ત’ તથા ‘ઇચ્છામિ પડિક્કમિઉ, જો મે પકિખઓ’ વગેરે પાઠ બોલવો. પછી ખમાં પ્રણિં કરીને ‘ઇચ્છાં પકિખ-સૂત્ર કહું’ એમ કહી સાધુ હોય તો ‘પકિખ-સૂત્ર’ કહે અને સાધુ ન હોય તો શ્રાવક ઊભા થઈને ત્રણ નવકાર-પૂર્વક ‘સાવગ-પડિક્કમણુ-સુત્ત (વંદિતુ’ સૂત્ર) કહે.

(૮) પછી ‘સુયદેવયા’ની થોય કહેવી.

(૯) પછી નીચે જેસી જમણો ઢીંચણ ઊભો રાખી, એક નવકાર, ‘સામાર્થ્ય-સુત’ તથા ‘ઈચ્છામિ ઠામિ કાઉસ્સગ્ગ’, જે મે પકિખઓં’ બોલી ‘સાવગ-પડિક્કમણ-સુત’ કહેવું.

(૧૦) પછી ‘સામાર્થ્ય-સુત,’ ‘ઈચ્છામિ ઠામિ કાઉસ્સગ્ગ’ જે મે પકિખઓં’ ‘ઉત્તરીકરણ સુત,’ ‘કાઉસ્સગ્ગ સુત’ બોલીને બાર લોગસ્સનો કાઉસ્સગ્ગ કરવો. આ લોગસ્સ ‘ચંદેસુ નિમ્મલયરા’ સુધી ગણવા. અથવા અડતાળીસ નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ કરીને પારવો. ઉપર ‘લોગસ્સ’ સૂત્રનો પાઠ બોલવો અને મુહુપત્તીનું પડિલેહણ કરીને દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવું.

(૧૧) પછી ‘ઈચ્છાં અપ્પલુટ્ટિઓ હં સમત્ત-ખામણેણં અર્પિતર-પકિખઅં ખામેઉં?’ એમ કહી ગુરુની આજ્ઞા મળ્યે-થી ‘ઈચ્છ’ બોલી, ‘ખામેમિ પકિખઅં, એક(અંતો)પકખસ્સ, પન્નરસ દિવસાણં, પન્નરસ રાઈઆણં જં કિચિ અપત્તિઅં’ વગેરે પાઠ બોલી ખમાં પ્રણિં કરીને ‘ઈચ્છાં પકિખઅ-ખામણાં ખામું?’ એમ કહી ચાર ખામણાં ખામવાં. મુનિરાજ હોય તો ખામણાં કહે અને મુનિરાજ ન હોય તો, ખમાં પ્રણિં કરી ઈચ્છામિ ખમાસમણો !’ કહી જમણો હાથ ઉપધિ ઉપર સ્થાપી, એક ‘નવકાર’ કહી, ‘સિરસા મણસા મત્થ-એણુ વંદામિ’ કહેવું. માત્ર ત્રીજાં ખામણાને અંતે ‘તસ્સ મિચ્છા મિ હુક્કડં’ કહેવું. પછી ‘પકિખઅં સમત્ત, દેવસિઅં પડિક્કમામિ’ એમ કહેવું.

(૧૨) પછી દૈવસિક પ્રતિક્રમણમાં ‘સાવગ-પઠિક્રમણ-સુત’ કહ્યા પછી દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવામાં આવે છે, ત્યાંથી સામાયિક પારવા સુધીનો સર્વ વિધિ કરવો. પછી સુયદેવયાની શ્રોત્રને ઠેકાણે ભુવનદેવતાનો કાઉસ્સગ્ગ કરવો અને શાનાદિ૦ શ્રોત્ર કહેવી. તથા ક્ષેત્રદેવતાના કાઉસ્સગ્ગમાં ‘યસ્યેઽક્ષેત્રમ્’ સ્તુતિ બોલવી. સ્તવનમાં ‘અનિય-સંતિ-યથો’ બોલવો. સજ્જાયને ઠેકાણે ‘નમુક્કાર,’ ‘ઉવસઆહરે’ સ્તોત્ર તથા ‘સંસાર-દાવાનલ-’ યુધ્ધની ચાર ગાથાઓ બોલવી. તેમાં થોડી સ્તુતિનાં છેલ્લાં ત્રણ ચરણો સકલસંઘે એકીસાથે ઉચ્ચ સ્વરે કહેવાં અને શાંતિ-સ્તવ(લઘુશાંતિ)ને ઠેકાણે ‘ખંડુચાંતિ’ કહેવી.

આતુર્ભાસિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ

આતુર્ભાસિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ બીજી રીતે પાક્ષિક પ્રતિક્રમણના વિધિ જેવો છે, પરંતુ તેમાં વિશેષતા એટલી છે કે બાર લોગસ્સનાં કાઉસ્સગ્ગને ઠેકાણે વીસ લોગસ્સનો અથવા એંશી નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ કરવો, ‘પક્ષી’ના ઠેકાણે ‘ચઉમાસી’ શબ્દ-બોલવો અને તપનાં ઠેકાણે ‘છૂટું’ બે ઉપવાસ, ચાર આયંગિલ, છ નીવિ, આઠ એકાસણાં, સોળ બેઆસણાં, ચાર હજાર સજ્જાય’ એમ કહેવું.

સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ

સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ પણ અધી રીતે પાક્ષિક પ્રતિક્રમણના વિધિ જેવો છે, પરંતુ તેમાં વિશેષતા એટલી છે કે બાર લોગસ્સના કાઉન્સગ્ગના ઠેકાણે ચાલીસ લોગસ્સ અને એક નવકારનો અથવા એક સો ને સાઠ નવકારનો કાઉન્સગ્ગ કરવો, 'પકખી' ને બદલે 'સંવચ્છરી' શબ્દ બોલવો અને તપના ઠેકાણે 'અટ્ટમભત્ત', ત્રણ ઉપવાસ, છ આયંખિલ, નવ નીવિ, બાર એકાસણાં, ચૌવીસ બેઆસણાં અને છ હજાર સજ્જાય' એમ કહેવું.

છીંક આવે તો

પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણમાં જો અતિચાર પહેલાં છીંક આવે તો ચૈત્યવંદનથી ફરી શરૂઆત કરવી જોઈએ અને હુકખ-કખય-કમ્મ-કખયના કાઉન્સગ્ગ પહેલાં છીંકનો કાઉન્સગ્ગ કરવો જોઈએ તથા માંગલિક માટે શ્રીસકલચંદ્રજી ઉપાધ્યાયની રચેલી સત્તરલેદી પૂજા લાણાવવી જોઈએ. અતિચાર પછી છીંક આવે તો માત્ર છીંકનો કાઉન્સગ્ગ કરવો અને ઉપર જણાવેલી સત્તરલેદી પૂજા લાણાવવી એવો સંપ્રદાય છે.

છીંકના કાઉન્સગ્ગનો વિધિ

ધરિયાવહી પડિક્રમણ કરી લોગસ્સ ૦ 'છચ્છા ૦ ક્ષુદ્રોપદ્રવ ઓહકાવણુત્થં' કાઉન્સગ્ગ કરું ? ગુરુ કહે - 'કરો' એટલે

‘ ઇચ્છ ’ કહી ક્ષુદ્રોપદ્રવ૦ કાઉસ્સગ્ગસુત્ત કહી, ચાર લોગ-
સ્સનો ‘ સાગરવર-ગંભીરા ’ સુધીનો અથવા તેા સોળ
નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ કરવો અને નીચેની થોય(સ્તુતિ) કહેવી.

“ સર્વે યક્ષામ્બિકાયા યે, વૈયાવૃત્તયકરા જિને ।

ક્ષુદ્રોપદ્રવ-સજ્ઞાતં, તે દ્રુતં દ્રાવયન્તુ નઃ ॥ ૧ ॥ ”

પછી ‘ અઉવીસત્થય-સુત્ત ’ (લોગસ્સ) કહી, પ્રતિ-
ક્રમણનો ચાલતો આગળનો વિધિ કરવો.

પ્રતિક્રમણની વિધિના હેતુઓ

(૧)

દૈવસિક પ્રતિક્રમણ

૧. વિરતિપણામાં કરેલી ક્રિયા પુષ્ટિકારક અને ફલ-દાયિની થાય છે, માટે પ્રતિક્રમણની આદિમાં સામાયિક ગ્રહણ કરાય છે.

૨. પછી પચ્ચક્રખાણ લેવા માટે ગુરુનો વિનય કરવા અર્થે મુહુપત્તી પડિલેહી દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવામાં આવે છે. પચ્ચક્રખાણ એ છટું આવશ્યક છે, પરંતુ એટલે સુધી પહોંચતાં દિવસ-ચરિત્ર-પચ્ચક્રખાણનો સમય વીતી જાય, માટે સામાયિક પછી તરત પચ્ચક્રખાણ કરવામાં આવે છે.

૩. સર્વે ધર્માનુષ્ઠાનો દેવ-ગુરુનાં વંદનપૂર્વક સફલ થાય છે, તેથી પ્રથમ અહીં દેવવંદન કરવામાં આવે છે. ચૈત્યવંદન-ભાષ્યમાં તેના બાર અધિકાર આ પ્રમાણે વર્ણવેલા છે :

“ નમુ જે અઈ અરિહં લોગ સવ્વ પુદ્ગલ તમ સિદ્ધ જો દેવા ।

ઉજ્જિત ચત્તા વેઆવચ્છગ અહિગાર પઢમપયા ॥ ૪૨ ॥

પઢમહિગારે વંદે, માવજિણે બીયંણ ઉ દવ્વજિણે ।

ઇગચેઇય-ઠવણ-જિણે, તઇય-ચઉત્થંમિ નામજિણે ॥ ૪૩ ॥

તિહુઅણ-ઠવણ-જિણે પુણ, પંચમંણ વિહરમાણજિણ છટ્ટે ।

સત્તમંણ સુયનાણં, અટ્ટમે સવ્વ-સિદ્ધ-થુઈ ॥ ૪૪ ॥

તિત્યાહિવ-વીર-થુઈ, નવમે દસમે ય ડજ્યં(જિ)ત-થુઈ ।

અઢાવયાઈ ઇગદ(ગાર)સિ, સુદિઢિસુર-સંમરણા ચરિમે ॥૪૫॥”

દેવ-વંદનના બાર અધિકારનાં પ્રથમ પદો આ પ્રમાણે સમજવાં :

(૧) નમુ (૨) જે અઈ (૩) અરિહં (૪) લોગ (૫) સબ્બ (૬) પુક્ક (૭) તમ (૮) સિદ્ધ (૯) જો દેવા (૧૦) ડજ્જિત (૧૧) ચત્તા (૧૨) વેઆવચ્ચગ

પ્રથમ અધિકાર ‘ નમો ત્યુ ણં ’ થી ‘ જિયમયાણં ’ સુધી ગણાય છે. તેમાં બાવજિનને વંદન કરું છું. બીજો અધિકાર ‘ જે અઈઆ સિદ્ધાં ’ થી ‘ વંદામિ ’ સુધી ગણાય છે, તેમાં દ્રવ્યજિનને વંદના કરું છું. ત્રીજો અધિકાર ‘ અરિહંત-ચેઈઆણં ’ થી ગણાય છે. તેમાં એક ચૈત્યમાં રહેલા સ્થાપના-જિનને વંદન કરું છું. ચોથો અધિકાર ‘ લોગસ્સ ડજ્જોઅગરે ’ એ પદોથી ગણાય છે, તેમાં નામજિનને વંદના કરું છું.

પાંચમો અધિકાર ‘ સબ્બલોએ અરિહંત-ચેઈઆણં ’ એ પદોથી શરૂ થાય છે, તેમાં ત્રણે ભુવનનાં સ્થાપનાજિનને વંદના કરું છું. છઠ્ઠો અધિકાર ‘ પુક્કરવંરદીત્થે ’ થી શરૂ થાય છે, તેમાં હું વિહરમાણ-જિનને વંદું છું. સાતમો અધિકાર એ જ સૂત્રનાં ‘ તમતિંમિરપહલ-વિદ્ધંસણસ્સ ’ પદથી શરૂ થાય છે, તેમાં શ્રુત-જ્ઞાનને વંદના કરું છું. આઠમો અધિકાર ‘ સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં ’ એ પદોથી થાય છે, તેમાં સર્વ સિદ્ધોની સ્તુતિ કરું છું.

નવમો અધિકાર એ જ સૂત્રના ‘જો દેવાણ વિ દેવો’ પદથી ‘તારેદ નરં વ નારિં વા’ સુધીનો ગણાય છે, તેમાં વર્તમાન તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરલગવાનની સ્તુતિ કરું છું. દસમો અધિકાર એ જ સૂત્રનાં ‘ઉઞ્જિંત-સેલ-સિહરે’ એ પદોથી શરૂ થાય છે, તેમાં રેવતાચલમંડન શ્રીઅરિષ્ટનેભિ લગવાનને વંદનાં કરું છું. અગિયારમો અધિકાર એ જ સૂત્રનાં ‘ચત્તારિ અદ્ધ દસ દો ઝ’ એ પદોથી શરૂ થાય છે, તેમાં અષ્ટાપદ પવંત પર રહેલા ચોવીશે જિનને (પ્રતિમાને) વંદના કરું છું અને બારમો અધિકાર ‘વેયાવચ્ચગરાણં’ એ પદોથી થાય છે, તેમાં સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોનું સ્મરણ કરું છું.

દેવ-વંદન કરનારે આ બારે અધિકારો બરાબર સમજી લઈ તે પ્રમાણે વંદન કરવામાં લક્ષ્ય રાખવું.

આ પછી યોગમુદ્રાએ બેસીને ‘સક્રત્યય-સુત્ત’ એટલે ‘નમોત્યુણું’નો પાઠ બોલવામાં આવે છે, તે દેવવંદન-અધિકારે શ્રીતીર્થંકર ભગવંતને અંતિમ વંદન સમજવું.

પછી ‘ભગવદાદિવંદન સૂત્ર’ વડે વિદ્યમાન શ્રીશ્રમણ-સંઘને તથા ‘ઈચ્છકારી સમસ્ત શ્રાવકને વાંદું’ એ શબ્દો વડે શ્રાવક-શ્રાવિકાને હાથ જોડીને પ્રણામ કરવામાં આવે છે.

૪. આટલો પૂર્વવિધિ કર્યા પછી પ્રતિક્રમણમાં મન, વચન અને કાયાથી સ્થિર થવા માટે ‘ઈચ્છાં દેવસિચ્ચ-પડિક્કમણે ઠાઉ?’ એ પદો વડે પ્રતિક્રમણની સ્થાપના કરવાનો

આદેશ માગવામાં આવે છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો અહીં પ્રતિક્રમણનાં અનુષ્ઠાન માટેનું પ્રણિધાન કરવામાં આવે છે; ને તે આદેશ મળ્યા પછી જમણો હાથ તથા મસ્તક ચરવળા પર સ્થાપી, પ્રતિક્રમણનાં બીજરૂપ ‘પડિક્રમણ-ઠવણાસુત’ બોલવામાં આવે છે. અહીં ચરવળા પર જમણો હાથ સ્થાપતી વખતે તંથા મસ્તક નીચું નમાવતી વખતે શુરુને ચરણરૂપશી કરતા હોઈએ તેવી ભાવના રખાય છે તથા ‘પાપ-ભારથી નીચો નમું છું’ એવું પણ ચિંતવવામાં આવે છે. આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે ‘દિવસ દરમિયાન મનની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી, વાણીની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી તથા કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી જે અતિચારોનું સેવન થયું હોય, તે સર્વેનું મારું પાપ મિથ્યા થાઓ.’ આખા પ્રતિક્રમણનો હેતુ આ જ છે. પ્રતિક્રમણમાં આ સર્વે વસ્તુઓ વિસ્તારથી કહેવાની છે, માટે તેને બીજક ગણવામાં આવે છે. એ વાત યાદ રાખવી ઘટે કે ભગવંતનાં દર્શનમાં બીજકના ઉપન્યાસવડે સર્વ અર્થની સામાન્ય-વિશેષરૂપતા પમાય છે.

હવે બધી ક્રિયાઓ વિરતિભાવમાં આવવા-પૂર્વક શુદ્ધ થાય છે, એથી પ્રતિક્રમણ-ક્રિયા કરવા પૂર્વે પહેલા આવશ્યક તરીકે અહીં સામાર્થ્ય-સુત ઉચ્ચરવામાં આવે છે.

પ. પછી ‘સામાર્થ્ય-સુત’ બોલીને આગળ ઉપર શુરુ આગળ અતિચારોનું આલોચન (નિવેદન) કરવાનું છે, તેની પૂર્વ-તૈયારીરૂપે ‘અર્ધચારાલોચણ સુત’ ‘ઉત્તરીકરણ-સુત’ તથા ‘કાઉસ્સગ્ગ-સુત’ બોલીને ‘અર્ધચાર-વિચારણ’ માટેની ગાથાઓનો કાઉસ્સગ્ગ-કરવામાં આવે છે.

પ્રતિક્રમણનો મુખ્ય હેતુ પંચાચારની વિશુદ્ધિ છે, એટલે આ કાઉન્સિલમાં દિવસ-સંબંધી પાંચે આચારમાં લાગેલા અતિચારોનો સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરવો અને તે મનમાં ધારી રાખવો. *

પ્રતિક્રમણની ક્રિયા દેવ અને ગુરુનો વિનય કરવાપૂર્વક કરવી જોઈએ. માટે બીજા આવશ્યક તરીકે દેવના વિનયમાં 'ચંદ્રવીસતથ્ય-સુત્ત' બોલી વર્તમાન ચોવીસ જિનેશ્વરદેવને વંદન કરવામાં આવે છે.

૬. ત્યારબાદ ગુરુનો વિનય કરવારૂપે ગુરુને વંદન કરવા માટે પૂર્વ-તૈયારીરૂપે મુહુર્તની પચાસ બોલ-પૂર્વક પડિલેહણ કરવામાં આવે છે. આ બોલોના હેતુ-સંબંધી અમોએ આગળ વિસ્તારથી કહેલું છે, એટલે અહીં તેનો વિચાર કરવામાં આવતો

* સાધુઓ આ સ્થળે નીચેની ગાથા-દ્વારા અતિચારોનું ચિંતન કરે છે:

“સયણાસન-ન-પાણે; જેહઅ-જહ-સિજ-કાય-ઉચ્ચારે ॥

સમિદ્-ભાવણ-ગુત્તી-વિતહાયરણે અઈઆરા ॥”

—શયન, આસન, અન્ન-પાણી વગેરે અવિધિએ ગ્રહણ કરવાથી, ચૈત્યને વિષે અવિધિએ વંદન કરવાથી, મુનિઓનો યથાયોગ્ય વિનય ન કરવાથી, વસતિ વગેરેનું અવિધિએ પ્રમાર્જન કરવાથી, સ્ત્રી આદિથી યુક્ત સ્થાનને વિષે રહેવાથી, ઉચ્ચાર-મળ-મૂત્રનું સદોપ સ્થાનમાં વર્જન કરવાથી, પાંચે સમિતિ, આરં ભાવના અને ત્રણ ગુણિતનું અવિધિએ સેવન કરવાથી, અર્થાત્ શયન, આસનાદિ અંગેની ક્રિયામાં વિપરીત આચરણ થવાથી જે અતિચારો લાગ્યા હોય-તે સાંભરવા.

નથી; પરંતુ ઓટલું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ કે હેયતું. પરિમાર્જન કરવા અને ઉપાદેયની ઉપસ્થાપના કરવા માટે આ ક્રિયા અત્યંત રહસ્યમયી છે, માટે તેનો ઉચિત વિધિ શુરુ કે વડીલો પાસેથી જરાજર જાણી લેવો અને તે પ્રમાણે કરવામાં સાવધાની રાખવી.

શુરુ-વંદનનો મહિમા કેવો છે, તે અંગે પહેલાં ખાસ પરિશિષ્ટ દ્વારા ઘણું કહેવાયેલું છે અને તેનાં પચીસ આવશ્યક દેવી રીતે સાચવવાં તથા તેના જત્રીસ દોષોનો કેવી રીતે ત્યાગ કરવો, તેનો વિચાર ‘સુશુરુ-વંદણ સુત્ત’ના અર્થ-નિર્ણય પ્રસંગે વિસ્તારથી કરેલો છે, ઓટલે મુમુક્ષુએ તે તે વિષયો ત્યાંથી જોઈ લેવા અને તે સંબંધી ખાસ ઉપયોગ રાખવો.

૭. શુરુને દ્વાદશ આવર્તથી વંદન કરી રહ્યા પછી ચોથા આવશ્યકમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ સમ્યક્ પ્રકારે શરીર નમાવી, પૂર્વે કાઉસ્સગ્ગમાં ધારણ કરી રાખેલા અતિચારની આલોચના કરવાનાં હેતુથી ‘ધમ્માકારેણ સંદિસહ ભગવં! દેવસિયં આલોએમિ’ એ સૂત્ર જોડીને શુરુ-સમક્ષ આલોચના કરવામાં આવે છે. પછી ‘જીવ-હિસા-આલોચણા (‘સાત લાખ’) અને ‘અર્હારસ પાવકાણુણિ’ એ સૂત્રો જોલવામાં આવે છે. તેનો હેતુ દિવસ-સંબંધી દોષોની આલોચના કરવાનો છે. પછી ‘સંવ્વસ્સં વિ’ સૂત્ર જોલવામાં આવે છે. તેમાં ‘ધમ્માકારેણ સંદિસહ ભગવં!’ એ શબ્દો શુરુ આગળ પ્રાયશ્ચિત્ત માગવારૂપ છે. અને શુરુ ‘પડિક્કમેહ’

શબ્દથી ‘પ્રતિક્રમણ’ નામના પ્રાયશ્ચિત્તનો આદેશ આપે છે,* એટલે ‘તસ્મિન્મિથા મિ દુષ્ટકં’ એ શબ્દો ઉત્તરવામાં આવે છે અને પ્રતિક્રમણની વિશેષ આલોચના કરવા માટે નીચે બેસીને પ્રથમ માંગલિક અર્થે નવકાર ગણવામાં આવે છે. પછી સમતાની વૃદ્ધિ અર્થે ‘સામાર્થ્ય સુત્ત’ બોલવામાં આવે છે, પછી અતિચારોની સામાન્ય આલોચના માટે ‘અર્થચારાલોચણ-સુત્ત’ બોલવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ વીરાસને બેસીને ‘સાવગ-પડિક્રમણ-સુત્ત’ બોલવામાં આવે છે. આ સૂત્રનાં પ્રત્યેક પદનો અર્થ બરાબર સમજીને તેનાં પર ચિંતન કરવું ઘટે છે અને તેમાં દર્શાવેલા જે અતિચારોનું સેવન થયું હોય, તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો ઘટે છે. હૃદયનો સાચો પશ્ચાત્તાપ પવિત્રતાને પ્રાપ્ત કરવાનો સુવિહિત માર્ગ છે, એટલે પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ તે પૂરેપૂરી સાવધાનીથી અનુસરવો જોઈએ.

પછી શુભકારાજ પ્રત્યે થયેલા પોતાના અપરાધ બમાવવાને માટે દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવું. શાસ્ત્રકારોએ સાધુઓને શુરુને આઠ કારણે (પ્રસંગે) વંદન કરવાનું કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે:

“પડિક્રમણે સજ્જાયે, કાઉસ્સગવરાહ-પાહુણે ।

આલોચણ-સંવરણે, ઉત્તમદ્વે ય વંદણયં ॥”

પ્રતિક્રમણ કરતાં, સજ્જાય (સ્વાધ્યાય) કરતાં, કાચો-

* દશ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તમાં પ્રતિક્રમણ-પ્રાયશ્ચિત્ત બીજું છે. વિશેષ વિગત માટે જુઓ પ્રબોધટીકા ભાગ ૧, સૂત્ર-૬.

ત્સર્ગ કરતાં, અપરાધ ખમાવતાં, પ્રાહુણાસાધુ આવે ત્યારે, આલોચણ લેતાં, પ્રત્યાખ્યાન કરતાં અને અણુસણ કરતાં, એમ આઠ કારણે (પ્રસંગે) દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવું.

પછી ‘અણુભૂટિઓ હં અણિભતર’ના પાઠવડે ગુરુ મહારાજને ખમાવવા.

૮. પ્રતિક્રમણ કરવા છતાં જે અતિચારોની શુદ્ધિ ન થઈ હોય, તેની શુદ્ધિ કરવા માટે પાંચમા આવશ્યકમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ ક્રિયા કરતાં પહેલાં ઉપયુક્ત શાસ્ત્ર-વચન મુજબ પ્રથમ ગુરુને વંદન કરવામાં આવે છે ને પછી અવગ્રહમાંથી પાછા હઠીને ‘આયરિયાઈ-ખામણા-મુત્ત’ ગોલવામાં આવે છે,* તે એમ દર્શાવવાને કે ‘ચોતે આચાર્ય’, ઉપાધ્યાય, સ્થવિરાદિ પ્રત્યે કપાયેલું જે સેવન કર્યું હોય, તેમાંથી પાછા હઠી રહ્યો છે. કાઉસ્સગ્ગની સિદ્ધિ અર્થે કપાયની આવી શાંતિ ઉપયુક્ત છે.

પછી ‘સામાધિ મુત્ત’ ‘કમ્મામિ કામિ’ ‘ઉત્તરીકરણ મુત્ત’ તથા ‘કાઉસ્સગ્ગ-મુત્ત’ ગોલીને બે લોગસ્સનો કાઉસ્સગ્ગ કરવામાં આવે છે, તેનો હેતુ ચારિત્રાચારની વિશુદ્ધિ છે. અહીં કાઉસ્સગ્ગ કરતાં પહેલાં જે સૂત્રો ગોલવામાં આવે છે, તેનો અર્થ વિચારવાથી ચારિત્રનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાય છે તથા તેમાં કઈ વસ્તુઓ અતિચારરૂપ છે, તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

* કેટલાક આચાર્યોને મતે ‘આયરિયાઈ-ખામણા-મુત્ત’ સૂત્રોનો વિધિ ‘પ્રતિક્રમણ આવશ્યક’ છે.

પછી ‘લોગસ્સ’ તથા ‘સવ્વલોએ અરિહંત-એઈઆણ’ સૂત્ર યોલીને એક લોગસ્સનો કાઉસ્સગ્ગ કરવામાં આવે છે, તેનો હેતુ દર્શનાચારની વિશુદ્ધિ છે. પછી ‘સુયધમ્મ-થુઈ’ યોલવામાં આવે છે, તેનો હેતુ જ્ઞાનાચારની વિશુદ્ધિ છે.

પછી ‘સિદ્ધ-થુઈ’ યોલવામાં આવે છે, તેનો હેતુ સર્વ આચારનું નિરતિચારપણે પાલન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત કરનાર સર્વ સિદ્ધોને વંદન કરવાનો છે.

આ રીતે ચારિત્રાચાર, દર્શનાચાર અને જ્ઞાનાચારની વિશુદ્ધિ-નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કર્યા પછી, તથા સિદ્ધ ભગવંતોને વંદના કર્યા પછી, શ્રુતદેવતા અને ક્ષેત્રદેવતાનાં આરાધન-નિમિત્તે એક એક નવકારના કાઉસ્સગ્ગ કરવામાં આવે છે.

૯. પછી એક નવકાર ગણી, મુહપત્તીનું પડિલેહણ કરી, દ્વાદશાવર્ત્ત-વંદન કરવામાં આવે છે. તેમાં નવકારની ગણના મંગલ અર્થે કરવામાં આવે છે અને મુહપત્તીનું પડિલેહણ તથા દ્વાદશાવર્ત્ત-વંદન છટ્ટા ‘પ્રત્યાખ્યાન’ આવશ્યક-નિમિત્તે કરવામાં આવે છે. લોકોમાં પંણ એવો રિવાજ છે કે રાજા અમુક કાર્ય બતાવે, તે કર્યા બાદ પ્રણામ કરીને તે નિવેદન કરેલું. પછી પ્રતિક્રમણ કરનાર છએ છ આવશ્યક કર્યાનું સ્મરણ કરવા રૂપે છ આવશ્યકો કરી લીધાનું નિવેદન કરે છે અને અહીં પકાવશ્યકમય પ્રતિક્રમણની ક્રિયા પૂરી થાય છે.

૧૦. પછી ‘ઈચ્છામો અણુસદ્ધિ’ એવાં વચનો યોલવામાં આવે છે, તેનો પારિભાષિક અર્થ એ છે કે ગુરુ મહારાજના સર્વ આદેશો પૂર્ણ થયા પછી હવે હિત-શિક્ષા અર્થે નવો આદેશ

હોય તે! ધરછીએ છીએ. સમ્યક્ત્વ-સામાયિકાદિના આરોપણ-વિધિમાં તથા અંગાદિકના ઉદ્દેશમાં પણ આ પ્રમાણે 'ઈચ્છામો અણુસદ્ધિ' એવું વચન આવે છે.

પછી 'નમો ખમાસમણાણુ' અને 'નમોઽહંત્વં'નાં મંગલાચરણ-પૂર્વક વર્ધમાન સ્વરે, વર્ધમાન અક્ષર-યુક્ત શ્રી-વર્ધમાનસ્વામીની સ્તુતિ બોલવામાં આવે છે. તેમાં સામાચારી એવી છે કે શુર મહારાજ એક સ્તુતિ બોલી રહ્યા પછી બીજાએ તે, તથા બાકીની સ્તુતિ સાથે બોલવી. પરંતુ પાશ્વિક પ્રતિક્રમણમાં શુર મહારાજનું તથા પર્વતું વિશેષ બહુમાન કરવા શુર ત્રણે સ્તુતિ બોલી રહ્યા પછી સર્વે સાધુઓ અને શ્રાવકોએ આ સ્તુતિ પુનઃ સમકાળે ઉચ્ચસ્વરે બોલવી. અહીં સંપ્રદાય એવો છે કે સાધ્વીઓએ અને શ્રાવિકાઓએ 'સંસાર-દાવાનંતં'ની ત્રણ સ્તુતિ બોલવી.

પછી 'સદ્ધત્યય સુત્ત' બોલીને આદેશ ભાગવા-પૂર્વક પૂર્વાચાર્ય-રચિત સ્તવન બોલવામાં આવે છે તથા 'સંપત્તિ-શત-જિનવંદન' બોલીને ભગવાન આદિ ચારને થોભ-વંદન કરવામાં આવે છે તથા જમણે હાથ ચરવળા કે ભૂમિ પર સ્થાપી 'સાહુ-વંદણ સુત્ત' બોલવામાં આવે છે, તે સર્વે પૂર્ણાહુતિમાં દેવ-શુરની વંદના કરવા અર્થે સમજવી.

૧૧. પછી પ્રાયશ્ચિત્ત-વિશુદ્ધિ-નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કરવામાં આવે છે, એટલે તેનો હેતુ સ્પષ્ટ છે. કાઉસ્સગ્ગ પછી બોલાતો લોગસ્સનો પાઠ મંગલરૂપ છે.

૧૨. પછી સજ્જાયનો આદેશ માગીને સજ્જાય (સ્વાધ્યાય) બોલવામાં આવે છે. તે સંબંધી શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે—

“વારસવિહંમિ વિ તવે; સર્વિમતર-વાહિરે કુસલ-દિદ્ધે ।

નવિ અત્થિ નવિ અ હોહી, સજ્જાય-સમં તવોકમ્મ ॥”

બાર પ્રકારનાં સર્વજ્ઞ-કથિત બાહ્ય અને અભ્યંતર તપને વિષે સજ્જાય-સમાન બીજું તપ-કર્મ છે નહિ, [હતું નહિ] અને હોશે પણ નહિ.*

૧૩. સજ્જાય પછી દુઃખ-ક્ષય તથા કર્મ-ક્ષય-નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે, એટલે તેનો હેતુ સ્પષ્ટ છે. આ કાઉત્સર્ગમાં ‘શાંતિ-સ્તવ’નો પાઠ જે એક જણ બોલે છે અને બીજાઓ સાંભળે છે, તેમાં કેવું ગૂઢ રહસ્ય રહેલું છે, તે સૂત્ર-વિવરણના પ્રસંગે અમે વિસ્તારથી જણાવેલું છે.

૧૪. પછી સામાયિક પારવાનો વિધિ શરૂ થાય છે, તેમાં ‘લોગસ્સ’નો પાઠ બોલ્યા પછી ‘પાસનાહન્નિણ-થુઈ’ વગેરે સૂત્રો બોલીને ચૈત્યવંદન કરવામાં આવે છે. શ્રાવકે એક અહોરાત્રમાં સાત ચૈત્યવંદન કરવાનાં છે, તેમાંનું છેલ્લું ચૈત્યવંદન રાત્રિએ સૂતાં પહેલાં કરવાનું છે, તે અહીં કરી લેવામાં આવે છે. પછીની સર્વ ક્રિયા સામાયિક પારવાની વિધિ મુજબ છે કે જેનો હેતુ પહેલાં વિસ્તારથી જણાવેલો છે.

* આ પછીનો વિધિ ‘પ્રતિક્રમણ-ગર્ભ-હેતુ’માં નથી.

રાત્રિક પ્રતિક્રમણના હેતુઓ

૧. પ્રથમ સામાયિક લેવાય છે, તેનો હેતુ દેવસિદ્ધ પ્રતિક્રમણના હેતુ મુજબ સમજવો.

૨. પછી કુસ્વમ્ન-હુઃસ્વપ્ન-નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કરવામાં આવે છે, તેમાં રાગાદિમય સ્વપ્નને કુસ્વપ્ન સમજવું અને દેપાદિમય સ્વપ્નને હુઃસ્વપ્ન સમજવું. સ્વપ્નમાં સ્ત્રીને અનુરાગ-વડે જોઈ હોય, તો તે દષ્ટિ-વિષયાંસ કહેવાય. તે માટે ૧૦૦ શ્વાસોચ્છ્વાસનો કાઉસ્સગ્ગ કરવાનો છે, જે 'લોગસ્સ'સૂત્રનો 'અદ્દેસુ નિમ્મલયરા' સુધીનો પાઠ ચાર વાર વિધિ-પૂર્વક સ્મરવાથી થાય છે અને સ્વપ્નમાં અગ્રહનું સેવન થયું હોય, તો તે નિમિત્તે ૧૦૮ શ્વાસોચ્છ્વાસનો કાઉસ્સગ્ગ કરવાનો છે, જે 'લોગસ્સ'સૂત્રનો 'સાગરવર-ગંભીરા' સુધીનો પાઠ ચાર વાર વિધિ-પૂર્વક સ્મરવાથી થાય છે. પછી 'લોગસ્સ'સૂત્રનો પાઠ પ્રગટ રીતે બોલવામાં આવે છે, તે મંગલરૂપ સમજવો. કુસ્વપ્ન-હુઃસ્વપ્નનો આ અધિકાર મુખ્યતથા સ્ત્રી-સંગથી રહિત મુનિરાજને અનુલક્ષીને કહેલો છે અને તે નિમિત્તે જે કાયોત્સર્ગ કરવાનો છે, તે પાતકની શુદ્ધિ અર્થે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ હોઈ આવશ્યકથી અતિરિક્ત છે.

૩. સર્વ ધર્માનુષ્ઠાન દેવ-ગુરુનાં વંદન-પૂર્વક સંકલ્પ થાય છે, તેથી અહીં પ્રથમ ચૈત્યવંદન કરવામાં આવે છે અને તેમાં

‘જગચિતામણિ’ સુત્તથી ‘પણિહાણ-સુત’ સુધીનાં સૂત્રો ખોલવામાં આવે છે. પછી ભગવાન આદિ ચારને વંદન કરવામાં આવે છે, એટલે દેવ તથા ગુરુ ઉભયને વંદન થાય છે.

૪. દૈવસિક પ્રતિક્રમણમાં સનઝાય પાછળથી કરવામાં આવે છે, ત્યારે અહીં પ્રારંભમાં કરવામાં આવે છે, તેનો હેતુ પ્રાભાતિક પ્રતિક્રમણ માટે યથોક્ત સમયની રાહ જોવાનો છે. સનઝાયમાં ભરતેશ્વર-આદિ મહાપુરુષો તથા મુલસા, ચંદન-ખાલા વગેરે મહાસતીઓનું પ્રભાતમાં સ્મરણ કરવામાં આવે છે, કારણ કે તેઓ જે જીવન જીવી ગયા તે આપણા માટે અધ્યાત્મનો ઊંચો આદર્શ પૂરો પાડે છે.

૫. પછી ગુરુને સુખશાતા પૃષ્ઠીને રાત્રિક પ્રતિક્રમણની વિધિસર સ્થાપના કરવામાં આવે છે અને જમણો હાથ ચરવળા કે પાઉંછણ પર સ્થાપી પ્રતિક્રમણનાં બીજકરૂપ ‘સંવસ્સ વિ રાઘવ દુચ્ચિતિઅં’ વગેરે પદો ખોલવામાં આવે છે.

૬. પછી ‘સકલ્લય-સુત’ ખોલવામાં આવે છે, તે દેવ-વંદન મંગળ અર્થે સમજવું.

૭. પછી ‘સામાઘય-સુત’ વગેરે ખોલીને એક લોગસ્સનો કાઉસ્સગ્ગ કરવામાં આવે છે, તે ચારિત્રાચારની શુદ્ધિ અર્થે સમજવો. પછી ‘લોગસ્સ’ વગેરે ખોલીને એક લોગસ્સનો કાઉસ્સગ્ગ કરવામાં આવે છે, તે દર્શનાચારની શુદ્ધિ અર્થે સમજવો. અને પછી ‘સુયધમ્મ-થુઈ’ વગેરે ખોલીને ‘અધ્યાર-વિચારણ-ગાહા’નો કાઉસ્સગ્ગ કરવામાં આવે છે, તે સુખ્યત્વે જ્ઞાનાચારની શુદ્ધિ અર્થે સમજવો. ‘દૈવસિક

પ્રતિક્રમણમાં ચારિત્રાચારની શુદ્ધિ માટે બે લોગસ્સનો કાઉન્સલિંગ કરવામાં આવે છે અને અહીં એક લોગસ્સનો કાઉન્સલિંગ કેમ ?' એનો ઉત્તર એ છે કે 'દિવસ કરતાં રાત્રિમાં થોડી પ્રવૃત્તિ હોવાથી અલ્પ દોષ લાગવાનો સંભવ છે, વળી 'પહેલા કાઉન્સલિંગમાં અતિચારોનું ચિંતન કરવાને બદલે ત્રીજા કાઉન્સલિંગમાં અતિચારનું ચિંતન શા માટે કરવામાં આવે છે?' એનો ઉત્તર એ છે કે પહેલા કાઉન્સલિંગમાં નિદ્રાનો કંઈક ઉદય સંભવે છે, તેથી અતિચારોનું સારી રીતે ચિંતન થઈ શકે નહિ ; તેથી તે ત્રીજા કાઉન્સલિંગમાં ચિંતવાય છે. '

૮-૯ પછી ત્રીજા અને ચોથા આવશ્યકની જે ક્રિયા થાય છે, તેના હેતુ દૈવસિક પ્રતિક્રમણની વિધિના હેતુઓ મુજબ સમજવા.

૧૦. પછી ત્રણ આચારોના કાઉન્સલિંગથી પણ અશુદ્ધ રહેલા અતિચારોની એકત્ર શુદ્ધિને અર્થે તપ ચિંતવવાનો કાર્યોત્સર્ગ કરવાનો છે. તે ન આવડે તો સોળ નવકાર ગણવાની પ્રવૃત્તિ છે, પણ ખરી રીતે તપનું ચિંતન કરવું જોઈએ. તેનો વિધિ આ પ્રમાણે સમજવો :—

‘શ્રીવીર ભગવાને છ માસનો તપ કર્યો હતો. હે ચેતન ! તે તપ તું કરી શકીશ ?’ અહીં મનમાં ઉત્તર ચિંતવવો કે તેવી શક્તિ નથી અને પરિણામ નથી. પછી અનુક્રમે એક એક ઉપવાસ ઓછો કરીને વિચાર કરવો. એમ કરતાં પાંચ માસ સુધી આવવું. પછી એક એક માસ ઓછો કરીને વિચાર કરવો અને એક માસ સુધી આવવું. પછી એક દિન બ્રહ્મ માસખમણ,

જે દિન ઊણુ માસખમણ એમ તેર દિવસ ન્યૂન સુધી એટલે સત્તર ઉપવાસનો વિચાર કરવો. પછી ‘ હે ચેતન ! તું ચોત્રીશ ભક્ત (સોળ ઉપવાસ) કર, બત્રીશ ભક્ત કર, ત્રીશ ભક્ત કર ’ એમ જે જે ભક્ત ઝોછા કરતાં ચોથભક્ત (એક ઉપવાસ) સુધી વિચાર કરવો. અને તેવી શક્તિ પણ ન હોય તો અનુક્રમે આયંબિલ, નિંબી, એગાસણ, બિયાસણ, અવઢું, પુરિમઢું, સાઢુંપોરિસી, પોરિસી, નવકારસી-પર્યંત વિચાર કરવો. તેમાં જ્યાં સુધી કરવાની શક્તિ હોય એટલે કે તે તપ કરી જોયો હોય, ત્યારથી એમ વિચાર કરે કે ‘ શક્તિ છે, પણ પરિણામ નથી. ’ પછી ત્યાંથી ઘટતાં ઘટતાં પરચક્રખાણુ કરવું હોય, ત્યાં આવીને અટકે અને ‘ શક્તિ પણ છે અને પરિણામ પણ છે. ’ આ પ્રમાણે વિચાર કરી મનમાં નિશ્ચય ધારણ કરીને કાઉસ્સગ્ગ પારવો.

૧૧. પછી છઠ્ઠા આવશ્યકની ક્રિયા શરૂ થાય છે, એટલે મુહપત્તીતું પડિલેહણુ કરી દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવામાં આવે છે ને સર્વે તીર્થોને વંદના કરવાના હેતુથી ‘ સકલ-તીર્થ-વંદના ’ બોલવામાં આવે છે. પછી મન-ચિતિત પરચક્રખાણુ કરવામાં આવે છે. તેમાં ગુરુ સમીપે પ્રતિક્રમણ થતું હોય તો ગુરુ પાસે નહિતર જાતે પરચક્રખાણુ કરવામાં આવે છે, અને ‘ સામાયિકં પરચક્રખાણુ કયું છે જી ’ એમ કહેવાય છે. જો પરચક્રખાણુ લેતાં ન આવડતું હોય તો પરચક્રખાણુ ધારવામાં આવે છે અને ‘ પરચક્રખાણુ ધાયું છે જી ’ એમ કહેવાય છે.

૧૨. પછી છયે આવશ્યક પૂરાં થયાંનો હુપ જણાવવા

માટે ‘ઈચ્છામો અણુસાદ્ધિ’ કહીને ‘પ્રાણાતિક-સ્તુતિ’ એટલે ‘વિશાલ-લોચન-દલ’ સૂત્રની ત્રણ ગાથા બોલવામાં આવે છે, તે મંદસ્વરે બોલવી, પણ ઉચ્ચ સ્વરે ન બોલવી; કારણ કે ઉચ્ચ સ્વરે બોલતાં હિંસક જીવો બગી જઈ અને હિંસામાં પ્રવૃત્ત થાય, તેનું નિમિત્ત બનવાનો પ્રસંગ આવે.

૧૩. પછી ચાર થોય(સ્તુતિ)થી દેવ-વંદન કરવામાં આવે છે, તથા ચાર ખમા૦ પ્રણિ૦ દર્ધ ને લગવાન વગેરેને થોલ-વંદન કરવામાં આવે છે, તથા શ્રાવક ‘સાહુવંદણ-સુત્ત’ બોલે છે, તે સર્વે મંગલાર્થે સમજવું.

શ્રાવક પોપધમાં હોય તો અહીં ‘વહુવેલ સંદિસાહું’ અને ‘વહુવેલ કરણું’ એવા આદેશો માગે. છૂટા શ્રાવકે તેમ કરવાનું નથી. આ આદેશો માગવાનું કારણ એ છે કે સર્વ કાર્ય ગુરુ-મહારાજને પૂછીને કરવું.

૧૪-૧૫. પછી શ્રીસીમંધરસ્વામી તથા શ્રીસિદ્ધા-અળજનાં ચૈત્યવંદનો કરવામાં આવે છે. તે સામાચારી પ્રમાણે તથા સામાયિકનો બે ઘડી કાળ પૂરો કરવા માટે સમજવું. આ પ્રતિકમણમાં એક ‘જગ-ચિંતામણિ સુત્ત’થી શરૂ થતું અને બીજું ‘પ્રાણાતિક-સ્તુતિ’ રૂપ એમ બે ચૈત્યવંદનો કરવામાં આવે છે, છતાં આ ચૈત્યવંદનો કરવાની પ્રવૃત્તિ છે, તે વિશેષ માંગલિક અર્થે સમજવી.

૧૬. પછી સામાયિક પાસવામાં આવે છે, તેનો હેતુ આગળ જણાવેલો છે.

પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણના હેતુઓ.

દિવસ અને રાત્રિના છેડે નિત્ય પ્રતિક્રમણ કરવા છતાં કોઈક અતિચારતું વિસ્મરણ થયું હોય, અથવા સાંભરવા છતાં ભયાદિકને લીધે શુરુ-સમક્ષ તેનું પ્રતિક્રમણ ન કર્યું હોય, અથવા મંદ પરિણામને લીધે તેનું સમ્યક્ પ્રકારે પ્રતિક્રમણ ન થયું હોય, તેવા અતિચારોને પ્રતિક્રમવા માટે તથા વિશેષ શુદ્ધિને અર્થે પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ કરવાનાં છે. કહ્યું છે કે—

“જહ ગહં પદ્મ-દિવસં પિ, સોહિયં તહ વિ પવ્વ-સંઘીસુ ।

સોહિજ્જઈ સવિસેસં, એવં ઇહયં પિ નાયવ્વં ॥”

—જેમ ઘર પ્રતિદિવસ સાફ કરવામાં આવે છે, છતાં પર્વના દિવસોએ વિશેષ પ્રકારે સાફ કરાય છે, તેમ અહીં પણ જાણી લેવું.

૧. પાક્ષિકાદિ-પ્રતિક્રમણમાં પ્રારંભનો ‘સાવગ-પકિઃક્રમણ-સુત્ત’ સુધીનો વિધિ દૈવસિક પ્રતિક્રમણ પ્રમાણે કરવાનો છે. એટલે તેના હેતુઓ પણ તે પ્રમાણે સમજવા. તે પછી તરત જ પકળી-પ્રતિક્રમણ શરૂ કરવાનો હેતુ એ છે કે પકળી-પ્રતિક્રમણ એ ચોથું આવશ્યક છે, તેથી તેનું અહીં અનુસંધાન થાય.

૨. પછી શુર્વાદિકને ખમાવવા-પૂર્વક જ સર્વ અનુષ્ઠાનો સફળ થાય છે, તેથી ‘અચ્ચુદ્ધિઓ હં સંચુદ્ધા! હામણેનં’ ઇત્યાદિ પાઠ વડે શુર્વાદિક સંપુદ્ધોને ખમાવવામાં આવે છે, પરંતુ શુર્વાદિકને ખમાવતાં પહેલાં દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવામાં આવે છે અને તેવું વંદન કરતાં પ્રથમ મુહપત્તીની પડિલેહણ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે મુહપત્તીનું પડિલેહણ કરનારી વ્યક્તિ પ્રતિક્રમણની માંડલીમાં ગણાય છે, બીજી ગણાતી નથી. (આ જ ઉદ્દેશથી જેણે મુહપત્તી ન પડિલેહી હોય તે વ્યક્તિને છીંક આવે તો તેનો ખાધ ન ગણવો-એવી પ્રવૃત્તિ છે.)

૩. પછી સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી પાપની આલોચના કરવા માટે આલોચણાસુત્ત બોલ્યા પછી અતિચાર બોલવામાં આવે છે. તેમાં કયા અતિચારોનું સેવન થયું છે, તે જાણીને આલોચવા અને પ્રતિક્રમવા માટે એક જણ અતિચાર બોલે છે અને બીજાઓ એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળે છે.

૪-૫ પછી ‘સંવસ્સ વિ’ બોલીને સર્વ અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ-પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. તે પછી પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક તપ તરીકે એક, બે અને ત્રણ ઉપવાસ; કે બે, ચાર અને છ આયંબિલ; કે ત્રણ, છ અને નવ નિવ્વી; કે ચાર, આઠ અને બાર એકાસણાં; કે આઠ, સોળ અને ચોવીસ બેગાસણાં; અથવા બે, ચાર અને છ હન્ટર સન્ન્યાયના તપનું નિવેદન કરવાનું હોય છે. જો આવું તપ કરેલ હોય તો ‘પદ્ધિઓ’ બોલવામાં આવે છે, તેનો અર્થ એ છે

કે ‘હું હાલ તેવા તપમાં સ્થિત છું.’ અને જો આવું તપ તુર્તમાં કરી આપવાનું હોય તો ‘તહત્તિ’ કહેવામાં આવે છે. કેટલાક આ વખતે કંઈ પણ ન બોલતાં મૌન રહે છે અને કેટલાક ‘યથાશક્તિ’ કહીને તેનો અંગતઃ સ્વીકાર કરે છે. પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે આ તપની યોજના છે, એટલે તે અવશ્ય કરવો ઘટે છે.

૬. પછી ‘પ્રત્યેક-ખામણા’ વડે સર્વને ખમાવવામાં આવે છે અને તેની પહેલાં તથા પછી વિનયાર્થે ગુરુને દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવામાં આવે છે.

૭ થી ૧૦. પછી ‘પકખીસુત’ બોલીને શ્રુતારાધનના ઉદ્દેશાસ બદલ ‘સુયદેવયા’ થુઈ કહેવામાં આવે છે અને ‘સાવગ-પડિક્કમણુ-સુત’ કહી બાર લોગસને કાઉસ્સગ્ગ કરવામાં આવે છે, તે અતિચારોની વિશેષ શુદ્ધિ અર્થે જાણવો.

૧૧ પછી ‘ઈચ્છાં અખ્ખુટ્ટિયો હં સમત્ત(સંમાપ્ત)-ખામણેણુ અખ્ખિંતર-પકિખયં ખામેઉ?’ વગેરે શબ્દો વડે ખમાવવામાં આવે છે, તે કાઉસ્સગ્ગ કરતાં શુભ એકાગ્ર ભાવ વડે કંઈક અપરાધો સાંભર્યા હોય તેને ખમાવવા માટે જાણવું. અથવા અહીં પાશ્વિક પ્રતિક્રમણની સમાપ્તિ થાય છે, તેથી પ્રથમનાં ખામણા પછી કંઈ અપ્રીતિકારી થયું હોય, અથવા ખોટી ક્રિયા થઈ હોય તો તે ખમાવવા માટે જાણવું.

૧૨ પછી ‘સાવગ-પડિક્કમણ સુત્ત’થી ખીજો વિધિ દેવસિક પ્રતિક્રમણની વિધિ પ્રમાણે કરવાનો છે, એટલે તેના હેતુઓ તે પ્રમાણે સમજવા.

અહીં શ્રુતદેવતાના કાર્યોત્સર્ગને સ્થાને ભુવનદેવતાનો કાર્યોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે, તેનો હેતુ એ છે કે ક્ષેત્રદેવતાની નિરંતર સ્મૃતિમાં ભુવનનું ક્ષેત્રાંતર્ગતપણું હોવાથી તત્ત્વથી તો ભુવનદેવતાની સ્મૃતિ દરરોજ યાય જ છે, તો પણ પર્વ-દિવસે તેમનું બહુમાન કરવું.

૧૩ સ્તવનનાં સ્થાને ‘અભિય-સંતિ-થઓ’ અને ‘શાંતિ-સ્તવ’ને સ્થાને ‘બૃહચ્છાંતિ’ બોલાય છે, તે પર્વ-દિવસે ભાવની વિશેષ વૃદ્ધિ માટે સમજવું.

પ્રતિક્રમણ-વિવિદર્શક પ્રાચીન ગાથાઓ

[શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના તૃતીય પ્રકાશના સ્વોપન-વિવરણમાં ચિરંતનાચાર્યકૃત આ ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરેલી છે.]

“પંચવિહાયાર-વિસુદ્ધિ-હેઝમિહ સાહૂ સાવગો વા વિ ।
પડિક્કમણં સહ ગુરુણા, ગુરુ-વિરહે કુણઈ એકો વિ ॥ ૧ ॥
વંદિત્તુ ચેઈઆઈ, દાઝં ચઝરાઈએ સમાસમણે ।
મૂ-નિહિઅ-સિરો સયલાઈઆર-મિચ્છોક્કડં દેઈ ॥ ૨ ॥
સામાઈઅ-પુવ્વમિચ્છામિ-ઠાઈઅં(મિ) કાઝસંસગ્ગમિચ્છાઈ ।
સુત્તં મણિઅ પલંવિઅ-મુઅ-કુપ્પર-ધરિઅ-પહિરણઓ ॥ ૩ ॥
ઘોડગમાઈ-દોસેહિં, વિરહિઅં તો કરેઈ ઝસસગ્ગં ।
નાહિ-અહો-જાણુદ્ધં, ચઝરંગુલ-ઠિઅ-કાઢિપટ્ટો ॥ ૪ ॥
તત્થ ય ધરેઈ હિઅએ, જહક્કમં દિણ-કએ અઈઆરે ।
પારેત્તુ ણમોક્કારેણ, પઢઈ ચઝવીસથય-દંડં ॥ ૫ ॥
સંઢાસગે પમજ્ઞિઅ, ઝવવિસિઅ અલગ્ગ-વિઅય-વાહુજુઓ ।
મુહણંતગં ચ કાયં ચ, પેહએ પંચવીસ ઇહ ॥ ૬ ॥
ઝઢ્ઢિય ઠિઓ સવિણયં, વિહિણા ગુરુણો કરેઈ કિઙ્કમ્મં ।
વત્તીસ-દોસ-રહિઅં, પણવીસાવસસગ-વિસુદ્ધં ॥ ૭ ॥
અહ સમ્મમવણઅંગો, કરજુઅ-વિહિ-ધરિઅ-પુત્તિ-સયહરણો ।
પરિચિત્તિઅ અઈઆરે, જહક્કમં ગુરુ-પુરો વિયડે ॥ ૮ ॥

अह उवविसित्तु सुत्तं, सामाइयमाइयं पढिअ पयओ ।
अब्भुट्ठिओ ग्हि इच्चाइ, पढइ दुह उट्ठिओ विहिणा ॥ ९ ॥

दाऊण वंदणं तो, पणगाइसु जइसु खामए तिन्नि ।
किइकम्मं करे आयरिअमाइ-गाहा-तिगं पढइ ॥ १० ॥

इय सामाइय-उस्सग्गसुत्तमुच्चरिअ काउस्सग्ग-टिओ ।
चित्तइ उज्जोअ-दुगं, चरित्त-अइआर-सुद्धि-कए ॥ ११ ॥

विहिणा पारिय, सम्मत्त-सुद्धि-हेउं च पढइ उज्जोअं ।
तह सव्वलोअ-अरिहंत-चेइआराहणोस्सग्गं ॥ १२ ॥

काउं उज्जोअगरं, चित्तिअ पारेइ सुद्ध-सम्मत्तो ।
पुक्खरवरदीवड्डं, कड्डइ सुअ-सोहण-निमित्तं ॥ १३ ॥

पुण पणवीसुत्तासं, उस्सग्गं कुणइ पारए विहिणा ।
तो सयल-कुसल-किरिया-फलाण सिद्धाण पढइ थयं ॥ १४ ॥

अह सुअ-समिद्धि-हेउं सुअदेवीए करेइ उस्सग्गं ।
चित्तेइ नमोक्कारं, सुणइ व देई व तीइ थुइं ॥ १५ ॥

एवं खित्तसुरीए, उस्सग्गं कुणइ सुणइ देइ थुइं ।
पढिऊण पंचमंगलमुवविसइ पमज्ज संडासे ॥ १६ ॥

पुव्वविहिणेव पेहिय, पुत्ति दाऊण वंदणं गुरुणो ।
'इच्छामो अणुसट्ठि'ति, भणिअ जाणूहिंतो ठाइ ॥ १७ ॥

गुरुथुइ-गहणे थुइ तिण्णि वद्धमाणक्खर-स्सरो पढइ ।
सक्कथय-थवं-पाढिअ, कुणई पच्छित्त-उस्सग्गं ॥ १८ ॥

તે કાઉત્સગ્ગમાં દિવસે સેવેલા અતિચારોનું ક્રમસર ચિંતવન કરી ધારણા કરે. પછી નમસ્કાર-પૂર્વક કાઉત્સગ્ગ પારીને ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ દંડક (' લોગસ્સ ' સૂત્ર) જોલે. ૫.

સંહાસા પૂંજી, અર્થાત્ સાયજી તથા ઉરુના સંધિ-લાગોની પ્રમાર્જના કરીને નીચે ઉભડક પહોળા જેસી જાન્ને હાથ ક્યાંય (પરસ્પર કે જીજ્ઞાસે) લગાડ્યા સિવાય મુખાનન્તક (મુહપત્તી) અને શરીરનાં પચ્ચીસ સ્થાને પ્રતિલેખના કરે. ૬.

ઊભો થઈને પછી ઉભડક જેસીને વિનય-પૂર્વક વિધિ-યુક્ત ગુરુને જત્રીસ દોષ-રહિત અને પચ્ચીસ આવશ્યકથી વિશુદ્ધ વંદન કરે. ૭.

ત્યારપછી (ઊભા ઊભા) જરાજરા મસ્તક નમાવીને અને જાન્ને હાથમાં વિધિ-પૂર્વક મુહપત્તી અને રજ્જેહરણુ ધારણ કરીને (પૂર્વે) ચિંતવી રાખેલા અતિચારો યથાક્રમે ગુરુની આગળ પ્રગટ કરે. ૮.

પછી જેસીને ઉપયોગ-સહિત સામાયિક (કરેમિ ભંતે) વગેરે જોલવા પૂર્વક શ્રમણ(શ્રાવક)-પ્રતિક્રમણસૂત્ર જોલી વિધિથી દ્રવ્યભાવ જાન્ને રીતે-ઊભો થઈને ' અણ્ણુટ્ટિઓં મિ ' ઈત્યાદિ પાઠ જોલે. ૯.

પછી વાંદણાં દઈને પાંચ કે વધુ સાધુ હોય તો ત્રણને જમાવે. પછી વાંદણાં દે અને ' આયરિય-ઉવજ્જાએ ' એ ત્રણ ગાથા જોલે. ૧૦.

સામાયિક(કરેમિ ભંતે) સૂત્ર તથા ઉત્સર્ગ(‘ તસ્સ ઉત્તરી, ’ ‘ અન્નતથ ’) સૂત્ર યોલી કાયોત્સર્ગમાં જોલો રહી આરિત્રાચારમાં લાગેલા અતિચારોની શુદ્ધિ માટે જે (‘ ઉજ્જોઅ ’) ‘ લોગસ્સ ’નો કાઉસ્સગ્ગ કરે. ૧૧.

પછી વિધિ-પૂર્વક પારીને સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ માટે લોગસ્સ કહે. તથા સર્વ લોકમાંના અહંત-ચેત્યોની આરાધનાનો કાઉસ્સગ્ગ(‘ સંવલોઅ અરિહંત-ચેઈઆણુ’, ‘ અન્નતથ ’ કાયોત્સર્ગ-સૂત્ર યોલીને) કરે. ૧૨.

તેમાં એક લોગસ્સનું ચિંતવન કરીને કાઉસ્સગ્ગ પારે. પછી નિર્મળ-સમ્યક્ત્વવાળો બનેલો શ્રુતની સાધના માટે ‘ પુકખરવરહીવડું ’ સૂત્ર યોલે. ૧૩.

પછી (કાયોત્સર્ગ-સૂત્ર યોલી) પચ્ચીસ ટ્રવાસોઅધ્વાસનો (અર્થાત્ એક લોગસ્સનો) કાઉસ્સગ્ગ કરે અને વિધિ-પૂર્વક પારે. ત્યાર પછી સઘળી કુશલક્રિયાનાં ફલ માટે સિદ્ધોનું સ્તવન (‘ સિદ્ધાણુ બુદ્ધાણુ ’-સૂત્ર) યોલે. ૧૪.

હવે શ્રુતની સમૃદ્ધિ માટે શ્રુતદેવીનો કાઉસ્સગ્ગ કરે, એમાં એક નવકારનું ચિંતવન કરે અને તે(શ્રુતદેવી)ની સ્તુતિ યોલે અથવા સાંભળે. ૧૫.

એ જ પ્રમાણે ક્ષેત્રદેવીનો કાઉસ્સગ્ગ કરે અને તેની સ્તુતિ યોલે અથવા સાંભળે. પછી ‘ પંચમંગલ ’ (નમસ્કાર) સૂત્ર યોલીને સંકાસાનું પ્રમાર્જન કરીને નીચે બેસે. ૧૬. ()

પૂર્વ વિધિ પ્રમાણે (શરીર-સહિત) મુહપત્તીની પ્રતિલેખના-
કરી ગુરુને વાંદણાં દઈ ‘ ઈચ્છામેઃ આણુસટ્ઠિં ’ બોલીને ઠીંચણ
પર બેસે. ૧૭.

પછી ગુરુ વડે બોલાતી સ્તુતિ સાંભળીને વધતા
અક્ષરે અને વધતા સ્વરે ત્રણ સ્તુતિ (‘ નમોસ્તુ વર્ધમાનાય ’)
બોલે. ત્યાર પછી શકસ્તવ(નમો ત્યુ ણું) અને સ્તવન બોલીને
પ્રાર્થાશ્રિત-નિમિત્ત કાઉસસગ્ગ કરે. ૧૮.

આ પ્રમાણે તો દૈવસિક પ્રતિક્રમણ બાણુવું. રાત્રિક
પ્રતિક્રમણ પણ એ જ પ્રમાણે છે. કિન્તુ તેમાં વિશેષતા એટલી
કે પ્રથમ મિથ્યાદુષ્કૃત દઈને (અર્થાત્ ‘ સંવસ્સ વિ ’ સૂત્રથી
પ્રતિ૦ ઠાઈ) પછી શકસ્તવ(નમો ત્યુ ણું) બોલે. ૧૯.

ઊભા થઈને વિધિ-પૂર્વક (અર્થાત્ ‘ કરેમિ ભાંતે ’ વગેરે
સૂત્રો બાણીને) કાઉસસગ્ગ કરે. અને એમાં એક લોગસ્સનું
ચિંતવન કરે. બીજો કાઉસસગ્ગ પણ દર્શનાચારની શુદ્ધિ
માટે એ જ પ્રમાણે કરે, અને લોગસ્સનું ચિંતવન કરે. ૨૦.

ત્રીજા કાઉસસગ્ગમાં રાત્રિના અતિચારોનું યથાક્રમ
ચિંતવન કરીને તે પારે, અને સિદ્ધ-સ્તવને બાણી સંકાસા
(અર્થાત્ ઉરુ વગેરેના સંધિ-ભાગ)નું પ્રમાજ્ઞ કરીને બેસે. ૨૧.

અને પ્રથમની માફક મુહપત્તી પંડિલેહણ, વાંદણાં,
આલોચના, શ્રમણ(શ્રાવક)સૂત્ર-પાઠ, વાંદણાં, ક્ષમાપના, વાંદણાં
તથા ગાથા-ત્રિક(આચરિય-ઉવજ્જાએ સૂત્ર) બોલે અને
(કાયોત્સર્ગ-સૂત્ર બાણી) તપ-ચિંતવનારૂપ કાઉસસગ્ગ કરે. ૨૨.

તેમાં એમ ચિંતવે કે ‘જે રીતે મારા સંયમ-યોગોની હાનિ ન થાય એ રીતનો તપ હું આદરું. તેમાં ઉત્કૃષ્ટ છ મહિનાનો તપ કરવાને હું સમર્થ નથી. એમાં એકથી માંડી ઓગણત્રીસ દિવસ જીણો તપ કરવા સમર્થ નથી (અર્થાત્ છ માસમાં એક દિવસ ઓછો તપ કરવા શક્તિ નથી, જે દિવસ ઓછો તપ કરવા શક્તિ નથી; એમ એકેક દિવસ ઘટાડતા ૨૬ દિન ઓછો છમાસી તપ કરવા શક્તિ નથી.) એમ પાંચ મહિનાનો તપ કરવા શક્તિ નથી. એમ ચાર મહિના, ત્રણ મહિના, જે મહિના અને એક મહિનાનો પણ તપ કરવા સમર્થ નથી. એમાં એક દિવસ ન્યૂન, જે દિવસ ન્યૂન, તેર ઉપવાસ ન્યૂન કરવા સમર્થ નથી. પછી ચોત્રીસ અભક્ત (૧૬ ઉપવાસ) કરવા સમર્થ નથી. એમાં બપ્પો ઘટાડતાં વિચારવું. અર્થાત્ બત્રીસ અભક્ત કરવા સમર્થ નથી. ત્રીસ અભક્ત.... અઢાવીસ અભક્ત.... એમ ચોથ અભક્ત સુધી. તે કરવાને આસમર્થ હોય તો પછી આયંબિલથી માંડી (નિંબી, એકાસણું, બેઆસણું, અવઢું, પુરિમઢું, સાઢુંપોરિસી) આદિ છેવટે પૌરુષી કે નમુસ્કાર-સહિયં કરવા સમર્થ છું.’ આમાં જે તપ કરવાને સમર્થ હોય, તેને હૃદયમાં ધારણ કરીને કાઉત્સગ્ગ પારી મુહપત્તીને પડિલેહે. પછી વાંદણાં દઈને અશઠપણે વિધિ-પૂર્વક તે જ (પૂર્વે કાઉત્સગ્ગમાં ધારી રાખેલું) પરચક ખાણુ કરે. ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬.

પછી ‘ઇચ્છામો અણુસટ્ઠિ’ એ પ્રમાણે બોલીને નીચે (દીંચણ પર) બેસી ધીમા શબ્દથી ત્રણ સ્તુતિઓ, શકસ્તવ

આદિ જોલે અને પછી ચૈત્યોને વાંદે. (કેમ કે પ્રભાતનો સમય હોવાથી જાંચા શબ્દથી કોઈ જાગી આરંભ-સમારંભ કરે.) ૨૭.

હવે ચતુર્દશને દિવસે પાશ્વિક-પ્રતિક્રમણ કરવું. તેમાં દૈવસિક સૂત્ર સુધી પૂર્વની (દૈવસિક પ્રતિક્રમણની) માફક વિધિ કરીને ત્યાર પછી સમ્યગ રીતે આ કેમ કરે. ૨૮.

મુહપત્તી-પ્રતિલેખના, વાંદણાં, સંખુદ્ધ-ખામણાં, તથા પાશ્વિક-અતિચાર-આલોચના, વાંદણાં, પ્રત્યેક ખામણાં, અને પછી વાંદણાં અને પાશ્વિક-સૂત્ર. ૨૯.

પછી પ્રતિક્રમણ-સૂત્ર(સાધુને શ્રમણસૂત્ર, ગૃહસ્થને 'વંદિતુ' સૂત્ર), અભ્યુત્થાન, કાઉસ્સગ્ગ, મુહપત્તી-પ્રતિલેખના, વાંદણાં, સમાપ્ત-ખામણાં અને ચાર સ્તોત્ર-વાંદન (પકખી-ખામણાં.) ૩૦.

ત્યારપછી પૂર્વની વિધિ પ્રમાણે દૈવસિક વાંદણાંથી માંડી ખધું કરવું. શય્યાસુરી(વસતિ-પાલક દેવી) કાઉસ્સગ્ગમાં અને શાંતિ-સ્તવ ભણવામાં ફરક છે. ૩૧.

એ જ પ્રમાણે ચતુર્માસી, સાંવત્સરિકનો યથાક્રમ વિધિ જાણવો. પાશ્વિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણોમાં નામનો જ ફરક છે. તથા કાઉસ્સગ્ગ ખાર લોગસ્સનો, વીસ લોગસ્સનો અને ચાળીસ લોગસ્સ અને એક નવકારનો કરે. પકખી, ચોમાસી અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણમાં યથાક્રમે સંખુદ્ધ-ખામણાં ત્રણ, પાંચ અને સાત જાણવાં. ૩૨, ૩૩.

પોષધ-વિધિ

(૧) પોષધના પ્રકારો : પોષધના * મુખ્ય ચાર પ્રકારો છે : (૧) આહાર-પોષધ, (૨) શરીર-સત્કાર-પોષધ, (૩) પ્રદ્યુત્ય-પોષધ અને (૪) અવ્યાપાર-પોષધ. આ ચારે પ્રકારના દેશ અને સર્વથી બે બે ભેદો છે, પરંતુ વર્તમાન સામાન્યારીમાં આહાર-પોષધ દેશ અને સર્વથી કરવામાં આવે છે અને બાકીના ત્રણે પોષધો સર્વથી કરવામાં આવે છે. તિવિહાર ઉપવાસ, આયંબિલ, નિંબી તથા એગાસણ કરવું તે દેશઆહાર-પોષધ છે અને ચોવિહાર ઉપવાસ કરવો તે સર્વ-આહાર-પોષધ છે.

(૨) પોષધમાં પ્રતિક્રમણાદિ : પોષધ કરવા ઇચ્છનારે પ્રભાતમાં વહેલા ઉઠીને રાત્રિક-પ્રતિક્રમણ કરવું. પછી ઉપાશ્રયે આવીને ગુરુ-સમક્ષ પોષધ ઉચ્ચરવો. વર્તમાન સામાન્યારી આ પ્રમાણે છે, પરંતુ મુખ્ય વૃત્તિએ સવારે પોષધ લઈને પછી પ્રતિક્રમણ કરવું ઘટે છે. આ પ્રતિક્રમણમાં ‘જીવ-હિંસા-આલોચણા સુત્ત’ (‘સાત લાખ’) અને ‘અઠ્ઠારસ પાવ-ઠાણાણિ’ સૂત્રને બદલે ‘ગમણાગમણે’ સૂત્ર આલોવવું (જે આગળ આપેલું છે.) અને ‘સાહુ-વંદણ-સુત્ત’ (‘અઠ્ઠાઈબેસુ’

* પોષધના અર્થ વગેરે માટે જુઓ સૂત્ર ૩૨ની ગાથા ૨૯.

કલિદાસસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય તથા અભયદેવસૂરિ વગેરેએ ‘પોષધ’ શબ્દને ગુદ્ ગણી તેનો વ્યવહાર કરેલો છે.

સૂત્ર) પહેલાં ‘બહુવેલ’ના આદેશો લેવા. પછી ચાર ખમાં પ્રણિં વડે આચાર્યાદિને વંદન કરી ‘સાહુ-વંદણ-સુત્ત’ કહેવું અને પ્રતિક્રમણ પૂરું કરવું. * પછી ખમાં પ્રણિંપૂર્વક ઇરિયાવહિયં કરી ખમાં પ્રણિંપૂર્વક આદેશ માગવો. ‘ઈચ્છાં પડિલેહણુ કરું?’ પછી ‘ઈચ્છ’ કહી પાંચ વાનાં પડિલેહવાં. મુહપત્તી, ચરવલો, કટાસણ, કંદોરો, ઘોતિયું. પછી ઇરિયાં કરી બાકીનાં વસ્ત્ર પડિલેહવાં. તે પછી દેવવંદન કરવું.

(૩) પછી ઉપાશ્રયે આવી પોપધ માટે ગુરુ-સન્મુખ નીચે પ્રમાણે વિધિ કરવો :— (એમાં પ્રતિક્રમણ સાથે પડિલેહણુ કરનારે નીચે પ્રમાણે વિધિ તો કરવાનો, પણ વસ્ત્રો પડિલેહવાં નહિ; કેમ કે પૂર્વે પડિલેહેલાં છે.)

(૧) ખમાં પ્રણિં કરી, ‘ઇરિયાવહી પડિછમી,’ ‘ઉત્તરી-કરણ સુત્ત’ તથા ‘કાઉસ્સગ્ગ-સુત્ત’ બોલી, કાઉસ્સગ્ગ કરવો. તેમાં ‘ચઉવીસત્થય-સુત્ત’નું સ્મરણ કરી કાઉસ્સગ્ગ પારી તે સૂત્ર પ્રકટ બોલવું. (૨) પછી ‘ઈચ્છાં પોસહ-મુહપત્તી પડિલેહું?’ એમ કહી મુહપત્તી પડિલેહવાની આજ્ઞા માગવી. ગુરુ કહે ‘પડિલેહેહ’ એટલે ‘ઈચ્છ’ કહી એસીને મુહપત્તી પડિલેહવી. (૩) પછી ખમાં પ્રણિં કરી ‘ઈચ્છાં પોસહ સંહિસાહું?’ એમ કહી આજ્ઞા માગવી. ગુરુ કહે ‘સંહિસામિ.’ એટલે ‘ઈચ્છ’ કહી ખમાં પ્રણિં

* રાત્રિક-પોપધમાં પણ બીજે દિવસે સવારના પ્રતિક્રમણમાં આ પ્રમાણે વિધિ કરવો.

કરી કહેવું કે ‘ ઇચ્છાં પોસહ ઠાઉ ? ’ ગુરુ કહે ‘ ઠાએહ ’
 એટલે ‘ ઇચ્છ ’ કહી જિભા જિભા એક નવકાર ગણવો.
 (૪) પછી ‘ ઇચ્છકારિ ભગવન્ ! પસાય કરી પોસહ-
 દંડક ઉચ્ચરાવો જી ’ એમ કહી ગુરુ મહારાજ પાસે, વઢીલ
 પાસે અથવા તેવો યોગ ન હોય તો જતે ‘ પોસહ લેવાનું
 સૂત્ર ’ (ક્રમાંક ૪૭) ઉચ્ચરવું. (૫) પછી સામાયિક-મુહપત્તી
 પડિલેહણના આદેશથી માંડીને ત્રણ નવકાર ગણીને સજ્જાય
 કરવા સુધી સામાયિક લેવાનો સર્વ વિધિ કરવો. તેમાં
 વિશેષતા એટલી કે ‘ જાવ નિયમ ’ને બદલે ‘ જાવ પોસહ ’
 કહેવું. (૬) પછી ખમાં પ્રણિં કરી ‘ ઇચ્છાં બહુવેલ
 સંહિસાહુ ? ’ કહેવું. ગુરુ કહે ‘ સંહિસહ ’ એટલે ‘ ઇચ્છ ’
 કહી ખમાં પ્રણિં કરી ‘ ઇચ્છાં બહુવેલ કરીશું ’ એમ
 કહેવું. ગુરુ કહે ‘ કરજો ’ એટલે ‘ ઇચ્છ ’ કહેવું. (૭) ખમાં
 પ્રણિં કરી ‘ ઇચ્છાં પડિલેહણ કરું ? ’ એમ કહેવું. ગુરુ
 કહે ‘ કરેહ ’ એટલે ‘ ઇચ્છ ’ કહી, પાંચ વસ્તુનું પડિલેહણ
 કરવું. તેમાં ‘ મુહપત્તીનું ૫૦ જોલથી, ‘ ચરવળાનું ૧૦ જોલથી
 ‘ કટાસણાનું ૨૫ જોલથી, સૂતરના ‘ કંઠોરાનું ૧૦ જોલથી
 અને ‘ ધોતિયાનું ૨૫ જોલથી પડિલેહણ કરવું. (૮) પછી
 પડિલેહણ ધોતિયું પહેરી, કંઠોરો બાંધી, ઇરિયાવહી પડિહમી
 ખમાં પ્રણિં ‘ ઇચ્છાં પડિલેહણ પડિલેહાવો જી ’ એમ
 કહેવું. ગુરુ કહે, ‘ પડિલેહાવેમિ ’ એટલે ‘ ઇચ્છ ’ કહેવું. (૯)
 પછી સ્થાપનાચાર્યજી પડિલેહી, (સ્થાપેલા હોય તો ફરીથી
 સ્થાપી અથવા વઢીવનું ઉત્તરીય વચ્ચ પડિલેહી) ખમાં પ્રણિં
 ‘ ઇચ્છાં ઉપધિ-મુહપત્તી પડિલેહું ? ’ એમ કહેવું. ગુરુ કહે

‘પડિલેહેહ’ એટલે ‘ઇચ્છ’ કહી મુહપત્તી પડિલેહવી. (૧૦) પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી ‘ઇચ્છા૦ ઉપધિ સંદિસાહુ?’ એમ કહેવું. ગુરુ કહે, ‘સંદિસાવેમિ’ એટલે ‘ઇચ્છ’ કહી, ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી ‘ઇચ્છા૦ ઉપધિ પડિલેહુ?’ એમ કહેવું. ગુરુ કહે, ‘પડિલેહેહ’ એટલે ‘ઇચ્છ’ કહી બાકીનાં વસ્ત્રો પડિલેહવાં. (૧૧) પછી એક જણે ડંડાસણુ જાચી લેવું* અને તેને પડિલેહી, ઇરિયાવહી પડિચ્છમીને કાળે લેવો. પછી તેને શુદ્ધ કરી, જીવ-જંતુ જીવતું કે મરેલું હોય તે તપાસીx ડંડાસણુ વડે પ્રમાર્જન કરતાં કરતાં નિરવધ ભૂમિકાએ જઈ ‘અણુજાળહ જસ્સુગ્ગહો’ કહીને કાળે પરઠવવો અને ત્રણ વાર ‘વોસિરે’ કહેવું. (૧૨) પછી મૂળ સ્થાનકે આવી બધાની સાથે દેવ-વંદન કરવું અને સજ્જાય કરવી.

(૪) દેવ-વંદનનો વિધિ આ પ્રમાણે જાણવો:

(૧) પ્રથમ ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી, ઇરિયાવહી પડિચ્છમી, લોગસ્સ કહી, ઉત્તરાસણુ નાખીને ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી ‘ઇચ્છા૦ ચેઇયવંદણું કરેમિ’ એમ કહેવું. પછી ‘ઇચ્છ’ કહી, ચૈત્ય-વંદન, ‘તિત્ય-વંદણુ-સુત્ત’ (‘જ’ કિચિ’ સૂત્ર) ‘સચ્ચત્ય-સુત્ત’ (‘નમો ત્યુણું’ સૂત્ર) અને ‘પણિહાણુ-સુત્ત’ ‘આભવમ-

* વસ્તુઓ જાચવાનો અર્થ છૂટા ગૃહસ્થો પાસેથી ‘આ વસ્તુ અમે વાપરીએ’ એવો આદેશ લેવાનો છે.

x કાળમાં સચિત્ત-એકેન્દ્રિય (અનાંજ તથા લીલી વનસ્પતિ) તથા કસેવર નીકળે તો ગુરુ પાસે આગ્રોચણુ લેવી. ત્રસ જીવ નીકળે તો ચંતના કરવી.

ખંડા' સુધી કહી, ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી, ચૈત્યવંદન કરી, 'સકલ્લય સુત્ત' કહી ચાર થોઈઓ(સ્તુતિઓ) બોલવા સુધીને સર્વ વિધિ કરવો. (૨) પછી 'સકલ્લય-સુત્ત' વગેરે બોલીને બીજી વાર ચાર થોઈઓ બોલવી. (૩) પછી 'સકલ્લય-સુત્ત' તથા 'સર્વ-ચોઈય-વંદણ-સુત્ત' ('ભવંતિ ચોઈઆઈ') અને 'સર્વ-સાહુ-વંદણ-સુત્ત' ('ભવંત કે વિ સાહુ') નો પાઠ બોલી, સ્તવન બોલી 'પણિહાણ-સુત્ત' નો પાઠ 'આશવમ-ખંડા' સુધી કહેવો. (૪) પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી, ચૈત્યવંદન, 'તિથ્યવંદણ-સુત્ત', 'સકલ્લય-સુત્ત' બોલી, 'પણિહાણ-સુત્ત' પૂરું બોલવું. ત્યાર પછી વિધિ કરતાં અવિધિ થઈ હોય તેનો આત્માને 'મિચ્છા મિ હુક્કડ' વડે ઢંક દઈને પ્રભાતનાં દેવ-વંદનમાં છેવટે સળગાય કહેવી. (બપોરે તથા સાંજે ન કહેવી.)

(૫) સજ્જાયાનો વિધિ આ પ્રમાણે બાણવો: પ્રથમ ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી 'ઇચ્છા૦ સળગાય કરું?' એમ કહેવું. શુરુ કહે 'કરેહ' એટલે 'ઇચ્છ' કહી, નવકાર ગણી, ઊભાડક પગે બેસીને એક જણ 'સદ્-નિચ્ચકિચ્ચ-સળગાઓ' ('મદ્દહ નિજાણ' ની સળગાય સૂત્ર-૪૫) બોલે.

(૬) છ ઘડી દિવસ ચલ્યા પછી પોરસી બાણાવવી. તે આ પ્રમાણે: ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી 'ઇચ્છા૦ બહુ-પંડિપુત્રા પોરિસી?' એમ કહેવું. શુરુ કહે 'તહ તિ' એટલે 'ઇચ્છ' કહેવું. પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી ઈરિયાવહી પડિધમી ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી 'ઇચ્છા૦ ફેરું?' એમ કહેવું. શુરુ ક 'કરેહ' એટલે 'ઇ' ને મુકપત્તી પડિલેકવી.

(૭) ગુરુ હોય તો તેમની સમક્ષ રાઈય-મુહપત્તી પડિ-
લેહવી. * તે આ પ્રમાણે: પ્રથમ ખમાં પ્રણિં કરી,
ઘરિયાવહી પડિછમી, ખમાં પ્રણિં કરી, ‘ઘચ્છાં રાઈય-
મુહપત્તી પડિલેહું?’ એમ કહેવું. ગુરુ કહે ‘પડિલેહું’
એટલે ‘ઘચ્છ’ કહી મુહપત્તી પડિલેહવી. પછી દ્વાદશાવર્ત-
વંદન કરવું. પછી ‘ઘચ્છાં રાઈયં આલોહું?’ એમ કહેવું.
ગુરુ કહે ‘આલોએહ’ એટલે ‘ઘચ્છ’ કહી ‘આલોએમિ, જો
મે રાઈએ અઈયારો’ તથા ‘સવ્વસ્સ વિ રાઈયં’ કહી
પદસ્થ હોય તો તેમને દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરવું અને પદસ્થ ન
હોય તો એક જ ખમાં પ્રણિં કરવું. પછી ‘ઘચ્છકાર સુહ-
રાઈં’ કહીને ખમાં પ્રણિં કરીને ‘ગુરુ-ખામણા-સુત્ત’
(‘અખ્ખુટ્ઠિઓ હં’ સૂત્ર) વડે ગુરુને ખમાવવા. પછી દ્વાદશાવર્ત-
વંદન કરી ‘ઘચ્છકારી ભગવન્! પસાય કરી પચ્ચકખાણુનો
આદેશ દેશેા જી,’ એમ કહી પચ્ચકખાણુ લેવું. અહીં ચોવિહાર
કે તિવિહાર ઉપવાસ કે પુરિમહૂં, આયંખિલ કે એકાસણું
પચ્ચકખાણુ કરવું જોઈએ. ખાસ કારણ હોય તો ગુરુની
આજ્ઞાથી સાઠ્ઠેપોરિસી કે પોરિસી-આયંખિલ-એગાસણું પચ્ચ-
કખાણુ પણ કરી શકાય.

(૮) પછી સર્વ મુનિરાજને જે વાર ખમાં પ્રણિપાત
કરી, ઘચ્છકાર તથા ‘ગુરુખામણા-સુત્ત’નો પાઠ બોલી વંદન
કરવું.

* જેમણે ગુરુ સાથે રાત્રિક પ્રતિક્રમણ ન કર્યું હોય તેમને માટે
આ વિધિ છે.

(૯) પછી લઘુશંકા કરવી હોય (માત્રું કરવું હોય) તો કુંડી, પુંજણી અને અચિત્ત જળની યાચના કરવી. તથા માતરિયું પહેરીને પુંજણીવડે કુંડી પુંજીને, તેમાં માત્રું કરીને પરઠવવાની જગાએ જવું. ત્યાં કુંડી નીચે મૂકી નિર્જીવ ભૂમિ ભેઈને ‘ અણુજાળહ જસ્સુગ્ગહો ’ કહીને માત્રું પરઠવવું. પરઠવ્યા પછી પાછી કુંડી નીચે મૂકી ત્રણ વાર ‘ વોસિરે ’ કહી, કુંડી મૂળ જગાએ મૂકી, અચિત્ત જળવડે હાથ ઘોઈ, વચ્ચે પાદલી સ્થાપનાચાર્ય સન્મુખ આવવું અને ખમા૦ પ્રણિ૦ કરીને ઇરિયાવહી પડિછમવા. અહીં એટલું યાદ રાખવું કે જ્યારે જ્યારે પોપધ્રશાળા કે ઉપાશ્રયની બહાર જવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ત્રણ વાર ‘ આવસ્સહી ’ કહેવી અને અંદર પ્રવેશ કરતાં ત્રણ વાર ‘ નિસ્સહી ’ કહેવી.

(૧૦) પોસહ લીધા પછી જિનમંદિરે દર્શન કરવા જવું ભેઈએ. તેના વિધિ આ પ્રમાણે સમજવો: કટાસણું ડાળે ખભે નાખી, ઉત્તરાસણ કરી, ચરવળો ડાળી કાખમાં અને મુહપત્તી જમણા હાથમાં રાખીને ઇર્ધાસમિતિ શોધતાં મુખ્ય જિનમંદિરે જવું. ત્યાં ત્રણ વાર ‘ નિસ્સહી ’ કહીને મંદિરના આગ્ર દ્વારમાં પ્રવેશ કરવો અને મૂળનાયકજીની સન્મુખ જઈ દ્વરથી પ્રણામ કરીને ત્રણ પ્રદક્ષિણા દેવી. પછી બીજી વાર ‘ નિસ્સહી ’ કહી રંગમંડપમાં પ્રવેશ કરી દર્શન-સ્તુતિ કરીને ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી ઇરિયાવહી પડિછમવા. પછી મંદિર સો હાથથી દ્વર હોય તો ‘ ગમણાગમણે ’ આલોવવા અને ત્રણ વાર ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી ‘ નિસ્સહી ’ કહીને ચૈત્યવંદન

કરવું. તે પૂણું થયે જિનમંદિરમાંથી બહાર નીકળતાં ત્રણ વાર ‘આવસ્સહી’ કહી ઉપાશ્રયે આવવું. ત્યાં ત્રણ વાર ‘નિસ્સહી’ કહીને પ્રવેશ કરવો અને સો હાથ ઉપરાંત જવાનું થયું હોય તો ઇરિયાવહી પડિક્કમવા તથા ‘ગમણાગમણે’ આલોવવા.*

(૧૧) જો ચોમાસું હોય તો મધ્યાહ્નના દેવ વાંધાં અગાઉ બીજી વારનો કાળે લેવો જોઈએ. તેને માટે એક જણે ઇરિયાવહી પડિક્કમીને કાળે લેવો અને તે શુદ્ધ કરીને યોગ્ય સ્થાને પરઠવવો. (ત્યાર પછી ઇરિયાવહી પડિક્કમવા નહીં.) પછી મધ્યાહ્નના દેવ વાંઢવા. તેનો વિધિ પૂર્વવત્ લાણુવો. પછી જેને પાણી વાપરવું હોય કે આયંબિલ, એકાસણુ કરવા જવું હોય તેણે પચ્ચકખાણુ પારવું. (પચ્ચકખાણુ પારવાની વિધિ અન્યત્ર આપેલી છે.)

(૧૨) પાણી પીવું હોય તેણે * ઘડો તથા પવાતું ચાચી તેનું પડિલેહણુ કરી તેમાં ચાચેલું અચિત્ત જળ કટાસણું પર એસીને પીવું અને પાણી પીવાનું પાત્ર લુંછીને મૂકવું. પાણી-વાળાં પાત્ર ઉઘાડાં રાખવાં નહિ.

* જ્યારે જ્યારે સો હાથ ઉપરાંત જવાનું થાય, અથવા કાંઈ પણ પરઠવવાનું થાય ત્યારે ઇરિયાવહી પડિક્કમવા અને ‘ગમણાગમણે’ આલોવવા.

* વાપરવાનું વાસણુ અક્ષરોથી અંકિત ન હોવું જોઈએ; કેમકે તે અક્ષર પર હોઠ લાગવાથી અગર એકું પાણી અડવાથી જ્ઞાનાવરણીય-કર્મ પ્રધાય.

(૧૩) જે આયંજિલ, નિઘ્વી કે એંગાસણ કરવા પોતાને ઘરે જવું હોય તો તેણે ઈર્થાસમિતિ શોધતાં જવું અને ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં 'જયણા-મંગળ' જોલીને આસન (કટાસણું) નાખી, જેસીને, સ્થાપનાજી સ્થાપી, ઇરિયાવહી પડિક્કમવા. પછી ખમાઠ પ્રણિઠ કરી 'ગમણાગમણે' આલોવવા. પછી કાળે લઈ પરઠવી ઇરિયાવહી કરી પાટલો તથા થાળી વગેરે વાસણો ચાચી પ્રમાણને, પછી આહાર ચાચી સંભવ હોય તો અતિથિ-સંવિભાગ કરીને, નિશ્ચલ આસને જેસીને મૌન-પૂર્વક આહાર કરવો. ખનતાં સુધી આહાર પ્રણીત(રસ-કસવાળો) ન જોઈએ, તેમ 'ચખ ચખ' અવાજ થાય તેવો ન જોઈએ. લીધેલી વસ્તુમાંથી કેઈ પણ વસ્તુ પડતી મૂકવી નહિ અને પીરસનાર 'વાપરો' એમ કહે, પછી જ વાપરવી. જેને ઘરે ન જવું હોય, તે પોપધશાળાએ પૂર્વ-પ્રેરિત પુત્રાદિકે આણેલો આહાર કરી શકે છે, પણ સાધુની જેમ વહોરવા જઈ શકે નહિ. તે માટે પ્રથમ સ્થાનનું પ્રમાણન કરવું અને તે પર કટાસણું ગિછાવવું. પછી પાત્ર વગેરેનું પ્રમાણન કરી, સ્થાપના સ્થાપીને ઇરિયાવહી પડિક્કમવા અને નિશ્ચલ આસને જેસી મૌન-પૂર્વક આહાર કરવો.

તથાપ્રકારનાં કારણ વિના મોદકાદિ સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ તંથાં લવંગાદિક તાંબૂલ વાપરવાં નહિ.

પછી મુખ-શુદ્ધિ કરીને તિવિહારનું પરચક્રખાણ કરવું ને નવકાર ગણીને બિઠવું તથા કાળે લઈ ને પરઠવવો. પછી પોપધ-શાળાએ આવીને સ્થાપનાજી-સન્મુખ ઇરિયાવહી પડિક્કમીને

ચૈત્યવંદન કરવું. તેમાં ‘જગ-ચિતામણિ’ સુત્ત બોલવું અને ‘પણિહાણ-સુત્ત’ (‘જય વીયરાય’-સૂત્ર) સુધીનો સર્વ વિધિ કરવો.

(૧૪) ત્યાર પછી સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત થવું.

(૧૫) ત્રીજા પહોર પછી મુનિરાજે સ્થાપનાચાર્યનું પડિલેહણ કર્યું હોય તેની સમક્ષ (બીજી વારનું) પડિલેહણ કરવું. તે આ પ્રમાણે:

(૧) પ્રથમ ખમાં પ્રણિં કરી ‘ ઇચ્છાં બહુપડિપુત્તા પોરિસી ? ’ એમ કહેવું. ત્યારે ગુરુ કહે ‘ તહ ત્તિ ’ એટલે ‘ ઇચ્છં ’ કહી ખમાં પ્રણિં કરી ઇરિયાવહી પડિચ્છમવા. (૨) પછી ખમાં પ્રણિં કરી ‘ ઇચ્છાં ગમણાગમણે આલોઉં ? ’ એમ કહેવું. ગુરુ કહે ‘ આલોએહ ’ એટલે ‘ ઇચ્છં ’ કહી ‘ ગમણાગમણે ’ આલોવવા. (૩) પછી ખમાં પ્રણિં કરી ‘ ઇચ્છાં પડિલેહણ કરું ? ’ ગુરુ કહે ‘ કરેહ ’. એટલે ‘ ઇચ્છં ’ કહી ખમાં પ્રણિં કરીને કહેવું કે ‘ ઇચ્છાં પોસહસાલા પ્રમાણું ? ’ ગુરુ કહે ‘ પમજેહ ’ એટલે ‘ ઇચ્છં ’ કહી ઉપવાસવાળાએ મુહપત્તી, કટાસણું અને ચરવળો એ ત્રણ અને આયંબિલ-એગાસણવાળાએ તે ત્રણ ઉપરાંત કંદોરો અને ઘોતિયું એમ પાંચની પડિલેહણ કરવી. (૪) પછી ખમાં પ્રણિં કરી ‘ ઇરિયાવહી ’ પડિચ્છમવી (ઉપવાસવાળાને ઇરિયાવહી પડિચ્છમવાની નથી.) અને ખમાં પ્રણિં કરી ‘ ઇચ્છકારી ભગવન્ ! પસાય કરી પડિલેહણ પડિલેહાવો જી ’ એમ કહીને વડીલનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર

પડિલેહલુ'. (૫) પછી જામાં પ્રણિં કરીને 'કહેલું કે
 'ઇચ્છાં ઉપધિ-મુહપત્તી પડિલેહલું?' ગુરુ કહે 'પડિલેહલું'
 એટલે 'ઇચ્છં' કહી મુહપત્તીની પડિલેહણા કરવી. (૬) પછી
 જામાં પ્રણિં કરી 'ઇચ્છાં સજ્જાયા કરું?' એમ કહી
 સજ્જાયાનો આદેશ માગવો. ગુરુ કહે 'કરેહ' એટલે ઊભડક
 બેસી એક નવકાર ગણી 'મન્નહ જિણાણું'ની સજ્જાયા બોલવી.
 (૭) પછી જાધું હોય તેણે દ્વાદશાવર્ત-વંદન કરીને અને
 બીજાએ જામાં હાથને પાણુહારનું પચ્ચકખાણું કરવું. પ્રભાતે
 તિવિહાર ઉપવાસનું પચ્ચકખાણું લીધું હોય અને પાણી ન
 પીધું હોય તો આ વખતે ચંડવિહારનું પચ્ચકખાણું કરવું.
 અને ચોવિહાર ઉપવાસવાળાએ 'પારિટ્ઠાવણિયા' આગાર
 વગરનું 'સૂરે ઉગ્ગએ' ચોવિહારનું પચ્ચકખાણું કરવું.
 અને કારણ હોય તો ગુરુની આજ્ઞાથી 'મુટ્ટિ-સહિયં'નું
 પચ્ચકખાણું કરવું. (૮) પછી જામાં પ્રણિં કરી 'ઇચ્છાં
 ઉપધિ સંહિસાહુ?' એમ કહેલું અને ગુરુ કહે 'સંહિસાવેમિ'
 એટલે 'ઇચ્છં' કહી જામાં પ્રણિં કરી ફરી કહેલું કે
 'ઇચ્છાં ઉપધિ પડિલેહલું?' ગુરુ કહે 'પડિલેહલું' એટલે
 'ઇચ્છં' કહી પ્રથમ પડિલેહતાં બાકી રહેલાં વસ્ત્રોની પડિલેહણા
 કરવી. તેમાં રાત્રિ-ચોપધ કરનારે પ્રથમ કામળીનું પડિલેહણું
 કરવું અને પછી સર્વ ઉપધિ(વસ્ત્રાદિ) લઈને ઊભા થવું.
 (૯) પછી હંડાચણુ યાત્રી કાળે લેવાના નિયમ પ્રમાણે કાળે
 લેવો. ('મુટ્ટિ-સહિયં'નું પચ્ચકખાણું કરનારે પાણી વાપરવું
 હોય તો નવકાર ગણીને પચ્ચકખાણું પારીને વાપરવું.) પછી
 સર્વેએ દેવવંદન કરવું.

(૧૬) પોસહ પાર્યા પહેલાં યાચેલાં ડંડાસણ, કુંડી, પાણી વગેરે ગૃહસ્થને પાછાં ભળાવી દેવાં.

(૧૭) પછી અવસરે દૈવસિક કે પાક્ષિકાદિ પ્રતિક્રમણ કરવું. તેમાં પ્રથમ માત્ર ઇરિયાવહી પડિક્રમવા અને પછી ખમાં પ્રણિં કરી ચૈત્યવંદન કરવું. ‘જીવહિંસા-આલોચણ-સુત્ત’ (સાત લાળ), તથા ‘અટ્ટારસ પાવટ્ટાણુણિ’ (અઠાર પાપસ્થાનક) સુત્તને બદલે ‘ગમણાગમણ’ આલોચવા અને ‘સામાઘય-સુત્ત’ (‘કરેમિ ભંતે’ સૂત્ર) ‘જાવ નિયમ’ને ઠેકાણે ‘જાવ પોસહ’ કહેવું.

(૧૮) પ્રતિક્રમણ કરી રહ્યા પછી સામાયિક પારવાને બદલે ચાર પહોરના પોસહવાળા પોસહ પારે. તેની વિધિ આ પ્રમાણે:

ખમાં પ્રણિં કરી ઇરિયાવહી પડિક્રમી, ‘અઉક્કસાય-સુત્ત’થી ‘પણિહાણસુત્ત’ સુધી કહેવું. પછી ખમાં પ્રણિં કરીને ‘ઇચ્છાં મુહપત્તી પડિલેહું?’ એમ કહેવું અને ગુરુ કહે ‘પડિલેહેહ’ એટલે ‘ઇચ્છ’ કહી મુહપત્તી પડિલેહવી. પછી ખમાં પ્રણિં ‘ઇચ્છાં પોસહ પારું?’ એમ કહેવું. ગુરુ કહે ‘પુણે વિ કાયવ્વો’ એટલે ‘યથાશક્તિ’ કહેવું. પછી ખમાં પ્રણિં કરી ‘ઇચ્છાં પોસહ પાર્યો’ એમ કહેવું. ગુરુ કહે ‘આય(યા)રો ન મોત્તવ્વો’ એટલે ‘તહ ત્તિ’ કહી ચરવળા ઉપર હાથ સ્થાપી એક નવકાર બોલી પોસહ પારવાનું સૂત્ર (‘સાગરચંદ્રો કામો’) બોલવું. પછી સામાયિક પારવાના વિધિ પ્રમાણે સામાયિક પારવું.

(૧૯) રાત્રિ-પોપધ કરવાની ઈચ્છાવાળાએ ઓછામાં ઓછું એગાસણ કરેલું હોવું જ જોઈએ; તેણે ચૂનાનું પાણી, કુંડલ, રૂ, ડંડાસણ, ચાચી લેવાં જોઈએ અને કામળી, સંઘારિયું સાથે રાખવાં જોઈએ. પહેલાં પડિલેહણ, દેવ-વંદન કરેલ હોય તો પછી પોપધ લેવાના વિધિ પ્રમાણે પોપધ તથા સામાયિક લઈ જધા આદેશો માગવા* અને તે વખતે માત્ર મુહપત્તીનું જ પડિલેહણ કરવું. પરંતુ પોપધ ઉચ્ચર્યા બાદ પડિલેહણ તથા દેવવંદન કરાય તે વધારે યોગ્ય છે.

(૨૦) જેણે સવારે આઠ પહોરનો જ પોપધ લીધો હોય તે સાંજના દેવ વાંઘા પછી કુંડળ જાચી લે, એટલે રૂનાં બે પુંભડાં બે કાનમાં રાખે. જો તે શુભાવે તો આલોચણ આવે. પછી ડંડાસણ તથા રાત્રિને માટે ચૂનો નાખેલું અચિત્ત પાણી ચાચીને રાખી મૂકે તથા સો હાથ વસતિ જોઈ આવે, જેમાં રાત્રે માતૃવં વગેરે પરઠવી શકાય. પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી ઇરિયા૦ કરી ઇચ્છા૦ સ્થંડિલ પડિલેહું? એમ કહીને આદેશ માગે. શુરુ કહે ‘પડિલેહેહ’ એટલે ‘ઇચ્છ’ કહી ચોવીસ માંડલાં કરવાં. આ માંડલાંની મનમાં ધારણા કરવાની છે. તે આ પ્રમાણે:

પ્રથમ સંધારાની જગા પાસે છ માંડલાં કરવાં:

* નવા પોપધ લેનારને ‘બહુપડિપુત્રા પોરિસી’નો આદેશ માગવાનો નથી, પરંતુ પોપધચાળાના પ્રમાર્જનનો આદેશ માગવાનો છે.

(૧) આઘાડે^૧ આસન્ને^૨ ઉચ્ચારે^૩ પાસવળે^૪ અળહિયાસે.^૫

(૨) આઘાડે આસન્ને પાસવળે અળહિયાસે.

(૩) આઘાડે મજ્જે^૬ ઉચ્ચારે પાસવળે અળહિયાસે.

(૪) આઘાડે મજ્જે પાસવળે અળહિયાસે.

(૫) આઘાડે દૂરે^૭ ઉચ્ચારે પાસવળે અળહિયાસે.

(૬) આઘાડે દૂરે પાસવળે અળહિયાસે.

બીજાં છ માંડલાં ઉપાશ્રયની અંદર ઉપર પ્રમાણે જ કહેવાં, પણ ત્યાં અળહિયાસેને બદલે અહિયાસે^૮ કહેવું.

ત્રીજાં છ માંડલાં ઉપાશ્રયનાં બારણાં બહાર નજીક રહીને કરવાં તથા ચોથાં છ માંડલાં ઉપાશ્રયથી સો હાથને આશરે દૂર રહીને કરવાં. તે બાર માંડલાંમાં આઘાડેને બદલે અણાઘાડે^૯ શબ્દ કહેવો. બાકીના શબ્દો ઉપર પ્રમાણે જ કહેવા. આ માંડલાંવાળી જગા પ્રથમથી જોઈ રાખવી અને માંડલાં સ્થાપનાજી પાસે રહીને બોલતી વખતે તે તે જગાએ દૃષ્ટિને ઉપયોગ રાખવો. આ પ્રમાણે ચોવીસ માંડલાં કર્યા પછી ઇરિયાવહી પડિછમીને ચૈત્યવંદન-પૂર્વક પ્રતિક્રમણ કરવું.

(૨૧) રાત્રિ-પોષધવાળા પહોર રાત્રિ-પર્યંત સ્વાધ્યાય-ધ્યાન કરે. પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી ‘ ઇચ્છા૦ બહુપડિપુત્રા પોરિસી ? ’ એમ બોલે. ગુરુ કહે ‘ તહુ સ્તિ ’ એટલે ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી ઇરિયાવહી પડિછમે. પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ કરી

૧ ખાસ મુસ્કેલીના વખતે. ૨ નજીક. ૩ વડી નીતિના પ્રસંગે. ૪ લઘુ નીતિના પ્રસંગે. ૫ સહન ન થઈ શકતાં. ૬ મધ્યમાં. ૭ દૂર. ૮ સહન થઈ શકતાં. ૯ ખાસ મુસ્કેલી ન હોય તે વખતે.

‘ ઇચ્છાં બહુપડિપુત્રા પોરિસી રાઈય-સંથારે ઠાસું(મિ) ? ’ એમ કહે. ગુરુ કહે ‘ ઠાલે ’ એટલે ‘ પણિહાણુ-સુત્ત ’ સુધીના પાઠો બોલી ચૈત્યવંદન કરે. તેમાં ચૈત્યવંદન-અધિકારે ‘ પાસનાહ-જિણુ-થુઈ ’ (‘ અઉક્કસાય-’સૂત્ર) બોલે. પછી ખમાં પ્રણિં કરી ‘ ઇચ્છાં સંથારા-વિધિ ભણુવા મુહપત્તી પડિલેહું ? ’ એમ કહી આદેશ માગે અને ગુરુ ‘ પડિલેહું ’ કહે ત્યારે ‘ ઇચ્છં ’ કહી મુહપત્તીનું પડિલેહણુ કરે અને ‘ નિસ્સહી નિસ્સહી નિસ્સહી, નમો ખમાસમણાણું ગોયમાઈ-ણું મહાસુણીણું ’ આટલો પાઠ, ‘ નવકાર ’ તથા ‘ સામાઈય-સુત્ત ’ ત્રણ વાર કહે. પછી ‘ સંથારા-પોરિસી ’ ભણાવે. તેમાં ‘ અરિહંતો મહ દેવો ’ એ ગાથા ત્રણ વાર બોલે. અને પછી સાત નવકાર ગણી બાકીની ગાથાઓ બોલે.

(૨૨) આ પ્રમાણે સંથારા-પોરિસી કહી રહ્યા પછી સ્વાધ્યાય-ધ્યાન કરે અને જ્યારે નિદ્રા-પીડિત થાય ત્યારે લઘુશંકાની બાધા ટાળીને ઇરિયાં ‘ ગમણુગમણુ ’ કરી દિવસે પડિલેહેલી જગાએ સંથારો કરે. તે આ પ્રમાણે : ‘ પ્રથમ જમીન પડિલેહીને સંથારિયું પાથરે. તેની ઉપર ઉત્તરપટ્ટો- (એકપટ્ટો ઓછાડ) પાથરે, મુહપત્તી કેડે ભરાવે, કટાસણું-ચરવળો જમણે પડખે રાખી મૂકે અને માતરિયું પહેરીને ડાખે પડખે હાથનું ઓશીકું કરીને સૂએ.

(૨૩) રાત્રિએ ચાલવું પડે તો કંડાસણુ વડે પડિલેહતાં ચાલે-વચમાં જાગે તો બાધા ટાળી ઇરિયાં કરી ઓછામાં ઓછી ત્રણ ગાથાનો સ્વાધ્યાય કરી સુવે.

(૨૪) પાછલી રાતે જાગીને નવકાર સંભારી, ભાવના ભાવી, માત્રાની બાધા ટાળી આવે. પછી ઈરિયાવહી પડિક્રમી 'હુસુમિણ-હુસુમિણ' નો કાઉસ્સગ્ગ કરીને ચૈત્યં સ્વાધ્યાય કરી પછી પ્રતિક્રમનાં અવસરે રાત્રિક પ્રતિક્રમણ કરે.

(૨૫) પછી સ્થાપનાચાર્યજીનું પડિં થયા બાદ પૂર્વોક્ત વિધિએ પડિલેહણ કરે અને ઈરિયાંપૂર્વક કાળે લઈ પૂર્વોક્ત વિધિએ દેવ વાંદે તથા સજ્જાય કરે.

(૨૬) પછી ડંડાસણ, કુંડી, પાણી, કુંડળ, કામળી વગેરે જે વસ્તુ જાણેલી હોય, તે પાછી ગૃહસ્થને ભળાવે.

(૨૭) પછી ઈરિયાવહી પડિક્રમી, 'ઈચ્છાં મુહપત્તી પડિલેહું?' ત્યાંથી પોસહ પારવાની વિધિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'સામાઈય-વય-જુત્તો' કહેવા સુધીનો સર્વ વિધિ કરીને પોસહ પારે અને અવિધિ થયાનો 'મિચ્છા મિ હુક્કડં' દે.

‘ગમણાગમણે’

ઈર્યા-સમિતિ, ભાષા-સમિતિ, એપણા-સમિતિ, આદાનમંડ-મત્ત-નિક્કલેવણા-સમિતિ, પારિષ્ઠાપનિકા-સમિતિ, મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ, એ પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ; આઠ પ્રવચન-માતા શ્રાવક-તણે ધર્મે, સામાયિક પોસહ લીધે રૂઢી પેરે પાલી નહીં, સંકન-વિરાધના થઈ હોય, તે સંવિહું મન, વચન, કાયાએ કરી મિચ્છા મિ હુક્કડં । ઇતિ.

ચૈત્યવંદનાદિ-સંગ્રહ

ચૈત્યવંદનો

(૧) વીશ સ્થાનકનું ચૈત્યવંદન

- પહેલે પદ અરિહંત નમું, બીજે સર્વ સિદ્ધ;
ત્રીજે પ્રવચન મન ધરો, આચારજ સિદ્ધ. ૧.
- નમો થેરાણું પાંચમે, પાઠક-શુણ છટું;
નમો દોઝે સબ્બસાહુણું, જે છે શુણ-ગરિટું. ૨.
- નમો નાણુસ્સ આઠમે, દર્શન-પદ ધ્યાવો;
વિનય કરો શુણવંતનો, ચારિત્ર મન ભાવો. ૩.
- નમો ખંભ-વય-ધારીણું, તેરમે કિરિયાણું;
નમો તવસ્સ ચૌદમે, ગોયમ નમો જિણાણું. ૪.
- ચારિત્ર નાણુ સુઅસ્સને એ, નમો તિત્થસ્સ બાણી;
જિન ઉત્તમ-પદ પદ્મને, નમતાં હોય સુખ-ખાણી. ૫.

(૨) સામાન્ય જિન-ચૈત્યવંદન

જય જય તું જિનરાજ ! આજ, મલિયો સુજ સ્વામી;
અવિનાશી અકલંક રૂપ ! જગ-અંતરબ્રમી !
રૂપારૂપી ધર્મદેવ ! આત્મ-આરામી;
ચિદાનંદ ચેતન અચિત્ય, શિવ-લીલા પામી.

સિદ્ધ! બુદ્ધ! તુજ વંદતાં એ, સકલ સિદ્ધિ વર-બુદ્ધ;
શાસ પ્રભુ-ધ્યાને કરી, પ્રકટે આતમ-ઝલ્લ.

કાલ બહુ સ્થાવર ગયો, ભમિયો ભવમાંહી;
વિકલોદ્રિયમાંહી વસ્યો, સ્થિરતા નહીં ક્યાંહી.

તિથ્ય-પંચેદ્રિયમાંહી દેવ! કર્મે હું આવ્યો;
કરી કુકર્મ નરકે ગયો, તુમ દર્શન નહીં પાચો.

એમ અનંત કાલે કરી એ, પામ્યો નર-અવતાર;
હવે જગ-તારક! તુંહી મલ્યો, ભવ-જલ-પાર ઉતાર.

(૩) શ્રીપાર્શ્વજિન-ચૈત્યવંદન

જય ચિંતામણિ-પાર્શ્વનાથ! જય ત્રિભુવન-સ્વામી;
અષ્ટ કર્મ-રિપુ જિતીને, પંચમી ગતિ પામી.

પ્રભુ-નામે આનંદ-કંદ, સુખ-સંપત્તિ લાહીએ;
પ્રભુ-નામે ભવ-ભયતણાં, પાતક સખ દહીએ.

‘ૐ હ્રીં’ વર્ણુ બોડી કરી, જપીએ પાર્શ્વ-નામ;
વિષ અમૃત થઈ પરિણમે, લાહીએ અવિચલ ઠામ.

(૪) વિવિધ તીર્થોનું ચૈત્યવંદન

આજ દેવ અરિહંત નેમું, સમરું તારું નામ;
જ્યાં જ્યાં પ્રતિમા જિન-તણી, ત્યાં ત્યાં કરું પ્રણામ. ૧.

શેત્રુંજે શ્રીઆદિદેવ, નેમું નમું ગિરનાર;
તારંગે શ્રીઅજિતનાથ, આબૂ ઋષભ-બુધાર. ૨.

આપદ-ગિરિ-ઉપરે, જિન-ચોવીશે જોય; (૧)
મણિમય મૂરતિ માનશું, ભરતે ભરાવી સોય. ૩.

સમ્મેતશિખર-તીરથ વડું, જ્યાં વીશે જિન-પાય;
વૈભાર-ગિરિવર ઉપરે, વીર જિનેશ્વર-રાય. ૪.

માંડવગઢનો રાજિયો, નામે દેવ સુપાસ;
ઋષભ કહે જિન-સમરતો, પહોંચે મનની આશ. ૫.

(૫) શ્રીસિદ્ધાચલજનાં ચૈત્યવંદનો

(૧)

જય જય નાભિ-નરેન્દ્ર-નંદ !, સિદ્ધાચલ-મંડન !
જય જય પ્રથમજિણુંદ-ચંદ ! ભવ-દુઃખ-વિહંડન. ૧.

જય જય સાધુ-સુરેન્દ્ર-વૃંદ-વંદિય પરમેશ્વર !;
જય જય જગદાનંદ-કંદ ! શ્રીઋષભ જિનેશ્વર !. ૨.

અમૃત-સમં જિનધર્મનો એ, હાયક જગમાં નાણું;
સુંજ પદ-પંકજ પ્રીત ધરી, નિશ-દિન નમત કહયાણુ. ૩.

(૨)

શ્રીશત્રુજય સિદ્ધક્ષેત્ર, દીઠે દુર્ગતિ વારે;
ભાવ ધરીને જો સડે, તેને ભવ-પાર ઉતારે. ૧.

અનંત સિદ્ધનો એહંકાર, સકલ તીર્થનો રાંચ;
પૂર્વ નવાણું ઋષભદેવ, જ્યાં ઠવિયા પ્રભુ-પાય. ૨.

સૂરજકુંડ સોહામણે કવડ જક્ષ અભિરામ;
નાભિરાયા-કુલમંડણે, જિનવર ! કરું પ્રણામ. ૩.

(૧) શ્રીસીમંધર-સ્વામીનાં ચૈત્યવંદનો

(૧)

શ્રીસીમંધર! જગ-ધણી, આ ભરતે આવો;
કરુણાવંત! કરુણા કરી, અમને વંદાવો. ૧.

સકલ ભક્ત તુમે ધણી, જો હોવે અમ નાથ;
ભવોભવ હું છું તાહરો, નહીં મેલું હવે સાથ. ૨.

સયલ સંગ છંડી કરી, ચારિત્ર લઈશું;
પાય તુમારા સેવીને, શિવ-રમણી વરીશું. ૩.

એ અલજો મુજને ઘણો એ, પૂરો સીમંધર દેવ!
ઈહાં થકી હું વિનવું, અવધારો મુજ સેવ. ૪.

(૨)

શ્રીસીમંધર! વીતરાગ! ત્રિભુવન તમે ઉપકારી;
શ્રીશ્રેયાંસ પિતા-કુલે, બહુ શોભા તુમારી. ૧.

ધન્ય ધન્ય માતા સત્યકી, જેણે જાણ્યો જયકારી;
વૃષભ લાંછને વિરાજમાન, વંદે નર-નારી. ૨.

ધનુષ પાંચસો દેહડી એ, સોહીએ સોપન વાન;
કીર્તિવિજય ઉવજાચનો, વિનય ધરે તુમ ધ્યાન. ૩.

(૩)

સીમંધર! પરમાત્મા, શિવ-સુખના દાતા;
સુદ્ધભલવઈ વિજયે જાણ્યો, સર્વ જીવના ત્રાતા. ૧.

- પૂર્વવિદેહ પુડરીગિણી, નયરીએ સોહે;
શ્રીશ્રેયાંસ રાજા તિહાં, ભવિયણનાં મન મોહે. ૨.
- ચૌદ સુપન નિર્મળ લહી, સત્યકી રાણી માત;
કુંથુ અર જિન-અંતરે, શ્રીસીમંધર જાત. ૩.
- અનુકંમે પ્રભુ જનમીયા, વળી ચૌવન પાવે;
માત-પિતા હરખે કરી, રુઝ્મિણી પરણાવે. ૪.
- ભોગવી મુખ સંસારનાં, સંજમ મન લાવે;
મુનિસુમત નમિ-અંતરે, દીક્ષા પ્રભુ પાવે. ૫.
- ઘાતીકર્મનો ક્ષય કરી, પામ્યા કેવળનાણુ;
વૃપલ-લંછને શોભતા, સર્વ ભાવના જાણુ. ૬.
- ચોરાશી જસ ગણધરા, મુનિવર એકસો કોડ;
ત્રણ ભુવનમાં જોવતાં, નહિ કોઈ એહુની જોડ. ૭.
- દશ લાખ કદ્યા કેવળી, પ્રભુજનો પરિવાર;
એક સમય ત્રણ કાળના, જાણે સર્વ વિચાર. ૮.
- ઉદય પેઢાલ જિન અંતરે એ, યાશે જિનવર સિદ્ધ;
જસવિજય ગુરુ પ્રણમતાં, શુભ વંછિત ફળ લીધ. ૯.

(૭) બીજનું ચૈત્યવંદન

- હુવિધ ધર્મ જિણે ઉપદિશ્યો, ચોથા અભિનંદન;
બીજે જન્મ્યા તે પ્રભુ, ભવ-હુઃખ-નિકંદન. ૧.
- હુવિધ ધ્યાન તુમે પરિહરો, આદરો દોય ધ્યાન;
ધર્મ પ્રકાશ્યું સુમતિજિને, તે ચવીયા બીજ દિન. ૨.

દોય ખંધન રાગ-દેવ, તેહને ભવિંતજીએ; ૧
 મુજ પરે શીતલજિન કહે, બીજ દિને શિવ ભજીએ; ૨
 જીવાજીવ પદાર્થનું, કરો નાણ સુજાણ; ૩
 બીજ દિને વાસુપૂજય પરે, લહો કેવલનાણ; ૪
 નિશ્ચય ને વ્યવહાર દોય, એકાંતે ન ગ્રહીએ; ૫
 અરજિન બીજ દિને ચવી, એમ જન આગલ કહીએ; ૬
 વર્તમાન ચોવીશીએ, એમ જિન કહ્યાણ; ૭
 બીજ દિને કેઈ પામીયા, પ્રભુ નાણ નિર્વાણ; ૮
 એમ અનંત ચોવીશીએ, હુઆં ગહુ કહ્યાણ; ૯
 જિન ઉત્તમ પદ-પદ્મને, નમતાં હોય સુખ-ખાણ. ૧૦

(૮) જ્ઞાનપંચમીનું ચૈત્યવંદન.

ત્રિગટે બેઠા વીરજિન, ભાષે ભવિ-જન આગે; ૧
 ત્રિકરણશ્યું ત્રિહુંલોક-જન, નિસુણો મન-રાગે. ૨
 આરાધો ભલી ભાતસે, પાંચમ અજવાલી; ૩
 જ્ઞાન-આરાધન-કારણે, એહ જ તિથિ નીહાલી. ૪
 જ્ઞાન વિનો પશુ-સારિખા, જાણો એણે સંસાર; ૫
 જ્ઞાન-આરોધનથી લહે, શિવપદ-સુખ શ્રીકાર. ૬
 જ્ઞાન-રહિત ક્રિયા * કહી, કાશ-કુસુમ-ઉપમાન; ૭
 લોકાલોક-અકાશકર, જ્ઞાન એક પરધાન. ૮
 જ્ઞાની શ્વાસોચ્છવાસમાં, કરે કર્મનો છેદ; ૯
 પૂર્વ કોડિ વર્ષો લગે, અજ્ઞાની કરે તેહ. ૧૦

* કહે, મનની વાત ને કાશ-કુસુમ-ઉપમાન એટલે જ્ઞાન-રહિત ક્રિયા.

દેશ-આરાધકે ક્રિયા કેહી, સર્વ-આરાધક જ્ઞાન;
જ્ઞાન-તણે મહિમા ઘણો, અંગ પાંચમે ભગવાન. ૬
પંચ માસ લઘુ પંચમી, બપજીવ ઉત્કૃષ્ટી;
પંચ વર્ષ પંચ માસની, પંચમી કરો શુભ દષ્ટિ. ૭
એકાવન હી પંચનો એ, કાઉસસગ લોગસસ કેરો;
ઉજમણું કરો ભાવથી, ટાલો ભવ-ફેરો. ૮
એણી પરે પંચમી આરાધીએ, આણી ભાવ-અપાર;
વરદત્ત શુભમંજરી પરે, રંગવિજય લહો સાર. ૯

(૯) અષ્ટમીનું ચૈત્યવંદન

માહ-સુદિ આઠમંદિને, વિજયો સુત બયો;
તેમ ફાગણ-સુદિ આઠમે, સંભવ થવી આયો. ૧
ચૈત્ર-વદિની આઠમે, જન્મ્યા ઋષભ-જિણુંદ;
દીક્ષા પણું એ દિને લેહી, હુઆ પ્રથમ મુનિયંદ. ૨
માઘ-સુદિ આઠમે દિને, આઠ કર્મ કર્યા હર;
અભિનંદન ચોથા પ્રભુ, પામ્યા સુખ ભરપૂર. ૩
એહિ જ આઠમ બિંજલી, જન્મ્યા સુમતિ-જિણુંદ;
આઠ ભતિ કલશે કરી, નંદવરાવે સુર-ધંદ. ૪
જન્મ્યા જેઠ-વદિ આઠમે; મુનિસુવત-સ્વામી;
તેમ અપાઠ-સુદિ આઠમે; અષ્ટમી ગતિ પામી. ૫
શ્રાવણ-વદની આઠમે, નિમિ જન્મ્યા જગ-લાલું;
તેમ શ્રાવણ-સુદિ આઠમે, ચોસજીનું નિર્વાણ. ૬

ભાદ્રપદ-વદિ આઠમ દિને, ચવિયા સ્વામી સુપાસ;
જિન ઉત્તમ પદ-પદ્મને, સેવ્યાથી શિવ-વાસ. ૭.

(૧૦) એકાદશીનું ચૈત્યવંદન

શાસન-નાયક વીરજી, પ્રભુ કેવલ પાયો;
સંઘ ચતુર્વિધ સ્થાપવા, મહાસેન-વન આયો. ૧.

માધવ-સિત એકાદશી, સોમિલ-દ્વિજ-ચર;
ઈંદ્રભૂતિ-આદિ મહ્યા, એકાદશ વિર. ૨.

એકાદશ-સો ચઉગુણો, તેહનો પરિવાર;
વેદ-અર્થ અવળો કરે, મન અભિમાન અપાર. ૩.

જીવાદિક-સંશય હરી એ, એકાદશ ગણધાર;
વીરે સ્થાપ્યા વંદીએ, જિનશાસન-જયકાર. ૪.

મહલી જન્મ અર મહલી પાસ, વર ચરણ-વિલાસી;
ઋષલ અજિત સુમતિ નમિ, મહલી ઘનઘાતી વિનાશી. ૫.

પદ્મપ્રભ શિવ-વાસ પાસ, ભવ-ભવના તોડી;
એકાદશી દિન આપણી, ઋદ્ધિ સઘળી જોડી. ૬.

દશ ક્ષેત્રે ત્રિહું કાલનાં, ત્રણસો કહ્યાણુ;
વર્ષ અગ્યાર એકાદશી, આરાધો વરનાણુ. ૭.

અગ્યાર અંગ લખાવીએ, એકાદશ પાઠાં;
પુજણી ઠવણી વીંટણી, મણી કાગલ ને કાઠાં. ૮.

અગ્યાર અવ્રત છાંડવા એ, વહો પડિમા અગ્યાર;
સુમાવિજય જિનશાસને, સફલ કરો અવતાર. ૯.

સ્તવનો

શ્રીસીમંધરજિનનાં સ્તવનો

(૧)

ધન્ય ધન્ય ક્ષેત્ર મહાવિદેહ જી, ધન્ય પુડરીગિણી ગામ;
ધન્ય તિહાંના માનવી જી, નિત્ય ઊઠી કરે રે પ્રણામ—
સીમંધર-સ્વામી ! કઈયે રે (ક્યારે) હું મહાવિદેહ આવીશ ?
જયવંતા જિનવર ! કઈયે રે (ક્યારે) હું તમને વાંદીશ ? ૧.

ચાંદલિયા ! સંદેશડો જી, કહેજો સીમંધર-સ્વામ;
ભરતક્ષેત્રના માનવી જી, નિત્ય ઊઠી કરે રે પ્રણામ. સીં ૨.

સંભવસરણુ દેવે રચ્યું તિહાં, ચોસઠ ઇંદ્ર નરેશ;
સોના-તણે સિંહાસન બેઠા, ચામર છત્ર ધરેશ. સીં ૩.

ઇંદ્રાણી કાઢે ગહુંલી જી, મોતીના ચોક પૂરેશ;
લળી લળી લીએ લુંછણાં જી, જિનવર દીએ ઉપદેશ. સીં ૪.

એહવે સમે મેં સાંભળ્યું, હવે કરવાં પચ્ચકળાણુ;
પોથી ઠવણી તિહાં કણે જી, અમૃત-વાણી વખાણુ. સીં ૫.

રાયને વહાલા વોડલા જી, વેપારીને વહાલાં છે દામ;
અમને વહાલા સીમંધરસ્વામી, જેમ સીતાને શ્રીરામ. સીં ૬.

નહીં(વિ) માણું પ્રભુ રાજ્ય-ઝદિજી,
નહીં(વિ) માણું ગરથ-ભંડાર;
હું માણું પ્રભુ ! એટલું જી, “તુમ પાસે આવતાર.” સીં ૭.

દેવે ન દીધી પાંખડી જી, કેમ કરી આવું હજૂર ?
 મુજરો મારો માનજો જી, પ્રહ ઉગમતો સૂર. સીં ૮.
 સમયસુંદરની વિનતિ જી, માનજો વારંવાર;
 બે કર જોડી વિનવું જી, વિનતડી અવધાર. સીં ૯.

(૨)

પુકૂળલવઘ-વિજયે જયો રે, નયરી પુકરીગિણી સાર;
 શ્રીસીમંધર સાહેબો રે!, રાય શ્રેયાંસ-કુમાર—
 જિણુંદરાય ! ધરજો ધર્મ-સનેહ; સીં ૧૦.
 મોટા-નાના અંતરો રે, ગિરુઆ નવિ દાખંત;
 સસિ-દરિસણ સાયર વધે રે, કૈરવ-વન વિકસંત—જિણુંદ૦ ૨.
 ઠામ કુઠામ ન લેખવે રે, જળ વરસંત જળ-ધાર;
 કર દોય કુસુમે વાસિયે રે, છાયા સવિ આધાર—જિણુંદ૦ ૩.
 રાય ને રંક સરીખો ગણે રે, ઉદ્યોતે સસિ સૂર;
 ગંગા-જળ તે બિહું-તણાં રે, તાપ કરે સવિ દૂર—જિણુંદ૦ ૪.
 સરીખો સહુને તારવા રે, તિમ તુમે છો મહારાજ!
 મુજશું અંતરકિમ કરો રે? બાંહ્ય ગ્રહ્યાની લાજ—જિણુંદ૦ ૫.
 મુખ દેખી ટીકું કરે રે, તે નહિ(વિ) હોય પ્રમાણ;
 મુજરો માને સવિ-તણો રે, સાહિબ તેહ સુખાણ—જિણુંદ૦ ૬.
 વૃષભ લંછન, માતા સત્યકી રે, નંદન રુક્મિણી-કંત;
 વાંચક યશ એમ વિનવે રે, ભય(વ)-ભંજન ભંગવંત!—જિણુંદ૦ ૭.

(૩)

મુણે અંદાજી ! સીમંધર પરમાત્મ પાસે જાણે,
મુજ વિનંતડી; પ્રેમં ધરીને, એણી પેરે તુમે સંભળાવજો;
જે તણુ ભુવનના નાયક છે, જસ ચોસઠ ઇંદ્ર પાયક છે;
નાણુ-દરિસણુ જેહને ખાયક છે- સુણો ૧.

જેની કંચન-વરણી કાયા છે, જસ ધોરી-લંછન પાયા છે;
પુકરીગિણી-નયરીનો રાયા છે- સુણો ૨.

બાર પરવદામાંહી બિરાજે છે, જસ ચોત્રીશ અતિશય છાજે છે;
શુણુ પાંત્રીસ વાણીએ ગાજે છે- સુણો ૩.

ભવિજનને તે પડિઓડે છે, ત્ય(તુ)મ-અધિક શીતલ શુણુ સોડે છે;
રૂપ દેખી ભવિજન મોડે છે- સુણો ૪.

તુમ સેવા કરવા રસિયો છું, પણ બરતમાં દૂરે વસિયો છું;
મહામોહરાય-કર ક્ષસિયો છું- સુણો ૫.

પણ સાહિબ ! ચિત્તમાં ધરિયો છે,
તુમ આણુ-ખડ્ગ કર ગ્રહિયો છે;
તો કાંઈક મુજથી કરિયો છે- સુણો ૬.

નિન ઉત્તમ પૂઠ હવે પૂરો, કહે પદ્મવિજય ઘોડ શૂરો;
તો વાઘે મુજ મન અતિનૂરો- સુણો ૭.

શ્રીસિદ્ધાયણનાં સ્તવનો

(૧)

જાત્રા નવાણું કરીએ, વિમલગિરિ-જાત્રા નવાણું કરીએ.

પૂરવ નવાણું વાર શેત્રુંજીગિરિ,

ઋષભ-જિણુંદ સમોસરીએ. વિમલ૦

કોડિ સહસ્ર લવ-પાતક તુટે,

શેત્રુંજી સામું ડગ લરીએ. વિમલ૦

૧.

સાત છઠ દોઢ અઠમ તપસ્યા,

કરી ચઢીએ ગિરિવરીએ; વિમલ૦

પુંડરીક-પદ જપીએ હરખે,

અધ્યવસાય શુભ ધરીએ. વિમલ૦

૨.

પાપી અલબ્ય નજરે ન દેખે,

હિંસક પણ ઉદ્ધરીએ; વિમલ૦

ભૂમિ-સંધારો ને નારીતણો સંગ,

દૂર-ચક્રી પરિહરીએ. વિમલ૦

૩.

સચિત્ત-પરિહારી ને એકલ-આહારી,

ગુરુ સાથે પદ ચરીએ; વિમલ૦

પડિક્કમણાં દોઢ વિધિશું કરીએ,

પાપ-પડલ વિખરીએ. વિમલ૦

૪.

કલિકાળે એ તીરથ મહોદું,

પ્રવહણુ જિમ લવ-દરીએ; વિમલ૦

ઉત્તમ એ ગિરિવર સેવતાં,

પદ્મ કહે લવ તરીએ. વિમલ૦

૫.

(૨)

આંખડીએ રે મેં આજ, શત્રુજય હીઠા રે;
સવાલાખ-ટકાનો દહાડો રે, લાગે મને મીઠો રે;
સફળ થયો મારા મનનો ઉમાદ્યો, વહાલા મારા !
ભવનો સંશય ભાંગ્યો રે;

નરક તિથિ-ચ-ગતિ દૂર નિવારી,
ચરણે પ્રભુજીને લાગ્યો રે. શત્રું ૧.

માનવ-ભવનો લાહો લીજે, વહાલાં દેહડી પાવન ફીજે રે;
સોના-રૂપાને ફૂલડે વધાવી, પ્રેમે પ્રદક્ષિણા ફીજે રે. શત્રું ૨.
હથડે પખાળી ને કેસર ઘોળી, વહાલાં શ્રીઆદીશ્વર પૂજ્યા રે;
શ્રીસિદ્ધાચળ નયણે જોતાં, પાપ-મેવાસી મૂળ્યા રે. શત્રું ૩.

શ્રીમુળ સૌધર્મા-સુરપતિ આગે, વહાલાં
વીરજિણુંદ એમ જોલે રે;

“ત્રણ ભુવનમાં તીરથ મોટું, નહિ કોઈ શત્રુજય તોલે રે.”
—શત્રું ૪.

ધંદ્ર-સરીખા એ તીરથની, વહાલાં ચાકરી ચિત્તમાં ચાહે રે;
કાયાની તો કાસર કાઢી, સૂરજકુંડમાં નાહે રે. શત્રું ૫.
ઠાંકરે ઠાંકરે શ્રીસિદ્ધક્ષેત્રે, વહાલાં સાધુ અનંતા સિધ્યા રે;
તે માટે એ તીરથ મોટું, ઉદ્ધાર અનંતા કીધા રે. શત્રું ૬.
નાભિરાય-સુત નયણે જોતાં, વહાલાં મેહ અમીરસ પુઠ્યા રે;
ઉદયરત્ન કહે આજ મારે પોતે, શ્રીઆદીશ્વર તુઠ્યા રે.
—શત્રું ૭.

(૩)

વિમલાચલ વિમલા પા(પ્રા)ણી, શીતલ તરુ-છાયા ઠરાણી;
 રસ-વેધક કંચન-ખાણી, કહે ઇંદ્ર “સુણે! ઇંદ્રાણી!—
 સનેહી સંત ! એ ગિરિ સેવો, ચૌદ ક્ષેત્રમાં તીર્થ ન એવો.
 —સનેહી૦ ૧.

ષટ રી પાળી ઉલ્લસીએ, છટું અટુંમ કાયા કસીએ;
 મોહ-મદ્દની સામા ધસીએ, વિમલાચલ વેગે વસીએ.
 —સનેહી૦ ૨.

અન્ય સ્થાનક કર્મ જે કરીએ, તે હિમગિરિ હેઠા હરીએ;
 પાખલ પ્રદક્ષિણા ફરીએ, ભવ-જલધિ હેલા તરીએ—સનેહી૦ ૩.

શિવ-મંદિર ચઢવા કાળે, સોપાનની પંક્તિ વિરાળે;
 ચઢતાં સમકિતી છાળે, દુર્ભાગ્ય અભાગ્ય તે લાળે.—સનેહી૦ ૪.

પાંડવ-પમુડા કેઈ સંતા, આદીશ્વર-ધ્યાન ધરંતા;
 પરમાત્મ-ભાવ ભજંતા, સિદ્ધાચળ સિદ્ધ અનંતા.—સનેહી૦ ૫.

ષટમાસી ધ્યાન ધરાવે, શુકરાજન રાજ્યને પાવે;
 ખંડિરંતર-શત્રુ હરાવે, શત્રુજય-નામ ધરાવે—સનેહી૦ ૬.

પ્રણિધાને ભજે ગિરિ જાચો, તીર્થંકર-નામ નિકાચો;
 મોહરાયને લાગે તમાચો, શુભ વીર વિમલગિરિ સાચો.
 —સનેહી૦ ૭.

(૪)

સિદ્ધાચળ-ગિરિ લેટ્યા રે, ધન્ય ભાગ્ય હમારાં.
 એ ગિરિવરનો મહિમા મોટો, કહેતાં ન આવે પાર;
 રાયણ ઋષભ સમોસર્યા સ્વામી, પૂરવ નવાણું વારા રે.—ધન્ય૦ ૧.

મૂળનાયક શ્રીઆદિજિનેશ્વર, ચૌમુખ પ્રતિમા ચાર;
અષ્ટ દ્રવ્યેશું પૂજે ભાવે, સમકિત મૂળ આધારાં રે.—ધન્ય૦ ૨.

ભાવ-ભક્તિશું પ્રભુ-ગુણ ગાવે(તાં), અંપના જન્મ સુધાર્યાં(રા);
યાત્રા કરી ભવિજન શુભ ભાવે,
નરક તિર્યચ-ગતિ વાર્યાં(રા) રે.—ધન્ય૦ ૩.

દૂર દેશાંતરથી હું આવ્યો, શ્રવણે સુણી ગુણ તારા;
'પતિત-ઉદ્ધારણ' ગિરુઠ તમારું,
એ તીરથ જગ સારા રે.—ધન્ય૦ ૪.

સંવત અઠાર ત્યાગ્રી માસ આપાઢે, વહિ આઠમ ભોમવારા;
પ્રભુજીકે ચરણ-પ્રતાપકે સંઘમે,
ખેમારતન પ્રભુ પ્યારા રે.—ધન્ય૦ ૫.

(૫)

શ્રી રે સિદ્ધાચળ લેટવાં, મુજ મન અધિક ઉમાહો;
ઋષભ-ગિણુંદ-પૂજા કરી,
લીજે ભવ-તણા લાહો.—શ્રી રે૦ ૧.

મણિમય મૂરતિ ઋષભની, નિપાઈ અભિરામ;
ભવન કરાવ્યાં કનકનાં,
રાખ્યાં ભરતે નામ.—શ્રી રે૦ ૨.

નેમિ વિના ત્રેવીશ પ્રભુ, આવ્યા સિદ્ધક્ષેત્ર નાણી;
“શેત્રુંભ-સમું તીરથ નહિ,”
ખોલ્યા સ્ત્રીમંધર નાણી.—શ્રી રે૦ ૩.

પડિછમણાં દોય ટંકનાં કીને, આઠે થોયે દેવ વાંદીને,
ભૂમિ-સંચારો કીને;

મૃપાતણો કીને પરિહાર, અંગે શીલ ધરીને સાર, દીને
દાન અપાર. ૧.

અરિહંત સિદ્ધ આચાર્ય નમીને, વાચક સર્વ સાધુ
વંદીને, દર્શન જ્ઞાન ગુણીને;

આરિત્ર તપનું ધ્યાન ધરીને, અહોનિશ નવ પદ-ગુણણું
ગણીને; નવ આયંખિલ પણ કીને;

નિશ્ચય રાખીને મન ઈશ, જપો પદ એક એકને ઈશ,
નવકારવાલી વીશ;

છેલે આયંખિલ પણ કીને, સત્તર-લેદી જિન-પૂજા રચીને;
માનવભવ-ફલ લીને. ૨.

સાતસો કુષીના રોગ, નાઠા નહવણુ લઈ સંયોગ, દૂર હુવા
કર્મના લોગ;

કુષ્ઠ અઠારે દૂરે જાય, હુઃખ દારિદ્ર સર્વ દૂર પલાય,
મન-વંછિત ફલ થાય;

નિર્ધાનીયાને દે બહુ ધન, અપુત્રીયાને પુત્ર-રતન, જે
સેવે શુદ્ધ મન;

નવકાર-સમો નહીં કોઈ મંત્ર, સિદ્ધચક્ર-સમો નહીં કોઈ
જંત્ર, સેવો ભવિયણુ એકંત. ૩.

જો સેવ્યો મયણા-શ્રીપાલ, ઉંખર-રોગ ગયો તત્કાલ,
પામ્યા મંગલ-માલ;

શ્રીપાલ પેરે જે આરાધે, તસ ઘર દિન દિન દોલત
વાધે, અંતે શિવ-સુખ સાંધે;

વિમલેશ્વર જક્ષ સેવા (સાંનિધ્ય) સારે, આપદા કષ્ટ
સંવિ દૂર નિવારે, દોલત લક્ષ્મી વધારે;

મેઘવિજય કવિરાયનો શીશ, હૈડે ભાવ ધરી જગદીશ,
વિનયવિજય નિશ-દિશ. ૪.

(૪) પર્વતિયિની સ્તુતિઓ

(૧)

ખીજની થાય

દિન સકલ મનોહર, ખીજ-દિવસ સુવિશેષ,
રાંચ રાણા પ્રણમે, અંદ્ર-તણી જિહાં રેખ;
તિહાં અંદ્ર-વિમાને, શાશ્વતા-જિનવર જેહ,
હું ખીજ તણે દિન, પ્રણમું આણી નેહ. ૧.

અભિનંદન અંદન, શીતલ શીતલનાથ,
અરનાથ સુમતિજિન, વાસુપૂજ્ય શિવ સાથ;
ઇત્યાદિક જિનવર, જન્મ-જ્ઞાન-નિર્વાણ,
હું ખીજ-તણે દિન, પ્રણમું તે સુવિહાણ. ૨.

પરકાશ્યે! ખીજે, દુવિધ ધર્મ ભગવંત,
જેમ વિમલ દોય, વિપુલ નયન વિકસંત;
આગમ અતિ અનુપમ, જિહાં નિશ્ચય વ્યવહાર,
ખીજે સવિ કીજે, પાતકનો પરિહાર. ૩.

ગજ-ગામિની કામિની, કમલ-મુકોમલ ચીર,
ચક્રેસરી કેસર(રી)-સરસ સુગંધ શરીર;
કર જોડી ખીજે, હું પ્રણમું તસ પાય,
એમ લલિતવિજય કહે, પૂરો મનોરથ માય !. ૪.

(૨)

પંચમીની ઘાય

શ્રાવણ-શુદ્ધિ દિન પંચમીએ, જન્મ્યા નેમિનિષ્ઠાંદ તો,
ક્યામ-વરણ તનુ શોભતું એ, મુખ શારદકો ચંદ તો;
સહસ વરસ પ્રભુ-આઉખું એ, બ્રહ્મચારી ભગવંત તો,
અષ્ટ કર્મ હેલે હણીએ, પહોંચ્યા મુક્તિ મહંત તો. ૧.

અષ્ટાપદ પર આદિજિન એ, પહોંચ્યા મુક્તિ-મોઝાર તો,
વાસુપૂજ્ય ચંપાપુરીએ, નેમિ-મુક્તિ ગિરનાર તો;
પાવાપુરી નગરીમાં વલી એ, શ્રીવીર તાણું નિર્વાણ તો,
સમેતશિખર વીશ સિદ્ધ હુઆ એ, શિર વહું તેહની આણ તો. ૨.

નેમિનાથ જ્ઞાની હુવા એ, ભાખે સાર વચન તો,
જીવદયા ગુણ-વેલડી એ, કીજે તાસ જતન તો;
મૃધા ન ખોલો માનવી એ, ચોરી ચિત્ત નિવાર તો,
અનંત તીર્થ કર એમ ભણે એ, પરિહરીએ પર-નાર તો. ૩.

ગોમેધ નામે ચક્ષુ ભલો એ, દેવી શ્રીઅંબિકા નામ તો,
શાસન-સાંનિધ્ય જે કરે એ, કરે વલી ધર્મનાં કામ તો;
તપગચ્છ-નાયક ગુણ-નીલો એ, શ્રીવિજયસેન સૂરિરાય તો,
ઋષભદાસ પાય સેવતાં એ, સફલ કરો અવતાર તો. ૪.

(૩)

અષ્ટમીની થાય

ચોવીથે જિનવર, હું પ્રભુમું નિત્યમેવ,
આઠમ-દિન કરીએ, ચંદ્રપ્રભુની સેવ;
મૂર્તિ મન-મોહન, જાણે પૂનમ-ચંદ,
દીઠે દુઃખ જાણે, પામે પરમાનંદ. ૧.

મલી ચોસઠ ઇંદ્ર, પૂજે પ્રભુજીના પાય,
ઇંદ્રાણી અપચરણ, કર જોડી ગુણ ગાય;
નંદીશ્વર દ્વીપે, મલી સુરવરની ઢોડ;
અઠ્ઠાઈ-મહોત્સવ, કરતા હોડાહોડ. ૨.

શત્રુજય-શિખરે, જાણી લાલ અપાર,
ચોમાસું રહીયા, ગણધર મુનિ પરિવાર;
ભવિયણને તારે, દેઈ ધર્મ-ઉપદેશ,
દૂધ સાકંરથી પણ, વાંછી અધિક વિશેષ. ૩.

પોસહ પડિધમણું, કરીએ વ્રત પચ્ચકખાણુ,
આઠમ-દિન કરીએ, અષ્ટ કર્મની હાણુ;
અષ્ટ મંગલ થાયે, દિન દિન કોડ કલ્યાણુ,
એમ મુખસૂરિ કહે, જીવિત જન્મ પ્રમાણુ. ૪.

(૪.)

એકાદશીની થાય

એકાદશી અતિ સ્વચ્છ, ગોવિંદ પૂજે નેમ,
કેણુ કારણુ એ પર્વ મહોદું ? કહો મુનશું તેમ;

જિનવર-કલ્યાણક અતિ ઘણાં, એકસો ને પચાસ,
તેણે કારણ એ પર્વ મહોદું, કરો મૌન ઉપવાસ. ૧.

અગિયાર શ્રાવક-તણી પ્રતિમા, કહી તે જિનવરદેવ,
એકાદશી એમ અધિક સેવો, વન-ગજા જિમ રેવ;
ચાવીશ જિનવર સચલ સુખકર, જેસા સુરતરુ અંગ,
જેમ ગંગા નિર્મલ નીર જેહવો, કરો જિનશું રંગ. ૨.

અગિયાર અંગ લખાવીએ, અગિયાર પાઠાં સાર,
અગિયાર કવલી વીટણાં, ઠવણી પુંજણી સાર;
આખખી અંગી વિવિધ રંગી, શાસ્ત્ર તણે અનુસાર,
એકાદશી એમ ઊજવો, જેમ પાખીએ ભવ-પાર. ૩.

વરકમલ-નયણી કમલ-વયણી, કમલ-સુકોમલ કાય,
ભુજ-દંડ અંડ અખંડ જેહને, સમરતાં સુખ થાય;
એકાદશી જેમ મન વસી, ગણી હુર્ષ પંડિત-શિશ,
શાસનદેવી વિઘ્ન નિવારો, સંઘ તણા નિશ-દિશ. ૪.

(૫)

શ્રીપર્યુષણપર્વની થાય

(૧)

મણિ-ખચિત સિંહાસન, ખેઠા જગદાધાર,
પર્યુષણ-કેરો, મહિમા અગમ અપાર;
નિજ સુખથી દાખી, સાચી સુરવર-વૃંદ,
એ પર્વ પર્વમાં, જિમ તારામાં અંદ. ૧.

- નાગકેતુની પરે, કલ્પ-સાધના કીજે,
 વ્રત નિયમ આખડી, ગુરુ-મુખ અધિકી લીજે;
 દોય ભેદે પૂજા, દાન પંચ પ્રકાર,
 કર પડિધમણાં ધર, શિયલ અખંડિત ધાર. ૨.
- જે ત્રિકરણ-શુદ્ધે, આરાધે નવ વાર,
 ભવ સાત આઠ નવ, શેષ તાસ સંસાર;
 સહુ સૂત્ર-શિરોમણિ, કલ્પસૂત્ર મુખકાર,
 તે શ્રવણે સુણીને, સફલ કરો અવતાર. ૩.
- સહુ ચૈત્ય જીહારી, ખમત-ખામણાં કીજે,
 કરી સાહુમ્મીવચ્છલ, કુગતિ-દ્વાર પટ દીજે;
 અદ્દાઈ-મહોત્સવ, ચિદાનંદ ચિત્ત લાઈ,
 ઇમ કરતાં સંઘને, શાસનદેવ સહાઈ. ૪.

(૨)

- સત્તરભેદી જિન-પૂજા રચીને, સ્નાત્ર-મહોત્સવ કીજે જી,
 ઠાલ દદામા, ભેરી નફેરી, અલ્હરી-નાદ સુણીજે જી;
 વીર જિન આગળ, ભાવના ભાવી, માનવ-ભવ-ફલ લીજે જી,
 પર્વ પન્નુસણ, પૂરવ પુણ્યે, આલ્યાં એમ જાણીજે જી. ૧.
- માસ પાસ વલી, દસમ હુવાલસ, ચત્તારિ અદ્દ કીજે જી,
 ઉપર વલી દશ, દોય કરીને, જિન ચોવીશ પૂજીજે જી;
 વડા કલ્પનો, છદ્દ કરીને, વીર-વખાણ સુણીજે જી,
 પડવાને દિન, જન્મ-મહોત્સવ, ધવલ-મંગલ વરતીજે જી. ૨.

આઠ દિવસ લગે, અમર પંખાવી, અઢમનો તપ કીજે ૭,
 નાગકેતુની પરે, કેવલ લહીએ, જો શુભ ભાવે રહીએ ૭;
 તેલાધર-દિન, ત્રણ કલ્યાણક, ગણધર-વાદ વદીજે ૭,
 પાસ નેમીસર, અંતર ત્રીજે, રિપલ-ચરિત્ર સુણીજે ૭. ૩.
 બારસેં સૂત્ર ને, સામાચારી, સંવચ્છરી પડિચ્છમિયે ૭,
 ચૈત્ય-પ્રવાહી, વિધિશું કીજે, સકલ જંતુ ખામીજે ૭;
 પારણાને દિન, સાહમ્મિ-વચ્છલ, કીજે અધિક વડાઈ ૭,
 આનવિજય કહે, સકલ મનોરથ, પૂરે દેવી સિદ્ધાઈ ૭. ૪.

સજ્જાયો

(૧)

ક્રોધની સજ્જાય

કડવાં ફલ છે ક્રોધનાં, જ્ઞાની એમ બોલે;
 રીસ-તણા રસ જાણીએ, હલાહલ તોલે. ૩૦ ૧.
 ક્રોધે ક્રોડ પૂરવ-તાણું, સંજમ-ફલ જાય;
 ક્રોધ-સહિત તપ જે કરે, તે તો લેખે ન થાય. ૩૦ ૨.
 સાધુ ઘણા તપિયો હતો, ધરતો મન વૈરાગ;
 શિષ્યના ક્રોધ થકી થયો, ચંડકોશિયો નાગ. ૩૦ ૩.
 આગં ભઠે જે ધર થકી, તે પહેલું ધર બાલે;
 જળનો જોગ જો નવિ મલે, તો પાસેનું પરજાલે. ૩૦ ૪.
 ક્રોધ-લણી ગતિ એહવી, કહે કેવલનાણી;
 હાણ કરે જે હેતની, જાલવળે એમ જાણી. ૩૦ ૫.
 ઉદયરત્ન કહે ક્રોધને, કાઢળે ગલે સાહી;
 કાચા કરળે નિર્મલી, ઉપશમ-રસ નાહી. ૩૦ ૬.

(૨)

માનની સજ્જા

- રે જીવ ! માન ન કીજીએ, માને વિનય ન આવે રે;
વિનય વિના વિદ્યા નહીં, તો કિમ સમકિત પાવે રે ? રે૦ ૧.
- સમકિત-વિણુ ચારિત્ર નહીં, ચારિત્ર-વિણુ નહીં મુક્તિ રે;
મુક્તિનાં મુખ છે શાશ્વતાં, તે કેમ લહીએ જીવિત રે ? રે૦ ૨.
- વિનય વડો સંસારમાં, ગુણમાંહે અધિકારી રે;
માને ગુણ જાયે ગલી, પ્રાણી જોજો વિચારી રે. રે૦ ૩.
- માન કયું જો રાવણે, તે તો રામે માર્યો રે;
દુર્યોધન ગવે કરી, અંતે સવિ હાર્યો રે. રે૦ ૪.
- સૂકાં લાકડાં-સારીઓ, દુઃખદાયી એ જોટો રે;
ઉદયરત્ન કહે માનને, દેજો દેશવટો રે. રે૦ ૫.

(૩)

માયાની સજ્જા

- સમકિતનું મૂલ જાણીએ જી, સત્યવચન સાક્ષાત્;
સાચામાં સમકિત વસે જી, માયામાં મિથ્યાત્વ રે,
જાણી ! મ કરીશ માયા લગાર. ૧. (એ આંકળી)
- મુખ મીઠો જૂઠો મને જી, કૂક-કપટનો રે ઢોલ;
જીભે તો જી જી કરે જી, ચિત્તમાં તાકે ચોટ રે. પ્રા૦ ૨.
- આપ-ગરજે આઘો પડે જી, પણ ન ધરે વિશ્વાસ;
મનશું રાખે આંતરો જી, એ માયાનો પાસ રે. પ્રા૦ ૩.

જેહશું જાંધે પ્રીતડી જી, તેહશું રહે પ્રતિકૂલ;
 મેલ ન છ'ડે મન-તણો જી, એ માયાનું મૂલ રે. પ્રાં ૪.
 તપ કીધો માયા કરી જી, મિત્રશું રાખ્યો રે લેલ.
 મહિજિનેશ્વર જાણજો જી, તો પામ્યા સ્ત્રીવેદ રે. પ્રાં ૫.
 ઉદયરત્ન કહે સાંભલો જી, મેલો માયાની ખુદ્ધ;
 મુક્તિપુરી જાવા તણો જી, એ મારગ છે શુદ્ધ રે. પ્રાં ૬.

(૪)

લોભની સજ્જાય

તમે લક્ષણ જોજો લોભનાં રે,
 લોભે મુનિજન પામે દ્વાલના રે.
 લોભે ડાહ્યા-મન ડાહ્યા કરે રે,
 લોભે દુર્ધર પંથે સંચરે રે. તં ૧.
 તજે લોભ તેહના લઉં ભામણાં રે,
 વલી પાયે નમીને કરું ખામણાં રે;
 લોભે મરજદા ન રહે કેહની રે,
 તમે સંગત મેલો તેહની રે. તં ૨.
 લોભે ઘર મેલી રણમાં મરે રે,
 લોભે જાચ તે નીચું આદરે રે;
 લોભે પાપ લણી પગલાં ભરે રે,
 લોભે અકારજ કરતાં ન યોસરે રે. તં ૩.

લોભે 'મનહુ' ન રહે નિર્મલું રે,
 લોભે સગપણ નાસે વેગલું રે;
 લોભે ન રહે પ્રીતિ ને પાવહું રે,
 લોભે ધન મેલે ગહુ એકહું રે. તાં ૪.
 લોભે પુત્ર પ્રત્યે પિતા હણે રે,
 લોભે હત્યા-પાતિક નવિ ગણે રે;
 તે તો દામ-તણા લોભે કરી રે,
 ઉપર મણિધર થાયે તે મરી રે. તાં ૫.
 ભેતાં લોભનો થોભ દીસે નહીં રે,
 એવું સૂત્ર-સિદ્ધાંતે કહ્યું સહી રે;
 લોભે ચક્રી સુભૂમ નામે જુઓ રે,
 તે તો સમુદ્રમાંહે ફૂળી મૂઓ રે. તાં ૬.
 એમ જાણીને લોભને છ'ડજો રે,
 એક ધર્મશું મમતા મંડજો રે;
 કવિ ઉદયરત્ન જાણે મુદા રે,
 વંહું લોભ તજે તેહને સદા રે. તાં ૭.

આપ-સ્વભાવની સજ્જાચ

આપ-સ્વભાવમે' રે, અવધુ સદા મગનમે' રહના;
 જગત-જીવ હે કર્માધીના, અચરિત્ કહ્યુઅ ન લીના. આપ. ૧.
 તું નહીં ઠેરા કોઈ નહીં તેરા, કયા કરે મેરા મેરા;
 તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સજા અનેરા. આપ. ૨.

વપુ વિનાશી તું અવિનાશી, અંખ હે ઈનકા વિલાસી;
વપુ-સંગ જળ દૂર નિકાસી, તળ તુમ શિવકા વાસી. આં ૩.

રાગ ને રીસા હોય ખંવીસા, એ તુમ દુઃખકા દીસા;
જળ તુમ ઈ(ઉ)નકું દૂર કરીસા, તળ તુમ જગકા ઈસા. આં ૪.

પરકી આશા સદા નિરાશા, એ હે જગજન-પાસા;
વેા કાટનકું કરો અભ્યાસા, લહો સદા સુખ-વાસા. આં ૫.

કળાહીક કાળ કળાહીક પાળ, કળાહીક હુવા અપભ્રાળ;
કળાહીક જગમેં કીર્તિ ગાળ, સળ પુદ્ગલકી બાળ. આં ૬.

શુદ્ધ ઉપયોગ ને સમતા ધારી, જ્ઞાન ધ્યાન મનોહારી;
કર્મ-કલંકકું દૂર નિવારી, જીવ વરે શિવ નારી. આં ૭.

શબ્દ-વિષય-સૂચી

૩૭-૫૮૪

અ

અદીનમનસં-૮૪

અધિજ્ઞાન-૨૧૭

અનધ્યાય-૬૭૧

અનેકાંતમત-૨૨૫

અપરિસ્ત્રાવિક-૪૨૬

અપાંગ-૩૮૬, ૩૯૦

અસર (અસરસઃ)-૧૭૯

અમક્રતાર્થ-૧૫૦

અધીવનત મુદ્રા-૩૮૧

અવક્ર-૧૪૨

અવધિજ્ઞાન-૫૭૫

અસિકથ-૧૪૯

અમુર-૧૭૮

અસ્વાધ્યાય-૬૭૧

અંગહાર-૪૦૮

અંભઃ-૧૭૮

આ

આગાર-૧૧૧-૧૩-૩૮

-અનાભોગ-૧૩૮, ૧૫૨

-સહસાકાર-૧૩૮, ૧૫૨

-મહત્તરાગાર-૧૩૯, ૧૫૨

-સન્નિવસમાહિવત્તિયાગાર-
૧૩૯, ૧૫૨

-અચ્છન્નકાલ-૧૪૦, ૧૫૨

-દ્વિમોહ-૧૪૦, ૧૫૨

-સાધુવચન-૧૪૧, ૧૫૩

-લેપાલેપ-૧૪૩, ૧૫૪

-ગૃહસ્થ-સંસૃષ્ટ-૧૪૪, ૧૫૪

-ઉત્ક્રિષ્ઠ વિવેક-૧૪૫, ૧૫૫

-પ્રતીત્ય-પ્રક્ષિત-૧૪૫, ૧૫૫

-પારિજાપનિકાકાર-૧૪૬,

૧૫૫

-સાગારિકાકાર-૧૪૬, ૧૫૫

-આકુચન-પ્રસારણ-૧૪૭,

૧૫૬

-ગુર્વચ્યુત્યાન-૧૪૭, ૧૫૬

-લેપ-૧૪૮, ૧૫૬

-અલેપ-૧૪૮, ૧૫૬

-અચ્છ-૧૪૮, ૧૫૬

-અલુલેપ-૧૪૮, ૧૫૬

-સસિક્થ-૧૪૯, ૧૫૬	ઉરગ-૩૭૪
-અસિક્થ-૧૪૯, ૧૫૬	ઋ
આજ્ઞા-	ઋદ્ધિ-૬૨૧
-તી વ્યાખ્યા-૪	ઋપિ-૩૭૦
આનંદ-૨૨૬	એ
આમોદ-પ્રમોદ-૬૧૮	એકાશન-૧૪૨
આયતન-૬૧૯	-એગાસણ (એકાસણ)-૧૧૧
આયંબિલ-૧૧૩, ૧૪૯	ક
-તું પ્રત્યાખ્યાન-૧૧૩,	કતક-૨૩૭
૧૫૭, ૧૬૪	કર્મ-૨૪૬
આર્જવ-૩૩૩	કસત્ર-૬૧૬
આર્ય-૭૬	કલિ-૩૬૭
આર્હંત્ય-૨૧૯	કવચ-૭૩૫
આવશ્યક છ-૨૫, ૭૩૯	કાન્તાર-૫૯૦
આહાર	કાયના ૬ પ્રકારો-૧૯
-ના પ્રકારો-૧૩૫	કાયોત્સર્ગ-
ઈ	-તું મહત્ત્વ-૭૩૮
ઈશ્વર-૧૭૮	-તો અર્થ-૭૩૯
ઉ	-કરવાના હેતુઓ-૪૧૭
ઉડુંબુ-૩૮૯	○ તસ્સ ઉત્તરીકરણ ૪ હેતુ-
ઉપનમન-૩૩૧	ઓ-૧૪૧
ઉપભોગ-પરિભોગ-૧૫૧	○ સદ્ધાએ મેધાએ ૫ હેતુ-
ઉપવાસ-૧૧૪	ઓ-૭૪૧
-તું પ્રત્યાખ્યાન-૧૬૫	-વેયાવચ્ચગરાણું ૩ હેતુઓ
ઉપશમ-૧૮	-૭૪૨
ઉપસર્ગ-૬૨૦	-તું હાર્દ-૭૪૨

-ના પ્રકારો-૭૪૩	ગીત-૪૦૪
○ એટ્ટા-૭૪૩	-ના ગુણો ૪૦૪
○ અભિભવ-૭૪૩	-ના દોષો ૪૦૨
-નું કાલમાન-૭૪૩	ગુણ-૩૨૨
-ની સિદ્ધિ-૭૪૩	ગુણપ્રતો-૫૨
-કરનારની યોગ્યતા-૭૪૪	ગુરુકૃપા-૧૬
કાલચક્ર-૨૪૪	ગોષ્ઠિક-૬૨૭
-ના વિભાગો-૨૪૩	ગ્રહો-૬૦૭
-અવસર્પિણી કાલ-૨૪૩	-ની સંખ્યા-૬૦૮
-ના આરા-૨૪૪	-નું સ્વરૂપ (નવ)-૬૧૦
ઉત્સર્પિણી કાલ-૨૪૪	ચ
કાંચન (ઉત્તમ)-૩૮૦	
કિન્નર-૩૭૪	ચઉવિ(હા)હાર-૧૫૦
કિરણો-૩૬૬	ચક્રવર્તી-૩૪૪
કુનય કે નયાભાસ-૩૩૦	ચતુર્વર્ણ-૨૩૦
કુશલ ક્રિયા	ચંદન-૬૩૦
-ની આવશ્યકતા-૭૬૪	ચારણ મુનિ-૩૭૨
કુંકુમ-૬૩૦	ચારિત્ર-૧૮૪
કેવલ-૨૩૨	-સંબંધી મનોરથો-૨૦
ક્રિયા (પચીસ)-૩૨૨	ચિત્ત-
ક્ષાન્તિ-૩૩૩	-ની પાંચ અવસ્થાઓ-૭૪૬
ક્ષીરોદક-૧૭૫	ચિહ્ન-૩૬૦
ગ	ચૌદ રતન (ચક્રવર્તીનાં)-૩૪૬
ગણુ-૧૭૮	છ
ગણુધર-૧૮૦	
-વિદ્યા ૭૩૪	છલિકે-૪૦૮

પુષ્ટિ-૬૨૧

પુસ્તક

-લખાવવાનું ક્ષણ-૨૧, ૨૨

પોરિસી-૧૪૦

પોષધ-૪૪, ૪૬, ૪૭

-પ્રત-૯

-ના પ્રકારો

-આહારપોષધ-૪૪, ૪૭, ૪૮

-શરીર-સત્કાર-પોષધ-૪૪, ૪૮

-અહ્યયર્થ-પોષધ-૪૪, ૪૮,
૪૯

-અવ્યાપાર-પોષધ-૪૪, ૪૯,
૫૦

-અનુદાનનું ક્ષણ-૫૪

-પ્રતિમા-૫૭

-ને લગતા અઢાર દોષો-૬૩

-માં ત્યાગ-૬૭

-અનુદાન-સ્થળ-૬૭

પૌરુષી-૭૭, ૭૮

પ્રચ્છન્નકાલ-૧૪૦

પ્રણિપાત-૩૧૩

પ્રતિષ્ઠાપન-૨૧૭

પ્રત્યાખ્યાન-૧૨૬

-ના પર્યાયો-૧૨૭, ૧૬૧

-ના પ્રકારો-૧૨૮, ૧૨૯,

૧૬૧

-મૂલગુણ-પ્રત્યાખ્યાનના

-પ્રકારો-૧૨૯, ૧૩૦

-ઉત્તરગુણ-પ્રત્યાખ્યાનના

-પ્રકારો-૧૨૮, ૧૩૦

-સર્વોત્તરગુણ-પ્રત્યાખ્યાનના

પ્રકારો-

-અનાગત-પ્રત્યાખ્યાન-૧૩૧

-અતિક્રાન્ત-પ્રત્યાખ્યાન-૧૩૧

-કોટિસહિત-પ્રત્યાખ્યાન-

૧૩૧

-નિયન્ત્રિત-પ્રત્યાખ્યાન-૧૩૧

-સાકાર-પ્રત્યાખ્યાન-૧૩૧

-અનાકાર-પ્રત્યાખ્યાન-૧૩૨

-કૃતપરિમાણ-પ્રત્યાખ્યાન

-૧૩૨

-નિરવશેષ-પ્રત્યાખ્યાન-૧૩૨

-સાંકેતિક-પ્રત્યાખ્યાનના

સંકેતો-

-અંગુલ-સહિયં-૧૩૨

-મુદ્ગ-સહિયં-૧૩૨

-ગંદિ-સહિયં-૧૩૨

-ધર-સહિયં-૧૩૨

-સેહિ-સહિયં-૧૩૨

-સાસ-સહિયં-૧૩૨

-થિણ્મ-સહિયં-૧૩૩

-જોઈ-સહિયં-૧૩૩

—અદ્વા-પ્રત્યાખ્યાનના	પ્રભાવના-૨૨
પ્રકારો-૧૩૩	પ્રમોદ-૨૬
—દેશોત્તરગુણ-પ્રત્યાખ્યાનના	પ્રયત્ન-૩૪૦
પ્રકારો-૧૩૩	પ્રવેશ-૫૯૨
—નો સામાન્ય વિધિ-૧૩૪	બી
—નમસ્કાર-સહિત-૧૩૪,	બંધુવર્ગ-૬૧૭
૧૬૨	બિયાસણ-૧૧૧
—મૂઢી-સહિત-૧૩૪,	બુદ્ધિ-૧૮૩
પાણુદાર નામનું દિવસ-	ભ
ચરિત્ર પ્રત્યાખ્યાન-૧૫૦	ભગ-૨૨૬
—ની શુદ્ધિઓ	ભટ્ટારક-૫૮૦
સ્પર્શના ૧૬૭, ૭૭૩	ભવન-૨૬૦
પાલના-૧૬૭, ૭૭૩	—પતિના ૨૦ ધીરો-૫૭૮
શોભના-૧૬૭, ૭૭૩	ભવ્ય-૫૬૯
તીરણા-૧૬૭, ૭૭૩	ભાવ
કીર્તીના-૧૬૭, ૭૭૩	—ના પ્રકારો-૪૦૬
આરાધના-૧૬૭, ૭૭૩	—આત્મ-ભાવ-૮૪
—નું મહત્ત્વ-૭૫૬	—અહિર્ભાવ-૮૪
—નું પ્રયોજન-૭૫૯	—નિક્ષેપ-૨૨૦
—ના પર્ચાયશબ્દો-૭૬૫	ભાવના
—એ જ કુશલક્રિયા-૭૬૫	—ની અવસ્થાઓ-૧૧, ૨૬
—ના ભેદ-પ્રભેદો-૭૭૦	ભાવ-મક્તિ
—ના સિદ્ધાંતો-૭૭૩	—ના પ્રકારો
—ની નવ કોટિ-૭૭૩	ક્ષાન્તિ-૩૨૬
—ના ૪૯ ભાંગા-૭૭૪	અવ્યર્થ-કાલત્વ-૩૨૬
—નું પાલન-૭૭૫	ચિરકિત-૩૨૭

માન-શૂન્યતા-૩૨૭	-પ્રવર-૫૮૯
આશાખંધ-૩૨૭	ય
સમુત્કંઠા-૩૨૭	યક્ષ-૭૦૩
ભગવાનના નિવાસ-	યાત્રા-૫૭૧
સ્થાનમાં પ્રીતિ-૩૨૭	૨
ભાષાસમિતિ-૧૯	રત-૧૯૭
ભૂમંડળ-૬૧૮	રતન (ઉત્તમ)-૩૮૦
ભૂભુવઃસ્વઃ ૨૧૭	રથયાત્રા-૧૭, ૫૭૧
મ	રાત્રિ-સંચારો-૧૦૪
મન-	રાસ-૪૦૮
ના પ્રકારો ૭૫૦	રિપુવિનય-૫૯૦
મનઃશુદ્ધિ-૭૪૬	રિષ્ટ યોગ-૬૨૫
મલ-૨૫૬	રેણુ-૧૭૮
મહાત્મભાવ-૩૧૫	રોગ-૬૧૯
મહાનિધિ (નવ)-૩૪૮	લ
મહાનિમિત્તો-૪૧૪	લક્ષણ-મત્રીશ-૪૧૫
મહામોહ-૨૪૭	લાસ્ય-૪૦૭
મંગલ-૬૩૪	લોકપાલ-૬૧૧
મંગુલભાવ-૩૧૪	વ
મંત્ર-૬૩૫	વર્ષધર-દેવીઓ
માર્દવ-૩૩૩	-પદ્મા ૫૯૪
મિત્ર-૬૧૬	-હ્રી ૫૯૪
મિથ્યાત્વ	-ધૃતિ ૫૯૫
-નો અર્થ-૪	-કીર્તિ ૫૯૬
-ના વિભાગો-૫	-શુદ્ધિ ૫૯૬
મુનિ-૭૬, ૩૫૫	-લક્ષ્મી ૫૯૭

વ

વંશશાબ્દ-૩૯૭

વાઘ-૩૯૬

વિદ્યાચારણ મુનિ-૩૭૩

વિદ્યાદેવીઓ-૬૦૦

વિપ્રુડોપધિ-૬૯૪

વિપ્રમ-૪૦૬

વિમાન-૩૭૬

વિમોક્ષકર-૩૨૨

વિવેક-૧૮

વીતરાગ-૩૨૮

વૃદ્ધિ-૬૨૨

વૈમાનિક તથા ભવનપતિ દેવોની

ગતિ-૫૭૬

વૈમાનિકના ૧૦ ઇંદ્રો-૫૭૭

વ્યવહાર-શુદ્ધિ-૧૬

વ્યંતરોના ૩૨ ઇંદ્રો-૫૭૮

વ્યાધિ-૬૨૦

વ્રત-૧૮૪

શ

શચી-૧૭૫

શાંતિ-૩૫૦, ૫૭૫, ૫૮૭

-કર-૩૫૦

-ગુણ-૩૧૩

-કેન્દ્ર-૬૩૦

શીલ-૧૦

શ્રાવકે કરવાનાં કૃત્યો-૨૫

શ્રી-૫૯૧

શ્રુતિ-૩૯૯

-ના પ્રકારો-૪૦૦, ૪૦૧

શ્લેષભૌષધ્યાદિ-૬૯૬

સ

સતકાર-૪૪

સત્ત્વ-૩૬૩

સમાનયન-૪૦૧

સમાધિ-૩૩૩

સમ્યક્ત્વ-૬

સસિકથ-૧૪૯

સંગતાંગકા-૩૯૦

સંગીત-૪૦૬

સંધ-૨૧

સંતિકર-૬૯૪

સંચારા-

-પોરિસી-૮૩, ૧૦૩

-પર શયન કરવાના નિયમો-

૧૦૪

સંપા-૪૦૮

સંબંધી-૬૧૭

સંયમ-૧૯૭, ૩૬૪

-ગુણની ધારણા શા માટે? ૭૬૦

સંગોગ-૮૫

સંવર-૧૮

સંસ્થાનના ૬ પ્રકારો-૩૩૬
 સાધન-૫૯૨
 સાધર્મિક-વાતસલ્ય-૧૬
 સાધારણદ્રવ્ય-૬૭૩
 સાદ્ય-પોરિસી(પૌરુષી)-૧૪૦
 સિદ્ધિઓ (અષ્ટ)-૩૨૩
 મુખના પ્રકારો-૩૧૯
 મુદ્રોપા-ધંટા-૫૭૬
 મુનય-૩૨૯
 મુર-૧૭૮
 મુસાધુનાં લક્ષણો-૮૬
 મુહુર્ત-૬૧૭

સૂરિમંત્ર
 -નાં પાંચ પીઠો-૬૯૮
 સૌમ્ય ગુણ-૩૬૫
 સ્તોત્ર-૬૩૪
 સનાતપીઠ-૫૮૨
 સ્યાદ્રાદ-૨૩૪
 સ્વજન-૬૧૭
 સ્વાધ્યાય-૧૧, ૧૯૭
 સ્વાહા-૫૮૩
 હૃ
 હૃદયીસક-૪૦૮
 હાવ-૪૦૬
 હ્રી-૬૯૬

વિશેષનામોની અનુક્રમણિકા

(અ) વ્યક્તિ-વિશેષ

અખ્ય દીક્ષિત-૫૩૩	ધૈરભૂતિ-૭૬
અભયકુમાર-૬૧	ધૈરહંસ-૨૮
અભયદેવ સૂરિ-૪૯૪	ઉન્નત-૪૭૮
અંબડ-૬૧, ૬૨	ઐકવાક-૩૫૨
અલ્લાઉદ્દીન (ખીલજી)-૨૬૭, ૨૬૮	કનકકુશલ ગણિ-૨૮૨
આનંદ શ્રમણોપાસક-૫૨, ૫૭,	કમલામેલા-૫૯
૫૮, ૫૯, ૬૨,	કામદેવ આવક-૫૭, ૫૯, ૬૨, ૬૩
૬૩, ૬૫	કાલિદાસ-૪૮૩
આર્ય મહાગિરિ-૨૬૬	કુમારપાલ-૨૬૮, ૨૭૭
આર્ય સુહસ્તી-૫૭૧	કુલમંડન સૂરિ-૪૩૩

ક્ષેમેન્દ્ર-૪૮૧	દક્ષરખાન-૭૩૦, ૭૩૨
ગુણધરસૂરિ-૫૫૬	દશાર્ણભદ્ર (રાગ)-૨૬૫-૬૬
ગુણવિજય-૨૮૨	દેવભદ્રવાચક-૭૩૩
ગુણવિનય ગણિ-૧૯૪	દેવસુંદરસૂરિ-૭૩૦-૩૩
ગોવિન્દાચાર્ય-૪૩૨, ૫૫૬	દેવેન્દ્રસૂરિ-૩૮, ૧૬૭, ૨૭૦
ગૌતમ-૭૬, ૯૦, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૬૦, ૧૬૧, ૨૬૮, ૬૧૩, ૭૦૦, ૭૫૭	દ્રોણાચાર્ય-૯૦, ૯૧
ચંદ્રાવતંસ-૫૭, ૫૯	ધન્ના-શાલિભદ્ર-૨૬૮
જગન્ન્યાંદ્રસૂરિ-૭૩૩	ધર્મધોપ ગણિ-૫૫૬
જયકીર્તિ-૪૯૧, ૪૯૨, ૫૧૪, ૫૧૯	(૧) ધર્મધોપસૂરિ-૨૮
જયયંદ્રસૂરિ-૧૬૭	(૨) ધર્મ(ધર્મધોપ)સૂરિ- ૨૮૨
જયતદ્વા(રાજમાતા)-૨૭૦	(૩) ધર્મધોપસૂરિ-૫૫૦-૫૧
જયમણી મુદુણોત-૨૬૯	ધર્મદંસ વાચક-૨૮
જયશેખરસૂરિ-૫૫૭	નંદિતાદય-૪૬૯, ૪૮૧
જયંતવિજય-૨૬૯	નંદિભરત-૪૨૩
જિતશત્રુ-૩૧૧	નંદિપેશુ-૩૧૪, ૪૧૨-૨૩-૨૪- ૩૨-૩૪-૩૬-૩૭-૩૯-૪૦- ૪૧-૪૨-૪૫-૪૬-૪૭-૪૮- ૫૦-૫૨-૫૩-૫૫-૫૬-૬૦- ૬૧-૬૩, ૫૫૦-૫૧-૫૨- ૫૫-૫૬-૫૭, ૬૩૮
જિનદાસ મહત્તર-૧૬૭, ૨૮૨	નમસેન-૫૯
જિનપ્રભસૂરિ-૪૩૨-૩૩-૮૫, ૫૫૧, ૫૫૬	નાગસારથિ-૬૧, ૬૨
જિનભદ્રગણિ-૫૫૬	નાદક (રાગ)-૨૬૮
જિનવલ્લભગણિ-૫૫૬	નિપધ-૫૯
જિનવિજય-૩૪, ૪૧	પતંગલિ-૪૩૫, ૭૫૫
જેત્રસિદ્ધ-૭૩૩	
જ્ઞાનવિમલસૂરિ-૧૮૬	

પિંગલાચાર્ય-૪૭૦, ૪૭૬, ૫૩૦
 પેથડ (મંત્રી)-૨૬૭
 બળદેવ-૫૬, ૫૫૩
 બાલચંદ્રસૂરિ-૧૮૬, ૧૯૫
 ભદ્રગુપ્ત-૬૯૯, ૭૫૭
 ભદ્રબાહુસ્વામી-૧૦૭
 ભરત રાજા-૪૦
 ભાવદેવસૂરિ-૧૦૭
 ભૈરવ-૬૯૭
 ભોજદેવ-૪૮૫
 ભૃતિસાગર-૧૦૭
 મધુસૂદન સરસ્વતી-૩૧૫
 મલયગિરિ-૪૦૨, ૪૯૪
 મલિક કાકુર-૨૬૭
 મહીચંદ્ર-૬૪૭
 મહેન્દ્રસૂરિ-૨, ૨૮
 માનદેવસૂરિ-૬૩૮
 મુનિસુન્દરસૂરિ-૬૯૩, ૭૨૯-૩૦-
 ૩૧-૩૩-૩૪-૩૭
 મેરુતુંગસૂરિ-૫૮૪
 મેરુતુંગાચાર્ય-૨૬૮, ૬૯૯, ૭૦૦
 મેરુનન્દન કવિ-૫૫૭
 યશોદેવસૂરિ-૧૨૭, ૧૬૭
 યાજ્ઞવલ્કય-૨૧૭
 રત્નશેખરસૂરિ-૫૦૩
 વસ્તુપાલ-૧૯૫

વાગ્ભટ (આયુર્વેદાચાર્ય)-૬૧૯
 વિક્રમ-૫૫૦
 વિજયસેનસૂરિ-૨૮, ૨૮૨,
 વિનયકુશલ-૨૮
 વિનયવિજય-૨૬૯
 વિરહાંક-૪૭૦, ૫૨૩
 વિવેકહર્ષ ગણિ-૧૮૫
 વીરગણિ-૫૫૬
 શાન્તિચન્દ્ર-૪૩૩, ૫૫૭
 શાન્તિસૂરિ (વાદિવેતાલ)-૬૩૮-
 ૪૮-૫૦
 શાલિભદ્રસૂરિ-૧૬૭
 શીલાચાર્ય-(તરવાદિત્ય)-૫૮૮,
 ૬૪૮
 શ્રીકૃષ્ણ (વાસુદેવ)-૫૬, ૫૫૩
 શ્રેણિક-૬૧
 સકલચંદ્ર વાયક-૫૫૭
 સંવદાસ ગણિ ક્ષમાશ્રમણ-૫૫૫,
 ૫૫૬
 સમયસુંદરિ ગણ-૫૫૬
 સમરસિંહ-૨૭૦
 સાગરચન્દ્ર-૫૭, ૫૯, ૬૫
 સિદ્ધિચંદ્ર ગણિ-૬૪૯
 સુદર્શન-૬૦, ૬૫
 સુલસા-૫૭, ૫૮, ૬૦, ૬૧, ૬૫
 સોમસુંદરસૂરિ-૧૬૮, ૭૩૦-૩૩-૩૪

સ્વયંભુ-૪૭૯, ૪૯૯, ૫૧૪	હિમચંદ્રસુરિ(આચાર્ય)-૧૮૬,
હરિભદ્રસુરિ-૪૭, ૧૨૭, ૧૪૯	૧૯૪, ૧૯૫, ૨૭૧, ૨૮૨,
૫૦, ૧૬૭, ૨૮૨, ૬૨૭,	૪૩૦, ૪૭૯, ૪૯૨, ૫૧૨-
૬૩૫	૧૩-૧૭-૧૯-૨૧-૨૪, ૫૨૬-
હર્ષકાંતિસુરિ-૫૫૬, ૬૧૭, ૬૪૯	૨૮-૩૨, ૬૯૭, ૭૪૪-૪૫-
હિલાયુધ-૪૭૨	૪૮-૫૦

(આ) સ્થાન-વિશેષ

અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ-૩૩	કેશરિયાજી-૩૩
અમદાવાદ-૨૨	કોલ્લાકે પરા-૫૩
અબુદગિરિ (આબુ, અરવલ્લી)-	ખંભાત ૨૨, ૨૩૦
૧૭, ૩૩, ૪૦, ૨૧૬, ૨૬૯,	ગજપદ (ગજાપદ)-૨૧૬,
૨૭૦, ૨૮૨	૨૬૪-૬૫-૬૬-૬૭-૭૦-૮૨
અજિપદ-૧૭, ૩૩, ૪૦, ૨૧૬,	ગયપુર-૩૪૩
૨૬૪,	ગિરનાર-૧૭, ૩૩, ૪૦
ઉજ્જયિની-૫૭૧	ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ ૨૧૬, ૨૬૯-
ઉદેપુર(મેવાડ)-૨૬૯	૭૦-૮૨, ૭૩૩
ગોડકાક્ષ(ઐરકઞ્છ)-૨૬૪, ૨૬૫,	ઐત્યગિરિ-૨૬૪
૨૬૬,	જામનગર (સૌરાષ્ટ્ર)-૨૨
ઐરછા-૨૬૬	જાલોર-૨૬૮
કનકાચલ-૨૧૬, ૨૬૮, ૨૭૦,	હરાવલા-પાર્શ્વનાથ-૩૩
૨૮૨	જેસલમેર(મારવાડ)-૨૨
કુણાલા નગરી-૩૩૫	ઝાંસી-૨૬૬
કુરુ (દેશ)-૩૪૨-૪૩	તારંગા-૩૩
કુરુક્ષેત્ર(થાણેશ્વર)-૩૪૩	તારાપુર-૨૬૮

થંભણ(સ્તંભન) પાર્શ્વનાથ-૩૩

દશાણુ-

-દેશ-૨૬૪

-પુર-૨૬૪-૬૫

-કૂટ-૨૬૪-૬૬

દેવવાડા-

-(દેવકુલ પાટક) ૨૬૯, ૭૩૦

દ્વારકા-૫૯

ધાર-૨૬૮

પટણા-૨૬૮

પાટણ-૨૨, ૩૩, ૬૪૭

પાંચાલ દેશ-૩૪૩

પુંડરીક તીર્થ-૫૫૦

પેઢાલ

-(ગ્રામ અને ઉદ્યાન)-૨૫૪

-પુર-૭૬૦

બલરામપુર-૩૩૫

બીજનૌર-૩૪૯

બેટ(ત)વા(નદી)-૨૬૬

ભોપાલ-૨૬૪

મહુ-૨૬૭

મત્સ્યદેશ-૩૪૩

મંદર-૧૭૧-૭૭

માંડવગઢ-૨૧૬, ૨૬૭-૭૦-૮૨

મારવાડ-૬૦, ૬૧, ૧૪૮, ૬૧૩,
૬૪૦

માલવા-૨૬૪-૬૭

મેરઠ-૩૪૩

મેરુ-૧૭૨-૭૬-૭૭-૭૯-૮૮-૮૯

૯૨, ૨૬૮, ૪૫૩-૫૪, ૫૮૪

મેવાડ-૨૬૯, ૭૩૦

રત્નપ્રભા-૫૭૫

રાજગૃહ(હી, રાજગિર)-૫૯,

૨૬૮

રાજસ્થાન-૨૬૯

રૈવતક(ગિરનાર)-૨૧૬, ૨૬૭

૭૦-૮૨

લીંબડી-૨૨

વચ્છગા(નદી)-૨૬૬

વડોદરા-૨૨

વાણિન્યગ્રામ-૫૨

વારાણસી-૭૬૦

વિંધ્યાચલ-૨૬૭

વૈભારગિરિ-૨૧૬, ૨૬૭-૭૦-૮૨

શંખેશ્વર-૧૭, ૩૩

શત્રુંબય-૧૭, ૩૩, ૪૦, ૨૧૬,

૨૬૭, ૨૭૦, ૨૮૨,

૪૩૪, ૫૫૦, ૫૫૧

શીરોહી(રાજ્ય)-૭૩૦,

આવસ્તી-અયોધ્યા-૩૩૫-૪૦

સંમેતશિખર-૧૭, ૩૩, ૪૦

સમ્મેતશૈલ-૨૧૬, ૨૬૭-૭૦-૮૨

સહેટ-મહેટનો કિલ્લો-૩૩૫

સિદ્ધાચલ-૭૬૬

સૂરત-૨૨

હસ્તિનાપુર-૩૪૨-૪૩

અજિત-શાંતિ-સ્તવનાં વિવેચનમાં આવેલા છંદોની નામ-સૂચી

અતિગીતા-૫૧૬	-શુદ્ધા-૪૭૨-૭૬
અનુષ્ટુપ-૪૮૨	-શશિવેષા-૪૭૩-૭૬
-અનિર્ભાર-૪૮૪	-કાલી-૪૭૪-૭૬
-ઈદ્રદક્ષા-૪૮૪	-લક્ષ્મી-૪૭૬-૭૬
-ગોપાવેદી-૪૮૪	-હંસી-૪૭૬-૭૬
-મૂમધારી-૪૮૪	-સુનયના-૪૭૮-૭૬
-મૌલિમાલિકા-૪૮૪	-ઝહ્નિ-૪૭૯
-યુગધારી-૪૮૪	-કમલા-૪૭૯
-વિદ્યુન્માલા-૪૮૪	-કુમારી-૪૭૯
-વિરાજિતરા-૪૮૪	-કુમુદિની-૪૭૯
અપરવકત્ર-૪૮૬	-માંધવી-૪૭૯
અપરાંતિઆ-	-ગૌરી-૪૭૯
(અપરાંતિકા)-૫૩૦	-જાલવી-૪૭૯
અવદોહક-૫૧૨	-જ્યોત્સ્ના-૪૭૯
અવલંબક-૫૧૭-૧૮	-ધરણી-૪૭૯
અશ્વકાંતા-૪૯૧	-આહ્વા-૪૭૯
અશ્વગતિ-૪૯૨	-મનોહરા-૪૭૯
આત્રેય-૫૧૬	-મંજરી-૪૭૯
આપાતલિકા-૫૩૦	-માગધી-૪૭૯
આર્યો-૪૬૯, ૪૮૫	-માલા-૪૭૯

-મેધા-૪૭૯	ખિજ્જિયય(ખિઘતક)-૫૧૩
-ચક્ષિણી-૪૭૯	ખિત્તય(ક્ષિતક)-૫૨૧
-રંભા-૪૭૯	ગલિતક-૫૨૧-૨૯
-લલિતા-૪૭૯	ગંડકા-૫૦૪
-લીલા-૪૭૯	ગાહા(ગાથા)-૪૬૮, ૪૮૫
વિદ્યુત્-૪૭૯	ગીતા-૫૦૨
-વીણા-૪૭૯	ગીતિકા-૪૮૫
-સિદ્ધિ-૪૭૯	ચંદ્રકાંતા-૫૧૫
આલિંગણય (આલિંગનક)-	ચંદ્રકીડા-૪૮૮
૪૮૮-૮૯	ચલધૃતિ-૪૯૧
ઉદીચ્યવૃત્તિ-૫૩૦	ચામર-૫૦૪
ઉપખંડક-૫૧૭	ચારુહાસિની-૫૩૦
ઉપગીતિ-૪૯૮	ચિત્તક્રખરા(ચિત્રાક્ષરા)-૫૨૫
ઔપચંદ્રસિક-૫૧૦, ૫૩૦	ચિત્તલેહા(ચિત્રલેખા)-૫૦૨
કરભિત્-૫૦૧	ચોપાઈ કુલક-૫૧૯
કલા-૪૯૧	તિલક-૫૧૯
કામમત્તા-૫૧૦	તુરગ-૫૦૧
કામરૂપ-૫૦૨	તોટક-૪૯૦
કિસલયમાલા-૫૧૬	દક્ષિણાન્તિકા-૫૩૦
કીલાનંદ-૪૮૮	દીવય(દીપક)-૫૨૪-૨૫
કુમુદ-૫૧૯	દોહક(દોધક)-૫૧૨, ૫૨૭
કુસુમલયા (કુસુમલતા)-૫૧૦	ધવલ-૪૯૧
કીડગા-૪૮૮	નલિની-૫૧૯
કીડયક-૪૮૮	નંદિયય(નંદિતક)-૫૦૦, ૫૦૧
ખગતિ-૪૯૨	નારાયણ(નારાયક)-૫૦૩-૫-૭-૯
ખંજક-૫૧૭, ૫૨૯	-નારાઉ-૫૦૩

-सुराय-५०३	रयलुमाळा(रत्नमाळा)-५१६
-अर्द्धनारायक-५०६-१०	रासानंदियय(रासानंदितक)-५००
निशिपाल-५१४	रासालुद्धओ(रासालुद्धक)-४६८
नील-४६२	रैरंग-५०१
नीलस्वरूप-४६२	रोडा-५२५
पद्मील-४६२	रोडा-५२५
पद्ममुष्मी-४६२	लघुमूलश्री-५०२
पुष्पितामा-५१०	ललियय(ललितक) [१]-५१५
प्रवृत्तक-५३०	ललियय(ललितक) [२]-५२८
प्रात्यवृत्ति-५३०	लहरिका-४६१
पीयूषभरी-५१६	लीला-४६२
भासुरय(भासुरक)-५२७	वंश-
लुअगपरिरिगिय-	-पत्रपतित-५१३
(लुअगपरिरिगित)-५१२	वंशद्वय-५१४
भूपश्री-५२१	वंशपत्रललित-५१४
भदनभासिका-५१५	वाणुवासिआ-(वानवासिका)-
भदाभागवत-५०२	५२६
भंजररी-५२८	वाणी-५०४
भागलिया(भागधिका)-४८५-	वारणाटत-४८८
८६-८७	विज्जुविलसिय(विज्जुविलसित)
भात्रासभक-५२६	५१६
भालिनी-५१५	विष्ठासिनी-५२३
भांगलिका-५२६	विशेषक-४६२
-यतुपदी-५२६	विष्णुपद-५०२
रघोदता-५२३	वेडा(वेड्ढो-वेड्डक)-४६३,
रमणी-५१६	४६५

વેયાત્રિય(વૈનાયિક)-૪૮૬, ૫૩૦	સિંહામો(સિંહા)-૪૮૦-૮૩-૮૫
શુભગીતા-૫૧૬	સિંધુ-સૌતીર-૪૮૯
શી-૪૮૮	સિંધુપુત્ર-૫૧૫
સમાના-૫૦૪	સુનુદ(સુમુખ)-૫૧૩
સમાનિકા-૫૦૪	સુવદના-૫૧૦
સરસી-૫૧૬	સૌપાત્રય(સૌપાનક)-૪૮૧
સંગત-૪૮૨	સ્વગતિ-૪૮૨
સંગયય(સંગતક)-૪૮૦	સ્વાગતા-૫૨૪-૨૫
સાર્થિકતોદક-૪૮૦	

અનિત-શાન્તિસ્તવમાં આવેલા અસંકારોનાં નામ

અતિશયોક્તિ-૫૩૨-૩૩-૩૪	-વાપિકા-અંધ-૫૩૫, ૫૪૪
અનુપ્રાસ-૫૩૨	-દીપિકા-અંધ-૫૩૫, ૫૪૪
અનુમાન-૫૩૨	-મંગલ-કલશ-અંધ-૫૩૫-૪૫
અપાદ્નુતિ-૫૩૨	-ગુરુ-અંધ-૫૩૫, ૫૪૬
અર્થાન્તરન્યાસ-૫૩૨	-પૃક્ષ-અંધ-૫૩૫, ૫૪૭
આક્ષેપ-૫૩૨	-પદ્મક-કમલ-અંધ-૫૩૫-૪૮
ઉપેક્ષા-૫૩૨	-અટલ-કમલ-અંધ-૫૩૫,
ઉદાત્ત-૫૩૯	૫૪૯
ઉપમા-૫૩૬-૩૭	ગતિ-૫૩૨
દારકદીપક-૫૪૦	દીપક-૫૩૨
દારણુમાલા-૫૩૨	નિદર્શન-૫૩૨
દાવ્યસિંગ-૫૩૮	પરાવૃત્તિ-૫૩૨
કમ-૫૪૧-૪૨	પરિકર-૫૩૯
ચિત્ર-૫૩૨-૩૫	પરિણામ-૫૪૧
-ચતુષ્પદ-અંધ-૫૩૫, ૫૪૩	પરિસંખ્યા-૫૩૨

પર્યાયોક્ત-૫૩૨	વ્યતિરેક-૫૩૨, ૫૩૭
પુનરુક્તવદાભાસ-૫૩૨, ૫૩૫,	શ્લેષ-૫૩૨
૫૩૬	સમ-૫૩૨
બ્રાન્તિ-૫૩૨	સમાસોક્તિ-૫૩૨
સુદ્ધા-૫૪૨	સમુચ્ચય-૫૩૨
યમક-૫૩૨, ૫૩૪-૫૩૫	સસન્દેહ-૫૩૨
રતનાવલી-૫૪૦	સહોક્તિ-૫૩૨
રૂપક-૫૩૨, ૫૩૭	સંકર-૫૩૨
વક્રોક્તિ-૫૩૨	સ્મૃતિ-૫૩૨
વિરોધ-૫૩૨	સ્વભાવોક્તિ-૫૪૧
વિરોધોક્તિ-૫૩૮-૩૯	હેતુ-૫૪૦
વિષમ-૫૩૨	